

74-3(0)

1.14

Джон Коннеллі
ПОНЕВОЛЕНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

JOHN CONNELLY

**Captive University.
The Sovietization of East German, Czech, and Polish
Higher Education, 1945-1956**

The University of North Carolina Press
Chapel Hill and London
2000

ДЖОН КОННЕЛЛІ

**Поневолений університет.
Совєтизація вищої освіти у Східній Німеччині,
Чехії та Польщі, 1945-1956**

НБ ПНУС

781190

Харків
ФО-П Рибалка Д.Л.
2011

74.58(0)

УДК 378.4(430.3+437.3+438)"1945/1956"

ББК 74.58(4)

К 64

Джон Коннеллі.

Поневолений університет. Советизація вищої освіти у Східній Німеччині, Чехії та Польщі, 1945-1956/Ред. В.В. Кравченко, Л.О. Радченко; пер. Я.В. Кравченко, Я.В. Одинець, І.Є. Склокіна. – Харків: ФО-П Рибалка Д.Л., 2011. - 542 с.

ISBN 978-966-2319-05-7

Книга американського дослідника Джона Коннеллі є проникливим компаративним аналізом процесу трансформації вищої університетської освіти в країнах Східно-Центральної Європи під впливом комуністичних режимів у перше десятиріччя після Другої світової війни. Це цікава, побудована на величезній кількості архівних джерел наукова розвідка, призначена для фахівців. Для українського читача вона має додатковий інтерес у контексті запізнілого й суперечливого реформування советської моделі вищої освіти.

Наукова редакція Володимира Кравченка та Людмили Радченко
Післямова Володимира Кравченка

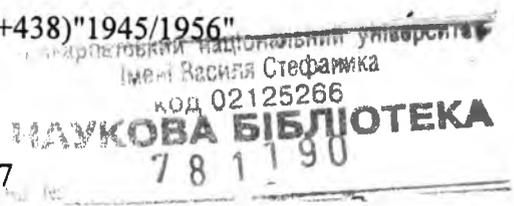
Видання здійснено в рамках спільного видавничого проекту Східного інституту українознавства імені Ковальських (Харків), Українського наукового інституту Гарвардського університету, Канадського інституту українських студій Альбертського університету, Харківського торговельно-економічного коледжу КНТЕУ.

УДК 378.4(430.3+437.3+438)"1945/1956"

ББК 74.58(4)

К 64

ISBN 978-966-2319-05-7

- © Східний інститут українознавства імені Ковальських
- © Український науковий інститут Гарвардського університету
- © John Connelly
- © Володимир Кравченко, післямова, 2011

МОЇМ БАТЬКАМ

ЗМІСТ

ПОКАЖЧИК ТАБЛИЦЬ	9
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	10
ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ.....	15
ПЕРЕДМОВА	23
ВСТУП.....	31
ЧАСТИНА 1. СОВЕТИЗАЦІЯ.....	59
Розділ 1. Системи вищої освіти в ССРСР та Центральній Європі.....	62
Розділ 2. Динаміка та шляхи советизації.....	75
Розділ 3. Советські моделі вищої освіти в Центрально-Східній Європі.....	118
ЧАСТИНА 2. СПАДЩИНА СТАРОЇ ПРОФЕСУРИ.....	139
Розділ 4. Джерела легітимності та солідарності професури в міжвоєнні та воєнні роки.....	152
Розділ 5. Організація вищої освіти в перші повоєнні роки.....	175
Розділ 6. Боротьба за університет.....	192
Розділ 7. Руйнація професури.....	221
Розділ 8. Вплив суспільства та середовища.....	246
Розділ 9. Університетське середовище.....	275
Розділ 10. Партійне середовище.....	302
ЧАСТИНА 3. НОВИЙ СТУДЕНТ.....	341
Розділ 11. Труднощі на шляху створення марксистсько-ленінської свідомості.....	344
Розділ 12. Набір студентів у Польщі та Східній Німеччині.....	369
Розділ 13. Особливості студентського набору в Чехії та Східній Німеччині.....	404
ВИСНОВКИ	455
БІБЛЮГРАФІЯ.....	467
ПІСЛЯМОВА. Володимир Кравченко.	
УНІВЕРСИТЕТ ЕПОХИ НАЦІОНАЛІЗМУ ТА КОМУНІЗМУ.....	494
ПОКАЖЧИК ІМЕН.....	513

ПОКАЖЧИК ТАБЛИЦЬ

- Таблиця 2-1 Члени Польської робітничої партії серед першокурсників польських університетів, 1947-48 рр. С. 107.
- Таблиця 5-1 Континуїтет у складі східнонімецької професури (включаючи заслужених професорів у відставці та доцентів). С. 191.
- Таблиця 7-1 Континуїтет історичного факультету Торунського університету. С. 243.
- Таблиця 8-1 Членство у комуністичній партії серед чеської професури. С. 274.
- Таблиця 8-2 ПОРП у польській академічній спільноті. С. 274.
- Таблиця 12-1 Студенти з робітників і селян у Східній Німеччині. С. 403.
- Таблиця 12-2 Членство в політичних партіях студентів зі Східної Німеччини в 1946-1947 рр. С. 404.
- Таблиця 12-3 Студенти робітничого походження та комуністи в студентському середовищі Ляйпцігського університету (3 листопада 1948 р.). С. 405.
- Таблиця 12-4 Першокурсники Університету і Політехніки м. Лодзі 1947-1950 рр. С. 405.
- Таблиця 13-1 Студенти робітничого та селянського походження в чеських, східнонімецьких і польських університетах. С. 451.
- Таблиця 13-2 Загальна кількість студентів. С. 451.
- Таблиця 13-3 Кількість жінок у вищих навчальних закладах. С. 452.
- Таблиця 13-4 Відсоток студентів, які одержували державні стипендії. С. 452.
- Таблиця 13-5 Робітничо-селянські факультети. С. 453.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ABF	робітничо-селянський факультет (Східна Німеччина)
ADK	випускник робітничого факультету (чеські землі)
AZWM	Академічний союз боротьби молоді
ČSM	Чехословацька соціалістична молодь
DK	робітничий факультет (чеські землі)
DVV	Німецька центральна адміністрація освіти
FDGB	Вільна німецька профспілка
FDJ	Вільна німецька молодь
IKKN	Інститут підготовки наукових кадрів
INS	Інститут соціальних наук
KUL	Католицький університет у Любліні
mgr.	МА (магістр, Польща)
NSDAP	Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини
PPR	Польська робітничка партія
PPS	Польська соціалістична партія
PSL	Польська селянська партія
RIAS	Радіо в американському секторі (Берлін)
ROH	Революційні профспілки (Чехословаччина)
SBZ	Советська зона окупації (Німеччина)
SD	Служба безпеки нацистської партії
SPD	Соціал-демократична партія Німеччини
St.B.	Державна служба безпеки (Чехословаччина)
Stasi	Міністерство державної безпеки, Штазі (Східна Німеччина)
UB	Управління безпеки (Польща)
UJ	Ягеллонський університет
UMCS	Університет Марії Кюрі-Склодовської, Люблін
UPV	Адміністрація президента (Чехословаччина)
UZZ	Університет Західних земель (Польща)
Wici	Селянський молодіжний рух (Польща)
ZAMP	Академічний союз польської молоді
ZMP	Союз польської молоді
ВОКС	Всесоюзне товариство культурного зв'язку із закордоном (СРСР)
ВТУЗ	вищий технічний навчальний заклад
КПН	Комуністична партія Німеччини
КПЧ	Комуністична партія Чехословаччини
ЛДП	Ліберально-демократична партія Німеччини
Наркомпрос	Народний комісаріат просвіти (СРСР)
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ (СРСР)
НДР	Німецька Демократична Республіка
ПОРП	Польська об'єднана робітничка партія
Робітфак	робітничий факультет (СРСР)
СВА	Советська воєнна адміністрація
СВАН	Советська воєнна адміністрація в Німеччині

СЕПН	Соціалістична єдина партія Німеччини
ХДС	Християнсько-демократичний союз
ЧСР	Чехословацька республіка
ЧССР	Чехословацька соціалістична республіка

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

AAN: Archiwum Akt Nowych (Архів сучасних документів), Варшава
ANS: Akademia Nauk Społecznych
BO: Sekretariat Biura Politycznego KC PZPR
KC PZPR 295: Wydział nauki i oświaty, Komitetu Centralnego, Polskiej Partii Robotniczej (KC PPR)
KZ PZPR 237: Wydział nauki i szkolnictwa wyższego, Komitetu Centralnego, Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR)
KC PZPR 478: Фонд Станіслава Скужешевського
MO: Ministerstwo Oświaty
MSW: Ministerstwo Szkół Wyższych
AČAV: Archiv České Akademie Věd (Архів Чеської Академії Наук), Прага
Фонд Йозефа Краля
Фонд Зденека Неєдлого
Фонд Милослава Валоуха
Фонд Вацлава Ванечека
Фонд Арношта Веніг-Маловського
ANM: Archiv Národního Muzea (Архів Національного музею), Прага
Фонд Карела Енгліша
APAN-K: Archiwum PAN (Архів Польської Академії Наук), Краків
Фонд Маріана Тировича
APAN-W: Archiwum PAN (Архів Польської Академії Наук), Варшава
APKг: Archiwum Państwowy (Державний Архів), Краків
KD PZPR, 62/XV: Podstawowa organizacja Partii przy Uniwersytecie Jagiellońskim
APAN: Архів Російської Академії Наук (Архів Російської Академії Наук), Москва
AUJ: Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (Ягеллонський університет), Краків
DM: Delegat do spraw młodzieży
S III: Senat
Sprzy: Studium przygotowawczy
WFN: Wydział filozoficzno-historyczny

WHum: Wydział humanistyczny
WP III, IV: Wydział prawa
AUK: Archiv Univerzity Karlovy (Архів Карлового університету), Прага
ВААР: Bundesarchiv, Abteilungen Potsdam (Федеральний німецький архів), Потсдам
C20: Ministerrat der DDR, Teilbestand: Stellvertreter des Vorsitzenden (Ulbricht)
E1: Staatliche Plankommission der DDR
R2: Deutsche Verwaltung für Volksbildung in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands; Ministerium für Volksbildung der DDR
R3: Staatssekretariat für Hochschulwesen der DDR
ВРАН-К: Biblioteka PAN Kraków (Бібліотека ПАН)
ГАРФ: Государственный архив Российской Федерации (Державний архів Російської Федерації), Москва
МЛНА: Mecklenburgisches Landeshauptarchiv (Мекленбургський державний архів), Шверін
MfVB: Ministerium für Volksbildung
Ркр ВJ Przyb: Rękopisy Biblioteka Jagiellońska, Przybytek (рукописи, Бібліотека Ягеллонського університету), Краків
Фонд Целіни Бобінської
РЦХИДНИ: Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (Російський центр зберігання та вивчення документів новітньої історії), Москва
SAMPO-BA: Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (Архівний фонд партій та масових організацій у Німецькому федеральному архіві), Берлін
ZPA: Zentrales Parteiarchiv
IV 2/1: Parteivorstand
IV 2/2: Protokolle des Politbüros des ZK der SED
IV 2/9.04: Abteilung Wissenschaften beim ZK der SED
IV 2/9.08: Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED
IV 2/10: Abteilung Aussenpolitik und internationale Verbindungen beim ZK der SED
JIV 2/3: Protokolle des Sekretariats des ZK der SED
NL 90: Фонд Отто Гротеволья
NL 182: Фонд Вальтера Ульбріхта
SSA: Sächsisches Staatsarchiv (Саксонський державний архів), Ляйпціг
IV 2/9.02: Bezirksleitung Abteilung Wissenschaft, Volksbildung, und Kultur

4.14: Parteileitung der SED der Karl-Marx-Universität Leipzig
SÚA: Státní Ústřední Archiv (Державний центральний архів), Прага
AÚV KSČ: Archiv Ústředního Výboru KSČ
f. 02/1: Širší předsednictvo ÚV KSČ
f. 02/2: ÚV KSČ, 1954–62
f. 02/4: ÚV KSČ
f. 02/5: Politický sekretariát ÚV KSČ
f. 19/7: Kulturní-propagační oddělení ÚV KSČ
f. 19/9: Oddělení stranických orgánů – agendy stranických statistik a informací
f. 100/1: Generalní sekretariát ÚV KSČ
f. 100/3: Mezinárodní oddělení ÚV KSČ, 1945–62
f. 100/24: Фонд Клемента Готтвальда
f. 100/45: Фонд Вацлава Копецького
MŠK: Ministerstvo Školství a Kultury
SÚP: Státní Úřad Plánovací
ÚPV: Úřad Předsednictva Vlády
TLHA: Thüringisches Landeshauptarchiv (Тюрингський державний архів), Ваймар
MfVB: Ministerium für Volksbildung
UA der HUB: Universitätsarchiv der Humboldt-Universität, Берлін
UAG: Universitätsarchiv, Грайфсвальд
UAL: Universitätsarchiv, Ляйпціг
UAR: Universitätsarchiv, Росток

Inші

AV: «комітет дій» (чеські землі)
ČAVU: Чеська академія наук і мистецтв
КС PZPR: Центральний комітет Польської об'єднаної робітничої партії
МІІР: Міністерство інформації та пропаганди (Польща)
NL: зібрання творів (Німеччина)
PAN: Польська Академія наук
PAU: Польська академія мистецтв
POP: первинні партійні організації (Польща)
SÚP: Державне бюро планування (чеські землі)
SVS: Союз університетських студентів (чеські землі)
УМК: Університет імені Ніколая Коперніка, Торунь
ZPA: Центральний партійний архів (Німеччина)

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Моєю головною метою при написанні цієї книги було прояснити проблему історичного різноманіття Східної Європи для західних науковців. Тепер я замислююся над тим, чи не важливішим було би продемонструвати глибоко вкорінені національні відмінності регіону для самих східноєвропейців. Саме тому я відчуваю задоволення від того, що професор Кравченко узяв на себе завдання представити цю книгу українським читачам.

Мій скептицизм щодо здатності східноєвропейців усвідомити розмаїття свого регіону породжений неспроможністю східноєвропейських істориків застосувати компаративний підхід до вивчення свого минулого¹. Польські, чеські та німецькі дослідники все ще розглядають історію своїх регіонів у категоріях самодостатності, з імпліцитним відчуттям того, що коли вони пишуть про свої країни, вони пишуть про випадки *sui generis*. Найбільш яскравим прикладом цього є Східна Німеччина, якій присвячено більше семи тисяч (!) спеціальних досліджень, виданих упродовж останніх 18 років. Проте лише незначна кількість їхніх авторів відверто пише про Східну Німеччину як продукт советизації, країну советського блоку. Замість цього історики зазвичай розглядають НДР в контексті німецької історії й вивчають її за допомогою складних теоретичних моделей, чимало з яких були створені для західних країн. Найбільш помітна з них, так звана "Eigen-Sinn" (Альф Людтке), застосовувалася спочатку для того, щоб краще зрозуміти, яким чином робітники надавали сенс своєму життю, незважаючи на систематичний адміністративний тиск у німецькій монархії (Keiserreich)². З початку 90-х років саме такий підхід визначав собою характер і напрям досліджень історії Східної Німеччини, хоча ця держава навряд чи може бути порівнювана з монархією.

Тон у цьому задавали соціальні історики, що намагалися довести гуманність людей, яких вони вивчали, зосереджуючись на їхній діяльності. "Eigen-Sinn" дозволяв їм відновити способи, за допомогою яких піддані диктаторського режиму наповнювали власне життя змістом. Соціальні історики реагували на те, що вони вважали домінуючим підходом до вивчення «тоталітаризму», успадкованим із часів «холодної війни», закликаючи не зосереджуватися «лише тільки

на репресіях». Проте, беручи на віру концепцію репресивної держави, вони обминали увагою те, що виділяло НДР з усіх інших держав Східно-Центральної Європи, а саме: яким чином, завдяки нескінченним компромісам із державою, суспільство Східної Німеччини допомогло цій державі стати найстабільнішою та найбільш репресивною в регіоні³.

У 2002 р. неспроможність німецької історіографії дати відповіді на питання, породжені проблемою диктатури, викликала критику з боку старійшини німецької соціальної історії, Юргена Коцки, на думку якого «у цілому, вивчення НДР у Німеччині залишається надто самодостатнім»⁴. Цей соліпсизм має також методологічне підґрунтя⁵. Коцка дійшов загального висновку: «Рівень знань про НДР піднявся на небачену височінь... багато попередніх уявлень було переглянуто». До цього можна додати, що дослідницькі інтерпретації набули більшої чіткості, а в полі зору дослідників опинилися питання, що їх обговорювали, як ніколи раніше, докладно: чи була НДР сталіністською державою, чи в НДР залишалося «суспільство»; якою має бути дефініція, що дозволила би відобразити досвід, набутий населенням, і характер самого режиму, зокрема, чи слід іменувати останній «соціальною диктатурою» чи «диктатурою консенсусу»?⁶

Якщо комусь здаватиметься дивним, що систему, накинута ззовні та підтримувану силою, можна розглядати в категоріях «консенсусу», то в такому разі можна зрозуміти, чому, як стверджує Коцка, історія НДР не викликала інтересу поза межами кола спеціалізованих у цій галузі фахівців. Більше того, вона не спромоглася захопити увагу широкої аудиторії навіть у самій Німеччині: в грудні 2007 р. з'ясувалося, що більшість учнів середніх шкіл Східного Берліну та Бранденбургу не вважають НДР диктатурою⁷. Їм залишаються невідомими основні факти історії цієї країни, а невігластво школярів особливо вражає в Потсдамі, тому самому місті, де розміщується найбільший центр дослідження соціальної історії НДР⁸.

Тепер же, замість того, щоб узятися за дослідження НДР у компаративному, східноєвропейському контексті, дослідники поспішили перейти до іншого напрямку в історичних студіях, а саме – транснаціонального, який ставить під сумнів специфіку не лише локального, а й регіонального контексту. Як наслідок – НДР тепер має вивчатися лише в «європейському» та «глобальному» контекстах.

Усупереч цьому, дослідження комуністичної політики щодо університетів наголошує на її національному контексті та показує, як німецькі, чеські та польські комуністи намагалися реалізувати свої програми – під загальним советським керівництвом – вибудовуючи різні моделі взаємин із відповідними суспільствами. Усі ці країни були, поза всяким сумнівом, диктаторськими, проте вони були змушені

корегувати свої тоталітарні програми відповідно до особливостей «своїх» суспільств, із яких і виростала кожна з названих вище компартій. Один із зроблених мною принципових висновків полягає в тому, що чеські комуністи поділяли презирливе ставлення до вищої освіти, яке було характерним для робітників та дрібної буржуазії. Відтак, комуністи в Чехії виявилися слабо підготовленими до реорганізації університетів за советським зразком. Польський приклад характеризується соціокультурною цілісністю університетської еліти; натомість східно-німецький – соціокультурною цілісністю партійного апарату. Одне з найважливіших завдань для мене полягало в тому, щоб пояснити, чому партійне керівництво Східної Німеччини використовувало освіту в політичних цілях більш послідовно, ніж чеські та польські комуністи.

Якщо це дослідження й наголошує на чомусь, що може спровокувати наукові дискусії – так це на важливості національного контексту для історичного розвитку. Приміром, чеська та польська компартії, виявившись, хоча й з різних причин, неспроможними трансформувати систему вищої освіти, не змогли забезпечити лояльність до себе, відповідно, чеської та польської інтелігенції.

Сьогодні найбільший скептицизм щодо впливу та значення національного фактору в історії висловлюють саме дослідники Східно-Центральної Європи. В опублікованій нещодавно рецензії історика Кетлін Мердок на книгу Чада Брайанта про чеський націоналізм в Третью Рейхові сказано, що рецензоване дослідження «демонструє, що навіть у 40-х роках європейські національні спільноти залишалися слабо окресленими, нестабільними та не конкурентоздатними»⁹. Цей, зовні революційний, погляд перетворився на нову ортодоксію в різних варіаціях. Так, історики Тара Зара та Нітер Джадсон у своїй книзі про чеський націоналізм пишуть про «національну індіферентність» населення чеських земель, маючи на увазі, що чимало «чехів» не переймалися національною справою¹⁰. Соціолог Роджерс Брубейкер, намагаючись за будь-яку ціну заперечити, що категорія нації може залишатися вартою уваги, віддає перевагу дефініції «групової ідентичності» перед «національною»¹¹.

Проте, як я сподіваюся, читач цієї книги погодиться з тим, що національний контекст міг бути всім, чим завгодно, але не вигадкою чи невизначеністю. Чимало з уявлених національних спільнот можуть виглядати «нереальними» в «есенціалістському» розумінні слова, проте нація є реальною настільки, що сама визначає межі свого уявлення. Національне має в суспільстві реальний вплив, який базується на певних інституціях і практиках, і якщо виводити її можна бачити проблему, то це буде проблема не «есенціалізації» нації, а

неспроможності дослідників узгодити свої проекти з національним фактором. Сказане не означає заперечення історичності нації чи амбівалентності багатьох європейців щодо власного національного походження, особливо в прикордонних регіонах Чехії або Силезії. Проте «національна індиферентність» – це не та розкіш, яку багато європейців може собі дозволити в епоху безпрецедентної національної мобілізації.

У цій книзі йдеться про національні контексти як такі, що мають за собою власну академічну чи політичну культуру. Представники соціальних дисциплін не люблять мати справу з подібними дефініціями, оскільки вважають їх науковими репродукціями того, що прийнято іменувати «національним характером». Культура подібного гатунку, що має вигляд широкої мережі символів і цінностей, артикульованих у мові, вміщеній, як правило, в національний контекст, – є надзвичайно важкою для аналітичного дослідження. Проте для розуміння різних гатунків соціалізму, що виникли в Польщі, Східній Німеччині та Чехії, іншого шляху немає.

Одним із відомих аналітиків, який розумів вагу національного контексту в історії, є Юрген Габермас. Його позиція з цього питання може дивувати, беручи до уваги відстоювання ним концепції «пост-умовних» ідентичностей і політичних лояльностей, що базуються не на націоналізмі, а на «конституційному патріотизмі». Тим не менше, саме антинаціоналістична аргументація, застосована дослідником у німецькому *Historikerstreit* 80-х рр., означала визнання ним «національного» в ролі категорії, що визначає зміст і форму «реального» контексту. Габермас був змушений вдатися до національного контексту, дискутуючи з консервативними істориками, які вважали, що сучасна Німеччина не несе жодної відповідальності за Німеччину в минулому: «Наш образ життя пов'язаний з образом життя наших батьків і дідусів через родинні, місцеві, політичні та інтелектуальні традиції, від яких важко звільнитися й які роблять нас тим, чим ми є сьогодні. Ніхто не в стані уникнути цього середовища, оскільки наша ідентичність, як персональна, так і німецька, нерозривно вплетена в нього. Це починається з виразу обличчя та рухів тіла й простягається через мову до найменших капілярів нашої інтелектуальної будови. Приміром, було би ілюзією думати, що, коли я викладаю в закордонних університетах, я зможу коли-небудь позбутися менталітету, який несе на собі глибокий відбиток усього німецького інтелектуального руху від Канта та Маркса до Макса Вебера. Ми мусимо дотримуватися наших традицій, якщо не хочемо відмовлятися від самих себе»¹².

Габермас кидає нам виклик, який, за моїм внутрішнім відчуттям, залишився без відповіді на сторінках моєї книги, а саме – висвітлення того, що професори та студенти в Чехії, Польщі, Східній Німеччині працювали в дуже різних суспільствах, в рамках різних традицій інтелектуального життя. Для того, щоби перекрити шляхи відступу консервативним історикам, які бажали вдихнути нове життя в німецьку національну ідентичність, Габермас наполягав на особистій відповідальності перед суспільством (*Lebensform*). Проте, поряд із цим, існує відповідальність суспільства перед особистістю: адже саме воно створює рамки, в яких набувають значення людські ідеї та вчинки. Бути антикомуністом в чеському університеті доби сталінізму було незвичним явищем, що вимагало відчайдушної сміливості або твердих переконань; у Польщі, навпаки, це означало пливати за течією. Фашистське минуле Східної Німеччини, на відміну від Польщі, примусило багатьох молодих людей звернутися до комунізму в намаганні порвати з важким минулим. У кожному з цих трьох випадків професори дотримувалися різних моделей академічного та політичного життя.

Проблема взаємин індивідуального та суспільного, що виникає з компаративного дослідження, принципово не піддається розв'язанню. Проте я особисто щиро бажав би, щоб розуміння цієї проблеми було збагачене шляхом залучення до порівняльних студій традицій власне советської академічної культури, що виникла не на периферії советської влади, а в самому Советському Союзі.

¹ Можу зазначити лише кілька винятків: Malgorzata Mazurek, *Socjalistyczny zakład pracy. Porównanie fabrycznej codzienności w PRL i NRD u progu lat sześćdziesiątych* (Warsaw: Trio, 2005); Jan C. Behrends, *Die erfundene Freundschaft. Propaganda für die Sowjetunion in Polen und der DDR* (Cologne, Weimar, Vienna: 2006.)

² Утворено з німецького слова "Eigensinn", що означає «впертість». Проте, розбите на частини, воно набуває значення «чийогось власного сенсу». Застосування саме такого значення – див.: Alf Lüdtke, "Die große Masse ist teilnahmslos, nimmt alles hin...". Herrschaftserfahrungen, Arbeiter- "Eigen-Sinn" und Individualität vor und nach 1933. In: H.-J. Busch, A. Krowoza, eds., *Psychoanalyse und Geschichte*. Frankfurt 1989, pp. 105-128.

³ За словами Мері Фулбрук: «Зосередження лише на репресіях дає небагато. Воно не дає нам можливості належним чином оцінити міру піддатливості населення Східної Німеччини політичному режиму та пасивної згоди з ним... Разом із тим, фокусування уваги на репресіях дуже мало говорить нам про форми опору». *Anatomy of a Dictatorship: Inside the GDR 1949-1989* (Oxford, 1995), 11.

⁴ Jürgen Kocka, "Bilanz und Perspektiven der DDR-Forschung" *Deutschland Archiv* 5/2003, pp. 764-769.

⁵ Альф Людтке – чи не найвпливовіший сьогодні історик НДР – черпає натхнення в відомому вислові Ж. Дериди про те, що «немає реальності поза мовою». Автори редакційного А. Людтке видання обговорюють «самостійну динаміку» мови в суспільстві (Alf Lütke and Peter Becker, eds., *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte: Erkundungen zu Herrschaft und Alltag* (Berlin: 1997), 11. Безперечно, така динаміка існувала в НДР, як і в кожному іншому місці, проте не це надає своєрідності цій країні в порівняльному контексті. Її виділяє успіх режиму в нав'язуванні нової мови суспільству різними способами.

⁶ Перша дефініція належить Конраду Ярошу, друга – Мартіну Саброву (Див.: Martin Sabrow, "Der Konkurs der Konsensdiktatur: Überlegungen zum inneren Zerfall der DDR aus kulturgeschichtlicher Perspektive, in: Konrad Jarausch and Martin Sabrow, eds., *Weg in den Untergang: Der innere Zerfall der DDR* (Göttingen 1999), 83-116; Konrad H. Jarausch, "Care and Conformity: The GDR as Welfare Dictatorship," in *Dictatorship as Experience: Toward a Socio-Cultural History of the GDR* (New York, 1999) 47-72.

⁷ Лише кожен третій студент знає, що це НДР збудувала Берлінську стіну; близько 70 % вважає, що Федеративна Республіка Німеччини була нічим не кращою за НДР; більше половини відмовилися заперечити твердження: «НДР не була диктатурою»; 60 % переконані, що доквілля в НДР було чистішим, аніж у ФРН. Невіглаством особливо відзначаються студенти Потсдаму (*Berliner Morgenpost*, 28 December 2007).

⁸ Zentrum für Zeithistorische Forschung, в якому працюють науковці колишньої НДР і соціальні історики з Західної Німеччини. Пояснення проблеми можна пошукати в теоретичній складності досліджень співробітників Центру, що змушує їх виходити за межі звичайної для німецької мови термінології. Приміром, у публічній лекції, виголошеній в 2005 р., Мартін Сабров використав дефініцію "Dispositiv" для описання сталінізму. Цю дефініцію не знайдеш у стандартних словниках німецької мови; широка публіка навряд чи підозрює, що це слово було створене Мішелем Фуко, щоб описати «гетерогенний ансамбль, який включає в себе дискурси, інституції, архітектурні споруди, регулюючі правила, закони, адміністративні заходи, наукові твердження, філософські, моральні, філантропічні вчення, – одним словом, усе те, що висловлене й не висловлене словом... dispositiv – це мережа, що поєднує всі ці елементи» (Michel Foucault, *Michel Foucault über Sexualität, Wissen und Wahrheit* (Berlin 1978), 119f.). Як таке, "dispositiv" є надто широким поняттям, що робить його малопридатним для використання в соціальних науках. (Виступ Саброва: "Gab es eine stalinistische DDR?", в *Zeiträume: Potsdamer Almanach des Zentrums für Zeithistorische Forschung*, ed. Martin Sabrow (Berlin 2005), 131-141).

⁹ [Review] Caitlin Murdock of Chad Bryant. *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism*. (Cambridge 2007). Published by H-German@h-net.msu.edu (November, 2007).

¹⁰ Pieter Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Harvard University Press, 2006); Tara Zahra, *Kidnapped Souls: National*

Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands 1900-1948 (Cornell University Press, 2007).

¹¹ Rogers Brubaker, Margit Feischmidt, Jon Fox & Liana Grancea, *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town* (Princeton 2006).

¹² „Vom öffentlichen Gebrauch der Historie," *Die Zeit*, Nr. 46, 7 November 1986. Оригінал: „Unsere Lebensform ist mit der Lebensform unserer Eltern und Großeltern verbunden durch ein schwer entwirrbares Geflecht von familialen, örtlichen, politischen, auch intellektuellen Überlieferungen – das uns erst zu dem gemacht hat, was und wer wir heute sind. Niemand von uns kann sich aus diesem Milieu herausstellen, weil mit ihm unsere Identität, sowohl als Individuen wie als Deutsche, unauflöslich verwoben ist. Das reicht von der Mimik und der körperlichen Geste über die Sprache bis in die kapillarischen Verästelungen des intellektuellen Habitus. Als könnte ich mich beispielsweise, wenn ich an ausländischen Universitäten lehre, je die Mentalität verleugnen, in die die Spuren der sehr deutschen Denkbewegung von Kant bis Marx und Max Weber eingegraben sind. Wir müssen also zu unseren Traditionen stehen, wenn wir uns nicht selber verleugnen wollen.“

ПЕРЕДМОВА

Ідея цього дослідження зародилася в ході кількох семінарів, присвячених комуністичній політиці та комуністичним суспільствам, що проводилися в Мічиганському університеті в Енн Арбор років п'ятнадцять тому. У ті часи повоєнний період вивчався переважно політологами, а в центрах російських і східноєвропейських досліджень перші досліджувалися так інтенсивно, що майже витіснили останні. Дійсно, якщо хтось цікавився періодом сталінізму*, то йому, здавалося, не було сенсу вивчати історію окремих східноєвропейських країн, оскільки, як ми дізналися від одного советолога, «якщо хтось знав про те, що відбувалося у Советському Союзі, то він цілком добре розумів те, що відбувалося в Східній Європі».

Я щиро вдячний двом науковцям, які все ж таки наполягали на різноманітті країн цього регіону: професорам Цві Гітельману та Роману Шпорлюку. Саме на одному з семінарів професора Шпорлюка цей проект вперше набув реальних обрисів. Одного дня, в січні 1986 р., у своєму офісі, професор Шпорлюк накреслив переді мною багатющу наукову перспективу, яку обіцяли компаративні студії Східної Європи епохи сталінізму. Оскільки Москва намагалася силою нав'язати єдиний для всіх спосіб засвоєння власної моделі розвитку, вона встановила «контроль» за політикою та закрила шлях усім іншим можливостям політичного розвитку в даному регіоні. З цієї точки зору дослідження різноманіття сталінської доби дозволило б відкрити нові перспективи для вивчення історії східноєвропейських суспільств, зокрема, побачити, як політичні культури кожного з них впливали на процес советизації. Професор Шпорлюк знав із власного досвіду, що ці суспільства не були єдиними навіть тоді, коли політичний терор у їхніх країнах сягнув свого зеніту. Інституцією, на якій ми сфокусували наше порівняльне дослідження, став університет – арена соціальних та ідеологічних трансформацій, місце, яке відповідні комуністичні партії неодмінно мали опанувати. Це означало, на перший погляд, що ніякої істотної

*Автор цього дослідження поділяє влучне зауваження Падрайка Кенні про те, що «сталінізм» має писатися з маленької літери [англійською мовою – ред.], оскільки позначає собою більшою мірою систему, ніж особу, що дала їй ім'я. Див.: Kenney, *Rebuilding Poland*, p.4.

різниці в історії університетів Східної Європи доби сталінізму не могло бути.

На жаль, такий проект виявився надто грандіозним для семінару, тому моя робота була зведена до огляду розпорошеної літератури про польську вищу освіту. Наступного ж літа у Варшаві я дізнався, що існуючі обмеження доступу до архівів не дозволяють дослідити повоєнну історію Польщі, тому омріяний проект, як виглядало, навряд чи можна було реалізувати.

Кілька років по тому, працюючи над докторською дисертацією з історії Німеччини в Гарвардському університеті, я мав щастя дізнатися про деякі архіви Східної Німеччини, принаймні частково відкриті для дослідників історії повоєнного періоду. Завдяки клопотанню професора Мартіна Гунтау з Ростока, мені було дозволено працювати в місцевому університеті, а також у Державному архіві Мекленбургу в Шверині влітку 1989 р. Офіційно схвалена назва проекту звучала так: «Роль советської військової адміністрації у денацифікації університетів советської зони окупації». Я би хотів також подякувати пізнішому директорові архіву Ростока, пані Штеффен, а також пані Куш та доктору Райнеру Мюле, за їхню великодушність до «американця зі Штатів», який приїхав з іншого боку тоді ще непорушного Берлінського муру.

Незабаром цей мур упав, архіви Східної Європи відкрилися, а компаративний проект став можливим. Мені пощастило мати наукового керівника [Doktorvater] в особі Чарльза С. Майєра, чия увага до мене не відвернула емоції поточного моменту. Далекий від того, щоб відраджувати мене від такої необачно широкої теми, він підштовхнув мене до того, щоб привести її у відповідність із хронологічними рамками. І все це, не забуваючи нагадувати про обмеженість історичного пізнання! Я сподіваюся, що він побачить у цій книзі хоча б частку власних сподівань і скромності. Як він і передбачав, праця забрала десятиліття, майже одинадцять років.

Влітку 1990 р. розпочався мій майже дворічний дослідницький проект, який був би неможливим без щедрої допомоги численних інституцій. Мої наукові пошуки в Німеччині у 1990-1991 рр. підтримували фундація Шелдона і Центр Європейських студій Гарвардського університету, а також Міжнародна рада наукових досліджень та обміну. Дослідження в Чехословаччині влітку та восени 1991р. здійснювалися за допомоги фундації Круппа Центру Європейських студій Гарвардського університету; щодо роботи в архівах Варшави та Кракова у 1991-1992 академічному році, то вона стала можливою завдяки підтримці фундації стипендії Фулбрайта-

Хейса. Грант на написання праці від Американської ради наукових товариств надзвичайно допоміг мені завершити дисертацію в 1994 р.

Співробітники архівів, де я працював, були надзвичайно люб'язні, надавши мені можливість зібрати стільки матеріалів, що їх би вистачило на десять дисертацій, в той час, як самі працівники потерпали від скорочення штатів і мали переміщувати великі зібрання матеріалів. У Німеччині я працював: в університетських архівах у Ростоку, Берліні, Грайфсвальді та Ляйпцігу; у Федеральному архіві Потсдаму; в колишньому Центральному партійному архіві Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини (SAPMO-BA, зараз Федеральний архів), а також у державних архівах Ваймара та Шверіна. Висловлюю окрему подяку докторам Кляусу Ольденгаге та Вольфгангу Меркеру з Потсдаму, а також Фолькеру Лянге, Анні-Лізі Мюллер та Сольвейг Нестлер із колишнього Центрального партійного архіву СЄПН (SAPMO).

У Чехії моя робота спершу привела мене до колишнього Архіву Центрального Комітету, де я дістав професійну допомогу з боку докторів Носкової та Білімськи. Я також у боргу перед докторами Вілемом Пречаном і Йозефом Опатрним із Інституту сучасної історії Академії наук Чехії за сприяння в отриманні доступу до цього архіву. Дякую також працівникам архіву Карлового університету і Академії наук Чехії (тоді Чехословаччини), цих двох надзвичайно приємних для дослідницької роботи установ, і особливо докторам Зденекові Поуста, Йозефові Ганзалю, Карелові Літшу, Мирославові Кунштату, Міхалові Сватошу, Петрові Свободному, Бланці Зілінській, Радці Еддеровій, Антонінові Костлану та Гані Барвіковій. Колишній директор університетського архіву, професор Ян Гавранек, відомий багатьом поколінням істориків із Північної Америки своєю широкою ерудицією, присвячував мені стільки власного часу й мав настільки глибокий вплив на мене, що без нього я навряд чи зміг би розробити цей проект. Професор надихав мене на роботу в повному розумінні цього слова.

У давньому університетському місті Кракові, в Польщі, мені також надзвичайно пощастило з архівами університету та наукових академій. Я висловлюю особливу подяку Риті Майковській, Пьотру Мільчановському, Еві Дзюжинській, Марті Платек, Томашу Філіпу, Мажені Влодек із Польської Академії наук у Кракові; Лешеку Гайдукевичу, Урсулі Перковській, Ванді Бачковській, Мечиславу Барчику, Дануті Гродовській-Кулінській, Адаму Чешляку, Гелені Крент, Галіні Звольській з архіву Ягеллонського університету; а також Анні Козловській, Еві Маліцькій, Івоні Батор, Ельжбеті Бурді, Збігневу Козінському, Люцині Новак, Здіславу Петжику, Анні Собанській, Ришарду Татажинському, Маріану Зверчану та Терезі Войцеховській

з бібліотеки Ягеллонського університету. За допомогу в Державному архіві у Варшаві я б хотів подякувати Едварду Колодзю.

Імена багатьох сучасників, що поділилися зі мною своїми спогадами, перелічені у бібліографії. Але я б хотів особисто подякувати професорам Станіславу Гродзіському, Маріану Згурняку та Станіславу Гжибовському за те, що вони знайшли час пояснити мені особливості їхнього наукового середовища. Під час моєї першої ознайомлювальної поїздки до Польщі у 1986 р. я зустрівся з людиною, чий авторитет у галузі досліджень історії науки часів соціалізму не мав собі рівних. Це був Пьотр Гюбнер, тепер професор Торунського університету. Професор Гюбнер безкорисливо поділився зі мною плодами своєї багаторічної праці у державних та партійних архівах, збагативши моє розуміння історії польської науки набагато більше, ніж я міг на це розраховувати.

Архівні установи цінні не лише документами, які видаються в читальні зали, а й цікавими людьми, яких можна зустріти в ідальних чи кафе. У Потсдамі та Берліні я багато чого дізнався від Мітчела Г. Еша, Девіда Пайка, Кеса Гіспена, Ролянда Келера та Анни-Сабіни Ернст; у Празі – від Ігора Лукеса та Кароля Бартошека. За розмови та поради, що виходили за межі архівного приміщення, я вдячний таким людям, як Тімоті Гартон Еш, Бербель Балтес, Станіслав Баранчак, Левіс Бейтман, Владімір Чермак, Ладислав Черих, Гжегош Екерт, Ян Фойтцік, Джефрі Джилс, Деніел Йона Голдгаген, Л. Ю. Горізонтов, Ян Т. Грос, Міхель Грюттнер, Вільям В. Гаген, Анке Гушнер, Конрад Г. Ярош, Ева Йонас, Карел Каплан, Падрайк Кенні, Кристина Керстен, Лорі Колоскі, Джефрі Копштейн, Ентоні Левітас, Ян Левандовський, Павел Махцевич, Павел Махоніц, Кароль та Чеслав Мілош, Владислав Мьодунка, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова, Дерек Патон, Милослав Петрусек, Адам Подгурецький, Етан Поллок, Вітольд Родкевич, Гельмут Сміт, Джастін Л'Ансон Спаркс, Анні Спісс, А. С. Стикалін, Тереза Сулея, Анджей Зенба та Ян-Крістоф Цельс.

До й після того, як я захистив дисертацію, декілька наукових інституцій запрошували мене до участі в їхньому інтелектуальному та соціальному житті. У Гарварді я користався гостинністю Центру Європейських досліджень та Ловелл Гаус, і відчуваю себе в глибокому боргу перед Еббі Колінзом, Гвідо Гольдманом, Стенлі Гоффманом і Мері Лі та Вільямом Боссертом за створення ідеальних умов для дисертаційного дослідження. Після завершення дисертації я був запрошений до участі в кількох спільних проектах, за які я вдячний Джеральду Д. Фельдману, Вікторії Боннелл, Манфреду Гайнеману, Дітеру Гоффману, Крісті Макракіс, Юргену Коцка, Майклу Девіду-Фоксу та Дьєрдю Петері. Дякую також професору Коцка за те, що

познайомив мене з Ральфом Ессеном, який відіграє таку ж роль у своєму колі, як Пьотр Гюбнер та Ян Гавранек у відповідному середовищі – роль провідного вченого в академічній спільноті. Читач безумовно побачить у моїх рядках, наскільки великим є мій борг перед ними всіма. Для мене також були дуже корисними наукові відрядження до Інституту досліджень історії сучасності в Потсдамі та до Гердерівського інституту в Марбурзі; я би хотів висловити свою пошану до їхніх директорів, відповідно Крістофа Клессмана та Едуарда Мюле.

Щедра допомога Німецького фонду Маршалла, Американської ради наукових товариств та Центру досліджень вищої освіти, Центру слов'янських і східноєвропейських, Центру німецьких і європейських студій, а також Ради наукових досліджень при Каліфорнійському університеті в Берклі дозволили мені розширити попередній план мого дослідження, включивши до нього советську проблематику, а також здійснити більш ретельний розгляд еволюції професорського корпусу. Фондація Спенсера підтримувала мене не лише під час самого процесу написання дисертації, але й впродовж кількох місяців наукової роботи в Польщі восени 1998 р., за що я глибоко вдячний цій установі. Хотів би також подякувати Маріні Доброновській за допомогу під час моїх досліджень у Москві.

Після переходу до роботи на історичному факультеті в Берклі, я почерпнув дуже багато для свого проекту з розмов із колегами, особливо з Маргарет Лавінією Андерсон, Ендрю Баршей, Джеральдом Д. Фельдманом, Томасом Бреді, Паулою Фасс, Девідом Фріком, Шелдоном Ротблаттом, Пітером Салінсом та Ірвіном Шейнером. Особлива подяка тим моїм колегам, хто прочитав увесь рукопис праці: Реггіє Зельніку, Ніколасу Б. Рязановському та Юрію Сльозкіну. Норман М. Наймарк зі Стенфордського університету та Мітчелл Г. Еш із Віденського університету читали рукопис на прохання видавництва університету Північної Кароліни. Вони заохотили мене зробити набагато більше для цієї книги, ніж я планував раніше, і я глибоко вдячний їм обом. Я також широким зобов'язаний Александру Вуцініху за читання розділів, присвячених історії російської вищої освіти. Шоун Селмон, Клара Шнайдер і Деніел Ролд надали неоціненну допомогу на заключних етапах підготовки рукопису до друку.

Особлива подяка моїй дружині, Фіоні, за віру та любов, що уможливили цю працю. Моя найщиріша вдячність висловлена в присвяті.

Ця книга складається з трьох частин, які пов'язані між собою, але кожна з них також може бути прочитана окремо, в залежності від особистих уподобань. Наприклад, читачі, які не дуже цікавляться

адміністративною історією, можуть перейти безпосередньо до частини II. Я прошу вибачення за численні власні назви в тексті, які, можливо, важко вимовити. Вони є необхідними для того, щоб довести наявність континуїтету в кожній з трьох професорських спільнот; для читачів, хоч трохи знайомих принаймні з одним із відповідних історико-культурних контекстів, одна лише згадка цих імен буде надзвичайно повчальною. Посилання на біографічні джерела необхідні для того, щоб створити можливості для подальшого знайомства з історією питання.

Деякі терміни, що часто зустрічаються у тексті, не є поширеними в англійській мові. Перш за все, це «вища школа», що означає «заклади вищої освіти»; воно відповідає німецькому *Hochschule*, чеському *vysoká škola* та російському ВУЗ. У тексті також часто згадуються «філософські факультети», які відповідають факультетам або школам мистецтв і наук (*arts and sciences*) у нівнічно-американських університетах. Було зроблено спробу раціоналізувати використання академічної номенклатури. Її ієрархія є подібною в кожній з цих країн: на верхівці перебувають ординарні або «звичайні» професори, потім ідуть екстраординарні або «надзвичайні» професори, за ними – доценти, ад'юнкти та асистенти. Я переклав ці назви на більш звичні для англійської мови еквіваленти: ординарні або «звичайні» професори перекладається як “full professors”, а екстраординарні або «надзвичайні» – як “associate professors”; ад'юнкти є “adjunct professors”, асистенти – “assistant professors”. Постійні співробітники факультету із захищеною другою дисертацією (габілітацією) – *Dozenten, docenci, docenti* – перекладаються як «доценти». Взагалі, у центральноєвропейській системі вищої школи лише звичайні та надзвичайні професори, а також доценти, мають те, що ми називаємо *tenure*^{**}. Асистент постійно перебував у великій залежності від свого професора, який зазвичай був керівником кафедри або директором інституту. Польське “*zastępca profesora*” перекладається як «дійсний професор» (“acting professor”). Іноді слова «інститут» (“college”) чи «університетське містечко» (“campus”) використовуються у їх американському значенні, щоб урізноманітнити використання відповідної термінології, хоча, якщо бути точним, вони не мають еквівалентів у Центральній Європі. Коли слово «наука» (“science”) з'являється саме по собі, воно має вужчу англійську конотацію точної науки. Терміни *Wissenschaft, věda* чи *наука*, що в країнах Центральної та Східної Європи мають ширше, ніж у США, значення, передаються як “scholarship”.

^{**} Постійне перебування на посаді. (Прим.ред.)

Термін «робітничо-селянський», що є буквальним перекладом словосполучення, прийнятого в мовах народів Центральної Європи, означає представників фізичної праці (*blue-collar labor force*) – як на селі, так і в місті – а також їхніх дітей. Термін може здатися грубуватим, але він підкреслює чітке розрізнення між, із одного боку, класами професіоналів і підприємців, що домінували у вищій освіті при старому режимі, та «робітниками» й «селянами», які, таким чином, позначають непривілейовані класи. Курси, запроваджені для попередньої підготовки цих верств населення до навчання в університеті, називаються «робітничо-селянськими факультетами» або «робітничими курсами». Ці терміни використовуються як синоніми, щоб зазначити аналогічні інституції в кожній країні. Подібно до цього, «студент робітничого походження» часто є синонімом «студент робітничо-селянського походження».

Під час свого дослідження я зіткнувся з двома протилежними видами критики, один з яких був викликаний компаративною природою проекту, а інший – його скромними претензіями на ревізіонізм. Ще до завершення роботи з архівними джерелами я постійно чув від фахівців про те, що між об'єктами мого дослідження немає ніякої суттєвої різниці, а тому їхнє порівняння буде безплідним. “Das war damals doch alles ganz gleich!” («Тоді практично все було однаковим!») – це були слова, з якими шанований німецький фахівець із чеської історії відкинув цей проект у 1993 р. Кумедно, але після публікації деяких моїх статей пролунала критика, що це я створюю «фікцію»^{***} одноманітності! Якою б не була оцінка моєї роботи, я сподіваюся, що читачі погодяться, що, досліджуючи образи одноманітності – ілюзорні чи ні – можна багато чому навчитися.

^{***} В оригіналі вжито американський сталий вираз “straw man”, букв. «солом'яне опудало». (Прим. пер.)

Восени 1948 р. Комуністична Партія Советського Союзу проголосила свій історичний досвід універсальним і почала нав'язувати свою політичну систему правлячим комуністичним партіям Східної Європи¹. Процес подібного клонування, що розпочався незабаром, виявився безпрецедентним за масштабами; за декілька років колись різні за культурою та історією суспільства на просторі між Ельбою та Бугом стали схожими на низку мініатюрних Советських Союзів, кожен із колективізованим сільським господарством, сталевією та вугільною галузями промисловості, широкими проспектами з комунальними будинками у стилі соцреалізму, маршируючими колонами одягненої в уніформу молоді, всюдисущими транспарантами з маленькими Сталініми, як-от Вальтером Ульбріхтом, Клементом Готтвальдом чи Болеславом Берутом. Західні спостерігачі були приголомшені очевидною тотальністю та однаковістю подібної трансформації. У 1959 р. Збігнев К. Бжезінський написав: «Повторення советського досвіду тридцятих років із неминучістю приведе до створення середовища, яке по суті буде подібним до советського»². Головна роль у перенесенні советських моделей до Східної Європи приписувалася советським радникам, щодо яких, за словами Джозефа Ротшильда, східноєвропейські комуністи виявляли «абсолютну покiрність»³.

Подібне розуміння нічим не стримуваної та цілковитої советизації Східної Європи все ще продовжує визначати уявлення істориків⁴. Дослідники досить давно визнали відносну відкритість країн регіону в перші повоєнні роки, але сталінська доба (1948–1954 рр.) усе ще трактується як «льодовиковий період», подібний до природної катастрофи, коли партія-держава формувала пасивні суспільства, як тільки хотіла, не рахуючись із їхніми власними історіями та культурами⁵. Частковим винятком визнавалася Польща, з її відносно м'якою політикою щодо церкви та внутрішньопартійних чисток, а також із повільним процесом колективізації⁶. Проте навіть нещодавно провідний дослідник описав польське суспільство як таке, що «не мало нічого особливого, щоб його можна було запропонувати в процесі побудови... советської моделі тоталітарної держави... в усіх сферах державного, громадського та національного життя»⁷.

Соціальну реальність сталіністської Східної Європи історики описували найчастіше з перспективи 50-х років. Для сучасників цей регіон насправді видавався одноманітним. Навесні 1952 р. після відвідання нових міст, магазинів, університетів та інших громадських місць у Варшаві, Гданську та Вроцлаві, Віктор Клемперер, спеціаліст із романської літератури в університеті Галле в Східній Німеччині та надзвичайно проникливий спостерігач, у своєму щоденнику винайшов новий термін “uniformitas sowjetica post-bellica”⁸. Просидівши три години на трибуні під час першотравневого параду у Варшаві, сімдесятирічна людина зауважила: «Це була найпохмуріша, найодноманітніша та найбільш оркестрована частина нашої поїздки до Польщі. Я її пережив. Але що я з неї виніс? Найповніше відчуття *uniformitas*, яке тільки можна уявити»⁸.

У істориків було небагато можливостей та підстав заперечувати подібні уявлення. З одного боку, їм не вистачало для цього альтернативних перспектив, а з іншого – вони, як мешканці цього регіону, були засліплені розмахом державного терору на початку 50-х рр., який знаходив жертв навіть серед найвідданіших прибічників партії. Режими, здатні на таку крайню жорстокість, здавалося, не мали меж своїй владі, і навіть якщо советська система не була скопійована ними до найменшої деталі, складалося враження, що не було «жодної фортеці, яку більшовики Східної Європи не могли б узяти».

У цій книзі заперечуються загальноприйняті стереотипи й робиться спроба показати, що за фасадом одноманітності впродовж періоду сталінізму в більшості країн «північного ярусу» Центрально-Східної Європи продовжували існувати національні традиції, створюючи різні контексти для політики та суспільної практики. У монографії досліджується політика влади щодо однієї, головної для нас інституції – університету, а відповідний період змальовується як епізод в історії трьох народів – чехів, східних німців і поляків. Університети були ключем до перетворення держав, де проживали ці народи, на соціалістичні, оскільки вони продукували не лише відповідні національні історії та ідеології, але також і нову еліту, або, говорячи словами головного ідеолога Східної Німеччини Курта Гагера, «командирів»⁹.

Завдання досліджувати відмінності в процесі застосування советських моделей в Центрально-Східній Європі видається нам більш важливим, аніж просто заперечувати успадковані від минулого

⁸ Латинізований вираз “uniformitas sowjetica post-bellica” – «радянська повоєнна одноманітність». (Прим. пер.)

стереотипи одноманітності. Першочерговим завданням цієї книги було виявити такі аспекти історичного розвитку, які б не були помітні, якби кожне з цих трьох суспільств вивчалось окремо. У своєму рабському дублюванні советського досвіду східноєвропейські сталіністи несвідомо створили справжню лабораторію для компаративного історичного дослідження: колосальний тиск задля забезпечення одноманітності, необхідної для контролювання політичного життя, насправді допоміг законсервувати певні його особливості, наприклад, у соціальній структурі та політичній культурі суспільства, які не змогли зауважити політологи¹⁰. Як ми побачимо далі, інституції та програми, створені в ці роки в сфері вищої освіти країн Східної Європи, були майже ідентичними; що різнилося, – так це люди, що діяли в їх рамках. В залежності від національного середовища та соціокультурного оточення, вони мали різне уявлення щодо цінності освіти та центральних для цього періоду ідей – зокрема щодо держави, а також соціалізму советського зразка.

Різний досвід переживання сталінізму, що перебуває в центрі уваги автора цієї книги, багато в чому визначив різні шляхи розвитку східноєвропейських суспільств у післясталінську епоху. Політика щодо вищої освіти доби сталінізму визначила собою лінію поведінки інтелігенції в Чехії, Східній Німеччині та Польщі під час криз, що періодично потрясли ці країни після 1956 р. Подібна точка зору суперечить нещодавній інтерпретації після-сталінського періоду, здійсненій Гжегожем Екертом, який стверджує: «Міжнаціональні різниці у регіоні та виразні особливості різних режимів системи державного соціалізму були результатом послідовних політичних криз та комплексних відповідей партійно-державного апарату, регіональних органів влади та окремих акторів на ці кризи»¹¹. Точка зору, запропонована в цій книзі, є протилежною: а саме, що паростки кризи виростили з умов, створених у перші повоєнні роки, а ці останні, своєю чергою, стали наслідком специфічних національних обставин. Міцність соціалістичної будівлі залежала від її фундаменту.

Уроки советської історії щодо університетської освіти були зрозумілі. Провідних представників «буржуазної» ідеології, особливо в юридичних, соціальних і гуманітарних науках, необхідно було ізолювати від студентів. Після більшовицької революції юридичні факультети в Росії були закриті, велика кількість професорів звільнена, натомість були відкриті «факультети соціальних наук» із «великою часткою червоних професорів»¹². У 1922 р. близько 100-150 «антисовєтських юристів, письменників і професорів» були вислані з Советського Союзу¹³. Розрив у процесі розвитку соціальних наук був поглиблений в часи сталінської революції в кінці 20-х – на початку

30-х рр., коли саме існування університетів перебувало під знаком запитання.

Коли університети очистили від ворогів, вони мали бути заповнені відвертими прибічниками режиму – студентами з непривілейованих соціальних верств, які б віддячили режиму своєю лояльністю за можливість просуватися соціальною драбиною вгору. Під час перших спроб соціалістичного прориву в советській історії перевага надавалася студентам з «робітничого та селянського середовища». Було запроваджено спеціальні курси, які називалися «робітфаки» (робітничі факультети), завданням яких було підготувати таких студентів до навчання в університетах. Їхня кількість постійно зростала – від невеличкої частки до більше ніж половини всього студентства. Вони виховувалися в дусі марксизму-ленінізму, що, як передбачалося, спрямовувало енергію класової свідомості. Централізоване керівництво цією політикою здійснювалося Центральним Комітетом Комуністичної партії¹⁴.

Системи вищої освіти, створені до 1953 р. у Чехії, Східній Німеччині та Польщі, сучасниками сприймалися як правдиві відтворення советських зразків. У кожному разі Центральний Комітет Комуністичної партії контролював університети через міністерство вищої освіти советського зразка; в університетах з'явилися, знов-таки, за советським прикладом, «проректори», завданням яких була координація «вивчення» марксизму-ленінізму; студенти, що раніше самі могли обирати собі курси лекцій, тепер мусили навчатися згідно з затвердженим планом із обов'язковим відвідуванням занять. Практично в кожній галузі науки вони готувалися до серії обов'язкових іспитів у советському стилі за підручниками, перекладеними з російської мови. Задля створення соціалістичної інтелігенції, переваги при вступі надавалися студентам з «робітничо-селянським» походженням, створювалися спеціальні курси для підготовки робітників, які не закінчили середньої школи, до вищої освіти: «підготовчі курси» (*kursy przygotowawcze*) у Польщі, «робітничі курси» (*dělnické kursy*) у Чехії та робітничо-селянські факультети (*Arbeiter- und Bauernfakultäten*) у Східній Німеччині. Викладацький корпус також змінився: всюди визначні представники «буржуазних» дисциплін, таких, як соціологія чи модерна філософія, були усунені, а їхні колеги, яких залишили, відтепер мали викладати та навчати згідно регламентованих і затверджених державою навчальних програм. Дуже швидко університети перетворювалися на педагогічні училища, оскільки дослідницька робота була передана академіям наук советського зразка. Десятки советських професорів приїздили до країн регіону, допомагаючи перетворити теорію на практику.

Водночас, якщо хтось звернеться до джерел, які стали доступними після 1989 р., щоб побачити, як насправді функціонували ці системи, він побачить між ними несподівану різницю – до, під час і після сталінського періоду. У Східній Німеччині міграції воєнного періоду та радикальна денацифікація спричинили безпрецедентні зміни у складі професури у 1945 р. Більше, ніж 80 % складу викладачів, які працювали наприкінці війни, не продовжували свою роботу, і професорський склад шести університетів у Східній Німеччині повністю відновився лише в середині 60-х рр. У чеських землях та в Польщі, навпаки, старий викладацький корпус без проблем відновився після війни, і вже через кілька років досяг свого довоєнного впливу. Однак після 1948 р. його доля в кожній з цих країн скалалася по-різному. Після лютневого перевороту в Празі революційні «комітети дій» на чолі зі студентами-комуністами організували чистки серед професури, спрямовані проти так званих реакціонерів. Особливо тяжкого удару зазнали соціальні науки; з декількох десятків професорів, що викладали право у 1948 р. у Брно та Празі, до 1951 р. залишилося лише 6. У Польщі ж, навпаки, не відбулося жодної подібної чистки. І хоча деякі професори були змушені достроково вийти на пенсію, а деякі інші обмежені у викладанні, практично нікого з них не було звільнено. Навіть такі науки, як філософія, право, історія, – визнані найважливішими для пропагування нової ідеології – викладалися ще старими професорами – не-членами партії впродовж усього сталінського періоду.

У політиці щодо студентів комуністичні партії, про які йдеться в цій книзі, також досягли різних результатів. І хоча кожна з них проголошувала необхідність реорганізації студентського складу з метою надати йому більш пролетарського вигляду, лише в Польщі та Східній Німеччині кількість студентів з робітничого та селянського класу справді наблизилася до відповідної пропорції цих класів у суспільстві в цілому. Усі три партії зіткнулися з однаковими проблемами. На вищих рівнях освітньої системи в усьому регіоні вихідці з робітників і селян склали абсолютну меншість. У польських університетах в 1935–1936 рр. робітниче походження мали 9,9 % першокурсників, а селянське – 11,7 %¹⁵. У чеських університетах навіть у 1948 р. лише 7 % студентів походило з робітничого класу¹⁶. Серед німецьких студентів 1932 р. із робітничих родин прийшло якихось 3 %¹⁷. Рівень представництва людей фізичної праці, як і вік студентів усіх трьох суспільств, про які йдеться, цілком надаються до порівняння. Головна різниця між ними полягала в тому, що Польща мала великий аграрний сектор¹⁸. Проте як у Польщі, так і у Східній Німеччині студенти з робітників та селян становили майже 60 % усього студентського складу,

на відміну від Чехії, де навіть у часи найбільшого успіху політики набору студентів нового покоління їх було 42 %.

Польська та чеська комуністичні партії, таким чином, розходилися між собою навіть у мінімальних сподіваннях на побудову суспільств советського типу, і це в той час, коли комуністи втрачали життя за найменші розбіжності з советською політикою. З точки зору створення лояльної та компетентної еліти, ці розбіжності мали важливі наслідки: комуністична партія Польщі покладалася на «буржуазних» професорів у передачі важливих ідеологічних настанов молодому поколінню, тому університети виявилися нездатними довести до кінця процес ідеологічної трансформації еліт цієї країни. Чеська еліта продовжувала рекрутуватися переважно з середніх класів і тому ніколи не була зобов'язана партії своїм соціальним статусом. Вона бачила, що її прибутки знижувалися в порівнянні з прибутками робітничого класу та являла собою вічно незадоволену соціальну верству. І в Польщі, і в Чехії інтелігенція з університетською освітою, особливо студенти, залишалася дестабілізуючим фактором упродовж усього пост-сталінського періоду, на відміну від своїх колег у Східній Німеччині. У Варшаві 1968 р. чи 1980–1981 рр. та в Празі 1968 р. чи 1989 р. студенти відігравали ключову роль у реформістському та революційному рухах. Студенти ж із Східної Німеччини якщо й виходили на вулиці, то лише на підтримку режиму, навіть у жовтні 1989 р., коли інші східні німці підтримали опори влади¹⁹.

Дослідження цих розбіжностей дозволяє встановити межі тоталітарного контролю в Східній Європі та з'ясувати причини, що дозволяли чехам, полякам і східним німцям по-різному визначати та підтримувати власну ідентичність. Кожна з трьох частин цього дослідження висвітлює дію окремих факторів, які обмежували процес советизації вищої освіти в Центрально-Східній Європі: перша – неефективність і суперечливість дії механізмів імперського правління; друга – політичну та інтелектуальну культуру суспільства, особливо в Польщі; і третя – соціальну структуру населення, передусім у чеських землях.

У першій частині книги описуються центрально-європейська та советська системи вищої освіти й розповідається про те, як структури останньої замінили собою структури першої наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. До якої міри советські чиновники насправді контролювали процес перенесення своєї системи до Східної Європи? Як могли недовіра та погане керівництво у гіпер-централізованій системі гальмувати копіювання советської моделі в Східній Європі? Сподіваюся, що дискусія навколо цих питань стане внеском до уточнення терміну «советизація», який звичайно вживається для опису

загальних процесів, що провадили до виникнення суспільств советського типу; при цьому звертається мало уваги на справжні стосунки між місцевими та советськими комуністами, або на дійсні межі дублювання советського досвіду.

У другій та третій частинах книги розглядається, як чеське, східнонімецьке та польське суспільства формували владу у відповідних державах, які перетворювалися на тоталітарні.

Частина II включає в себе опис того, як відносно однорідне середовище польських професорів, об'єднаних спільною політичною та інтелектуальною культурою, змогло обмежити можливості держави реформувати його й відтак самий університет. Під середовищем ми маємо на увазі самовідтворювану соціальну одиницю, з властивими для неї цінностями, звичками та вимогами щодо лояльності²⁰. У цьому розділі книги приділяється особлива увага питанням легітимності та морального капіталу, а також питанню про те, як ці параметри змінювалися відповідно до поведінки професури за часів німецького націонал-соціалістичного режиму²¹. Війна зсунула традиційну ієрархію в чеських університетах і надала легітимності студентам, що перебували на передньому краї анти-німецького опору. Змова з нацистським режимом позбавила німецьку професуру моральних основ для протистояння Соціалістичній єдиній партії Німеччини (СЄПН). Щодо чеських професорів, то вони не знайшли сили волі протистояти комунізму не через колаборацію з нацистськими окупантами, а скоріше через пасивність під час війни. Моральний же капітал польських професорів під час війни, за загальним визнанням, лише зріс. Вони організували систему підпільного культурного опору нацистським окупантам і, подібно до чеських студентів, заплатили за свою громадську активність ув'язненням у концентраційних таборах. На глибшому рівні цей розділ доводить, що опозиція польських професорів новому режиму була цілком природною завдяки традиціям національної політичної культури: для них, на відміну від їхніх чеських та німецьких колег, соціалістична держава, імпортована з Росії, виглядала як серйозна загроза національній ідентичності²².

У частині III розглядається, як успадковані від минулого соціальні структури визначали можливості комуністів трансформувати студентське середовище й відтак створювати майбутню еліту. У Польщі соціальна структура суспільства допомагала політичній програмі. Польське керівництво, що страшенно потребувало добре підготовленої управлінської та технічної еліти, знайшло свою клієнтуру серед мешканців села, яким воно допомагало виїжджати до міст на початку 50-х рр. Завдяки цьому набір студентів робітничого чи селянського походження до системи освіти, яка невпинно

розширювалася, виглядав цілком реальним завданням. Чеське ж керівництво, на відміну від польського, успадкувало модерне суспільство з широкою та структурованою елітою, а також розвиненою системою вищої освіти. Тут не було потреби збільшувати кількість університетів. Натомість партія зіткнулася з необхідністю зменшити приток вихідців із середніх класів до університетів, щоб заповнити їх дітьми робітників. Проблема полягала в тому, що робітники жили у майже ізольованому та самодостатньому середовищі й не мали особливого бажання переходити до чужого для них соціокультурного середовища університетських кампусів²³. На цьому фоні Східна Німеччина виглядала справжнім контрастом: тут також було високорозвинене суспільство, однак політичному керівництву вдалося переконати робітників увійти до незвичної для них системи вищої освіти.

Проблема обмежень для сталінізму в Східній Європі досі привертала відносно мало уваги з боку представників соціальних наук²⁴. У перших дослідженнях, присвячених історії входження регіону до советської системи, вирішальна роль у цьому процесі відводилася советським радникам; при цьому роль місцевих комуністів, уповноважених на практиці здійснювати советизацію відповідних суспільств, було неможливо дослідити через брак джерел. В останні роки Норман Наймарк зробив прорив у цьому напрямку своєю працею «Росіяни в Німеччині», де наголошується на початковій відкритості та комплексній еволюції советської політики в Німеччині²⁵. Ретельне дослідження даного періоду щодо Чехословаччини було зроблене провідним чеським фахівцем Карелом Капланом; воно показує наявність численних советських радників на всіх рівнях чеського уряду та партії, особливо в поліції та армії, але також і в різних міністерствах, включаючи Міністерство освіти. На жаль, Каплан практично не досліджує результати роботи цих радників. Російські історики, що працювали над цією темою, піддали сумніву масштаби впливу советських радників на культурне життя²⁶. Зокрема, російський історик А.С. Стикалін показав практичні труднощі, з якими зустрілися советські чиновники з Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном (ВОКС) у своїх намаганнях поширювати советську культуру за межами СРСР; ці проблеми походили від нерішучості, страху, браку перекладачів та інших експертів, а також внутрішньої бюрократичної боротьби. Виявилось, що безпечніше було залишити таку делікатну справу, як культура, в руках довірених місцевих комуністів²⁷.

Проблема культурного чи структурного опору сталінізму в Східній Європі також виглядає недостатньо дослідженою. Автор однієї з рідкісних спроб показати різноманіття східноєвропейського сталінізму

– особливо щодо темпів індустріалізації – шукає пояснень виключно в «небажанні» чи «опорі» місцевих комуністичних еліт переймати соціалізм советського типу²⁸. Провідні фахівці з історії вищої освіти у цьому регіоні, зосередивши увагу на офіційних деклараціях і копіюванні відповідних інституцій, дійшли висновку, що советизація практично не мала перешкод на своєму шляху²⁹. Невелика кількість істориків, що досліджували опір процесу советизації з боку самого суспільства, зосередилися на проблемі робітничого руху, що є добре висвітленою в компаративних студіях советського та нацистського тоталітаризму³⁰. При цьому Їржі Пернес та Ендрю Порт врятували від забуття робітничі демонстрації, що мали місце у Брно та Вісмутських шахтах у 1951 р.³¹, а Падрайк Кенні та Джефрі Копштейн показали, як робітники у Польщі та Східній Німеччині змусили відповідні режими в своїх країнах відмовитися від конфронтації, встановивши таким чином перші обмеження політики уряду щодо заробітної платні³². У рамках широкої дослідницької роботи з історії НДР, яка розгорнулася впродовж останніх десяти років, з'явилось чимало важливих праць, присвячених опозиції та опору, частково з боку робітників, але також і в середовищі фермерів, лікарів та інженерів³³.

Дослідження окремих країн допомогли відійти від уявлень про монолітний характер східноєвропейського сталінізму, але для вивчення регіону в цілому багато ще залишається зробити. Про Східну Німеччину сьогодні відомо набагато більше, ніж про Польщу чи Чехословаччину, не кажучи вже про землі, що знаходяться далі на південь і схід. Чому країни цього регіону розвивалися різними шляхами? Чому Польща весь час переживала потрясіння, а у Східній Німеччині ситуація була відносно стабільною? Чому Східна Німеччина була більш просякнута комуністичною ідеологією, ніж Польща? Чому чеські студенти постійно перебували на передньому краї опозиції, в той час як чеські робітники залишалися відносно спокійними?

Компаративне дослідження не лише показує, що суспільства Центрально-Східної Європи помітно різнилися й продовжували відрізнятися між собою впродовж усього сталінського періоду, але й доводить, що держави цього регіону, породжені місцевим контекстом, мали істотні відмінності в своєму ставленні до суспільства. Роль держави як самостійної сили часто применшується в працях із соціальної історії, написаних із нових, недооцінюваних раніше перспектив. Але так само, як суспільство довело свою спроможність реагувати на виклики згори, так і держава своєю чергою часто реагувала на виклики знизу та передбачала їх. Це можна легко побачити в університетах, тобто місцях, де студенти, професори, але також і

державні службовці переслідували чіткі власні інтереси та реалізовували конкуруючі між собою плани.

Внаслідок цього університет є придатним не лише для дослідження проблеми різноманіття регіону, що вважався однорідним, але також для розгляду недостатньо досліджених процесів континуїтету та дисконтинуїтету в динаміці взаємних стосунків між державою та суспільством і, відтак, для уточнення періодизації повоєнної історії. Основною тенденцією в описі повоєнної Східної Європи було пов'язати історію кожної окремої країни з ходом міжнародних подій. Після відносної відкритості перших повоєнних років, розкол між Сталіним і Тіто в 1948 р. спричинив відмову від пошуку «національних» шляхів до соціалізму в усіх країнах Східної Європи, де домінував Советський Союз, що, своєю чергою, супроводжувалося партійними чистками. Наступні 4–5 років демонстрували безперечно однакову в своїй основі соціальну, економічну та культурну політику зрілого сталінізму. Після смерті Сталіна в 1953 р. розпочалася «відлига» в Східній Європі, що супроводжувалася розширенням простору для критики, поступовим виникненням ліберальніших угруповань у комуністичних партіях і пошуками советськими та східноєвропейськими керівниками нових напрямків розвитку в рамках доктрини марксизму-ленінізму. Секретна промова Хрущова трьома роками пізніше похитнула саме осердя віри партійних кадрів і стала немовби передвістям повернення до пошуку національних шляхів до соціалізму. Ці надії були розбиті з придушенням угорської революції у листопаді 1956 р., а система в цілому відновила тимчасову стабільність, коли місцеві «нео-сталінські» кадри здобули перемогу над «ревізіоністами» – тобто прихильниками неортодоксального марксизму³⁴.

Історія університетської освіти всіх трьох країн, про які йдеться в цій книзі, не лише підтверджує в цілому правильність наведеної вище характеристики суспільно-політичної історії країн соціалізму, а й дозволяє виявити континуїтет історичного розвитку в кожному конкретному випадку, відповідно до місцевої динаміки. Вже у 1946–1947 рр. певні особливості політики щодо вищої освіти були очевидними в кожній з названих далі країн. У Польщі керівництво вже проголосило наміри широкої співпраці з професурою, незалежно від галузі науки, яку вона представляла. Завдання відбудови Польщі видавалося надто масштабним, щоби можна було пожертвувати фахівцями, навіть із гуманітарних наук. Ця стратегія компромісу набирала динаміки та підтримувалася, незважаючи на зміни законодавства та інституційних форм.

У Східній Німеччині, навпаки, як советські окупаційні органи влади, так і німецькі комуністи досить рано визнали важливість вищої

освіти для створення політично лояльної еліти. Щодо соціальних наук вони відкинули будь-які компроміси і вже в 1946 р. розпочали програму чистки кадрів і відбору студентів за допомогою взаємопов'язаних засобів денацифікації та «демократизації», тобто, через надання переваг при вступі студентам певної соціальної приналежності. ССПН відкрила свої лави для студентів робітничо-селянського походження і стала єдиною з усіх інших комуністичних партій, яка надзвичайно вдало зуміла поєднати організаційну дисципліну зі стимулами для вертикальної соціальної мобільності. На відміну від своїх товаришів у Польщі чи чеських землях, комуністи Східної Німеччини з самого початку наполягали на тому, щоб державні посади розподілялися відповідно до рівня освіти, чи то в земельних міністерствах, чи то в центральній адміністрації в Берліні.

У чеських землях Комуністична партія досягла вражаючої перемоги на виборах у травні 1946 р., але вирішила поступитися власним впливом на освітню політику, передавши міністерство освіти своїм конкурентам – національним соціалістам³⁵. Політика КПЧ щодо інтелігенції була в числі занедбаних ділянок, вона завжди відставала від політики братніх партій у таких царинах, як робітничі курси чи політична індоктринація; незважаючи на свої величезні організаційні можливості, КПЧ так і не здійснила вирішального прориву в напрямку створення лояльної еліти. Дивно, але чеські комуністи не влаштували чисток серед чиновників від освіти аж до 1950-1951 рр. та не встановлювали контроль партійного центру над університетами до 1953 р. Вони поводитися більшою мірою як паразитична держава, описана Яном Т. Гросом – вправна в запереченні, проте нездатна створити ефективну владу³⁶.

Через довготривалу стратегію компромісу польської комуністичної партії та відносну недоторканість професури, польські університети виявили готовність скористатися можливостями, що виникли у непевні часи після смерті Сталіна в 1953 р. Деякі «крайнощі» – наприклад, дискримінація «буржуазних» студентів, перевантаження навчальних планів, вигнання «реакційних» учених до університетів, розташованих подалі від їхнього дому – тепер були тихцем скасовані. Хоча журнали з соціальних та гуманітарних наук все ще презентували переважно марксистську точку зору, тепер для них відкрився простір для критики марксизму та висловлювання позамарксистських поглядів. Сили, що діяли згори та знизу, розтоплюючи кригу сталінізму, поєдналися в 1956 р., безповоротно змінивши політичний ландшафт у Польщі. Були відновлені деякі інтелектуальні свободи, на які держава більше не зазіхала. Професори філософії та соціології повернулися до

викладання, відновилися контакти із Заходом, зменшився ідеологічний тиск у наукових публікаціях.

1953 та 1956 роки мають різне значення у східнонімецькому та чеському контекстах. У Східній Німеччині в 1952 р. партійне керівництво проголосило «будівництво соціалізму» і, разом із тим, посилювало полювання на ворогів в університетах, особливо у студентських протестантських організаціях (*Junge Gemeinden*). Криза 17 червня 1953 р. сприяла проголошенню більш ліберального «нового курсу», в рамках якого підтверджене заново керівництво Ульбріхта змогло вирішити ті самі завдання, які раніше реалізовувалися в університетах, причому з меншим галасом і з більшим розумінням щодо необхідності застосування політики не лише батога, а й пряника. При цьому продовжувалися ідеологічна індоктринація, інтенсивне рекрутування робітників до університету та спроби «планувати» навчальний процес. Цінним спеціалістам, особливо в галузі технічних і медичних наук, нараховувалася заробітна платня, в декілька разів вища, ніж та, що її одержували робітники або польські та чеські фахівці відповідного рівня. Професура у Східній Німеччині спочатку піддавалася чисткам та створювалася наново; тепер від неї просто відкуповувалися.

Виклики 1956 р. піддали суворій перевірці режим Східної Німеччини, що був збитий з пантелику подіями у Советському Союзі та стурбований наріканнями свого власного населення. Після угорської революції Вальтер Ульбріхт швидко вжив заходів, щоб придушити потенційних опонентів режиму, багато з них були викладачами університетів і студентами. Від політики рекрутування робітників і селян та ідеологічної індоктринації ніхто й не думав відмовлятися. Що є найпомітнішим у Східній Німеччині в порівняльному контексті, так це незламність системи державного соціалізму, яка трималася, незважаючи на постійні виклики історії. Наступна криза, в 1961 р., коли було зведено стіну через місто Берлін, знову вирішилася на користь режиму Ульбріхта.

У повоєнній історії Чехії вирішальним моментом став лютий 1948 р. Того місяця відносно ліберальний режим, який в цілому поважав громадянські права чехів та словаків, був замінений комуністичним режимом. В університетах влада потрапила до рук студентів-комуністів із «комітетів дії». Проте, оскільки центральне партійне керівництво виявляло мало інтересу до роботи цих комітетів, покладаючись переважно на розпалювання ворожнечі між поколіннями, державна політика перших років комуністичного правління була недостатньо скоординованою. В університетській політиці домінував радикалізм; він проявляв себе в усуненні професорів, у допитах та

виключенні з університету студентів, у сталіністській ідеологізації навчальних планів. Упродовж кількох років найкращим спеціалістам із медицини та природничих наук платили настільки мало, що вони стали залежними від своїх родичів у селі, які допомагали їм харчами. Безлад в університеті у цей період був пов'язаний з багаторазовими кровопусканнями в середовищі партійної еліти: людина, що відповідала за університети в Центральному Комітеті партії в цей період, Густав Бареш, був євреєм і боявся за своє життя³⁷. Лише після смерті Сталіна та Готтвальда, на початку 1953 р., коли міністрами стали такі помірковані леніністи, як Ладислав Штолль і Франтішек Кагуда, становище вищої освіти дещо стабілізувалося. 1953 рік, замість того, щоб привести до лібералізації, продемонстрував скоріше зміцнення влади. У 1956 р. у Празі та Братиславі відбулися студентські демонстрації, а з боку основних партійних організацій впродовж кількох місяців звучала гостра критика бідності побуту³⁸. Проте, як і в Східній Німеччині, КПЧ зміцнила своє становище після угорської революції, а в 1958 р. знову провела чистку університетських кадрів. Лише на початку 60-х рр. економічна криза змусила її керівництво розпочати дискусію щодо реформи.

Частково ці епізоди повоєнної інтелектуальної та університетської політики були описані в численних книгах, дисертаціях і статтях, опублікованих упродовж останніх 50 років. Декілька коротких нарисів про зміни в галузі вищої освіти з'явилися у ширших оглядах історії Східної Європи, але основна увага дослідників була звернена на окремі аспекти даної проблеми³⁹.

Найкраще порівняно з іншими висвітлена історія Східної Німеччини, оскільки багато ветеранів боротьби за університети перших повоєнних років емігрували звідти на Захід, де вони опублікували самостійно або частково самостійно детальні описи поточної політики комуністів; зроблені ними висновки, навіть після появи нових праць, написаних після 1989 р., принципово не були переглянуті⁴⁰. Декілька першокласних досліджень з'явилося з нагоди ювілеїв Вільного університету Берліна, заснованого студентами-вихідцями зі Східної Німеччини⁴¹. Дослідниками в Східній Німеччині також було видано велику кількість історій університетів, документальних матеріалів, дисертацій та мемуарів, які й зараз можуть бути корисними⁴². Перші після 1989 р. роботи з історії університетів часто являли собою їхню мартирологію⁴³, однак пізніше вчені звернулися до інших аспектів історії вищої освіти в Східній Німеччині: денацифікації, створення окремих факультетів і дисциплін, студентської опозиції, перших повоєнних реформ і ролі советської військової адміністрації в їхньому здійсненні⁴⁴. З'явилося декілька узагальнюючих праць, присвячених

культурній політиці Східної Німеччини⁴⁵. Вони були доповнені мемуарами та відповідними частинами з історії окремих університетів⁴⁶. Берлінський історик Ральф Єссен у своїй щедро документованій монографії дослідив появу особливого, східнонімецького академічного прошарку, одночасно доводячи факт континуїтету в історії деяких наукових осередків, не просякнутих партійним впливом, особливо в галузі медицини та природничих наук. Його висновки були підтримані присвяченою лікарям працею Анни-Сабіни Ернст⁴⁷.

Друге після Східної Німеччини місце за рівнем висвітлення в спеціальних працях посідає історія польських університетів. Найперша її загальна синтеза з'явилася у Федеративній Республіці Німеччини, але згодом і в Народній Польщі побачили світ цінні праці, присвячені окремим питанням: робітничо-селянській освіті, державній політиці перших повоєнних років, основам культурної політики та історії окремих університетів⁴⁸. У 70-х та 80-х рр. з'явилося декілька багатих за змістом томів мемуарів та інтерв'ю⁴⁹. Провідний фахівець із історії польської науки повоєнного періоду, соціолог із Торуня Пьотр Гюбнер через свою критичну оцінку Польської Об'єднаної Робітничої Партії мав труднощі з публікацією власних праць, тому до 1992 р. його доробок у цій галузі залишався не відомим у повному обсязі⁵⁰. Упродовж пост-комуністичного періоду з'явилися також інші, більш спеціалізовані праці, присвячені зокрема практиці набору студентів, розвитку історичної науки, історії Вроцлавського університету доби сталінізму⁵¹, а також нові мемуари⁵².

Повоєнна історія університетів у чеських землях залишається відносно недослідженою. Тамтешні автори не скористалися ні з ретельної історіографії свого західного сусіда, ні з відносно відкритої після 1956 р. політичної кон'юнктури в Польщі. Два перші дослідження з історії чехословацької вищої освіти, що базувалися на фрагментарних матеріалах, були здійснені у Федеративній Республіці Німеччини⁵³. Ця ситуація швидко покращилася наприкінці 60-х рр., коли з'явилася значна кількість досліджень про державну політику щодо інтелігенції, де основна увага зверталася на феномен «зрівнялівки», а також на табуйовані раніше теми, як, приміром, чистки в університетах у 40-х рр.⁵⁴ Якраз напередодні «нормалізації», що вразила університети, – тобто чистки всіх, хто симпатизував «Празькій весні», – була видана цінна історія університету Брно⁵⁵. Після цього, за деякими винятками, настала повна тиша аж до 1989 р., коли репресовані та піддані чисткам члени Інституту університетської історії при Карловому університеті знову змогли повернутися до своїх обов'язків⁵⁶. Результатом роботи цього інституту став солідний за обсягом і дуже цінний чотиритомник⁵⁷, доповнений численними гідними уваги мемуарами⁵⁸.

Якщо до недавніх часів у більшій частині регіону було відносно мало праць, присвячених університетам, то не дивно, що й серед істориків також було відносно небагато суперечок із приводу проблем, пов'язаних із цією темою. Основна мета, яку переслідували дослідники, полягала в тому, щоб узагальнити базові факти – наприклад, з'ясувати конкретні обставини, за яких відновили свою роботу окремі університети, приміром, у Єні; визначити глибину дисконтинуїтету в тих чи інших галузях науки; висвітлити зв'язок із партією нових істориків у 50-х рр. На більш загальному рівні в кожній країні мали місце цілком передбачувані звинувачення у «зраді чиновників»; на передньому краї цих атак перебували, відповідно, такі вчені, як Вацлав Кляус, Енс Гаккер та Яцек Тжнадель. Нагоди для глибшого аналізу ролі інтелектуалів при комунізмі траплялися рідко⁵⁹. Після 1989 р. з'явилася відносно невелика кількість досліджень, які дозволили б оцінити реальні масштаби підтримки сталінського соціалізму з боку інтелігенції⁶⁰.

У Польщі, де це питання обговорювалося найбільш енергійно, встановилася думка про те, що інтелігенція підтримувала комуністичний режим. Критики зосереджувалися передусім на поведінці провідних письменників, проте колишній дисидент Яцек Куронь ставив питання ширше: «Як могло статися взагалі, що польська інтелігенція, особливо молоді люди, масово приєднувалися до системи?»⁶¹ Як і до 1989 р., пояснення цього феномену розділилися приблизно на дві категорії: в одних висувалися на перший план ідеологічні причини, в інших наголошувалося на опортунізмі.

Найбільш глибоким зразком аналізу першого гатунку залишається есе поета Чеслава Мілоша «Поневолений розум» 1951 р., де вказується на самооману та фаталізм, властиві деяким знайомим автору письменникам, які стали комуністами наприкінці 40-х рр. У зв'язку з цим заслуговують на увагу образ «Кетмана» – людини, що приховує справжні переконання за численними масками (професійний Кетман, естетичний Кетман, Кетман революційної чистоти тощо) та Нілполі Murti-Bing, яка, коли її добровільно проковтнути, обіцяє інтелектуалам повне знання та відчуття суспільної потреби. Murti-Bing було діалектичним мисленням «Нової Віри». Страх та опортунізм були другорядними у цьому процесі: «Тиск державної машини – ніщо у порівнянні з тиском переконливого аргументу»⁶². Найбільш красномовну відповідь на такий спосіб мислення зміг дати інший великий сучасний польський поет, Збігнев Герберт, який, на відміну від Мілоша, залишився у сталіністській Польщі, де він зазнав багатьох страждань, щоб уникнути компромісу. Для нього неприйняття «Murti-Bing» було не результатом болочих душевних поневірянь, а «лише

питанням смаку» – на його думку, те, як режим сам представляв себе, викликало нудоту. У своїх інтерв'ю він засуджував письменників, які публікували свої праці на початку 50-х рр., за те, що вони керувалися в своїх діях «страхом і зневірою», а також «суто матеріальними мотивами»⁶³.

Багато в чому погляди обох авторів зумовлені непрямими спостереженнями. Мілош залишив Польщу в 1951 р. та провів більшу частину другої половини 40-х рр. у Вашингтоні на дипломатичній посаді. Герберт жив у Польщі, але в стані, подібному до внутрішньої еміграції, у місці, де «ніяка сила на землі» не могла б примусити його читати сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)»⁶⁴. Він не знав повсякденних турбот та мотивацій письменників того періоду. Як насправді провідні інтелектуали сприймали режим? Як конкретно вони підкорялися йому, і які в них були для цього причини? Це дослідження є спробою відповісти на подібні питання за допомогою аналізу поведінки частини інтелектуальної еліти, а саме університетських професорів та студентів – можливо, менш відомих в порівнянні з провідними письменниками, але, з огляду на свої дидактичні функції, не менш значущих для процесу самоусвідомлення нації. Можливо, оцінка Мілоша перебільшує оманливу привабливість сталінізму, але дихотомічне бачення Герберта насправді не відображає складні реалії тогочасного життя. За іронією долі, його принципи звинувачення були виголошені в розмові з істориком літератури Яцеком Тжнаделем (нар. у 1930 р.), який замолоду був захопленим сталіністом та робив усе можливе у Вроцлавському університеті, щоб зірвати лекції з літератури професора-«ідеаліста» Кольбушевського⁶⁵. Чи можна вважати сучасний антикомунізм Тжнаделя новим набутком чи, можливо, історія була складнішою? Взагалі, колишні вчені-комуністи, які пізніше ідентифікували себе з опозицією, незалежно від країни свого проживання, намагалися обійти ці роки мовчанням, не розголошуючи, що вони робили й чому⁶⁶.

Молодше покоління інтелектуалів, особливо в Чехословаччині, не було таким стриманим, пояснюючи причини своєї участі в комуністичному русі. Деякі особистості, що стали відомими під час «Празької весни» – Їржі Пелікан, Честмир Цісарж, Зденек Млінарж, Їржі Гаек та Александер Дубчек – залишили згадки про свій досвід молодих комуністів у перші повоєнні роки. Ще більш переконливою та вражаючою в цьому відношенні виглядає автобіографія менш відомої людини, Геди Марголіус-Коваль, талановитої перекладачки та вдови жертви процесу Сланського, Рудольфа Марголіуса⁶⁷. Її рішення вступити до партії частково було продиктоване національними обставинами – зрадою Заходу в 1938 р. та визволенням, принесеним

зі Сходу в 1945 р. – але частково також незаперечною моральною перевагою комуністів, багато з яких, подібно до самої Коваль та її чоловіка, були в'язнями концентраційних таборів: вони «поводилися як істоти вищого порядку. Їхній ідеалізм та партійна дисципліна надавали їм сил і витривалості, з якими наші власні не могли й рівнятися»⁶⁸.

Щодо повоєнної Німеччини, Джефрі Герф пише про розділену пам'ять, відокремлюючи західну частину країни від східної. Пам'ять покоління чехів, яке стало політично свідомим після 1945 р., також була розділеною, але опоненти комуністів, що протистояли логіці, так яскраво представлені спогадами Коваль, були позбавлені права голосу. Після перевороту в лютому 1948 р. не-комуністи систематично усувалися з усіх сфер культурного життя, причому найбільшою мірою – з університетів. Під час чисток січня та лютого 1949 р. молоді студенти-комуністи виключили з відти одну чверть своїх однокурсників; на деяких факультетах, як-от на факультеті права, загальна кількість виключених сягнула половини студентів. Усі вони були змушені зайнятися фізичною працею й до навчання вже не поверталися.

Таким чином, головні твердження, з якими виступали представники комуністичної частини цього покоління, оспорити було просто піком. Понад усе був міф про кращий, особливий чехословацький шлях до соціалізму. За словами Геди Коваль, ніхто «не сумнівався, що ми зможемо самі порядкувати власними справами в такий спосіб, який був би цілком відмінним від російської тоталітарної моделі. «Національний шлях до соціалізму» був основою нашого мислення, навіть для Клемента Готтвальда, генерального секретаря Комуністичної Партії Чехословаччини, якого підтримував у цьому переконанні сам Сталін. Маршал Тіто, який запровадив особливий варіант комунізму для Югославії, в ті часи все ще був героєм, і наслідування його прикладу в нашій власній країні видавалося цілком можливим»⁶⁹.

Цими словами Коваль несвідомо відкрила правду про чехословацький комунізм: адже в роки, про які вона говорить, Тіто ще будував сталінізм. Саме це й було програмою Готтвальда та його партії. Задовго до перевороту 1948 р. та початку доби зрілого сталінізму, функціонери КПЧ постійно натякали на сталінські методи, які вони будуть застосовувати після здобуття повної влади, включаючи ліквідацію політичної опозиції за допомогою сили та уніфікацію інтелектуального й культурного життя. Їхній шлях до соціалізму завжди пролягав через терор. Чого вони не обіцяли й, звісно ж, не передбачали, так це того, що терор вийде за рамки боротьби з класовим ворогом і повернеться проти самої партії. Це сталося, наприклад, із захисницею чеських «буржуазних» жінок Міладою Гораковою, яка провела війну в

нацистських тюрмах і була страчена КПЧ у 1950 р.⁷⁰ Якщо судити за мемуарами чеських комуністів, то сталінізм зазнав деформації лише тоді, коли вдарив по них особисто.

Всупереч думці, що її пропагували переможці 1948 р. у Чехословаччині, комунізм не був вибором більшості покоління 1945 р.: у перші повоєнні роки молода інтелігенція по всій Центрально-Східній Європі постійно відкидала комунізм на виборах до студентських рад. Вона робила це не з якоїсь атавістичної прив'язаності до старого режиму чи тому, що хотіла затерти сліди колабораціонізму, а скоріше через гостре почуття небезпеки, яку випромінювали ліві революціонери щодо громадянських прав та інтелектуальної культури. Студенти Східної Німеччини декілька разів обирали собі лідерів із числа лібералів та християнських демократів, що мали стаж боротьби з німецьким націонал-соціалізмом. Вони протистояли комунізму як іншій формі тоталітаризму⁷¹.

Чого жоден із чехословацьких мемуаристів-комуністів не зміг пояснити, так це того, як вони, чутливі та вдумливі молоді люди, могли пристати до руху, чия культурна та інтелектуальна політика формулювалася дилетантами на зразок Густава Бареша та Ладислава Штолля і чий «міністром інформації» була людина з безмежною зневагою до розумової праці – Вацлав Копецький.

Ця робота не є вичерпним порівнянням університетів та загальних освітніх політик, вона радше концентрується на разючих відмінностях політики комуністів щодо університетів, щоб дати можливість поглянути на всі три випадки з нової перспективи. Зосереджуючи увагу на доборі складу професури в соціальних науках та на політиці набору студентів, автор намагається зобразити університет таким, як його уявляла собі партія: інструментом ідеологічної та соціальної трансформації суспільства⁷². Починаючи з перших повоєнних років, комуністи чітко розрізняли природничі та технічні науки з одного боку та соціальні науки – з другого. Наприклад, 30 липня 1947 р. працівник Німецької Центральної Освітньої Адміністрації (DVV) у Східному Берліні зробив наступне зауваження щодо прийому до аспірантури: «Кандидати з медичних та математично-технічних предметів у кожному випадку повинні мати достатній рівень спеціальної [*fachlich*] підготовки. Крім того, ми повинні вимагати, щоб вони мали позитивний політичний світогляд у нашому розумінні цього слова. Для кандидатів із факультетів соціальних наук головною умовою є політична надійність. До вступу на ці факультети можуть бути допущені й кандидати, які не прослухали обов'язковий курс навчання, але які можуть довести, що вони здобули необхідні знання, навчаючись приватно»⁷³. Відносно небагато уваги приділяється на сторінках цієї

книги медичним і природничим наукам, які в усіх трьох випадках не мали істотних розривів у процесі свого розвитку як на персональному, так і на корпоративному рівнях⁷⁴.

Із двох основних функцій університету – розвивати знання та створювати еліти – автор даної праці обрав для дослідження останню, хоча, зрозуміло, що цей поділ є умовним, і континуїтет у професорському середовищі не може не впливати на формування наукових дисциплін. Наприклад, завдяки тому, що в соціалістичній Польщі збереглися деякі довоєнні історичні, соціологічні та філософські школи, рівень соціальних наук у цій країні був загалом вищим, аніж в усіх інших державах Східного блоку. Досить лише згадати про високу міжнародну репутацію таких особистостей, як Лешек Колаковський, Зигмунт Бауман, Анджей Валіцький, Вітольд Куля чи Броніслав Геремек, кожен із яких навчався у старих професорів і публікував важливі наукові праці в Народній Польщі. Але вони робили це вже пізніше, за рамками досліджуваного автором періоду. Між 1949 та 1955 рр. різниця в застосуванні сталінської ортодоксії в польських, чеських та східнонімецьких публікаціях у галузі соціальних наук була в кращому разі незначною. Більше того, чистки початку 50-х рр. не стали на перешкоді відродженню соціальних наук у Чехословаччині на початку 60-х рр., тобто тоді, коли соціологи з Праги та Брно здійснювали дослідження світового рівня з проблем соціальної стратифікації, а чеські історики критично досліджували минуле. Відбувалося своєрідне зближення талановитих молодих партійних вчених, таких, як Павел Махонін, з визнаними вченими старшого покоління, які ще були живі, як-от Йозеф Краль. Цей багатообіцяючий напрямок розвитку був різко обірваний з придушенням «Празької весни».

Можливо, що в Східній Німеччині лібералізація початку 60-х рр. зумовила б піднесення соціальних наук до світового рівня, хоча участь місцевих учених у міжнародному науковому житті була би ускладнена, оскільки в цій відділеній половині країни існувала особлива потреба виробляти «соціалістичні» альтернативи західній науці⁷⁵. Важливим є те, що політика правлячих партій, яка досліджується в цій праці, створювала передумови, але не визначала остаточно подальшого розвитку соціальних наук чи інших дисциплін.

Це дослідження обмежується суспільствами трьох країн, почасти задля реальності виконання поставлених завдань, але почасти також тому, що, разом узяті, ці суспільства створюють органічну цілість у рамках регіону. Всі університети Східної Німеччини, Польщі та чеських земель базувалися на австро-німецькій моделі вищої освіти, а їхня професура формувалася в процесі практично однотипної професійної

соціалізації, включаючи докторат і габілітацію під керівництвом майже всемогутніх керівників кафедр. Перед Першою світовою війною професори та аспіранти вільно пересувалися в спільному науково-освітньому просторі між університетами у Празі (німецьким і чеським⁷⁶), Ляйпцігу чи Кракові. Пізніше, незважаючи на державні кордони, подібність академічного устрою всіх трьох країн відіграла таку ж роль, як і єдність політичної логіки їхньої советизації: вона допомогла законсервувати істотні елементи національних чеської, польської та німецької політичних культур.

Всі три країни створювали природну єдність і в очах місцевих комуністичних політичних керівників, які, дещо всупереч класичним постулатам москво-центричної системи міжнародних відносин, на початку 50-х рр. частіше їздили за досвідом впровадження советських моделей до сусідніх держав, аніж до ССРСР. Подібним же чином орієнтувалися один на одного й народи Чехії, Східної Німеччини та Польщі⁷⁶. Міждержавні контакти посилювала легкість комунікації: чеські та польські вчені просто спілкувалися між собою кожен своєю рідною мовою, а німці могли порозумітися з чиновниками та вченими з польських чи чеських земель німецькою. Натомість контакти з Угорщиною, не кажучи вже про землі далі на південний схід, не були такими легкими чи інтенсивними⁷⁷.

Словацьчина не зовсім уписується до цього контексту, оскільки власне словацької академічної еліти до Першої світової війни практично не існувало. Вона з'явилася лише в часи першої Чехословацької Республіки за допомогою чеських учених, які відіграли вирішальну роль у створенні університету в Братиславі. У Чехословаччині словацькі академічні справи керувалися окремо з словацької столиці Братислави, дозволяючи таким чином вважати Словацьчину окремим предметом дослідження. Проте, принагідно тут робляться також посилання на Чехословацьчину, якщо певна політика впроваджувалася в обох частинах республіки.

Історики Східної Європи мають амбівалентний підхід до Східної Німеччини. Більшість із них розглядає її поза східноєвропейським контекстом, почасти через специфіку німецької історії, почасти через особливість цієї соціалістичної держави, що складалася з половини країни, а почасти через її зникнення після 1989 р. Джозеф Ротшильд пояснював, що його «рішення уникнути детального опису Східної Німеччини [у праці "Return to Diversity"] було підкріплене самою

⁷⁶ У 1882 р. Карлів університет у Празі був поділений на два університети – окремо німецький і чеський, які існували поряд аж до 1939 р. (Прим. пер.)

історією, оскільки ця *soi-disant*⁷⁸ держава тепер зникла з мапи Європи». Історики Східної Німеччини в більшості своїй погоджуються зі специфікою цієї країни і залишають країни далі на схід поза увагою.

Незалежно від того, чи вважати Східну Німеччину частиною Східної Європи чи ні, дослідження, що розглядає Східну Німеччину в контексті історії советського блоку, дозволяє висвітлити такі проблеми минулого як Східної Німеччини, так і Східної Європи, які б інакше не були помітні. Перш за все, воно допомагає пояснити відносну стабільність комунізму в Східній Німеччині. Що надає специфіки східно-німецькій історії з точки зору вищої освіти, так це чотири речі: безпрецедентна делегітимізація старої еліти; потужний вплив і зацікавленість Советської військової адміністрації у розвитку Східної Німеччини; тривала масова міграція населення через відкритий кордон на Захід, єдиний в своєму роді в країнах советського блоку; і, нарешті, відносно згуртована та рішуче налаштована керівна верства. Компаративний підхід доводить необхідність зрозуміти Східну Німеччину передусім із соціологічної точки зору; суспільство цієї країни, мабуть, більшою мірою, ніж будь-яке інше соціалістичне суспільство, було витвором повоевних часів, сформованим частково завдяки свідомому політичному втручання за допомогою засобів, вироблених надзвичайно рішучою партійною елітою.

Ще один, останній, фактор, який сприяв можливості порівняльного аналізу комуністичної політики в галузі вищої освіти у цих трьох суспільствах, пов'язаний з архівами, зібраними за роки сталінізму в центральних комітетах комуністичних партій Східного Берліна, Праги та Варшави. Вони відображають майже ідентичні організаційні принципи, з однаковими установами та підрозділами, з однаковою номенклатурою в советському стилі; здається, єдине, що відрізняє їх між собою, так це мова й система архівної нумерації. Це стосується також архівів колишніх міністерств вищої освіти у цих трьох містах. Історик, що вивчає ці архіви, з самого початку має враження, що він перебуває в єдиному, окремому світі.

⁷⁸ *Soi-disant* – фр. «так звана». (Прим. пер.)

¹ Brzezinski, *The Soviet Bloc*, 71–72. У цій роботі дефініції «Східна Європа» та «Східно-Центральна Європа» використовуються як синоніми для визначення країн советського блоку. Під «Центральною Європою» мається на увазі територія між західною Німеччиною та Росією; цей термін вживається переважно щодо довоєнного періоду.

² Бжезінський дійшов висновку, що східноєвропейські суспільства «перетворювалися на копії советської системи». Ibid., 85–87, 100–102.

³ Rothschild, *Return to Diversity*, 145.

⁴ Автори основних синтетичних праць із історії Східної Європи, опублікованих упродовж останніх десятиріч, продовжують твердити про однаковість східноєвропейського сталінізму, аналізуючи країни советського блоку відповідної доби як недиференційовану цілісність. Робін Окей (1982) описує початковий етап сталінізму в регіоні як «процес уніфікації, котрий швидко перетворив східноєвропейські держави на рабські копії Советського Союзу». Окей, *Eastern Europe, 1740–1980*, 198. Жак Рупнік (1989) пише, що «советизація Східно-Центральної Європи означала встановлення не лише тотального контролю комуністичної партії в кожній країні, а й тотального советського контролю над самими цими комуністичними партіями». Рупнік, *The Other Europe*, 109. Джордж Шепфлін (1993) стверджував, що впродовж сталінського періоду «ідентичність як форми, так і змісту була нав'язана Східній Європі ззовні». Schörflin, *Politics in Eastern Europe*, 76–77. Одна з найважливіших німецьких праць говорить про «тотальну Gleichschaltung [уніфікацію. – Пер.] земель, контрольованих Советським Союзом», і про період 1947–1953 як про «період повного конформізму». Hacker, *Der Ostblock*, 413–438. Подібні погляди, поширені в період від 1970-х до сьогодні, див. у Hoensch, *Sovjetische Osteuropa-Politik*, 44–45; Tomaszewski, *Socialist Regimes*, 165; Simons, *Eastern Europe*, 70–79; Tismaneanu, *Reinventing Politics*, 28; Jowitt, *New World Disorder*, 176; Stokes, *From Stalinism*, 6; Berend, *Central and Eastern Europe*, 39, 43, 48. Серед робіт, автори яких приділяють більше уваги різноманіттю в сталіністській Східній Європі, слід зазначити наступні: Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*; Longworth, *The Making of Eastern Europe* та Wandycz, *The Price of Freedom*.

⁵ Вираз «льодовиковий період» використав Жак Рупнік: Рупнік, *The Other Europe*, 109–28.

⁶ Korbonski, “Poland”, 265–66; Wandycz, *The Price of Freedom*, 248–50; Davies, *God's Playground*, 2:581–82; Kuroń i Żakowski, *PRL*, 56; Brus, “Stalinism”. Красномовний виклик концепції «безпомічного» суспільства часів сталінізму див.: Kenney, *Rebuilding Poland*.

⁷ Див. інтерпретацію авторитетного спеціаліста з повоєнного періоду Pączkowski, *Pół wieku*, 238; рішуче заперечення більшої м'якості польського сталінізму див.: Pączkowski and Karpinski, “Czy PRL była państwem polskim”, 64–69. Твердження про тотальний партійний контроль часів сталінізму при одночасному визнанні особливостей польської ситуації з її «менш екстремальною» сталіністською системою див.: Garlicki, *Stalinizm*, 24–25, 73.

⁸ Klemperec, *So sitze ich*, 2: 266–76.

⁹ У промові 12 грудня 1954 р. Курт Гагер заявив, що «університети готують провідні кадри нашої держави, економіки та культури; вони готують командирів». SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/85, Bl.123–125. Див. також: Seton-Watson, *Eastern Europe*, 229: «У східноєвропейських країнах лідерами в кожному поколінні є ті, хто здобув вищу освіту – основний засіб утворення правлячого класу».

¹⁰ Автор цієї роботи дотримується визначення політичної культури як «суб'єктивної політичної орієнтації» суспільства, що його дав Сідней Верба. Цит. за: Tucker, “Culture”, 176. Щодо політичної культури комуністичних країн Східної Європи, див.:

Meyer, “Communist Revolutions”, 345–370; Jowitt, *New World Disorder*, 50–87, а також окремі статті в: Brown, *Political Culture*.

¹¹ Див. Ekiert, *The State against Society*, 4. Подібну думку висловив Джозеф Ротшильд: «Лише після Сталіна... змогли знову проявитися традиційні для східно-центральної периферії Європи різномаття, історичні особливості та суверенні орієнтації». *Return to Diversity*, 218.

¹² Про насильницьке перетворення юридичного факультету Московського університету на факультет соціальних наук див.: Новиков, «Московский университет», 173–174 та Стратонов, «Потеря», 196–197.

¹³ Вони вважалися лідерами ліберальної інтелігенції. Fitzpatrick, *The Cultural Front*, 51. Докладне висвітлення радикального розриву в історії соціальних наук у Росії в 1920-х роках здійснене в дисертації Стюарта Фінкеля “Scholarly Transgressions: The Deportation of Intellectuals and the Politics of Culture in Soviet Russia”, що готується на історичному факультеті Стенфордського університету [дисертація була захищена у 2001 р. – Пер.].

¹⁴ Див.: Matthews, *Education in the Soviet Union*; Shumilin, *Soviet Higher Education*.

¹⁵ “Skład społeczny studentów I roku szkół wyższych w/g wydziałów w porównaniu ze stanem przedwojennym 1935–1936”. AAN, MO 2879. 29,7 % польського населення мали робітничі, 51,5 % – селянське походження. Pilch, *Studencki ruch*, 7–9.

¹⁶ У 1947 р. 3 % студентів у Брно мали робітничі, 11 % – селянське походження. Jordán, *Dějiny*, 269. У 1922–23 рр. робітничі походження мали 16 % чеських студентів, хоча робітники загалом склали понад 60 % населення. Dąbrowska-Zembrzuska, *Szkolnictwo*, 46.

¹⁷ “Zehn-Jahresstatistik des Hochschulbesuchs 1943”. Zentralarchiv des FDBG, Bundesvorstand, 11/-/785, цит. за: Kasper, “Der Kampf”, 269.

¹⁸ Дані щодо чеських земель і Східної Німеччини майже ідентичні: в 1950 р. «робітники й селяни», тобто люди фізичної праці, становили 70,7 % «економічно активного» населення в Східній Німеччині та 70,5 % відповідної групи в чеських землях. *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1955*, 26–27; *Vývoj společnosti*, 75. Ці дані не виділяють групу «селян» відповідно до величини земельних володінь, проте ці останні були незначними після земельної реформи перших повоєнних років. У 1960 р. в приватному секторі Польщі (без врахування помічників-членів їхніх родин) було зайнято 27,9 % селян і 44,2 % людей фізичної праці. Lane, “Structural and Social Change”, 17. Знайти відповідні дані за 1950-і роки дуже важко. У 1949 р. приблизно 68,4 % найманих працівників, зайнятих не в сільськогосподарському виробництві, вважалися «людьми фізичної праці». *Rocznik statystyczny 1949*, 131. У 1950 р. з загального числа сільських господарів, включно з членами їхніх родин, 7,4 % провадили колективне господарство, 76,9 % мали менше 10 га землі (середні та дрібні господарства), 39,8 % – менше 5 га землі (дрібні господарства). *Rocznik statystyczny 1958*, 31. У Чехії в 1950 р. 25,7 % «економічно активного» населення було зайнято в сільському господарстві. У Східній Німеччині відповідний показник становив 25,0 %, у Польщі, як уже згадувалося – 27,9 %. *Vývoj společnosti*, 75; *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1955*, 26–27; Lane, “Structural and Social Change”, 17. Проте, якщо включити до рубрики «економічно активних» також членів родин, які допомагали в господарстві, польський показник зростає до 53,3 %. *Rocznik statystyczny 1958*, 25. У кожній з цих країн на початку 50-х років близько 5 % відповідної вікової категорії населення відвідували університет: у чеських землях – 4,4 %, у Східній Німеччині – 4,9 %, у Польщі – 5 %. Відповідні цифри були виведені шляхом поділу середньої кількості студентів денного відділення між 1949–1950 і 1953–1954 рр. (для Східної Німеччини це 1950–1951 і

1954-1955 pp.) на кількість представників вікової групи від 20 до 24 років (для Східної Німеччини – від 21 до 25 років). *Statistická ročenka Republiky Československé 1957*, 232; *Historická statistická ročenka*, 428; *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1955*, 23, 113; *Rocznik statystyczny 1950*, 17. Кількість студентів на душу населення див. у таблиці 13.2.

¹⁹ 7 жовтня 1989 р., у сорокову річницю НДР, тисячі східнонімецьких студентів слухняно марширували центральними вулицями Берліна зі смолоскипами, в той час, як у інших дільницях Східного Берліна, а також у Дрездені, Плауені, Магдебурзі відбувалися сутички опонентів режиму з поліцією – див.: Maier, *Dissolution*, 135–149.

²⁰ Подібне розуміння соціального середовища ґрунтується на класичному визначенні М. Райнера Лепсіуса: «соціальна група, сформована на перетині низки структурних вимірів, таких як релігія, місцева традиція, економічна ситуація, культурна орієнтація». Див.: Lepsius, *Demokratie in Deutschland*, 38.

²¹ У цьому дослідженні «легітимність» трактується за Максом Вебером передусім як функція довіри. Щодо професури, «легітимність» передбачає віру в їхній авторитет в університеті та за його межами, наприклад, серед студентів і в широких колах суспільства. Щодо критики веберівської соціології легітимності, див.: Merquior, *Rousseau and Weber*.

²² Глибоке розуміння ролі національної культури в обмеженні впливу Польської комуністичної партії міститься в: Korbonski, "Poland", 265–66.

²³ Щодо глибокої «самовпевненості» чеських робітників див.: Myant, *Socialism and Democracy*, 230–231.

²⁴ Я вважаю прийнятним розуміння сталінізму як «надмірного, надзвичайного екстремізму», запропоноване Стівеном Ф. Коеном. На противагу ранішому та пізнішому советському авторитаризмові, це «була не просто політика примушування селянства, а справжня громадянська війна проти нього; не просто поліційні репресії або навіть терор зразка часів громадянської війни, а майже голокост [тобто «повне винищення»] (гр.) – Пер.] через терор, що знищив десятки мільйонів людей впродовж двадцяти п'яти років; не просто термідоріанське відродження націоналістичної традиції, а близький до фашистського шовінізм; не просто культ лідера, а обожнювання деспота». Cohen, Stephen F. *Rethinking the Soviet Experience*, 48.

²⁵ Серед цінних досліджень процесу советизації див. також: Birke and Neumann, *Die Sowjetisierung Ost-Mitteleuropas*; Lemberg, *Sowjetisches Modell*; *Sovětzace východní evropy*.

²⁶ Kaplan, *Sovětské poradcí*. Чеські та російські історики розходяться між собою в розумінні співвідношення місцевої ініціативи та зовнішнього впливу в процесі советизації Східної Європи. Новітня інтерпретація проблеми одним із провідних російських фахівців міститься в: Носкова, «Московские советники».

²⁷ Див. відповідні публікації Стикала в бібліографії.

²⁸ Brus, "Stalinism".

²⁹ Див. ретельне дослідження організаційних змін у вищій освіті Польщі в: Hübner, Piotr, *Polityka naukowa w Polsce*; а також дослідження Рафала Стобецького про польських істориків: Stobiecki, Rafał. *Historia pod nadzorem*, особливо с. 40–41, 111–112; див. також одне з перших досліджень процесу «советизації» східнонімецьких університетів: Müller, i Müller, "...stürmt die Festung".

³⁰ Див.: Mason, *Nazism, Fascism and the Working Class*; Crew, *Nazism and German Society*; Suny, and Siegelbaum, *Making Workers Soviet*.

³¹ Port, "When Workers Rumbled"; Pernes, "Dělnické demonstrace v Brně".

³² Kopstein, *The Politics of Economic Decline*; Kenney, *Rebuilding Poland*. Про політичну опозицію в повоєнній Польщі див.: Friszke, *Opozycja polityczna w PRL*.

³³ Див. Bessel, Jessen, *Die Grenzen*; Neubert, *Geschichte der Opposition*; Kaeble, Kocka, and Zwahr, *Sozialgeschichte der DDR*; Poppe, Eckert, Kowalczyk, *Zwischen Selbstbehauptung and Anpassung*. Див. також працю Mitter, Wolle, *Untergang auf Raten*, в якій наголос на державних репресіях поєднується з глибоким аналізом народної опозиції. Декілька досліджень, здійснених на замовлення німецького Бундестагу, проливають нове світло на історію опозиції в Східній німеччині, особливо Hertwig, «Der Umgang». Див. також класичну роботу: Fricke, *Opposition and Widerstand*.

³⁴ Узагальнюючу оцінку цього процесу див. у: Brzezinski, *The Soviet Bloc*; Rothschild, *Return to Diversity*; Simons, *Eastern Europe*; Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*.

³⁵ Чеська національна соціалістична партія стояла на ліво-ліберальній платформі і не мала нічого спільного з німецькими націонал-соціалістами. Колись це була партія Едварда Бенеша.

³⁶ Див.: Gross, "Social Consequences of War".

³⁷ Одинадцять із чотирнадцяти захисників на процесі Сланського були євреями, яких відкрито звинуватили в «космополітичному» походженні та «сіоністських» інтригах. Див. Taborsky, *Communism in Czechoslovakia*, 106–107.

³⁸ Події 1956 р. в чеських землях залишаються, в більшості своїй, недослідженими. Інтелектуальний рух побіжно висвітлено в: Kusin, *The Intellectual Origins*, а також у праці Rupnik, "Promeškané setkání".

³⁹ Див., приміром, Féjto, *A History of People's Democracies*; Grant, *Schools and Progress*.

⁴⁰ Найбільшу увагу серед них привертають: Müller i Müller, "...stürmt die Festung" і Richert, "Sozialistische Universität". Блискучий огляд погляд політики СЄПН див.: Kowalczyk, *Legitimation*, 83–146.

⁴¹ Lönnendonker, *Freie Universität*; Tent, *The Free University*; Rabehl, *Am Ende der Utopie*.

⁴² Handel, and Köhler, *Dokumente der Sowjetischen Militäradministration*; Klein, *Humboldt-Universität*; Schmidt, *Alma Mater Jenensis*. Kasper, "Der Kampf"; Merker, "Die Deutschen Zentralverwaltungen".

⁴³ Verband, *Namen und Schicksale*; Kopke, *Mein Vaterland*; Rektor der Friedrich-Schiller-Universität, *Vergangenheitserklärung*.

⁴⁴ Hoffmann, Macrakis, *Naturwissenschaft und Technik*; Ash, "Verordnete Umbrüche"; Kowalczyk, *Legitimation*, "Anfänge und Grundlinien", і "Wo gehobelt wird"; Feige, "Die Gesellschaftswissenschaftliche Fakultät", та "Zur Entnazifizierung"; Schneider, *Bildung*; Krönig, Müller, *Anpassung*. Щодо ролі советської військової адміністрації див.: Naimark, *The Russians*, 440–464; Haritonow, *Sowjetische Hochschulpolitik*.

⁴⁵ Pike, *The Politics of Culture*; Dietrich, *Politik und Kultur*.

⁴⁶ Kuczynski, "Ein linientreuer"; Markov, *Zwiesprache*; Mayer, *Der Turm von Babel*; Maeß, *Mögen viele Lehrmeinungen*; Rupieper, "Wiederaufbau".

⁴⁷ Jessen, "Akademische Elite". Є новіше видання цієї роботи під назвою "Akademische Elite und kommunistische Diktatur" (Göttingen, 1999). Див. також Jessen, "Professoren im Sozialismus" та "Vom Ordinarius". Щодо проблеми студентського набору див. Stallmann, *Hochschulzugang*; щодо лікарів – Ernst, "Die Beste Prophylaxe".

⁴⁸ Див.: Hartmann, *Hochschulwesen*; Krasiewicz, *Odbudowa*; Chodakowska, *Rozwój szkolnictwa*; Fijałkowska, *Politika i twórcy*; Longhamps, *Uniwersytet Wrocławski*; Kłoskowska, *Uniwersytet Łódzki*; Łuczak, *University of Poznań*.

⁴⁹ Michałowski, *Wspomnienia*; Tyrowicz, *W poszukiwaniu siebie*; Jarocki, *Widzieć jasno*.

⁵⁰ Hübner, *Polityka naukowa*. В часу «перестройки» було дозволено видати скорочену версію цієї цінної роботи (*Nauka polska*). Спостереження над трансформацією наукових товариств у Польщі див. його ж: "The Last Flight".

⁵¹ Lewandowski, *Rodowód społeczny*; Stoblecki, *Historia pod nadzorem*; Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*.

⁵² Sławińska, *Szlakami*; Steinhaus, *Wspomnienia*; Ryszka, *Pamiętnik*; Schaff, *Moje spotkania*.

⁵³ Urban, *Die Organization*; Kratochvil, *Die kommunistische Hochschulpolitik*.

⁵⁴ Hanzal, "Studijní prověrky". Див. також дослідження Їржі Манака: Maňák, Jiří, «Problematica odměnovaní české intelligence» та "Sociální aspekty", а також наукові розвідки таких авторів, як Ленка Калінова, Вацлав Бравец, Яна Неумова в *Revue dějin socialismu* 1968 і 1969 рр. Незадовго до так званої «нормалізації» ці дослідження були увінчані працею Machonin, *Československá společnost*. Її оцінку див.: Gellner, "The Pluralist Anti-Levellers of Prague".

⁵⁵ Jordán, *Dějiny*. Коротша, але не менш важлива робота цього періоду – Kavka, *Univerzita Karlova*.

⁵⁶ Одна з вартих уваги, хоча й помітно упереджена робота, опублікована в часи «нормалізації» – Kráčmarová, *Vysokoškoláci*.

⁵⁷ Див. останній том цієї серії: Havránek, Pousta, *Dějiny Univerzity Karlovy*.

⁵⁸ Černý, *Paměti*; Hájek, *Paměti*; Wichterle, *Vzpomínky*.

⁵⁹ Винятком є: Reich, *Abschied*.

⁶⁰ Декілька досліджень, однак, частково торкаються цієї проблеми. Зважена оцінка політичної поведінки чеських інтелектуалів в досталінську добу міститься в: Abrams, "The Struggle". Щодо чехословацьких інтелектуалів повоєнних часів див.: Hruby, *Fools and Heroes*. Критика політичної поведінки східнонімецьких університетів у подіях червня 1953 р. див.: Kowalczyk, "Volkserhebung"; Huschner, "Der 17. Juni 1953". Див. також Тогреу, *Intellectuals* – праця, присвячену критично мислячим інтелектуалам Східної Німеччини, переважно 80-х років.

⁶¹ Kuroń, Żakowski, *PRL dla początkujących*, 42. Див. також: Kuroń, *Wiara i wina*. Пізніші оцінки та дискусії – див.: Kersten, *Między wyzwoleniem*, 100-62; Przaszłowicz, "Inteligencja polska"; Trznadel, *Hańba domowa*; Słabek, *Intelektualistów obraz własny*.

⁶² «Люди на Заході схильні осмислювати долю країн соціалізму в поняттях сили та примушування. Це неправильно. Існує внутрішнє прагнення до гармонії та щастя, яке виявляється сильнішим за звичайний страх чи бажання уникнути злиднів або фізичного знищення». Miłosz, *The Captive Mind*, 6, 12.

⁶³ Trznadel, *Hańba*, 184. Скорочений переклад можна знайти в: Trznadel, "An Interview".

⁶⁴ Trznadel, *Hańba*, 183-184. Як і всі визначні твори, праця Мілоша не позбавлена внутрішніх суперечностей. Похмуро розмірковуючи над неминучим триумфом Нової Віри, в той же час він інколи визнає її іманентну слабкість і переважання страху над внутрішніми переконаннями. Кетман Шарля Гобіно маскував щирі релігійну віру, в той час як в комуністичній Польщі віра була, безперечно, другорядною щодо практикованих ритуалів. Останні, імовірноше за все, частіше були своєрідними формами прихованого опору, ніж капітуляцією розуму. В усякому разі, книга Мілоша, подібно до орвелівської «1984», була передусім попередженням. Див. також автобіографічну працю «Родина Європа», 120: «Хто би не заявляв, що сила – недостатній аргумент, він ігнорує сутність політики, в якій переможець забирає собі все».

⁶⁵ Trznadel, *Hańba*, 9-38.

⁶⁶ Див.: Schaff, *Pora na spowiedź*; Kott, *Still Alive*; Knapp, *Proměny*; Havemann, *Warum ich Stalinist*; Kuczynski, «Ein linientreuer Dissident». Винятком серед мемуаристів є: Kolman, *Die verrirte Generation*. Праця Клемперера *So sitze ich*, через близькість її

автора до епохи, яку він описує, надає читачеві унікальні можливості для розуміння способу мислення німецького інтелектуала-комуніста.

⁶⁷ Див. її *Under a Cruel Star*. Див. також Pelikán, *Ein Frühling*; Cisař, *Člověk a politik*; Mlynář, *Nightfrost in Prague*; Hájek, *Paměti*; Dubček, *Hope Dies Last*.

⁶⁸ *Under a Cruel Star*, 59. Замітки щодо далеко не героїчної поведінки комуністів у нацистських таборах див.: Buber-Neumann, *Milena*; Niethammer, *Der gesäuberte Antifaschismus*.

⁶⁹ *Under a Cruel Star*, 63; Herf, *Divided Memory*.

⁷⁰ Мемуаристи, згадані в прим. 67, загалом не згадують про комуністичний терор проти некомуністів майже жодним словом і пишуть дуже мало про сталінізм, який вони допомагали будувати у власних країнах. Приміром, Александер Дубчек (нар. в 1921 р.) присвячує періоду 1948-1954 рр. сім сторінок із трьохсот. Див. його *Hope Dies Last*, 59-65. Югославія почала дотримуватися іншого гатунку соціалізму лише після розриву зі Сталінім. Про перші повоєнні роки в Югославії див. McClellan, "Postwar Political Evolution", 125-131.

⁷¹ Про значну кількість антифашистів серед політичних опонентів комуністів у Східній Німеччині див. розділ 6, прим.75; про результати виборів до студентських рад у чеських землях і Східній Німеччині йдеться в розділі 5, прим. 43 та розділі 6, прим. 63. У видавничій рекламі, опублікованій в *Daily Telegraph*, книга Коваль описується як «портрет цілої генерації не лише в Чехословаччині, але в усій Східній Європі». Проте насправді автор підходить до предмету свого зображення надто вже вибірково. Вона описує повоєнні дискусії в своїй маленькій празькій квартирі таким чином: захист західної демократії припав Франті, військовому офіцеру, який «без війни почувався неначе спляча тварина» і свого часу відмовився надати авторці спогадів притулок після того, як вона зуміла втекти з нацистського «маршу смерті». Опонент Франті, Зденек, «був прийнятий до комуністичної партії десь у лісі, в наметі, при світлі свічки, стискаючи автомат у руці... Усе, що він говорив, звучало сильно й переконливо тільки тому, що це говорив саме він». Мемуаристка «відчувала сором, погоджуючись із його опонентом, Франтою, який був дуже прагматичним і обережним і не забував, з якого боку хліб намазаний маслом». *Under a Cruel Star*, 57-58.

⁷² Щодо «основних вимог» СЕПН у галузі вищої освіти, див. розділ 2, прим. 15.

⁷³ ВААР, R2/1447, ВІ. 196-197. Див. також замітки, створення яких приписують партійному функціонеру Якубу Берману під час засідання вченої ради (*rada naukowa*) міністерства освіти 16 липня 1945 р. в: AAN, MO 2801, k. 50-51.

⁷⁴ Гостро дискусійну оцінку проблеми континуїтету в Східній Німеччині висловлено в: Ash, "Verordnete Umbrüche". Про опір ідеологічному тиску на медичному факультеті див.: Ernst, "Die Beste Prophylaxe"; Jessen, "Akademische Elite".

⁷⁵ Див., наприклад, історію реформістських зусиль групи молодих учених Гумбольдтового університету (Уве-Єнса Гоера, Кляуса Корна, Вольфганга Гайзе) на початку 60-х рр. в: Bresch, Noack, "Freiheit im Sozialismus".

⁷⁶ Чеські комуністи, пристоупаючи в 1950 р. до створення власного закону про вищу освіту, вивчали його советський та польський аналоги. Чеські функціонери, нарікаючи в листопаді 1951 р. на стан освіченості робітників у власній країні, наводили докладні приклади по Східній Німеччині та Польщі. SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 321, l. 124-25. Східнонімецькі функціонери відвідували Польщу на початку 50-х років, щоб ознайомитися з організацією системи освіти робітників. ВААР, R3/145, ВІ. 374-381.

⁷⁷ Історію наукового середовища в Угорщині в повоєнні часи див.: Péteri, *Academia and State Socialism*.

⁷⁸ Rothschild, *Return to Diversity*, ix. Окей виключає НДР, тоді як Бжезінський, Сімонс і Шепфлін, навпаки, включають НДР до Східно-Центральної Європи у своїх дискусіях.

ЧАСТИНА I

СОВЕТИЗАЦІЯ

До початку Другої світової війни університети Советського Союзу та Центрально-Східної Європи мали одне й те ж завдання – готувати спеціалістів, потрібних в економічному, політичному та культурному житті. Однак поза зовнішньою подібністю ці університети були такими ж різними, як і самі ці суспільства. У Східній та Центральній Європі вони були громадськими інституціями зі значними правами самоврядування: ради факультетів обирали деканів, призначали професорів і вирішували, які предмети викладати. Університети Советського Союзу були натомість додатками державного апарату, елементами державного планування; міністерська та партійна бюрократія підбирала деканів, контролювала призначення професорів і диктувала зміст підручників і лекцій. Хоча університети Центрально-Східної Європи й продукували легіони бюрократів, вони також забезпечували простір для ліберальної освіти та культивували критичне мислення. Советські ж університети прагнули обмежувати та постійно спрямовувати наукову думку, змушуючи студентів вивчати вкрай вузькі предмети й заучувати основи єдиного світогляду – марксизму-ленінізму.

Таким чином, советизація університетів Центрально-Східної Європи мала бути революційним актом, неможливим без примушування. Схоже, що опір цьому був сильнішим у Польщі, чеських землях та Німеччині, ніж у Росії, через те, що традиції академічного самоврядування в Центрально-Східній Європі були міцнішими та підтримувалися легендами, що сягали поколінь, тоді як російські університети навчилися керувати своїми справами лише зовсім недавно. Оскільки вони були державними установами в нерозвиненому суспільстві, їхня діяльність мала більш утилітарний характер, ніж у центрально-східно-європейських університетів, просякнутих, нехай і не зовсім чіткими, уявленнями про свободу науки. Професори у Східній та Центральній Європі були в політичному відношенні консервативними й, таким чином, менш відкритими для змін, аніж ліберальніша російська професура. Нарешті, у деяких частинах регіону, особливо в Польщі, існувало відчуття того, що советська система була чужорідною й загрожувала національній культурі.

Перенесення цієї системи до Східної та Центральної Європи стикалося й з більш прозаїчними труднощами. Комуністи Східної Європи були надзвичайно відданими ідеї советизації, але вони мали здобувати інформацію про советську вищу освіту, перекладати її, а потім осмислювати. Кожен із цих кроків виявився набагато складнішим, аніж це видавалося на перший погляд. Після 1949 р. до Москви потоком ринули прохання надати детальну інформацію щодо советських культурних інституцій; відповідальні за це установи – міністерство вищої освіти та Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном (ВОКС) – потерпали від постійного перевантаження. Комуністи країн, про які йдеться в цій книзі, так ніколи й не дістали систематичних рекомендацій щодо використання досвіду советської вищої освіти; замість цього вони змушені були давати собі раду з цілою низкою заплутаних законів, декретів, розпоряджень, промов великих керівників і невеликою кількістю історичних праць. А цього постачання було недостатньо. Без відповіді залишалися найважливіші для них питання: чи мають східні європейці проходити усі ступені, які проходили мешканці Советського Союзу, чи вони просто мають сконіювати його кінцевий результат; чи були в советській історії факти, яких не варто повторювати; чи структури наддержави можуть бути адаптовані до малих країн?

Як ми побачимо в деталях у розділі третьому, існував певний консенсус щодо того, що складає підставові риси радянської моделі у вищій освіті. Але країни Центрально-Східної Європи йшли до неї різними шляхами, оскільки їхні політичні режими в перші повоєнні роки помітно різнилися. У 1945 р. східнонімецькі соціал-демократи та комуністи (примусово об'єднані в квітні 1946 р. в Соціалістичну єдину партію Німеччини, СЄПН) узяли під свій контроль державний механізм вищої освіти і консультувалися з советськими чиновниками на постійній основі. Відтак СЄПН почувалася відносно впевненою щодо власної обізнаності з советською системою і вже восени 1946 р. досягла важливих результатів у організації такої інституції, як робітфаки. Натомість польські товариші через власну непопулярність і дефіцит кадрів утримувалися від виступів зі сміливими ініціативами, тому тут уже влітку 1945 р. проявилася довготривала тенденція до компромісу.

У чеських землях комуністи нехтували політикою в галузі вищої освіти в перші повоєнні роки, але після захоплення ними влади в лютому 1948 р. тут відбулися швидкі радикальні зміни. Відтепер студенти-комуністи, які мали хоча б невеличкі знання про Советський Союз, здобули право вирішального голосу в справах щодо чеських університетів. Вони провели свою власну революцію, в якій вплив місцевого партійного керівництва, не кажучи вже про Москву, майже не відчувався. Проте, виключивши десятки професорів та студентів, молоді революціонери опинилися перед проблемою, що їм робити далі. Впродовж тижнів та місяців навесні та влітку 1948 р. студентські

«комітети дії» збиралися й планували все, що видавалося їм важливим для розвитку вищої освіти советського типу: робітничо-селянське навчання, ідеологічну освіту, стипендії, масштабні зміни в навчальних програмах. Проте вони все ще боялися виявитися неспроможними вловити дух більшовицького досвіду.

Власне, саме через це студентський функціонер від КПЧ Їржі Пелікан ухопився за можливість бути включеним до делегації, що відправлялася в довгоочікувану поїздку до Москви на святкування Жовтневої революції в листопаді 1948 р. Передбачаючи серйозні розмови з советськими колегами, він набив валізи матеріалами про реформи в чеській вищій освіті. Після триденної подорожі літаком та поїздом, Пелікан нарешті прибув до Москви, де всіх членів делегації одразу ж відправили на відвідування визначних місць; кульмінацією подорожі став парад на Красній площі 7 листопада, де Пеліканові вдалося на мить побачити Сталіна. Проте, зі швидким наближенням повернення додому, Пелікан усе більше турбувався про «справжню мету» своєї поїздки. Тому в Центральному Комітеті комсомолу для нього була нашвидкуруч організована зустріч: «Товариш вислухав мою доповідь з превеликою увагою. Він був набагато старший за мене, мав років сорок і був більше схожий на вчителя початкової школи, аніж на керівника комсомолу. На столі перед ним не було нічого, крім олівця та паперу. У наших кабінетах у Празі, переповнених папками з документами, панував суцільний безлад; цей порожній, без жодної плями стіл був для мене взірцем організації. На моє здивування, він не робив записів. Я намагався змалювати нашу ситуацію та хотів передати йому документи, що ми зібрали у Празі, але він мене перервав: «Я бачу, ви робите добру справу, – сказав він. – На зміни подібного роду потрібний час; навіть тут не все ще так, як повинно бути. Існує ще багато формалізму та бюрократії, що затримує нашу роботу». Він побажав мені приємної подорожі. Наша дискусія тривала двадцять хвилин».

Пелікану, пізніше директору чехословацького телебачення та популярному діячеві періоду «Празької весни», вдалося підбадьорити своїх товаришів у Празі та на деякий час розвіяти сумніви, породжені цією поїздкою¹. Він отримав головний урок советизації: принципи ідеї щодо застосування советської моделі мають бути вироблені на місцях. Це був урок, який східнонімецькі чиновники засвоювали під час щоденного спілкування з советськими військовими урядовцями, і який багато польських функціонерів привезли з собою після років, проведених у Советському Союзі.

¹Pelikán, *Ein Fruhling*, 88.

Розділ 1. Системи вищої освіти в СРСР та Центральній Європі

Різницю між советськими та центральноєвропейськими університетами найлегше помітити в їхніх стосунках із державою. Перші були частиною державного механізму, без забезпеченої автономії, в той час як другі, хоч і регулювалися законом, проте мали широке самоврядування. Советські університети мали функціонувати відповідно до потреб централізованої економіки, й наприкінці 20-х рр. навіть з'явилася теорія, згідно якої лише інтенсивне вузько спеціалізоване навчання придатне для підготовки потрібних фахівців. Менш «практичними» предметами, передусім гуманітарними науками, при цьому постійно нехтували. Центральноєвропейські університети також виконували державні замовлення, оскільки повинні були випускати адміністраторів, урядовців та спеціалістів. Професура була політично лояльною, тому їй сміливо можна було довірити приймати державні іспити¹. Тим не менше, центральноєвропейські університети були державними установами² з бюджетом, контрольованим міністерством освіти³. Міністерство створювало й реорганізовувало університети, регулювало процедури здобуття наукових ступенів і звань, а також тривалість і план навчального року⁴. Проте, незважаючи на державне втручання, у 30-х рр. в університетських навчальних програмах продовжували домінувати гуманітарні та соціальні науки⁵. У той же самий період більше ніж 60% потенціалу советської вищої освіти складала технічні науки, а саме існування університетів упродовж певного часу залишалося під знаком запитання.

Цю різницю в традиціях можна віднести до XIX ст., коли університети по всій Центральній Європі перебували під впливом ідей Вільгельма фон Гумбольдта⁶. Передбачалося, що їхня діяльність буде присвячена науці та навчанню, причому ні державні, ні будь-які інші практичні інтереси не повинні були визначати жодної з цих функцій; університети задовольняли суспільні потреби, лише будучи самодостатніми. Незважаючи на зростання ролі природничих наук і висунення на перший план медичного та юридичного факультетів в останні десятиліття XIX ст., університети вважалися не навчальними закладами, а скоріше осередками, де наука розвивалася заради самої науки; домінування філософських факультетів в університетській системі тривало⁷. Хоча ідеали незаангажованої науки ніколи не були

втілені в життя, вони відчутно впливали на розуміння професорами власної місії.

Академічні свободи існували завдяки академічній автономії. Головною одиницею університетського управління був факультет, справи якого перебували в руках професорів. Факультети вирішували, кого можна прийняти до академічної спільноти, оскільки вони контролювали і набір студентів, і надання вчених ступенів (докторату й габілітації). Професори залишалися на своїх посадах довічно; вони самі визначали, що та як викладати, а також підтримували дисципліну в університеті як у своєму колі, так і серед студентів. Факультети обирали деканів і першого представника університету – ректора, хоча механізми виборчої системи мали деякі відмінності в рамках регіону⁸. Ректор і декани головували на регулярних зібраннях ученої ради, яка була головним представницьким органом університету. Незважаючи на вимоги затвердження призначень міністерством, на практиці до 30-х рр. держава фактично лише схвалювала рішення університетів⁹.

Такі традиції університетського самоуправління були мало відомі в царській Росії. До 1905 р. російські професори не мали ні корпоративної автономії, ні права обирати своїх представників, й були державними службовцями з відповідними щодо «Табелі про ранги» чинами. Поступки, що їх обіцяв уряд університетам у той революційний рік, так і не були зроблені. Російська держава продовжувала втручатися в університетські справи, використовуючи цензуру та адміністрування в таких масштабах, які годі було уявити в землях, керованих із Берліну чи Відня¹⁰. Відносно скромні вимоги російських професорів і студентів, які їх підтримували, щодо академічної автономії, напштовхувалися на постійні репресії. В одному лише 1911 р. царська влада звільнила чи позбавила права викладання майже 130 професорів Московського університету та виключила близько 6 тисяч студентів¹¹. Тисячі студентів були відправлені на військову службу. Такі явища видавалися фантастичними за центральноєвропейськими стандартами.

Російські університети інакше розуміли свою роль, аніж університети Центральної Європи. Причини цього слід шукати в домінуючому етосі того часу, коли німецькі моделі університету були перенесені до Росії. Німецька реформа вищої освіти, втілюючи в життя ідеали початку XIX ст., орієнтувалася на розвиток особистості. Російська академічна спільнота почала своє існування в «позитивістській і сцієнтистській інтелектуальній атмосфері» середини XIX ст. Центральне місце в російських уявленнях про науку зайняли природничі дисципліни, чого не було в Центральній чи Західній Європі¹². Російський університет вважався більшою мірою «інструментом соціального прогресу, ніж індивідуального розвитку»¹³. Цей більш утилітарний підхід до вищої освіти відбився в поширенні спеціалізованих інститутів, чого не було в Центральній Європі¹⁴.

Утилітарні тенденції у вищій освіті підсилювалися нагальною потребою російського суспільства в освіті загалом. Хоча університети по всій Європі були елітарними закладами, прірва між ними та рештою суспільства не була такою глибокою, як у Росії, тому вони ніколи не відчували потреби перейматися ще й зменшенням соціальної нерівності в суспільстві. Насправді європейська система освіти працювала на відтворення нерівності. У 20-ті та 30-ті рр. трудящі класи не мали належного представництва у вищих навчальних закладах навіть у таких відносно просвічених країнах, як Чехословаччина. Перед у цьому вела Німеччина, де в 1925 р. лише 425 із включених до списків студентів (1,3 %) походили з робітничого класу¹⁵. Однак навіть така ситуація не йшла ні в яке порівняння з російською. На початку ХХ ст., коли письменність у Німеччині та чеських землях сягала 100 %, половина російських дітей шкільного віку не ходила до школи взагалі. Лише після того, як почали втілюватися в життя запізнні реформи, освіта, здавалося, дістала шанс відіграти вирішальну роль у створенні більш гуманного суспільства.

Більшовицька політика вищої освіти та «Великий Ривок»

Спочатку політика більшовиків щодо вищої освіти була радикальною реакцією на нерівність у російському суспільстві; вона, крім того, ще більше розвинула утилітаризм епохи старого режиму. Перші більшовицькі реформи, напевно, видавалися шокуючими для сучасників із Центральної Європи: влітку 1918 р. Народний Комісаріат просвіти (Наркомпрос) скасував будь-які вимоги до абітурієнтів, окрім вікових¹⁶. Було скасовано також усі титули та посадову ієрархію так, що в деяких місцях університетські випускники за статусом зрівнялися зі старшими професорами¹⁷. Відтак держава не висувала сама й не визнавала жодних вимог до викладацького персоналу¹⁸. Наркомпрос привласнив собі право призначати професорів, яке до того впродовж короткого часу залишалося прерогативою факультетів¹⁹.

Народний комісаріат просвіти просто закрити ті факультети, які вважалися несхильними до співробітництва; юридичні факультети були замінені новими структурами, що називалися «факультетами соціальних наук» і де працювали лояльні до комуністичної партії люди, половина з яких не мала академічної кваліфікації. Через постійний дефіцит лояльних кадрів Центральный Комітет партії у 1922 р. вирішив закрити всі навчальні заклади, що готували спеціалістів у сфері соціальних наук, окрім московських, петроградських, саратовських і ростовських²⁰. На початку 20-х рр. із країни було вислано 100-150 «антисоветських юристів, *literati* і професорів». Метою цього було не лише усунути

**Literati* (лат.) – високоосвічене коло людей, інтелектуали.

небезпечних ідеологічних опонентів, але й залякати тих професорів, що залишалися²¹.

Проте, подібні заходи на практиці мали певні обмеження. Студенти без належної підготовки не могли навчатися успішно, тому Наркомпрос підтримав створення «робітничих факультетів» (робітфаків), які за три чи чотири роки надавали робітникам еквівалент середньої освіти. У 1919 р. робітфаки перетворилися на повноправні факультети закладів вищої освіти, а їхні студенти дістали такі ж права, як і всі інші. Ті, хто бажав туди поступити, мали пред'явити від фабричного комітету чи комуністичного осередку рекомендацію, яка б підтверджувала їхню політичну лояльність. У 1920-1921 рр. діяло 54 робітфаки, а в 1923-1924 рр. загалом було вже 130 робітфаків, де навчалось 46 тис. студентів²².

Період НЕПу був позначений тимчасовим відходом від початкового радикалізму: робітфаки почали занепадати, а в 1923 р. уряд знову запровадив певні вимоги до абітурієнтів, включаючи іспити з російської мови, математики, фізики та соціальних наук²³. Студенти «буржуазного походження» знову опинилися в більшості. Однак політичний тиск на університети так і не був істотно послаблений – наприклад, у 1924 р. відбулася чистка студентів небажаного соціального походження чи політичної приналежності, а в 1925 р. уряд запровадив єдині стандарти прийому до ВУЗів²⁴. Часи НЕПу стали суперечливим періодом, який супроводжувався постійними дебатами щодо майбутнього розвитку Советської Росії.

З приходом до влади Сталіна ці дебати було вирішено на користь прискореного індустріального розвитку, а перший п'ятирічний план розширив можливості вищої освіти в безпрецедентних масштабах. Кількість закладів вищої освіти зросла зі 152 у 1929-1930 рр. до 701 в 1931-1932 рр.²⁵ Через велику потребу в інженерах пріоритет здобула технічна освіта: з 1928 по 1929 рр. партія збільшила видатки на індустріальні та технічні інститути втричі²⁶. У 1928-1929 рр. 41 % студентів навчалися для роботи у промисловості; через три роки ця цифра зросла до 70 %²⁷. Домінування технічної освіти знайшло відображення також у введенні «виробничої практики», вузької спеціалізації та «бригадних» методів групового навчання в університетах²⁸.

Часи «Великого Ривка» стали періодом крайнього занепаду університетської освіти в Советському Союзі. У 1929 р. офіційна студентська газета запитувала: «Чи потрібні нам університети?» Відповідь була передбачувано негативна: у якості «монстроподібних конгломератів», що дотримуються «середньовічних» понять «чистої науки», університети гальмували прогрес сучасного, спеціалізованого знання²⁹. Логічним видавалося відколоти факультети від університетів та підпорядкувати їх відповідним промисловим наркоматам³⁰.

Передбачалося, що ця система раціоналізує планування, оскільки промислові міністерства могли б координувати потреби відповідних галузей з випуском студентів навчальними закладами, які були їм підпорядковані. Таким чином, університети мали пожертвувати медичними та мовними факультетами, хімічними та фізичними лабораторіями, оскільки всі вони стали тепер самостійними інститутами. У 1930 р. провінційні університети було скасовано, а ті, що лишилися, обмежено рівнем базових наук³¹. Проте навіть у такому вигляді вони постійно слабшали в загальній атмосфері утилітаризму. На математичному факультеті Ленінградського університету стало неможливим спеціалізуватися з математики, оскільки професійне призначення «математика» видавалося застарілим³².

Життя студентів зазнало радикальних змін. Вони здобували освіту в таких нових ВУЗах, як Московський машинобудівний інститут, Інститут інженерів водного транспорту ім. Горького, Одеський інститут технології зерна й борошна, тому не дивно, що їхня спеціалізація була максимально вузькою³³. Через передбачувану нестачу інженерів студентські канікули скоротилися до мінімуму, а термін навчання зменшився. Однак нетерпляча держава не чекала на випуск студентів, щоби скористатися з їхньої праці: під час першої п'ятирічки від технічних вищих шкіл вимагали прикріплення до промислових підприємств, а студентів зобов'язували працювати на шефських заводах упродовж навчального року. Спочатку співвідношення між часом, відведеним на виробничу практику та академічне навчання, було 1:2, але поступово воно зросло до 1:1³⁴. Оскільки вищі технічні школи прикріплювалися до непрофільних заводів, виробнича практика часто заважала виробництву. Інститути могли бути прикріплені до будь-якого підприємства – наприклад, до ковбасного комбінату³⁵. Одночасно відбувався поступовий відхід від традиційних форм навчання: лекції, що видавалися символом професорської влади, замінювалися семінарами та «бригадними методами»³⁶.

«Великий Ривок» супроводжувався також різким зростанням кількості студентів пролетарського походження. У липні 1928 р. Центральний Комітет партії вирішив розпочати широкий набір студентів із робітників та комуністів, особливо на інженерні факультети³⁷. Для того, щоб привабити студентів із робітничого класу й довести їхню кількість серед першокурсників до 65 %, були виділені високі стипендії³⁸, а також відновлені робітфаки; до 1932 р. на них навчалось більше, ніж третина мільйона студентів³⁹.

Приплив нових студентів супроводжувався поновленням політичних чисток політично небажаних елементів. «Стихійні» чистки привели до виключення дітей духівництва та дворян⁴⁰. Викладачі, не «переобрані» на свої посади контрольованими комуністами комісіями, звільнялися. Таким чином, у 1929-1930 рр. з 1061 професорів

219 чол. втратили свої посади, хоча, зважаючи на величезний дефіцит у кадрах, можна припустити, що багато з цих людей змогли знайти собі роботу в інших ВУЗах. Професори, які пережили чистки, часто мусили піддаватися публічній самокритиці, тон якій задавали студенти-комуністи в часи розгортання, говорячи словами Майкла Девіда-Фокса, «пролетарського студентського руху»⁴¹.

Радикалізм та аматорство «Великого Ривка» зумовили його непродуктивність. «Бригадні методи» навчання, скасування лекцій та переслідування професорів – усе це заважало підготовці нових спеціалістів. Улітку 1931 р. Сталін формально реабілітував «буржуазну інтелігенцію», а масовий набір робітників на денні курси вищих навчальних закладів було поступово припинено⁴². Відтак робітників закликали підвищувати кваліфікацію у вечірніх школах. До осені 1932 р. переваги при вступі до університету зберегли лише представники національних меншин. У 1940 р. було закрито робітфаки. Замість деяких експериментальних форм навчання знову запроваджено лекції, а студенти почали складати іспити більшою мірою індивідуально, ніж групами. Виробнича практика скоротилася, а зарплата професорів стала диференційованою відповідно до академічного статусу та стажу⁴³.

Часткове відновлення традиційної вищої освіти супроводжувалося частковим відновленням університетів. Ті з них, що були закриті, у 1931-1932 рр. знову відновили свою роботу, хоча тепер у них викладалися майже виключно точні науки; гуманітарні та соціальні науки залишилися лише в невеликій кількості спеціалізованих інститутів у Москві та Ленінграді. Лише після 1934 р. Центральний Комітет партії відновив історичні факультети в Московському та Ленінградському університетах. «Відповідальні» советські функціонери вже не так часто демонстрували «вульгарно утилітарне» ставлення до вищої освіти, а резолюція Центрального Комітету партії від 1936 р. проголошувала, що країні потрібні «культурні кадри зі всебічною освітою... які опанували знання про всі цінності, що їх створило людство»⁴⁴.

Советські моделі вищої освіти

Суто функціональний підхід до університетської освіти, однак, не змінився: відновлені історичні факультети повинні були сприяти написанню нових підручників з історії⁴⁵. «Великий Відступ» став не стільки відмовою від практики початку 30-х рр., скільки спробою її прагматичного синтезу. Детально розроблена советська модель освіти ніколи би не з'явилася з того, що Майкл Девід-Фокс називає «циклічною динамікою наступу та закріплення на позиціях», проте приблизно з середини 30-х рр. окремі базові контури советської системи

вищої освіти вже почали вимальовуватися⁴⁶. Вони склалися з централізованої системи керівництва, підпорядкування підготовки кадрів державним потребам, всепроникаючої політизації та підтримки соціальної мобільності знизу вгору (висування кадрів)⁴⁷. Загальний дух цієї системи був анти-інтелектуальним та утилітарним.

Центральне керівництво освітою покладалося на Всесоюзний Комітет вищої освіти при Раді Народних Комісарів СРСР, який у 1946 р. перетворився на Міністерство вищої освіти СРСР⁴⁸. Міністерство складалося з відділів, керівники яких регулярно зустрічалися на *колегії*, що вирішувала поточні справи й радниками якої були провідні професори Державної Вченої Ради. За роботою міністерства наглядав Центральний Комітет ВКП(б), звідки походили всі важливі ініціативи. Хоча після більшовицької революції університети й втратили автономію, принцип «єдиноначалія», що втілювався в життя ректором, був утверджений лише після провалу «Великого Ривка», під час якого студенти здобули реальну владу. Відтак, уже не студенти мали зверхність над старою інтелігенцією, а керівники університетів могли застосовувати тиск щодо студентів, які не виконували навчального плану, позбавляючи їх, наприклад, стипендій. Ректору допомагали проректори з навчальної, наукової, адміністративної роботи та заочної освіти⁴⁹.

Подібне централізоване управління потрібне було, перш за все, для підпорядкування вищої освіти потребам планової економіки. Університетська діяльність аж до найменшої дрібниці стала частиною державного плану. Переваги, які в роки першої п'ятирічки надавалися технічній освіті та вузькій спеціалізації, були дещо зменшені, але не скасовані. До часу смерті Сталіна советські заклади вищої освіти (ВУЗи) готували фахівців із близько 900 спеціальностей, в більшості своїй професійно зорієнтованих⁵⁰. Невдовзі розпочалися спроби реформування цієї системи. Серпнева постанова від 1954 р. проголошувала потребу в «спеціалістах широкого профілю», а наступного місяця було відкрито 274 ширші спеціалізації, згруповані у 5 головних галузей та 22 категорії. Проте тиск у напрямку вужчої спеціалізації виявився непереборним і на 1979 р. існувало лише 449 спеціальностей. Майже всі нові предмети належали до сфери прикладних наук⁵¹.

Згідно принципів планової економіки, система вищої освіти була стандартизована. Всі вищі школи склалися з факультетів, керованих деканами, далі йшли кафедри, де головували досвідчені професори. Ієрархія працівників ВУЗів, затверджена у 1937 р., включала в себе

⁴⁶ Постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК КПРС «Про покращення підготовки, розподілу та використання спеціалістів із вищою і середньою спеціальною освітою» від 30 серпня 1954 р.

ректора, проректора, декана, професора-завідувача кафедри та звичайного професора, а також доцента й асистента⁵². Ректори та проректори призначалися на міністерському рівні; завідувачі кафедр обиралися на рівні ВУЗу, але це обрання потребувало затвердження міністерством⁵³.

ВУЗ міг мати чи не мати аспірантів, але їхнє навчання підлягало централізованому контролю. Система післядипломного навчання – аспірантура – була формалізована в 30-х рр. і переглянута в листопаді 1950 р. Заяви на вступ до аспірантури, яка тривала три чи чотири роки й вела до отримання звання кандидата наук, могли подавати особи не старші 40 років, що мали диплом про вищу освіту. Претенденти на навчання мали скласти вступні іспити з основ марксизму-ленінізму, іноземної мови та своєї спеціальності. Перша частина аспірантури тривала два роки, після чого аспіранти складали іспити з діалектичного та історичного матеріалізму, іноземної мови та основної теми своєї спеціалізації («кандидатський мінімум»). Останній рік був присвячений написанню дисертації на тему, затверджену ректором та вченою радою ВУЗу⁵⁴. Після захисту дисертації документи аспіранта відсилялися до Вищої атестаційної комісії, яка мала право анулювати результати захисту.

У порівнянні з центральноевропейськими університетами, советські ВУЗи видавалися середніми школами підвищеного рівня [exalted grammar school]. У Центральній Європі студенти складали іспити зі своєї спеціальності кожні два-три роки, а в проміжок часу між екзаменами могли відвідувати лекції, які їх цікавили, без будь-якого контролю. Професори читали лекції за власним вибором, зазвичай зі своєї спеціальності. Диплом про середню освіту, який називався *Matura* у колишній Австро-Угорщині та *Abitur* у Німеччині, означав інтелектуальну зрілість. Навпаки, советські студенти не могли обирати предмети та були змушені дотримуватися жорстко фіксованого розкладу занять та екзаменів, стандартизованих по всій країні. З початку 40-х рр. відвідування занять стало обов'язковим і, подібно до робітників заводу, студенти проводили багато часу у «виробничих приміщеннях»: майже 35 годин щотижня, впродовж семестрів, які тривали з початку вересня до кінця січня та з початку лютого до кінця червня⁵⁵. У ВУЗах існувала низка офіційних громадських організацій, що наглядали за поведінкою як студентів, так і співробітників⁵⁶.

«Виробнича практика» та зв'язок із виробництвом не були обличені; йшов радше пошук способів зробити їх більш ефективними. Студенти прикладних спеціальностей витрачали більшість свого часу, включаючи й короткі канікули, на набуття практичних навичок своєї майбутньої професії. Микита Хрущов проявляв особливий інтерес до професійної орієнтації студентів. Сам колишній пролетарський студент, советський лідер докладав усіх зусиль задля стирання різниці між

студентом і робітником, а також між денною та заочною формами навчання⁵⁷.

Система централізованого планування уніфікувала советські заклади вищої освіти на організаційному рівні, але не робила їх рівними між собою. Взагалі, університети готували спеціалістів для будь-якої галузі господарства, але в головних теоретичних дисциплінах вони також готували наукових працівників і викладачів⁵⁸. Після «Великого Ривка» деякі університети, передусім у Москві та Ленінграді, було перетворено на показові. Ленінградський університет мав стати «найбільшою в світі фабрикою для навчання та дослідження у галузі природничих наук»⁵⁹. У таких великих університетах діяла найбільша кількість факультетів та привілейована система постачання та фінансування. Вони стали першими ВУЗами, де наприкінці 30-х рр. було поновлено гуманітарні науки. Впродовж усієї советської історії певні спеціальності можна було отримати лише в головних університетах. «Інститути» – термін, який ніколи не був прийнятий у Центрально-Східній Європі – навпаки, спеціалізувалися в якійсь одній галузі й приділяли особливу увагу практичному навчанню.

У той час, як ректор ніс відповідальність за виконання державної політики, партійна організація університету наглядала за політичним вихованням. Ця організація підпорядковувалася вищим партійним інстанціям і здійснювала нагляд за реалізацією партійної політики на практиці. Фактично, секретар університетської партійної організації міг стати найбільш впливовою особою у ВУЗі. Вся діяльність університету була повністю політизованою. Незалежно від обраної спеціальності, студенти були змушені писати курсові роботи з двох ідеологічних дисциплін упродовж терміну свого навчання: марксистсько-ленінської філософії та політичної економії⁶⁰. Через нестачу професорів-марксистів, для підготовки викладачів соціальних наук у 1921 р. було створено спеціальний Інститут червоної професури⁶¹. У хрущовські часи на ці предмети припадало 8-11% усього навчального часу студентів. З усіх інших навчальних дисциплін політична економія та філософія перебували під особливо пильним контролем; кожна з них могла бути основною спеціалізацією. З іншого боку, економіка та планування були розбиті на велику кількість суб-дисциплін – у 1954 р. їх було 31, а в 1975 р. – 43⁶².

Нарешті, завданням советської вищої освіти було створення нової інтелігенції, хоча політика прийому студентів і змінювалася упродовж десятиліть. У червні 1931 р. Сталін проголосив, що «робітничий клас повинен створити власну виробничо-технічну інтелігенцію, здатну відстоювати свої власні інтереси у виробництві як інтереси правлячого класу»⁶³. Очевидно, це завдання вважалося в основному виконаним, оскільки, як було зазначено, від організованого набору робітників до ВТУЗів незабаром відмовилися⁶⁴. Основною

перепусткою до ВУЗів знову стали шкільні випускні та вступні іспити⁶⁵. Як уже говорилося, до 1940 р. робітфаки було поступово скорочено. Однак на цьому історія не завершувалася: у 1955 р. Хрущов знову спробував заохотити соціально упосліджених до здобуття університетської освіти, щоб зменшити різницю між «студентом і чесним трудящим». Потреба ця залишалася актуальною, як завжди: у 1958 р. серед московських студентів нараховувалося не більше 30-40% вихідців із робітничого класу⁶⁶.

Чеський фахівець Отакар Каднер зазначив на початку 30-х рр., що советська початкова та середня освіта, незважаючи на всі радикальні реформи, все ще зберігала властиві їй «характер і мету» й цілком витримувала порівняння зі своїми центральноєвропейськими аналогами. Але «російські університети за советського режиму змінилися настільки сильно за своєю внутрішньою та зовнішньою структурою, що [на їхньому місці – пер.] з'явився [фактично – пер.] новий тип вищого навчального закладу». Каднер мав дуже чітке уявлення про те, що відбувалося. Найбільш важливими серед занотованих ним реформ він вважав зміни в правилах прийому студентів, які надавали перевагу дітям із селян і робітників, а також перенесення наукової діяльності з університетів до спеціальних інституцій – передусім до Академії наук. «Звичайно, – писав Каднер, – диктатура не могла миритися з академічною автономією», тому вчені ради були замінені адміністративними структурами, члени яких призначалися державою. Усі університетські предмети були просякнуті марксистською ідеологією, а право «у нанюму розумінні» зникло, як і філософські факультети. Їхній головний компонент – філософія – був звужений до форми догматичного марксизму, обов'язкового для вивчення всіма студентами⁶⁷. Деякі корективи, впроваджені до цієї системи після 1931 р., не змінили її основної мети – підпорядкування освіти державним потребам. Ця мета повністю суперечила ідеалам центральноєвропейського університету.

¹ Університетські професори регулювали входження своїх випускників до бюрократії, промисловості та інших професій. Мітчелл Г. Еш говорить про німецькі університети як про «гарантів елітного статусу» через те, що ціла низка посад – наприклад, менеджер у фірмі – вимагала докторського ступеня. “Common and Disparate Dilemmas,” 40. Про високий статус професорів у австрійських та чеських традиціях див.: Navtanek, “Nineteenth Century,” 12-22. Про підтримку німецькими університетами до-ваймарського політичного устрою, див.: Ringer, *Fields of Knowledge*, 95-107; Kádner, *Yúvoj*, ч. 2, 610-11.

² Єдиними приватними університетами у досліджуваному регіоні були Католицький університет у Любліні та Вільний університет у Варшаві (Wolna Wszechnica), з філіалом у Лодзі. Kádner, *Yúvoj*, ч. 4, 242. Двома з двадцяти трьох університетів Німеччини управляли відповідні міські управління. Kádner, *Yúvoj*, ч. 2, 617.

³ Lönnendonker, *Freie Universität*, 10.

⁴ Процес отримання права на читання університетських лекцій називався «габілітацією», яка вимагала захисту другої дисертації та університетського колоквиуму. Про чеські габілітаційні вимоги див.: Mates, Průcha, and Svatoš, *Yúvoj organizace*, 23. Про офіційне регулювання польської практики габілітації див.: Hartmann, *Hochschulwesen*, 471. У багатьох німецьких університетах міністерство мало безпосередньо в університеті представника, який називався “Kurator,” він мав право переглядати університетську кореспонденцію з державними установами. Kádner, *Yúvoj*, ч. 2, 601-2.

⁵ У Польщі у 1937-1938 навчальному році серед основних предметів найбільший попит мало право, лекції з якого слухало 27,5% студентів. На другому місці за популярністю були вільні мистецтва та природничі науки, де навчалось 26,2% всіх студентів, за ними йшли технічні науки (15,8% студентів) та медицина (8,1% студентів). Hartmann, *Hochschulwesen*, 8.

⁶ Про застосування ідей Гумбольдта у німецькій традиції див.: Bruch, “Slow Farewell.” Про засвоєння прусько-гумбольдтівської моделі в Австрії й, таким чином, Галичині та Богемії під час реформ Туна у 50-ті рр. див.: Lentze, *Die Universitätsreform*.

⁷ У американському контексті філософські факультети мали би називатися «факультетами мистецтв і природничих наук». Вони включали в себе всі гуманітарні та природничі дисципліни.

⁸ У польських і чеських університетах факультети обирали виборців ректора. Див. ст. №9 польського закону про вищу освіту від 15 березня 1933 р., цитовану в: Hartmann, *Hochschulwesen*, 463; також Kádner, *Yúvoj*, ч. 4, 245. Щодо дискусій на тему неповної автономії вищої школи Чехословаччини у міжвоєнний період, див.: Mates, Průcha, and Svatoš, *Yúvoj organizace*, 18-21. Опис чеської, німецької та польської університетської систем до II світової війни див.: Kádner, *Yúvoj*, ч. 2, 144-57, 599-629; ч. 4, 242-47. У Німеччині професори були державними службовцями, але держава не мала права наглядати за процесом навчання та науковими дослідженнями. Jessen, “Akademische Elite,” 259.

⁹ Формально міністерство лише наглядало за університетами, але не керувало ними й не контролювало їх. Див., наприклад, ст. №4 польського закону про вищу освіту від 15 березня 1933 р., цитовану в: Hartmann, *Hochschulwesen*, 461. Усі закони про вищу освіту включали положення про періодичні консультації між міністерством та факультетами. У Німеччині також призначення професора без згоди університету було незвичним і приголомшуючим явищем. Див., наприклад, справу Адлера в Ляйпцігу (1923 р.), у: Muller, *The Other God*. Перший (з часу заснування чеського університету в 1882 р.) випадок призначення професора, якого висунув не факультет, стався 15 березня 1939 р., коли пост-мюнхенський режим доктора Гахи номінував професора університету ім. Масарика в Брно Карела Енгліша на професора празького факультету

права. Див.: “Návth na jmenování profesora Dr Karla Engliše” (недатоване) у персональній справі Карела Енгліша, АУК.

¹⁰ Існували спеціальні університетські церкви, а також університетська поліція (інспекція) задля заохочення та контролю за пропагуванням офіційної ідеології. Чанбарисов Ш. Х. *Формирование*, 15.

¹¹ Декілька тисяч із цих студентів навчалися у Московському університеті. Чанбарисов Ш. Х. *Формирование*, 20-24; Kádner, *Yúvoj*, ч. 4, 130. Чеський фахівець Каднер описав один із епізодів репресій, що звучить, як «казка», а саме: відмову на дозвіл встановлення бюсту Толстого у головній лекційній залі Київського університету. Там само, 129-30.

¹² McClelland, *Autocrats*, 68. Про точку зору, згідно з якою «прагматично-утилітарне розуміння вищої освіти» характеризувало російську систему з часу заснування Російської академії наук у 1724 р. див.: Mühle, *Die Entsovjetisierung*, 13.

¹³ McClelland, *Autocrats*, 68-69, 81.

¹⁴ Окрім численних незалежних теологічних академій, існували також медичні, юридичні, технічні, гірничі та історично-філософські інститути вищої освіти. За виключенням технічних предметів, основні дисципліни цих інститутів викладалися виключно в університетах Центральної Європи. Kádner, *Yúvoj*, ч. 4, 128-29.

¹⁵ Там само, ч. 2, 613. Більш детальну інформацію щодо нерівності у східноєвропейській вищій освіті див. у вступі, посилання 15,16.

¹⁶ Декрет від 2 серпня 1918 р. забороняв «вимагати від абітурієнтів будь-яке свідчення, крім посвідчення про вік особи». Shumilin, *Soviet Higher Education*, 21. Мінімальним віком було 16 років. Повний текст з'явився у: Anweiler and Meyer, *Sowjetische Bildungspolitik*, 65-66.

¹⁷ Shumilin, *Soviet Higher Education*, 59.

¹⁸ Ibid., 64.

¹⁹ Fitzpatrick, *Commissariat*, 84.

²⁰ Fitzpatrick, *Education*, 71.

²¹ Ibid., 76-77.

²² Shumilin, *Soviet Higher Education*, 22.

²³ Під соціальними науками розуміли «базову політичну освіту». Anweiler and Meyer, *Sowjetische Bildungspolitik*, 33, 124.

²⁴ Fitzpatrick, *Education*, 97; Конеспу, «Chaos.»

²⁵ Чанбарисов Ш. Х. *Формирование*, 193-94, цитата в: David-Fox, “Assault,” 26.

²⁶ David-Fox, “Assault,” 12. Есей Девіда-Фокса див. у: Michael David-Fox and Gyorgy Peteri, eds., *Academia in Upheaval: Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe* (Westport, Conn., and London, 2000).

²⁷ Fitzpatrick, *Education*, 198.

²⁸ David-Fox, “Assault,” 35-38. Бригадні методи передбачали групову роботу над проектами під керівництвом професора. Fitzpatrick, *Education*, 191.

²⁹ Fitzpatrick, *Education*, 192; David-Fox, “Assault,” 35-38. Нападки у цей період на стару інтелігенцію та її інституції й норми були визначені поняттям «культурна революція». Див.: Fitzpatrick, *Cultural Revolution*, та Fitzpatrick, *The Cultural Front*.

³⁰ David-Fox, “Assault,” 24.

³¹ Fitzpatrick, *Education*, 231.

³² David-Fox, “Assault,” 37; Fitzpatrick, *Education*, 189.

³³ Fitzpatrick, *Education*, 192-93.

³⁴ David-Fox, “Assault,” 36; Fitzpatrick, *Education*, 189.

³⁵ David-Fox, “Assault,” 21.

³⁶ Ibid., 20.

³⁷ Fitzpatrick, *Education*, 129, 133.

- ³⁸ Ibid., 129,184; David-Fox, "Assault," 12.
- ³⁹ Matthews, *Education in the Soviet Union*, 98. Загальна кількість студентів у советських закладах вищої освіти у 1931-1932 рр. становила 394 000 чол., 51,4 % з яких походили з робітничого класу. Fitzpatrick, *Education*, 188.
- ⁴⁰ David-Fox, "Assault," 14, 23.
- ⁴¹ Ibid., 22-23. Такі цифри подаються також у: Fitzpatrick, *Education*, 194.
- ⁴² Fitzpatrick, *Education*, 209.
- ⁴³ У січні 1932 р. Політбюро схвалило кращі умови життя для «спеціалістів і науковців». David-Fox, "Assault," 50. Декрет від 11 листопада 1937 р. встановлював систему ступенів і звань разом із диференціацією за шкалою заробітної платні. Butiagin і Saltanow, "30 lat," 379; Matthews, *Education in the Soviet Union*, 100.
- ⁴⁴ Fitzpatrick, *Education*, 250.
- ⁴⁵ Ibid., 232.
- ⁴⁶ Гейл Ляпідус писав, що «близько середини 30-х рр. структура та етос советської освітньої системи набули форм, які зберігалися впродовж кількох десятиліть». "Educational Strategies," 396. Анвайлер та Меєр пишуть, що система, яка виникла в добу двох перших п'ятирічок, «мало в чому змінила свої головні риси до кінця сталінського періоду». *Sowjetische Bildungspolitik*, 42.
- ⁴⁷ У цьому огляді використані категорії, обгрунтовані російським істориком А. Р. Нікітіним, "Die sowjetische Militäradministration," 406-7.
- ⁴⁸ Anweiler and Meyer, *Sowjetische Bildungspolitik*, 220-21. Наркомпрос був також перетворений на міністерство – в даному разі освіти – у 1946 р.
- ⁴⁹ Matthews, *Education in the Soviet Union*, 108, 114-15.
- ⁵⁰ Ibid., 116.
- ⁵¹ Ibid., 117.
- ⁵² Butiagin і Saltanow, "30 lat," 379-80.
- ⁵³ Matthews, *Education in the Soviet Union*, 146.
- ⁵⁴ Ibid., 142.
- ⁵⁵ Ibid., 118-19, 133.
- ⁵⁶ Ibid., 115.
- ⁵⁷ На початку 50-х рр. була введена система освіти без відриву від виробництва у вигляді вечірніх курсів та заочного навчання. Ibid., 127,135-36.
- ⁵⁸ Ibid., 114.
- ⁵⁹ David-Fox, "Assault," 53.
- ⁶⁰ Matthews, *Education in the Soviet Union*, 123.
- ⁶¹ Цей інститут проіснував до 1928 р. Anweiler and Meyer, *Sowjetische Bildungspolitik*, 32; David-Fox, *Revolution of the Mind*.
- ⁶² Matthews, *Education in the Soviet Union*, 117-18.
- ⁶³ Fitzpatrick, *Education*, 118.
- ⁶⁴ Ibid., 209.
- ⁶⁵ Matthews, *Education in the Soviet Union*, 130-32.
- ⁶⁶ Ibid., 154-56.
- ⁶⁷ Kadner, *Vyvoj*, ч. 4, 170-74.

Розділ 2. Динаміка та шляхи советизації

У часи «Солідарності» (1980-1981 рр.) поляки користувалися свободами, яких не знали з повоєнного періоду. Але в той час, коли всі заглядали в майбутнє, молода журналістка Тереза Торанська використовувала нові можливості задля дослідження минулого. Імовірно, під враженням від героїні фільму Анджея Вайди «Людина з мармуру» (1976 р.), вона вирішила вивчати сталіністський період. Про ті роки в Польщі було відомо небагато; навіть те, коли вони почалися, залишалося предметом дискусій. Саме це питання було поставлене першим у розмові Торанської з Едвардом Охабом, секретарем Центрального Комітету, що займався питаннями культури та освіти з 1950 по 1956 рр. Але це питання поставив їй сам респондент. Після отримання учнівської відповіді на нього, а саме, що доба сталінізму тривала з 1948 по 1955 рр., Охаб зауважив, що подібна періодизація є «необгрунтованою та навіть нелогічною!»: «Я відкидаю розподіл на "сталінізм і те, що було до нього", оскільки в такому випадку можна припустити, що в ті часи, коли з'являлися перші паростки народної демократії, вплив сталінських методів, чи сталінського апарату, чи Сталіна особисто був меншим». Щоб довести свою думку, він вказав на терор у перші повоєнні роки, коли тисячі поляків були заарештовані та депортовані¹.

Хоча розуміння ситуації Охабом і може виглядати специфічним лише для Польщі, воно є вірним для регіону в цілому, а саме в тому, що процес побудови сталіністської системи, з усіма її крайнощами політичного терору, економічною ірраціональністю та ідеологічною примітивністю, розпочався не в 1948 р., а виник на фундаменті, створеному раніше². Цей факт є найбільш помітним в економіці, де процеси націоналізації та експропріації в основному завершилися ще до 1948 р. Проте його підтверджує й історія вищої освіти: чим більше консервативних канонів і структур старої системи комуністи могли зруйнувати одразу, тим менше їм залишалося роботи на потім.

Через труднощі на початку повоєнного періоду комуністи змушені були розділити владу з іншими й не могли здійснювати радикальні зміни явочним порядком. На щастя для них, однак, ситуація сприяла соціальним реформам, і якщо вони виступали з ініціативами

щодо збільшення кількості студентів-робітників в університетах чи викладання студентам марксистських поглядів на історію, то вони знаходили чимало союзників, особливо серед соціал-демократів. Чеський приклад також наводить на думку, що багато залежало від того, чи комуністи насправді були зацікавлені в нових ініціативах, адже значною мірою це залежало від рівня культури партійного керівництва. Однак, кожна партія діяла у більш-менш сприятливих для змін умовах із точки зору чи то масовості партійних осередків, чи то зовнішньої допомоги, яка могла надходити з боку «братніх» партій. У Східній Німеччині діяв додатковий фактор у вигляді Советської військової адміністрації в Німеччині (СВАН).

У зв'язку з цим напрошується висновок, що присутність СВАН утворила справді унікальні для советизації умови. Будучи основним джерелом влади та ресурсів, СВАН відіграла вирішальну роль у створенні передумов для будівництва соціалізму советського типу. Проте, навіть у 1946 р. стосунки між німцями та Советами мали характер не диктату, а співпраці, в основі якої лежало спільне розуміння необхідності обережного просування вперед, а також той факт, що Советський Союз не мав ці людських ресурсів, ані необхідної компетенції для управління освітою у своїй зоні окупації. Перейшовши рубіж зрілого сталінізму близько 1948 р., східнонімецькі комуністи опинилися в ситуації, подібній до польської чи чеської: вони мали ухвалювати важливі рішення щодо того, як будувати соціалізм – на фундаменті, який вони встигли закласти для цього після 1945 р. Таким чином, їхній досвід советизації міг використовуватися й поза советською зоною окупації.

Перші кроки советизації вищої освіти

Із трьох комуністичних партій, про які йдеться в дослідженні, найменший інтерес до проблем освіти у першій повоєнний період виявила чехословацька партія. Щоправда, КПЧ контролювала міністерство освіти завдяки професору Зденеку Неєдлому, члену першого повоєнного чехословацького уряду. Однак після перемоги на виборах у травні 1946 р. керівництво КПЧ вирішило обміняти це міністерство на міністерство внутрішньої торгівлі й передало справи освіти чеським національним соціалістам. Після лютогового перевороту 1948 р. Неєдлий знову претендував на портфель міністра освіти, але до того часу чехословацькі комуністи обмежувалися двома незначними структурними змінами, які було узгоджено в квітні 1945 р. у рамках Кошицької програми³.

Перша з цих змін полягала у створенні педагогічних факультетів в університетах Праги, Брно та Братислави. Цю відносно неконтраверсійну зміну давно мали на меті прогресивні педагоги Першої Республіки, які заперечували практику надання університетської освіти лише викладачам старшої середньої школи, але не вчителям нижчих рівнів. Однак через те, що працівники педагогічних факультетів схилилися до підтримки КПЧ, чеські національні соціалісти, очоливши міністерство в травні 1946 р., не приділяли їм особливої уваги⁴. Ця вузькопартійна політична опозиція знайшла підтримку університетської спільноти, яка сумнівалася в тому, що педагогічні факультети могли надати освіту університетського рівня; у Празі двоє з професорів педагогіки не мали другої захищеної дисертації (габілітації), яка вважалася обов'язковою.

Друга зміна занепокоїла тих, хто піклувався про академічні стандарти: у Карловому університеті було засновано три нових кафедри – советського права, советської історії та советської літератури – які посіли особи, що не мали габілітації⁵. Кафедру советської літератури очолив Богуміл Матезіус, відомий перекладач та популяризатор советської літератури міжвоєнного періоду⁶. Подібно до нього, Владимир Прохазка, новий професор советського права та економіки, був активним публіцистом лівого кшталту та перекладачем⁷. Найбільш серйозною фігурою в цьому ряду виявився Арношт Кольман, професор советської філософії та історії. Хоч і народжений у Празі, Кольман був старим більшовиком. Потрапивши до російського полону під час Першої світової війни, він брав участь у Жовтневій революції і, як вважалося, особисто знав Леніна. Він зумів пережити наступні десятиріччя, ставши провідним советським спеціалістом із філософії науки. Кольман, з'явившись у Празі в 1945 р., залишив за собою советське громадянство і розмовляв чеською, насиченою численними русизмами; усе це, напевно, підвищувало його популярність серед студентів лівого спрямування, для яких він став прикладом⁸. Залишалося, щоправда, питання щодо відповідності його советської освіти академічним стандартам, але філософський факультет, «усе ще засліплений советською перемогою», як висловився один із викладачів, все одно проголосував за надання йому звання повного професора⁹.

Інших реформ у вищій освіті в ці роки чеське комуністичне керівництво не починало, залишивши університетську політику ентузіастам із числа кольманівських студентів, які боролися за владу в студентських радах та комітетах студентських гуртожитків і закликали до змін у навчальних програмах, особливо щодо юридичних наук. У лютому 1948 р. партійне керівництво дозволило цим студентам створити «комітети дії» та провести чистку серед професури й

студентства. І до, і після 1948 р. чеські студенти-комуністи зберігали безпрецедентний для даного регіону політичний вплив, що нагадував «пролетарський студентський рух» у Советському Союзі наприкінці 20-х рр. Аж до 1953 р. партійне керівництво не наважувалося покласти край владі студентів в основних партійних організаціях та запровадити більш скоординовану, якщо не ліберальнішу, політику в галузі вищої освіти.

Польські комуністи, подібно до своїх чеських товаришів, поступилися міністерством освіти майже на два роки, з червня 1945 по лютий 1947 рр. У цей період відповідальність за освіту покладалася на Польську селянську партію (PSL) під керівництвом міністра Чеслава Вицеха¹⁰. Але комуністична Польська робітничка партія (PPR) спромоглася зберегти за собою відділ вищої освіти завдяки Владиславу Беньковському, пізнішому дисиденту, і білоруській «попутниці» Євгенії Крассовській¹¹. На цей час польська робітничка партія сконцентрувалася лише на одній проблемі вищої освіти: наборі студентів. Під час перших зустрічей з професорами Ягеллонського університету в січні 1945 р. комуністичний міністр освіти Станіслав Сжжешевський поставив вимогу надання в університетах місць студентам із непривілейованих верств населення¹². У травні його міністерство видало постанову про запровадження так званого «вступного року» (*rok wstępny*) для студентів, що не мали належної підготовки для навчання в університеті. Постанова, однак, не визначала чітко соціальні групи, яким потрібно було надати переваги, тому курси, запроваджені тієї осені, страждали від недобору й заповнювалися людьми сумнівного соціального походження. Відтак, на допомогу прийшли студенти лівого спрямування з організації Союзу боротьби молоді «Життя» (*Związek Walki Młodych* – пер.] “*Życie*”); вони створили власну мережу курсів, так звані «підготовчі курси» (*kursy przygotowawcze*), які мали на меті готувати студентів «робітничого та селянського походження» до «вступного року». Однак, через нечисельність представників партії у приймальних комісіях, помітних успіхів у політиці набору студентів не було аж до кінця цього десятиріччя.

Восени 1947 р. ПРП виступила з іще менш успішною ініціативою, точніше з постановою, спрямованою на розширення прав міністерства щодо підвищення та переміщення професорів, а також призначення деканів і ректорів. Як буде показано більш детально далі, сама лише чутка про подібні наміри уряду викликала бурю протестів з боку польських професорів, тому, побоюючись відвернути від себе лояльних в усьому іншому вчених, партія відступила, прийнявши постанову в більш поміркованому варіанті, ніж це передбачалося¹³.

Комуністи Східної Німеччини почали опікуватися вищою освітою через державну адміністрацію вже в перший рік після війни. З того часу вони ніколи не втрачали контролю над нею. До кінця 1946 р. із земельного міністерства освіти було усунено останнього чиновника-некомуніста¹⁴. У квітні 1947 р. партійний функціонер Альфонс Кауффельдт зробив огляд того, що відповідало «головним вимогам» партії на той час: «сприяння розвитку робітничої і селянської освіти, усунення фашистських викладачів і студентів, політична освіта студентів»¹⁵. Про кожен із цих напрямків буде сказано далі, але на цій стадії вони зводилися: перший – до загальної лінії на сприяння дітям із «трудящих класів», що доповнювалася добрим десятком курсів (*Vorstudienanstalten*), які надавали сотням дітей з бідних родин дипломи про середню освіту та переваги при вступі до університету; другий – до масштабних чисток кадрів у всьому регіоні, в результаті яких четверо з кожних п'яти співробітників втратили свої посади; третій – до спроби впровадити марксизм до навчальних програм в університетах під виглядом зовні невинного курсу «політичних і соціальних проблем сучасного світу».

Усі ці ініціативи принесли певні результати в 1947 р. та змусили СЄПН подумати про наступний крок уперед. У відповідь на першу «головну вимогу» партії в галузі вищої освіти, кількість студентів із робітників та селян в університетах перевищила 30 %, що було набагато більше, ніж відповідні показники в Польщі чи чеських землях на той час. Тепер СЄПН могла продовжувати формувати нове середовище студентів, роблячи його не лише пролетарським, але й політично лояльним. Дійсно, до абітурієнтів відтепер висувалися політичні вимоги, наприклад, членство у «демократичній організації», чого не було в чеських землях чи Польщі. Таким же чином, після виключення з університетів сотень викладачів, СЄПН могла перейти до «підготовки» нового покоління академічних працівників. За наполяганням Советського Союзу, Центральна адміністрація освіти (DVV) почала набирати студентів до вищих навчальних закладів вже в 1947 р. До того часу навчання студентів поза безпосереднім контролем університетських факультетів було нечуваним – і все ще залишалося таким у Празі чи Варшаві. Нарешті, потреба в підготовці людей, здатних викладати «політичні та соціальні проблеми сучасного світу», дала поштовх до приєднання до університетів у 1947 р. спеціальних факультетів «соціальних наук». Поряд із ними, до університетів додалися ще й інші, нові факультети, що стали базою марксистського впливу: педагогічні факультети (в чеських землях) і робітничі підготовчі курси, які раніше збиралися хіба що в старшій середній школі. Чеські комуністи ніколи не приєднували робітничо-

селянських факультетів до університетів, а їхні польські колеги зробили це лише в 1951 р.

Той факт, що подібні завдання в Східній Німеччині було вирішені так швидко, вражає ще більше, коли пригадати, з якими винятково складними перешкодами стикалися СЄПН: згідно з німецькою традицією, державна адміністрація, через яку вона діяла, була децентралізованою. В Польщі чи Чехословаччині відповідальність за університети покладалася на центральне міністерство; однак у Східній Німеччині цю функцію виконували земельні (*Land*) адміністрації – наприклад, університетами Ростока та Грайфсвальда займалося керівництво Шверіна. Таким чином, із самого початку диригувати реформами у вищій освіті зі Східного Берліну було неможливо. Централізація питань освіти на цій території додатково ускладнювалася намаганнями Советського Союзу здійснювати свій вплив на всю Німеччину. Не бажаючи бути звинуваченими у спробі розділити країну, совети не надавали Центральній адміністрації освіти у Східному Берліні права втручатися у внутрішні справи земель аж до 1949 р., поки політичний розкол країни не став доконаним фактом¹⁶.

Але той факт, що працівники всіх земельних адміністрацій даного регіону були членами Соціалістичної єдиної партії Німеччини, означав, що на практиці центральне керівництво освітньою політикою в советській зоні окупації дедалі більшою мірою забезпечувала партійна дисципліна. Наприкінці 1946 р. президент Центральної адміністрації освіти Пауль Вандель вирішив скоординувати діяльність органів керівництва освітою в усій Східній Німеччині, збираючи щомісячні конференції представників освітніх міністерств. Перша така конференція ухвалила рішення виробити єдині правила, що регулювали б наукову діяльність, поведінку, медичні огляди, навчальний процес і складання екзаменів на докторський ступінь¹⁷. Університети розглянули проекти, підготовлені на цих зустрічах, а міністри освіти повезли їх додому задля схвалення їх земельними урядами¹⁸.

Пізніше СЄПН мала велику користь із того, що вона почала серйозну роботу в галузі вищої освіти так рано, оскільки більш фундаментальні завдання потребували для свого виконання багато років. Приміром, для нових програм соціальних наук нічого не могло бути важливішого, ніж економіка, але тільки на вироблення плану навчання з цього предмету знадобилося аж п'ять років. У червні 1946 р. Центральна адміністрація освіти доручила вироблення проекту такого плану професору Бруно Гляйтце з Берліну. До жовтня того ж року він та його колеги Кучинський і Роговський розробили новий план, який по суті повторював старий, за винятком його антисемітських положень.

Але в грудні цей план був відкинутий професором Лудшувейтом із Советської військової адміністрації, який наполягав на посиленні «практичного» компоненту в навчальних програмах з економіки. Конференція міністрів освіти у березні 1947 р. створила комісію, завданням якої було скласти новий проект плану. Було зібрано та враховано всі пропозиції, а Центральна адміністрація освіти зробила усе можливе задля досягнення консенсусу з цього питання. До серпня 1948 р. вона нарешті отримала навчальний план, який можна було представити до Берліну. Професор Гляйтце, колишній член Соціал-демократичної партії (SPD), на той час покинув зону советської окупації. Проте робота щодо створення єдиного навчального плану тривала. У листопаді – грудні 1949 р. Отто Галле, колишній в'язень Бухенвальду, що відповідав за справи вищої освіти в міністерстві освіти НДР, працював над низкою проектів для відділу освіти СЄПН. Зрештою, вони не знайшли практичного застосування. Робота над планом тривала й після звільнення Галле від обов'язків у 1950 р.¹⁹ У зимовому семестрі 1950–1951 навчального року професор Г. Герінг з університету Галле подав на розгляд план лекцій з економіки, що ґрунтувалися переважно на текстах А. Вебера, В. Зомбарта і Г. Шмоллера²⁰. Проте єдиний навчальний план, який гарантував у цілому застосування марксистсько-ленінського вчення в економічних студіях, був розроблений лише на початку 50-х рр.²¹ Незважаючи на цю затримку в часі, СЄПН усе ще вела перед у грі: на початку 50-х рр. чехословацькі комуністи лише починали розробляти єдині навчальні програми.

Причини розбіжностей у політиці в галузі вищої освіти перших повоєнних років

Причини відносного успіху СЄПН у процесі трансформації вищої освіти будуть детальніше висвітлені в цій книзі далі, але на даній стадії ключовими видаються три фактори: налаштованість керівництва контролювати та використовувати освіту, наявність великої кількості кадрів, які мали б відповідну мотивацію, а також підтримка з боку Советської військової адміністрації.

Найбільш переконливими свідченнями ролі першого з зазначених вище факторів можуть бути, на нашу думку, заходи щодо встановлення партійної гегемонії серед студентів та «нового покоління» професорів, розпочаті одразу ж після війни. Налаштованість партійного керівництва на реформи відбилася також у політиці щодо свого

власного апарату, чю діяльність у галузі вищої освіти воно почало спрямовувати, починаючи з 1946 р. Провідних функціонерів підштовхнула до дій рішучість партійного осередку університету Галле, який організував у листопаді 1946 р. «центральну» конференцію з питань вищої освіти за участю товаришів із усіх університетів окупаційної зони. Однак, представники Центрального Секретаріату не лише не були поставлені до відома, але й не дістали запрошення на ці збори²². Така «свавільна» поведінка виглядала неприйнятною, оскільки місцеві партійні осередки могли використовувати «неналежні засоби», що «зашкодили б розвитку університетів»²³. У травні 1947 р. Центральный Секретаріат створив Раду з питань вищої освіти на чолі з Антоном Аккерманном, провідним партійним фахівцем у справах культури повоєнного періоду. Переважну більшість у ній склали учасники освітніх конференцій, а також перші секретарі університетських партійних осередків та професори – члени ССПН²⁴.

Проте місцеві парторганізації не були бунтівниками: учасники листопадової зустрічі 1946 р. проголосували за збільшення контролю за освітою з боку земельних [Land] організацій ССПН²⁵. У будь-якому випадку вони просто бажали взятися до діла. Другою причиною успіху ССПН була наявність у Східній Німеччині широкої мережі енергійних партійних організацій. Завдяки належній увазі до робітничо-селянських факультетів, вони вже в 1946-1947 рр. залучили до своїх лав більше чверті всіх студентів Східної Німеччини. У двох найбільших університетах регіону, Галле та Ляйпцігу, загальна кількість студентів-членів ССПН перевищувала третину²⁶. У лютому 1947 р. 29 % викладачів у Ростоку, 23 % у Єні та 20 % у Ляйпцігу належали до партії²⁷.

Польська робітничка партія, навпаки, мала настільки слабкі позиції серед професури, що зазвичай не могла призначити власних прибічників на важливі посади в університетській адміністрації й мусила покладатися на співпрацю з «прогресивними» вченими²⁸. Лише жменька представників академічних кіл була особисто відданаю ПРП та її наступниці, Польській об'єднаній робітничій партії (ПОРП): у травні 1948 р. лише 82 (3,7 %) з 2188 професорів та 109 (2,9 %) з 3762 асистентів професорів були членами партії²⁹. Ненабагато кращою для комуністів була ситуація серед студентства: на початку 1948 р. загальна кількість членів ПРП серед них не перевищувала 4 % (див. табл. 2-1).

Така слабкість викликала в комуністів відчуття неповноцінності. Стефан Єндриховський, директор відділу економіки Центрального Комітету ПРП, на зустрічі з університетськими

викладачами лівого напрямку в червні 1947 р. заявив, що університети, поряд із церквою та школою, залишаються одним із «центрів відновлення та увічнення ідеологічних пережитків реакції» в Польщі. Відокремленість професорів від решти суспільства стала «трагічною дилемою, відколи вона зіткнулася з пануючою офіційною дійсністю. Університети є розсадниками інтелектуальної опозиції... (і) ми стикаємося з парадоксом: наші університети є останнім місцем, куди приходять марксизм – ефективна зброя трудящих мас; марксистська теорія засуджується *ex cathedra* в університетах, де ніхто навіть не турбується про її наукове обґрунтування. Нечисленних марксистів навіть ганьблять за їхній марксизм і вони удають із себе безсловесних, щоб не ставити себе у незручне становище перед колегами» [*usituja stosować mimię, żeby nie razić w otoczeniu*]³⁰.

Навіть для Єндриховського офіційна реальність була далекою від справжньої. На тій же зустрічі головний польський ідеолог Адам Шафф пояснював низький престиж марксизму в університетах махінаціями «буржуазних» професорів, що провадять «відкриту політичну агітацію, відверто спрямовану проти уряду». Марксистів в польських університетах часто почувають себе «ніяково, оскільки ми представляємо такі непопулярні погляди»³¹. І справді, деякі комуністи настільки соромилися бути членами ПРП, що приховували цей факт при вступі до університету³². Партія ще не стала помітною силою в університетах: чимало діячів ПРП усе ще дотримувалися конспіративної практики часів нацистської окупації³³.

Намагання партійного керівництва організувати комуністів у польській вищій школі пояснювалися необхідністю не стільки регулювати їхню діяльність, скільки стимулювати її. На пропозицію Адама Шаффа в 1947 р. партійне керівництво створило в університетах систему «шісток», які склалися рівною мірою з професорів-представників ПРП та Польської соціалістичної партії (PPS). Передбачалося, що центральна «шістка» у Варшаві, на чолі з керівниками обох партій, буде наглядати за роботою всіх інших. Однак, наглядати особливо не було за чим: у деяких місцях ПРП не могла набрати навіть трьох членів серед викладачів³⁴. Поки що «шістки» були надто нечисленними, щоб істотно впливати на навчальний процес і наукову діяльність³⁵.

Через дефіцит підготовлених кадрів обізнаність Центрального Комітету в справах вищої освіти залишалася поверховою; за «шітками» наглядали чиновники від освіти з воєводських комітетів ПРП, які зазвичай мало цікавилися університетами³⁶. Це істотно відрізнялося від ситуації в Східній Німеччині, де справами університетської освіти займалася розгалужена система поєднаних між

собою ієрархічних структур, з десятками чиновників в районних комітетах, університетських і факультетських організаціях і земельних урядах. У цьому виявилася перевага децентралізованої системи: до діяльності державного апарату п'яти земельних урядів Східної Німеччини було залучено багато комуністів на місцях. Коли в 1949 р. виник центральний уряд у Берліні, він дістав можливість використовувати велику кількість працівників-членів Комуністичної партії Німеччини/СЄПН, що мали стаж роботи в галузі вищої освіти в провінціях із 1946 р.³⁷ Вони заслуговували на довіру, мали численні особисті контакти в університетах і, приїжджаючи до столиці, одразу потрапляли в розпорядження людей, що мали дуже специфічні плани щодо університетів, таких, як Пауль Вандель, Курт Гагер і, звичайно ж, Вальтер Ульбрихт.

Польський та східнонімецький університети добре вписувалися у відповідні політичні контексти: комуністична партія не була популярною в жодному з них, однак в останньому випадку вона спромоглася створити потужний кадровий корпус. Щодо Польщі, то через історичні та сучасні зв'язки польських комуністів із Росією, ПРП мала постійні труднощі з утвердженням власного авторитету в суспільстві й притоком нових членів. Поляки приєднувалися до комуністичного руху набагато рідше, ніж громадяни сусідніх держав. Наприклад, у лютому 1948 р. до комуністичної партії належало 4,3 % польського населення, в порівнянні з 9,2 % у Східній Німеччині та 25,3 % у Чехії³⁸.

СЄПН, як і ПРП, заважало масове несприйняття її тісних зв'язків із советськими окупантами, тому її результат на відносно відкритих виборах у Берліні в 1946 р. видавався доволі скромним³⁹. Однак, із погляду національної ідентичності, в Східній Німеччині ці зв'язки не були неприйнятними, як у Польщі, тому опортуністи могли приєднуватися до СЄПН, не боячись набутти тавро зрадників. СЄПН, окрім того, мала переваги завдяки більш потужному довоєнному комуністичному рухові, особливо в Саксонії, а також відносно ранньому припливу до своїх рядів тисяч соціал-демократів. У перші повоєнні роки комуністичні та соціал-демократичні партії об'єдналися по всій Східній Європі, але в Польщі та Чехословаччині цей процес завершився лише наприкінці 1948 р., тоді як у Східній Німеччині «об'єднавчий партійний з'їзд» відбувся вже в квітні 1946 р. Щоправда, пізніше чимало колишніх соціал-демократів було вичищено з СЄПН, але протягом певного часу вони допомагали здійснювати реформування освіти, яка після 1948 р. стала чудовим стартовим майданчиком для революційних перетворень⁴⁰.

КПЧ, поза сумнівом, залишалася найпопулярнішою комуністичною партією в Центрально-Східній Європі, а також найбільш впливовою політичною організацією в чеських землях: у 1945 р. до її лав вступило більше мільйона осіб, а в травні наступного року вона набрала більше 40 % на вільних виборах⁴¹. Як і німецька компартія, КПЧ успадкувала деякі важливі організаційні структури, але вона скористалася до того ж із тяжкої спадщини провалу Першої Чехословацької Республіки, травми, заподіяної Мюнхеном, а також своїх тісних зв'язків із советськими визволителями.

Однак, чеська вища освіта не дуже добре вписується в цю картину. Як ми побачимо далі, серед чеських студентів була значна кількість переконаних комуністів, які, на відміну від їхніх польських товаришів, із гордістю носили в університетах свої партійні значки та мали значну владу в 1945, а потім і в 1948 р. Однак у цілому чеські університети одразу по війні відмовилися прийняти комунізм. У Празі та Брно КПЧ не розпочинала наступ на професуру до весни 1948 р., коли під страхом втрати роботи десятки професорів змушені були приєднатися до партії. Але до того комуністи були, в кращому випадку, самовпевненою меншістю; їхня кількість ледве чи становила 9 % професорсько-викладацького складу Університету Масарика в Брно й лише 7,5 % на юридичному та 5,4 % на медичному факультетах Карлового університету⁴². За рік до взяття влади комуністами до КПЧ належали від 7 % до 9 % студентів у Празі та від 5 % до 6 % у Брно⁴³.

Чеські університети йшли не в ногу не лише з більшою частиною чеського суспільства, але й з більшістю інтелігенції. Як відомо, багато високоповажних авторів та культурних критиків агітували за КПЧ⁴⁴. Демонстративне відкинення професорами та студентами комунізму перетворило їх на мішені для серії полемічних атак із боку найвищих посадовців у другій половині 1947 р., а також привернуло до них особливу увагу «комітетів дії», які партія створила в лютому 1948 р. Метою цих комітетів стали чистки кожної установи в чехословацькому суспільному житті, але найдовше вони «працювали» в університетах, припинивши свою діяльність лише восени. Проте навіть тоді партійне керівництво не спромоглося скоординувати свою політику в галузі вищої освіти й залишило за студентами-комуністами контроль в університетських партійних організаціях аж до смерті Сталіна, майже не втручаючися в їхні справи. Ці роки «революції знизу», інспірованої ворожнечею між поколіннями, були найбільш подібними до культурної революції в цьому регіоні. Чеським уособленням цієї форми університетського управління стала *studentokracie*.

Совети у вищій освіті Східної Німеччини

Головним фактором, що посприяв надзвичайно швидкому старту СЄПН у процесі трансформації вищої освіти, стала присутність Советської військової адміністрації в Східній Німеччині й, зокрема, советське двоєдине завдання денацифікації та демократизації, що надало німецьким комуністам унікальні можливості для створення основ соціалізму. Стосунки між СЄПН і Советською військовою адміністрацією були надзвичайно складними, наводячи на думку про свого роду творчий симбіоз між ними. Жодна з них не могла управляти країною без іншої, але кожна з них гадала, що саме вона знає, що краще для Німеччини, й була рішуче налаштована довести це на практиці. Східні німці взяли за основу советські зразки – особливо робітфаки – та вдосконалили їх; однак советські представники наполягали на тому, що німці помітно відставали не лише від Советського Союзу, але й від інших країн народної демократії. Пізніша невпевненість СЄПН у сфері міжнародних стосунків, її постійне прагнення до визнання, можливо, пояснюються саме тим, що вона перебувала під щільною опікою в перші повоєнні роки⁴⁵.

Советський вплив на вищу освіту Східної Німеччини виявився, можливо, найбільшим у порівнянні з будь-якою іншою подібною системою вищої освіти. Східна Німеччина була єдиною країною новонародженого соціалістичного табору (включно з державами Південно-Східної та Східної Азії), де советські чиновники відчували безпосередню відповідальність за створення культурної та освітньої структури⁴⁶. Відділ освіти Советської військової адміністрації у Карлсгорсті мав унікальну систему контролю, що простягалася від советських відділів освіти у столицях п'яти земель до советського чиновника у кожному східнонімецькому університеті⁴⁷. Саме завдяки великому організаційному потенціалу советської системи ситуація у Східній Німеччині має особливе значення для розуміння загальної динаміки советизації в регіоні. Навіть тут, де, об'єктивно, вони могли діяти так, як хотіли, советські представники майже від самого початку воліли передати стільки виконавчої влади у руки місцевих комуністів, скільки було можливо.

Від східнонімецької адміністрації, яка ще не увійшла в повну силу й не наважувалася брати справи в свої руки, советські чиновники нетерпляче вимагали конкретних дій, особливо щодо денацифікації⁴⁸. Якщо вважати ці перші роки часом створення передумов для побудови соціалізму, денацифікація виявиться унікальним інструментом, за допомогою якого можна було негайно трансформувати студентський та професорсько-викладацький склад відповідно до актуальних

політичних завдань. У першій повоєнний семестр влада Східної Німеччини отримала від советських властей санкції надавати перевагу абітурієнтам, що могли довести свої «антифашистські, демократичні» переконання. Незабаром єдиним переконливим доказом таких переконань стало членство у СЄПН чи її дочірній організації, а слово «фашистський» перетворилося на синонім «антисоветського» чи «реакційного»⁴⁹.

Денацифікація також дозволила порівняно рано розпочати створення нових навчальних програм і бібліотек. У червні 1947 р. голова відділу освіти Советської військової адміністрації професор Золотухін скаржився президенту Німецької центральної адміністрації освіти Ванделю на те, що до викладання була допущена певна кількість колишніх нацистів. Він вимагав «реального контролю за науковою діяльністю», включаючи навчальні плани, які б представляли советську точку зору⁵⁰. На початку наступного року советські власті наказали провести чистку бібліотек задля вилучення «нацистської та мілітаристської літератури, літератури, ворожої до советського режиму, а також антикомуністичної та антисоветської літератури». Однак, праці «білоемігрантів» також були в цьому списку⁵¹. У жовтні советський чиновник Артюхін дорікав Ванделю тим, що його працівники не виявляли «ретельності» при затвердженні навчальних планів – наприклад, коли ухвалювали програму вивчення расової теорії в університеті Галле. Він наполягав на наданні німцями представникам Советського Союзу більше часу для перевірки навчальних планів і більш детальної інформації⁵².

Советські чиновники вважали, що демократія реалізується не через «вільні» вибори, а, скоріше, через диктатуру найбільшої частини суспільства – робітничого класу, та «його» партії – СЄПН. Місцеві та центральні советські органи приділяли велику увагу змінам у складі студентів на користь вихідців із робітничого класу в університетах Східної Німеччини та час від часу втручалися, щоб допомогти в облаштуванні робітничо-селянських факультетів. Індикатором підтримки СЄПН для них стали вибори до студентських рад. Коли комуністи діяли невдало чи піддавалися публічній критиці, советські органи безпеки втручалися й наказували виключити та арештувати десятки студентів⁵³. Подібна логіка «демократизації» застосовувалася також до адміністрації, де поєднання советського пресингу та німецької амбіції змушували державну бюрократію підтримувати соціалізм. Представники Советського Союзу чинили надзвичайний ідеологічний тиск на центральну адміністрацію, звертаючи увагу на партійність навіть двірників і машиністок⁵⁴. Ні в Польщі, ні в чеських землях навіть

на початку 50-х рр. не висувалися такі високі вимоги щодо працівників центрального апарату.

СВАН, будучи найвищою владною установою, не бруднила рук, влізаючи в болото щоденного керування, а задовольнялася поодинокими втручаннями в справи. Лише в перші повоєнні місяці можна було почути про регулярні візити представників адміністрації в Карлсхорсті до провінційних університетів з метою перевірити, перш за все, як відбувається денацифікація⁵³. Пізніше їхнє втручання обмежувалося найбільш важливими питаннями, наприклад, справами технічних наук, навчальними планами та ідеологічно чутливими проблемами, такими зокрема, як соціальні науки та вибори до студентських рад. Советські чиновники були заклопотані й тим, щоб видатки на освіту були збалансованими. На конференції керівників освіти у 1947 р. президент Німецької центральної адміністрації освіти Вандель так оцінив подібну політику: «Контроль із боку СВАН є дуже корисним, оскільки дуже часто трапляється так, що ми в повсякденному житті маємо нахил до компромісів, що не є добрим з погляду тривалої перспективи»⁵⁶.

Советські урядовці не мали можливостей для того, щоб вникати в усі дрібниці вищої освіти у власній зоні, хоч би й виявляли бажання щодо цього. Советське міністерство освіти роками не задовольняло кадрові прохання відділу освіти СВАН, який в результаті не мав достатньої кількості компетентних працівників. Більшість посадовців не розмовляла німецькою, не кажучи вже про розуміння специфіки німецької освіти, тому їхнє спілкування з німцями відбувалося або російською, або рудиментарною німецькою⁵⁷. З характерною вимовою Золотухін повідомив німцям у 1946 р., що «університети мають поводити себе, як батьки з дітьми та концентруватися на вихованні молоді»⁵⁸. Відсутність підготовлених кадрів сама по собі залишалася вагомою причиною, щоби змусити Східну Німеччину та Советський Союз співпрацювати у сфері вищої освіти. Совети затверджували навчальні плани, але писали їх самі німці⁵⁹. Таким же чином, німецькі комуністи писали характеристики на професорів та обирали ректорів, а совети схвалювали це пост-фактум⁶⁰. З самого початку німці не лише виконували, але й готували советські накази⁶¹. Ми звикли говорити про «советських радників» у Центрально-Східній Європі, але в Східній Німеччині радниками були якраз німці⁶².

Навіть колишній ректор Ленінградського університету Золотухін погано розумів традиції німецьких університетів, як це стало очевидно в 1946 р. внаслідок його пропозиції німцям створити у советській зоні упродовж двох років «соціалістичний університет» із метою навчання «висококваліфікованих кадрів для роботи в

державному апараті, партії та профспілках». Серед запропонованих предметів були: «історія ССРСР, включаючи КПСС, програма і статут СЄПН, історія німецького права, конституції демократичних держав, історія німецької та російської культур, політична економія». Німецькі чиновники Отто Майєр, Отто Гротеволь та Пауль Вандель дійшли спільної думки, що ця пропозиція є неприйнятною, оскільки Німеччина ще не стала соціалістичною державою й через те, що цьому «університетові» не вистачало навіть базових передумов для створення юридичного факультету, не кажучи вже про багато інших університетських дисциплін. Було натомість досягнуто консенсусу в питанні про створення факультетів соціальних наук у Ростокі, Єні та Ляйпцігу⁶³, а також організацію спеціальних семінарів «для підготовки нового покоління адміністраторів»⁶⁴.

Німецькі чиновники були дещо приголомшені советським розумінням їхньої реальності. У березні 1947 р. СВАН опублікувала наказ № 55 щодо «підготовки нового покоління науковців». DVV дістала розпорядження порекомендувати «200 активних антифашистів» упродовж 10 днів з моменту видання наказу. Наприкінці листопада того ж року на другій зустрічі Ради з питань вищої освіти СЄПН, представник DVV Ганс-Йоахім Ліхтенштайн заявив, що цей наказ було неможливо виконати: «Для нас стало цілком зрозуміло, що коли розглядати його буквально, ми по всій Німеччині не зберемо 200 активних антифашистів, які до того ж мали б наукову кваліфікацію. З цієї причини ми розтлумачили наказ таким чином, щоб відібрати осіб, які не мають політичної упередженості та вже працюють, хоча б із 1945 р., над будівництвом демократії». Проте, незважаючи на подібне тлумачення, було знайдено лише 75 кандидатів, 32 з яких визнані непридатними: «Товариші! Один із панів зі СВАН запропонував нам кандидатури 40 осіб на посади університетських викладачів. Але я можу лише припустити, що цей пан із СВАН подав нам помилкову інформацію, оскільки вік 75 % цих осіб перевищує 50 років, а вісім із них мають навіть більше 70 років [сміх]; таким чином, після консультації з посадовцями у відповідних відділах залишилося тільки 3 з цих 40 осіб»⁶⁵.

Якщо совети й не вникали в усі дрібниці вищої освіти Німеччини, їхня роль у цих справах, тим не менше, була визначальною. Внеском DVV (і, беручи ширше, СЄПН) до реформування освіти була компетенція та людські ресурси; з боку СВАН це були матеріальні ресурси та політична підтримка. Остання включала в себе терор і, оскільки советська таємна поліція регулярно проводила арешти критиків комуністичної політики, німецькі комуністи могли вдавати власну невинність і непричетність до репресій, що лише зміцнювали

їхню владу. Наприклад, у 1950 р. ректор університету в Ляйпцігу попереджав своїх студентів про те, щоб вони не «порушували» виборів до студентської ради з уваги на «можливу реакцію щодо цього з боку Советської контрольної комісії»⁶⁶.

Хоча перші заходи щодо розвитку робітничої освіти були ініційовані німецькою стороною, саме советські представники виявилися найбільш активними в підтримці робітничих курсів, для яких вони допомагали здобувати приміщення, обладнання та фонди. У квітні 1946 р. советська «перевірка» Берлінського університету виявила численні «недоліки», особливо у «підготовці [студентів] з широких демократичних мас трудящих». Німецькій центральній адміністрації освіти було наказано запровадити курси для робітників «найпізніше» впродовж трьох тижнів. У Саксонії советські чиновники також упроваджували робітничу освіту, вимагаючи, наприклад, щоб уряд витрачав більше грошей на робітничі курси⁶⁷; у 1949 р. вони передали робітничо-селянським факультетам у Ляйпцігу та Дрездені приміщення та обладнання, одержані від репарацій. Вони також порадили, щоби студенти з робітників і селян жили разом у гуртожитках та були організовані в «навчальні колективи». З їхнього досвіду, «молоді люди, знімаючи приватні кімнати, дуже легко підпадають під шкідливий вплив». Згідно німецького звіту, советські чиновники виявляли глибокий інтерес до навчальних програм та до «кожного окремого абітурієнта»⁶⁸.

Іноді їхні поради включали попередження не повторювати помилок советського досвіду. У 1946 р. комуністичні урядовці у Ляйпцігу хотіли скасувати будь-які вимоги до абітурієнтів, як це зробив молодий советський режим у 1918 р. Советські чиновники заборонили це. У Польщі, навпаки, комуністи виступили з планом приймати до 20 % абітурієнтів без вступних іспитів. Результатом був масовий провал та пізніша дискредитація політики комуністів у сфері вищої освіти. Цілком можливо, що безпосереднє советське втручання могло б урятувати польських комуністів не лише від цього кроку, а й від іще грубішої помилки – впровадження двоступеневої системи навчання, яка скоротила термін перебування більшості студентів в університеті до трьох років. Для цієї реформи не було конкретного советського зразка, хоча вона й нагадувала деякі радикальні експерименти початку 30-х рр., що привели згодом до «Великого Відступу».

Незважаючи на обмежену кількість та недостатнє розуміння місцевих реалій, советські представники активізували реформаторську діяльність у Східній Німеччині, бажаючи якнайскоріше побачити там реальні зміни. Проблемаю для німецьких чиновників було те, що одна советська установа неодноразово суперечила іншій; навіть

розпорядження відомства освіти дуже часто суперечили одне одному. За таких умов інтерпретація советських намірів перетворювалася на мистецтво: злегка змінюючи популярні пропагандистські гасла, чиновники з СЄПН періоду *перестройки* жартували: “Von der Sowjetunion lernen will gelernt werden”⁶⁹. Хоча Освітній відділ СВАН послідовно підтримував робітничу освіту, відмова його фінансової частини дозволити виплату заробітної платні у 1947 р. майже призвела до зупинки діяльності робітничо-селянських курсів у Берліні. У середині січня президент Вандель разом із маршалом Соколовським втрутилися в справу, але кошти так і не були виділені аж до квітня⁷⁰. Як зазначалося вище, СВАН відмовилася поширити повноваження DVV за межі Берліну, хоча професор Золотухін неодноразово вимагав, щоб Пауль Вандель робив більше задля нагляду за втіленням у життя положень денацифікації по всій зоні окупації, або для впровадження єдиних навчальних планів, запропонованих на конференціях земельних міністрів освіти⁷¹. Можливо, досвід роботи советської бюрократії зробив Золотухіна та інших чиновників СВАН нездатними уявити децентралізовану систему управління так само, як вони були нездатні уявити собі західну демократію⁷².

Незважаючи на свою ірраціональність, непередбачуваний советський стиль приносив результати. Наприклад, Золотухін, хоч і не отримав свого «соціалістичного університету», але інституції, що з'явилися з його ініціативи, мали довготривале значення. Динаміка поступової ескалації зростала: німців могли критикувати в будь-якому випадку, але карали їх лише тоді, коли вони, як здавалося, толерантно ставилися до антисоветської поведінки. З огляду на зростаючу нетерплячість з боку советів, німці йшли далі, ніж це було санкціоновано останніми. Наприклад, для забезпечення перемоги СЄПН на виборах використовувалися будь-які методи. Не обтяжені сумнівами чиновники з СЄПН, як-от старі комуністи Отто Галле, Готфрід Грюнберг, чи колишній офіцер вермахту Франц Вольгемут, за таких умов робили блискучі кар'єри, створюючи тим самим найміцніше в регіоні підґрунтя для вищої освіти советського зразка⁷³.

Перенесення советських зразків

Німецький вчений Манфред Гайнеман застосував термін «самосоветизація» для опису політичної трансформації Східної Німеччини. Проведений мною аналіз підтверджує правомірність такого підходу: саме на той момент, коли східноєвропейських комуністів закликали наслідувати советські зразки, СВАН передавала формальну владу в руки німецької адміністрації, в тому числі міністерству освіти

НДР. Німецькі комуністи не мали вибору – вони самі повинні були советизувати вищу освіту, і робили це майже автоматично. Наприклад, коли в червні 1951 р. чиновники, що займалися питаннями вищої освіти, вирішували проблему відділення середньовіччя від модерної доби, вони не мали сумнівів, що відповідь на це питання можна буде знайти в советських текстах⁷⁴.

Термін «самосовєтизація» навіть більше підходить до чеських земель, де від самого початку не було ні советських урядовців, ані постійних советських радників з питань вищої освіти⁷⁵. З 1948 р. урядовці КПЧ, що займалися вищою освітою, настирливо намагалися копіювати уроки советського досвіду. У цьому для них не було дрібниць. Пишучи рекомендації щодо відкриття нової гірничої школи в Остраві у 1951 р., впливовий чехословацький чиновник Людек Голубец зазначив: «Навчальні плани та організаційні структури мають бути вироблені згідно советських зразків»⁷⁶. Також, свідоме звернення до советських зразків інститутів хімічної промисловості та економіки мало місце наступного року⁷⁷. Політичні директиви міністерства освіти на 1953 р. включали продовження навчання «згідно советського зразка», публікацію нових університетських підручників, перекладених з російської мови, проведення регулярних засідань факультетських рад задля обговорення сталінського вчення, укладання угол про співробітництво з промисловими підприємствами «за советським зразком» та щорічні робочі норми для викладачів «за советським зразком»⁷⁸.

Польські комуністичні функціонери, незважаючи на складні історичні стосунки з Росією та советською компартією, також стали примусовими советизаторами. У червні 1949 р. ректор консервативного Ягеллонського університету встановив безпосередній контакт із советським міністерством вищої освіти щодо навчальних планів⁷⁹. Через дефіцит політично надійних вчених багато хто з посадовців вважав, що виховання нового покоління польських спеціалістів у галузі соціальних наук буде неможливе без допомоги советських професорів⁸⁰. Деякі вузи при цьому не обмежувалися соціальними науками: перший секретар [партійної організації – *ред.*] Вроцлавської медичної академії писав у 1950 р., що кафедру неврології, вакантну впродовж року, неможливо заповнити, тому «зважаючи на цілковиту нестачу нейрохірургів у Польщі, ми просимо відділ науки Центрального комітету розглянути можливість запрошення до Вроцлава советського спеціаліста з нейрохірургії»⁸¹. Наступного року польське міністерство вищої освіти вже мало перекладені з російської навчальні плани з усіх галузей знань, хоча брак перекладачів затримував підготовку планів із технічних наук⁸².

Як буде показано в третьому розділі, результати масштабних зусиль щодо дублювання советського досвіду були вражаючими. До 1953 р. заклади вищої освіти Центрально-Східної Європи мали всі ознаки советської системи. Але чому безпосередня роль Советського Союзу у процесі імплементації його досвіду виявилася настільки обмеженою? Невже він не переймався тим, наскільки коректно це буде зроблено? Ледь помітна советська присутність у сфері освіти різко контрастує з іншими царинами, як-от внутрішньої безпеки, міжнародної політики, армії та різних галузей промисловості; тут в усіх країнах регіону роками працювали десятки советських радників, безпосередньо наглядаючи за належним застосуванням советських зразків⁸³. Чому ж цього не спостерігалось в сфері вищої освіти?

Причини треба шукати одночасно в неефективності переважаного імперського механізму та справжній одержимості сталінської системи питаннями безпеки та ієрархії. Здається, що головне советське керівництво воліло обмежувати канали обміну інформацією, щоб запобігти шкідливому ідеологічному впливу. Воно довірило місцевим комуністам здійснювати нагляд за імпортом советських ідей у рамках їхньої власної сталінської ієрархії. Крім того, закордонна культура виглядала надто делікатною справою, щоб довірити її советським кадрам, часто малообізнаним щодо східноєвропейських проблем⁸⁴. Радикальна політика в цій сфері могла привести до непередбачуваних результатів, проте від пасивного спостереження та епізодичних втручань шкоди було небагато, оскільки освіта не мала безпосереднього впливу на советську імперську владу. І була підстава для оптимізму: звіти делегацій та співробітників посольств щодо університетів Східної Європи надходили до апарату советського Центрального Комітету кілька разів на рік, і не дивно, що вони звучали цілком оптимістично – з одного боку, комуністи Східної Європи справді робили все можливе задля наслідування советського досвіду, а з іншого – советські чиновники нижчого рангу не мали охоти повертати до себе зайвої уваги критицизмом, якого не вимагав від них центр⁸⁵.

Таким чином, інформація про советську вищу освіту надходила до Східної Європи передусім через місцевих комуністів, які добре знали советську систему зсередини завдяки тривалому перебуванню у Советському Союзі. Майже всі чиновники, що займалися в країнах регіону питаннями вищої освіти та культури, довели свою відданість Советському Союзу на советській території. Пауль Вандель та Арношт Кольман були членами советської Комуністичної партії, а польський міністр Сжженевський та його заступниця Євгенія Крассовська, члени Центрального Комітету партії

Едвард Охав та Якуб Берман перебували в Советському Союзі під час війни. «Сірий кардинал» польської комуністичної ідеології та науки, Адам Шафф, дістав ступінь кандидата наук з філософії у Московському державному університеті в 1944 р. і претендував на визнання як у польській, так і в советській науці. Подібно до нього й державний секретар Східної Німеччини Гаріг та його головні заступники Вольгемут і Госсенс декілька років жили та працювали у Советському Союзі – останні двоє в якості військовополонених та членів Національного Комітету «За Вільну Німеччину».

Чеський випадок дещо відрізняється від вищеназваних, оскільки безпосереднє знання про Советський Союз тут було сконцентроване у вищих ешелонах влади. Член Центрального Комітету Густав Бареш, а також міністри Зденек Неєдлий та Ладислав Штолль під час війни перебували в Советському Союзі. Неєдлий вважав себе слов'янином такою ж мірою, як і чехом, і підписував свої листи до ССРСР, додаючи по-батькові⁸⁶. Наприкінці 1951 р. «товариші советські лікарі» визнали Неєдлого надто хворим для виконання обов'язків міністра, тому його функції перебрав на себе міністр інформації Вацлав Копецький, який також під час війни перебував у Советському Союзі. Проте фізик Милослав Валоух, який керував відділом вищої освіти у міністерстві освіти з 1949 до 1952 рр., вже не мав особистого досвіду знайомства з Советським Союзом, приєднавшись до комуністичного руху лише в 1945 р. Подібно до нього, такого досвіду не мали й молоді чиновники з апарату Центрального Комітету, як-от, наприклад, недавні випускники університету Людек Голубец та Честмир Цісарж.

Усі ці чиновники, незалежно від рівня своєї обізнаності з советськими реаліями, були глибоко переконані, що східноєвропейська освіта має стати настільки советською, наскільки це взагалі можливо. Але їхні відомості про советську освіту часто були застарілими та надто поверховими, щоб уможливити самостійне копіювання советських моделей. Відтак вони, як і комуністи в інших країнах народної демократії, почали звертатися до советських інституцій за навчальними програмами, підручниками, екзаменаційними білетами тощо. Подібні запити зазвичай надсилалися через представників ВОКС у советських посольствах до відповідної установи в Москві, в даному випадку міністерства вищої освіти. Дуже скоро окремі струмки таких прохань перетворилися на справжню повінь: у 1950 р. міністерство надіслало до закладів вищої освіти по всьому світі 100 000 навчальних програм та 2 000 лекційних планів, що обійшлося в 95 000 рублів⁸⁷. Навантаживши своїми справами ВОКС і міністерство, східноєвропейські університети почали відтак шукати безпосередніх контактів із советськими університетами, що, своєю чергою, привело до занепокоєння советської

бюрократії проблемами безпеки. 28 квітня 1950 р. міністерство вищої освіти вийшло з клопотанням щодо дозволу на «встановлення обміну науковою та навчальною літературою між закладами вищої освіти Советського Союзу та країнами народної демократії». У цьому листі робилося посилання на «велику кількість навчальних та наукових закладів у країнах народної демократії (Румунія, Болгарія, Китай тощо), [які] звернулися до ВУЗів ССРСР з пропозицією врегулювання обміну науковими публікаціями та навчально-методичними матеріалами. Міністерство вищої освіти вважає за доцільне сприяти ВУЗам країн народної демократії, організовуючи систематичний обмін науковими та навчально-методичними матеріалами. Рішенням Ради міністрів ССРСР від 11 липня 1949 р., № 2985-1239с, встановлення такого обміну було дозволено між ВУЗами ССРСР та Польщі. Упорядкування обміну літературою з ВУЗами лише однієї країни народної демократії могло б викликати небажану реакцію в інших країнах народної демократії»⁸⁸.

Від цього часу Інститут сходознавства у Москві⁸⁹ почав збирати навчальні плани всіх закладів вищої освіти Советського Союзу, які потім різними каналами спрямовувалися до країн Східної Європи та в інші місця⁹⁰. Повністю врегулювати обмін науковими матеріалами вдалося лише в січні 1951 р.⁹¹ На додачу до цього існувала советсько-польська Комісія з науково-технологічної співпраці між ССРСР та Польщею, яка допомагала координувати «технічну допомогу» Польщі на початку 50-х рр.⁹²

Результат усіх цих зусиль виявився невтішним: комуністичні партії, які тут досліджуються, так ніколи й не отримали відомостей, що їх вони потребували для копіювання советської освітньої системи, хоча при цьому вони часто одержували велику кількість інформації, про яку не просили. Наприклад, у 1948 р. працівники Дому советської культури у Берліні скаржилися на отримання від ВОКС'у таких праць, як «Виникнення християнської літератури» та «Епіграфія Сходу»⁹³. Пізніше того ж року делегація советських істориків у Польщі дізналася, що провідний польський комуніст Владислав Вольський зміг роздобути повне зібрання творів Леніна лише через англійського видавця⁹⁴. Близько 1950 р. у польській провінції вже було неможливо отримати західну літературу, але й советська література тут також залишалася недоступною⁹⁵. У 1951 р. в усьому Кракові був лише один екземпляр советської Конституції 1950 р. й лише два примірники останнього советського підручника з конституційного права⁹⁶. Советська делегація до Польщі в листопаді 1952 р. доповідала, що навіть елітний Інститут підготовки наукових кадрів при Центральному Комітеті партії відчував труднощі з комплектуванням бібліотеки советською літературою з філософії, історії та економіки⁹⁷.

Того ж місяця советська делегація, присутня на відкритті Чехословацької Академії наук, «нарікала на складність отримання советських наукових праць». Академік Віноградов пояснював: «Немає сумніву, що розповсюдження нашої спеціальної наукової літератури по наукових центрах країн народної демократії має, скоріше, випадковий характер, а замовлення та запити науковців, дружньо до нас налаштованих, не завжди виконуються вчасно й сумлінно. Також немає сумнівів, що роботи, які надсилаються советським науковцям від учених з інших країн народної демократії, далеко не завжди доходять до своїх адресатів»⁹⁸. У 1954 р. чеські чиновники усе ще користувалися довідником із советської вищої освіти, виданим у 1947 р. посадовцем, що пізніше підпав під чистку за колабораціонізм під час війни. Міністерські чиновники в Чехословаччині настільки зневірилися в перспективі одержати інформацію про систему, яку вони намагалися копіювати, що почали залучати до цього чехословацьких студентів, які навчалися в Советському Союзі. Прибувши до Москви, ці студенти зверталися до советських міністерств із проханнями про необхідну інформацію. У вересні 1955 р. голова уряду Вільям Широкий поставив вимогу припинення цієї практики, побоюючись, що інформація, здобута таким чином, могла потрапити до чужих рук⁹⁹.

Значна кількість східноєвропейських делегацій науковців приїжджала до Советського Союзу, сподіваючись здобути інформацію безпосередньо на місці. Однак і тут результати виявлялися невтішними. Велика польська делегація на чолі з міністром освіти Станіславом Сжешевським перебувала з візитом у Москві та Ленінграді впродовж кількох тижнів на початку 1949 р. Із міркувань безпеки програма цього візиту була суворо розписана. Польські урядовці провели багато часу, відвідуючи визначні місця, театри та балет. Навіть візит до Ленінградського університету був більше схожий на туристичну подорож, з повним описом історії університету, переліком визначних осіб, головних фактів і діячів минулого, а на завершення – оглядом бібліотеки, лабораторії дослідження мозку та робочого місця Менделєєва. При цьому через ускладнення з візами до делегації не ввійшла жодна з відомих у галузі вищої освіти осіб¹⁰⁰.

Одним із завдань Сжешевського була зустріч з президентом советської Академії наук, Вавіловим. Це побажання польський міністр висловив незабаром після приїзду, 24 лютого, для чого Сжешевський звернувся до керівника європейського відділу міністерства закордонних справ А.М. Александрова. Останній дозволив зустріч, але наполягав на попередньому узгодженні її головних тем із заступником міністра Зорінім. Советизатор Сжешевський, можливо, побоюючись

ускладнень, запропонував цілком невинні теми: «принципи советської науки» та «структура наукових закладів у ССРСР»¹⁰¹.

Найбільшим здобутком делегації стало придбання книг і брошур загальною вагою 1500 кілограмів¹⁰². Проте навіть їхнє перевезення виявилось непростою справою: хоча польську делегацію й очолював міністр із багаторічним советським стажем, знадобився спеціальний дозвіл для вивозу цих матеріалів із Советського Союзу¹⁰³. Міркування безпеки гальмували вивезення навіть найбільш аполітичної літератури. У вересні 1948 р. один із головних советських функціонерів, відповідальний за університети, Ю. Жданов, звертався з проханням до М.А. Сулова дозволити советським математикам читати у Польщі ті лекції, що вже були опубліковані в Советському Союзі¹⁰⁴.

Незважаючи на пізніші твердження, що поїздка Сжешевського вивела польську освітню систему на новий курс¹⁰⁵, службові документи не дають доказів того, що її результати були використані належним чином¹⁰⁶. Через подібні бюрократичні складнощі, а можливо, також і через небажання закордонних контактів, східнонімецькі та чеські делегації почали їздити до Советського Союзу лише з 1951 та 1953 рр. відповідно¹⁰⁷. Поїздку чехів довелося відкласти більше, ніж на три роки¹⁰⁸, причому до складу її делегації не потрапив жоден професор, що яскраво відобразило презирливе ставлення до науковців із боку чеської компартії¹⁰⁹. Після повернення делегації з'явилися скарги на те, що робота цієї першої чехословацької делегації до Советського Союзу була недостатньо популяризована¹¹⁰.

Советські спеціалісти в Східній Європі

Останнім джерелом інформації, потрібної для східноєвропейських університетів, стали советські професори, які з 1949/1950 навчального року почали в них викладацьку роботу. На советську професуру покладалася подвійна місія: допомогти створити чи реструктурувати центральні міністерства та заклади вищої освіти, а також допомогти в підготовці спеціалістів у тих галузях, що здавалися малорозвиненими. Спочатку найбільша потреба відчувалася в філософії, економіці, советській літературі та історії; у подальші роки східноєвропейці перш за все потребували советських спеціалістів із природничих та технічних наук¹¹¹. У польській системі вищої освіти між 1946 та 1955 рр. працював 61 советський професор. Усі вони допомагали складати лекційні курси з педагогіки та економіки залізничного транспорту, а також організувати відділи зоотехнології, інженерної механіки та механізації сільського господарства¹¹². Східнонімецькі комуністи на початку 50-х років були особливо

зацікавлені в лекційних курсах із хімії, астрономії, математики, фізики, техніки, сільського господарства, ветеринарної медицини, економіки та слов'янських мов і літератур¹¹³. Советські професори, що приїжджали до Чехословаччини в 1951 р., викладали марксизм-ленінізм, історію, советську економіку, біологію, педагогіку, планування, ветеринарну медицину, гірничу справу та електричне, механічне, хімічне та сільськогосподарське машинобудування¹¹⁴.

Вплив усіх цих професорів на вищу освіту відповідних країн видається досить скромним. Вони не мали постійних докторантів, а термін їхнього перебування за кордоном був надто коротким, щоб забезпечити їм помітний вплив на студентів¹¹⁵. Яскраві особистості, як, наприклад, майор Г.І. Патент чи советський громадянин Арношт Кольман, приваблювали до себе десятки студентів у Єні, Ростоку чи Празі в перші повоєнні роки, однак про видатних чи впливових советських професорів на початку 50-х рр. ніхто нічого не чув¹¹⁶. Натомість читаємо про те, що студенти були зобов'язані відвідувати лекції советських професорів, а гості часто не були настільки кваліфікованими, як про це заявляла советська сторона¹¹⁷. Зазвичай вони викладали російською мовою, яку мало хто знав у Східній Європі; навіть студенти Варшавського університету, що спеціалізувалися на її вивченні в 1951 р., «не володіли російською»¹¹⁸. Советський професор правознавства доповідав, що студенти Кракова «погано розуміють російську, й після [перших – *ред.*] трьох лекцій вони порушили питання про перекладача. Останні чотири лекції я читав із перекладачем, що змусило значно скоротити матеріал. Переклад не завжди був удалим. Далеко не всі викладачі факультету достатньо розуміють російську»¹¹⁹. У чеських університетах советські лектори стикалися з відносно прохолодним ставленням і поганим відвідуванням. Одна з них навіть сказала, що у Чехословаччині відчуває себе як удома всюди, крім університетів¹²⁰.

Советські візитери мали обмежений вплив і на впровадження політичних рішень. Час від часу советські науковці могли палко підтримувати або різко критикувати сторону, що їх приймала, але в більшості випадків вони демонстрували ставлення від нейтрального до байдужого. Советські науковці схилилися до співробітництва й особливо не висовувалися, не відчуваючи потреби виходити за рамки основної мети свого перебування в країні.

Найяскравішим прикладом советського вченого, що виступав на підтримку політики місцевої влади, може вважатися медієвіст Б.Д. Греков, який постійно відвідував Польщу та надсилав до Москви оптимістичні звіти про розвиток польської історіографії. Особливо яскраво його позиція проявилася в 1952 р. на зустрічі з польським

партійним керівництвом, коли він підтримував призначення безпартійного професора Тадеуша Мантойффеля директором Інституту історії Польської Академії наук¹²¹. Симпатії Грекова та його колеги Є.А. Космінського до польського історичного середовища походили ще з часів їхнього навчання у Варшавському університеті перед Першою світовою війною¹²². Подібним же чином у червні 1954 р. у звіті делегації советських археологів зазначалося, що вони «всюди зустрічалися з позитивним ставленням до советської науки. Польські науковці дуже ретельно вивчають нашу літературу»¹²³. Советські професори, що читали лекції в Чехословаччині в 1953 р., переконували чехословацьких лідерів у необхідності більшої стриманості в здійсненні їхнього анти-інтелектуального політичного курсу¹²⁴.

Проте лише за кілька років до того советські науковці приїжджали до Праги та Варшави з іншими порадами. Історик П.Г. Софінов, відвідавши Карлів університет на початку 1949 р., зауважив: «На чехословацькі університети чекає серйозна битва... навіть серед кращої частини професорів можна помітити відчуття самовдоволення та безтурботності»¹²⁵. Дуже часто советські візитери нижчого рангу вважали себе на голову вищими щодо своїх найбільш заслужених східноєвропейських колег. Софінов, доволі незначна фігура, що викладав у Військовому інституті советського міністерства внутрішніх справ, зауважив, що «університетські професори, які вступили до лав комуністичної партії, вважають себе досконалими марксистами. Професор літератури Матезіус серйозно запевняв мене, що він і його колеги цілком опанували марксизм-ленінізм і пропагували його ще в часи першої буржуазної Чехословацької республіки. Цілком очевидно, що подібні заяви є безпідставними. Навіть найкращим представникам старшого покоління вчених, таким як ректор Карлового університету Мукаржовський чи декан філософського факультету Гавранек, ще далеко до того, щоб використовувати марксизм у своїй повсякденній науковій роботі»¹²⁶.

У той самий час, коли Б.Д. Греков та культурна делегація ВОКСу відвідували Польщу наприкінці 1949 р., делегація советських фізіологів на чолі з Л.Н. Федоровим була присутня у Варшаві на святкуванні сотої річниці з дня народження І.П. Павлова. Їхня особлива увага була прикута до польського вченого Єжи Конорського з Лодзинського університету, який щойно видав у Англії книгу з критикою на адресу Павлова¹²⁷. Советська делегація висловила занепокоєність щодо цієї книги на зустрічах із вищим партійним керівником Я. Берманом та чиновниками від освіти Петрусевичем та Крассовською, а згодом і з самим Конорським; зустріч вилася в допит з метою «викриття дворушництва автора та його плазування

перед американськими реакціонерами». Конорський, так само, як Крассовська та Петрусевич, наголошував на тому, що книга не мала політичного характеру¹²⁸. Наприкінці свого перебування в Польщі делегація мала прийом у Центральному Комітеті ПОРП. Під час тосту «за науку», адресованого до польського прем'єра Юзефа Циранкевича, Федоров «приділив увагу» «необхідності якомога більшої координації в системі підготовки наукових кадрів та наукової діяльності вчених усіх галузей в рамках єдиного центру, який би працював під безпосереднім керівництвом Центрального Комітету ПОРП»¹²⁹.

Незалежно від того, чи советські фахівці надавали підтримку місцевій владі, чи критикували її, чи взагалі лишалися щодо неї байдужими, вони не відігравали вирішальної ролі у розвитку вищої освіти в Східній Європі. Конорський, викритий советськими делегатами в Польщі як «дворушник», залишався професором і продовжував викладати, займатися науковою роботою та видавати свої роботи впродовж усього сталінського періоду¹³⁰. Якуб Берман пообіцяв советській делегації, що «головні партійні органи терміново займуться цією проблемою та зроблять належні висновки», але на початку 1951 р. советська делегація у Польщі несподівано для себе дізналася, що погляди Конорського усе ще залишаються популярними. Представник советського Центрального Комітету, відповідальний за справи вищої освіти, запропонував організувати широку кампанію проти Конорського в советській науковій пресі¹³¹. Цим він визнав усю складність керування культурним і науковим життям у Польщі.

Інші спроби радянських візитерів утрутитися в культурні та освітні справи країн Східної Європи залишилися без наслідків, оскільки не дістали підтримки з боку советського керівництва¹³². У серпні 1950 р. делегація советських фізіологів, повертаючись із конференції у Копенгагені, на запрошення Центрального Комітету ПОРП зробила зупинку в Польщі, щоб виступити з лекціями про Павлова. У пізнішому звіті советських учених про цю поїздку зазначалося, що польські колеги переживали ті стадії, через які вони самі «давно пройшли». Здавалося, їхня репутація титанів науки випереджала їх. У Кракові після лекцій Є.А. Астратяна, В.Н. Чернігівського та В.В. Закутова не було задано жодного питання. «Головуючий на зборах, неначе за попередньо розробленим планом, після 15-20 секундної паузи подякував советській делегації та швидко закрити засідання... такі зустрічі, особливо у Кракові, доводили, що значна частина представників старої польської професури не бажала змінювати своїх ... поглядів та не хотіла обмінюватися думками та співпрацювати з советськими науковцями. Вони є прихованими ворогами усього нового та прогресивного». Звинувачення лунали також на адресу представників польського

міністерства охорони здоров'я, включаючи керівника відділу Грінберга, які «санкціонували таку поведінку своїм мовчанням». Деякі «провідні урядовці міністерства охорони здоров'я дотримуються "політики невтручання" щодо реакційних науковців, інакше кажучи, вони цілком схвалюють їхню реакційну діяльність»¹³³.

Наприкінці літа 1952 р. советський професор медицини А.В. Снежневський також скаржився на польське МОЗ, бо там «майже всі керівні посади обіймають євреї». Третій секретар посольства Советського Союзу під час «обговорення [цього питання – пер.] в посольстві» записав: «Грінберг (сестра якого одружена з членом політбюро Я. Берманом), Таусманова та інші для відвідування Советського Союзу формують делегації лікарів, студентів та аспірантів, половина з яких є євреями. Професор Снежневський говорив про небезпеку, яка з нашого погляду є реальною, що така ситуація в польському міністерстві охорони здоров'я не сприяє зміцненню Польщі». За загальною думкою, лікарі-євреї прагнули мати «зв'язки» з Америкою¹³⁴.

Щоб відреагувати на такі звинувачення, советське керівництво мало б підпорядкувати собі Медичну академію в Кракові та МОЗ і взяти на себе особисту відповідальність за польську медицину. Проте навіть у Східній Німеччині – країні, що перебувала під воєнною окупацією – совети не мали наміру заходити так далеко. Вибити з сідла Грінберга означало б скинути Бермана, а це б дестабілізувало польську політику в інтелектуальній сфері. І у польських, і у советських комуністів були більш нагальні завдання. Внаслідок цього подібні звіти пішли до архіву.

Після смерті Сталіна польське керівництво майже перестало вдавати, що воно виступає на советському боці в наукових дискусіях. У липні 1954 р. воно відіслало додому советського філософа Судакова, який виявився нездатним співпрацювати зі своїми колегами у Варшавському університеті. На його думку, цей університет був коліскою реакції, врятувати який могло лише радикальне скорочення. Особливе занепокоєння філософа викликала присутність у будинку, де розташовувався відділ марксизму-ленінізму, духовних осіб у церковному вбранні¹³⁵.

У жовтні 1954 р. у Гданську та Варшаві відбулися зустрічі советських і польських істориків. Останні пропонували відкласти переклад советської «Історії Польщі» через велику кількість серйозних «недоліків». На останній зустрічі з польськими лідерами Берманом та Охабом останній зміг лише «м'яко та делікатно відхилити зауваження польських істориків». Згідно советського звіту, польські історики «говорили про дефекти у найбільш загальному розумінні слова. Товариш Охоб висловив побажання, щоб польські науковці допомогли

советським колегам усунути основні, найбільші помилки та викривлення в першому томі з історії Польщі, щоб під керівництвом кваліфікованих вчених була створена редакційна колегія, яка б змогла визначити характер бажаних змін. Товариші Охаб та Берман звернули увагу польських учених на потребу об'єктивної критики цієї книги як у польській, так і в советській пресі»¹³⁶.

Цей том так ніколи й не був перекладений польською¹³⁷. Проте подібні конфлікти траплялися нечасто. Зазвичай контакти між східноєвропейськими чиновниками чи науковцями та їхніми советськими колегами використовувалися, щоб урегулювати дрібні питання, які виникали в процесі реалізації вже ухвалених головних політичних завдань, наприклад, щодо складання лекційних курсів із економіки залізничного транспорту чи критики советської практики захисту дисертації.

У роки зрілого сталінізму советським науковцям рідко коли дозволялося відповісти на гостинність східноєвропейських колег, запрошуючи їх відвідати Советський Союз. Дозвіл на довготривале перебування в країні могли отримати лише студенти, чия молодість, як вважалося, дозволяла їм сприймати советську дійсність неупереджено. Той факт, що ці та інші студенти з усього світу направлялися до советських університетів не на один-два семестри, а на повний п'ятирічний курс навчання, демонстрував віру керівництва в ефективність советської освітньої системи¹³⁸. У період між 1951 та 1956 рр. керівництво Східної Німеччини направляло до СРСР близько 150-200 студентів щорічно, а до березня 1957 р. там навчалися 887 студентів та 58 аспірантів з НДР¹³⁹. Вже влітку 1947 р. у Советському Союзі перебувало більше 300 чеських і декілька десятків польських студентів¹⁴⁰. Навіть за Едварда Бенеша чехословацький уряд користувався більшими, ніж польські комуністи, можливостями «зміцнювати та поглиблювати контакти між братніми слов'янськими народами»¹⁴¹. У березні 1948 р. у Советському Союзі навчалося 46 польських студентів¹⁴², але до серпня 1954 р. їхня кількість збільшилася до 1655 студентів та 113 аспірантів, а до квітня 1955 р. тут перебувало вже близько 2 000 студентів¹⁴³. У лютому 1956 р. у Советському Союзі налічувалося 1211 чехословацьких студентів¹⁴⁴. В усіх трьох випадках переважна більшість студентів навчалася на технічних, природничих і медичних спеціальностях¹⁴⁵.

У постсталінський період науковий обмін дещо поліпшився завдяки регулярним контактам між академіями наук і двостороннім угодам у сфері культури. Окремі відділи советської Академії наук, зрозумівши користь від обмінів зі східноєвропейськими вченими, почали запрошувати їх до себе¹⁴⁶. Проте навіть після 1956 р.

організувати запрошення східноєвропейських учених до Советського Союзу було надзвичайно складно, тим більше, що з советського боку бажання витіснити західні впливи в країнах народної демократії постійно напшовхувалося на страх заразитися шкідливою ідеологією¹⁴⁷.

Деякі східноєвропейські дослідники заперечують термін «самосовєтизація», оскільки він передбачає, що східноєвропейці вільно обрали советську систему¹⁴⁸. Звісно, це було не так. Навіть у чеських землях більшість виборців, голосуючи за КПЧ у 1946 р., не обирали собі соціалізм советського типу, не кажучи вже про підпорядкування їхнього розвиненого суспільства потребам нової наддержави. Вони скоріше висловлювали поширене бажання порвати зі своїм скомпрометованим минулим і поступово рухатися до більш егалітаристської, хоч і не чітко визначеної системи, використовуючи відносні переваги власного суспільства, без крайнощів у змінах і без сталінського терору. Такими ж поширеними були настрої щодо глибоких соціальних реформ у Польщі та Східній Німеччині, а головні особи у відповідному партійному керівництві висловлювалися на користь національних шляхів до соціалізму.

У супереч думці Едварда Охаба, до 1948 р. усе це змінилося, а комуністи Центрально-Східної Європи мусили зрозуміти, що копіювання советської системи виявилось умовою не лише їхнього перебування при владі, а й виживання. Не дивно, що за таких умов вони будь-що-будь намагалися дублювати советські зразки. Термін «самосовєтизація» є цілком адекватним, оскільки совети з міркувань безпеки звужували канали інформації для Східної Європи, не залишаючи місцевим комуністам іншого вибору, як тільки самим відкривати та втілювати в життя советську систему. У Польщі, Чехії та Східній Німеччині не було ні радників, які б указували місцевим чиновникам, що їм робити, ані надійних джерел основної інформації, таких, як, наприклад, лекційні плани та підручники. Як ми вже бачили, до 1954 р. потреба в інформації про Советський Союз з боку Чехословаччини стала настільки великою, що празькі міністри почали звертатися до своїх советських колег через студентів, що навчалися в Москві.

Чехословацький випадок може вважатися екстремальним через крайнощі терору, розгорнутого в цій країні. Через причини, які так і не були до кінця висвітлені, ні польська, ні східнонімецька партії ніколи не чинили такого насильства щодо самих себе. На відміну від Рудольфа Сланського, такі жертви політичних чисток, як Владислав

Гомулка та Пауль Меркер, змогли пережити початок 50-х рр.¹⁴⁹ Якщо місцеві обставини мали вплив на рівень терору, вони ще більшою мірою впливали на динаміку трансформації вищої освіти.

У кожній з країн даного регіону місцеві умови визначали специфіку довготривалих процесів у сфері освіти навіть до впровадження советських норм: у Чехословаччині це якась дивна байдужість партійного апарату до вищої освіти взагалі; у Східній Німеччині, навпаки, постійна пильна увага до вищої школи як частина загальної стратегії зміцнення влади. Різницю в політиці цих партій ілюструють, зокрема, такі східнонімецькі інновації, як робітничі підготовчі курси (*Vorstudienanstalten*) (1946 р.) чи факультети соціальних наук (*gesellschaftswissenschaftliche Fakultäten*) (1947 р.): обидві структури відігравали специфічну роль у процесі створення нової інтелігенції. Перша з них мала зробити з дітей робітників та селян студентів, друга – виховати з них майбутні кадри.

Керівництво кожної з країн Східної Європи могло проявляти власний стиль упродовж відносно відкритого повоєнного періоду, але воно також мусило адаптуватися як до структури суспільства, яким воно намагалося управляти, так і до більш чи менш сприятливої політичної кон'юнктури. У цьому контексті особливо яскравим є приклад Польщі: хоча в лідерів ПРП й залишалися амбіції, подібні до тих, що мали їхні східнонімецькі колеги, вони були змушені обмежувати їх через ворожість суспільства та власну кадрову слабкість. Рухаючись занадто швидко, можна було обпектися, як це сталося, приміром, у 1947 р. під час спроби здійснити радикальні зміни за допомогою декрету про вищу освіту¹⁵⁰.

Історія з невдалим польським декретом стала уроком, про який необхідно буде пам'ятати, розглядаючи глибокі зміни в системі академічних правил і структур у наступному розділі, а саме те, що вони не завжди співпадали зі змінами в системі влади. Наприклад, на відміну від польської партії, КПЧ не робила спроб змінити закони про вищу освіту аж до 1950 р. До того часу чеська вища освіта керувалася низкою заплутаних указів, виданих ще в першій половині XIX ст. Однак оскільки функціонери з КПЧ становили більшість в усіх важливих органах університетської «автономії», вони могли використовувати існуючі норми задля власних цілей, наприклад, заходи щодо посилення дисципліни серед студентів, запроваджені у 1849 р., добре працювали й століттям пізніше¹⁵¹.

Деякі спостерігачі, починаючи від советського полковника Тюльпанова зі СВАН, пророкували НДР більш тривалий шлях до соціалізму, ніж у інших східноєвропейських державах, ґрунтуючись на формальних змінах, наприклад, у конституції чи офіційно

проголошеній меті держави¹⁵². Однак приклад вищої освіти вказує на те, що реальні, неформальні зміни (відсоток комуністів у радах факультетів, кількість дітей робітників та селян серед студентів) набагато адекватніше відображали рівень партійного впливу, ніж формально збережені старі структури (факультети, традиційні наукові ступені та наукові ради) чи відмова використовувати російську номенклатуру для їхнього опису. Хоча СЄПН і відставала від інших братніх партій за цими зовнішніми ознаками структурних змін, вона, починаючи вже з 1946 р., поступово просувалася вперед у процесі створення власних кадрів у вищій освіті. Коли в 1968 р. керівництво СЄПН нарешті вирішило запровадити соціалістичну конституцію та загальну реформу вищої освіти, воно спиралося на фундамент, що створювався роками; секції (*Sektionen*) (а не кафедри), що замінили собою факультети, вкорінилися швидко, оскільки вони більшою мірою відображали вже існуючі реалії, ніж орієнтувалися на перспективу. Ці *Sektionen* виявилися надзвичайно практичними організаційними структурами й стали предметом заздрощів функціонерів від освіти у всій Східній Європі, включаючи Польщу¹⁵³. У Польщі ж після заворушень 1956 р. комуністи змушені були відмовитися від запроваджених на початку 50-х рр. організаційних змін саме через те, що вони не знайшли підтримки в польському суспільстві. Досвід Східної Німеччини вчить, що адміністративним змінам мають передувати зміни у владних відносинах, і що такі компоненти політики в галузі вищої освіти, як набір студентів, навчання, реструктуризація кадрів – мають бути скоординованими.

Таблиця 2-1.

Члени Польської робітничої партії серед першокурсників польських університетів, 1947-1948 рр.

Навчальні заклади	Кількість студентів 1-го курсу	Кількість членів партії	%
Варшавська політехніка	939	28	3.0
Ягеллонський університет	2988	46	1.5
Познанський університет	1440	32	2.2
Торунський університет	620	35	5.6
Університет і Політехніка у Вроцлаві	709	56	7.9

Джерело: AAN, KC PPR 295/XVII/61.

¹ Togańska, *Oni*, 26-27.

² Також вірним є те, як зазначив Ян Т. Гросс, що саме під час війни виникли основні умови для формування советського режиму. Див. його "Social Consequences." Ця точка зору буде обґрунтована в аналізі професорського середовища в розділі 4.

³ У квітні 1945 р. представники чехословацького лондонського уряду зустрілися з представниками КПЧ у словацькому місті Кошице і дійшли згоди щодо повоєнного чехословацького політичного устрою. Детальніше див.: Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*, 235-36. Неєдлий став повним професором музикознавства в Карловому університеті у 1919 р., був відомий впродовж міжвоєнних років як прибічник лівацьких ідей і, як не дивно, біограф Т.Г. Масарика. Під час війни він викладав у Советському Союзі. *Československý biografický slovník*, 482-83. Його колега, професор романської літератури Вацлав Черний, написав, що у 1945 р. Неєдлий нарешті досяг влади, «якої він так жадав і до якої так прагнув, але ця влада дісталася особі, вже давно творчо безсилій та слабкого характеру». *Paměti*, 3:146-47.

⁴ Головні фігури на педагогічних факультетах у Празі та Брно – Неєдлий, освітянин Отакар Хлуп і лінгвіст Франтішек Травнічек – були членами КПЧ. Про заснування педагогічних факультетів див.: "Dekret Prezidenta Republiky ze dne 27.10.45 o vzdělání učitelstva", č. 132/1945, *Sbírka zákonů republiky Československé*, і "Zákon ze dne 9. dubna 1946 kterým se zřizují pedagogické fakulty," č. 100/1946, *ibid.*

⁵ Інтерв'ю з професором Яном Гавранеком, 7 липня 1993 р.

⁶ *Československý biografický slovník*, 445.

⁷ Прохазка переклав праці Шоу, Фейхтвангера та Стайнбека чеською мовою; він був також доктором права, що провів якийсь час у Советському Союзі. *Ibid.*, 572. Комітет юридичного факультету одногослосно рекомендував його міністерству освіти для заміщення посади професора 14 листопада 1945 р., хоча серед його праць з економіки та права лише «кілька були написані з використанням належної наукової методи». Його прихильник, професор Гобза, намагався приховати брак академічної кваліфікації в Прохазки, посилаючись на його широкі знання з «державного управління в советській Росії». Див. листа декана Яна Матейки до Зденека Неєдлого від 14 листопада 1945 р., АСАВ, фонд Неєдлого, č. k.31.

⁸ Kolman, *Die verrirte Generation*. Кольман повернувся до Советського Союзу у 1948 р. після того, як скритикував керівництво КПЧ за нехтування класовим складом партії й за її «буржуазний» стиль життя. Йому дозволили повернутися до Чехословаччини у 1960 р. для боротьби з ревізійністськими поглядами, проте він став прихильником «празької весни»; інтерв'ю з професором Яном Гавранеком, 7 липня 1993 р.

⁹ "Vysoké školy – universita," АСАВ, Král Papers, i.č. 36.

¹⁰ Видех (1899-1977), вчитель за професією, під час війни був керівником освіти у підпільному уряді, лояльному до Лондона, і ставився прихильно до університетів упродовж свого короткого перебування на посаді після війни. Він залишив посаду у лютому 1947 р. після перемоги ПРП на виборах місяцем раніше. Mołdawa, *Ludzie władzy*, 443.

¹¹ Беньковський (1906-1991) залишив освітню адміністрацію у вересні 1946 р., його наступницею стала Крассовська (1910-1986), що здобула освіту у Вільно у 30-х рр., навчалася підпільно в часи війни і пізніше посідала чільні позиції у Демократичній партії (Stronnictwo Demokratyczne), що рішучо підтримувала ПРП/ЛОРП. Вона залишалася заступником державного секретаря, відповідального за вищу освіту, до 1964 р. *Ibid.*, 337, 379. До цієї установи були причетні також професор Станіслав Арнольд (ПРП), Єжи Маровський (ПРП), професор Генрик Раабе (ПРП), Віктор Корнатовський (ПРП), Еугеніуш Геблевич, та пізніше Адам Узембло (ПРП).

¹² Krasiewicz, *Odbudowa*, 123. Протоколи зустрічей Сکشевського див. AUJ, S III 1. Сکشевський (1901-1978), учитель за професією, закінчив Ягеллонський університет у 1924 р. та вступив до Комуністичної партії того ж року. Під час війни він перебував

у СССР; посаду міністра освіти обіймав з грудня 1944 до червня 1945 рр. і потім з лютого 1947 до липня 1950 рр. З 1951 по 1956 рр. був міністром закордонних справ. Mołdawa, *Ludzie władzy*, 422.

¹³ Див. розділ 6.

¹⁴ Ліберал д-р Еміль Менке-Глюкерт був відповідальним за вищу освіту в Саксонії до середини 1946 р., коли на вимогу СВАН він був замінений на цій посаді д-ром Артуром Сімоном (СЄПН). Haritonov, *Sowjetische Hochschulpolitik*, 75. Майже всі ключові позиції в освіті у Бранденбурзі, Мекленбурзі, Саксонії, Саксонії-Ангальт та Тюрингії, починаючи з 1945 р., посідали члени СДП/СЄПН чи КПН/СЄПН. Це стосується також і центральної адміністрації у Берліні, за винятком професора Теодора Бругша, який, хоча й не був членом жодної партії, залишався близьким до СЄПН. Broszat and Weber, *SBZ-Handbuch*, 96-99, 118-21, 142-44, 162-63, 183-85, 237-38.

¹⁵ 11 квітня 1947 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6. Кауффельдт був відповідальним за вищу освіту в Центральному Секретаріаті СЄПН у 1946 та 1947 рр.

¹⁶ Центральну адміністрацію освіти (DVV) було створено наказом СВАН №17 від 27 липня 1945 р.; вона несла відповідальність за «адміністрацію шкіл, дитячих садків, навчальних закладів і творчих, наукових, культурних інституцій». DVV діяла у советській зоні окупації, але, як випливає з її назви, мала слугувати основою для майбутнього загальнонімецького уряду. Handel und Köhler, *Dokumente der Sowjetischen Militäradministration*, 14-15. Підґрунтям влади DVV з початку існування цієї інституції була її неформальна роль інтерпретатора та посередника в політиці советської адміністрації. Див., напр., лист DVV від 19 листопада 1946 р., в якому вимагається однакова платня професорам по всій советській зоні, «відповідно до директиви СВАН». ВААР, R2/636, Bl. 170. Див. також телеграму від 30 грудня 1947 р. ректорам університетів та земельним міністерствам освіти, яка пояснює советський наказ №56 від 13 березня 1947 р. про виплату жалування професорам: ВААР, R2/638. Угода між DVV та земельними урядами від 2 травня 1947 р. свідчить, крім іншого, про те, що DVV мала завдання «нагляду за виконанням наказів вищих органів влади СВАН», та «координування роботи [урядів – пер.] земель советської зони окупації». Лист ректора до деканів, 9 липня 1947 р., UAR, RIII E1-3/1.

¹⁷ Влада DVV була швидко визнана контрольованими комуністами міністрами освіти земель. Див., напр., циркуляр Мекленбургського міністерства від 22 січня 1947 р.: «згідно вказівок вищої влади СВАН службовці DVV мають право інспектувати шкільну освіту в советській зоні окупації.» UAR, K1-1005. Пауль Вандель (1905-1994) був колишнім комінтернівським учителем і не мав закінченої освіти, але його заступник з університетських справ Ромпе (1905-1993) працював університетським викладачем. До 1933 р. Вандель був другим секретарем КПН у Бадені. Його колишній учень Вольфганг Леонгард описував його як «ідеальний прототип інтелігентного сталініста»: «Коли лінія мінялася, він був готовий змінити свою думку наступного ж дня і з кристально чіткою логікою доводив цілком протилежне тому, що він казав днем раніше». Leonhard, *Die Revolution*, 217. Вандель був рекомендований Центральним Комітетом КПН і затверджений окупаційною владою. ГАРФ, ф. 7317, оп. 54, д. 4, л. 55. Професор Роберт Ромпе очолював відділ із вищої освіти DVV з 1946 по 1949 рр. Він народився від німецьких батьків у Санкт-Петербурзі у 1905 р. і до приходу нацистів до влади отримав докторат із фізики і вступив до КПН. Після 1933 р. він зумів отримати габлітацію від Боннського університету. Невимушена російська мова, академічна кваліфікація та членство в комуністичній партії ніби наперед зумовили його призначення. ВААР, R2/934, Bl. 137.

¹⁸ Часто це був нелегкий процес, оскільки місцева влада побоювалася централізації. Щодо однієї зі спроб формалізувати повноваження DVV в кадрових питаннях бранденбургський міністр Рюкер вигукнув: «Я ніколи не пропхаю це через мій парламент!» Збори 18 березня 1947 р., ВААР, R2/53, Bl. 108-9.

¹⁹ ВААР, R2/1482, R2/1484, R2/1462; SAPMO-BA, ZPA, NL 182/933. Офіціант за професією, Галле був представником КПН у Галле-Мерзебурзі. З 1935 по 1945 рр. він перебував у Бухенвальді, а з 1945 по 1949 рр. керував відділом вищої освіти у Саксонії-Ангальт. Нездатний грамотно писати німецькою, він був непридатний для того, щоб керувати університетами всієї Німеччини, і був звільнений від обов'язків у листопаді 1950 р. Müller and Müller, "stürmt die Festung," 396. Зразки його орфографії: ВААР, R2/1490, Bl. 15, 53.

²⁰ «Капітал» Маркса стоїть у кінці списку, лише як додаток. Герхард Гаріг написав до міністерства освіти в Саксонії 7 грудня 1950 р., висловлюючи в ньому незадоволення, оскільки лекції не відповідали «науковим основам нашого економічного планування.» Семестр, однак, уже давно почався. ВААР, R2/1488, Bl. 71, 76.

²¹ Інтерв'ю з профессором Йоганнесом Шмідтом, Ляйпціг, 15 червня 1991 р. Узгодження програм лекцій з історії філософії так само вимагало багаторічних зусиль, при тому що численні програми з часом відкидалися. ВААР, R2/1422, Bl. 13. R2/1455, Bl. 8.

²² Кауффельдт до земельних організацій СЄПН, 24 грудня 1946 р. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6.

²³ "Situationskizze," квітень 1947 р. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6.

²⁴ Список професорів складався з Мойзеля, Кучинського, Гляйтце, Дайтерса та Нааса з Берліну; Герца з Грайфсвальду; Рінекера з Росток; Беренса та Маркова з Ляйпцігу, та Гензельмана з Ваймару. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6. Аккерманн (1905-1973), відомий як автор есею 1946 р. про «особливий німецький шлях до соціалізму», за професією робітник трикотажної фабрики, був функціонером КПН у Берліні, Іспанії, Парижі, Москві та керував першою комуністичною «ініціативною групою» в Саксонії після війни. Він був понижений на посаді у 1953 р. за підтримку суперників Ульбріхта, Геррнштадта та Цайссера. Černý, *Wer war wer*, 10-11.

²⁵ Див. "Bericht über die Sitzung der Betriebsgruppenleiter der Universitäten Berlin, Jena, Rostock, Greifswald, Leipzig und Halle am 22. und 23. November 1946 in Halle/Saale." SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/456.

²⁶ ВААР, R2/141060. Докладніші відомості див. у розділі 12, таблиця 12-2.

²⁷ Kowalczyk, "Die Durchsetzung," 47. До початку 1948 р. майже одна третина (31,2%) асистентів професорів у Ляйпцігу були членами СЄПН. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/458, Bl. 107-10.

²⁸ З'їзд керуючих вищою освітою функціонерів ПОРП 19 жовтня 1949 р. визначив, що «адміністративні посади (ректор, декан і т.ін.) мають обіймати наші товариші, але їхні заступники не повинні бути нашими товаришами, оскільки це є другорядні посади, на які ми не можемо витратити наші кадри. Керування означає зайняття тільки ключових позицій нашими товаришами». ААН, КС РЗРР 237/XVI/2, к. 2-3. У Східній Німеччині практика була зовсім іншою: всі посади, крім кількох, мали обійняти члени СЄПН, залишаючи кілька номінальних постів для «буржуазних» вчених – як показове свідчення того, що СЄПН проводить політику союзу з прогресивними силами. Ці номінальні позиції були зазвичай якраз посадами ректорів та деканів. Справжня влада належала не ректору, а першому секретареві партійної організації. Значення факту невеликої кількості членів партії у Польщі див. у розділах 8 і 9.

²⁹ Fijałkowska, *Polityka i twórcy*, 67.

³⁰ ААН, КС РРР 295/XVII/57, к. 11. Єндриховський з'являється як Робесп'єр у Мілошевіч «Родинній Європі». Пізніше він став міністром фінансів і закордонних справ. Mokława, *Ludzie władzy*, 365-66.

³¹ ААН, КС РРР 295/XVII/57, к. 20.

³² У листопаді 1947 р. представник РРП з питань прийому до університету у Варшаві писав до Центрального Комітету, що він не міг сказати їм, скільки кандидатів на прийняття є членами партії, оскільки «багато партійців не розголошують свого членства». Скоріше, якщо вони належали одночасно до іншої «демократичної

організації», вони часто відмічали тільки цю останню і не згадували свого членства в РРП. ААН, КС РРР 295/XVII/61, к. 429, 429а.

³³ У 1947 р. відкрита агітація за комунізм у багатьох місцевостях Польщі все ще була пов'язана з ризиком для життя. Щодо продовження конспіративної практики див. протокол з'їзду професорів-членів РРП та ПСП (Польської Соціалістичної партії, PPS. – пер.) від 15 вересня 1947 р., в якому стверджується, що «атмосфера підпілля все ще переважає в університетах, і демократи наче придушені переважаючою кількістю не-членів партії». ААН, КС РРР 295/XVII/58, к. 79. Дискусії листопада 1947 р. також підтверджують «неспроможність» лівих науковців «вибратися з атмосфери нелегальної роботи» і живучість «атмосфери нелегальності у [комуністичній] діяльності». ААН, КС РРР 295/XVII/57, к. 38, 46.

³⁴ У Торуні РРП мала лише одного члена серед науковців, у Любліні – двох. ААН, КС РРР 295/XVII/57, к. 5-6.

³⁵ Первинні парторганізації в університетах з'явилися лише в 1949 р. Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, 162-63.

³⁶ Див., напр., коментар професора Бондера з Глівіце в листопаді 1947 р., ААН, КС РРР 295/XVII/57, к. 45. Невдовзі після того, як РРП повністю взяла під свій контроль міністерство освіти у 1947 р., у її Центральному Комітеті був створений «відділ освіти і культури» для координації партійної політики у цих галузях. Головою цього відділу до 1947 р. був Станіслав Трояновський; після того, до листопада 1948 р. – Стефан Жулкевський. Fijałkowska, *Polityka i twórcy*, 42-43.

³⁷ Провінційні штатні службовці, які пішли на підвищення на роботу у сфері вищої освіти в Берліні: Сімон (Саксонія), Галле (Саксонія-Ангальт), Петш (Тюрингія), Вольгемут та Мамат (Мекленбург).

³⁸ Grzymala-Busse, "Communist Party Strategies."

³⁹ СЄПН виявилася третьою після СДП (Соціал демократичної партії – пер.) і ХДС (Християнського Демократичного Союзу – пер.), втративши вплив навіть у такій довоєнній твердині комуністів, як Веддінг. Naimark, *The Russians*, 329.

⁴⁰ Деякі колишні члени СДП були не менш радикальними сталіністами, ніж їхні візаві у КПН. У вищій освіті до таких належали Гельмут Генше в Саксонії, Вільгельм Гаузер, Ернст Гоффман, та Гайнріх Дайтерс у Берліні, Марі Торгорст у Тюрингії. У лютому 1948 р. 64 службовці DVV належали до КПН і 29 – до СДП. ВААР, R2/999, Bl. 50. Двоє були директорами ключових відділів: Пауль Райхвальдт (фінансів) та Ернст Гадерман (початкової та середньої освіти). Останній був також членом нацистської партії.

⁴¹ *Československé dějiny*, 468.

⁴² SÚA, AUV KSC, f. 19/7, a.j. 104, 313, 314, 316, 328.

⁴³ Цифра для Праги базується на кількості членів КПЧ в усіх празьких установах вищої освіти – викладачів та персоналу в тому числі – загалом 2 556 чол. у середині 1947 р., та 2 859 чол. у лютому 1948 р., а також кількості студентства близько 30 000 чол. Kráčmarová, *Vysokoškolaři*, 91; "Zápis z celostátní odborové konference vysokoškolských pracovníků KSC a KSS," 3-4 січня 1947 р., в АУК, SVS B35. Статистику по Брно див. Jordán, *Dějiny*, 270.

⁴⁴ Rupnik, "Intelektuálové."

⁴⁵ Про низьку самооцінку СЄПН, яка була результатом такої опіки, див.: Naimark, *The Russians*.

⁴⁶ Щодо відмінності політики в різних країнах досить порівняти советські рапорти 1948 р. зі Східної Німеччини, в яких домінує занепокоєння щодо необхідності «прискорення демократизації советської зони», та аналогічні рапорти з Чехословаччини, де головною турботою є «зміцнення культурних зв'язків» чи в кращому випадку «зростання советського впливу». Щодо останнього, див. лист А.Ф. Кабанова (СВАН) до М.А. Сулова від 24 вересня 1948 р., РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 132, д. 65, л. 67; або лист Тюльпанова до М.А. Сулова від 9 березня 1948 р.,

РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 128, д. 566, л. 19. Щодо чеської ситуації, див. лист В. Кеменова (ВОКС) до Л.А. Слепова від 16 липня 1948 р. та рапорт С. Шунденка, голови міжнародного відділу Міністерства вищої освіти від 13 травня 1948 р.; РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 128, д. 488, лл. 25-26, 104-12. Совети створили також єдиний в своєму роді технічний апарат у Східній Німеччині для продукування власних навчальних матеріалів, наприклад, советське видавництво у Ляйпцігу. Див. звіт від 11 березня 1948 р. в ГАРФ, ф. 5283, оп. 16, д. 138, л. 87.

⁴⁷ Советські послы у Варшаві та Празі не мали службовців, відповідальних навіть за середню освіту, не говорячи вже про університети. Мережа у Східній Німеччині простягалася також до советських спецслужб, хоча механізм взаємн із ними не визначений чітко в східнонімецьких державних та партійних документах. Службовець в університеті Росток, «товариш Лекуцький», порадив групі членів СЄПН, що їм робити зі студентами-некомуністами – наприклад, з «іронічними та прихованими натяками», що містилися в їхніх заявах. При цьому він, очевидно, передав цю інформацію до НКВД, оскільки організація ЛДП в університеті Росток була здештована арештами. Див. звіт групи членів СЄПН від червня 1949 р., МЛНА, МfVB 94, Bl. 59-60. Після утворення НДР в кінці 1949 р. службовці на зразок Лекуцького були замінені «інспекторами» освіти. Див.: “Arbeitsbesprechung der Abteilung C”, 22 листопада 1949 р., ТЛНА, МfVB 3184, Bl. 42.

⁴⁸ Золотухін переконував німців у необхідності денацифікації в ході засідання 26 березня 1946 р.: «Німецька центральна адміністрація віддалена; навіть у Берліні, де вона наближена до університету, вона не має інформації». Советський службовець Номофінов скаржився, що «жодного представника DVV не бачили в провінції [sic] Мекленбург-Західна Померанія, починаючи з жовтня, лише за одним винятком, але той пан просто збирав свої особисті речі. Таке бюрократичне розуміння завдань керівництва несумісне із сьгоднішніми реаліями і не приведе до ідей нової Німеччини». ВААР, R2/1322, Bl. 107, 141.

⁴⁹ Див. Connelly, “East German Higher Education Policies.”

⁵⁰ ВААР, R2/1040, Bl. 31. Золотухін (1897-1968) був редактором «Ленінградської правди» та ректором Ленінградського університету, а після повернення до Советського Союзу в 1948 р. став заступником народного комісара освіти РСФСР. Haritonow, *Sowjetische Hochschulpolitik*, 31. Його помічником був Н.М. Воронов, хімік, що керував сектором вищої освіти у СВАН до січня 1948 р., коли його замінили на П.І. Нікітіна, фізика. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/697. Кожне зі столичних міст у п'яти новосформованих землях мало регіональні советські військові штаб-квартири, у складі яких були й освітні відділи.

⁵¹ Особлива увага була присвячена відділенням російської мови, філософії, історії та соціальної і політичної економії. ВААР, R2/1040, Bl. 19-21.

⁵² ВААР, R2/1040, Bl. 7-9.

⁵³ Connelly, “East German Higher Education Policies.” Див. визнання директора Інформаційного агентства СВАН, полковника Тюльпанова, у листі від 9 березня 1948 р. до М.А. Сулова, що «органи безпеки СВА» були задіяні у «знешкодженні групи фашистських елементів серед студентів Берлінського університету». РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 128, д. 566, л. 19. Совети також арештували лідерів студентських рад університетів Росток та Ляйпцігу та багато інших студентів. Див. розділ 6. Про велике значення, що його надавала виборам СВАН, див. Naimark, *The Russians*, 327.

⁵⁴ В кінці 1948 р. 54 % персоналу DVV на всіх рівнях належали до СЄПН (і совети вважали ці цифри низькими!) Naimark, *The Russians*, 290. Члени СЄПН посіли майже всі керівні позиції. У жовтні 1948 р. 24 із 27 службовців рівня референта або вище у таких відділах DVV, як президентський, кадровий та вищої освіти належали до СЄПН. У кадровому відділі всі п'ятеро службовців були членами СЄПН, з них четверо раніше належали до КПН. ВААР, R2/999, Bl. 25-29.

⁵⁵ Керівництво СВАН дозволяло своїм місцевим представництвам перевіряти кадрові призначення, зроблені земельними урядами як щодо викладачів, так і щодо студентів.

⁵⁶ ВААР, R2/52, Bl. 51.

⁵⁷ Створюючи відповідний кадровий резерв у 1945 р., Міністерство освіти РСФСР виходило з того, що кожен, хто здобув університетську освіту, мав володіти німецькою мовою. ГАРФ, ф. 7317, оп. 54, д. 4, л. 31. Практично жоден із советських окупаційних службовців у Німеччині не був готовий до адміністративної роботи. Haritonow, *Sowjetische Hochschulpolitik*, 77. Спогади керівника сектору вищої освіти СВАН у 1948-49 рр., П.І. Нікітіна, підтверджують думку про те, що відділ освіти був не забезпечений персоналом і не підготовлений до роботи. Див. його *Zwischen Dogma*.

⁵⁸ Це прозвучало 29 березня 1946 р. на зустрічі з представниками DVV. ВААР, R2/1332, Bl. 177.

⁵⁹ Див., наприклад, роботу над навчальними планами з соціальних наук, історії, історії філософії та економіки з 1947 р., ВААР, R2/1489, Bl. 83; ВААР, R2/1422, Bl. 13; ВААР, R2/1485, Bl. 66; ВААР, R2/1481, Bl. 24. На цьому етапі німці, дійсно, час від часу використовували советські навчальні плани як зразки, наприклад, з історії. ВААР, R2/1485, Bl. 84. У серпні 1948 р. майор Ессін із СВАН поставив вимогу, щоб програми лекцій з діалектичного та історичного матеріалізму та політекономії могли писати лише вищі функціонери СЄПН, зокрема Антон Аккерманн і Фред Елсснер. ВААР, R2/1489, Bl. 106. Програма Елсснера була обрана через те, що всі інші залишали надто багато можливостей для особистого вибору самого лектора.

⁶⁰ Професор медицини Ганс-Германн Шмід був одним із небагатьох кандидатів, відібраних із університету в Росток після того, як термін перебування Г. Рінекера закінчився в кінці 1947 р. Мекленбургське міністерство добивалося, щоб професор Бругш із DVV схвалив цю кандидатуру, однак Бругш поінформував Карлсгорст лише після того, як вибори Шміда відбулися. Подібним же чином, представництво СВАН у Мекленбурзі дізналося про них post-factum. Цей збій у системі відбувся через хворобу фахівця з вищої освіти у Мекленбургському міністерстві. Грюнберг до відділу освіти СВА землі Мекленбург, 16 грудня 1947 р. МЛНА, МfVB 2258. Уже в червні 1946 р. представництво СВА у Шверині поклалося на думку місцевої організації СЄПН щодо прийняття на роботу нових професорів. Див. “Aktentotiz” від 8 червня 1946 р. Г. Рінекера, UAR, RfP I/2, Bd. 1.

⁶¹ Haritonow, *Sowjetische Hochschulpolitik*, 78; ВААР, R2/1431, Bl. 25. Приклади такої практики в інших сферах: Bonwetsch, “Sowjetische Politik,” xlvі.

⁶² Пауль Вандель іменує працівників DVV «радниками» советів на засіданні виконавчого комітету СЄПН 14 лютого 1947 р. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/1/8, Bl. 61-63.

⁶³ Факультети суспільних наук, як вважалося, мали готувати марксистських академіків. SAPMO-BA, ZPA, NL/90/559, Bl. 1-10. Щодо ролі ляйпцігського факультету у зміні політичного обличчя університету, див.: Feige, “Der Aufbau,” і Handel, *Chronik*.

⁶⁴ ВААР, R2/1291, Bl. 44; ВААР, R2/1431, Bl. 1. Інші інституції подібним же чином намагалися готувати державних і партійних функціонерів поза існуючими структурами. У серпні 1946 р. було вирішено створити центральну академію для підготовки управлінців під егідою DVV, берлінського міського магістрату та профспілок. ВААР, R2/1431, Bl. 3.

⁶⁵ “Stenographische Niederschrift über die Konferenz von Angehörigen der Hochschulen (Hochschulausschuss) am Sonnabend, dem 22. November 1947, und Sonntag, dem 23. November 1947 im Hause des Kulturbundes, Berlin,” 71-72. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6.

⁶⁶ Це був Георг Майєр, член СЄПН. ВААР, R2/1897, Bl. 132.

⁶⁷ Kasper, “Der Kampf,” 51, 77.

⁶⁸ “Bericht über den Stand der Arbeiter- und Bauernfakultäten in Sachsen,” 27 August 1949, SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/465; і „Monatsbericht für die Monate August und September 1949,” 5 October 1949, SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/465.

⁶⁹ Перекладається буквально як: «той, хто вчиться в Советського Союзу, має бути навченим». Це варіація на тему "Von den Sowjetunion lernen heisst siegen lernen" («Навчатися у Советського Союзу означає навчатися перемагати»).

⁷⁰ ВААР, R2/1431, Bl. 1-12. Вірогідно, через економічну скруту, поглиблену суворою зимою й масовим демонтажем підприємств советами. Schneider, *Bildung*, 13.

⁷¹ У березні 1946 р. Золотухін «вимагав» від DVV, щоб «затвержені навчальні плани були прийняті в усіх провінціях». ВААР, R2/1332, Bl. 143.

⁷² Іншим прикладом може бути політична освіта, повної уніфікації якої майор Ессін вимагав у середині 1948 р. (Записка Ілуксманна з DVV до співробітника тієї ж установи Ліхтенштайна від 27 серпня 1948 р., ВААР, R2/1489, Bl. 106), проте ще рік потому Отто Галле, відповідальний за вищу освіту в Міністерстві освіти НДР, писав, що «один представник СВАН [сказав, що] навіть у Советському Союзі ніхто не вимагає, щоб кожен студент сприймав основи марксизму-ленінізму всім серцем». ВААР, R2/1490, Bl. 30.

⁷³ Грайфсвальдський куратор Франц К. Вольгемут залишив нам відверті свідчення власних маніпуляцій з виборами на початку 1947 р. Викресливши одного найпопулярнішого лідера та «умовивши» другого відмовитися від обрання, він написав: «Після того, як ми забезпечили більш-менш чіткий політичний профіль студентської ради, ми не вважаємо, що було би добре висувати претензії на посаду голови й тому залишили її для ХДС. Після довгої та тяжкої боротьби за чітку політичну ситуацію в цілому, ми понад усе не хотіли б, щоби студенти думали, що йдеться лише про партійну політику, тому вважаємо, що немає необхідності вимагати посади голови студентської ради». "Bericht über die endgültige Zusammensetzung des Studentenrates an der Universität Greifswald," 19 травня 1947 р., MLHA, MfVB 2577, Bl. 173. Він пішов на підвищення до міністерства у Шверіні, а потім став заступником державного секретаря у Берліні у 50-х рр.

⁷⁴ Грунтуючись на працях багатьох советських істориків, а також інформації від Вищої партійної школи КПСС, було вирішено, що модерний період починається у 1642 р. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/103, Bl. 30-31.

⁷⁵ Якщо якісь советські службовці й здійснювали нагляд за освітою в Східній Європі, то це були «повноважні представники» ВОКС у відповідних посольствах, але їхні дії були паралізовані недостатніми повноваженнями, поганим плануванням і некомпетентністю. Представники ВОКС у Польщі були другими чи третіми секретарями у посольстві. Наприклад, «повноважний представник» ВОКС у Варшаві був другим секретарем посольства (Кузнецов), а «представник» ВОКС у Варшаві у січні 1954 р. був третім секретарем у посольстві (Луковніков). ГАРФ, ф. 5283, оп. 22, д. 244, л. 483. Представник ВОКС у Празі І.М. Рябов працював поза советським посольством. І в Польщі, і в Чехословаччині у ВОКС гостро не вистачало кадрів; його персонал складався лише з одного службовця, відповідального за всю культурну сферу, включаючи освіту. Від перевантаження постраждав Рябов, який «організував м'янку [курсів автора – пер.] і в нетверезому стані загубив велику суму іноземної валюти». ГАРФ, ф. 5283, оп. 22, д. 462, лл. 16-54, 103.

⁷⁶ SÚA, AUV KSC, f. 19/7, a.j. 299, l. 97-100.

⁷⁷ Рішення уряду від 19 серпня 1952 р., SÚA, MŠK, č.k. 314, sig. 31a.

⁷⁸ "Politické směrnice Ministerstva školství, věd a umění na rok 1953." AČAV, фонд Несдлого, č.k. 73.

⁷⁹ Лист від 25 червня 1949 р. AUJ, S III 18.

⁸⁰ Connelly, "Internal Bolshevization."

⁸¹ AAN, KC PZPR 237/XVI/117, k. 10. На жаль, немає звітів самого советського спеціаліста, який щойно почав викладання цієї дисципліни у Вроцлаві.

⁸² "Protokół z odprawy dyrektorów I w-dyrektorów departamentów z 13.8.1951." AAN, MSW 132. Була надія підготувати понад 3000 докладних програм, але віце-міністр Красовська скаржилася, що зволікання не дає можливості університетам одержати ці

навчальні програми. У цьому відношенні «задовільне використання советських програм» були здатні здійснити лише педагогічні факультети.

⁸³ Kaplan, *Sovětské poradí*.

⁸⁴ Подібна інтерпретація була висловлена А.С. Стикаліним.

⁸⁵ Стыкалин, «Научная интеллигенция стран», 92-104.

⁸⁶ Див. записи на зразок "Zdenek Romanovich" у ГАРФ, ф. 6646, оп. 1, д. 325, л. 8. У листі до ВОКС у Москву від 16 липня 1952 р. Неєдлий називає самого себе по-батькові. ГАРФ, ф. 5283, оп. 22, д. 350, л. 146. Неєдлий був цілком надійним. Як президент чехословацького Слов'янського комітету, він інформував советів щодо прибуття югославської делегації на конгрес празької фізкультурної організації «Сокіл» улітку 1948 р. і прохав про негайну відправку советських представників на цей конгрес. При цьому переслідувалася мета знівелювати югославський вплив на міжнародний Слов'янський комітет. РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 128, д. 1149, л. 52. До краків'янина Тадеуша Лер-Сплавінського також зверталися по-батькові. Див. Rkr Vj Przyb 459/73.

⁸⁷ В 1951 р. на це передбачалося витратити від 130 до 150 тисяч карбованців і поступово на цьому рівні зупинитися. ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 282, л. 91.

⁸⁸ 15 травня міністерство закордонних справ повідомило, що воно не має заперечень, і 11 грудня міністр вищої освіти звернувся за відповідним дозволом до Ради Міністрів. ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 282, лл. 154-55. Див. прим. 91.

⁸⁹ Цей інститут був підпорядкований міністерству вищої освіти. У 1947 р. в інституті було створено «спеціальний відділ» (*спецафедру*), щоб допомогти організувати «освітню методологічну допомогу в галузі вищої освіти країнам народної демократії на Сході». У березні 1951 р. робота відділу була поширена на країни народної демократії на Заході (тобто в Східній Європі). ГАРФ, ф. 9386, оп. 30, д. 283, л. 114.

⁹⁰ Відповідно до двох інформаційних листів Інституту сходознавства до міжнародного відділу советського Міністерства вищої освіти від 15 березня 1951 р., програми Московського державного університету потрапили через міжнародний відділ до польського посольства, а через організацію «Міжнародна книга» та советське міністерство закордонних справ - до міністерства освіти НДР. ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 282, лл. 85-86. План роботи «спеціального відділу» Інституту сходознавства на 1951 р. передбачав «створення комплектів навчальних планів та програм для всіх спеціальностей вищих навчальних закладів СРСР», як і упорядкування «оглядів і перекладів текстів із питань вищої освіти в закордонних країнах». Там же, л. 148. Ці країни були поділені на три групи: країни народної демократії, колоніальні та залежні країни, а також американо-англійський блок. ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 283, л. 12.

⁹¹ Загальні правила обміну з усіма країнами народної демократії містилися в наказі № 20С міністерства вищої освіти СРСР від 11 січня 1951 р. Його міжнародному відділу. Посилання на наказ див. в: ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 282, л. 148.

⁹² Для советського міністерства вищої освіти це був також додатковий канал отримання інформації про Польщу. Див. повідомлення голови советської делегації у цій комісії, А. Михайлова, советському міністерству вищої освіти, 21 березня 1951 р., Лист до ВОКС 13 березня 1948 р., ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 282, л. 134.

⁹³ Лист до ВОКС 13 березня 1948 р. ГАРФ, ф. 5283, оп. 16, д. 138, л. 87.

⁹⁴ Ю. А. Жданов до М.А. Суслова, 6 грудня 1948 р. РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 132, д. 45, л. 100.

⁹⁵ Див. спогади вроцлавського математика Гуго Штайнгауза *Wspomnienia*, 395.

⁹⁶ У Варшаві була задовільна кількість примірників цього підручника, але інші тексти, що вже були виключені зі списків рекомендованої літератури в Советському Союзі, надійшли «у великій кількості» до Польщі. Більше того, поляки робили свої власні переклади з советських часописів, але їхній відбір був «не завжди вдалий»; деякі з цих текстів були «піддані суворій критиці» у Советському Союзі. Ситуація була невтішною, оскільки, на думку автора, професора права С.С. Кравчука, «ступінь

впливу советської юридичної науки на польську цілком залежить від кількості та якості советської юридичної літератури, що посилається до Польщі». ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 126, л. 51.

⁹⁷ Вони також знайшли дуже мало советської навчальної літератури у польських книжкових крамницях. ГАРФ, ф. 5283, оп. 22, д. 431, л. 3.

⁹⁸ Делегація не могла подарувати чеській стороні у відповідь на її книжкові дарунки жодної книги, оскільки поїздка з Росії була «поспішною та неочікуваною» й члени делегації не мали часу, щоб зібрати необхідні папери та книги. РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 133, д. 253, л. 144.

⁹⁹ Лист у SÚA, SÚP, ч.к. 438.

¹⁰⁰ Доповідав із проблем вищої освіти професор Бернавський з Кракова, фігура доволі другорядна. AAN, KC PZPR 478/120.

¹⁰¹ Архив РАН, ф. 579, оп. 1 доп., д. 7, лл. 1-5.

¹⁰² AAN, KC PZPR 478/121, к. 66.

¹⁰³ Див. телеграму 12 березня 1949 р. до Якуба Бермана, AAN, KC PZPR 478/120, к. 64. 23 березня Советський Слов'янський комітет звернувся до голови протокольного відділу міністерства закордонних справ з проханням дозволити вивезення матеріалів. ГАРФ, ф. 6646, оп. 1, д. 219, л. 168.

¹⁰⁴ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 132, д. 45, л. 45. Папка містила майже сорок сторінок математичних формул. У 1949 р. советський Слов'янський комітет не міг передати до Чехословаччини фотографії святкувань 125-ї річниці народження Бедржіха Сметани без дозволу Головного управління літератури та друку (Главліту). ГАРФ, ф. 6646, оп. 1, д. 219, л. 163.

¹⁰⁵ Див. особливо звіт повноважного представника ВОКС у Варшаві, І.С. Кузнецова, ГАРФ, ф. 5283, оп. 22, д. 128, лл. 61-65.

¹⁰⁶ У промові, виголошеній пізніше в тому ж році, навіть міністр Скженевський наголосив, що «не все, що є придатним у Советському Союзі, може бути придатним тут». AAN, KC PZPR 478/151, к. 149-59.

¹⁰⁷ Східно-німецька делегація з десяти чоловік мала керівником Гергарда Гаріга та включала голову відділу вищої освіти Центрального Комітету, Ернста Гоффмана. SARMO-BA, ZPA, JIV2/3/182; IV 2/2/143.

¹⁰⁸ Планування цієї поїздки почалося у 1950 р. SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 259/2, l. 41-57.

¹⁰⁹ Чеські комуністи відчували, що вища школа не виправдовує зусиль советських спеціалістів. У березні 1949 р. советський історик П.Г. Софінов та філософ П.Я. Вишинський відвідали Чехословаччину, але більшу частину часу провели у партійних школах. SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 57/1, l. 41. У наступному році заступник голови уряду Ферлінгер звернувся з проханням надіслати велику групу советських професорів для викладання на правничих факультетах, очищених від «буржуазних» професорів. Йому відмовили із зауваженням, що задовольнити можуть лише «найбільш пекучі потреби». SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 58/4, l. 346.

¹¹⁰ Див., напр., звіт із засідання міністерської *колегії* від червня 1953 р., SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 240, l. 50; та «Připomínky k vysokoškolskému zákonu», 27 листопада 1953 р., SÚA, MŠK, ч.к. 315, a.j. 75440.

¹¹¹ 24 вересня 1948 р. А.Ф. Кабанов, заступник голови СВАН, потребував советських науковців із усіх соціально-економічних, історичних та юридичних наук. РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 132, д. 65, л. 67. 6 жовтня 1948 р. заступник керівника міністерства вищої освіти СССР звернувся до Центрального Комітету партії з проханням дати згоду на те, щоб чотири советські професори відправилися до Чехословаччини читати лекції з історії, права, економіки та філософії. РЦХИДНИ, ф. 18, оп. 128, д. 488, л. 13.

¹¹² З 1953 по 1955 рр. польська Академія Наук запросила 83 советських науковців до Польщі, в той же час відправивши до СССР 120 поляків. AAN, KC PZPR 237/XVI/191, к. 52-55.

¹¹³ ВААР, R3/152, Bl. 29-35/

¹¹⁴ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 259/2, l. 41-57.

¹¹⁵ Про кількість студентів із вищою освітою, що навчались у Советському Союзі, див. прим. 139 та 145.

¹¹⁶ Щодо роботи Патента, див. Müller and Müller, «...stürmt die Festung», 48-49; Schmidt, *Alma Mater Jenensis*; щодо Кольмана, див. його *Die verrirte Generation*.

¹¹⁷ Наприклад, п'ять із чотирнадцяти «професорів», що приїхали до Чехословаччини у 1951-1952 рр., насправді не мали цього звання. АСАВ, фонд Валоуха, sig. IV, i.č. 882. У 1950 р. Адам Шафр запрошував професорів із історії філософії, естетики, історії СССР та політекономії, але підкреслив, що він не хотів би бачити «якихось слабших людей» (*jakichś słabszych ludzi*). AAN, BP KC PZPR, t. 13, p. 3, k. 271.

¹¹⁸ Звіт за весну 1951 р. Ф. Головенченка, викладача російської літератури. ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 126, лл. 56-58. Один історик мистецтва (професор А.А. Федоров-Давидов) читав лекції при повних аудиторіях у Польщі у 1951 р., але «частина аудиторії» зовсім не знала російської, а інша знала її недостатньо. ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 126, л. 23.

¹¹⁹ Звіт професора С.С. Кравчука, який відвідав Польщу навесні 1951 р. ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 126, л. 50.

¹²⁰ Після виступів на фабриках та перед партійними активістами, професор П.Г. Софінов, історик із советського Військового інституту міністерства внутрішніх справ, дістав прохолодний прийом у Карловому університеті у 1949 р. Відвідування лекцій було поганим, і, за контрастом з фабричними аудиторіями, викладачі та студенти не задавали питань. ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 66, л. 90. У квітні 1951 р. керівні функціонери на педагогічному факультеті в Празі «не хотіли» зустрічатися з одним із советських лекторів. SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 259/1, l. 46-47. Див. також звіт советського доцента Холопової, що була прохолодно прийнята у Брно у 1951 р. Бареш до Павліка, 18 квітня 1951 р., АСАВ, фонд Неєдлого, ч.к. 14. Коли чотири советських професори «несподівано» прибули до Чехословаччини 19 грудня 1950 р., вони виявили, що програма їхнього перебування ще не укладена. Невдачі, здавалося, переслідували їх на кожному кроці; їм не заплатили вчасно, а студенти не були організовані, щоб слухати їхні лекції. SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 300, l. 180; f. 100/24, a.j. 975, l. 39-44; f. 19/7, a.j. 302/2, l. 151-52. Див. також звіти в SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 313, l. 4-7, 8-12, 73-76; f. 19/7, a.j. 272/1, l. 39-43. Щодо провалів у організації створення належних умов перебування советських гостей у Польщі у 1953 р. див.: AAN, MSW 20, к. 76-86.

¹²¹ Щодо советських істориків у Польщі після конференції в Отвоцьку, див. розділ 8. Б.Д. Греков також подав позитивні звіти про польських істориків після своєї поїздки до країни в листопаді 1949 р. ГАРФ, ф. 5283, оп. 22, д. 244, лл. 15-16. Звіт советських істориків про польську історичну конференцію у Вроцлаві у вересні 1948 р. також був оптимістичним і містив критику польських марксистів за їхні «лівацькі настрої щодо старої професури». Ю.А. Жданов до М.А. Сулова, 6 грудня 1948 р., РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 132, д. 45, лл. 96-100.

¹²² Горизонтов, «Методологический переворот», 53; інтерв'ю з Бардахом.

¹²³ Архив РАН, ф. 579, оп. 2, д. 11, лл. 56-57.

¹²⁴ Див. розділ 10, прим. 61.

¹²⁵ ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 69, лл. 91-92.

¹²⁶ ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 69, лл. 91. Щодо подібних поглядів серед професорів історії мистецтва, права, історії та російської літератури, що відвідували Польщу у 1951 році, див. ГАРФ, оп. 30, д. 126, лл. 23-26, 49-51, 53-55. Щодо Східної Німеччини, див. жорстку критику советським професором філософії Вишинським його колег у Єні у січні 1948 р. у Naimark, *The Russians*, 450.

¹²⁷ Jerzy Koporski, *Condition Reflexes and Neuron Organization* (Cambridge, 1948).

¹²⁸ Петрусевич, спеціаліст з еволюційної біології, знав про книгу, проте був упевнений, що Конорський зробив помилку «несвідомо». Він і Крассовська схилилися до того,

щоб розглядати цей випадок як одне з «суто наукових розходжень». Їх колега Михайлов, однак, був більш скептичним та погоджувався з советським визначенням Конорського як «політичного дворушника». Конорський був названий «дворушником» ще й тому, що, незважаючи на свій критицизм щодо Павлова, він претендував на збагачення методології останнього. ГАРФ, ф. 5283, оп. 22, д. 244, лл. 35-39.

¹²⁹ Це було найбільш прямолінійне висловлювання советського науковця, яке я знайшов у використаних архівах. ГАРФ, ф. 5283, оп. 22, д. 244, л. 42.

¹³⁰ Він, однак, був змушений виступити з «самокритикою» на конференції з біології в Кузніце в кінці 1950-х рр. Mauersburg, «Nauka» 461. На початку 50-х рр. Конорський працював над *Chronic Extinction and Restoration of Conditioned Reflexes*. Kita and Pytlas, *Profesorowie*, 98-101.

¹³¹ Ю.А. Жданов до М.А. Сулова, 19 червня 1951 р. РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 133, д. 180, лл. 97-117.

¹³² Рецензія, опублікована в першому за 1950 р. випуску «Вопросов философии», містила критику книги провідного чеського комуніста Вацлава Копецького про Т.Г. Масарика зі звинуваченням Копецького в спробі зробити з колишнього президента «прогресивного діяча». Як написав В. Григор'ян до М.А. Сулова 15 вересня 1950 р., ця оцінка «викликала невдоволення Копецького та інших керівних функціонерів Комуністичної партії Чехословаччини». Авторам, Д. Слейшеку та І. Нарському, дали вказівку відмовитися від своїх висновків. РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 132, д. 345, лл. 65, 76-77. Ленінградський історик Г.П. Чеканова перебувала у Празі з середини листопада 1951 до середини лютого 1952 р. і зберегла нищівний звіт щодо чеських істориків, особливо щодо головного їхнього репрезентанта – Вацлава Гуси, можливо, через його буржуазне походження та освіту, одержану в Сорбонні, який був «надзвичайно слабким у питаннях марксистсько-ленінської теорії». Вона також насмілилася винести присуд щодо роботи міністра освіти Неєдлого, який був «популярним, але не придатним для практичної роботи». Відповіддю чиновників, що отримали цей звіт, була критика Академії Наук за те, що вона взагалі дозволила Чекановій відвідати Прагу. РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 133, д. 221, лл. 18-32. Гуса залишився на своєму посту, а Неєдлий став першим президентом Чехословацької Академії наук. Випадків, коли безпосередні советські «поради» ігнорувалися, було безліч. Постійні вимоги советського фахівця Мініна розділити Варшавську Політехніку на кілька окремих закладів, ніколи не були прийняті. ААН, КС PZPR 237/XVI/12, к. 90; Olszewski, *Politechnika*, 137-38. Як східно-німецьким, так і чеським комуністам настирливо радили, в тому числі особисто сам голова Советської контрольної комісії у Німеччині Семенов, скоротити термін доуніверситетської підготовки до десяти років, але це не було виконано. До того ж, у Східній Німеччині не приділили належної уваги поради Семенова відділити теологічні факультети від університетів. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/608, Bl. 97-99. У Східній Німеччині скоротили термін підготовки до університету до дванадцяти років, а в Чехословаччині до одинадцяти, але потім, у кінці 1950-х рр., у Чехословаччині знову продовжили його до дванадцяти років. Університети вважали таку скорочену підготовку недостатньою.

¹³³ На чолі советської делегації стояв К.М. Биков. ГАРФ, ф. 5287, оп. 22, д. 244, лл. 184-86. Звіт було складено 27 серпня 1950 р. Ю. Сафіровим, аташе советського посольства у Польщі, й відсланий 16 вересня головою ВОКС Денисовим до Григор'яна у Центральний Комітет КПСС.

¹³⁴ ГАРФ, ф. 5283, оп. 22, д. 431, л. 56.

¹³⁵ Судаков був засмучений небажанням польської сторони продовжити його контракт і поводитися грубо, наприклад, ображаючи польських лікарів, що опікувалися ним, через погане знання ними російської мови – він говорив, що вони мають німецьку вимову – і відмовився від квітів на бенкеті, влаштованому на його честь. Згідно з оцінкою Центрального комітету ПОРП, він не був корисним, оскільки не розумів польських «умов». ААН, КС PZPR 237/XVI/184, к. 129-30.

¹³⁶ Звіт А.Л. Сідорова, директора Інституту історії советської Академії наук. Архів РАН, ф. 579, оп. 2, д. 11, лл. 112-113.

¹³⁷ Valkenier, «Stalinizing», 134.

¹³⁸ У 1957 р. східно-німецьке керівництво дійшло висновку, що це є розбазарюванням ресурсів і вирішило, що ліпше буде посилати переважно студентів старших курсів на короткий термін. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/620, Bl. 100-106.

¹³⁹ SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/620, Bl. 77-81, 118-19. До 1960 р. загалом 919 студентів зі Східної Німеччини пройшли навчання в Советському Союзі, з яких 74 їхали вже після закінчення університетів, будучи аспірантами. Ibid., Bl. 295-97. У 1956 р. 41 випускник советської аспірантури працював у Чехословаччині. SÚA, UPV, i. č. 2476.

¹⁴⁰ ААН, КС PPR 295/VII/3, к. 60.

¹⁴¹ Це було формулювання, використане у листі міністерства освіти від 30 червня 1947 р. до Карлового університету. АУК, і.с. 718.

¹⁴² ААН, МО 3149, к. 33-35.

¹⁴³ 3 групи, сформованої в 1954 р., 35,4 % належали до комуністичної партії, а 15,7 % були кандидатами в члени партії. ААН, КС PZPR 237/VI/185, к. 68-84; 191, к. 52-55.

¹⁴⁴ 3 них 75 % були членами партії. SÚA, AUV KSČ, f. 19/7, a.j. 331, l. 36.

¹⁴⁵ 3 200 студентів з НДР, рекомендованих до навчання в Советському Союзі у 1952 р., лише 34 чол. мали вивчати гуманітарні науки та історію, 10 – мистецтво, 13 – економіку. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/622, Bl. 6-9. Дві третини поляків (65,7%), відібраних для навчання у Советському Союзі в 1951 р., спеціалізувалися з технічних та сільськогосподарських дисциплін. ААН, КС PZPR 237/VI/140, к. 34-35. Зі 184 поляків, хто навчався у советській аспірантурі з 1949 по 1954 рр., лише 36 чол. спеціалізувалися з «університетських» предметів. ААН, КС PZPR 237/XVI/191, к. 52-55. З 300 чехословацьких студентів, направлених на навчання в СССР у 1952-1953 рр., лише 35 були гуманітаріями. SÚA, AUV KSČ, f. 19/7, a.j. 330, l. 39-45.

¹⁴⁶ Наприклад, советська Академія Наук у 1954 р. направила польських експертів здійснювати «комплексне географічне дослідження», а в 1955 р. – працювати в галузі металургії, в обох випадках з явною метою збагатити советську науку. Архів РАН, ф. 579, оп. 1, д. 288, лл. 10, 22-23.

¹⁴⁷ Див. скарги східно-німецьких науковців на складнощі з отриманням дозволу на відвідання СССР з початку 1948 р., ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 967, л. 86. Навіть лауреату державної премії НДР з хімії, професору, члену СЕПН Трайбсу, було набагато легше відвідувати конгреси на Заході, ніж у Советському Союзі. Щодо складнощів з організацією обміну науковцями із Польщею у 1959 р., див. ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 1011, лл. 114-27.

¹⁴⁸ Див. коментарі Юргена Йони у «Die Jenaer Universität», 31; Ingo Bach «Selbstsojetisiert?» War der Einfluss der russischen Behörden auf die Hochschulen gering?» *Tagesspiegel*, 22 грудня 1997.

¹⁴⁹ Політичне виживання Гомулки пояснюється почасти почуттям образи в зв'язку з ліквідацією Сталінін Комуністичної партії Польщі, почасти страхом керівних функціонерів Бермана та Мінца щодо того, що антисемітські чистки могли обернутися проти них самих. Brzezinski, *The Soviet Bloc*, 96.

¹⁵⁰ Див. обговорення питання в розділі 6.

¹⁵¹ У червні 1950 р. Карлів університет оголосив догану студенту-юристу Антоніну Кнаппу за те, що він надрукував «неавторизовані» конспекти лекцій з соціальних наук. Це було зроблено відповідно до розділу 13, параграфу 2 дисциплінарних правил для студентів від 13 жовтня 1849 р. (č. 416 ř.z.).

¹⁵² Brzezinski, *The Soviet Bloc*, 79; Brus, «Stalinism», 242 n. 7; Lovenduski and Woodal, *Politics and Society*, 57; Bender, *East Europe*, 12. Щодо шефа пропаганди СВАН Тюльпанова, див. Naimark, *The Russians*, особливо сс. 318-52.

¹⁵³ Giles, *The Structure*, 12.

Розділ 3. Советські моделі вищої освіти в Центрально-Східній Європі

Не дивлячись на складнощі процесу перенесення советських зразків до Східної Європи, про які йшлося вище, в кінці 1953 р. було вже важко помітити різницю у системах вищої освіти по регіону в цілому. Як і в Советському Союзі, справами університетів керувало міністерство вищої освіти, що складалося з відділів соціальних наук, *аспірантури*, робітничої освіти, методики викладання, вечірньої освіти та окремих академічних дисциплін. У Східній Німеччині це міністерство (воно називалося державним секретаріатом) було створене в 1951 р. у процесі низки реформ, відомих як «друга реформа вищої освіти». Посаду Державного секретаря обіймав філософ науки Гергард Гаріг, який отримав освіту у Советському Союзі¹. Наступного року міністерства освіти окремих земель були скасовані. У Польщі міністерство вищої освіти було створене в квітні 1950 р. під керівництвом колишнього соціаліста Адама Рапацького². А в Чехословаччині міністерство вищої освіти з'явилося на початку 1953 р. під керівництвом Ладислава Штолля, публіциста советської школи³.

У кожному з них міністр очолював *колегію* советського типу, яка складалася з голів міністерських відділів і скликалася щотижня для обговорення поточних справ. Для надання консультацій міністру існували (також советського типу) ради експертів; у Чехословаччині ця інституція називалася Державною радою вищої освіти, в Польщі – Головною радою вищої освіти. В обох випадках члени цих рад призначалися самим міністром⁴. Ці консультативні органи допомагали планувати розвиток вищої освіти та наглядали за дотриманням академічних стандартів як студентами, так і викладачами⁵. Ради мали право подавати свою «думку», але міністр був підзвітним лише Центральному Комітету партії. Наприклад, у Польщі міністр призначав ректорів, а також проректорів, деканів, заступників деканів та університетських адміністративних керівників; проте всі ці посади входили до партійної номенклатури, тому кандидати на них мали дістати схвалення Центрального Комітету чи Політбюро. Міністр мав також право визначати навчальні плани та програми, створювати та

розпускати факультети і кафедри, переводити чи звільняти наукових співробітників⁶.

В університетах сталіністської Східної Європи було запроваджено систему «одноосібного управління» (*единоначалія*), на вершині якої перебував ректор. Останній відтепер був скоріше державним чиновником, аніж «першим серед рівних». Згідно з чехословацьким законом, ректор «керує та управляє вищою школою та є відповідальним за її ідеологічну та освітню діяльність. Він представляє вищу школу перед громадськістю». Ректор призначався президентом республіки на три роки та, «як правило», мав бути професором. Нові закони створювали також ректорську канцелярію та посаду адміністративного директора, який називався секретарем і підпорядковувався ректору⁷. Один польський професор визначив нову систему так: університетський персонал складався з чиновників, які або керували, або викладали. Ректор був просто головним адміністратором⁸.

Цей головний адміністратор іноді належав до партії, але, як свідчить приклад Чехословаччини та Східної Німеччини, його помічники, «проректори» з соціальних наук, по роботі зі студентами та з підготовки наукових кадрів [*graduate studies*] (яка всюди називалася *аспірантурою*) – були членами партії майже завжди. Інститут проректорства, таким чином, змінювався відповідно до советської моделі: традиційно проректор університету Центральної Європи вважався просто аналогом віце-ректора. У Східній Німеччині проректори зазвичай призначалися Державним Секретаріатом з числа неуніверситетських працівників. Проректор по роботі зі студентами мав забезпечувати «послідовну соціалістичну кадрову політику»⁹. У Польщі посада проректора з'явилася в 1951 р.; наприклад, Варшавська Політехніка мала двох проректорів з навчальної роботи, одного – з наукової роботи та одного – у справах молоді¹⁰.

У всіх трьох країнах факультети залишилися, але в Польщі та Чехословаччині базовою одиницею дослідницької та викладацької роботи стали кафедри, як це було в Советському Союзі. Їхнім завданням було перебрати на себе повноваження факультетів та інститутів та об'єднати декілька пов'язаних між собою предметів задля забезпечення ефективності планування. До 1933 р. *katedra* у Польщі була просто посадою професора [*professorial chair*]; відтепер вона ставала «базовою організаційною одиницею у вищій освіті», що могла приймати на роботу професорів та асистентів. Держава заохочувала університети до перетворення кафедр споріднених наук на «об'єднані кафедри» (*katedry zespolowe*). Кафедри, що належали до кількох інституцій, наприклад, кафедри математики Краківської Академії гірничої справи і металургії та Ягеллонського університету могли стати

однією об'єднаною кафедрою. У Чехословаччині призначенням кафедр було об'єднати «викладачів одного академічного чи мистецтвознавчого предмету або тісно пов'язаних між собою предметів»¹¹. Сталіністи Східної Німеччини натомість були змушені чекати створення подібних підрозділів, названих секціями (*Sektionen*) до 1968 р., щоб не підривати риторичку національної єдності.

Окрім виконання завдання підготовки для держави висококваліфікованих спеціалістів, університети також робили внесок до процесу формування соціалістичної інтелігенції. «Головною метою» п'ятирічного плану, проголошеного у липні 1950 р. партійним лідером СЄПН Вальтером Ульбріхтом, було «підняти рівень науки та знань». Частково цього сподівалися досягти, приділяючи головну увагу робітничо-селянським студіям і використовуючи «багатий досвід Советського Союзу в цій галузі»¹². Того ж місяця П'ятий пленум Центрального Комітету ПОРП проголосив завдання шестирічного плану, серед яких фігурувало прискорене створення нової інтелігенції: «З метою якнайшвидшого формування інтелігенції, що походила б із трудящих, перш за все, з робітничого класу, необхідно поставити завдання серйозних змін у соціальному складі зростаючої армії студентів шляхом планового відбору до вищих шкіл»¹³.

У кожному конкретному випадку були запроваджені спеціальні курси, на зразок советських *робітфаків*, з метою допомогти у підготовці до вищої освіти людям, які традиційно до неї не допускалися; відтак число студентів робітничого та селянського походження почало швидко зростати. Однак справжня соціалістична еліта повинна була складатися з тих кількох сотень студентів, яких щорічно посилали для навчання в Советському Союзі¹⁴.

Фрагментація та технізація вищої освіти

Вища освіта фігурувала на одному з перших місць у головному державному плані та була розпланована до найменшої дрібниці. Кількість вузьких спеціалізацій та вузько спеціалізованих інституцій швидко зростала тією мірою, якою вища освіта позбавлялася функцій, не пов'язаних безпосередньо з підготовкою фахівців для соціалістичної економіки. Факультети права, медицини, теології та сільського господарства були відділені від університетів та перетворені на самостійні вищі школи. Дослідницькі функції передавалися академіям наук советського типу. Нові заклади вищої освіти майже виключно мали технічний характер, а задля ліквідації бар'єрів між вищою освітою та «життям» – східноєвропейські комуністи використовували советський професійний жаргон – ВУЗи

розміщувалися якнайближче до пов'язаного з ними промислового виробництва та підпорядковувалися тому міністерству, яке краще розуміло їхнє місце у державному плані¹⁵.

Розвал університетів найдовше затягнувся в Польщі, можливо, завдяки опору місцевої старої професури. Відповідні зміни могли запроваджуватися декретивним шляхом. У 1949-1950 рр. медичні та фармацевтичні факультети перетворилися на медичні академії, підпорядковані міністерству охорони здоров'я. Упродовж 1951-1953 рр. самостійними вищими школами стали сільськогосподарський та теологічний факультети¹⁶. Кафедри економіки, які завжди перебували в складі юридичних факультетів, були вилучені звідти й перетворені на нові вищі економічні школи в Кракові, Познані, Вроцлаві, Сталінограді (Катовіце), Щецині, Сопоті, Ченстохові та Лодзі. У Варшаві Центральна школа економіки стала Центральною школою планування й статистики¹⁷. Нарешті, факультети фізичної культури також виділилися з університетів і набули статусу вищих шкіл.

Реструктуризація вищої освіти спричинила відтік академічних ресурсів від гуманітарних і соціальних наук. Раніше вивчати філософію було можливо в кожному університеті Польщі, крім державного університету в Любліні ім. Марії Кюрі-Скłodовської. Відтепер студіювати філософію, психологію чи педагогіку можна було лише у Варшаві. Традиційні магістерські студії з фінансового права, міжнародного права та теорії держави і права також стали доступними лише у Варшаві; кримінальне та цивільне право вивчалось лише у Варшаві, Кракові та Вроцлаві. Право та історію ще можна було вивчати в кожному університеті, але більшість із них пропонували лише скорочені трьохрічні курси для адміністраторів нижчого рівня та вчителів¹⁸. Факультет права в Торуні після 1951 р. більше не міг набирати студентів. Маючи на меті обійти консервативні юридичні факультети, які ще залишалися, міністерство юстиції підтримувало деякі не-університетські навчальні заклади, зокрема Центральну школу права ім. Теодора Дурача у Варшаві¹⁹. Результат усіх цих змін знайшов відображення в цифрах: з 1949 до 1969 рр. набір на інженерні спеціальності збільшився вдсятеро, тоді як у гуманітарних науках – лише вчетверо²⁰.

У Чехословаччині закон про вищу освіту від 1950 р. відокремив теологічні факультети від університетів Праги та Оломоуцу та підпорядкував їх Державному секретаріату у справах церкви²¹. Цей секретаріат мав забезпечувати «проведення теологічної освіти в дусі народної демократії та згідно церковних принципів». Згідно з липневим указом, навчання католицьких теологів зосереджувалося на теологічному факультеті в Празі. Протестантська теологічна підготовка

також концентрувалася в Празі на двох окремих факультетах, відповідно до двох головних течій чеського протестантизму²².

Зменшення потреби у правознавцях та фармацевтах поєднувалося зі зростанням потреби в інженерах. Указом кінця червня було відкрито вищі інженерні школи у Пльзені та Оставі, вищу хімічну школу в Пардубіце, але закрито фармацевтичну секцію медичного факультету в Празі та юридичний факультет у Брно²³. Навіть після подій 1948 р. про юридичні факультети говорили, що їм не вистачало «ідеологічно зрілих спеціалістів», а студенти-фармацевти вважалися «дуже поганими, оскільки більшість їх набиралася з підприємницького сектору та буржуазних родин (особливо дівчата)»²⁴. Студенти тих юридичних факультетів, що лишилися, готувалися відтепер «виключно для потреб юридичних і законодавчих канцелярій центральних відомств». Обладнання ліквідованого факультету права у Брно перейшло до міського Технічного університету²⁵.

Наслідком реструктуризації вищої освіти стали радикальні зміни у співвідношенні галузей спеціалізації студентів. У 1949-1950 навчальному році на технічні спеціальності вступило 32,8 % першокурсників; наступного року ця цифра зросла ще на 50 %²⁶. Процеси спеціалізації та роздрібнення освіти продовжувалися. У 1951 р. Технічний університет ім. Едварда Бенеша у Брно був підпорядкований міністерству оборони, а з того, що залишилося, створили Вищу школу цивільного будівництва. У липні 1952 р. на базі факультету сільського господарства та лісництва Чеського технічного університету в Празі виникли Вища сільськогосподарська школа та новий факультет лісництва. Місяцем пізніше хімічний факультет Празького технічного університету став Вищою хімічною школою. У 1953 р. у Празі було відкрито Вищу школу російської мови та Вищу партійну школу Центрального Комітету КПЧ. Як і в Польщі, великі факультети роздрібнювали; наприклад, філософський факультет у Празі був розділений на філософсько-історичний та філологічний факультети, а факультет природничих наук розбитий на фізико-математичний та біологічний факультети²⁷.

Університети Східної Німеччини змогли краще зберегти свої традиційні структури, однак і тут нові заклади набули вузько спеціалізованого характеру, як, приміром, Вища школа транспорту в Дрездені чи медичні академії в Ерфурті та Магдебургу. Специфічно східнонімецьким витвором стали факультети соціальних наук, відкриті у Сні, Ляйпцігу та Ростоку в 1947 р.; до 1949 р. вони позбулися економічних дисциплін, причому викладання економіки на факультетах правознавства було також припинене²⁸. Заклади, що надавали поглиблену освіту в політично важливих сферах, організовувалися поза

університетами. У 1946 р. керівництво СЄПН створило Вищу партійну школу у Целла-Меліс, а в 1948 р. – Академію управління ім. Вальтера Ульбріхта у Форст-Цінна [Deutschen Verwaltungsakademie “Walter Ulbricht” – пер.]; у 1952 р. ця академія переїхала до Потсдаму і об'єдналася з іншими інституціями, ставши Академією правових і політичних наук ім. Вальтера Ульбріхта. У 1949 р. у Берліні-Карлсгорсті виникла Вища школа економічного планування; трьома роками пізніше вона об'єдналася з іншими закладами й стала Вищою школою економіки²⁹. Інститут соціальних наук при Центральному комітеті СЄПН створювався за подобою Академії соціальних наук при Центральному Комітеті КПСС³⁰.

У Східній Німеччині підтримка технічним і природничим наукам також надавалася коштом гуманітарних дисциплін. Наприклад, планом 1953 р. Технічному університету в Дрездені виділялася майже третина загального державного бюджету вищої освіти. Він отримував удвічі більше від Університету ім. Гумбольдта в Берліні і стільки ж, як університети Ляйпцігу, Єни та Ростоку разом узяті³¹. Робітничо-селянські факультети Східної Німеччини надавали перевагу технічним предметам. З 1951 до 1955 рр. кількість студентів технічних спеціальностей зросла на 463 %, тоді як із філософії, мов та мистецтва – лише на 112 %³².

Контрольоване навчання

Перехід до планової освіти різко змінив неструктуроване, «анархо-ліберальне» життя студентів Центрально-Східної Європи. До ретельно спланованої програми занять у рамках їхньої вузької спеціалізації додалося відвідування занять із військової підготовки та фізичного виховання, а також лекції та семінари з соціальних наук (політекономії, історичного та діалектичного матеріалізму). Упродовж навчання студенти не мали права самі обирати курси й щотижня проводили до тридцяти п'яти годин в аудиторіях у одній і тій же групі з 20-30 студентів, як у советському *гуртку*, що перекладається як *kroužek*, *Seminargruppe*, *grupa* (навчальна група). Ці групи, за підтримки місцевого еквіваленту советського комсомолу (Чехословацької соціалістичної молоді [ČSM], Вільної німецької молоді [FDJ], Союзу польської молоді [ZMP]), заохочували студентів до «колективного» навчання та «соціалістичного змагання». Під наглядом факультетського викладача вони мали здійснювати контрольні функції в найширшому розумінні цього слова.

У Чехословаччині в 1948 р. розпочалися обмежені реформи освіти, що мали на меті наблизити університети «до виробництва та

практичного життя»³³. Але результати цього не відчувалися належною мірою ще декілька років. Улітку 1951 р. групи експертів нарешті завершили розробку детальних програм навчання та іспитів, а «виробнича практика» стала обов'язковою частиною студії³⁴. Кількість навчальних годин виявилася зовеликою, оскільки чиновники вважали, що студенти мають проводити стільки ж часу на заняттях, скільки робітники на заводі. Через вибух незадоволення, спричинений цими заходами, у 1954 р. тижнева кількість годин була скорочена до тридцяти шести, але цей рівень витримувався не всюди. Під час короткої відлиги 1956 р. один молодіжний журнал оприлюднив інформацію, що студенти в Оломоуці щотижня проводили на заняттях 42 години³⁵.

Перевантажені програми навчання не були належно організовані. За відсутності центральних студентських містечок (кампусів) студенти часто витрачали більше половини дня на поїздки з одного факультету на інший, розташований у протилежній частині міста. Однак функціонери примудрялися й тут не спускати зі студентів всевидючого ока. У перший рік навчання один із студентів обирався старостою групи і мав перевіряти відвідування занять та організовувати «допомогу» слабшим студентам.

Кількісне зростання студентів досягалося за рахунок зниження їхньої якості. У 1937 р. на одного університетського викладача припадало 17,9 студентів, але восени 1952 р. їх уже було 37,4, а в 1956 р. – 48³⁶. Звільнення професорів потягли за собою залучення викладачів без традиційної кваліфікації, особливо на факультетах права та філософії: восени 1948 р. на празькому філософському факультеті викладало п'ять професорів і вісім лекторів, які не мали габілітації³⁷. На юридичному факультеті не мали габілітації один «повний» професор і дванадцять лекторів. Ця тенденція, однак, не поширювалася на факультети медицини та природничих наук. Медичний факультет у Карловому університеті, хоча й більший втричі від юридичного, восени 1948 р. мав лише одного викладача без традиційної кваліфікації³⁸. З метою компенсувати брак кваліфікованих спеціалістів, значна частина навчальних обов'язків передавалася кращим аспірантам, але часто вони просто вголос читали навчальні матеріали, які студенти старанно переписували до своїх конспектів.

За таких складних умов успішність студентів залишалася низькою. У 1954 р. не склали іспити 34 % першокурсників празького медичного факультету, а на технічних факультетах ця цифра сягала 50 %³⁹. Відтепер університети часто заважали інтелектуальному зростанню. Один із студентів філософського факультету в Брно скаржився в газеті Чехословацької соціалістичної молоді *Mladá fronta* в

травні 1956 р.: «Навчатися самостійно – це було найпершим бажанням нас усіх. Але це бажання не здійснилося, і до сьогодні воно не може бути здійснене. Ми маємо вибачитися перед нашими викладачами за те, що не в стані стежити за професійними журналами і брати участь у важливих імпрезах і лекціях поза факультетом. Ми маємо єдине бажання – добре виспатися, аби мати достатньо енергії, щоб наступного дня витримати сидіння й конспектування. На нашому факультеті ми тільки й робимо, що пишемо конспекти»⁴⁰.

Якщо в студентів не було часу на заняття, то його не було й на політику; на зустрічі у 1954 р. функціонери з Центрального Комітету погодилися, що надмірні вимоги в університетах створювали «атмосферу байдужості та пасивності щодо питань політичного життя»⁴¹.

Життя студентів у Східній Німеччині та Польщі розписувалося подібним же чином. ССПН були потрібні не всебічно освічені науковці, а «спеціалісти, які б працювали згідно планової дисципліни». У 1953 р. студенти відвідували 28-32 обов'язкові лекційні години щотижня й мали працювати по 12-14 годин щоденно, щоб не вибиватися з заданого темпу. Групи «Вільної німецької молоді» [FDJ] були повинні перевіряти дотримання навчального плану після занять⁴². У 1951 р. німецький семимісячний навчальний рік був подовжений до десяти місяців. Формально студенти ще мали два місяці канікул, але функціонери «Вільної німецької молоді» зазіхали й на цей час, відправляючи студентів набувати практичного досвіду на призначених напрямках роботи⁴³. У Польщі аспіранти були повинні відсидіти певну кількість годин у кабінетах, незалежно від того, мали вони роботу чи ні, в ім'я «виробничої дисципліни»⁴⁴.

Напружені плани зумовлювали також зниження якості викладання. Кількість студентів на одного „повного” професора в Східній Німеччині коливалася від 54,5 чол. у 1948 р. до 74,5 чол. у 1952 р., а кількість університетських викладачів, які не мали докторату, становила від 18 до 28 %. У Ляйпцігу кількість викладачів – не-науковців невпинно зростала: з 9 % у зимовому семестрі 1946-1947 навчального року до 29 % в осінньому семестрі 1951-1952 навчального року⁴⁵.

Головні зміни в організації навчання польських студентів включали в себе систему «двоступеневого навчання», запроваджену в 1949-1950 навчальному році. Звичайний п'ятирічний курс навчання поділявся на «два ступеня». Цей захід не мав советських аналогів, але його мета – швидке продукування спеціалістів з економіки – цілком відповідала советському духу⁴⁶. Відтепер більшість студентів завершувала навчання за три роки та діставала призначення на робочі

місця згідно потреб держави. Менша частина обдарованіших студентів – найменше їх було в гуманітарних і соціальних науках – продовжували навчання на другому «ступені» і після наступних двох років перебування в вузі отримували ступінь магістра⁴⁷. Пропорційно це виглядало так: у Ягеллонському університеті в 1951-1952 навчальному році налічувалося 246 першокурсників-правознавців першого «ступеня», але на першому році другого «ступеня» із них залишилося лише 28 чол.⁴⁸ Цей процес не зачепив медичної освіти⁴⁹. Як і в сусідніх країнах, обов'язки студентів у Польщі зросли в декілька разів, а навчальні програми в повному обсязі залишали мало часу на навчання, не кажучи вже про особисті інтереси⁵⁰.

У кожному з цих випадків вищій освіті не було надано ні ресурсів, ні часу для реалізації амбіцій планувальників, результатом чого стало, за словами Дьєрдя Петері, «систематичне перенапруження» студентів: «Тисячі студентів, яким бракувало належної середньої освіти, були швидко пропущені через університети, де не вистачало ні компетентних викладачів, ні обладнання, ні загальних умов, необхідних для професійної та наукової освіти»⁵¹. Польські заклади двоступеневого навчання спричиняли серйозні проблеми загального характеру; трьох років просто не вистачало для підготовки інженера або жодного іншого потрібного для економіки спеціаліста. Страх перед можливістю невиконання шестирічного плану через неналежну підготовку спеціалістів змусив польський уряд скасувати двоступеневе навчання в 1954 р. і повернутися до традиційної магістерської освіти⁵². Однак проблема не могла бути вирішена так швидко. У 1956 р. знайти компетентного спеціаліста стало настільки складно, що уряд звернувся до польської еміграції на Заході в пошуках інженерів для роботи в державному проекті побудови залізничних шляхів у Трансйорданії⁵³. У чеських землях промисловість також потерпала від неспроможності університетів випускати належно підготовлених спеціалістів⁵⁴.

Наслідкування советського досвіду не обмежувалося лише студентською освітою. На початку 50-х рр. польське, чеське та, меншою мірою, східнонімецьке керівництво копіювало советський стиль аспірантури з двоступеневою системою докторату, яка була відокремлена від процесу підготовки до викладання в університеті та підлягала затвердженню центральними органами влади. Відтак у Польщі та чеських землях наукові ступені «кандидата» та «доктора наук» замінили собою, відповідно, традиційні для Центральної Європи докторат і габлітацію. Як і в Советському Союзі, нові наукові ступені можна було отримати й поза університетом, наприклад, в Академії наук. Скасування старої системи спричинило багато клопоту; сотні польських претендентів на докторат поспішали захистити дисертацію

до введення нових правил у квітні 1952 р.; подібним чином, коли у 1956 р. стало зрозуміло, що керівництво має намір повернутися до старої практики, сотні дисертантів не поспішали захищатися, поки двома роками пізніше советські наукові ступені не були відмінені. Одночасно, протестуючи проти структурних змін, поляки просто масово припинили отримувати наукові ступені⁵⁵.

У чеських землях не стільки застосування нових наукових ступенів, скільки скасування традиційного професійного ступеня «доктора» поставило в скрутне становище, перш за все, медиків і юристів. Наприкінці 1953 р. студенти медичних факультетів, що їх готувалися випустити без освячених століттями «титулів», підняли хвилю протесту по всій Чехословаччині проти скасування старої традиції. Група активістів із Братислави відвідала кожне університетське місто, сподіваючись організувати загальнодержавну конференцію з цього приводу⁵⁶. Інша група студентів робітничого походження звернулася до колишнього міністра Зденека Неєдлого: «У лікарнях ми будемо підніжками для титулованих лікарів, а в судах та адвокатських конторах – простими писарями, оскільки люди завжди хочуть мати справу з ковалем, а не з його підмайстром. Ми бачимо, що столітні традиції в нашій країні мають більшу силу, ніж форсовані експерименти декількох осіб, які прагнуть здобути собі славу реформаторів»⁵⁷.

У всіх трьох державах були вжиті заходи для централізованого присудження наукових ступенів і призначення нових викладачів. Між 1951 та 1953 рр. керівництво в усіх трьох державах почало залучати значну кількість кандидатів на перший науковий ступінь до централізованої аспірантури⁵⁸. Аспірантам стаціонару зазвичай надавалася трирічна стипендія без викладацьких обов'язків з метою написання дисертації та отримання кандидатського ступеня. Вони мали стати новою генерацією випускників, що працювали за детальними, затвердженими в центрі інструкціями та правилами, складали цілу низку іспитів з численних предметів, включаючи російську мову та марксизм-ленінізм, проходили через декілька щаблів кваліфікаційних вимог на факультетському, університетському та міністерському рівнях, а потім погоджувалися на трирічну працю у місці, вказаному державою⁵⁹. Їхні наукові керівники добиралися з невеличкої групи професорів, яких режим вважав придатними для підготовки соціалістичних кадрів. Проте чимало випускників готувалися до викладацької кар'єри через традиційний інститут «асистентства», де професори самі вибирали своїх наступників, визначали їхню наукову тему, хоча все це й потребувало офіційного схвалення. Але й тут кандидати на академічні посади були повинні складати іспити з

російської мови та марксизму-ленінізму та захищати свої наукові ступені нового типу. Як уже зазначалося, ці ступені надавалися вже не стільки факультетом, скільки центральними державними комісіями, де вирішальний голос мали лояльні до партії науковці⁶⁰.

Щодо східнонімецьких комуністів, то вони проявили в цій справі характерну для них суміш енергійності та стриманості. Відповідно до риторики національної єдності, вони зберігали традиційні ступені доктора та габілітацію до 1968 р. і до кінця 50-х рр. майже не торкалися стосунків між «повним» професором та асистентом у галузі природничих наук та медицини⁶¹. Проте вони почали планувати післядипломне навчання [graduate studies] вже в 1947 р. – набагато раніше, ніж сусідні держави⁶², а в деяких місцях нетерплячі партійні чиновники почали іменувати його *аспірантурою* вже в 1948 р., хоча офіційно нова система дістала таку назву лише з 1951 р.⁶³ З початку 50-х рр. СЄПН, як правило, заповнювала своїми кадрами викладання історії, соціальних та сільськогосподарських наук – тобто тих галузей, де були проведені чистки «буржуазних» спеціалістів⁶⁴. На відміну від ПОРП та КПЧ, вона систематично рекрутувала для цього не лише комуністів, але також вихідців із робітників та селян: у перелічених вище галузях 69,5 % аспірантів були членами СЄПН, а 50,9 % походили з робітничо-селянських родин⁶⁵.

Роль партії

Тому, хто відвідав би Центрально-Східну Європу на початку 50-х рр., роль комуністичної партії у керуванні університетськими справами здалася б не дуже зрозумілою. У кожній державі регіону були подвійні державні та партійні структури, з яких останні мали лише наглядати за першими, хоча на практиці цей нагляд переростав у безпосереднє керування⁶⁶. Більшість ініціатив в освітніх справах – наприклад, створення нових закладів чи зміни в політиці набору студентів, або запровадження нових правових норм – незмінно походили з вищих сфер партійної ієрархії, але ці ініціативи, часто викладені у надто загальній формі, тлумачилися відповідно до державного плану вищими чиновниками міністерства⁶⁷. Таким чином, партія «контролювала» реалізацію плану через механізми, що сягали кожного університету. Первинні партійні організації контролювали виконання плану в університетах, а функціонери з Центрального Комітету стежили за їхньою роботою, втручаючись особисто, коли відчували якісь проблеми: наприклад, дискримінацію студентів робітничо-селянського походження, надто високий рівень

незадовільних оцінок на іспитах чи будь-яке ідеологічне «викривлення».

Зв'язок між університетськими партійними організаціями та Центральним Комітетом був найтіснішим у Східній Німеччині, де, як зазначалося, Центральний Комітет став безпосередньо втручатися в університетські справи в 1946 р. У 1946 та 1947 рр. у центральних комітетах усіх трьох партій були створені відділи культури та освіти, а до початку 50-х рр. вони були розширені та структуровані. У Східній Німеччині підрозділ з питань вищої освіти відповідного відділу в 1952 р. став Відділом науки та вищої освіти. Першого його завідувача, Альфонса Кауффельдта, у 1948 р. змінив Герберт Буссе, змінений у свою чергу Ернстом Гоффманом у 1950 р., та Куртом Гагером у 1952 р.⁶⁸ Останній протримався на цій посаді до 1989 р.⁶⁹, демонструючи безпрецедентну тяглість культурної політики СЄПН, незважаючи на всі потрясіння та проблеми, які руйнували кар'єру партійних керівників у інших місцях.

Відділ науки при Центральному Комітеті ПОРП виник одразу після створення самої партії в кінці 1948 р. Його першим завідувачем став Казімеж Петрусевич, замінений в квітні 1952 р. Зофією Земанковою⁷⁰. За їхньою роботою наглядали секретарі Центрального Комітету Якуб Берман та Едвард Охаб.

Чеський приклад відрізняється від двох попередніх рівнем впливу місцевих партійних організацій. Хоча «культурно-пропагандистський» відділ існував у чеському Центральному Комітеті з 1946 р., партійна політика в галузі вищої освіти до 1953 р. здійснювалася через керовані студентами «комітети вищої освіти КПЧ» у Празі та Брно⁷¹. До того часу головні питання вирішувалися на місцях. В університетах партійні комітети також перебували під контролем студентів. Центральний Комітет приступив до створення відділу, який би займався освітою та наукою, на початку 50-х рр.; його першим завідувачем був Густав Бареш – людина, паралізована страхом перед арештами тих часів, а після 1953 р. відділ очолив Б. Муха. Цей відділ мав чотири сектори, один із яких був присвячений питанням вищої освіти (завідувач – Людек Голубец), а другий – науці (завідувач – В. Пелішек)⁷².

У цьому підрозділі зроблено спробу запропонувати нові способи осмислення процесу советизації у Центрально-Східній Європі. Чіткого плану перенесення советської системи вищої освіти до Чехословаччини, Східної Німеччини та Польщі не існувало. Час від

часу советські спеціалісти та професори відвідували регіон, але їхні рекомендації мали надто обмежений, суто технічний характер. Скоріше не вони, а місцеві комуністи советизували східноєвропейську вищу освіту згідно з місцевими особливостями. Ми побачили, як це відбувалося на початку повоєнного періоду, коли кожне керівництво мало значну свободу в здійсненні культурної та освітньої політики. У наступний період наявність місцевої специфіки стало важче бачити за фасадом сталіністської уніфікації.

Проте, приглядаючись ближче, за цією зовнішньою однаковістю можна було розрізнити деякі суперечності. Візьмемо, наприклад, робітничі курси, створені за прикладом советських робітфаків. Як ми це побачимо більш детально у розділах 12 і 13, існувала велика кількість їхніх варіацій. Робітничі курси в Східній Німеччині тривали три роки й організаційно прикріплялися до університетів, тоді як польські тривали два роки й не мали зв'язку з університетами. Чеські ж курси тривали менше року й розташовувалися навіть не в університетських містах, не кажучи вже про університетські приміщення. Якщо придивитися пильніше, можна побачити ще більше відмінностей: відсоток комуністів на курсах був найвищим у Чехії та Східній Німеччині; польська влада розпочала набір на курси на рік пізніше, ніж Східна Німеччина; стипендії були порівняно вищими в Східній Німеччині; від системи робітфаків відмовилися: в Чехословаччині – в 1952 р., у Польщі – у 1954 р., а в Східній Німеччині лише в середині 60-х рр. Робітфаки в усіх трьох країнах відрізнялися від советського зразка: останній активно використовувався лише на початку та наприкінці 20-х рр. і охоплював навіть більшу кількість членів партії, ніж чеський та східнонімецький. Якщо поглянути ще уважніше, можна помітити навіть більшу різницю – наприклад, у годинах, відведених на окремі предмети, в організації вільного часу, в списках літератури з марксизму-ленінізму.

Ці відмінності в єдиній за типом інституції дозволяють краще зрозуміти процес советизації: неспроможність советів забезпечити східноєвропейців достатньою кількістю інформації про власну систему походила не лише від її постійного перевантаження чи манії секретності, але й від неможливості винести однозначні уроки з советської історії, що сама по собі була серією імпровізацій. Советська історія не підказувала східноєвропейцям, скільки уваги треба присвятити окремим елементам реформи вищої освіти, в якій послідовності їх реалізувати чи як визначити зв'язок між ними. Вона також не містила в собі конкретних указівок, за якими можна було би перенести організаційні структури наддержави до малої центральноєвропейської країни, якщо це взагалі було можливо. Зденек

Неєдлий, людина беззаперечної лояльності щодо Советського Союзу, мав великі сумніви щодо такої можливості, а в 1951 р., коли терор викликав хвилю істерії в Чехословаччині, він навіть казав товаришам із Центрального Комітету КПЧ, що вони не повинні «механічно переймати советський досвід»⁷³. За іронією долі, більша присутність у країні советських радників могла би зміцнити його позицію; наприклад, члени Советської воєнної адміністрації в Німеччині іноді виступали проти огульного запозичення советських норм. Проте, як саме советські радники могли би поводитися в Празі, сказати важко, оскільки вони також винесли різні уроки з советської історії.

Зазначені вище відмінності не заперечували спільності основних завдань, які стояли перед університетами: змінити свідомість суспільства через політичний контроль факультетів соціальних наук та створити соціалістичну еліту зі студентів робітничо-селянського походження. Лише студенти з непривілейованих верств були би зобов'язані партії своєю професійною кар'єрою; лише студенти, виховані та підготовлені в реформованому середовищі, могли би культивувати нову суспільну свідомість. Кожна партія мала пройти через подібні одна до одної кампанії чистки професури та залучити до університетів схожий – якщо не однаковий – контингент студентів робітничо-селянського походження. Однак успіх комуністичних партій у вирішенні цих завдань залежав від місцевих обставин, їхніх обмежень і можливостей.

Особливості місцевого контексту почали проявлятися в перші повоєнні роки, коли комуністи в чеських землях та Польщі поклали відповідальність за міністерство освіти на своїх опонентів, відповідно, чеських націонал-соціалістів і Польську селянську партію. Тим не менше, ПРП уже тоді докладала зусиль щодо зміни студентського складу й намагалася провести новий декрет про вищу освіту ще до повернення собі в 1947 р. відповідного міністерства. КПЧ, навпаки, змогла за цей час зробити дуже мало. Натомість східнонімецькі комуністи не лише зберігали контроль над державною освітньою адміністрацією, але й провели в життя деякі важливі заходи, організувавши чистки професури, залучивши до навчання студентів робітничо-селянського походження та включивши до навчальної програми марксизм.

До певної міри цю різницю можна пояснити пріоритетами керівництва. Приміром, КПЧ, будучи найбільш популярною партією в чеських землях, мала достатню владу, щоб зайнятися вищою освітою, проте вона обрала собі інші завдання. Польський приклад натомість показує, як партійні амбіції обмежувалися суспільством: розроблений комуністами декрет про вищу освіту не дав ніяких результатів тому, що

партія просто не мала кадрів для його проведення у життя в університетах. У Східній Німеччині комуністів, можливо, любили не більше, ніж у Польщі, проте вони досягли більшого, працюючи в суспільстві, яке прогало війну: перш за все, їм допомагала присутність воєнної окупаційної влади, яка вимагала заміни старих еліт робітничими кадрами. Однак, приклад Східної Німеччини знову повертає нас до питання про пріоритети політичного керівництва. Безперечно, лідери СЄПН приділяли набагато більше уваги проблемам культури та освіти, ніж їхні чеські колеги. У зв'язку з цим не варто забувати, що комуністи в чеських землях і Східній Німеччині походили з різного соціокультурного середовища, незважаючи на подібність соціальної структури суспільства в обох країнах.

Хоча кожна з відповідних партій досягла повноти влади на початку періоду зрілого сталінізму в 1948 р., жодна з них не виходила за рамки місцевого контексту з усіма його перевагами та обмеженнями, відчутними в перші повоєнні роки. Саме це пояснює головні відмінності в процесі советизації університетів, який розглядається в наступних розділах книги.

¹ Ляйпцігський фізик-філософ Гаріг, хоча формально й не був міністром, мав голос у Раді міністрів НДР. Гаріг (1902-1966) працював фізиком у Советському Союзі у 30-х рр., перед тим, як був відправлений партією назад до Німеччини та гестапо. Див.: Cerný, *Wer war wer*, 168.

² Рапацький (1909-1970), походженням із львівської родини інтелігентів, вивчав економіку й пізніше, в ролі міністра закордонних справ, був відомий підтримкою плану звільнення Центральної Європи від атомної зброї. У 1939-1945 рр. він був в'язнем німецького табору військовополонених і вступив до ПСП у 1945 р. Див.: Mołdawa, *Ludzie władzy*, 416.

³ Штолль (1902-1981), що був спочатку службовцем цукрової торгівельної компанії (1922-1931), діяв у 30-х рр. як головний чеський комуністичний критик сюрреалізму. З 1934 по 1937 рр. він перекладав роботи Маркса та Енгельса в Москві. Війну він перебував на посаді службовця компанії з переробки зерна. Пізніше Штолль став у Чехії найбільшим фахівцем із соціалістичного реалізму, причому не лише як теоретик, а й практик, обіймаючи посади міністра культури та міністра освіти. Його зробили професором у 1949 р., хоча він і не мав докторату. Див.: *Československý biografický slovník*, 717; SÚA, ÚPV, č.k. 517.

⁴ Ця постанова існувала в польському указі 1947 р., але була скасована в 1951 р. Див.: Hartmann, *Hochschulwesen*, 65.

⁵ "Nařízení ministra školství, věd a umění ze dne 1. září 1950 kterým se vydává organizační a jednací řád Statního výboru pro vysoké školy a blíže upravuje jeho působnost," *Sbírka zákonů*, č. 130/1950, 471-74.

⁶ Hartmann, *Hochschulwesen*, 65-66.

⁷ "Nařízení ministra školství, věd a umění ze dne 1. září 1950 kterým se vydává organizační a jednací řád Statního výboru pro vysoké školy a blíže upravuje jeho působnost," *Sbírka zákonů*, č. 130/1950, 471-74. У Польщі ректор також міг бути доцентом. Див.: Hartmann, *Hochschulwesen*, 65.

⁸ Адольф Хибінський до Єжи Лянде, 16 липня 1949 р. Rkp. VJ, Przyb. 108/74.

⁹ Посада проректора була створена декретом 21 травня 1951 р. Див.: Richert, *Sozialistische Universität*, 92-93.

¹⁰ Olszewski, *Politechnika*, 138.

¹¹ "Zákon ze dne 18. května 1950 o vysokých školách," *Sbírka zákonů*, č. 58/1950, 115-16.

¹² Stallmann, *Hochschulzugang*, 321-22.

¹³ AAN, KC PZPR 237/XVI/127, k. 14.

¹⁴ Член Політбюро СЄПН Фред Елсснер говорив східнонімецьким студентам у Москві в серпні 1954 р., що «вони також покликані одного дня стати інтелектуальними лідерами всієї німецької нації.» Див.: SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9/04/626, Bl. 98. Центральний комітет КПЧ написав своїм обласним комітетам у лютому 1951 р., що «найкращі кадри для нашої партії та економіки будуть формуватися в советських університетах.» Див.: SÚA, AÚV KSČ, f. 100/1, a.j. 1155, l. 70-98.

¹⁵ Пояснення того, як ці імпортовані принципи обумовили закон про вищу освіту в Чехословаччині, див.: SÚA, AÚV KSČ, f. 100/1, a.j. 1155, l. 70-98.

¹⁶ Hartmann, *Hochschulwesen*, 58-59; Łuczak, *University of Poznań*, 243.

¹⁷ Gładysz, *Oświata*, 176.

¹⁸ Departament Studiów Uniwersyteckich, Załącznik Nr. 6, „Plan rozmieszczenia I roku studiów jednolitych na r. 1953,” 10 квітня 1953 р.. AUJ, WP IV 13.

¹⁹ Опір академічної спільноти цій іноземній інституції виявився настільки сильним, що вона була «ліквідована» в 1951 р. AAN, KC PZPR 237/XVI/10, k. 4.

²⁰ Lane, "Structural and Social Change," 22.

²¹ "Zákon ze dne 18. května 1950 o vysokých školách," *Sbírka zákonů*, č. 58/1950, 118.

²² "Vládní nařízení ze dne 14. července 1950 o bohosloveckých fakultách," *Sbírka zákonů*, č. 112/1950, 427.

²³ "Vládní nařízení ze dne 27. června 1950 o některých změnách v organizaci vysokých škol," *Sbírka zákonů*, č. 81/1950, 201. Промислові райони Острави та Північної Богемії до цих змін зовсім не мали вищих шкіл. Див.: SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 50-51.

²⁴ "Zpráva pro Pana Předsedu vlády o osnově vládního nařízení o některých změnách v organizaci vysokých škol," 30 червня 1950 р.; "Důvodová zpráva," 22 червня 1950 р. SÚA, ÚPV, č.k. 833, sig. 812/30/10.

²⁵ Лист Центрального Комітету до місцевих секретаріатів КПЧ, 24 червня 1950 р. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 2104, l. 55.

²⁶ Ibid.. SÚA, AÚV KSČ, f. 02/4, a.j. 146/20, l. 3-8.

²⁷ "Vládní nařízení ze dne 2. října 1951 o organizačních změnách v na vysokých školách," *Sbírka zákonů*, č. 80/1951, 285-86; "Vládní nařízení ze dne 8. července 1952 o některých změnách v organizaci vysokých škol," *Ibid.*, č. 30/1952, 193-94; "Vládní nařízení ze dne 19. srpna 1952 o dalších změnách v organizaci vysokých škol," *Ibid.*, č. 40/1952, 211-12; "Vládní nařízení ze dne 4. listopadu 1952 o zřízení vysoké školy ruského jazyka v Praze," *Ibid.*, č. 63/1952, 290; "Vládní nařízení ze dne 27. listopadu 1953 o vysoké stranické škole při ÚV KSČ," *Ibid.*, č. 97/1953, 372.

²⁸ Müller and Müller, "... stürmt die Festung," 150. Юридичні факультети найбільшою мірою зазнавали сильних «реакційних впливів». У Ростоку більше 40 % студентів-правників опустили в урни «недійсні» бюлетені на виборах до студентських рад у 1950 р. "Vertraulicher FDJ Bericht," МЛНА, МfVB 2311, Bl. 78. В середньому по університетах було виявлено 28,9 % недійсних бюлетенів. ВААР, R2/1903, Bl. 4-7.

²⁹ Richert, "Sozialistische Universität," 70-71.

³⁰ Про подорож до цієї академії функціонерів СЄПН у квітні-травні 1952 р.: "Bericht der Studienreise," SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.08/30, Bl. 178-203.

³¹ ВААР, E1/1738, Bl. 113.

³² ВААР, E1/9107, Bl. 7.

³³ "Prohlášení AV NV Pražských studentů" (недатовано). AUK, SVS B29.

³⁴ Програми були надіслані на тимчасові адреси вчителів, які перебували на вакаціях, щоб вони могли «підготувати свої лекції під час канікул». SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 262, l. 50-51.

³⁵ Urban, *Die Organization*, 204.

³⁶ SÚA, ÚPV, i.č. 2474, sig. 12/3/38.5; SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 284, l. 11.

³⁷ *Seznam osob*, 60-66.

³⁸ *Ibid.*, 11-40; SÚA, ÚPV, č.k. 514, i.č. 2622, sig. 516/1.

³⁹ Urban, *Die Organization*, 205-6.

⁴⁰ Цитата *Ibid.*, 203-4. Щодо інших звітів про перевтомлених студентів, див. документацію за 1954-55 рр., SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 272, l. 169, 233. Керівні функціонери були ознайомлені з цими проблемами ще в 1952 р., коли партійні організації в Брно зауважили, що «студенти перевантажені й, не маючи часу, щоб розвиватися в особистому плані чи для колективного життя, стають вузько освіченими спеціалістами». "Stížnosti na s. Valoucha z Brna," АСАВ, фонд Валоуха, sig. IV, i.č. 852.

⁴¹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 241, l. 76-77.

⁴² Müller and Müller, "... stürmt die Festung," 231-38.

⁴³ Richert, "Sozialistische Universität," 84-86.

⁴⁴ Багато хто протестував, читаючи романи. Steinhaus, *Wspomnienia*, 404.

⁴⁵ Müller and Müller, "... stürmt die Festung," 299-301.

⁴⁶ Плани поділу програм випускників на професійну та академічну частини були вперше представлені на інженерних відділеннях упродовж довоєнного періоду. Olszewski, *Politechnika*, 201-2. Вони стали частиною програми ППР влітку 1945 р. Lewandowski, *Rodowód*, 27; Krasiewicz, *Odbudowa*, 323.

⁴⁷ Передбачалося, що в 1951 р. від 25 % до 28 % випускників першого «ступеня» продовжать навчання на другому «ступені». Желіговська [до ректорів, 10 вересня 1951 р., AUJ, S III 248.

⁴⁸ Загалом було 1000 та 177 студентів усіх спеціальностей відповідно. "Zadania planu w zakresie szkolenia na rok 1953 dla Uniwersytetu Jagiellońskiego," AUJ, WP IV 13.

⁴⁹ Hartmann, *Hochschulwesen*, 58.

⁵⁰ Вже в 1953 р. керівні державні функціонери, а також представники кліру почали критикувати надмірну перевантаженість нових навчальних планів. ААН, КС PZPR 237/XVI/102, k. 50-52. Апарат поширив копії цієї скарги серед партійного керівництва.

⁵¹ Péteri, *Academia and State Socialism*, 235-36. Про погану підготовку викладачів вищої школи в Польщі див. статтю: "Złote kadry," *Głos Pracy*, 28 серпня 1956 р.

⁵² Kolankiewicz, "Technical Intelligentsia," 189.

⁵³ Представник уряду звернувся до своїх знайомих у Швейцарії. Він заявив, що вся важлива робота у промисловості все ще має виконуватися технічними працівниками, підготовленими в довоєнний період, через «катастрофічний рівень» освіти студентів. Radio Free Europe Report, Item № 6925/56, Press Archive of the Herder Institute, Marburg.

⁵⁴ SÚA, AÚV KSČ, f. 02/2, a.j. 99, l. 20.

⁵⁵ У Вроцлаві перший кандидатський ступінь (з юриспруденції) був присуджений лише в 1955 р., а в галузі польської літератури він узагалі ніколи не надавався. Див.: Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, 36. Загалом у Польщі з 1951 по 1958 рр. було надано тільки 35 ступенів кандидата юридичних наук; для порівняння – між 1945 та 1951 рр. один лише юридичний факультет у Познані присудив 76 докторських ступенів. Див.: Hartmann, *Hochschulwesen*, 123-24.

⁵⁶ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 240, l. 122-23.

⁵⁷ Лист до Неєдлого від "Skurpa ADK", 12 червня 1954 р. АСАВ, фонд Неєдлого, ч.к. 24.

⁵⁸ Законодавство про аспірантуру почало діяти з 1950 р. в чеських землях, з 1951 р. – в Східній Німеччині, а з 1952 р. – в Польщі. SÚA, MŠK, č.k. 312, MŠVU č. 129 708/50-III/1; Jessen, "Vom Ordinarius," 82-83; Hartmann, *Hochschulwesen*, 121.

⁵⁹ Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, 35-37.

⁶⁰ До 1956 р. в Чехословаччині закінчили аспірантуру 1263 особи; випускниками аспірантури було більше 15 % асистентів професорів в закладах вищої освіти; 695 чол. навчалися в денній, 1343 чол. – у заочній формі аспірантури. "Rozbor současného stavu výchovy vědeckých kádrů" (без дати [1956]). SÚA, ÚPV, i.č. 3827. У Польщі між 1951 та 1958 рр. 784 особи отримали ступінь кандидата і 83 – доктора наук. У 1956 р. 1374 особи навчалися в аспірантурі, а 12621 були ад'юнктами та асистентами професорів. Див.: Hartmann, *Hochschulwesen*, 112, 122.

⁶¹ Опозиція щодо централізовано розпланованих аспірантських студій виявилася сильнішою в медицині та природничих науках; наслідком цього стало те, що закон про аспірантуру не було схвалено, поки не з'явилася нова постанова про асистентів професорів (*Assistentenordnung*) 1957 р., яка надала державним функціонерам в університетах (аналогу советських «проректорів з наукової роботи») право вирішального голосу щодо кадрового поповнення установи. Див.: Jessen, "Vom Ordinarius," 87-88, і "Zur Sozialgeschichte," 132-34.

⁶² У 1947 р. СВАН видала «Наказ № 55», який закликав до навчання 200 «активних антифашистів» на дворічних курсах післядипломних студій. До серпня 1949 р. східнонімецький режим прийняв 157 «кандидатів на фахове викладання та дослідницьку роботу» в рамках програми підготовки нових наукових кадрів

(*Förderungsverfahren*). З них 88 чол. були спеціалістами з соціальних, гуманітарних наук та права; інші готувалися з медицини, природничих чи технічних наук; 37 чол. були з робітників та 3 чол. – з селянської бідноти; 116 осіб належали до СЄПН. Jessen, "Vom Ordinarius," 82; ВААР, R2/1906, Bl. 114-17.

⁶³ Наприклад, у Ляйпцігу слухачів, які готувалися до зайняття викладацьких посад, іменували *аспірантами*. Вони були переважно членами партії і, всупереч звичайній процедурі, самі обирали собі наукових керівників, користуючись допомогою місцевої організації СЄПН. У липні 1950 р. таких аспірантів було 41 чол., з яких 31 чол. спеціалізувався в галузі гуманітарних і соціальних наук. UA der HUB, 359/2/17, Bl. 138-39.

⁶⁴ Про ситуацію в Ляйпцігу див.: "Analyse über die wissenschaftliche und politische Arbeit an der Karl-Marx-Universität," 9 листопада 1954 р., SSA, IV 4.14/53, Bl. 13-14.

⁶⁵ До квітня 1953 р. 1423 студенти перебували в *аспірантурі*, з них 60 % спеціалізувалися в галузі соціальних наук. «Betr.: Kader-Analyse der wissenschaftlichen Aspirantur,» 15 квітня 1953 р. ВААР, R3/147, Bl. 132-39.

⁶⁶ Проблема первинних партійних організацій, що намагалися віддавати розпорядження університетській адміністрації, залишалася актуальною в чеських землях на початку 50-х рр., але невідомою в Польщі. Щодо звітів за 1952-1953 навчальний рік із цієї проблеми, особливо у Белостоку, Щецині та Гданську, див.: AAN, KC PZPR 237/XVI/4, k. 6, 36, 56, 66-67.

⁶⁷ Наприклад, 24 травня 1955 р. секретар Центрального комітету Їржі Гендрич наказав прем'єр-міністру Вільяму Широкому «ліквідувати неповну зайнятість серед молоді» шляхом консультацій з різними міністрами, діючи за певним планом. SÚA, ÚPV, i.č. 2482, sig. 12/3.81.39.

⁶⁸ Буссе (нар. 1899) походив з родини службовця, був учителем за професією, вступив до КПН у 1930 р. ВААР, R2/928, Bl. 160. Гоффман (1909-1984) вступив до СПН у 1928 р., за професією коваль. Він був інтернований у Бранденбурзі з 1934 по 1937 рр., служив у каральному батальйоні з 1942 по 1945 рр., після війни працював у структурах СЄПН, займаючись справами молоді; член Центрального Комітету СЄПН з 1950 по 1954 рр. Broszat and Weber, *SBZ-Handbuch*, 933.

⁶⁹ У 1954 р. відділ пропаганди і відділ науки та вищої освіти Центрального Комітету об'єднали, щоб утворити відділ науки та пропаганди, який в 1957 р. став називатися відділом науки. Оскільки десь у 1955 р. Гагер був відповідальним секретарем Центрального Комітету, Йоганнес Герніг (нар. 1921 р.) став головою відділу, протримавшись на цій посаді також до 1989 р. Neuhäusser-Wespy, "Der Parteiapparat," 144. Гагер (нар. 1912 р.) займався справами вищої освіти вже в 1950 р. ВААР, R2/1140, Bl. 95. Він походив із робітничої сім'ї, навчався в середній школі й вступив до КПН у 1930 р. Під час війни перебував у Англії, повернувся до Німеччини в 1946 р., де активно займався пропагандистською та журналістською роботою в СЄПН. Černý, *Wer war wer*, 162-63.

⁷⁰ Польський відділ був відносно недоукомплектований, маючи лише п'ять працівників у травні 1952 р. AAN, KC PZPR 237/XVI/5, k. 2. Петрусевич був біологом з Вільно, а Земанкова прийшла з відділу пропаганди воєводського комітету ПОРП у Кракові.

⁷¹ Kavka, *Stručné dějiny*, 304. У 1946 р. «пропагандистсько-культурний» відділ Центрального Комітету мав чотири підвідділи, один із яких займався справами культури, а інший – освіти. Підвідділ пропаганди очолював Арношт Кольман.

⁷² SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 234, l. 7. На короткий час у 1950-1951 рр. Честмир Цісарж також працював у відділі. Бареш (1910-1979), із народження Брайтенфельд, у комуністичному русі з 1926 р., був за професією журналістом, після війни став головним редактором партійного органу *Rudé Právo*. Він був членом Центрального Комітету з 1952 р. Див.: *Československý biografický slovník*, 25.

⁷³ У зв'язку з цим він сумнівався щодо придатності для Чехословаччини заочного навчання – форми, більш придатної для країни з великими відстанями між університетами. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 272/1, l. 53-56. Неєдлий подібним же чином енергійно протистояв скороченню терміну навчання в учбових закладах за «советськими моделями», вважаючи це непотрібним для високорозвиненої освітньої системи.

ЧАСТИНА II. **СПАДЩИНА СТАРОЇ ПРОФЕСУРИ**

На шляху комуністів у їхньому намаганні підпорядкувати вищу освіту державному плануванню стояли структури університетського самоврядування. Але, як виявилось, ці структури можна було відносно легко зруйнувати. З 1947 до 1951 рр. по всій Центрально-Східній Європі уряди видавали директиви щодо передачі істотних повноважень учених рад університетів [senates] і факультетів міністерствам освіти. Більш серйозною перешкодою для комуністів стала стара професура з її непередбачуваним способом мислення та поведінки. Якщо вона становила більшість на факультетах, там продовжувало своє життя середовище з традиційними для нього академічними цінностями, що передавалися молодим людям паралельно з тим знанням, яке насаджувала партія. Навіть у рамках нових навчальних планів більшість старої професури підтримувала в студентах думку, що наука має цінність сама по собі, незалежно від короткочасної політичної кон'юнктури.

Партійні функціонери зіткнулися з дилемою: з одного боку, вони не могли покладатися на старих науковців, прищеплюючи молодим людям цінності соціалізму, з іншого – вони потребували їхнього досвіду задля будівництва матеріальної бази соціалізму. Тотальна чистка професури зробила б неможливою підготовку архітекторів, інженерів та лікарів для нового суспільства. Внаслідок цього, у технічних, природничих і медичних науках підтримувався високий рівень континуїтету. Навіть СЄПН, найбільш ідеологічно сувора партія, мусила йти на суттєві компроміси з професорами медицини, наприклад, погоджуючись із їхнім вибором наступників¹.

Зовсім інша логіка застосовувалася щодо соціальних і гуманітарних наук. Вважалося, що раптове зникнення «буржуазних» професорів правознавства чи історії не становитиме небезпеки для будівництва соціалізму. Як висловився високопоставлений партійний функціонер у справах культури Антон Аккерманн, виступаючи в травні 1949 р. перед посадовцям із СЄПН та вченими: «Коли реакційний філософ чи історик переїжджає [до Західної Німеччини], ми сміємося. Але ситуація змінюється, коли йдеться про фізиків, математиків чи [інших] спеціалістів, яких ми потребуємо та яких не можемо замінити»². Після 1947 р. репресії змусили філософів і фахівців із

соціальних наук, що пережили денацифікацію, перебралися до західних зон окупації. З цього часу при прийомі до аспірантури з соціальних та гуманітарних наук застосовувалися жорсткі політичні стандарти³. У чеських землях чистки 1948 р. стали особливо жорстокими щодо істориків, правознавців та представників соціальних наук, але вони майже не зачепили професорів технічних і медичних наук. Подібна політика мала прецеденти в советській історії: у перші післяреволюційні роки звільнювали переважно професорів, які представляли соціальні науки. Вважалося, що, на відміну від медиків, їх буде легко замінити; і в Советському Союзі, і в Східній Європі спеціалістів із марксистсько-ленінської філософії та історії готували на прискорених курсах, які часто тривали менше року⁴.

Польські комуністи, однак, не дотримувалися подібної логіки. «Буржуазні» професори правознавства та історії продовжували тут викладати та проводити семінари й в сталінські часи; хоча певній кількості філософів і соціологів викладання було заборонено, вони зберегли свій професорський статус. Польська специфіка неодноразово ставала предметом обговорень польських науковців. Колись відомі партійні спеціалісти в сфері соціальних наук, зокрема такі, як Адам Шафф чи оксфордський економіст Влодзімеж Брус змальовували повоєнну Польщу як оазу культурного та інтелектуального плюралізму та приписували такий стан справ партійній еліті, зокрема її обмеженій програмі реформ, яка, нібито, передбачала заново згуртувати польський науковий світ і – щонайбільше – додати до нього марксизм. Комуністи зображувалися як польські патріоти, які модернізували країну, захистивши її від намірів хижого сусіда, чий вплив у зв'язку з цим відповідно підкреслювався⁵. Ті, хто заперечував подібну точку зору, включаючи більшу частину науковців та викладачів, а також провідних представників польської інтелектуальної спільноти, підкреслювали, що польські комуністи завдали науці свідомої шкоди, закриваючи кафедри та наукові товариства, звільнюючи асистентів професорів, забороняючи або піддаючи цензурі публікації та масово пропагуючи фальшиві твердження – усе це одразу після Другої світової війни, яка, принагідно кажучи, спричинила найбільші спустошення саме в Польщі.

Нещодавно відкриті архіви підтверджують думку останніх. За зачиненими дверима головні провідники культурної політики польських комуністів говорили те саме, що й їхні колеги в інших країнах народної демократії, постійно проголошуючи прагнення радикально змінити систему вищої освіти. У меморандумі від лютого 1945 р. радник Якуба Бермана на «академічному фронті», професор Людвік Савіцький написав, що партійна програма матиме вигляд не «реформістського руху, а повної перебудови всієї системи освіти»⁶. На

засіданні комісії Центрального Комітету ПРП у справах освіти та культури в червні 1947 р. Станіслав Сжешевський запропонував «модель, уже реалізовану в інших країнах народної демократії, а саме – усунення “реакційної верхівки” [główka] в кожному університеті»⁷. Декількома місяцями пізніше, на конференції польських ректорів, Сжешевський поставив вимогу «усунення всіх кар’єристів, спекулянтів та інших елементів з університету»⁸. У 1950 р. на зустрічі «марксистських істориків», пов’язаних із Центральним Комітетом ПОРП, включаючи Целіну Бобінську, Ніну Ассородобрай та Станіслава Арнольда, було ухвалено рішення щодо «персональної атаки [на професорів] Гурського та Конопчинського»⁹. Того ж року високопоставлений функціонер у справах культури, Стефан Жулкевський, подав на розгляд план поступового звільнення старших і молодших викладачів із кафедр польської філології¹⁰.

Специфіку польського прикладу зумовлювали зовсім не наміри польських комуністів; їхнє керівництво бажало здійснити такі ж радикальні зміни в соціальних і гуманітарних науках, що відбувалися повсюди. Що виглядало справді особливим у польському випадку, так це професура. Порівняно з їхніми колегами в чеських землях чи Східній Німеччині польські професори, навіть і в галузі соціальних наук, залишалися єдиними в своїй опозиції до комунізму. Їхня згуртованість походила з культури польського університетського середовища (*środowisko*), з притаманним йому сильним та ексклюзивістським почуттям ідентичності. Саме це втримало польських комуністів від їхнього наміру завдати удару по університетам.

Найбільш очевидною політичною властивістю цього середовища можна вважати відданість польській моделі римського католицизму з її чітко окресленими нормами поведінки. За іронією долі, твердження Чеслава Мілоша про те, що релігія втратила свій вплив у Європі після війни, можна визнати вірним щодо майже всіх країн, окрім його власної батьківщини¹¹. Церква вважалася в Польщі bastionом національної культури сильніше, ніж будь-коли. Загибель її старого керівництва та масова участь священників у децентралізованих структурах підпілля під час війни послабили зв'язок між церквою та державою й зблизили сприйняття світу і цінності духовенства та народу більше, ніж будь-коли¹². З'явилося нове покоління прогресивних католицьких інтелектуалів, які сприйняли ідеї Жака Марітена та Франсуа Моріака й виступали гідними конкурентами комуністичним полемістам щодо необхідності соціальних реформ. Ці інтелектуали могли протистояти квазі-релігійній привабливості комунізму також через те, що вони представляли новий підхід до питань віри, водночас залишаючись на міцному ґрунті традиційної теології¹³. Пізніше Чеслав

Мілош пригадував, як він зміг встояти перед привабливістю Владіміра Маяковського: «Вистачило одного силогізму Фоми Аквінського, щоб знищити його»¹⁴.

Усе це надавало польському католицизму легітимності, яка оберталася організаційною потужністю. Церква залишалася наступальною силою; її вплив пронизував університетське життя у Польщі такою мірою, що не мала паралелей в чеських землях чи Східній Німеччині. Професори-комуністи вінчалися в церквах, монахи в рясах ходили коридорами кафедр марксизму-ленінізму, сотні студентів навчалися філософії, політичним наукам і теології в священників під час подорожей в гори чи в громадах та інститутах «релігійних знань». Головний фахівець із польської літератури в Ягеллонському університеті, Станіслав Пігонь, залишався офіційним членом товариства *Milicji Niepokalanej*, заснованого Максиміліаном Кольбе – організації, метою якої було навернення «грішників, еретиків і схизматиків»¹⁵. Він та інші відомі діячі університету мали тісні стосунки з кардиналом Каролем Войтилою, який колись вивчав польську літературу в Кракові¹⁶. Коли в 1968 р. Пігонь помер, Войтила прочитав відхідну по ньому. Кількома роками пізніше майбутній Папа відправив похоронну месу по молодшому колезі Пігоня, Казімежу Виці – найбільш послідовному прихильнику марксизму в Ягеллонському університеті.

Приїжджаючи до Польщі в 40-50-х рр., советські урядовці та науковці не переставали «дивуватися» «силі та впливовості католицької церкви, як у вихованні дітей, так і в науці»¹⁷. У 1950 р. польське державне видавництво надрукувало 150 000 примірників російської граматики для десятого класу. Авторами її стали три польські професори. Двома роками пізніше один із цих текстів потрапив до советського посольства, де із здивуванням побачили, що першим прикладом іменника було слово «Бог»¹⁸. Звіт посольства влітку 1958 р. усе ще фіксував усеохоплюючу присутність римського католицизму в польських університетах: «за згодою [університетської] адміністрації суворо дотримувалася п'ятничний піст без уживання м'яса» в кафетеріях Познані; священники відвідували гуртожитки й допомагали матеріально студентам – у Торуні церква мала для цього спеціальний фонд, який нараховував близько 180 000 злотих. Кардинал Вишинський сам часто відвідував університетські міста й на проповіді у Варшаві в присутності більше ніж 3 000 студентів, проголосив, що «Христос є єдиним спасінням для польського народу»¹⁹.

Навіть ті заклади вищої освіти, які партія могла формувати з самого початку, як, наприклад, Медична академія в Сілезії, видавалися просякнутими релігійним духом. У звіті за жовтень 1953 р. щодо

навчальних проблем студентів робітничого походження, підготовленому для Якуба Бермана, нарікалося, що «викладацький склад і учбова адміністрація представлені цілковито чужими, якщо не ворожими до нас, людьми. Вони тісно пов'язані з місцевим духівництвом й погано впливають на молодь. Професор Хоронжек, ректор академії, приятелює з місцевим парафіяльним священником, проводить із ним багато часу й, без сумніву, перебуває під його впливом у багатьох справах... В академії панує релігійний настрій; в гуртожитках майже над кожним ліжком висять картини релігійного характеру, а також можна знайти декілька вітарів»²⁰. Попередник Хоронжека розпочав 1948-1949 навчальний рік із прохання призначити для академії римо-католицького священника.

У Торунському університеті, новому закладі вищої освіти, що відкрився після війни, першим повоєнним ректором (у 1945-1949 рр.) став історик Людвік Колянковський, особистий друг Пія XI. Його наступник, професор правознавства Кароль Кораній (1949-1951 рр.) також навряд чи палав бажанням допомагати студентам ставати соціалістами, оскільки сам нещодавно прийняв римо-католицьку віру²².

У чеських землях католицька церква не здобула подібної легітимності з історичних причин; для багатьох вона виглядала так, як історична Росія для Польщі, тобто ворогом нації²³. Головні опоненти комунізму в Чехії були однозначно налаштовані проти церкви й не могли навіть чітко сформулювати – не те, щоб створити – власну ідеологічну альтернативу; фактично, вони поділяли з комуністами їхні ключові ідеологеми: славізм і соціалізм²⁴. За словами одного з провідних католицьких критиків, усе, що липалося для протистояння комуністичній ідеології, були «філософія порожніх балачок [*Philosophem*], невиразна ідеологія порядності міцного середнього класу, згідно з якою "всі люди є в цілому хорошими"». Опортунізм і переконання злилися в єдине ціле в цій сірій зоні; багато інтелектуалів почали пропагувати марксизм-ленінізм не тому, що «були змушені це робити, а тому, що їхні власні переконання не йшли в жодне порівняння з привабливістю комунізму»²⁵. Після мюнхенської травми, поразки демократії західного типу та очевидної неминучості «соціалізму» багато професорів поводитися так, начебто сама історія протистояла їм²⁶. Комуніст Арношт Кольман пізніше пригадував, як він закликав витирати підлогу своїми опонентами в перші повоєнні роки, навіть до того, як КПЧ оволоділа державним апаратом: «Мені довелося боротися з найбільш рішучими та вправними полемістами, з журналістом Славіком із національних соціалістів, із моїм колегою, професором філософії Козаком, із Павелом Тігрідом та правим соціал-демократом

Белеградеком. Не буду прикидатися скромником: я вийшов переможцем із усіх цих словесних баталій і відчував себе матадором».

Це спогади людини, яка не насолоджувалася тріумфом, а залишалася старим емігрантом із брежнєвської Росії, що осмислює причини, через які його життя «ішло не так»²⁷. Один із його опонентів, празький філософ Йозеф Краль, підтвердив точність спостережень Кольмана в мемуарах, написаних від руки наприкінці 60-х рр., що зберігалися в цілості до 1989 р. в архівах Чехословацької Академії наук. Звертаючись до ранніх повоєнних років, автор пригадав великий «риторичний талант» Кольмана, його «впевненість у собі, що межувала з пихою» та його дивну привабливість для колег, що не мали стійких переконань. Краль та його колеги, знаючи, що Кольман не мав необхідної кваліфікації, тим не менше проголосували за надання йому звання «повного» професора в 1945 р. «Ворог, отже, проник до замку» й почав зондування та використання особистої та політичної лояльності членів факультету – процес, що досяг кульмінації в лютому 1948 р., під час політичної чистки, організованої студентами під впливом Кольмана²⁸. За таких обставин студенти, яких не звабила риторика Кольмана, виступили на захист університетської автономії. Їхнє ядро склали католицькі народні демократи, які завдали поразки КПЧ на виборах до деяких студентських рад перед лютим 1948 р. і мали особливий вплив у Моравії. Після цієї дати їхні альтернативні комунізму погляди були стерті з колективної пам'яті суспільства, а релігійне життя чеських студентів стало суто приватною справою – її не торкалися навіть у церкві.

Подібним же чином церкви в Східній Німеччині з історичних причин не могли протистояти державі ні у вигляді організованої народної опозиції, ні в формі чіткої ідеологічної альтернативи. Як католицька, так і протестантська церкви свого часу зробили небагато для протистояння націонал-соціалізму; фактично, чимало представників духовенства, хоч і з деякими застереженнями, підтримали нацистський режим, особливо його хижацьку міжнародну політику²⁹. Їхня позиція виявилася надто слабкою, щоб із принципових міркувань протистояти комуністичному тоталітаризму. СЄПН із легкістю продукувала компрометуючі документи на свого найбільш рішучого опонента, берлінського протестантського єпископа Отто Дібеліуса, який мав суперечливу репутацію в Третньому Райху³⁰. Та невелика кількість осіб, що здобула моральну легітимність завдяки діяльності в “Bekennende Kirche” [Церкві Сповіді – пер.], такі, як Мартін Німеллер чи Гайнріх Грюбер, не могла знайти недвозначних слів для засудження комуністичного режиму, бо розуміла СЄПН як представницю робітничого класу, який довгий час перебував поза увагою церкви³¹.

Вони, крім того, відчували докори сумління через злочини своєї країни й ніколи навіть не мріяли звертатися до нового керівництва мовою, якою в лютому 1950 р. послуговувалися краківський кардинал Сапега та польський примас Вишинський. Під час зростання хвилі нападок на “Caritas”, благодійну організацію, що мала помітний вплив в університетах, обидва вони звинуватили Болеслава Берута у «боротьбі з Богом»: «Наш лист є голосом сумління польської нації й цей голос звертається до Тебе як до президента республіки; він викликаний необхідністю вважати Тебе, пане президенте, й Твій уряд відповідальним перед Богом та історією за війну проти релігії й польської церкви»³². Польська церква, можливо, й не мала «легіонів», але вона мала владу власної мови.

Солідарність польських професорів мала глибоке коріння не лише в римо-католицькій вірі. Головні репрезентанти польської професури – філософи Тадеуш Котарбінський та Казімеж Айдукевич, історик Тадеуш Мантойффель чи соціолог Юзеф Халасінський – не були учасниками організованого церквою руху, однак виступали разом зі своїми колегами проти держави. Будучи представниками польської інтелігенції, усі вони поділяли елітарну ідентичність, яка не мала аналогів у чеських землях чи Східній Німеччині. З точки зору ставлення польських професорів до держави, приналежність до інтелектуальної еліти виявилася набагато важливішою, ніж професійний “habitus”, хоча польські професори й поділяли зі своїми чеськими та німецькими колегами відчуття професійної виключності та власної вирішальної ролі у формуванні національної еліти. Наукове кредо берлінського професора теології Ганса Літцманна (1875-1942) виглядало взірцевим як для Праги, так і для Кракова: «відданість науці, добросовісна наукова методологія, вичерпне й об'єктивне використання джерельної бази та готовність прийняти висновки, зроблені на підставі цих джерел»³³. Однак подібний “habitus” формувався лише в університетських професорів.

Первинна соціалізація професорів відбувалася раніше: у чеському та східнонімецькому випадках – у нечисленних, але неоднорідних середніх класах складних модерних суспільств; в Польщі натомість – у меншій, але згуртованішій групі, яка перебувала на вершині аграрного в основі своїй суспільства³⁴. Історично склалося так, що польська інтелігенція вийшла зі *шляхти* (дворянства), і в той час, коли німецькі чи австрійські професори лише прагнули вести спосіб життя, подібний до місцевого дворянства, польська професура вважала, що вона й є шляхтою³⁵. Польська професура сформувалась у тому середовищі, де в ходу були такі домодерні цінності, як гостинність, військова відвага та «гонор». Молоді люди іншого соціального

походження входили в це середовище дуже повільно, через шлюби – та університети. Інтелігенція зростала тією мірою, якою Польща ставала більш модерною, але її самосвідомість підсилювалася громадськими інституціями: перед Другою світовою війною в Польщі лише дві соціальні групи офіційно мали право на визнання свого «благородства» – ті, що могли довести свою приналежність до спадкової шляхти та ті, що здобували диплом про вищу освіту (*matura*)³⁶. Будучи елітою серед еліти, професори мали особливо сильне почуття обов'язку дотримуватися відповідних норм поведінки. Формулюючи свою політику, партійні чиновники брали до уваги «властиве професурі відчуття обов'язку поводитися з гідністю». За словами одного з посадовців ПРП, заклопотаність поняттями честі перетворилася на «фетиш» академічної свободи³⁷.

Навіть після травми, заподіяної Другою світовою війною, польська інтелігенція продовжувала вірити в своє начебто природне право на лідерство³⁸. Як би там не було, війна лише підсилила цю впевненість. Викладачі, письменники та студенти видавали сотні підпільних журналів, організували вистави та поетичні читання, а також організували підпільну мережу повного циклу освіти³⁹. Цим вони продовжували традиції, що сягали XIX ст., коли для захисту «польськості» було створено розгалужену структуру нелегальної діяльності⁴⁰. Багато професорів просто повернулися до тих організаційних форм та гасел, які вони практикували перед Першою світовою війною. Так, філософ Тадеуш Котарбінський, будучи в 1905 р. варшавським студентом, брав участь у шкільних страйках проти русифікації польської освіти. Разом зі своїми друзями він навчав молодших студентів та вживав такої ж мови для опису підпільного навчання (*nauka w tajnych kompletach*), яка потім використовувалася під час Другої світової війни⁴¹.

Подібний історичний досвід зумовлював негативне ставлення до соціалізму советського стилю з боку польських професорів і більшої частини поляків, оскільки він виглядав як нова спроба придушення польської ідентичності. Соціалістична держава, в найкращому випадку, здавалася неминучим злом, спричиненим польським географічним становищем, чимось таким, чому треба було протистояти, або принаймні його перехитрити, тому багато польських комуністів презентували себе як прагматиків, пост-ялтинських комуністів⁴². У будь-якому випадку вони мусили виправдовувати свою поведінку особливостями польської історії.

У той же час, ані в чеських землях, ані в Східній Німеччині не соціалістична держава не розглядалася як загроза національній ідентичності⁴³. Чеські інтелектуали ще могли якось протиставляти себе

німецькій культурі, але історично вони досягали своїх цілей завдяки угодам із німецькою Австрійською державою, найбільшим успіхом яких стало заснування чеських факультетів у Празькому університеті в 1882 р. Німецькі професори також не мали традиції організації освіти та культури без участі держави, тим більше шляхом протистояння з нею. Вони знаходилися в самому центрі *Bildungsbürgertum* [освіченого середнього класу – пер.], що ідеалізував державу і був просякнутий антиліберальними та авторитарними настроями⁴⁴. Навіть перебуваючи в опозиції до Ваймарської республіки, німецькі професори відчували себе зобов'язаними підтримувати «державу», що «об'єднала їхню власну велику націю». «Держава» була «метapolітичною цінністю», здатною пояснити «аполітичну» поведінку професорів з часів монархії (*Kaiserreich*) до повоєнної доби включно⁴⁵. У «половини нації» в Східній Німеччині повага до держави межувала з благоговінням: люди носили офіційну уніформу з гордістю, а режим іменував себе «першою робітничо-селянською державою на німецькій землі». У цієї нової держави була також служба безпеки, що відроджувала зразки поведінки, відомі з часів попереднього німецького режиму, як, наприклад *deutsche Blick* [німецький погляд – пер.]⁴⁶.

Чимало німецьких професорів відмовилися прийняти соціалізм, але вкрай небагато було тих, хто вважав його несумісним із національними інтересами. Для тих, хто відчував докори сумління за минуле Німеччини, СЄПН майстерно поєднала марксистську доктрину з ідеологією антифашизму, що мало надзвичайний вплив на виховання лояльності до соціалістичної держави. Існувало також відчуття зобов'язаності перед Росією, яке притупляло історичну антипатію до слов'янства⁴⁷. Ті, кому не подобалося подібне бачення нації, могли шукати іншого за межами кордону, що розділяв Німеччину.

У чеських землях невіразно окреслений «соціалізм» викликав загальний ентузіазм, навіть серед антикомуністичного інтелектуального *mainstream*'у. Росія викликала позитивні асоціації; навіть провідні інтелектуали не-комуністи, такі, як Вацлав Черний чи Зденек Каліста, уявляли Чехословаччину таким собі синтезом Заходу і Сходу, що увібрав у себе здобутки як французької, так і російської революцій⁴⁸. Для більшості польських інтелектуалів, навпаки, більшовицька революція та її наслідки сприймалися як екзистенційна небезпека.

У наступних розділах розглядається, як професура цих трьох держав діяла в рамках дуже різних політичних культур. Ці культури не залишалися незмінними: спочатку буде приділено увагу тим обставинам міжвоєнного та воєнного періодів, які зміцнили польську професорську спільноту – з одного боку та розкололи й піддали ерозії легітимність німецької та чеської професури – з іншого. Війна,

завдавши величезних утрат польській професурі, лише зміцнила в ній почуття певної місії та солідарності, а також сильніше згуртувала польське університетське середовище. Навпаки, чеське академічне середовище, якого війна майже не торкнулася, зазнало глибокої моральної травми; в ньому з'явилася нова еліта, в ідентичності та сенсі буття якої сталися істотні зміни. Криза ідентичності серед східнонімецьких професорів виявилася ще гострішою, а їхня делегітимізація настільки масштабною, що практично позбавила професуру можливості впливу на визначення власного майбутнього. Східнонімецькі університети розпочали нове життя зі скороченим на дві третини складом, а їхнє подальше розширення на структурному та персональному рівнях суворо контролювалися. Це проявилось найвиразніше на факультетах гуманітарних і соціальних наук, які посідають центральне місце в цьому дослідженні. У Польщі та чеських землях, натомість, університети могли значною мірою відроджувати себе самі.

Жодна з університетських спільнот, про які йдеться в цій книзі, не сприйняла добровільно комуністичного режиму; в кожній з них у перші повоєнні роки виникала студентська опозиція. У Польщі та чеських землях студенти організовували публічні демонстрації, тоді як східнонімецькі студенти обирали лібералів та християнських демократів до студентських рад. У кожному випадку уряди цих держав, які ставали все більш централізованими, відповідали арештами десятків своїх опонентів. Однак реакція професури мала відмінності в залежності від контексту: вимушене мовчання у Східній Німеччині; вільне дистанціювання від влади в чеських землях та активна корпоративна солідарність у польському випадку. Лише польські професори об'єдналися зі студентами задля захисту університетської автономії. Лютневий переворот 1948 р. став одночасно й кульмінацією політичної пасивності чеської професури, коли студенти-комуністи проводили чистки університетів, а багато професорів ринули до лав КПЧ, сподіваючись на поблажливість режиму щодо себе.

Саме сила спільноти – *środowisko* – захистила польських професорів від такої долі. У заключних розділах книги показується, як відданість польської професури відповідним цінностям змусила державу до численних компромісів, дозволяючи професорам контролювати основний нерв університетського життя – стосунки між викладачами та студентами. У Східній Німеччині та чеських землях натомість в університетах з'явилося нове середовище, яке висувало претензії щодо монополії на символи влади та засоби примушування. В обох випадках це середовище гуртувалося навколо комуністичних організацій, хоча в Німеччині воно контролювалося центральним

партійним апаратом, а в Чехословаччині впродовж кількох років партійні осередки, керовані студентами, зберігали відносну свободу дій. Це нове середовище незабаром почало домінувати в соціальних та більшості гуманітарних наук.

¹ Ernst, „Die beste Prophylaxe.“

² „Stenographische Niederschrift des Referats des Genossen Anton Ackermann auf der Arbeitstagung über die Frage der Auswahl und Zulassung zum Hochschulstudium,“ 9, 6 травня 1949 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/464.

³ Про перші відмінності в процесі прийому до аспірантури на природничі та соціальні науки в Східній Німеччині, див.: вступ, прим. 73. Різні підходи щодо цих наук можна також побачити в політиці запрошення західних науковців: основний наголос тут робився на природничих та технічних науках. Наприклад, у 1953 р. східнонімецький уряд звертався до 49 західнонімецьких науковців із пропозиціями заповнити вакансії в НДР; з них тільки 5 були гуманітаріями, в той час як 18 представляли природничі науки та 26 – медицину. Jessen, „Akademische Elite,“ 354.

⁴ Фізик Роберт Ромпе на зустрічі з функціонерами ССПН 11 лютого 1948 р. заявив, що лояльні фахівці-юристи можуть бути навчені на «прискорених курсах», але біологи або інженери потребують принаймні від 10 до 15 років після закінчення університету, поки вони почнуть працювати творчо. Jessen, „Akademische Elite,“ 326.

⁵ Див.: Schaff, *Moje spotkania*; Brus, „Stalinism,“ особливо 243-44; Werblan, *Gomułka*; спогади колишніх вроцлавських комуністів у Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, 177; Togańska, *Oni*. Про високопосадовця, який наголошував на ролі Москви, див.: Bialek, *Wybrałem prawdę*.

⁶ Цит. за: Hübner, *Polityka naukowa*, 120-21. Савіцький був колишнім директором археологічного музею у Варшаві, в часи нацистської окупації займався організацією підпільних освітніх структур у Варшаві. Він вступив до комуністичної партії Польщі в 1934 р. Див.: Lewandowski, *Kierunki*, 132.

⁷ Цит. за: Hübner, *Nauka polska*, 39.

⁸ AAN, MO 2847, к. 394. Юзеф Серадзький, головний діяч ППП у Ягеллонському університеті, вимагав ретельної «чистки» серед тамтешніх професорів на з'їзді вчених-членів ППП 5 червня 1947 р. AAN, KC PZPR 295/XVII/57, к. 21.

⁹ AAN, KC PZPR 237/XVI/2, к. 37. Медієвіст Кароль Гурський зберіг свою посаду в роки сталінізму, однак його колезі в Торуні, історику літератури Конраду Гурському, було заборонено викладати. Владислав Конопчинський, історик із Кракова, був примусово звільнений. Див. розділ 7, прим. 72 та 77.

¹⁰ Щодо списку полоністів, що мали бути звільнені, див.: Connolly and Suleja, „Projekt.“ Щодо планів чисток у галузях інших гуманітарних дисциплін, див.: Hübner, „Stalinowskie czystki.“

¹¹ Miłosz, *Captive Mind*, 7.

¹² Це контрастує з сусідніми країнами, де «державні церкви» пережили війну лише для того, щоб стати легкою здобиччю нових режимів. Щодо центральної ролі війни у створенні нового типу церкви у Польщі, див. важливу порівняльну працю: Osa, „Resistance, Persistence, and Change.“

¹³ Jagiełło, *Tygodnik Powszechny*, 12-13.

¹⁴ Miłosz, *Native Realm*, 123. [В українському перекладі: «...цілком незалежно від того, чи хтось цей силогізм схвалював, чи відкидав, достатньо, що розум, вишколений на ньому, підозріло ставився до слова як до розбурханої стихії». – Мілош Чеслав. Родина Європа. Львів, 2007. С.148. – ред.]

¹⁵ Його членська картка, датована 12 серпня 1947 р., зберігається в: Rkp Vj Przyb 465/73.

¹⁶ Войтила звертається до ректора Тадеуша Лер-Сплавінського як до свого «вчителя». Він також зберіг тісні стосунки з професором історії права, Адамом Ветуляні, котрий, за словами Войтили, «дуже любив церкву, особливо нашу краківську церкву.» Войтила до Ветуляні, 22 грудня 1972 р., ARAN-K, K-III-58, j. 242; Войтила до Лер-Сплавінського, 23 січня 1964 р., Rkp Vj Przyb 465/73.

¹⁷ Звіт делегації советських археологів за червень 1954 р. Архів РАН, ф. 579, оп. 2, д. 11, лл. 56-57.

¹⁸ Серед авторів книги був і професор Тадеуш Лер-Сплавінський з Ягеллонського університету. Копія була надіслана з офісу ВОКС у Варшаві до советського міністерства освіти, але випадково потрапила до головного советського ідеолога М.А. Сулова. Службовці помітили слова, що мали відмінюватися: «бридка пика» (рожа), «воша» (вошь), «сморід» (вонь); а також фрази-прикладні з «російського життя»: «жінка купця» «купчиха», «Барбара бігає по антикварних магазинах». І. Каїров, міністр освіти РСФСР до М.А. Сулова, 22 липня 1952 р., РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 133, д. 297, лл. 1-3. Було вирішено, що надалі російські тексти друкуватимуться в Москві.

¹⁹ ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 968, лл. 9-10.

²⁰ ААН, КС PZPR 237/XVI/12, к. 4.

²² Tomczak, *Wspomnienia pracowników*, 290-93.

²³ Для багатьох чехів важким ударом по чеській нації було знищення і розпорошення її дворянства після перемоги католицьких Габсбургів у битві при Білій Горі в 1620 р. Країну у великій кількості заповнили єзуїти, силою наворачуючи людей в католицьку віру та надаючи містам барокового вигляду; німецька мова стала lingua franca для вищих прошарків суспільства. Щодо оцінки цього періоду з точки зору видатного чеського історика міжвоєнного періоду, див.: Krofta, *A Short History*, 75-89.

²⁴ Про жваву дискусію щодо того, як чеська ідентичність змінилася з прийняттям слов'янських та соціалістичних компонентів у перші повоєнні роки, див.: Abrams, "The Struggle".

²⁵ Lobkowicz, *Marxism-Leninism*, xiv-xv. Прикладом із пражського філософського факультету є Ладислав Рігер, онук відомого чеського політика Франтішека Ладислава Рігера, котрий здобув габлітацію в 1931 р. та довго займався епістемологічними проблемами. Після 1945 р. Рігер, фахівець із природничих наук, знаходив певну привабливість у «наївному реалізмі» ленінізму. Там само, 22.

²⁶ Щодо фаталізму, який оволодів багатьма інтелектуалами в повоєнній Східно-Центральній Європі, див.: Miłosz, *Captive Mind*; Abrams, "The Struggle".

²⁷ Див.: Kolman, *Die Verrirte Generation*, 180. Кольман написав свої спогади російською мовою під час проживання на еміграції в Швеції впродовж 70-х рр.

²⁸ "Vysoké školy – universita," АСАВ, фонд Краля, і.ч. 36.

²⁹ Lewy, *The Catholic Church*, особливо с. 224-57; Denzler und Fabricius, *Die Kirchen*.

³⁰ Besier, *Der SED-Staat*, 66-67.

³¹ Там само, 38-46. "Bekennende Kirche" була рухом усередині протестантизму в Німеччині, що відстоював християнське одкровення, в тому числі «слово Боже» як спонуку до християнської дії. Багато її послідовників зазнали нацистських переслідувань. Denzler und Fabricius, *Die Kirchen*, 61-75.

³² Останній порівнює спроби комуністів поділити клір на патріотів і зрадників з подібною ж спробою нацистів: «Ми б хотіли нагадати вам, що в 1941-1944 роках німецька пропаганда також створила 'патріотів-священників', і люди у Варшаві все ще пам'ятають це». Raina, *Kościół w PRL*, 223-27.

³³ Aland, *Glanz und Niedergang*, 139. Щодо дискусії про «габітус» див.: Bourdieu, *Homo Academicus*, особливо 149.

³⁴ У Гайдельберзькому університеті в міжвоєнний період 21 % викладачів походили із родин приватних підприємців та 55,7 % – з сімей службовців та представників вільних професій. Перша група складала 14,5 %, остання – 4,7 % німецького суспільства. Щодо подальшого аналізу проблеми, див.: Jansen, *Vom Gelehrten*, 18. З 620 асистентів професорів, що викладали на філософському та юридичному факультетах Ягеллонського університету між 1860 та 1920 рр., про яких є відомості (79 % від загальної кількості), 384 чол. (61,8 %) походили з інтелігенції, 59 чол. (9,5 %) – з дрібнопомісного дворянства, 87 чол. (14 %) – із буржуазії, 40 чол. (6,5 %) – з ремісників, 43 чол. (6,9 %) – з селянства та 7 чол. (1,1 %) – з робітничих родин. Відомості про доцентів, що викладали на чотирьох факультетах (теологічному, юридичному, філософському, медичному) в Ягеллонському університеті між 1860 та 1920 рр., майже ідентичні, за винятком дещо вищої частки дрібнопомісного дворянства (15,4 %) та меншої частки ремісників (3,7 %). Perkowska, *Kształtowanie*, 137.

³⁵ Chałasiński, *Przeszłość i przyszłość*, 46-61; Gella, *Development of Class Structure*, 130-64.

³⁶ Chałasiński, *Przeszłość i przyszłość*, 31.

³⁷ Див. недатований меморандум д-ра Єжи Маровського (ППР), заступника голови з питань вищої освіти в міністерстві освіти. ААН, МО 2847, к. 104.

³⁸ Критику її «нездатності» навчитися чомусь із історії, див.: Chałasiński, *Spoleczna genealogia*.

³⁹ Половина фінансових активів польського підпільного уряду пішла на освіту та соціальне забезпечення. Gross, *Polish Society*, 256. Про попередників XIX ст. див.: Cywiński, *Rodowody*.

⁴⁰ У 1901 р. царська поліція підрахувала, що одна третина сільського населення в Конгресовому Королівстві була охоплена рухом підпільного навчання читання та письму польською мовою. Чудовий огляд та посилання на літературу див.: Gella, *Development*, 150-52.

⁴¹ Kotarbiński, *Myśli*, 313.

⁴² Дискусію щодо ставлення до держави в Польщі, яка відбулася між письменником Станіславом Лемом та істориками Єжи Єдліцьким і Янушем Тазбіром, див.: *Tygodnik Powszechny*, 13 листопада 1998 р. Про різницю між життям «напоказ», прожитим для держави, та «справжнім життям, прожитим серед своїх» в окупаційний час, див.: Wyka, *Zycie na niby*, 8; щодо недійсного характеру цивільних шлюбів у Польщі, див.: Marian Brandys, "Starzy ludzie z Zamościa," *Nowa Kultura*, 1 вересня 1957 р., цит. за: Chałasiński, *Przeszłość*, 166-67.

⁴³ Щодо відмінностей у ставленні до держави в Східній Німеччині та Польщі, див. також: Andrzej Szczypiorski, "Mein Irrtum: Weshalb die Opposition in der DDR nicht mit der polnischen gleichgesetzt werden darf," *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4 березня 1995 р. Дякую Маргарет Андерсон за це посилання.

⁴⁴ Jansen, *Professoren und Politik*, 11. Ессен говорить про «неліберальні німецькі традиції професії, обумовлені державою» для опису спадкоємності між східнонімецькими професорами та професорами періоду нацизму. "Vom Ordinarius," 99.

⁴⁵ Vogel, "Anpassung und Widerstand," 28, 64.

⁴⁶ «Німецький погляд» означає звичку оглядатися навколо себе перед тим, як обговорювати якісь політичні питання.

⁴⁷ Щодо ідеологічної сили антифашизму в східнонімецькому комунізмі, див.: Meuschel, *Legitimation*, 154; Grunenberg, *Antifaschismus*.

⁴⁸ Це означає суміш «західного розуміння свободи та східної вимоги рівності». Abrams, "The Struggle," 245-53.

Розділ 4. Джерела легітимності та солідарності професури в міжвоєнні та воєнні роки

Політична культура польського, чеського та східнонімецького академічного середовища сформувалася й досягла зрілості задовго до впровадження советських взірців. У 20-30-х рр. польські професори протистояли авторитарному режиму санації, з її таборами для політв'язнів та обмеженнями академічної автономії. Навпаки, чеські та німецькі професори залишалися цілком лояльними щодо своїх урядів. У Чехії деякі особи, які потім відіграють ключову роль в антикомуністичній опозиції після Другої світової війни, вітали державне втручання в університетські справи як метод боротьби з загрозою з боку правих. У Німеччині позитивна ідеологія «об'єднавчої держави» була сформульована саме в академічних колах, а чимало професорів вітало нацистський режим як реалізацію своїх сподівань. Націонал-соціалізм зустрів у німецьких університетах навіть кращий прийом, ніж у будь-якій іншій частині суспільства.

Ситуацію перших повоєнних років визначила Друга світова війна, але в доволі неочікуваний спосіб. Війну часто трактують як феномен, що усунув польську інтелігенцію з політичної сцени внаслідок політики двох окупаційних режимів, символами якої стали, відповідно, Аушвіц і Катинь. Польський письменник Стефан Кіселевський описав цей катаклізм як польську Білу Гору, натякаючи на битву 1620 р., яка знищила чеську шляхту, залишивши чеське суспільство без національного проводу. Фізичні втрати, завдані польським університетам, були справді приголомшувачими: загинуло більше третини вчених¹. Однак крайня жорстокість нацистської політики спровокувала широкий суспільний рух опору, який включав у себе й підпільну освіту. Війна переживалася як героїчна боротьба за культуру. За декілька років по її закінченні професори заповнили втрати в своїх рядах й зустріли режим із відкритим заборолом. Хоча чеські університети також постраждали від політики декультурації, чеські професори в повоєнні роки залишилися такими ж покірними, як і раніше, коли вони так і не спромоглися на організовану опозицію. Війна розколола чеську університетську спільноту, оскільки багато чеських студентів рішуче протистояли нацистським окупантам і вважали, що заслуговують на нову владу після війни. Щодо німецьких університетів, то, за винятком сміливого, але зовсім нечисленного

студентського руху опору, вони підтримували націонал-соціалізм до самого кінця й увійшли до повоєнного періоду з вичерпаним моральним капіталом.

Виклики академічній автономії: міжвоєнний період

Виникнення незалежної Польщі після Першої світової війни істотно поліпшило становище польськомовної системи освіти, проте професори опинилися на позиціях протистояння з новою державою. Конфлікт перейшов у відкриту фазу в 1924 р., коли університети виступили з протестом проти схильності уряду діяти без попередньої консультації з ними – наприклад, ліквідуючи академічні посади нібито через брак коштів. До того ж, університети були обурені надмірною кількістю приписів та покарання у вигляді затримки з призначеннями [на посади – пер.]². Напруження стало ще більшим після захоплення влади маршалом Пілсудським у 1926 р. й досягло свого піку кількома роками пізніше, коли його режим санації почав вдаватися до політичного терору. У 1930 р. більше ніж 320 професорів (60 %) підписали резолюцію, яка засуджувала інтернування політичних в'язнів у Бресті. З усіх тих, хто виступав проти цих арештів у польському суспільстві, саме професори були найбільш помітними та найкраще організованими³.

Держава намагалася покарати професорів, обмеживши на законодавчому рівні академічну автономію, але проекти цих законів викликали ще більш потужний протест, до якого приєдналися навіть прибічники режиму. Наприклад, відомий депутат-прихильник санації, краківський економіст Адам Кжижановський залишив своє крісло в парламенті та приєднався до націонал-демократів у своєму університеті, тобто до людей, з якими в іншій ситуації він навіть не став би розмовляти. У 1933 р. у рамках кампанії «пацифікації» уряд ліквідував близько 53 викладацьких посад, але професори у відповідь створили нові посади для своїх колег. На відкритті 1934-1935 навчального року ректор Познанського університету Станіслав Рунге «з сумом» відмітив «великі втрати серед професорів, яких зазнав наш університет упродовж минулого року». Незважаючи на те, що права рука міністра, Б. Жонголловіч, сидів поруч із ним у президії, він продовжив свою промову поясненнями, як саме університет знайшов нові посади для всіх тих професорів, яких було звільнено! І в даному випадку не мало значення, що останні були націонал-демократами, а Рунге – найпалкішим прихильником санації в університеті⁴. Університети по всій Польщі знаходили можливості, щоб залишити «відставлених» колег: в одних випадках їх переводили на інші кафедри,

в других – на посади доцентів. Обидві ці процедури були цілком легальні, оскільки міністр не міг відмовити професору в праві на викладання – так зване *venia legendi*. Врешті-решт, міністерство зробило спробу примиритися з професурою, змінивши закон і зазначивши, що відтепер ліквідувати кафедру можна буде лише на прохання факультетської ради⁵.

Більш серйозним викликом цілісності університетської корпорації стала активність право-радикальних студентів, які наприкінці 30-х рр. організували переслідування та побиття євреїв; найбільш відомою їхньою акцією стало заснування «класних гето», тобто виділення частини аудиторії виключно для студентів-євреїв. У цьому випадку професурі забракло сміливості та рішучості. Інколи це пояснювалося її симпатією до радикально налаштованих студентів, особливо в таких сильних націонал-демократичних осередках, як у Львові чи на деяких факультетах Варшави. У цих місцях професори змовлялися усунути євреїв від навчання за допомогою низки неофіційних методів, найчастіше ставлячи на вступних іспитах такі питання, відповіді на які було неможливо. У міжвоєнний період кількість єврейських студентів у польських університетах постійно знижувалася, з 20,4% у 1928-1929 навчальному році до 9,9% у 1937-1938 рр.⁶ Багато з них поїхало навчатися за кордон; особливу популярність у зв'язку з цим здобули Берлін та, після 1933 р., Німецький університет у Празі.

Ті професори, що не схвалювали розбишацтва студентів – націонал-демократів, часто боялися демонструвати відкриту симпатію до студентів-євреїв через загрозу фізичних розправ. Наприклад, на полоніста з Вільно Конрада Гурського, який публічно виявляв прихильність до студентів-євреїв, було скоєно замах⁷. Тим не менше, професори продовжували висловлювати свою незгоду вголос; найбільш відомим із них був філософ Тадеуш Котарбінський, який відмовився сидіти під час своїх лекцій, демонструючи таким чином солідарність зі студентами, що стояли, протестуючи проти «класних гето». Близько 56 науковців із університетів Варшави, Познані та Вільнюса в грудні 1937 р. підписали протест проти «класних гето». Загальна кількість професорів польських університетів, що підписалися під протестом, сягала 100 чол. – приблизно кожний шостий⁸.

Оцінюючи ці події з позиції викладача університету в Берклі, економіст Оскар Лянге назвав тих, хто підписався, «елітою польської науки»⁹. Список включав науковців, які відіграватимуть значну роль у повоєнний період: філософа Тадеуша Котарбінського, соціологів Юзефа Халасінського, Станіслава та Марію Оссовських і Яна Станіслава Бистроня, біологів Станіслава Кульчинського та Яна

Дембовського, психолога Владислава Вітвицького, психіатра Констати Закжевського, істориків Северина Вислоуха, Тадеуша Мантойффеля та Наталю Гонсьоровську. Кричущі соціальні суперечності кінця 30-х рр. і досвід війни прибили цих науковців до лівого берега, хоча мало хто з них став комуністом.

Особливо жахливим «спільним» переживанням учнів історика Марцелія Гандельсмана став донос на їхнього викладача, а також на їхнього колегу Людвіка Відершала у гестапо, зроблений правими радикалами в 1944 р. Обидва історика, євреї за походженням, що жили за «арійськими» документами, загинули. Такий досвід цілковито позбавив Т. Мантойффеля та А. Гійштора будь-якої ностальгії за довоєнною Польщею¹⁰. Ці науковці вступали до повоєнної ери, маючи солідну репутацію, видатні академічні заслуги та політичну «незаймаїсть». Навпаки, науковці, які активно підтримували заходи, спрямовані на обмеження єврейського представництва в польських університетах, після війни часто відчували себе скомпрометованими й не мали того морального авторитету, що належав «принциповим людям»¹¹.

Після війни група, що протестувала проти «класних гето», значно розширилася за рахунок визнаних науковців, які симпатизували лівим, але не мали чіткої політичної позиції в міжвоєнний період: серед них були медик Л. Гіршфельд, філософ К. Айдукевич, правознавці К. Гжибовський та Б. Леснодорський, полоністи К. Вика та Т. Мікульський, історики В. Куля та А. Гійштор. У цілому, ці «прогресивні» викладачі відігравали важливу роль у повоєнний період, виступаючи в ролі посередників між переважно консервативною професурою та представниками комуністичної партії.

Чеським університетам, як і польським закладам вищої освіти, наприкінці 30-х рр. також загрожували наміри міністерства обмежити автономію вищої школи. Головним засобом при цьому мали стати правила призначення професорів. Передбачалося, що номінація професорів залишиться за факультетами, але лише після оголошення Міністерством відкритого конкурсу на нову посаду. Подібні плани передбачали контроль за роботою професорів та безпосередньо підпорядковували їх Міністерству. Якби виглядало, що професори нездатні виконувати свої обов'язки, їх можна було перевести на іншу роботу в системі державної служби. Головним аргументом для впровадження цих новацій проголошувалася ефективність роботи. Відповідь чеських професорів, у порівнянні з їхніми польськими колегами, була досить-таки двозначною. Міністерський проект, хоча й відкинутий більшістю академічної спільноти як зазіхання на університетську автономію, таки знайшов підтримку з боку деяких

авторитетних вчених, включаючи двох майбутніх (після Другої світової війни) ректорів Карлового університету – Яна Белеградака та Карела Енгліша. Перший нарікав на те, що вища школа вже політизована й висловлював надію, що законодавчі зміни обмежать вплив реакціонерів [на освіту – пер.]. Другий критикував тенденцію до перетворення викладацького корпусу на заклопотану лише власними інтересами кліку, що не сприймає нових ідей та людей. Його колега та друг Франтішек Вейр з Брно доводив, що сучасна держава повинна контролювати своїх громадян саме для того, щоб обмежувати політичні зловживання. Він бажав, щоби держава гарантувала свободу дослідження¹².

Щодо німецьких університетів, то, як пише Джеррі З. Мюллер, *Gleichschaltung* [нацистський термін на позначення зрівняння, зведення до єдиного цілого в тоталітарному суспільстві – пер.] здійснювалася тут зверху, знизу та ще й зсередини¹³. У студентському русі з початку 30-х рр. домінували націонал-соціалісти; ще до того, як нацистська партія здійснила політичний прорив у національному масштабі, вони ретельно переглядали промови та публікації професорів із точки зору їхньої відповідності власній ідеології. До 1933 р. нацистів активно підтримувала відносно невелика кількість професорів, однак чимало з них симпатизувало ворогам Ваймарського режиму¹⁴. Після 1933 р. адміністративні розпорядження, що вимагали звільнення євреїв, лібералів і ліво-налаштованих колег, були сприйняті німецькими університетами без жодних протестів. Професори ринули до лав Націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини¹⁵. Однак їхній опортунізм був надто очевидним, щоб забезпечити їм комфортні умови для життя; не дивно, що більш радикальні молодші колеги та студенти, цілком у дусі пізнішого чеського досвіду, постійно докоряли їм браком ентузіазму¹⁶. Подібна ситуація стимулювала процес “*само-Gleichschaltung*” у викладанні, написанні праць та академічних справах.

За таких умов не могло бути й мови про активну роль німецьких професорів у відновленні університетського життя в 1945 р.; вони розглядалися советськими окупантами як головне джерело легітимізації нацистського режиму, а тому мусили поступитися своїми академічними свободами. Після «нового відкриття університетів» у 1946 р., комуністичні функціонери залишили за собою контроль за набором викладачів і студентів. Таким чином, історія східнонімецької професури супроводжувалася таким розривом із попередньою традицією на персональному та інституційному рівнях, якому не було аналогів у чеських землях та в Польщі ні в той час, ні пізніше.

Війна та професура

На перший погляд, нацистські окупанти однаково ставилися до польських та чеських університетів. В обох цих випадках німці спрямовували репресії передусім проти інтелігенції, сподіваючись ослабити таким чином національний рух опору, тому в обох країнах інтелектуальна еліта постраждала більше, ніж пересічні громадяни. У листопаді 1939 р. після масових арештів польські та чеські університети були закриті. 6 листопада 1939 р. викладацький склад Ягеллонського університету був скликаний на лекцію про «наукову політику» Третього райху. Однак, замість проведення лекції, нацисти заблокували виходи з аудиторії й відправили професорів до Заксенгаузену¹⁷. Наступного тижня, рано вранці 17 листопада німецька поліція та армійські підрозділи оточили університетські гуртожитки в Празі та Брно й заарештували близько 1850 студентів (більше однієї восьмої всіх чеських студентів). Дев'ять студентів та один викладач були застрелені, а двома днями пізніше 1185 студентів відправили до Заксенгаузену, де вони зустрілися з польськими професорами¹⁸. Приводом для цих арештів стали спроби студентів порушити «порядок і спокій»¹⁹. Більшість польських професорів і чеських студентів були поступово звільнені з ув'язнення впродовж наступних років, але щонайменше 20 професорів та багато десятків студентів так і не повернулися додому²⁰. Упродовж усього періоду окупації нацисти тримали польські та чеські університети закритими.

Можна було б очікувати, що саме чеські професори, будучи яскравими представниками єдиної успішної демократичної держави у Східній Європі, після війни об'єднаються задля захисту своїх академічних свобод. Однак спробу захистити наукову автономію в 1946 та 1947 рр. зробили не вони, а польські професори, чимало з яких були близькі до режиму санації. Різні моделі поведінки в даному разі виявилися пов'язаними зі спадком доби нацистської окупації: на анти-освітню політику нацистів польські професори відповіли організованим опором, тоді як їхні чеські колеги не спромоглися цього зробити. Щоб не відхилитися від істини, треба зазначити, що деякі чеські професори відігравали ключову роль в антинацистському русі опору – наприклад, професор романської літератури Вацлав Черний та біолог Владимир Країна – але вони займалися військовою та політичною діяльністю й не докладали зусиль, щоб разом зі своїми колегами дати відповідь політиці нацистів засобами освіти. Декілька професорів проводили заняття з філології та, після відкриття шпиталів, із медицини. Ботанік Карел Домін активно відшукував та навчав студентів. У хімічних дослідницьких лабораторіях фірми Батя у Зліні доцент Станіслав Ланда

намагався організувати постійно діючі університетські курси; за це після війни він був звинувачений своїми особистими ворогами у колаборації та «викинутий» з міста²¹. Але все це були скоріше винятки.

У Польщі необхідність створення системи підпільної освіти почала відчуватися одразу після захоплення країни нацистами. Старші студенти прагнули закінчити освіту, а випускники середніх шкіл – розпочати університетські заняття²². Вони встановили зв'язки з викладачами, й навчання скоро розпочалося, переважно невеликими групами на приватних квартирах. Підпільні університети виникли дуже швидко, майже одночасно, оскільки і викладачі, і студенти були раді можливості по декілька разів на тиждень тікати з деморалізуючого світу нацистської окупації. Їх спонукала до цього також турбота про польську культуру: нацисти, вбиваючи тисячі інтелектуалів, у той же час намагалися забруднити свідомість молоді азартними іграми та порнографією. Пріоритетність польської культури в підпільних університетах відбилася в тематиці їхніх перших лекційних курсів: польська література, філологія та історія²³.

Ці курси почали читатися у Варшаві з кінця зими 1940 р. До осені в польській столиці викладачами Варшавського та Познанського університетів, а також Варшавської політехніки вже читався повний цикл предметів²⁴. Упродовж усього окупаційного режиму центром підпільних університетів залишалася Варшава, оскільки саме тут концентрувалася найбільша кількість вищих шкіл та інтелектуалів, включаючи численних біженців із західної Польщі, анексованої Німеччиною. З Познанського університету прибула така велика кількість колишніх викладачів, що це дозволило «наново відкрити» цей університет у Варшаві: він називався «Університет Західних земель» (UZZ), що символізувало рішучість повернути Польщі території Познані та Померанії²⁵. У Ягеллонському університеті в Кракові заняття, частково через арешти професорів, не розпочиналися до початку 1942 р.²⁶

Найбільшою практичною проблемою підпільних університетів стало забезпечення обладнанням, оскільки бібліотеки, аудиторії та лабораторії залишалися недоступними. Для викладання деяких технічних дисциплін і медицини поляки нелегально використовувати заклади, яким німці дозволили продовжувати діяльність – наприклад, лікарні, де студенти-медики отримували освіту під прикриттям практичної роботи. Починаючи з березня 1941 р., перший та другий курси студентів-медиків набували практичних навичок також у «школі персоналу першої допомоги», відкритій під німецькою протекцією. Подібним же чином студенти-фізики та хіміки відвідували замасковані університетські заняття в державній технічній середній школі

колишнього інституту експериментальної фізики Варшавського університету – тепер «центрі фізичних вимірювань» – а також у двох середніх хімічних школах, діяльність яких була офіційно дозволена²⁷. Німці також дозволили створити курси першої медичної допомоги у варшавському гето, на яких професори варшавського медичного факультету таємно читали курси університетського рівня для 500 студентів від 1940 до 1942 рр.²⁸ На більшості курсів використовувалися довоєнні підручники та навчальні плани, хоча уживалися також і нові конспекти лекцій (*skripta*), а іноді навіть якісь книги²⁹. Матеріали для читання забезпечували або польські працівники зачинених бібліотек, або професори зі своїх власних зібрань³⁰.

Організаційно ця діяльність керувалася підпільним урядом. Наприкінці 1940 р. у його складі виник відділ освіти та культури на чолі з істориком Чеславом Вицехом, а з осені 1940 р. перший повоєнний ректор Варшавського університету, фізик Стефан Пеньковський, очолив комісію з вищої освіти при цьому відділі. Існувала також комісія планування, яка розробляла проекти розвитку повоєнної освіти³¹. Однак роль підпільного уряду обмежувалася, переважно, координуванням навчального процесу та розподілом фондів. Через свій конспіративний характер університети були децентралізовані й вважали себе незалежними корпораціями, як і кожен семінар чи лекційна група (*komplet*).

Провідні фахівці вважають, що на підпільних курсах університетського рівня впродовж війни навчалися 6300 студентів. Це складає більше ніж 13 % від загальної кількості студентів 1938 р. Більше ніж 4 000 цих студентів навчалися у Варшаві, і лише близько 500 – у другому за величиною польському місті, Кракові. Приблизно 48,4 % із них вивчали гуманітарні та соціальні науки, 33,3 % – медицину, 10,3 % – технічні та природничі науки і 8 % – сільське господарство та лісництво. З цими студентами працювало більше 700 викладачів, 34,9 % з яких були професорами, 18,3 % – доцентами. Таким чином, в організації підпільної освіти брало участь близько половини довоєнної професури³². Було надано приблизно 700 магістерських ступенів³³. Близько 34 % дипломів, виданих між 1944 та 1946 рр., належали до соціальних та гуманітарних наук і 28 % – до медицини³⁴. У підпіллі розпочалося чимало академічних кар'єр³⁵.

Викриття конспіративної групи могло призвести до тортур і смерті, тому університети ретельно ховалися від навоколишнього світу³⁶. Професорів знали лише за псевдонімами, а студенти приймалися тільки після перевірки³⁷. Вони мусили скласти присягу на відданість й тримати свою участь у навчальному процесі в таємниці³⁸. Варто зазначити, що цієї присяги було достатньо для збереження таємниці; хоча гестапо

мало якісь відомості про існування підпільної освіти, йому не вдалося проникнути в її конспіративні структури³⁹. Ні студенти, ні викладачі не задумувалися про ризик, оскільки з них ніхто не міг розраховувати на те, щоб вижити в окупованій Польщі. Під час облав (*tapanki*) німці регулярно затримували сотні людей, які випадково потрапляли під руку на вулицях, у поїзді чи в трамваї. Ходити на підпільні лекції було ризиковано, але не меншим ризиком було вийти на вулицю купити пляшку молока.

Лише випадково одного разу німці викрили й знищили клас під час занять. 5 січня 1944 р. під час перевірки на вулицях гестапо затримало студентку Ганку Чакі, яка мала з собою конспекти лекцій та інші конспіративні матеріали. Пізніше її було закатовано до смерті. З матеріалів впливло ім'я її подруги, студентки Еви Погоської, яка також загинула у в'язниці⁴⁰. Коли гестапівці увірвалися до помешкання Чакі, вони знайшли там клас соціологів за заняттями. Шестеро студентів-чоловіків та викладач, доцент, доктор Владислав Окінський, були розстріляні разом із власниками помешкання. Але ця акція не спрямовувалася передусім проти освіти. У квартирі Чакі була знайдена інформація, що вказувала на її зв'язок із Армією Крайовою. Чи то гестапо не могло збагнути, що воно натрапило на підпільні заняття, чи то студенти могли ризикувати життям задля вивчення соціології – ці питання залишаються відкритими; у цьому випадку протести студентів, що вони *лише* вивчали соціологію, не були сприйняті⁴¹.

Для професорів та допоміжного персоналу ризик був найбільшим. Перші постійно перебували у русі, переходячи з однієї конспіративної зустрічі на іншу та збільшуючи тим самим небезпеку потрапити в облаву. Адміністратори мали письмові записи, що включали імена та адреси студентів. У 1943 р., йдучи на заняття, секретар Морського інституту Познанського університету раптом опинилася в оточенні шістьох німецьких поліцейських. В її сумочці лежав список із десяти імен студентів першого курсу інституту. Поліція не помітила його й дозволила їй пройти⁴². Підпільні університети вдавалися до винахідливих способів захисту від небезпеки. У Львові екзаменаційні списки були написані арабською мовою між віршів Корану⁴³. Одного разу житловий будинок, де навчалася група з римського права у Варшаві, оточили німецькі солдати та поліція. Німці почали обшук, можливо, розшукуючі підпільників, поверх за поверхом. Як пояснити присутність десятка молодих людей в одній квартирі? «Ми подумали головою», пригадував пізніше один студент, – «господар почав виносити з кабінету посуд. Хтось зробив щось на зразок бутербродів. Інший поставив платівку, кілька пар почали танцювати... Незваним гостям пояснили, що святкується "Geburtstag" [день

народження (нім.) – пер.]. У іншому подібному випадку студенти швидко розійшлися по квартирах будинку⁴⁴.

Незважаючи на зростання терору з кінця 1943 р., кількість студентів у системі підпільної освіти продовжувала зростати. Жоден із курсів не переривався довше, ніж на кілька днів. Після евакуації та початку систематичного руйнування Варшави восени 1944 р., курси відновлювалися там, де викладачі й студенти знаходили собі притулок: у Кельце, Ченстохові, Єнджеві, Радомсько, Міланувко, Острівці Свентокшиському, Прушкуві, Гродзіську⁴⁵. Познанський університет пережив свою другу евакуацію.

Університети були лише однією важливою частиною чогось більшого – а саме, польського суспільства, яке, подібно до університетів, змушене було самоорганізовуватися після розвалу державних інституцій. Це було громадянське суспільство. А підпільний університет був саме тим університетом, який не зводиться до будівлі, інфраструктури та адміністрації: це була спільнота науковців та професіоналів, які шукали притулку для своєї діяльності в останніх не загрожених місцях польської столиці та, після її знищення, по всій Польщі. Ця спільнота продовжувала існувати навіть у концентраційних таборах і таборах для військовополонених, де проводилися лекції з історії мистецтв, історії Німеччини, ідеалістичної філософії, судової медицини, правил харчування. В одному зі звітів зазначалося: «Заняття та лекції проводилися в будь-якому доступному закутку: в банях, туалетах, бараках чи коли в'язні «мали прогулянку»⁴⁶. Як зауважив Ян Т. Гросс щодо підпільного руху взагалі, така діяльність у першу чергу була спрямована не стільки *проти* німців, скільки *на підтримку* суспільного життя⁴⁷. Дійсно, поляки, на відміну від чехів, французів чи югославів, не називали свою підпільну діяльність «опором». Скоріше вони говорили про неї як «конспірацію», «організацію» чи просто «підпілля»⁴⁸.

Виникає питання, чому підпільна освіта не була організована у чеських землях? Врешті-решт, тут німці також закрили університети. Питання це доволі складне, проте польський контекст підказує нам відповідь на нього. Чимало залежало від традицій, успадкованих від імперій, які колись правили у Центрально-Східній Європі. Підпільна освіта почалася набагато раніше й розвинулася набагато глибше на колишніх підросійських та піднімецьких територіях Польщі, ніж у колишніх австрійських землях. Лекційні курси в Кракові розпочалися лише у 1942 р., хоча більша частина професури повернулася сюди впродовж 1940 р., в той час як студенти та викладачі Варшави чи Любліна почали конспіративну діяльність уже в 1939-1940 рр. Для них це було більш природно. Як уже зазначалося, більшість професорів самі

брали участь у підпільній освіті ще за царату. Подібним чином, у пруській Польщі наприкінці XIX ст. велася боротьба за польську культуру, що сягнула свого піку під час студентського страйку, в якому взяло участь понад 30 000 чоловік. Ідея нелегальної безперервної освіти, таким чином, не була чужою для більшості польських науковців, але вона не приходила в голову їхнім чеським колегам⁴⁹. Більше того, навіть у тих регіонах, що належали до Габсбургської імперії, поляки ніколи не співіснували з німецьким населенням так, як це робили чехи, й таким чином, не мали відповідного досвіду пристосування⁵⁰.

Більш важливою була різниця в характері нацистської окупації в Польщі та в чеських землях. Як правило, німці дозволяли в Польщі лише початкову освіту. За словами Гайнріха Гімmlера, полякам було призначено стати людьми, «здатними рахувати до 500, писати власне ім'я й визнавати, що покірність німцям є Божа заповідь»⁵¹. На західних територіях Польщі, приєднаних до Німеччини, освіта дозволялася лише до четвертого класу, по дві години щоденно, німецькою мовою. У віці дванадцяти років польські діти реєструвалися для роботи. Ніжніше, під час війни, були зроблені деякі винятки щодо ремісничої освіти, яка могла проводитися польською. У Центральній Польщі діти отримували семирічну освіту й реєструвалися для обов'язкової роботи у віці 16 років⁵². Школи були переповнені й залишалися закритими впродовж тривалого часу через брак опалювального матеріалу, арешти вчителів чи використання шкільних приміщень для військових потреб⁵³. Якщо поляки не хотіли стати напівосвіченою нацією, вони повинні були дати рішучу відповідь на цей виклик. І справді, мережа таємної освіти охопила всі ступені, від першого класу й вище.

У чеських землях німецька політика мала більш диференційований характер. Тут школи не закривали, а намагалися розкласти їх ізсередини. Якщо у них і викладалася історія Богемії чи європейська філософія, то це робилося з німецької, шовіністичної точки зору. Довоєнні підручники проходили цензуру й заборонялися сотнями. Кількість тижневих годин для німецькомовних предметів усе зростала, наприкінці охопивши навіть математику та географію. Ті середні школи [high schools], що готували до вступу до університету, тобто гімназії, продовжували працювати, але загальна кількість їхніх учнів упала з 95 184 чол. у 1938-1939 навчальному році до 42 838 чол. у 1943-1944 році. Зі свого боку, німці насаджували практичну освіту: кількість учнів у технічних школах у той самий період зросла з 21 707 чол. до 37 540 чол., а в навчальних програмах для підмайстрів – з 91 984 чол. до 152 023 чол.⁵⁴

Навіщо учням і викладачам було йти у підпілля, якщо вони могли продовжувати заняття легально? Німці вдало маніпулювали

побоюванням чехів втратити освіту. Коли здавалося, що учні чи викладачі не поводитися належним чином, високопоставлені нацистські чиновники збирали посадовців із адміністрації Чеського протекторату й погрожували жахливими наслідками; врешті-решт, те, що сталося з університетами, могло статися і з середніми школами [high schools, тобто старшими школами – пер.]. Своєю чергою, чеські посадовці скликали директорів шкіл та інформували їх про необхідність уникати всього, що могло скидатися на недобррозумілість щодо німців⁵⁵.

Університетські професори також мали що втратити. Хоча університети й були закриті, німці дозволили продовжувати всі наукові дослідження та публікації. На відміну від своїх польських колег, чеські професори отримували заробітну платню, хоча деяких із них змусили достроково піти на пенсію. Бібліотеки та професійні асоціації лишалися відкритими. У той час як у 1939 р. німці заборонили видання всіх польських професійних журналів, певна кількість чеських медичних, природознавчих і навіть історичних та юридичних журналів продовжувала своє існування⁵⁶. Журнал празького лінгвістичного гуртка «Слово та література» (*Slovo a slovesnost*) видавався до 1943 р. і вмщував роботи своїх провідних членів⁵⁷. Головний чеський юридичний журнал «Юрист» (*Právník*) видавався безперервно з 1861 р.⁵⁸ За таких умов члени юридичних факультетів у Празі та Брно змогли істотно поповнити свій творчий доробок: наприклад, Карел Майвальд та Карел Кізлінк написали по шістьнадцять статей кожний, а останній в 1944 р. видав дві книжки; їхній колега Богуш Томса написав тринадцять статей; Карел Енгліш видав посібник з економіки для середньої школи і так далі⁵⁹. Видання для масового читача вражали ще більше: лише у 1943 р. у Протектораті з'явилося 3 000 000 примірників художньої, наукової, релігійної та навчальної літератури чеською мовою⁶⁰. Продовжували працювати наукові інституції: Чеська Академія мистецтв і літератури проводила наукові збори й розподіляла гроші на проведення досліджень. У 1942 р. німці дозволили заснувати Чеське соціологічне товариство, яке щотижня організовувало лекції в кафе «Саварін» у Празі⁶¹.

Поступово чехи настільки інтегрувалися в німецький світ, що в повоєнний період важко було заперечувати звинувачення в колабораціонізмі. Саме чеський уряд запровадив цензуру підручників та дискримінацію євреїв іще до того, як німці увійшли в Прагу в березні 1939 р.; саме чеські вчителі розпочинали заняття з піднесеною в «німецькому салюті» правою рукою, святкували День народження Гітлера, засуджували еміграційний уряд та вступали до «Антибільшовицької Ліги»⁶². Їм також було довірено передавати учням німецьке бачення історії: нацисти заснували поблизу Берліну, в

Ранкенгаймі, спеціальний педагогічний інститут, який виховував у нацистському дусі чеських учителів історії, географії, німецької літератури та біології. Декількох учителів, звинувачених в «опорі», присудили до примусових робіт, а «найкращі» вчителі призначалися лідерами груп⁶³. Польські науковці та вчителі ніколи не піддавалися такому приниженню.

У подібній деморалізованій атмосфері невеличкі суперечності загострювалися ще більше й роз'єднували професорів. Чеські філософи, які мали б бути взірцем для інших у час випробувань, замість цього винесли свої персональні розбіжності на сторінки двох конкуруючих журналів, фінансованих урядом Протекторату: «Філософський рух» (*Ruch filozoficky*) та «Чеська думка» (*Česká mysl*). У 1941 р. перший з них опублікував анонімну рецензію на працю з історії філософії Йозефа Краля, видану в Празі того ж року: «Навіть ті, що фінансово залежать від Краля, не можуть стверджувати, що його інтерпретація є кращою в порівнянні з більш ранніми чеськими працями. Він викладав цей предмет майже два десятиліття, але навряд чи хтось позаздрить його студентам на цьому святі душі. Псевдопозитивістська полова залишається половою, незалежно від форми. Найбільш дошкуляє те, що геній чеської мови б'ється в агонії на кожній сторінці»⁶⁴. У другому журналі від 15 червня 1942 р. Краль пояснював економісту Карелу Енглішу, чому він позивався з «Філософським рухом» по судах Протекторату з приводу цього наклепу:

«Нещодавно *Ruch filozoficky* напав на мене, як і [празький професор педагогіки] Йозеф Гендріх та [празький професор філософії] Й.Б. Козак, й друкував підписані та непідписані твори свого редактора та інших авторів (серед яких є мої особисті вороги, як [соціолог з Брно, професор] Емануель Халупний). Ці публікації далекі від об'єктивної критики моєї особистості та моїх праць і є скоріше скандальними особистими вихватками. Така скандальна поведінка є ганьбою для нашого університету та всієї академічної спільноти й принижує наше наукове життя; і це в той час, коли наші університети закриті й коли будь-який інший спосіб захисту, крім юридичного, є неможливим чи дуже складним. Таким чином, вони покрили безчестям наш академічний світ не лише вдома, але й повсюди»⁶⁵.

Двозначна спадщина воєнних часів посяла в чеських землях зерна недовіри й підозри⁶⁶.

Моделі поведінки під час і після війни

Війна залишила польським професорам у спадок не лише досвід опору, а й інформацію з перших рук про советську систему. Десятки професорів та студентів стали безпосередніми свідками советизації освіти у Вільнюсі чи Львові між 1939 та 1941 рр. Після окупації всієї території Польщі нацистами в середині 1941 р. поляки зі сходу могли поділитися враженнями про советську та нацистську окупацію зі своїми колегами, що жили далі на захід – наприклад, музикознавець Адольф Хибінський, львівський професор, у грудні 1941 р. інформував свого друга Єжи Лянде, професора права з Кракова, що нацистська навала врятувала його від советської депортації до Центральної Азії разом із сотнями тисяч інших поляків:

«Нещодавно я дізнався, що мене планувалося депортувати на Схід 24 червня “задня захисту [советського – ред.] керівництва від наслідків буржуазного впливу” (це не жарт!) Причини? Я відмовився відвідувати засідання та семінари з марксизму та ленінізму, я заперечував потребу наукової співпраці зі Сходом, я не відповів на офіційні та приватні листи з-за Збруча [довоєнний східний польський кордон], в яких мене просили підписати ту чи іншу заяву, я не виконав обов'язки “керівника катедри”, я відмовився віддати свої нагороди та премії, я відмовився прийняти офіційних кураторів [*opiekunom*], які хотіли відвідати мене вдома, я не виявив належної поваги до “великих музикознавців” з Києва та Москви, які бажали “зібрати інформацію” про наукові справи й засипали мене компліментами. Та вони не домоглися свого, ці крутії [*prachwostom*], ці мерзотники. Один із них намагався залякати мене звинуваченнями у “науковому саботажі”, на що я відповів при свідках, що я ніколи не боявся, не боюся і не збираюся боятися нікого та нічого».

Чи поведінка Хибінського насправді відповідала цим стандартам патріотизму, в даному разі не має значення; важливішим є те, що такі стандарти існували та істотно звужували можливості свідомої колаборації з «більшовиками». Залишивши Львів у 1945 р., Хибінський обійняв посаду завідувача кафедри у Познанському університеті. У січні 1947 р. він звернувся до Лянде з проханням допомогти у вирішенні дилеми: чи видавати свою історію польської музики за допомогою советської Академії наук: «Що б ви робили у такому випадку? В принципі, я зацікавлений. Я схильюся до того, щоб прийняти цю пропозицію. Що мене турбує, так це те, як сприйме і чи сприйме взагалі так званий загал [*ogół*] той факт, що я видав іноземною

мовою щось, що лише потім може бути опубліковане нашою мовою. На цей час іншого варіанту немає». Лянде забарився з відповіддю, і Хибінський тим часом прийняв пропозицію. Однак він відчував потребу виправдатися: «Я погодився і, вірите ви чи ні, не через гонорар, а скоріше задля пропаганди, чесної пропаганди. Але я вже чую голоси моїх “друзів”: той найостанніший мерзотник зрадив польську науку за “советські рублі” й публікується в московитів з більшою охотою, ніж на батьківщині»⁶⁷.

Близьке знайомство з советським світом породило насторожене ставлення до нього з боку польських професорів. Повоєнна влада навіть вважала це знання небезпечним і вдавалася до найсуворіших чисток серед молодших викладачів у Торуні, де сконцентрувалося найбільше колишніх мешканців Вільно. Однак, влада не могла «вичистити» всіх польських професорів, що втратили друзів і родичів у Катині. Тадеуш Мантойффель, один із провідних представників польської історичної науки 50-х рр., під час свого візиту до Парижу в 1948 р. почув від художника Юзефа Чапського «неспростовні відомості» про те, хто саме влаштував масові вбивства в Катині та про ймовірну долю його власного брата Едварда⁶⁸. Навпаки, в чеських землях та в Східній Німеччині ті професори, що безпосередньо були обізнані з советською системою – як Зденек Неєдлий чи Гергард Гаріг – залишалися її палкими популяризаторами.

Таким чином, у Польщі під час війни почали ставити советську та нацистську тоталітарні системи на одну дошку; мешканці Львова, як і Хибінський, називали війська обох армій «гостями зі Сходу та Заходу»⁶⁹. Хоча мало хто брав участь у збройному повстанні проти «гостей», коли вони повернулися зі Сходу у 1944-1945 рр., героїчний контекст – можна навіть сказати, «дискурс» – протистояння, залишений у спадок романтиками й значно підсилений нацистською окупацією, продовжував свій вплив на суспільство. Філософ Владислав Татаркевич під час окупації працював над своїм твором “*O szczęściu*” («Про щастя»). Рукопис його виявився однією з небагатьох речей, які він зміг врятувати під час евакуації Варшави:

«Під час Варшавського повстання у серпні 1944 р. мені вдалося винести рукопис з нашого палаючого будинку. По дорозі до табору в Прушкові німецький офіцер перевіряв мій багаж. “Наукова робота? Це більше не потрібно!” – вигукнув він. “Такої речі, як польська культура, більше немає: *Es gibt keine polnische Kultur mehr*”. Сказавши так, він кинув рукопис до канави. Я вирішив ризикнути й підняв його. Ось так рукопис було врятовано»⁷⁰.

Польські комуністи, здійснюючи цензуру, арештовуючи людей чи закриваючи школи, в суспільній пам'яті заступали місце, окуповане нацистами й тим викликали у відповідь реакцію, близьку до конспіративної діяльності, особливо в напруженій атмосфері «протекції», якою була охоплена повоєнна Польща. Польські професори наражалися на величезний ризик заради викладацької та дослідницької роботи й були рішуче налаштовані захищати свої здобутки й від нової, набагато підступнішої, загрози.

Більше того, окупація сприяла делегітимізації центральної державної влади. Під час нацистської окупації поляки користувалися інтелектуальною свободою, якої вони не знали більше ніж століття, бо, як зауважив Ян Т. Гросс, «всередині самого польського суспільства жодна влада не могла насправді урізати, обмежити чи придушити вільне висловлювання всіх можливих відтінків політичної думки»⁷¹. Тадеуш Котарбінський пригадував через багато років, що найпохмуріша доба окупації – зима, проведена в Радомі після евакуації з палаючої Варшави – для нього стала моментом найвищого піднесення: «З багатьох років мого професорства найбільш продуктивним та, можливо, дидактично найбільш інтенсивним став цей академічний рік, коли польські університети офіційно замовкли»⁷². Не будучи відповідальним ні перед ким, крім самого себе та своїх студентів, він викладав предмети, для яких не було місця в університетській програмі, як, наприклад, філософію культури⁷³.

Один провідний інтелектуал написав після війни, що «вся структура нашої психіки була зруйнована, неначе після вибуху бомби», однак, як зауважив Пьотр Гюбнер, подібні характеристики не могли стосуватися польської академічної спільноти⁷⁴. Замість того, щоб зруйнувати віру професорів «у вічні цінності», війна сформувала в них відчуття невідкладної потреби захистити університет⁷⁵.

Чеські професори, після кількох років пасивності, ввійшли до повоєнного періоду з набагато більшими сумнівами в своїх силах. Вони опинилися на маргінесі у вирішальний момент 1945 р. з його гаслами демократії, соціалізму і національної революції, і тому багато з них запобігали ласки в тих, у кого, як здавалося, була в руках влада – студентів та лівих. У серпні 1945 р. професор Вацлав Гора (нар. у 1873 р.), відправлений на пенсію у вересні 1939 р. проти власної волі, почав клопотатися про своє відновлення на посаді. У листі до свого декана він наголошував на позитивній репутації, яку він заслужив серед студентів: «Союз університетських студентів висловив жаль із приводу того, що я не був запрошений до роботи в професорській раді і повідомив мені, що “увесь студентський склад юридичного факультету,

що знає мене як демократичного й прогресивного науковця, з радістю вітатиме мою участь у відбудові юридичного факультету»⁷⁶.

Той факт, що так мало професорів виявилися готовими до участі в русі опору, вимагав додаткових пояснень у той час, коли чеський народ змальовувався як єдиний в своєму протистоянні німецьким загарбникам, нещодавно викинутим за кордон. Професор Йозеф Туречек, фахівець із канонічного права з Карлового університету, з жалем визнав в анкеті, що не належав до жодного «нелегального руху»; «однак», як він уточнив на окремому аркуші паперу, в багатьох випадках він таки протистояв німецькій політиці в чеських землях:

1. Я відважно захищав багатьох студентів від арешту, коли декілька гестапівців прийшли на мою заключну лекцію 17 листопада 1939 р., щоб заарештувати чеських студентів.
2. Я відмовився від запрошень відвідувати лекції чеських фашистів (*vlajkářů*).
3. Я відмовився передплатити [празьку щоденну газету] *Der neue Tag*.
4. Я відмовився отримати виключно німецьку телефонну книгу.
5. Я не ховався в цивільних бомбосховищах під час повітряних нальотів.
6. Я настійливо й систематично саботував вивезення будь-яких відходів [*veškerých odpadků*] з будинку № 792, розташованому в Prague-Dejvice [район Праги – пер.], хоча дехто погрожував поінформувати про це гестапо.
7. Я сховав лижі та палки до них, коли нам наказали віддати їх німецькій армії для використання в кампанії проти Росії, хоча мої сусіди обіцяли поінформувати про це гестапо.
8. Я слухав закордонні радіостанції і регулярно брав участь у секретних дебатах щодо цих радіопередач у різних місцях.
9. Я підбаврював чехів, які жили в моєму районі⁷⁷.

Як це часто траплялося в повоєнній Празі, абсурд був не лише фарсом. Туречек, єдиний з трьох професорів права, вступив до Комуністичної партії в 1945 р. і вже в 1948 р., на посаді декана, наглядав за чисткою власного факультету⁷⁸. Подібний випадок трапився і з ученим, який мав велику потребу компенсувати в повоєнний період нестатки, яких він зазнав під час війни, з фізиком Милославом Валоухом, що приєднався до КПЧ «одразу ж» після окупації й був заклопотаний тим, щоб пояснити, чому він не міг раніше розлучитися зі своєю дружиною чесько-німецького походження⁷⁹. У 1948 р. Валоух був головою відділу міністерства освіти й підписував розпорядження про звільнення, яких вимагали «комітети дії», керовані студентами.

Якщо вже він і Туречек більше не могли боротися з ворогами-окупантами, вони діставали можливість боротися з новими ворогами – своїми колегами.

¹ Приблизно 38 % польських професорів та доцентів, як і 32,6 % асистентів та ад'юнкт-професорів, не вижили; від 660 до 700 науковців (включно з 35 % усіх професорів) стали жертвами політики, спрямованої на знищення та розпалювання ворожості. Частка загиблих серед професорів перевищує частку загиблих серед усього населення більше ніж на половину. Łuczak, "Polskie Wissenschaft," 45; Walczak, *Szkolnictwo*, 188-89; Szarota, «U powszechnienie», 410-11. У чеських землях 30 професорів та 32 доценти (із загальної кількості 513 професорів та 475 доцентів) загинули в тюрмах та концентраційних таборах. Havránek, "Der 17. November," 200.

² Jaczewski, "Organizacja," 55-57.

³ У спробі придушення політичної опозиції режим Пілсудського вдався до арешту кількох тисяч опозиціонерів в кінці 1930 р. Див. Polonsky в: Leslie, Polonsky, Ciechanowski, та Pełczyński, *History of Poland*, 174. Реакція на це з боку інших соціальних груп, включаючи письменників, з яких тільки 20 % приєдналися до протесту, була млявою. Mycielska, "Postawy," 318.

⁴ Mycielska, "Postawy," 311.

⁵ Jaczewski, "Organizacja," 196-97.

⁶ Rothschild, *East Central Europe*, 41.

⁷ М. Крідл до С. Пігоня, 5 лютого 1937 р. Rkp BJ, Przyb 257/76.

⁸ Robotnik, 23 грудня 1937 р.; Żundul, *Zajścia*, 81. Число єврейських професорів у польських університетах не встановлене, але навряд чи воно було великим. Żarnowski, *Struktura społeczna*, 245.

⁹ Див. його листа до *New York Times*, 20 March 1938.

¹⁰ Ставлення Мантойффеля до вбивства Відершала та арешту Гандельсмана див. у його неопублікованих спогадах: ARAN-W, III-142, j. 119. Були й інші єврейські науковці, що вижили під час війни завдяки «арійським» документам, які роздобули для них їхні колеги: Маріан Маловіст, Ірена Кронська, Ян Котт, Людвік Ерліх, Гуго Штайнгауз та Людвік Гіршфельд. Влітку 1944 р. радикальне праві піділля у Варшаві почало розповсюджувати списки підозрюваних «євреїв та лівих», багато з яких працювали у Бюро інформації Армії Крайової. До цих списків потрапили Гандельсман, Відершаль, Мантойффель, Т. Котарбінський та Станіслав і Марія Оссовські.

¹¹ Найбільш яскравими прикладами серед краківських викладачів повоєнного періоду є історики Владислав Конопчинський та його студент Казімеж Лепший. Див. розділ 8, прим. 70.

¹² Mates, Průcha, та Svatoš, *Vývoj organizace*, 27-30; Kádner, *Vývoj*, 448; František Weyr, "Právní úprava vysokých škol," *Lidové noviny*, 20 березня 1936 року; Jan Bělehrádek, "Autonomie vysokých škol," *Lidové noviny*, 28 жовтня 1936 року; Jan Hrabánek, "Stíny autonomie vysokých škol," *Národní osvobození*, 27 лютого 1936 р.

¹³ Muller, *The Other God*, 227-37.

¹⁴ Приблизно одна третина професорів у Гамбурзі, Тюбінгені та Гайдельберзі в різний час належали до політичних партій в 20-х рр., переважно до правих; упродовж цього періоду вони дедалі більше відходили від демократичних цінностей Ваймару. Більшість професури продовжувала ідентифікувати себе з імперськими символами та святами та зневажала республіканські. Jessen, "Akademische Elite," 22-23; Jansen, *Professoren und Politik*.

¹⁵ З усього викладацького складу в Гамбурзі 1933 р., 77,8 % молодших викладачів, 64,2 % приват-доцентів та 37,9 % повних професорів приєдналися до Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини [далі NSDAP – прим.пер.]. Частка членів NSDAP серед нових співробітників була також високою; наприклад, з 463 професорів, призначених у 1937-1938 рр., 213 (46 %) належали до NSDAP, а 51 (11 %) – до нацистських організацій. Jessen, "Akademische Elite," 25-26. Див. також: Giles, "Professor und Partei."

¹⁶ Щодо Ляйпцігу, див.: Muller, *The Other God*, 278-80.

¹⁷ Загалом 183 професори були відправлені до Заксенгаузену з Кракова. Batowski, "Nazi Germany," 216; August, *Sonderaktion Krakau*. Пізніше репресії продовжувалися: 9 та 11 листопада були заарештовані 13 професорів та доцентів Католицького університету у Любліні; двоє з них були згодом розстріляні, а двоє інших відправлені до Заксенгаузена. Інші були звільнені впродовж 1940 р. Ziółek, "The Imprisonment," 248-49. Після окупації Познані німці взяли близько 30 професорів і студентів університету в заручники, а в листопаді вигнали 18 професорів з їхніми сім'ями до Генерал-губернаторства, просто залишивши їх на першій залізничній зупинці. Mauersberg, "Nauka," 327. Мабуть, найжахливіший інцидент стався, коли німецькі війська розстріляли 25 професорів та доцентів, а також понад 100 студентів після захоплення Львова 4 липня 1941 р. Кількох членів професорських сімей, які залишалися вдома, подібно до синів Романа Лонгхемпса, Вітольда Новицького, Владзімежа Стожека та Каспера Вайгеля, також розстріляли. Mauersberg, "Nauka," 328; Łuczak, "Polskie Wissenschaft," 43. Совети також відіграли свою роль у знищенні польських науковців: 44 чол. з офіцерів запасу, вбитих у Катині, були науковцями. Mauersberg, "Nauka," 332.

¹⁸ За іронією долі, всі закатовані студенти, крім одного, були обрані на керівні посади в студентській спілці, оскільки висловили бажання співпрацювати з німцями. Havránek, "Der 17. November," 196.

¹⁹ Антинацистські маніфестації, в яких студенти відігравали головну роль, відбулися 28 жовтня та 15 листопада. Остання відбулася під час поховання студента Яна Оплеталія, смертельно пораненого на першій демонстрації з приводу Дня Незалежності Чехословаччини. Mastny, *The Czechs*, 116-17. За загальними підрахунками, у марші 15 листопада взяло участь від 3 000 до 4 000 студентів. Litsch, "17. listopad," 54, 57; Havránek, "Der 17. November," 187-202.

²⁰ Унаслідок хвилі протестів в усьому світі, включно з Муссоліні, Ватиканом, представниками Швеції та Югославії (Іво Андрич) у Берліні, професори були поступово звільнені в 1940 та 1941 рр. Але приблизно 20 із них, найбільш літніх професорів, не вижили. Mauersberg, "Nauka," 327; Buszko, "Solidaritätsaktionen," 67-97.

Останні професори були звільнені в жовтні 1941 р. Podradisz, "Bemühungen," 224. Більшість чеських студентів, подібно до краківських професорів, була звільнена в 1940 р., але останні не могли повернутися додому до 1943 р. Усього не повернулося близько 400 студентів. Litsch, "17. listopad," 58.

²¹ Лабораторії мали приблизно 400 співробітників, і через їхню «згуртованість» Ланда не був виданий німцям. Тим не менше, чутки про їхню діяльність дійшли до німецького державного міністра Протекторату К.Г. Франка, котрий заявив у публічній промові, що він не буде «миритися з вищою школою в Зліні». Wichterle, *Vzpomínky*, 46-47.

²² Krasucki, *Taine szkolnictwo*, 298-99; Walczak, *Szkolnictwo*, 71-74.

²³ Krasucki, *Taine szkolnictwo*, 299.

²⁴ Kowalenko, *Tajny Uniwersytet*, 25.

²⁵ Комітет самопомогли виник у 1940 р. з метою підтримки більше ніж 50 родин професорів, виселених із Познані до Варшави. У 1942 р. для збору пожертв у регіоні Варшави був створений «ректорський комітет» Університету західних земель; він зібрав близько 2 000 000 злотих за два роки. Церква та сільськогосподарські організації допомогли забезпечити притулок у сільській місцевості для осіб, що почувалися небезпечно у Варшаві. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet*, 144-53.

²⁶ Католицький університет Любліна, як і університети у Львові та Вільно, також проводив таємні курси. Hartmann, *Hochschulwesen*, 43-44; Mauersberg, "Nauka," 353.

²⁷ Таємне навчання відбувалося також в училищі гірничої справи та геодезії, а також в училищі промислів і ремесел, відкритих німцями в Кракові. Hartmann, *Hochschulwesen*, 36-37; Mauersberg, "Nauka," 337-38, 352. Професор Стефан Кжижановський, уникнувши кількох обшуків у приміщеннях, де він викладав польську літературу, переніс заняття до шкільної будівлі під приводом проведення приватного професійного навчання; якщо сюди завітали б німці, лінгвісти мали робити вигляд, що вони вивчають німецьку для ділових справ; історики - економічну географію; і тому подібне. Сам він носив із собою конспекти лекцій, присвячених природним ресурсам Китаю. *Z dziejów*, 214. Історик Тадеуш Мантойффель влаштував зустріч з однією групою першокурсників у жіночому монастирі Непорочного Зачаття. *Z dziejów*, 214.

²⁸ Walczak, *Szkolnictwo*, 88.

²⁹ Наприклад, юридичний факультет Університету західних земель друкував конспекти лекцій з кримінального права, теорії права, економічної географії, історії права у Західній Європі, а також розпорядження лондонського уряду. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet*, 52.

³⁰ Hartmann, *Hochschulwesen*, 36; Walczak, *Szkolnictwo*, 78. Широко розгорнулася торгівля книгами, що були у використанні. Brodowska, "Freie polnische Hochschule," 394.

³¹ Включно з професорами Станіславом Оссовським та Богданом Суходольським. Mauersberg, "Nauka," 336-37.

³² Там само, 340. Красуцький оцінював кількість учасників у 12000 чол. *Tajne szkolnictwo*, 315.

³³ З них 200 були з Варшавської Політехніки, 130 – з Головної школи сільського господарства, 120 – з Варшавського університету, 100 – з Університету Західних земель та 85 – з Головної школи торгівлі. Надійних даних щодо Кракова, Вільно чи Львова немає. Mauersberg, "Nauka," 356.

³⁴ Walczak, *Szkolnictwo*, 101.

³⁵ Історичні студії у Варшавському підпільному університеті почали історики Кшиштоф Дунін-Вонсович, його колеги, доценти Анджей Вичанський, Анджей Загорський, Станіслав Калабінський та Збігнев Вуйчик. *Z dziejów*, 261.

³⁶ Викладачі та студенти потребували офіційного статусу, що змушувало їх жити подвійним життям. Hartmann, *Hochschulwesen*, 35.

³⁷ Замість *матури* вони представляли рекомендацію професора чи директора школи. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet*, 178; *Z dziejów*, 143-44.

³⁸ Kowalenko, *Tajny Uniwersytet*, 23, 177; Walczak, *Szkolnictwo*, 91-92.

³⁹ Kowalenko, *Tajny Uniwersytet*, 122.

⁴⁰ Kotarbiński, *Myśli*, 332.

⁴¹ Одне з джерел повідомляє, що більше 90 % студентів брали участь у бойовій діяльності підпілля. Walczak, *Szkolnictwo*, 96.

⁴² Kowalenko, *Tajny Uniwersytet*, 179.

⁴³ Buszko and Paczyńska, *Universities*, 440.

⁴⁴ Kowalenko, *Tajny Uniwersytet*, 193.

⁴⁵ Hartmann, *Hochschulwesen*, 38. Коваленко підрахував, що 434 студенти відвідували курси Університету Західних земель поза Варшавою. *Tajny Uniwersytet*, 82-87, 113.

⁴⁶ Dunin-Wasowicz, "Scholarly and Educational Activity," 383.

⁴⁷ Gross, *Polish Society*, 202, 238, 256.

⁴⁸ Польське слово "opór" для позначення конспіративної діяльності часів війни почало вживатися лише в 70-х рр., можливо, у відповідь на інтернаціоналізацію відповідної тематики. У Німеччині та чеських землях слова, що позначають «опір» (*Widerstand*, *odboj*), використовувалися з самого початку, в тому числі й самими учасниками руху опору.

⁴⁹ Див., наприклад, спогади воєнного часу провідних чеських науковців, котрі брали участь у русі опору: Krajina, *Vysoká hra*; Černý, *Paměti*, vol. 2.

⁵⁰ Wandycz, "The Poles," 261-62.

⁵¹ Це формулювання 1940 р. цитовано за: Klessmann, "Die Zerstörung," 178.

⁵² Німці написали нові тексти та провели обшуки, щоб дізнатися, чи використовують польські викладачі довоєнні книги. Dobroszycki, *Reptile Journalism*, 110-111.

⁵³ Ремісничче навчання було краще розвинене, але пристосоване для німецьких потреб; воно тривало два чи три роки, залежно від напрямку роботи. Klessmann, "Die Zerstörung," 181-87.

⁵⁴ Кількість студентів у сільськогосподарських навчальних закладах виросла майже на 100%. Doležal, *Česká kultura*, 84.

⁵⁵ Саме це сталося в жовтні 1941 р., коли нацистське керівництво поінформувало міністра освіти Протекторату Капраса, що йому «урвався терпець». Капрас у відповідь скликав конференцію директорів шкіл і студентських представників, щоб застерегти їх від небезпеки, що насувалася. Наступного місяця президент Протекторату Гаха висунув вимогу, щоб Капрас втручався при будь-яких ознаках «браку доброї волі» щодо німців. Там само, 75.

⁵⁶ Німці друкували в Генерал-губернаторстві 22 зі своїх власних професійних журналів практичного спрямування, як-от «Бджоляр» (*Pszczelarz*), «Аптекацькі новини» (*Wiadomości Aptekarskie*), «Ветеринарні новини» (*Weterynaryjne Wiadomości*), «Садівництво» (*Ogrodnictwo*); а на додаток 9 щоденних та 8 щотижневих чи щомісячних журналів. Dobroszycki, *Reptile Journalism*, 66-76. Детальний перелік багатьох сотень газет та журналів, надрукованих у Протектораті, див.: Pasák, *Soupis*.

⁵⁷ Pasák, *Soupis*, 194. Видатний учасник руху опору Вацлав Черний легально видавав свій *Kritický měsíčník* до 1942 р. Педагогічні журнали, як-то *Komenský*, *Střední škola* та *Věstník pedagogický* виходили до 1943 р. Somr, *Dějiny*, 252.

⁵⁸ Pasák, *Soupis*, 278.

⁵⁹ 3 особових справ, АУК.

⁶⁰ Doležal, *Česká kultura*, 151.

⁶¹ "Výroční zpráva České společnosti sociologické," 28 червня 1943 р. АСВ, фонд Краля, і.č. 654.

⁶² Doležal, *Česká kultura*, 81.

⁶³ Somr, *Dějiny*, 252; Doležal, *Česká kultura*, 74-80.

⁶⁴ Ruch filozofický 13:2-3 (1941): 93-97. Дякую Джастіну Спарксу за допомогу в перекладі статті. Попередній номер вийшов із великим червоним "V" на обкладинці, що символізувало перемогу Німеччини. Сторінка 7 того випуску містила вислів, надрукований жирним шрифтом: «Німецькі переможні війська захищають свободу Європи від вторгнення большевизму».

⁶⁵ АСВ, фонд Краля, і.č. 71. Справа про наклеп розглядалася районним карним судом у Празі-Панкраці і була програна у 1943 р. Край особливо був вражений голосливими заявами про те, що він неправомірно дістав свою посаду. Там само, і.č. 410.

⁶⁶ Kovalý, *Under a Cruel Star*, 43, 52-55; Zilynská, "Poválečná obnova," 238.

⁶⁷ Його робота не могла бути видана в Польщі, оскільки на той час уже побачила світ конкуруюча праця З. Яхмєцького. Листи 5 грудня 1941 р., 27 січня 1947 р., 18 лютого 1947 р.; Rkp BJ Przyb 108/74.

⁶⁸ З неопублікованих спогадів Мантойффеля у ARAN-W, III-192, j. 119.

⁶⁹ Він написав, що львів'яни почали перейменовувати вулиці: одна з вулиць, що вела на схід, якою «наші гості зі сходу їдуть, не прощаючись», була названа «вулиця Давай-Назад» (*Ulica Dawaj-nazad*). Вулиця, що йшла у зворотньому напрямку, мала бути названа "Strada Tutto-Perduto", оскільки нею гості із заходу поверталися з «посинілими обличчями» від холоду. Лист від 5 грудня 1941 р., Rkp BJ Przyb 108/74.

⁷⁰ Karpinski, *Nie być w myśleniu poslušnym*, 85.

⁷¹ Gross, *Polish Society*, 240.

⁷² Kotarbiński, *Myśli*, 331.

⁷³ Там само, 329-30.

⁷⁴ Hübner, *Polityka naukowa*, 6.

⁷⁵ Аргумент щодо руйнування традиційних цінностей серед поляків, див.: Kersten, *Narodziny*, 150.

⁷⁶ Звільнення, що відбулися за час окупації, були визнані недійсними наступного місяця. Особова справа, АУК. Гора був професором з 1911 р. Див. також звіт професора юридичного факультету Яна Матейки виконавчому комітету Чеської Академії мистецтв і літератури від 15 квітня 1948 р., де наголошується на його «теплих» стосунках як декана зі студентами-комуністами, і на його непохитному бажанні прийняти на факультет комуністичного професора без габлітації. У 1945 р. заступник міністра закордонних справ Владимир Цлементіс висунув вимогу, щоб Матейка забезпечив почесний докторат для відомого прокурора на московських показових судових процесах, А. Вишинського. Протягом дня Матейка домігся схвалення цього факультетом та університетським сенатом. АСВ, f. ČAVU, і.č. 243. Зрештою докторат не був присуджений, бо советська сторона заявила, що її високопосадовці не можуть отримувати такі високі звання від іноземних університетів.

⁷⁷ Будинок, про який ішлося, належав самому Туречеку. Задля блага його сусідів, хотілося б думати, що «відходи», про які він згадує, були хоча би шматками металу, паперу чи чогось подібного. Така анкета заповнювалася усіма професорами та доцентами Карлового університету в червні 1945 р. Туречек заповнив свою 8 червня. З двох десятків професорів, що викладали право, двоє могли юридично підтвердити свою участь у роботі підпільних організацій: професори Ян Матейка та Арношт Веніг-Маловський, кожен із яких свого часу відбув ув'язнення. AUK, právnická fakulta, i.č. 558.

⁷⁸ Крім нього, членами КПЧ серед старих професорів на цей момент були: історик права Вацлав Ванечек та спеціаліст із міжнародного права Антонін Гобза.

⁷⁹ У розлогому поясненні свого минулого, адресованому Рудольфу Сланському в 1951 р., Валоух звинувачує свої «родинні зв'язки», тобто тещу, члена NSDAP та брата дружини, службовця вермахту, в тому, що він не зміг знайти «контакт» із «діячами підпілля». Його «дружина на той час хиталася в своїх уподобаннях, оскільки дуже любила свою матір. Вона сама не чинила жодних злодіянь, але зберігала контакти зі своєю родиною. Я сам не був ще настільки політично зрілим, щоб розв'язати цю ситуацію в безкомпромісний спосіб, і тільки після визволення прийшов до остаточного розриву зі своєю тодішньою дружиною». "Vlastní hodnocení práce a jejích nedostatků," послана до Рудольфа Сланського 24 квітня 1951 р., АСЧВ, архів Валоуха, листування.

Розділ 5. Організація вищої освіти в перші повоєнні роки

Після війни польські професори, які ніколи не припиняли займатися викладанням і наукою, відчували, що відродження університетів є їхнім природним правом. Ті, хто вижив, просто повернулися до приміщень, із яких німці вигнали їх шість років тому, й розпочали новий академічний рік. Можливо, цей континуїтет слід вважати найважливішим спадком доби підпільної освіти¹. У Східній Німеччині советський окупаційний режим не дозволяв відновити діяльність університетів до початку 1946 р., поки з них не були усунуті всі колишні нацисти². В результаті денацифікації, постійних депортацій спеціалістів та інших незчисленних кровопускань, включаючи втрати від війни, кількість діючих викладачів на окупованій території, починаючи з зимового семестра 1944-1945 р. до літнього семестра 1947 р., знизилася з 1 630 до 286 осіб (до 17,5 %). Кількість «повних» професорів впала з 461 до 123 (до 28 %)³. Професори втратили свою суверенність в університетських справах, оскільки кожна їхня дія, включаючи призначення на посади, потребувала схвалення советськими та східнонімецькими адміністративними структурами⁴. У чеських землях «революційні» органи, де важливу роль відігравали студенти, взяли університети під свій контроль у травні 1945 р., в той час, як професори поводитися спершу доволі пасивно. Ці різні початки були провісниками різних шляхів розвитку сталінізму в університетах: сильна неформальна самоорганізація польських науковців, поступове зростання впливу центральних органів державної влади Східної Німеччини і важко контрольоване правління студентів у чеських університетах.

Денацифікація східнонімецької професури

Утвердження комуністичної влади в регіоні відбувалося поступово, й навіть у Східній Німеччині створення єдиного керівного політичного центру зайняло декілька років. У 1945 р. вплив центру був скоріше негативним, ніж позитивним, зорієнтованим більшою мірою на заборони та усунення, ніж утворення чогось нового, причому центр проявляв активність лише час від часу. Основна увага влади в перші повоєнні роки була спрямована на денацифікацію: усунення

фашистського впливу з навчальних програм, а також серед викладачів і студентів. Такий план дій поставив окупантів та їхніх німецьких помічників в опозицію до традиційно аполітичної професури. Навіть не-нацистські ректори в 1945 р. припускали існування лише невеликої групи активних нацистів серед своїх колег і не бачили потреби в глибоких трансформаціях. Вони просто бажали відновити «німецьку університетську традицію». Як наслідок, до групи, сформованої в травні 1945 р. у Берліні задля обговорення майбутнього німецьких університетів, увійшов класицист Вольфганг Шадевальт, член NSDAP з 1932 р., який наступного року вигнав свого наставника Ернста Френкеля з університету як «не-арійця»⁵.

Така незалежна постава [професури – прим.пер.] стривожила совети. У жовтні їхні представники зняли берлінського ректора Едуарда Шпрангера, який бажав самостійно «полагоджувати» університетські справи з міськими посадовцями-комуністами. В очах советів Шпрангер «поеднував реакційний філософський світогляд із такими ж реакційними політичними поглядами»⁶. Його замінив більш поступливий колега, спеціаліст із класичної філології Йоганнес Штраукс⁷. Як тільки почалися суперечки щодо денацифікації, советські чиновники закрили університет Грайфсвальду й змусили призначити лояльного університетського *куратора*, який виконував традиційні функції нагляду за університетською діяльністю з боку держави. Наукова рада скоротила кількість викладачів із 162 чол. до 84 чол., але відмовилася йти далі, хоча 55 членів факультету, що залишилися, належали до NSDAP або до якогось із її підрозділів. Під керівництвом ректора Ернста Льомайера, теолога, який був покараний нацистами за членство у Церкві Сповіді*, наукова рада протистояла стандартизації навчальної програми⁸. Льомайер намагався заспокоїти Советську військову адміністрацію (СВАН), призначивши професором марксизму-ленінізму комуніста, хоча той і не мав університетського ступеня, а також розширивши факультет слов'янських мов і перетворивши його на Інститут Східної Європи. У німецькому контексті «Східна Європа» включала в себе Росію.

Подібно до Грайфсвальдського, Ляйпцігський університет спробував здійснити денацифікацію власними силами, але робив це під примусом, оскільки американці, залишаючи советську зону в липні, забрали з собою на Захід 43 професорів⁹. Лише четверо з них повернулися. Після цього совети причастилися й собі з тих небагатьох

* Церква Сповіді (Bekennende Kirche) – протестантська течія заснована в 1933 р. в Німеччині для протистояння нацистській расовій доктрині. (Прим. ред.).

спеціалістів, що залишилися, як це було, приміром, із професором Робертом Делелем, єдиним, що залишався в Інституті фізики, але виїхав до Советського Союзу того ж літа¹⁰. На початку вересня університет разом із Советами виробив компромісну формулу, яка дозволяла використання колишніх нацистів, «що перебували під тиском NSDAP і не були активними націонал-соціалістами». Однак до 15 листопада з 252 професорів залишилося тільки 49, в тому числі 9 з 83-х – на медичному факультеті та 7 з 57 – на факультеті природничих наук. Рада університету протистояла наполяганням на глибших чистках і неодноразово вимагала пом'якшення тиску на неї.

Університетське містечко Єні після американської евакуації на Захід також втратило авторитетних науковців, включаючи директорів майже всіх інститутів природничих наук та декількох медичних закладів. Лише один із них, хімік Франц Гайн, згодом повернувся¹¹. У жовтні Єна стала першим університетом, який совети дозволили знову відкрити. Однак відкриття інших університетів було відкладене, оскільки Москва відкинула прохання маршала Жукова завершити денацифікацію в советській зоні. Советське міністерство закордонних справ вимагало подальших чисток у державних закладах, особливо в університетах¹². 11 листопада було звільнено ще 60 професорів Ляйпцігського університету, яких уже ніхто не міг захистити, а двома тижнями пізніше – ще 50 викладачів у Єні¹³.

Докладні причини такої радикалізації політичного курсу невідомі, але цілком імовірно, що советський скептицизм щодо університетів був підігрітий численними політичними інцидентами, якими, своєю чергою, скористалися місцеві німецькі комуністи, як Курт Фішер із Саксонії чи Пауль Вандель із Німецької центральної адміністрації освіти (DVV), задля власних політичних амбіцій. Незважаючи на нову чистку, розпочату влітку самим університетом, советські чиновники на початку жовтня з'ясували, що колишній нацист продовжує керувати бібліотекою Ляйпцігського університету¹⁴. Єнський університет довелося знову закрити після того, як студенти висміяли заяви советського чиновника, що стандарти життя в його країні були набагато вищими, ніж у довоєнній Західній Європі¹⁵. Совети ставали дедалі більш підозрілими до керівництва Ляйпцігського університету, яке заявляло, що «його наукова репутація буде заплямована», якщо доведеться звільнити додатково шість професорів¹⁶. Згідно з пізнішими твердженнями Пауля Ванделя, з цього моменту обидві сторони – советські та німецькі комуністи – почали замислюватися, чи університети взагалі були придатними для виховання нової інтелігенції¹⁷. Було прийнято рішення почати, по

можливості, з нуля: перш ніж знову відкривати університети, потрібно усунути з викладацьких посад усіх колишніх нацистів¹⁸.

Сучасні історики Східної Німеччини розглядають урочисте відкриття зимового семестру в січні та лютому 1946 р. у Берліні, Ляйпцігу, Галле, Грайфсвальді та Ростоку не як «відновлення», а скоріше як їхнє «нове відкриття». До того часу не лише кількість викладачів скоротилася на три чверті, але й традиційні органи університетського самоврядування стали блідою подобою самих себе до нацистського періоду. Офіційне схвалення, що раніше було епізодичною формальністю, обмеженою призначенням на посади та навчальними планами, відтепер стало правилом університетського життя. Одразу після війни советські чиновники стежили за кожним рухом в університетах, ретельно вивчаючи просування по службі та призначення нових викладачів, а також перевіряючи студентський набір. Вони встановлювали ліміти на зростання кількості студентів, перевіряли університетські бюджети та здійснювали цензуру викладання в масштабах, що не мали прецедентів у Німеччині. Вони перешкоджали новим призначенням і, в співпраці з контрольованими комуністами урядами земель, постійно нав'язували свій вибір студентам і викладачам¹⁹. Як зазначалося в другому розділі, совети приділяли особливу увагу ідеологічно важливим для них предметам, час від часу повністю забороняючи викладання філософії та історії, а також обмежуючи викладання права.

Звичайно ж, університети мали певний вплив на вирішення цих питань. Ні советські, ні німецькі комуністичні інституції не могли контролювати кожний аспект їхньої діяльності, особливо в перші повоєнні роки, й тому поклалися на співпрацю з професорами. Факультетські та наукові ради були змушені зманювати професорів з усієї Німеччини, щоб заповнити вакантні посади. Тому до початку 50-х рр. претензії советів контролювати зміст навчальних курсів не могли бути повністю задоволені, навіть в економічних дисциплінах. Однак право голосу, що його університети зберігали в цих питаннях, поступово обмежувалося паралельно зі зростанням компетенції та повноважень східнонімецької влади. Розрив із історичною спадщиною в регіоні, що раніше за все й повніше за все проявився в процесі розвитку університетів Східної Німеччини, знайшов яскраве відображення в змінах у кількісному складі професури (див. табл. 5-1).

Ні союзницькі, ні советські накази не вимагали таких чисток²⁰. Дисконтинуїтет, яким супроводжувалися зміни в складі викладацького корпусу, залишався постійним явищем у галузі соціальних і більшості гуманітарних наук; якщо природничі та медичні науки з 1947 р.

переживали приплив колишніх нацистів, то в соціальних і гуманітарних дисциплінах лише приступали до другого раунду чисток «буржуазних» науковців²¹. Жодна з інших державних інституцій в советській зоні окупації не зазнавала таких втрат своїх співробітників, як університети. Навіть у поліції, юридичній системі та в школах залишалася хоча б невелика кількість колишніх нацистів²². Те, що під прицілом опинилися саме університети, відображає водночас амбіції советів та їхню недовіру до університетів. З одного боку, советські чиновники бажали, щоб університети розпочали підготовку нових кадрів інтелігенції, відданої демократичним принципам – у тому вигляді, як вони їх розуміли²³. З іншого – вони визнавали потенційну небезпеку втрати контролю над університетами. Вони не хотіли повторювати досвід 1945 р., і коли було видно, що університет може вийти з-під контролю, вони рішуче втручалися в його справи²⁴.

Розрив із минулим був помітним також в адміністративній сфері. За традицією, *куратор* виконував функції посередника між державою та університетом й усе листування з владними структурами проходило через його руки. У 1945 р. совети призначили надійних кураторів у Галле, Ростоку та Грайфсвальді, де всі вони відігравали ключову роль у процесі політизації «своїх» університетів²⁵. У грудні 1945 р. та січні 1946 р. Совети нав'язали також більш поступливих ректорів університетам Ростоку, Ляйпцігу та Грайфсвальду. У Ростоку соціаліст-хімік Рінекер замінив медика-консерватора Вахгольдера, а в Ляйпцігу філософ Гадамер зайняв місце археолога Швайцера, якого Советська військова адміністрація (СВАН) характеризувала як «фанатичного ворога комуністичного світогляду»²⁶. Найбільш ефектна зміна ректорства відбулася у Грайфсвальді. За день до «нового відкриття» університету ректор Льомайер був затриманий советською таємною поліцією, ймовірно, за злочини, скоєні під час війни військовими під його командуванням. Вважається, що він помер у советському таборі в Німеччині у 1947 р. Але доля Льомайера залишилася загадкою для родини та колег. Їх, що було типово для подібних випадків, не повідомили ні про факт, ні про причину його арешту. Вранці 15 лютого 1946 р. шокований викладацький корпус в кількості 34-х професорів був зібраний для «нового відкриття» університету імені Ернста-Моріца Арндта у Грайфсвальді. Новопризначеного ректора, фізика Зелігера, обійняти цю посаду вмовив його колега, представник Центральної адміністрації освіти, Роберт Ромпе – лише ввечері напередодні цієї події²⁷.

Відновлення роботи чеських університетів

Повернення до життя університетів у чеських землях розпочалося зі студентського руху. У перші місяці 1945 р. студенти лівої орієнтації організували нелегальні групи, плануючи розпочати новий академічний рік. Із наближенням советських військ до Праги на початку травня 1945 р. ці студентські осередки вийшли з підпілля й заявили претензії на активну роль у «Національному Повстанні» проти німців. Студенти формували озброєні загони та привласнювали собі ключові повноваження в університетських справах, як-от у розподілі стипендій, управлінні гуртожитками та праві проводити чистки власного складу без судової апеляції. Широка симпатія з боку населення, викликана їхніми стражданнями воєнних часів, надавала студентським лідерам надзвичайної самовпевненості²⁸.

Професори поводити себе відносно сумирно. Вони виглядали як складова частина режиму, що зазнав поразки, оскільки фігурували серед засновників Першої республіки та призначалися міністрами фінансів, закордонних справ, освіти та юстиції. Деякі з них працювали також в уряді Протекторату. Одразу після війни більшість чеських професорів змиралася з обмеженнями свободи, навіть у тих випадках, коли залишалися можливості для протидії. Наприклад, вони погодилися з тим, що деканів та ректорів призначали революційні комітети, замість того щоб наполягати на звичних виборах²⁹.

У 1945 р. професори Карлового університету проголосували за призначення на кафедри советських студій, згадані в другому розділі цієї праці, кількох нових своїх колег, незважаючи на те, що останнім бракувало відповідної кваліфікації. Комісія юридичного факультету одностайно рекомендувала на вибори Владимира Прохазку, хоча з його робіт лише «декілька були написані з застосуванням належного наукового методу». Не було навіть натяку на те, щоб перевірити його викладацькі здібності на відкритій габілітаційній лекції³⁰. Йозеф Краль голосував за професорство Арношта Кольмана, будучи цілком свідомий того, що той «насправді був лише кандидатом наук», й мотивуючи свій учинок тим, що «ми, все ще перебуваючи в ейфорії советського внеску до нашого визволення, хотіли мати фахівця з советської філософії. Я вагався, я вказував на те, що згідно його наукової кваліфікації він належав до факультету природничих наук... але оскільки я дотримувався думки, що марксизм-ленінізм продовжував розвиватися в Советському Союзі, і я відчував потребу додати до нашого способу мислення іноземні філософські впливи..., я рекомендував, щоб його спеціальність назвати «точні науки та советська філософія». Серед своїх нових колег, які, за словами Краля, страждали на «цілковитий брак

самоповаги», Кольман зустрівся з готовністю догоджати, яка межувала з сервілізмом³¹. У 1948 р. він відплатив борг своїм колегам, наглядаючи за «комітетами дії», які проводили чистки своїх факультетів³².

Приклад Брно показує, що така покірність не викликала необхідності: Кошицька програма передбачала створення кафедр советських студій, але не вимагала ігнорування професорами формальних процедур призначення³³. Коли декілька юристів-комуністів із Брно у 1946 р. поставили вимогу свого призначення на професорські посади, відповідні факультети просто відмовилися це зробити. Декан філософського факультету Й.Л. Фішер написав, що «зважаючи на кваліфікацію самопризначених кандидатів, факультет зазначає, що університети не є найкращим місцем для політичної агітації, тому факультет захищатиме свою позицію за будь-яких обставин, до останнього»³⁴.

10 травня 1945 р. декан празького філософського факультету Ян Рипка повернувся до свого кабінету на берегах Влтави, але побачив, що будинок контролюють загони студентів, зайняті плануванням нового семестру³⁵. За словами студентського представника, комуніста Яна Казімоура, вони робили це «не за вказівкою, але спираючись на власну силу і з власною зброєю»³⁶. Це був не той час, щоб перейматися законними формальностями; студенти розчищували уламки, ремонтували розбиті вікна, переносили книги й друкували програми занять. «Комітет дії» відкрив «надзвичайний семестр» на початку червня³⁷. За словами історика Йозефа Полішенського, молодого на той час викладача, декан Рипка в усьому співпрацював із студентами³⁸. Було організовано Союз університетських студентів, який перейшов під вплив добре організованих комуністів і поставив вимогу провести «чистку професури та центральних органів управління освітою, видаляючи не лише колаборантів та зрадників, але також і некомпетентних осіб та тих, хто не розуміє потреб сьогодення»³⁹. Подібну заяву з боку студентів важко було б уявити в Німеччині чи Польщі в ті часи⁴⁰. Союз почав навіть переговори з професорами, пропонуючи їм викладацькі посади⁴¹.

Відновлення роботи інших закладів вищої освіти у чеських землях не було таким драматичним. Советські війська звільнили Університет ім. Масарика в Брно за декілька днів до взяття Праги. Більшість його будівель була зайнята німецькими окупантами; наприклад, юридичний факультет використовувався як штаб-квартира гестапо, а найбільший гуртожиток був перетворений на в'язницю, де було страчено більше 1 200 осіб. Взяття Брно супроводжувалося більшими руйнуваннями, аніж у Празі, але близько середини травня заняття в університеті відновилися. Наступного місяця виникли

Студентський союз, а також факультетські профспілкові організації⁴². У лютому 1947 р. чехословацький уряд відновив університет в Оломоуці, закритий австрійцями в 1867 р. Разом із технічними університетами в Празі та Брно, це дозволило довести загальну кількість закладів вищої освіти в чеських землях до п'яти.

З осені 1945 р. чеське університетське життя, як і політичне життя на чеських землях взагалі, почало потроху нормалізуватися. Професори відновили своє право обирати власних представників – у Карловому університеті вони затвердили всіх кандидатів, обраних «революційними органами» влітку, окрім одного; студентське життя стало менш конвульсивним, як тільки тисячі молодих людей почали вступати до вузів, прагнучи надолужити втрачений впродовж війни час. Настрої в Студентському союзі поступово переміщувалися до політичного центру. Як це буде показано детальніше далі, студенти, особливо медичного та юридичного факультетів, виявляли більшу далекоглядність, ніж їхні старші товариші, щодо загрози для інтелектуальної та політичної свободи, яку несли з собою комуністи. Вони завдали останнім серію поразок на виборах до студентських союзів у 1946 та 1947 рр.⁴³ Однак, КПЧ не могла бути повністю усунена з керівництва Союзу, оскільки вона, скориставшись із всієї повноти влади в революційні дні 1945 р., запровадила в статуті Союзу принцип «пропорційного представництва».

Відродження академічного життя в Польщі

Католицький університет у Любліні (KUL) став першим університетом, що відновив свою діяльність у «Народній Польщі». Збори його викладачів відбулися 23 серпня 1944 р., невдовзі після звільнення міста від німецьких військ, а вже 12 листопада університет почав працювати. Хоча в роки нацистської окупації цей вищий навчальний заклад втратив 14 професорів, він зумів у 1944-1945 академічному році відновити довоєнну кількість своєї професури всіх рівнів (24 чол.), залучивши додатково 8 професорів із Львова, 3 – із Вільно і 4 – із Центральної Польщі¹. Католицький університет у Любліні не постраждав від бойових дій, тому зміг негайно розпочати заняття та розширення. Натомість жоден державний університет, окрім Краківського, не зміг досягти свого довоєнного рівня до 1948 р.²

На противагу католицькому університету, уряд заснував у Любліні в жовтні 1944 р. державний університет імені Марії Кюрі-Склодовської (UMCS) на чолі з активістом ПСП Генриком Раабе. У тому ж місяці відкрилися чотири факультети: медичний,

природничих наук, сільськогосподарський та ветеринарний³. Така структура була гарантією того, що обидва університети не дублюватимуть один одного; водночас це означало, що ідеологічно важливі дисципліни залишатимуться поза межами контролю державних інституцій⁴.

Справжнє відродження польської вищої школи відбулося з відновленням роботи Ягеллонського університету в Кракові 18 січня 1945 р. Завдяки вдалим маневрам радянських військ, місто залишилося неушкодженим після звільнення від окупантів. Тут знайшли притулок десятки професорів із втрачених чи зруйнованих академічних центрів: «міста-фортеці» Познані, приєднаної до Райху та зруйнованої; Варшави, яка навіть у 1948 р. ще лежала в руїнах; східних міст – Львова та Вільно, що відійшли до СРСР. Краків увібрав їхню інтелектуальну енергію, щоб у наступні роки поширити її по всій Польщі, особливо щодо нових університетів у Торуні, Лодзі та Вроцлаві. Зрозуміло, що їхні ректори часто приїжджали до Кракова в пошуках викладачів⁵. Вони відновлювали також мережу особистих контактів⁴⁹.

Ягеллонський університет, хоча й втратив близько третини своєї професури, вже в 1945-1946 рр. перевищив довоєнну кількість свого викладацького складу⁵⁰. Разом два консервативні університети Кракова та Любліна випустили в першому повоєнному році 57,2 % нових польських юристів і видали 51 % магістерських дипломів у 1946 р.⁵¹

Відродження майже цілковито зруйнованої Варшави в ролі столиці в 1945 р. залишалося сумнівним. Те саме можна було сказати щодо перспектив відкриття Варшавського університету. Як тільки виникли плани переведення столиці до Лодзі, міністерство освіти почало планувати переміщення туди Варшавського університету та Політехніки. Але ці плани залишилися на папері: варшавські професори повернулися на руїни свого університету та розпочали його відбудову. Не чекаючи на дозвіл міністерства, ради факультетів готувалися до нового семестру⁵². Вони доводили, що навіть у 1945 р. кількість варшавського населення була цілком достатньою для діяльності університету: разом із правобережними районами, що вціліли, місто нараховувало 300 000 мешканців⁵³. 14 квітня група представників університету зустрілася з віце-міністром освіти, комуністом Владиславом Беньковським, після чого було створено комісію з трьох членів включно з Тадеушем Котарбінським, Стефаном Пеньковським та Богданом Наврочинським, яка почала підготовку до відновлення роботи університету. Частково завдяки зв'язкам Пеньковського з міністром освіти Чеславом Вицехом у роки війни, в середині липня було одержано

дозвіл на початок занять восени⁵⁴. Але відбудова Варшави проходила повільно: лише в 1947-1948 навчальному році місто досягло своїх довоєнних можливостей постачати студентів і персонал для університету⁵⁵.

Новий університет у Лодзі, позбавлений енергії близької Варшави, став одним із найслабших у Польщі. Цей факт виявився особливо прикриттям для невеликої Польської робітничої партії, оскільки Лодзь залишалася найпотужнішим осередком робітничого класу в Польщі та єдиним місцем, де можна було уявити собі існування соціалістичного університету. Лодзь і справді виявилася магнітом для лівих інтелектуалів. Вона стала місцем видання двох їхніх провідних журналів – «Кузня» (*Kuznica*) та «Сучасна думка» (*Myśl Współczesna*), а також центром діяльності «Демократичного клубу» – групи з приблизно тридцяти інтелектуалів, співзасновником якої був Адам Шафф⁵⁶. Першим ректором університету став освітянин-реформіст і філософ-вільнодумець Тадеуш Котарбінський. До нього приєдналися відомі соціологи лівого напрямку Юзеф Халасінський, Станіслав та Марія Оссовські, Ніна Ассородобрай та Ян Щепанський, а також історики Вітольд Куля та Наталя Гонсьоровська⁵⁷. Однак саме через репутацію лівої столиці та брак академічних традицій Лодзь не сприймалася всерйоз іншими університетами. Вони уникали цього університету, відмовляючи в допомозі на початку його становлення⁵⁸. Що гірше, більшість викладацького складу прийшла сюди з Варшави, Львова та Вільно, і з відновленням роботи цих університетів Лодзь втрачала викладачів⁵⁹.

Щоправда, репутація лівої спрямованості виявилася дutoю. ПРП ніколи не контролювала університет Лодзі, як ніколи не контролювала й робітників Лодзі⁶⁰. Усі провідні інтелектуали цього міста, можливо, крім Шаффа, не вважали себе залежними від партії, й чимало з них зазнали нападок після 1948 р. Науковці догматичного марксистсько-леніністського переконання відчували себе в ізоляції в Лодзі, як і по всій Польщі. Наприкінці 1945 р. професор права Станіслав Ерліх нарікав на свою долю незвичайного лєнініста в університеті Лодзі. Він не мав довіри до Котарбінського й підозрював, що ректорський дозвіл проводити лекції з «совєтського права» був лише «жестом на засвідчення демократизації університету». Фактично, римокатолицький священник, що був професором канонічного права, міг за бажання скоротити кількість годин, відведених для цих лекцій. Ерліх приваблював до Лодзі молодих викладачів-марксистів, але в кінцевому рахунку вони переїжджали до Варшави. Нарешті, він і сам пішов їхнім шляхом⁶¹. Нестача викладачів знижувала загальний рівень освіти. У 1951 р. з-поміж 15 асистентів професорів-хіміків 9 осіб не мали навіть

диплому про вищу освіту. Університет у Лодзі потерпав від надзвичайно високого рівня відсіву студентів; не дивно, що інші університети почали з застереженням визнавати надані там ступені⁶².

Крім Лодзі, в Польщі в 1945 р. виникли ще два нових університети: Вроцлавський та Торунський. Однак, як покаже час, вони виявилися не зовсім новими.

Перший був закладений на руїнах університету, знищеного в останніх битвах війни. Німецьке місто Бреслау, проголошене фортецею в січні 1945 р., капітулювало лише через чотири дні після падіння Берліну. Через масштаби руйнації було вирішено заснувати у Вроцлаві об'єднані університет та політехніку, з єдиною науковою радою, ректором, адміністрацією та гуртожитками. Новий викладацький склад у переважній більшості походив зі Львівського університету та Львівської Політехніки; його перший ректор, С. Кульчинський, був раніше ректором Львівського університету та виступав співзасновником нової Демократичної партії, союзної з ПРП. Але він мав власний план діяльності. На церемонії відкриття університету 9 червня 1946 р. ректор заявив слухачам, що вони є «матеріальними спадкоємцями німецького університету та політехніки Бреслау, але духовними нащадками пограничної культури Львова»⁶³. Політехнічна частина університету розвивалася, однак, настільки слабо, що в 1947 р. чиновники з міністерства вирішили перевести її структури до Гданська чи Глівіце. Проте університет невпинно розвивався, а чисельність його науково-викладацького складу зросла з 64 членів у 1945-1946 рр. до 138 чол. у 1948-1949 рр. У 1945-1946 рр. половина професорів гуманітарних дисциплін і більше ніж 60 % працівників юридичного факультету були вихідцями зі Львова⁶⁴.

Торунь пережив війну з невеликими втратами. Він не міг претендувати на роль спадкоємця якогось попереднього закладу вищої освіти, хоча місцева громада й домагалася створення Померанського університету з 1918 р. Відтепер на допомогу їй прийшли професори з Вільно. На початку квітня десять науковців і викладачів із цього міста зібралися в Лодзі й подали прохання до міністерства освіти, щоб «викладацький склад університету ім. Стефана Баторія (Вільно) станом на 1 вересня 1939 р. був у всій повноті використаний для створення університету в Померанії». Отримавши дозвіл із Варшави наприкінці квітня, Національна рада Торуня заснувала університет ім. Ніколая Коперніка. До липня новий університет уже мав наукову раду, а також необхідні міністерські розпорядження, що дозволяли створити факультети гуманітарних наук, математики та природничих наук, права та економіки, а також красних мистецтв⁶⁵. Викладацький склад у Торуні залишався постійним, нараховуючи приблизно 60 осіб упродовж

1945–1948 рр., хоча кількість студентів університету збільшилася вдвічі, до 3000 чол. Домінували тут професори з Вільно, в той час як вихідці зі Львова становили впливову меншість⁶⁶.

Дозволяючи академічним спільнотам зі Львова та Вільно перенести свою діяльність до Вроцлава та Торуня, міністерство не лише втрачало можливість створити тут щось нове, але також допускало відродження особливо антисоветської професури⁶⁷. На конференції науковців – членів ПРП у червні 1947 р., товариш Штефек із Вроцлава нарікав на те, що «більшість професорів є львів'янами з відвертим комплексом советофобії.» Він, однак, зауважив, що переведення університетських співробітників подалі від Вроцлава буде «складним» через групову солідарність професури⁶⁸. Наступного року в одному зі звітів описувалася «шкідлива роль» викладачів соціальних наук у Вроцлаві, які читали лекції про такі речі, як «Львів – історична несправедливість щодо Польщі»⁶⁹. Підтримка імпортованого з ССРСР режиму для багатьох поляків залишалася не лише запереченням національної ідентичності, але й плямою на власній біографії.

Війна створила різні умови для відродження професури в Східній Німеччині, чеських землях та Польщі. Східнонімецькі професори надто тісно були пов'язані з нацистським минулим, тому більшість із них втратила свої посади під час денацифікації у 1945-1946 рр. Ті, що дістали можливість продовжувати викладання, мусили визнати, що вони більше не мали прав, якими користувалися до 1933 р.: права визначати своїх наступників, укладати навчальні програми чи керувати прийомом нових студентів. В результаті війни ініціатива в цих справах назавжди перейшла до держави.

У чеських землях ініціатива в університетських справах спершу перейшла до студентів – переважно лівих переконань – які організували озброєні загони, що захопили університетську власність у травні 1945 р. та заснували Союз університетських студентів. Однак, наприкінці літа 1945 р. хвиля революційного ентузіазму пішла на спад, і факультети знову перейшли під вплив більш центристських та консервативних сил, представлених як студентством, так і професурою. Одночасно з'явилися прецеденти створення надзвичайних організацій – таких, як «комітети дії» та суди честі – і багато молодих комуністів, діставши можливість указувати професорам, що вони мають робити, пережили незабутні часи, про які вони завжди пізніше пам'ятали. До певної міри лютий 1948 р. став повторенням першої «Народної Революції» 1945 р.,

з тією різницею, що тепер уже ніщо не могло припинити наростання ворожості між поколіннями.

У Польщі професори нікому не поступалися власною ініціативою в університетських справах, і в 1945 р. ніхто не оскаржував їхнє право відроджувати університети й керувати їхньою діяльністю. Хоча професура й зазнала величезних втрат, вона залишалася досить сильною, щоб заповнити викладацькі вакансії і, за допомогою швидких промоцій, увійти в повну силу за декілька років. Найбільш потужним серед відроджених академічних осередків став консервативний Краків, місто, що майже не зазнало руйнувань у роки війни. Саме тут десятки професорів із усієї Польщі постійно збиралися разом у перші повоєнні роки, шукаючи нових колег і створюючи неформальні структури за інтересами – тобто відновлюючи мережі патронату та впливу. Відносно слабка польська держава могла мало чим завадити побудові цих майже непомітних структур, що почали діяти, як тільки держава зробила спробу встановити контроль над академічною спільнотою в 1947 р.

Таблиця 5-1

Континуїтет у складі східнонімецької професури (включаючи заслужених професорів у відставці та доцентів)

Факультети	Діючі викладачі (зима 1944 р.)	Усе ще діючі викладачі (літо 1947 р.)	%
Філософський	343	71	20,7
Математичний/природничих наук	380	60	15,8
Сільськогосподарський/ветеринарної медицини	115	25	21,7
Теологічний	74	29	39,2
Медичний	569	90	15,8
Юридичний	152	11	7,2
Разом:	1633	286	17,5

Джерело: Jessen, "Akademische Elite," 320-22.

¹ Маріан Вальчак пише, що «це завдяки підпільному навчанню всі університети з усіма їхніми факультетами могли почати працювати одразу після звільнення». *Szkolnictwo*, 101. Див. також спогади полоніста Єжи Пельця та історика Тадеуша Мантойффеля про самовідновлення гуманітарних факультетів Варшавського університету. *Z dziejów*, 57-114, 222-23.

² Щодо неспроможності всіх університетів протистояти цій «суворій політиці звільнення», див.: Jessen, "Akademische Elite," 310. Від 40 до 60 % викладацького складу німецьких університетів належало до NSDAP. – Ibid., 26. У Берліні залишалося всього 47,2 % викладачів у зимовому семестрі 1942-43 р. – Ibid., 549. У Галле їх кількість складала 61 %. Rupieper, "Wiederaufbau," 101. Викладацький корпус у Ляйпцігу також налічував близько 60 % попереднього складу. Wartenberg, "Die Wiedereröffnung," 11.

³ Останнє число включає професорів, що змінили місця праці. 3-поміж асоційованих професорів залишалися 13,9 %, а з доцентів – 9,4 %. Jessen, "Akademische Elite," 319-20. Хоча загалом і можна погодитися з Ессеном, коли він пише, що денацифікація управлінського апарату в кількісному відношенні не була найбільш значущою причиною зменшення чисельності професорів, немає підстав думати, що совети не вичистили б інших колишніх нацистів, якби вони залишилися. Тому денацифікація була головною причиною дисконтинуїтету викладацького складу.

⁴ Ibid., 123-28.

⁵ Lönnendonker, *Freie Universität*, 54, 57, 73-74. Лённендонкер говорить про «брак легітимності» професорських рад, що зібралися в травні – червні 1945 р., Ibid., 55.

⁶ Nikitin, "Die Sowjetische Militäradministration," 409. Наступного року Шпрангер відправився до Тюбінгену. Більшість із колег Шпрангера вважали, що краще «непомітно вичікувати», що зроблять окупанти, ніж висуватися самим. Шпрангер знайшов одного колегу, готового супроводжувати його до магістрату. Lönnendonker, *Freie Universität*, 54, 57, 73-74. Як приклад туманного уявлення Шпрангером потреби розібратися зі спадщиною недавнього минулого, Лённендонкер цитує його привітання на заснуванні офіційного Культурного союзу (Культурбунду) в липні 1945 р.: «Ми почнемо все з початку! Ми повернемо повагу до моральних імперативів правди, досконалості та шанобливості, які визначатимуть репутацію людини. Ми з усією суворістю ставитимемо перед собою найвищі вимоги; але ми також будемо вірити, що наше палке бажання досягти свого знову зробить наше життя гідним». Ibid., 57.

⁷ Штраукс, яскравий приклад «прогресивного буржуазного науковця», ухвалив рішення зберегти університет у східному секторі, облишивши думку про те, що масштаби руйнувань вимагають його переведення на захід. Він працював ректором до 1948 р., будучи одночасно віце-президентом Культурного союзу. З 1948 р. до своєї смерті в 1954 р. він залишався членом східнонімецького парламенту; Broszat and Weber, *SBZ-Handbuch*, 1039.

⁸ Müller und Müller, "... stürmt die Festung," 65.

⁹ Щодо спроб організувати чистку в Галле власними силами в 1945 р., див.: Rupieper, "Wiederaufbau," 98-103.

¹⁰ Bogusiak, "Die Universität Leipzig," 368, 371; Hoyer, "Der Weg," 23.

¹¹ 18 викладачів і 108 техніків та науковців із фабрик оптики у Шотті та Цайссі також пішли разом із американцями. Schmidt, *Alma Mater Jenensis*, 302. Американці забрали на захід приблизно 90 співробітників університету в Галле. Rupieper, "Wiederaufbau," 100.

¹² Hoyer, "Der Weg," 25-26. 26 жовтня уряд землі Саксонія-Ангальт розпорядився, що службовці мають бути звільнені «незалежно від того, чи вони були нацистськими

злочинцями, керівниками партійних установ, членами СА, СС, або були пов'язані з NSDAP, чи ні». Rupieper, "Wiederaufbau," 103. 27 жовтня советська військова адміністрація у Саксонії розпорядилася, щоб усі члени NSDAP були усунені з цивільної служби. Feige, "Zur Entnazifizierung," 800-801. 9 листопада відділ освіти уряду Саксонії видав розпорядження освітнім установам «негайно звільнити усіх колишніх членів NSDAP, які все ще викладають у школах». Haritonow, "Entnazifizierung an der Bergakademie," 435.

¹³ Ці чистки в Єні почалися після того, як було встановлено зв'язок між советськими органами влади у Ваймарі та Берліні; протокол, день 3, 85. Про Ляйпціг: Hoyer, "Der Weg," 26.

¹⁴ Цей професор вступив у NSDAP у 1933 р. і вважався інформатором Служби безпеки нацистської партії (SD). Совети також знайшли багато книг, які не були видалені всупереч їхньому наказу про вилучення «нацистської та мілітаристської літератури». Hoyer, "Der Weg," 25.

¹⁵ Müller und Müller, "... stürmt die Festung," 36; Richert, "Sozialistische Universität," 26.

¹⁶ Див. коментарі Пауля Ванделя на з'їзді в університеті у Ляйпцігу 20 листопада 1946 р. в UAL, Rektorat 1. Про боротьбу першого повоєнного ректорату в Галле за те, щоб залишити кількох колишніх нацистів, див. Rupieper, "Wiederaufbau," 103.

¹⁷ У березні 1947 р. на з'їзді міністрів освіти советської зони окупації Пауль Вандель визнав, що два роки тому було вирішення питання того, чи буде нова німецька інтелігенція формуватися «за допомоги чи без університетів». Він та більшість присутніх на засіданні виступали проти того, щоб формуванням нової німецької інтелігенції займалися університети, і тепер він розумів, що досвід останніх двох років лише підтвердив слушність їхніх сумнівів. BAAP, R2/53, Bl. 23-24.

¹⁸ Наприклад, ця вимога на початку грудня 1945 р. надійшла до університету в Ростокі від советської військової адміністрації в Карлсгорсті; 15 грудня університет доповідав про звільнення всіх колишніх членів NSDAP представникам Советської військової адміністрації в регіональній столиці Шверині. Вахгольдер до Бергманна, 6 січня 1946 р., UAR, RIII A 1/1. Чимало колишніх членів NSDAP продовжували працювати в своїх університетах як науковці чи як лікарі в університетських клініках. Ernst, "Die beste prophylaxe," 168.

¹⁹ У серпні 1945 р. уряд землі Саксонія-Ангальт призначив двох професорів педагогіки та слов'янських мов до університету в Галле, незважаючи на протести університету. Rupieper, "Wiederaufbau," 104.

²⁰ Директива № 24 Союзної контрольної ради від 12 січня 1946 р. обмежила звільнення тими, хто вступив до нацистської партії до 1937 р., був службовцем NSDAP з повною зайнятістю чи обіймав високі посади за нацистського режиму. Hoyer, "Der Weg," 27.

²¹ Jessen, "Akademische Elite," 325.

²² Див. Welsh, "Entnazifizierung," 349, 351.

²³ Щодо советського розуміння демократії, див.: Naimark, *The Russians*.

²⁴ Див. втручання до Єні в 1948 р., розділ 6, прим. 89.

²⁵ Це були: Фрідріх Елхлепп (СДПН), Еріх Шлезінгер та Франц Вольгемут (КПН). Ніхто з цих людей не поважав принцип університетської автономії. Про Елхлеппа див.: Rupieper, "Wiederaufbau," 104-5.

²⁶ Nikitin, "Die Sowjetische Militäradministration," 409. Щодо «побажання» «російської адміністрації» змінити ректора у Ростокі, див.: Нілс до Грюнберга, 24 жовтня 1945 р., MLNA, MfVB 2258.

²⁷ Справа Льюмайера так ніколи й не була роз'яснена. Роберт Ромпе пригадує в інтерв'ю 1991 р. свою поїздку до Грайфсвальду на відкриття університету, де йому сказали, що Льюмайер був заарештований. Совети нібито заявляли, що на знайдених у

солдатів Льомайера фотографіях були зображення замордованих советських партизанів. Ромпе був здивований, коли дізнався, що Льомайер так і не повернувся. Ромпе потім заявляв, що дістав завдання переконати фізика Зелігера, котрого він знав з довоєнних часів, обійняти цю посаду.

²⁸ Havránek, "Studenti," 70. Про характерні для студентів вимоги, які ґрунтувалися на твердженні про те, що «жодна інша соціальна група з усієї нації не зазнавала таких переслідувань, як студенти», див.: Jan Kazimour, "Studenti nastupují," *Student*, 30 травня 1945 р.

²⁹ Zilynská, "Poválečná obnova," 236-37.

³⁰ Його підтримував професор Гобза, котрий посилався на те, що Прохазка має «обширні відомості про адміністративне управління в Советській Росії». Матейка до Неєдлого, 14 листопада 1945 р., АСАВ, фонд Неєдлого. к. 31; Poustá, "Přávnícká fakulta," 370; Матейка до Чеської академії наук і мистецтв, 15 квітня 1948 р., АСАВ, ф. ČAVU, і.č. 243.

³¹ "Vysoké školy – universita," АСАВ, фонд Краля, і.ч. 36. У липні 1948 р., задовго після того, як комуністи встановили контроль над державним апаратом, старший професор філософії Тадеуш Котарбінський виступав проти надання посади професора філософії Варшавського університету Адаму Шаффу, що навчався в Советському Союзі і в багатьох відношеннях видавався польським аналогом Кольмана. Котарбінський наполягав, щоб Шафф спочатку отримав габілітацію та провів принаймні два роки на Заході, щоб ознайомитися з формальною логікою. Котарбінський, проте, не заперечував, що Шафф міг одразу ж дістати посаду, пов'язану «виключно з розвитком марксизму». ААН, МО 2917, к. 69.

³² Подібну роль відігравав Прохазка у 1948 р. на юридичному факультеті.

³³ Varšková, *Košický vládný program*, 120.

³⁴ Професори юридичного та філософського факультетів ухвалили рішення відмовити претендентам на посади в лютому та березні 1946 р., тобто тоді, коли комуністи все ще керували міністерством освіти. SÚA, MSK, č.k. 631E, sig. 51D.

³⁵ 9 травня загопи, що налічували більше 1 000 студентів, були зобов'язані охороняти майно, що належало Карловому університету та Технічному університету, усього близько 90 будівель. Kráčmarová, *Vysokoškoláci*, 30; Havránek, «Studenti,» 77.

³⁶ Havránek, "Studenti," 80.

³⁷ Kavka, *Stručné dějiny*, 295.

³⁸ "Filozofická fakulta," 33. Члени «комітетів дії» були переважно студентами, добре відомими з довоєнного періоду своїми лівацькими поглядами; вони дістали відповідні повноваження від Студентського національного комітету 15 травня. Havránek, "Studenti," 83.

³⁹ Havránek, "Studenti," 99.

⁴⁰ Див., наприклад, резолюцію кількох молодіжних організацій Кракова від 12 липня 1945 р., в якій містилися «заклики» до уряду щодо кількох питань, включаючи вступ до вузу, студентські стипендії та розширення навчання з агротехнічних та технічних наук. ААН, МО 3160, к. 14-15.

⁴¹ Члени студентського клубу на факультеті природничих наук відвідали кількох професорів та запитали їх, чи вони не хотіли б проводити лекції. Вони були не згодні з рішенням ради професорів щодо кандидатів на посади з органічної хімії та запропонували своїх власних кандидатів, Шорму і Віхтерле. Wichterle, *Vzpomínky*, 85.

⁴² Jordán, *Dějiny*, 266.

⁴³ На виборах у кінці 1947 р. КПЧ здобула 28,1 % голосів серед празьких студентів, у той час як чеські національні соціалісти набрали 38,1 %, а католицькі народні демократи – 22,1 % голосів. У Брно КПЧ велося навіть гірше, тоді як католики

отримали майже 40 % голосів. Kráčmarová, *Vysokoškoláci*, 193. У травні 1946 р. на загальних парламентських виборах КПЧ набрала 40,2 %, національні соціалісти – 23,7 %, а католики – 20,2 % голосів у чеських землях. *Československé dějiny*, 632.

⁴⁴ Krasiewicz, *Odbudowa*, 82-85.

⁴⁵ Ibid., 65, 86.

⁴⁶ Раабе був польським послом у Советському Союзі в 1945-1946 рр. *Mołdawa, Ludzie władzy*, 414-15.

⁴⁷ Mauersberg, "Nauka," 415. За словами Гуго Штайнгауза, непопулярність університету Марії Кюрі-Скłodовської частково пояснюється відсутністю в ньому в 1945 р. «людей чи книг». *Wspomnienia*, 342.

⁴⁸ Польський історик Красевич описав місто як «ринок» для науковців. *Odbudowa*, 228. Розповідь ректора Котарбінського з Лодзі, який провадив невдалі пошуки професорів у Кракові, див.: Steinhaus, *Wspomnienia*, 330. Ректор із Торуні Колянковський подібним же чином приїхав до Кракова в кінці 1945 р. у пошуках кадрів. Tomczak, *Wspomnienia pracowników*, 85.

⁴⁹ Lewandowski, *Rodowód*, 23.

⁵⁰ Krasiewicz, *Odbudowa*, 124-26. Зі 116 довоєнних професорів 76 чол. з'явилися на роботу в 1945 р. Mauersberg, "Nauka," 420.

⁵¹ ААН, МО 2895, к. 1, 2, 5.

⁵² Mauersberg, "Nauka," 421.

⁵³ Про лист провідних варшавських професорів від 17 березня 1945 р. див.: Krasiewicz, *Odbudowa*, 137. Див. також звіт Варшавського університету міністерству освіти, 17 березня 1945 р., ААН, МО 3043, к. 194.

⁵⁴ *Mołdawa, Ludzie władzy*, 443; Kowalenko, *Tajny Uniwersytet*, 65.

⁵⁵ Krasiewicz, *Odbudowa*, 138, 154.

⁵⁶ Hübner, *Polityka naukowa*, 100-01.

⁵⁷ Szarota, „Upowszechnienie,” 425.

⁵⁸ Див. різку оцінку Халасінського: „O społeczny sens reformy uniwersytetów,” *Kuźnica* 24 (17 червня 1947): 3. Співвідношення студентів та викладачів (включаючи асистентів) за перші чотири академічні роки були 20:1, 14:1, 12:1, 14,7:1. Krasiewicz, *Odbudowa*, 204-7.

⁵⁹ Krasiewicz, *Odbudowa*, 200, 204.

⁶⁰ Kenney, *Rebuilding Poland*.

⁶¹ Троє з них були жінками, включно з істориком Целіною Бобінською, котра потім перейшла з Варшави до Кракова. ААН, КС PPR 295/XVII/59, к. 238-39.

⁶² "Protokół z konferencji z Uniwersytetu Łódzkiego," 8 лютого 1951 р. ААН, MSW 163.

⁶³ Hübner, *Nauka polska*, 26. Кульчинський відмовився від посади ректора Львівського університету в 1938 р. на знак протесту проти впровадження в аудиторіях «системи гето» для єврейських студентів. Див. лист Оскара Лянге до *New York Times*, 20 March 1938.

⁶⁴ Krasiewicz, *Odbudowa*, 183, 186.

⁶⁵ Ibid., 222-27. Текст листа від 4 квітня 1945 р. від професорів із Вільно, див. ААН, МО 3048, к. 3.

⁶⁶ Krasiewicz, *Odbudowa*, 228-30. З 49 професорів, чие походження може бути встановлене, в грудні 1945 р. 28 чол. прибули з Вільно, 12 – зі Львова, 5 – з Познані, 3 – з Кракова й 1 – із Риги. Співвідношення студентів та викладачів у перші повоєнні роки було: 12,6:1; 9,5:1; 11,7:1; 14,3:1.

⁶⁷ Hübner, *Nauka polska*, 25.

⁶⁸ ААН, КС PPR 295/XVII/57, к. 22.

⁶⁹ ААН, МО 2876, к. 30.

Розділ 6. Боротьба за університет

Перші повоєнні роки відомі як часи відносно відкритості у східноєвропейській політиці. Комуністичні партії були змушені обмежити свої амбіції щодо негайного захоплення влади й робили спроби співпрацювати з «прогресивними буржуазними» елементами у парламентах, які для неозброєного ока видавалися демократичними установами. У Чехословаччині та Східній Німеччині в 1946 р. відбулися вибори з елементами справжнього вибору, крім того, в усіх трьох державах не-комуністи обіймали посади в уряді. У пресі та на відкритих зустрічах могли відбуватися, хоча й з обмеженнями, політичні дебати. Таким чином, залишалися можливості протестувати проти зростання порушень демократичної практики у цих нових, «народних» демократіях.

Найбільш чутливими до таких порушень виявилися студенти. Як і їхні побратими по всьому світу, чеські, східнонімецькі та польські студенти висловлювалися сміливо й діяли імпульсивно. Багато з них розділили долю тих студентів, що протестували проти репресивних режимів: польська, чеська, східнонімецька та советська служби безпеки заарештували сотні молодих людей за висловлювання, які вважалися реакційними чи антисоветськими в перші повоєнні роки. Професори ж, подібно до своїх колег у всьому світі, закликали до стриманості. Однак вони поводити себе відповідно до різних моделей поведінки, вдаючись до актів солідарності в польському випадку, вимушеного мовчання в німецькому випадку й гордовитого засудження студентської «фривольності» у чеських землях, але в цілому демонструючи певну індиферентність. Лише в Польщі професори дійсно вважали нападки на студентів такими, що спрямовувалися проти університетів, і реагували відповідним чином.

Організації, через які студенти висловлювали свій протест, відрізнялися відповідно до суспільно-політичного контексту кожної країни. У Польщі традиційні студентські організації «братерської допомоги» відновили свою діяльність у 1945 р. під помітним консервативним і націоналістичним впливом. У союзах університетських студентів, що сформувалися в чеських землях влітку 1945, більшість становили студенти лівих переконань. У Східній Німеччині влада дозволила створити восени 1945 р. «студентські робітничі групи» з представників чотирьох офіційно дозволених партій

(Комуністичної, Соціал-демократичної, Ліберально-демократичної та Християнсько-демократичного союзу). Відповідні студентські організації виникли на факультетському, а згодом і на університетському рівнях, узявши на себе відповідальність за проблеми студентського побуту та захист студентських прав. Студентські союзи існували по всьому місту в Празі та Брно й мали надзвичайне право контролювати гуртожитки та стипендіальні гроші. У Польщі найбільші студентські організації існували у формі соціалістичних («Союз боротьби молоді» – ZWM) та селянських студентських (Wici) клубів. Лише після 1948-1949 рр. контрольовані комуністами молодіжні організації, побудовані за зразком советського комсомолу – «Вільна німецька молодь» (FDJ), Чехословацька соціалістична молодь (ČSM), Союз польської молоді (ZMP) – підпорядкували собі організоване студентське життя по всій Центрально-Східній Європі.

Найважливішою функцією студентських організацій стало забезпечення трибуни для проголошення політичних преференцій. Студенти гостро відчували необхідність зайняти якусь політичну позицію, оскільки всюди робота національних парламентських інституцій була підпорядкована потребам советської закордонної політики. Навіть у Чехословаччині, з її широко толерованим спектром політичної думки, перші повоєнні роки стали часом одноманітних закликів до «національної єдності». У чеських землях дозволялася діяльність лише чотирьох партій (комуністи, соціал-демократи, національні соціалісти, католицькі народні демократи), а політична опозиція вважалася незаконною. За фасадом єдності студенти відчували зростання сили комуністів: не лише в профспілках та соціалістичних партіях, але також у міністерствах: внутрішніх справ, оборони та інформації¹. Вони протестували проти зростання одноманітності думок, які «спускалися» згори, та частих спалахів антиінтелектуалізму з боку чиновників-комуністів.

В усіх трьох державах популярність комуністів падала, як тільки студенти стикалися з реаліями комуністичної практики: використанням поліції для залякування опонентів, маніпуляціями пам'яттю про війну через міністерство інформації та, взагалі, настирливою пропагандою, яка вселяла думку, що опозиція комунізму прирівнювалася до зради. Студентський протест являв собою ліберальну альтернативу остільки, оскільки він вимагав процедурних гарантій свободи слова та зібрань, хоча лише в Східній Німеччині з'явився справжній ліберальний дискурс, найбільш виразний за часів керівництва Арно Еша студентською радою Ростоку та Вольфганга Натонека – студентською радою Ляйпцігу². У Східній Німеччині та Польщі багато студентів до

того ж мали антикомуністичні настрої, змішані зі зневагою до Советського Союзу.

Чеські землі та Польща: студентські демонстрації

Перші демонстрації в регіоні відбулися в грудні 1945 р., коли студентам Празького технічного університету повідомили про зменшення кількості університетських підручників, які могли бути надруковані. Студенти вирішили протестувати перед міністерством інформації, керованим комуністами, що регулювало розподіл паперу й витрачало його тоннами на політичну пропаганду. Трапилося так, що зарозумілий міністр Вацлав Копецький перебував у своєму кабінеті, коли прибули демонстранти, скандуючи: «менше газет, більше книжок!» та «дорогий міністре, чим Ви займаєтеся? Ми закінчили заняття, а Ви ще у ліжку». Міністр заявив студентським делегатам, що вони є «реакціонерами» й заарештує їх³.

Після цього Копецький з товаришами перетворили цю, в гіршому випадку, хлоп'ячу витівку на політичний скандал. Осередки «революційного» Союзу з усієї Чехословаччини закидали деканати університетів резолюціями протестів: робітничий клас не складав надзвичайних жертв задля побудови нової Чехословаччини, тому декілька розбещених студентів могли зруйнувати «національну гармонію». Шахтарі з Острави були переконані, що студенти підтримували чеських колаборантів часів війни⁴. Профспілковий комітет шахти Крушної Гори вимагав, щоб «інцидент, який порушив спокій наших робітничих рук та духу, був розслідуваний якнайшвидше, й ті, на кому лежить провина за ці демонстрації, були притягнуті до відповідальності»⁵.

Багато професорів замість того, щоб захищати власних студентів, приєдналися до цього шквалу критики. У листі до колективів кількох заводів та міністра Неєдлого ректор Празького технічного університету Зденек Бажант засуджував «студентські нападки на декількох членів уряду та вигуки анти-робітничого характеру... за жодних обставин наше студентство не може дозволити реакційним елементам загрожувати єдності університетських студентів, вбиваючи клин у ряди Національного фронту й прагнучи підірвати віру широких мас в уряд». Він закликав студентів поводитися «належним чином»⁶. Рада факультету механічного та електричного машинобудування, яка хоч і не мала в своєму складі жодного комуніста, проголосувала за оголошення догани студентам-учасникам демонстрації⁷.

Ще більш загрозливими для декларованої єдності інтелігенції та робітників стали «події в Брно» в лютому 1946 р. Майор генерального

штабу чехословацької армії Шоффер читав лекції з військової підготовки в Технічному університеті Брно. Шоффер був відомий своїми антикомуністичними заявами. Під час лекції 30 січня він заявив слухачам, що вони не є «простакуватими робітниками, які накопичували райхсмарку за райхсмаркою, добровільно працюючи понаднормово й шукаючи сенс буття в торгівлі на чорному ринку... інтелігенція – це центр атому, все інше має триматися на належній відстані»⁸. Наступного дня щоденна комуністична газета Брно «Рівність» (*Rovnost*) виступила зі звинуваченнями на адресу майора. Невдовзі після цього він був відкликаний з викладацької роботи, імовірно, внаслідок тиску комуністів на міністерство оборони⁹. Вранці 6 лютого, дізнавшись, що лекції Шоффера скасовані, близько 200 студентів вийшли протестувати до штаб-квартири газети. Одразу по обіді до профспілкового осередку воєнного заводу Брно – заводу, який був високо оцінений Адольфом Гітлером за допомогу німецькій армії – надійшов сигнал, що студенти-«фашисти» атакують «Рівність». За вказівкою керівництва Союзу завод спорожнів, і робітники пішли маршем до Технічного університету, де почали скандувати: «Закрити університети!», «Професорів на шахти!» та «Виключити студентів-фашистів!». Вікна в будинку було розбито. Робітники вимагали, щоб адміністрація університету покарала студентів-демонстрантів. Щонайменше 13 осіб із числа останніх було заарештовано¹⁰.

У Празі «події в Брно» обговорювалися у парламенті, але політикам-не-комуністам не вдалося захистити право студентів на протести чи право майора викладати так, як він вважав за необхідне. Знову профспілкові осередки з усієї республіки закидали університети вимогами покарань. Комітет профспілок сталеливарного заводу у Брно-Слатіна в листі до Зденека Неєдлого від 6 лютого вимагав, щоб майор Шоффер «був негайно заарештований та покараний» за свої «лекції, витримані в реакційному стилі». Двома днями пізніше члени профспілки фабрики одягу Й. Енеса в Хрудімі наполягали на тому, щоб «організаторів путчистської демонстрації виявили й показово покарали»¹¹.

Студентські демонстрації того ж року в Польщі не мали таких ознак класового конфлікту. Незалежно від безтактності майора Шоффера, війна й справді розвела робітників та інтелігенцію в чеських землях, оскільки нацисти переслідували останню, підготовуючи перших. Раціони, виділені для чеських робітників, були такими ж, як і в німецьких робітників, їхні заробітки зростали завдяки воєнним замовленням¹². Навпаки, чеська інтелігенція, і особливо студенти, стали головним об'єктом репресій. У Польщі нацистська окупація залишила по собі набагато простішу спадщину, оскільки жодна соціальна група

польського суспільства тоді не мала привілейованого становища. Як зазначалося, терор тут був непередбачуваним, і більшість поляків – незалежно від того, були вони робітниками, селянами чи інтелігенцією – ставилися до нового режиму як до підозрілого імпорту. Цей режим відмовився дозволити вільні вибори, знаючи, що, на відміну від чехів, поляки не віддадуть голоси за комуністів, а проголосують за прихід до влади Польської селянської партії (PSL) Міколайчика. Польські комуністи боялися спонтанних публічних акцій і брутально реагували на святкування молодими людьми по всій країні традиційного національного свята, Дня конституції, 3 травня 1946 р. Для польських комуністів у травні могло бути лише одне свято – 1 травня, день трудящих.

Ця «перша конфронтація» (Войцех Мазовецький) нового польського режиму з польським суспільством була особливо серйозною в консервативному Кракові. Після ранкової меси в костьолі Діви Марії тисячі молодих людей попрямували до центрального майдану, вигукуючи «Хай живе Міколайчик!» та «Досить пропаганди!». Перехожі вітали їх. Але демонстрантів затримали на майдані сили безпеки; відбулися бійки. Одному студенту вистрілили в обличчя. Зрештою, демонстрантам вдалося вийти з майдану й зібратися знову в інших місцях, де маніфестації невдоволених тривали ще кілька годин. Було заарештовано декілька сотень осіб¹³. Протести не обмежилися Краковом; студенти вищих шкіл та університетів, а також дівчата і хлопці-скаути організували того дня марші в містах та містечках по всій Польщі¹⁴.

Польські комуністи виявилися менш вправними, ніж їхні чеські товариші, в організації робітничих демонстрацій проти студентів, хоча вони й робили спроби активізувати антиінтелектуалізм подібними методами. У травні 1946 р. преса ПРП повідомила про робітників, що залишали шахти у Глівіце та Сосниці і, «не помившись», виходили на демонстрації, домагаючись «закриття» Політехніки в Глівіце. Однак інформація, що надходила з підпільної організації «Свобода та Незалежність», змальовувала зовсім іншу картину: «Провокатори з ПРП підбурювали робітників побити студентів та розгромити магазини й пограбувати власність тих, хто жив на вулиці Перемоги, тобто людей, які кидали квіти студентам другого та третього травня. Але ці робітники, хоч і приведені силою, під наглядом советських військ, нерухомо стояли з похиленими головами»¹⁵.

Польське суспільство виявилось більш згуртованим, аніж чеське. Суспільна солідарність знайшла своє втілення в спільних акціях в університетах та між університетами. Польські студенти та професори організувалися на захист власних інтересів як на місцевому, так і на

національному рівнях і, як і в період підпілля часів війни, робили це без указівок зверху, не кажучи вже про офіційний дозвіл. Через кілька тижнів після арештів 3 травня у Кракові, студенти всіх великих університетських міст страйкували на захист своїх заарештованих колег. Головним питанням, *за їхніми словами*, була «солідарність»¹⁶. Ці акції привели до нових арештів, наприклад, у Познані затримали 633 студента¹⁷. Більшість студентів вийшла на свободу протягом року, але це були останні вуличні демонстрації студентів у Польщі на наступне десятиліття. Студентські організації потрапили під політичний тиск, так що до 1950 р. «братські спільноти допомоги» перестали існувати, а від керівництва студентськими «науковими клубами» (*koła naukowe*) були усунені останні «вороги»¹⁸.

Польща: перші виклики академічній автономії

Польські професори не лише толерантно ставилися до страйків, але й заохочували до них, наприклад, скасовуючи свої заняття. Однак студентські страйки викликали на них та на університетську спільноту взагалі посилені репресії; режим використовував страйки як виправдання для обмеження університетської автономії. Університети вважалися притулком «реакційних сил». Як зазначає Войцех Мазовецький, плани обмежити університетську автономію не були новими. У 1945 р. міністерство освіти неодноразово намагалося втрутитися в процес академічних призначень¹⁹. Студентські страйки стали зручним приводом для поновлення цих зусиль. Офіційні газети друкували заяви, які майже повторювали заяви чеської та східнонімецької комуністичних партій: робітничий клас утримує університети і не дозволить їм навчати студентів, ворожих до його інтересів. Але насправді привід для втручання в університетські справи виявився не таким уже й зручним, оскільки партія, сама не розуміючи того, мобілізувала професуру.

12 травня 1946 р. ректори польських закладів вищої освіти зібралися разом у Варшавському університеті, щоб виробити спільну відповідь на відомі з чуток плани створення центральної «ради» для нагляду за університетами та трудових таборів для надто норовливих студентів. Ректори висловили своє «здивування» з приводу того, що планована «рада» мала діяти незалежно від міністерства освіти; а щодо планів міністерства карати студентів примусовими роботами було сказано, що вони (плани) «нагадують практику, що є абсолютно несумісною з поняттями порядності та справедливості, виробленими нашим народом через болючий досвід героїчних років». У промові до Центрального комітету ПРП 2 червня Владислав Гомулка закликав

не перейматися історичними прецедентами: «Гітлер створив трудові табори, тому ви гадаєте, що це фашистська ідея. Але Гітлер зробив цю ідею фашистською, а ми можемо перетворити її на пролетарську». Воевода Кельце, Євгеніуш Вішліч, висловився ще краще: «Добре мати якийсь зразок, якщо результати добрі. Як і Гітлер, ми можемо організувати трудові табори, але з демократичною ідеологією»²⁰.

На практиці, однак, ПРП дійсно переймалася зовнішнім боком справи і тому моментально відступилася від цього проекту. Однак роком пізніше подібні плани з'явилися знову, тепер у більш поміркованій формі, з-під пера колишнього науковця-юриста режиму санації, Мауріція Ярошинського. Він запропонував організувати вищу освіту під керівництвом «Головної ради», яка б вирішувала питання габілітації, переміщення співробітників, створення та розпуску інститутів, прийому студентів, навчальних програм – інакше кажучи, контролювала б майже всі важливі університетські сфери діяльності. Кожний університет отримав би «директора з адміністративних питань» для нагляду за роботою ректора. Кваліфікація тих, хто сидів би в Головній раді, не була прояснена. Лише польський парламент мав би можливість скасовувати її рішення²¹. Проект викликав хвилю обурення в академічних колах і знову мобілізував ректорів²².

Як і у Східній Німеччині та, нізніше, в чеських землях, плани нового режиму обмежити університетський суверенітет для широкого загалу подавалися зовсім не як нападки на академічну свободу. Вони, скоріше, пояснювалися необхідністю приєднати університет до сучасного світу та ліквідувати старі привілеї, що заважали його продуктивній роботі. «Духом епохи» вважалося центральне планування, і система вищої освіти, що не «включалася» до центрального плану, змальовувалася як середньовічний релікт²³. Це було, на перший погляд, питанням справедливості: як могли університети залишатися незмінними, коли вся Польща переверталася з ніг на голову? Студенти знову стали мішенню для критики. Їх звинувачували в тому, що вони вчаться за примхою, не беручи до уваги інтереси «народу», розтринькуючи свої «золоті роки». Вважалося, що лише 5% студентів довоєнної Польщі завершували навчання вчасно. Через низький відсоток представників робітничого класу серед студентів, університети залишалися «родючим ґрунтом» для реакції та антисемітизму²⁴. Окрім змін у процесі прийому студентів, з'явилися пропозиції розділити студентів на професійний та академічний рівні й ретельно стежити за ходом їхнього навчання²⁵.

Фактично, професори не мали нічого проти змін, які б зробили університети більш ефективними²⁶. Вимоги Сжжешевського в 1945 р. створити курси підготовки для молоді з непривілейованих верств до

коледжу були сприйняті «на ура», і мало хто заперечував проти необхідності реорганізації та більшого фінансування освіти²⁷. Під час дискусій влітку 1945 р. Тадеуш Котарбінський відстоював повну централізацію наукових досліджень як найбільш раціональний метод їхньої організації. Але він припускав, що керівництво цією справою, природно, перейде до рук Польської академії мистецтв у Кракові, єдиного всепольського наукового товариства. Він переконував у необхідності виділення величезних коштів для наукових досліджень. На зустрічі Ради ректорів у 1946 р. професор Вархольський також підтримував збільшення фінансування науки та пропонував взяти позику для цього у Сполучених Штатів²⁸.

Цей широкий взаємний консенсус щодо необхідності реорганізації науки та освіти виявив, що в основі суперечностей між державою та університетами лежав принцип академічної свободи. Проблема полягала не в тому, чи потрібна модернізація науки та освіти, а в тому, хто її здійснюватиме. Державі не вдалося переконати академічну спільноту в своїй більшій компетентності, а зростаюче прагнення ПРП до влади виглядало самодостатньою метою²⁹. Архівні документи підтверджують таку точку зору. У травні 1946 р. міністерський чиновник Маровський написав у доповідній записці, що не буде «ладу на фронті університетської молоді», доки факультетські ради контролюватимуть процес прийому студентів³⁰. Під час дискусії щодо політики прийому студентів восени того ж року, відповідальний за вищу освіту в Центральному комітеті Трояновський наказав Станіславу Арнольду з міністерства освіти «підготувати матеріали для обмеження автономії вищих шкіл»³¹. Спільна нарада науковців-членів ПРП та ПСП, на якій обговорювалася «середньовічна» університетська система в Польщі, була скликана не через стурбованість щодо об'єктивно відсталості системи освіти, а через стурбованість щодо результатів нових виборів ректорів і деканів наприкінці 1946 р.³²

Наукові ради університетів швидко відгукнулися на «проект» Ярошинського. Ягеллонський університет зробив спробу виступити посередником у суперечці, визнаючи потребу в існуванні певного державного органу, який би координував вищу освіту, і рекомендуючи створити окреме міністерство для освіти та науки. Але науково-викладацький склад був глибоко стурбований пропозицією надати монополічне право на вирішення справ вищої освіти п'ятнадцятьом особам непевної кваліфікації. А як щодо академічних стандартів? Польський дискурс дозволяв професорам претендувати на статус хранителів національної культури в спосіб, недоступний їхнім німецьким і чеським колегам: «Жодна тимчасова директива не виправдовує такої всеохоплюючої адміністративної практики, особливо

коли Польща переживає катастрофічну нестачу кваліфікованих науковців. Жодне випадкове міркування не може бути підставою для подібного обезвладнення професури, що з честю служить Батьківщині»³³. Професори Варшавського університету зверталися до глибокого минулого: «Університети краще розуміють потреби науки та вищої освіти. Передача диктаторських повноважень над цими галузями культури п'ятнадцятьом призначенцям, з невизначеною досі кваліфікацією, на руїнах науки та вищої освіти, може лише відкрити шлях некомпетенції, протекціонізму, політичному тиску та адміністративній примхливості... Назвати подібний проект демократичним важко. Він не є польським за духом, бо в Польщі університети були автономними з кінця чотирнадцятого століття. Якщо за часів рабства темні реакційні сили відбирали в наших університетів автономію чи робили спробу обмежити її, вони робили це під тиском загарбників або внаслідок їхніх акцій. Наприклад, комісія Новосільного повела себе так стосовно Віленського університету в 1823 р.»³⁴

Спадкоємці віленських традицій в Торунському університеті також звернулися до польської історії й, подібно до своїх варшавських колег, знайшли в ній негативні паралелі. Подібні колегіальні органи [писали вони – пер.] – в документі вони названі по-німецьки *Oberschulkollegium* – надавали поради щодо справ вищої освіти урядам Швеції, Австрії, Росії та Прусії вісімнадцятого століття. Не випадково це були країни, які колись зруйнували Польщу. Але плани [освітніх реформ – пер.] режиму суперечили його власній прогресивній риториці: «Самий факт звернення в епоху демократії до зразків абсолютизму вісімнадцятого століття навіть небажані думки». Торунці при цьому могли навести ще менш приемні аналогії: «Фашистська Німеччина під час реорганізації своєї вищої освіти додала до третього параграфу закону від 21 січня 1935 р. можливість зміни професорів». Таке положення в польському законодавстві про вищу освіту «було просто неприйнятним» тепер, коли плани нацистів ліквідувати польську інтелігенцію стали добре відомі³⁵.

Польські ректори на зустрічі 8–9 березня 1947 р. погодилися з необхідністю реформ, але відкинули пропозиції уряду. Вони заявили, що наявних законів цілком достатньо для того, щоб забезпечити уряду певну роль в академічних справах, оскільки міністр мав підтверджувати габілітації, професорські призначення та зміни в статуті. Всі ректори продемонстрували єдність у своєму ставленні до зазначеної пропозиції уряду, крім професора Кучевського з Силезької політехніки в Глівіде – єдиного комуніста в цій групі. Але тиск академічної спільноти – *środowisko* – виявився таким сильним, що Кучевський змінив свою думку. 11 березня 1947 р. він написав до ректора Варшавського

університету Пеньковського: «Оскільки, крім мене, всі ректори без винятку рішуче засудили попередній проект професора Ярошинського, я переглянув свою думку і врешті-решт підписав резолюцію, видану з цього питання Радою ректорів»³⁶. Провідний член ПРП серед краківських професорів, агроном Теодор Мархлевський також відмовився підтримати проект і написав, що Ярошинський не «розумів науку» і страждав на «комплекс»: «Деякі формулювання в проекті, наприклад, те, що ректор чи декан мають наглядати за науковим процесом – це казки для слухняної дитини»³⁷.

Передбачаючи таку негативну реакцію, високопоставлені функціонери ПРП намагалися дистанціюватися від ініціативи Ярошинського, яка в цей період відносного хаосу не була попередньо узгоджена з ними³⁸. Євгенія Крассовська, віце-міністр освіти, нарікала на те, що проект Ярошинського об'єктивно закладав конфлікт між міністерством та пропонованою Головною радою. Наприклад, у міністра не було б повноважень визначати формування складу університетських кафедр. Вона зазначала, що «міністр як політичний діяч повинен мати вирішальний голос у головних питаннях». Хоча Крассовська в жодному разі не була захисником університетської автономії, проект Ярошинського зробив її тимчасовою союзницею професури³⁹. Інші високопоставлені урядовці також мали змішані почуття щодо проекту⁴⁰.

Постанова про вищу освіту від 28 жовтня 1947 р. стала, таким чином, заходом компромісним і нерішучим й залишалася чинною до 1951 р., тобто на один рік менше, ніж планувалося. Її положення були досить далекими від тоталітарних марень Мауріція Ярошинського, і на певний проміжок часу університети в основному зберегли за собою право призначення нових викладачів. Найбільші повноваження Головної ради мали заборонний характер: за нею залишалося право затверджувати або не затверджувати габілітації, проведені факультетськими радами. Вчена рада університету та факультетські ради залишалися, але розширювалися за рахунок входження до них доцентів. Було створено нову загальну університетську раду, до якої увійшло шестеро студентів, але її функції залишалися суто дорадчими. Відтепер до університетів призначалися адміністративні директори, але вони підпорядковувалися ректору. Головна рада рекомендувала на посади ректора, проректора, деканів та заступників деканів кандидатів, вибраних університетом. Ректор, наприклад, обирався з трьох професорів-кандидатів і потім затверджувався президентом⁴¹. Постанова здійснила розподіл влади в управлінні вищою освітою, оскільки міністр мав дістати згоду Головної ради перш ніж створювати нові вищі школи, факультети та кафедри. Вищі навчальні заклади, які

бажали, щоб їх залишили в спокої, лише виграли від цього міжвідомчого суперництва на вищому рівні⁴².

Пропагандистські нападки на чеські університети

Чеські комуністи також розпочали похід проти університетів у 1947 р. Проте чеські професори, на відміну від своїх польських колег, не спромоглися на організовану відповідь. Безпосереднім приводом для наступу на університети стало обрання ректором Карлового університету в червні 1947 р. колишнього міністра фінансів Карела Енґліша. Останній був відомим критиком планової економіки, і професори Карлового університету знали, що, обираючи його, вони загострюють стосунки з лідерами комуністів. Прем'єр-міністр уряду та голова партії Клемент Готтвальд назвав вибори «черговим прикладом проникнення реакційного впливу в деякі партії Національного фронту»⁴³. 9 липня комуністична преса розпочала серію атак на університетських професорів полемічною статтею в щоденній газеті КПЧ *Rudé právo*, написаній редактором Густавом Барешем. Немовби ображений в кращих почуттях, автор зосередився на визначенні Енґлішем чехословацької економіки як «режиму несвободи»⁴⁴. Інші статті натякали в погрозових тонах на професора права з Брно Ярослава Странського як «дійсного» міністра освіти.

З наближенням запланованих на 1948 р. загальних виборів, кампанія проти Енґліша та Странського посилилася. Щоденна газета КПЧ відверто писала в жовтні, що «це, звичайно, помилка, що доктор Енґліш усе ще є ректором Карлового університету»⁴⁵. У промові до студентів-комуністів 3 грудня Вацлав Копецький зізнався, що було б «образою для нас зустрічати 600-у річницю Карлового університету за такого сумнівного представництва». І далі: «Неодноразово нам доводилося стримувати празьких робітників від безпосередніх акцій проти [чеських] студентів – національних соціалістів. Причини реакційного духу [в університетах] полягають у нинішньому курсі освітньої адміністрації... Після революції ми зробили помилку, приймаючи до університетів майже всіх охочих. Тепер ми повинні зараховувати осіб, що ставляться позитивно до уряду та нового ладу.

...Заради прогресу необхідно, щоб світогляд діалектичного матеріалізму посів перше місце в університетах... Наші університети часто дають менше освіти, ніж робітник отримує, читаючи комуністичні газети. Будь ласка, висловлюйте свою власну думку, але не виступайте проти нас, бо антикомунізм – це найбільша зрада»⁴⁶.

Копецький доводив, що «чистка професури необхідна» і погрожував арештом лідеру студентів – національних соціалістів,

Емілю Рансдорфу⁴⁷. Інші лідери КПЧ приєдналися до анти-інтелектуального хору. Голова профспілки Антонін Запотоцький оголосив війну культурі, в якій вирости студенти: «Можливо, їхнє кастове виховання було помітним не так у школі, як у сфері соціального життя. Студентські танцкласи, вечірки, студентські бали тощо. Усе це чітко обмежувалося кастою, лише для запрошених та їхніх гостей, що "виходили" у світ. Усе це для того, щоб шановані буржуазні матрони мали змогу гарантованого відбору чоловіків, здатних запліднити їхні дозріваючі саджанці [*oplodňovat jejich dozrívající sazenice*]. І з цієї причини така селекція, поки вони самі не дозріють до реального життя, мала отримати власні зареєстровані фабричні марки: JUC, PhC, MUG, IngC тощо»⁴⁸.

З позицій сьогодення вражає те, наскільки відверто комуністи описували, що вони мали намір робити. Жоден із тих, хто читав газети в 1947 р., не міг мати ілюзій, що чехословацький шлях до соціалізму буде м'якшим, ніж усі інші: якщо КПЧ прийде до влади, університети перетворяться на «цехи», а студенти, так само, як і викладачі, будуть змушені «трудитися». На зустрічі в кабінеті ректора Карлового університету в квітні 1947 р. студентський лідер-комуніст Владимир Пілат покаржився, що «деякі професори не можуть збагнути вимоги часу й не розуміють, що їхнє викладання суперечить принципам народної демократії. Цим професорам слід надати інструкції, згідно яких вони викладатимуть». На це його опонент з чеських національних соціалістів Еміль Рансдорф відповів, що «або університети є вільними в своїй роботі, або вони є теологічними факультетами, прив'язаними до церкви»⁴⁹.

Студенти-комуністи були яскравим втіленням властивої їм політичної культури ще до захоплення влади в лютому 1948 р.: вони вішали на опонентів ярлики «зрадників», вимагали арештів уявних «ворогів республіки» й закликали до глибших чисток студентів, підозрюваних у колабораціонізмі⁵⁰. Комуністи робили все, щоб розбурхати ненависть у суспільстві, за логікою банального скандалу. Свій великий шанс вони дістали навесні 1947 р., після закінчення терміну дії чи не першого повоєнного компромісу, який дозволяв студентам-юристам складати державні іспити роздільно⁵¹. Більшість студентів бажала зберегти цю систему «роздільних іспитів», оскільки було легше розділити іспити, ніж складати їх упродовж трьох днів підряд. Професори, цілком природно, хотіли повернення старої системи. Комуністи закликали до бойкоту, і "*Mladá fronta*", щоденна газета комуністичної молоді, поспішила проголосити, що його підтримала «вся чеська молодь». Уся, крім чотирьох студентів, що складала іспити за розкладом: «Кожне студентське обличчя випромінює радість єднання

проти застарілих правил і презирство до тих, хто, сподіваючись на легкі іспити, зрадив студентські лави. Усі дошки оголошень навколо юридичного факультету заповнені фотографіями в чорній рамці тих, хто посягнув на солідарність. Кожний студент факультету переконаний, що ці нетовариські колеги будуть виключені зі Студентського союзу»⁵². Презирство, що в інших місцях призначалося для військових злочинців, тут спрямовувалося проти тих, хто посягнув на «студентську єдність»: «Уся молодь нашої країни відтепер знає, як сміливо поводитися студенти юридичного факультету Карлового університету, пробиваючи реформу навчання, перш за все, сучасну систему роздільних іспитів»⁵³. Можна пригадати слова Збігнева Герберта, що відкинути принади Нової Віри його змусив не характер; в основі своєї це було скоріше «питання смаку»⁵⁴.

Тверезо мислячий ректор Карлового університету Карел Енгліш досить ясно бачив, що буде попереду. Він скористався можливістю виступити з застереженням під час прийому з нагоди надання почесного докторату в квітні 1947 р.: «Тут ідеться про ліквідацію індивідуалізму, особистої свободи волі, особистої відповідальності та особистих заслуг, ліквідацію конкуренції та селективності в науковій та мистецькій роботі; така робота тепер має підлягати колективізації та контролю, а в кінцевому результаті – адмініструванню, стандартизації та догматизації так, ніби це є суто економічне питання. Але це є дорога від свободи думки до догматизму, коли все залежить від того, що потрібно даній державі. Дух нації стає скутим і керованим. Що дійсно лякає, так це поспіх, із яким усе відбувається, коли не залишається часу навіть подумати про наслідки, хоча тут ідеться про фундаментальні основи культурної творчості нації. Помилки в економіці можуть вимірюватися мільярдами, але це ніщо, коли йдеться про сферу культурної політики, де помилки мають набагато більшу вагу»⁵⁵.

Незважаючи на ясне розуміння ситуації, професори так і не організували єдиного фронту на захист університету. Вчена рада Карлового університету відкрито виступила з заявою на захист свого ректора від нападок Готтвальда та Копецького, але рада другого празького закладу вищої освіти, Чеського Технічного університету, не набрала більшості, щоб засудити нападки Копецького⁵⁶. 16 грудня декілька професорів з Університету ім. Масарика в Брно висловили підтримку Енглішу, своєму колишньому колезі, але університет не зміг прийняти з цього приводу заяву протесту, оскільки вона не була підтримана одногосно⁵⁷. Усупереч поширеному стереотипу, чеські професори як соціальна група не мали лівих настроїв; подібно до своїх східнонімецьких та польських колег, у переважній більшості вони

залишалися консерваторами. Чеські професори не прийняли комунізм; вони капітулювали перед ним.

Однак чеські університети не здалися комунізму. Наприкінці 1947 р. студенти Карлового університету та Університету ім. Масарика вибрали не-комуністичну більшість до студентських союзів. Ці результати стривожили керівництво КПЧ, яке побоювалося, що настрої в країні в цілому схилилися до політичного центру. Студентський союз у Празі рішуче засудив випадки Копецького проти Карела Енгліша⁵⁸. Проте студенти були спантеличені поведінкою старшого покоління. Чому уряд не дистанціювався від висловлювань Копецького? «Склалося враження, – читаємо в [студентській – пер.] резолюції, – що уряд підписується під цими заявами, які є цілком несумісними з демократичним духом нашої Конституції, Кошицькою програмою та основними ідеями Президента Республіки»⁵⁹. Однак Президент, професор соціології Едвард Бенеш, не висловив публічного протесту.

Студентський союз у Брно знайшов навіть більш жорсткі слова для відповіді на інсинуації міністра інформації: «Університетські студенти завжди боролися проти нацизму та фашизму і продовжуватимуть виступати проти будь-яких проявів тоталітаризму в будь-якій формі. Наш патріотизм не зводиться до членства в політичній партії. Подібним чином, ми не розглядаємо опозицію будь-якій політичній партії як найбільшу зраду... Студенти самі формуватимуть свій світогляд. Чи ми більше не живемо в демократичній державі?»⁶⁰ Вартим уваги є звернення до історії в пошуках політичних аргументів. На відміну від польських професорів, ці студенти зверталися лише до недавнього минулого й робили одночасно і більше, і менше, ніж університетська спільнота. З одного боку, вони захищали академічні ідеали, але з другого – говорили лише від свого імені як студенти та не виступали в ім'я збереження корпоративної солідарності та традиції.

Проте вони були більше, ніж просто студентами: подібно до попереднього покоління, що вийшло на вулиці Праги в листопаді 1939 р., вони вважали себе совістю нації⁶¹. У лютому 1948 р. празькі студенти виявилися єдиними чехами, що протестували проти захоплення влади комуністами. Відкрито покликуючись на «дух 17 листопада (1939 р.)» та «столітні традиції», декілька тисяч [студентів – пер.] двічі збиралися в старому місті Праги та йшли маршем через Влтаву і по вулицях Малої Страни. Незважаючи на заклики до перехожих приєднатися до маршу, вони лишилися самі, коли піднялися до Замку, щоб продемонструвати свою «лояльність та відданість» Президенту і чехословацькій демократії. Бенеш і справді прийняв 23 лютого нечисленну делегацію, завіривши її, що «докладатиме зусиль задля захисту Народного фронту та парламентської демократії» – але

друга спроба зустрітися з ним двома днями пізніше була заблокована поліцією. Під час сутичок один студент отримав вогнепальне поранення у ногу, а багатьох заарештували⁶². Ці студенти були ізольовані від своїх професорів, від їхніх колег-комуністів та від чеського суспільства. У інших місцях Праги сотні тисяч робітників ходили на масові мітинги, де прославлявся Клемент Готтвальд та святкувалася перемога «народної демократії».

Опозиція студентів Східної Німеччини

Політика східнонімецької влади щодо студентів частково нагадувала чеську. Студенти тут також становили ядро антикомуністичної опозиції як в університеті, так і в суспільстві взагалі, голосуючи проти кандидатів від комуністів на виборах до студентських рад. Але загальні умови, в яких вони діяли, істотно відрізнялися. Студенти в Східній Німеччині приймалися до університету з ласки окупаційної влади і могли бути виключені за одну лише підозру в «реакційній» діяльності. Гірше того, починаючи з 1946 р. советська адміністрація перетворила арешти лідерів студентів-антикомуністів на регулярну практику. Політична опозиція у Східній Німеччині стикалася з дією механізмів терору, невідомих ні в Польщі, ні в чеських землях. Але комуністи у Східній Німеччині не обмежувалися лише репресіями; вони також почали мобілізувати велику кількість своїх потенційних прибічників із робітничого класу. Преференції в прийомі, що надавалися цим студентам, а також членам СЄПН, провокували в університетських кампусах Східної Німеччини таке саме напруження між робітниками та студентами, яке розпалювалося чеськими комуністами на вулицях Брно чи Праги.

Студентські ради, створені в советській зоні окупації наприкінці 1945 р., не мали дозволу обирати власних лідерів до літа 1946 р. У порівнянні з місцевими виборами у Східній Німеччині восени 1946 р., де СЄПН отримала майже абсолютну більшість, на виборах до студентських рад у кінці 1946 та на початку 1947 рр. вона зазнала поразки. Причини, які змушували студентів голосувати проти комуністів на виборах, були різноманітними. У першу чергу до цього підштовхувала поведінка окупаційної влади, чиї солдати продовжували брутально поводитися з німецьким населенням – особливо з жінками – аж до 1947 р., коли було вжито заходів щодо обмеження контактів між советами та німцями⁶³. Але студенти мали свої власні проблеми з новим режимом. На мітингах напередодні виборчої кампанії 1946 р. берлінські студенти-медики протестували проти обмежень студентського статуту, впроваджених Центральною адміністрацією освіти та заперечували проти появи елементів політичної освіти в навчальній програмі. Один із

промовців заявив, що «комунізм, з його вимогами тотальної підпорядкованості [*Totalitätsansprüche*], не підходить для університету». Інший протестував проти перетворення університету на «партійну школу»⁶⁴.

Як і їхні чеські товариші, комуністи Східної Німеччини також відлякували студентів проявами ворожості до інтелектуальної незалежної думки. Вони постійно втовкмачували в студентські голови гасла необхідності «працювати» і служити «народу». Подібний антиінтелектуалізм пронизував увесь партійний апарат, особливо переважаючі «робітничі кадри», але інколи захоплював і самих інтелектуалів⁶⁵. Марія Торгорст, міністр культури та освіти в Тюрингії після 1947 р. і перша жінка-міністр у Німеччині, походила з родини пастора і отримала докторський ступінь з математики у Боннському університеті в 1918 р.⁶⁶ На початку 1948 р. вона писала, що «нова держава, в якій влада походить від народу, ніколи не може дозволити студентам, які не усвідомлюють власної відповідальності перед народом, посідати провідні позиції. Такі студенти є неприпустимим тягарем для університетів. Для нової держави буде абсурдом нести величезні витрати, яких вимагає навчання кожного студента, навіть якщо він не отримує стипендії чи не звільняється від плати за навчання. Студенти не повинні ні на хвилину забувати, що їхня освіта оплачується податками трудящих»⁶⁷.

Більш типовим для партійного апарату СЄПН виглядав колега Торгорст з Мекленбургу, Готтфрід Грюнберг, шахтар за професією, що брав участь у громадянській війні в Іспанії та провів роки в Советському Союзі на різних посадах у партії. За його власним визнанням, він із подивом зустрів звістку про те, що партія рекомендувала його кандидатуру на посаду міністра освіти: «Освіти? Я був учнем лише однокімнатної сільської школи... А про культуру я взагалі нічого не знаю». На це його начальник нібито відповів: «Це ж чудово. Ви знаєте, чого не треба робити, тому зробіте це краще»⁶⁸. Брак формальної освіти він компенсував своїм розумінням «мас». У березні 1947 р. була скликана конференція чиновників-комуністів від освіти для обговорення останніх політичних «інцидентів» у Берлінському університеті, а саме – політичних зборів студентів. Мекленбургський міністр заявив своїм товаришам, що «люди налаштовані проти цього штучно створеного галасу..., університет є народною установою, а студенти мають обов'язок служити народу. Вони є слугами народу. Вони вчаться не для того, щоб учитися, а для виконання важливих функцій у житті народу»⁶⁹.

В антикомуністичних настроях студентів також був присутній соціальний компонент: вони походили з середнього класу і все більше

відчували себе маргіналами через політику прийому студентів, яку проводила СЄПН. Виступаючи в 1947 р. у Ляйпцігу, студентський лідер Вольфганг Натонек відобразив побоювання всіх незадоволених, удавшись до промовистого порівняння комуністичної політики прийому студентів із нацистською: «Був час, коли людина, в якій бабуся не була арійкою, не допускалася до навчання. Ми не хочемо дожити до часів, коли до навчання не буде допущена людина без пролет-арійської бабусі»⁷⁰. Студенти-некомуністи висловлювали свій протест у термінах не класової, а політичної справедливості. У статті, надрукованій в Західному Берліні в березні 1948 р., лідери студентів Східного Берліну натякали, що нові критерії прийому повністю підпорядковувалися політичним міркуванням: «Ми чуємо, що СЄПН готує кампанію з набору до Берлінського університету, мета якої – використати всі доступні резерви випускників середньої школи, які мають атестат часів війни (*Reifevermerksinhaber*), товаришів-випускників робітничих курсів і, якщо потрібно, навіть деяких “прогресивних абітурієнтів, що співчують партії” (*Parteicharakteristik*) – та залучити їх до університету, використовуючи правила прийому, з якими ми досить добре знайомі»⁷¹.

До цієї полеміки додалися свідчення про те, що нові студенти не відповідали академічному рівню. Перед виборами 1946 р. один представник Соціал-демократичної партії Німеччини заявив на зборах студентів-медиків, що «робітників слід приймати не тому, що вони робітники, а тому, що вони здатні [до навчання – прим.пер.]»⁷². Хоча більшість східнонімецьких студентів робітничого походження вчилися нормально чи навіть добре, вони часто зображувалися як люди, від природи не здатні до навчання⁷³. Студенти, що обрали традиційний шлях до університету, через *Gymnasium* та *Abitur*, натякали на те, що нові студенти вступили виключно завдяки політичному фаворитизму. Для підкреслення своєї традиційної освіти в публічних заявах вони інколи використовували латинські фрази без перекладу⁷⁴. Насправді підозри та ворожість із боку студентів-вихідців із середнього класу могли лише підсилювати почуття групової ідентичності студентів-робітників та підтримку ними СЄПН. У 1948 р. Німеччину перерізали не лише кордони між західною і східною зонами, але також і соціокультурні лінії поділу в самому суспільстві.

Основні причини незадоволення студентів новим режимом мали комплексний характер, але їхній вибір лідерів був цілком зрозумілим. Вони обирали зі свого складу невелику меншість, яка протистояла націонал-соціалізму й мала достатній моральний капітал, щоб протистояти комуністам⁷⁵. Як і у випадку з польськими професорами та чеськими студентами, що пройшли через концтабори, ці східнонімецькі

антифашисти мали за собою моральний авторитет. За іронією долі Советський Союз спочатку розраховував саме на них, вважаючи, що опоненти старого режиму природно підтримають той режим, який встановлювали совети. Наприклад, вони поставили одного з учасників змови проти Гітлера 20 липня 1944 р., Георга Вразідло з Християнсько-демократичного союзу (CDU) на чолі берлінської студентської ради восени 1945 р.⁷⁶ Перша ж публічна акція цієї ради стала неприємним сюрпризом для Советської воєнної адміністрації: рада протестувала проти прикрашання Берлінського університету червоними прапорами на травневі свята 1946 р. Двадцять сім студентів, усі визнані «жертви фашизму», підписали заяву протесту, порівнюючи це рішення з нацистською політизацією вищої освіти. Вони нагадали ректору університету Йогану Штрауксу, що університет «служить науці та освіті, і не є партійною інституцією»⁷⁷. За це Вразідло був позбавлений посади й замінений членом СЄПН.

На перших виборах до студентської ради влітку 1946 р. берлінські студенти обрали головою ради Отто Гесса, якого нацисти характеризували як «напів'єврея» і примусили служити в штрафному батальйоні Організації “*Todt*”. Коли Соціал-Демократична партія Німеччини (СДПН) та Комуністична партія Німеччини (КПН) були примусово об'єднані в СЄПН у квітні 1946 р., Отто Гесс наполягав на тому, що хоче залишитися в СДПН, яка могла діяти в Берліні завдяки особливому статусу міста під контролем чотирьох держав. Студенти Грайфсвальду також обрали своїм лідером члена СДПН, єврейського студента-стоматолога Еріха Льонде, що відмовився приєднатися до СЄПН⁷⁸. У Ляйпцігу студенти обрали ліберального антифашиста Вольфганга Натонек, а їхні колеги у Єні проголосували за ліберального студента-правознавця Еріха Вебера. Вебер був виключений з вищої школи у 1944 р. за зауваження, що видавалися критичними щодо нацистського режиму⁷⁹. Багато студентів із числа керівників берлінської студентської ради в 1948 р., яка створила Вільний університет, мали подібні рекомендації. Йоахім Шварц був учасником руху мюнхенської Білої троянди, а його колега Отто Штольц – визнаний «жертвою фашизму». Горст Гартвіх та Гельмут Копер були «напів'євреями», що зуміли вижити в Організації “*Todt*”. Станіслав Кубіцький, співзасновник Вільного університету, який розробив правила прийому студентів до нього в 1948 р., мав батька-поляка, що помер від рук гестапівців.

У 1945 р. КПН, як і совети, була впевнена в своїй підтримці з боку жертв фашизму, однак близько 1947 р. комуністичні функціонери із Німецької центральної адміністрації освіти (DVV) ставилися до цих людей з їхнім офіційним статусом як до джерела постійних клопотів⁸⁰. У лютому цього року після імені одного новообраного лідера

студентської ради в Берліні хтось надряпав слова: «Близький до СДПН, расово неповноцінний, перший ступінь» (Mischling, 1. Grades). Внутрішні документи DVV також зареєстрували одного члена студентської ради як «єврея», а іншого – як колишнього в'язня концтабору. Кляус Ройбер, голова ради, характеризувався в них як расово неповноцінний – знову нацистський вираз *Mischling* використовувався тут без усякого коментаря – що провів два роки у в'язниці⁸¹. Як і їхні польські товариші, східнонімецькі комуністи не відчували особливих докорів сумління, використовуючи категорії, винайдені нацистами, навіть якщо вони спрямовувалися проти тих, хто сам був жертвою нацистів.

Пізніше, в тому ж році, СЕПН вирішила переглянути положення, що передбачали сприяння жертвам фашизму у вступі до вищих навчальних закладів. Чинник DVV професор Вільгельм Гаузер (СДПН/СЕПН) так пояснив мотиви подібного вчинку на засіданні Ради вищої освіти СЕПН наприкінці 1947 – на початку 1948 рр.: СЕПН надавала преференції у прийомі тим, «хто зазнав расового переслідування, або з інших причин, що мали політичні мотиви, але не мав нічого спільного з нашою справою. Як наслідок, упродовж двох останніх років... до університету пройшла певна кількість осіб, що насправді не належать до нас, навіть якщо вони й не є нашими відвертими ворогами»⁸². Але відтепер ситуація зміниться: «У суто політичному сенсі ми не мали можливості підходити надто вимогливо до людей, що зазнали політичних чи расових переслідувань минулого року. Але це буде поступово виправлено. Тепер ми відмовили близько 50 % абітурієнтів»⁸³.

У німецькому контексті антикомунізм часто розуміється як повоєнна ідеологічна захисна оболонка, що приховувала незручний спадок націонал-соціалізму. Але, як свідчать зауваження Гаузера, для багатьох східнонімецьких студентських лідерів антикомунізм став продовженням їхнього протистояння з націонал-соціалізмом. Голова студентської ради в Ляйпцігу Вольфганг Натонек пригадував повоєнний період з відстані у 40 років: «Якщо я й зробив якийсь висновок зі страшних часів націонал-соціалізму – коли я, син письменника-емігранта Ганса Натонек, був затаврований як такий, що „не має громадянства“, і мусив терпіти найгірші злидні зі своєю матір'ю – так це виявити свою громадянську сміливість таким чином, щоб подібні речі більше не повторилися»⁸⁴.

Багато з цих студентських лідерів не мали спочатку наміру втручатися в політику. У 1945 р. вони цілком підходили для аполітичних кліше тих часів, бажаючи лише відновити умови для матеріального добробуту. Саме новий режим із його наполяганням на

тому, що ніщо не може бути «аполітичним», політизував цих студентів. Натонек пригадав, як він став кандидатом на виборного представника студентства на філософському факультеті: «Студентка-однокурсниця, про яку казали, що вона втратила батька і братів у заколоті 20 липня проти Гітлера, знала мене з семінару з німецької літератури. Вона запитала, чи я не хочу балотуватися на посаду на філософському факультеті. Я вагався, хоча вона дала зрозуміти, що пропозиція має бути прийнята. Що змусило мене в кінцевому рахунку сказати «так», так це яскравий випадок, що дивовижним чином нагадав мені нацистську диктатуру. Після лекції професора Корффа («Дух епохи Гете»), що проводилася для студентів усіх факультетів і на якій завжди був аншлаг, до мене підійшов молодий чоловік, якого я не знав. Вочевидь він переплутав мене з кимось іншим. Він запитав: «Зараз моя чи твоя черга відносити конспекти до башти?» Тоді штаб-квартира СЕПН знаходилася в башті Крох на Август-платц. Чи може таке бути, подумав я, що все те, що, як ми вважали, залишилося позаду, повертається знову, а саме – держава, в якій одна людина шпигує за іншою, і де кожен боїться сказати те, що думає? І тоді я дозволив їм внести моє ім'я до виборчого бюлетеню»⁸⁵.

Ефективність засобів, пропагованих Гаузером для залучення більшої кількості лояльних студентів, вимагала часу. Незабаром советські та німецькі комуністи придушили своїх опонентів методами політичного терору. У березні 1947 р. советська таємна поліція заарештувала шістьох студентів Берлінського університету, включаючи Вразідло та члена студентської ради Манфреда Кляйна (ХДС). Їхні родини не були навіть поінформовані про арешти. Вразідло пізніше був засуджений до 25 років каторжних робіт. Наступна хвиля арештів охопила Ляйпціг наприкінці літа 1947 р. Серед заарештованих був делегат студентської ради Ляйпцігу, що відповідав за прийом студентів, член ХДС Вольфганг Вайнольдт. Його засудили до 25 років трудових таборів. Пізніше було заявлено, що він та його друзі по нещастю працювали на Східне Бюро [*Ostbüro*] СДПН⁸⁶. Вольфганг Натонек був заарештований в листопаді 1948 р., а його колега з Ростоку Арно Еш – викрадений роком пізніше і засуджений до страти⁸⁷. Між 1945 та серединою 1953 рр. було заарештовано більше 400 студентів⁸⁸.

Не зважаючи на арешти, студенти продовжували виступати проти нового режиму. Ганс Адольф Гільгенфельд, член студентської ради в Єні, на початку лютого 1948 р. проголосив: «Ми зацікавлені в демократії, а не у східній народній демократії, яка практикується тут, у Східнозоні»⁸⁹. Його колега Еріх Вебер (Ліберал-демократична партія Німеччини) заявив на зустрічі студентського крила Вільної німецької профспілки 10 грудня 1947 р., що «у ці дні нацизм звинувачують в

усьому. Він винний у багатьох речах, але не в усьому!» Інформатори передали ці заяви до советських органів влади, які невдовзі наказали реорганізувати університет, застосовуючи виключення, зняття з посад представників студентських рад, перегляд списків студентів, що дістали стипендії, призначення нових професорів, зміну ректорів та подальші арешти. У науковій раді створили більшість на користь СЄПН, включивши туди представників з міністерства Тюрингії, а також очільників факультетів соціальних наук та робітничих підготовчих факультетів (*Vorstudienanstalt*), де домінувала СЄПН. Ради факультетів були розширені за рахунок включення до них асистентів викладачів та осіб, що виконували «особливо цінні для освітньої та наукової діяльності факультету обов'язки» – тобто комуністів⁹⁰. Схоже, це було найбільш масштабне пряме советське втручання в справи університету поза межами Советського Союзу за весь час існування останнього⁹¹.

Вебер зумів на крок випередити советську таємну поліцію, втікши до Західного Берліну навесні 1948 р., де він приєднався до декількох десятків студентів з Берлінської студентської ради, щоб разом заснувати Вільний університет⁹². Цим студентам допомагали західноберлінські політики та громадськість, а також чиновники американських окупаційних сил, які забезпечили університет потрібним обладнанням у південно-західній ділянці Берліна (*Dahlem*). Більш консервативні британці були налаштовані скептично⁹³. Так само ставилися до цього проекту німецькі професори. Найбільша щоденна газета Західного Берліну *Der Tagesspiegel* стверджувала, що, за деякими винятками, професори Гумбольдтівського університету «схилюлися перед тиранією», оскільки мало хто з них відкрито підтримав ініціативу заснування Вільного університету⁹⁴. Професори захищали свою бездіяльність, вказуючи на загрозу для німецької єдності. Професор ботаніки Елізабет Шиманн написала в червні 1948 р.: «Університет на Заході означатиме остаточне роз'єднання Берліну. Це головна причина того, що багато професорів виступають проти нього»⁹⁵. Але професори – як у Східній, так і у Західній Німеччині – виявилися не настільки чутливими, як студенти, до зазіхань на академічну автономію. Незважаючи на очевидність зростання обмежень із боку режиму, Шиманн, наприклад, наполягала на тому, що студенти мають зосередитися на «реформуванні» існуючого університету, а не на створенні нового. Коли президент DVV Пауль Вандель виключив із університету студентських лідерів Штольца, Гесса та Шварца, вчена рада університету проголосила, що це питання виходить за межі її юрисдикції. Вона не дозволила студентській раді відправити звернення, що засуджувало нещодавній акт зазіхання «на принцип академічної автономії»⁹⁶. Ректор Мюнхенського університету також відмовився

підтримати резолюцію проти виключення Штольца, Гесса та Шварца з тієї причини, «що не були відомі всі факти, пов'язані з виключенням»⁹⁷.

Чим можна пояснити таку пасивність професорів? Поза сумнівом, східнонімецькі професори діяли у важчих умовах, ніж їхні колеги в Польщі чи чеських землях. Спроба професури Єнського університету у 1948 р. протестувати проти грубих голослівних заяв Пауля Ванделя з приводу того, що вони не «працюють», лише прискорила застосування шойно описаних заходів. Однак, на Сході чи на Заході, німецькі професори не могли собі уявити академічну діяльність без того, щоб її не благословила держава. Вільний університет був для них надто «політичним». Ректори обох частин Німеччини жорстко критикували заснування Вільного університету на зустрічі у Вюрцбурзі в листопаді 1948 р.; представник Геттінгену заявив, що воно мало «пропагандистський» характер... чого можна було уникнути навіть у Третьому Райху»⁹⁸.

За обох диктатур німецькі професори прагнули зберегти мир із владою. Таким чином, владі не треба було робити всю брудну роботу самій. У Берліні СЄПН могла розраховувати на допомогу двох високоповажних «буржуазних» науковців, ректора Йоганна Штраукса та віце-президента DVV, терапевта Теодора Бругша у намаганнях дисциплінувати студентство. У 1947 р. ці люди ініціювали процес проти організаторів виборчого мітингу берлінських студентів-медиків, на якому СЄПН піддали рішучій критиці. Студентів звинуватили в «порушенні довіри» та підтримці «профашистських» елементів⁹⁹. Штраукс і Бругш без вагань підтримували СЄПН, почасти через глибокий та сліпий «антифашизм», почасти через незвичні кар'єрні можливості, але також через брак уяви, глибоко вкорінений серед не-комуністичної професури. Коли в 1947 р. у Ляйпцігу СЄПН домогалася виключення студента Плетцша, який звинувачувався в образі честі студентів робітничого походження, лише один професор, Теодор Літт, підтримував право того студента на суд. Ректор, Ганс-Георг Гадамер, заявив, що «лише виключення Плетцша може виправити ту політичну шкоду, що він наробив»¹⁰⁰. У цілому лояльне ставлення Гадамера до влади того часу проглядає в мемуарах, написаних ним через декілька десятків років: Пауль Вандель та Роберт Ромпе, чиновники, що керували поступовим придушенням академічної свободи в советській зоні, описуються Гадамером як «інтелігентні люди», з якими можна було поговорити, на відміну від менш освічених провінційних бюрократів¹⁰¹.

У 1948 р. зі зростанням репресій, які ознаменували початок вищої фази сталінізму, ініціатива у справах вищої освіти в Польщі та Східній Німеччині перейшла до центрального державного апарату. Після цього відомості про студентські чи професорські мітинги протесту проти державної політики майже зникають. Опозиція перейшла у підпілля, в професорське середовище, й прикрилася закодованою мовою, обмеживши себе конкретними завданнями – наприклад, допомогою при вступі окремим обдарованим студентам. Такий структурний опір виявився більш вдалим у Польщі: завдяки старій професурі поза межами досяжності держави тут залишалось більше академічного простору.

¹Щодо встановлення комуністичного контролю над усіма гілками влади в Східній Європі див.: Seton-Watson, *The East European Revolution*, 296-304.

²Щодо вибірки праць Еша, див.: Корке, *Mein Vaterland*.

³Протоколи допитів трьох учасників цієї акції зберігаються в: AUK, SVS B27; серел тих, хто їх допитував, були Алекс Урбан і Йожа Грогман, обидва з числа керівного складу студентів-комуністів.

⁴*Slovo národa*, 12 грудня 1945 р.

⁵Одногослоно прийняту резолюцію зборів робітників залізорудної копальні в Крушній Горі від 17 грудня 1945 р. див. у: AČAV, фонд Неєдлого, ч.к. 24. Працівники авіаційного заводу поблизу Праги в своєму відкритому листі до університетів вимагали, щоб «урядовці були безжальними щодо будь-кого, хто збирається заважати нашій роботі й, якщо буде потрібно, ми допоможемо уряду своїми силами». AUK, právnícká fakulta, i.č. 733. Профспілковий комітет текстильно і фабрики Маутери в Наході вимагав «негайної легалізації робітничих дружин». Лист від 18 грудня – див.: AČAV, фонд Неєдлого, ч.к.24.

⁶Див. його лист від 12 грудня 1945 р. AČAV, фонд Неєдлого, ч.к. 31.

⁷Більшість студентів цього факультету підтримували чеських національних соціалістів. Див. звіт за 1949 р. SÚA, AUV KSC, f.19/7, a.j. 311, 1.327.

⁸*Čin* (Врно), 23 травня 1946 р. Щодо питання неучасті чеського робітничого класу в русі опору нацистам див.: Mastny, *The Czechs*, 37,77,80,85.

⁹Міністерством оборони керував соратник генерала Людвіка Свободи, відомий пізніше своєю підтримкою та зрадою Празької весни.

¹⁰*Čin* (Брно), 10 лютого 1946 р.; Krásmarová, *Vysokoškolaři*, 151. *Práce* (Оломоуц), 8 лютого 1946 р. вважає, що поліція затримала 46 студентів. Погляди Гіглера на чеських робітників – див.: Pícker, *Hitlers Tischgespräche*, 412.

¹¹AČAV, фонд Неєдлого, ч.к.24. Пізніші резолюції можна знайти в архіві Готтвальда - SÚA, AUV KSC, f.100/24, a.j. 980, 1.2-6.

¹²Sládek, "Vliv", 535. Mastny, *The Czechs*, 65-85; Rhode, "The Protectorate", 318-19

¹³Орієнтовно від 500 до 1 400 чол. Mazowiecki, *Pierwsze starcie*, 87-110.

¹⁴Демонстрації відбулися також у Глівіце, Лодзі, Варшаві, Торуні та Гданську. Walczak, *Ruch studencki*, 34-35. Повний список близько 50 демонстрантів див.: Mazowiecki, *Pierwsze starcie*, 154. Щодо подій в Лодзі, де студенти вигукували гасла «Геть ПРП!» та «Хай живе Міколайчик», див. лист воєводського управління інформації та пропаганди Лодзі до міського управління інформації та пропаганди від 10 травня 1946 р.: Wojewódzkie Archiwum Państwowe, Łódź, MIIP по.804,80. Дякую Падрайку Кенні за те, що звернув мою увагу на це джерело.

¹⁵Mazowiecki, *Pierwsze starcie*, 215. «Свобода та Незалежність» (WiN) була опозиційною політичною організацією, що виросла з Армії Крайової. Її керівництво було розгромлене восени 1946 р. Див. Leslie, Polonsky, Ciechanowski, and Pełczyński, *History of Poland*, 290-291.

¹⁶Щодо використання цього терміну студентами в Хшануві, Познані, Гданську, Гдині та Торуні див.: Mazowiecki, *Pierwsze starcie*, 173, 179-180, 190, 192.

¹⁷*Ibid.*, 184.

¹⁸У 1950 р. по всій Польщі існувало близько 250 таких клубів. Проте держава майже нічого не зробила, щоб вплинути на їхню діяльність, яка включала в себе підтримку кафедральних бібліотек, організацію позакласних занять, видання конспектів лекцій. Деякі з найбільших клубів мали свою власність і, таким чином, могли надавати студентам матеріальну підтримку. "Tezy do projektu nowej organizacji kół naukowych na Prezydium Rady Głównej", 2 грудня 1950 р. APAN-W, III-192, j. 74, k. 20; Walczak, *Ruch studencki*, 62.

¹⁹Приміром, міністерство в листопаді 1945 р. видало розпорядження, згідно з яким органам державної влади дозволялося переводити професорів з одного місця роботи на інше, а також призначати на постійний термін асоційованих професорів, або так званих державних доцентів (*docenci etatowi*). Lewandowski, *Rodowód*, 29. Проте ці посягання на університетську автономію сколихнули академічну громадськість. Вчена рада Ягеллонського університету, хоча й дістала запевнення, що це розпорядження не матиме чинності, тим не менше 28 лютого 1946 р. звернулася до міністра Вицека з вимогою анулювати документ. AUJ, S III 18. Щодо протесту Ягеллонського університету проти намагань міністерства втрутитися в справи прийому студентів див.: ректор Лер-Сплавінський до міністерства освіти, 28 липня 1945 р. в AAN, MO 2867, k.16-17. Щодо заперечень з боку провідних польських науковців (Пеньковського, Котарбінського) у справі розширення повноважень представників міністерства в університетських містах – див. протокол перших зборів вченої ради (*rada naukowa*) міністерства від 20 серпня 1945 р., AAN, MO 2801, k. 72. Організовані протести викликали також намагання урядовців звести університети до навчальних інституцій. Chodakowska, *Rozwój*, 100-101.

²⁰Mazowiecki, *Pierwsze starcie*, 226-237.

²¹Маурицій Ярошинський (1890-1974) – професор права, віце-міністр внутрішніх справ і депутат парламенту доби санації. Див. Jaszewski, "Organizacja", 149. Як до, так і після війни він залишався прибічником сильної держави. Ярошинський походив із бідної селянської родини і мусив тяжкою працею пробивати собі шлях до навчання, на відміну від, говорячи його власними словами, молодих людей із «вищих сфер» інтелігенції, щодо яких він почувався чужим. Див. його "Wspomnienia outsidera", APAN-W, III-212, j.35, k.220,230.

²²Krasiewicz, *Odbudowa*, 327.

²³W. Sokorski, "Organizacja nauki i szkół wyższych", *Odrodzenie*, 18 травня 1947.

²⁴Підтримувана ПРП преса звинувачувала студентів Ягеллонського університету в антисемітських експесах у Кракові в серпні 1945 р., хоча, за словами ректора Лер-Сплавінського, навіть секретна поліція не змогла довести участі в них студентів університету. Lewandowski, *Rodowód*, 30-31. Щодо самих звинувачень, див.: "Oczyścić

wyższe uczelnie z reakcji», *Głos Ludu*, 19 серпня 1945 та «Jak wychować młodzież akademicką w duchu demokratycznym», *Głos Ludu*, 29 серпня 1945.

²⁵ Krasiewicz, *Odbudowa*, 323.

²⁶ Керівники освіти відчували відкритий тиск із вимогами підготовки спеціалістів для відбудови народного господарства. Див. вимоги Центральної планової комісії від 1946 і 1947 рр. щодо підготовки більшої кількості фахівців в галузі охорони здоров'я, міського планування, а також інженерів залізничного транспорту в ААН, МО 2854, к. 47-48, 241-243.

²⁷ Щодо спроб Ягеллонського університету створити нашвидкуруч навчальні програми для вступного року, див. листування в: AUJ, WP III 75 і S III 100. Щодо дискусії на тему готовності професури допомогти змінити соціальний склад університетів, див.: Krasiewicz, *Odbudowa*, 99.

²⁸ ААН, МО 2801, к. 40 (Kotarbiński); AUJ, S III 18 (Warcholski).

²⁹ Рада ректорів, наприклад, не мала певності в тому, що збільшити кількість докторатів і габлітацій можна було, лише передавши навчання в аспірантурі в руки однієї інституції. Оскільки головна проблема корінилася в недостатньому фінансуванні, оптимальним вирішенням її було надати стипендії тим, хто їх потребував. Див. дискусію з цього приводу на зборах 16-17 жовтня 1946 р. (AUJ, S III 18).

³⁰ ААН, МО 2847, к. 338. Він бажав, щоб рішення щодо прийому студентів ухвалювалися міністерськими представниками в університетських містах.

³¹ ААН, PPR 295/XVII/1, к. 131.

³² ААН, PPR 295/XVII/58, к. 6.

³³ Відповідь, підготовлена юридичним факультетом, датована 1 березня 1947 р.: AUJ, WP III 3.

³⁴ Недатована записка Варшавського університету – AUJ, S III 18. Тут професори дозволили собі каламбур. Російський генерал із надзвичайними повноваженнями, Новосілецв, особисто керував розслідуванням справи таємних організацій Віленського університету в листопаді 1823 р., в ході якого декількох студентів було ув'язнено, а кількох професорів – звільнено. Davies, *God's Playground*, 314. «Новосільний» в даному разі містить у собі натяк на реінкарнацію царського генерала. Дякую Дейвіду Фріку за підказку.

³⁵ Зауваження Торунського університету ім. Ніколая Коперніка щодо проекту проф. Ярошинського – AUJ, S III 18. Всі ці резолюції були надіслані до Ягеллонського університету й залишилися в його архіві.

³⁶ Krasiewicz, *Odbudowa*, 329-330.

³⁷ Лист від 24 лютого 1947 р. APAN-W, III-212, j. 38, k. 11-13. Мархлевський, племінник лідера польських соціалістів, Юліана Мархлевського, пізніше став ректором Ягеллонського університету. У 1945 р. він вступив до ПРП. ААН, КС PZPR 237/XVI/65, к. 18-20.

³⁸ 28 лютого відділ науки та вищої освіти міністерства освіти представив свій власний проект, узгоджений з ЦК ППС. Krasiewicz, *Odbudowa*, 327. Пропозиції Ярошинського здавалися настільки контroversійними, що їх вирішили не публікувати. Hübner, *Polityka naukowa*, 215. Копія – в AUJ, WP III 3.

³⁹ ААН, КС PZPR 478/142, к. 4-5.

⁴⁰ Див. зауваження Я. Маровського в: ААН, КС PZPR 478/142, к. 36-38; Krasiewicz, *Odbudowa*, 331; зауваження Раабе – *Naprzód*, 18 березня 1947 р., ААН, КС PZPR 478/142, к. 39.

⁴¹ Це положення було дещо послаблене іншим пунктом даної постанови, згідно з яким університет міг бути позбавлений права представляти своїх кандидатів упродовж

п'яти років. Ректорів, деканів і їхніх заступників на той час призначала Головна Рада після консультацій з місцевими партійними інстанціями. Hübner, *Nauka polska*, 54.

⁴² Польський історик Красевич пише, що «створення Головної Ради в справах науки та вищої освіти більшою мірою обмежувало повноваження самого міністерства, ніж наукового співтовариства», – Krasiewicz, *Odbudowa*, 332.

⁴³ *Svobodné noviny*, 7 червня 1947 р.

⁴⁴ *Tvorba*, 9 липня 1947 р.

⁴⁵ *Rudé Právo*, 28 жовтня 1947.

⁴⁶ Вибіркі зі статей в *Svobodné slovo*, 4 грудня 1947 р.; *Národní osvobození*, 5 грудня 1947 р., а також недатована прокламація Клубу науковців-національних соціалістів під заголовком «Ministerstvo Propagandy? Či snad nový Goebels [sic]?» – ANM, фонд Енгліша, ч.к. 778.

⁴⁷ *Svobodné noviny*, 5 грудня 1947 р.

⁴⁸ Чеські абрєвіатури академічних ступенів. *Studentské noviny*, 21 січня 1947 р. [Згідно з авторським тлумаченням, ідеться, ймовірно, про абрєвіатури наукових ступенів, які надавалися відповідно в юридичних, філософських, медичних і технічних науках – ред.].

⁴⁹ *Národní osvobození*, 1 травня 1947 р.

⁵⁰ Наприклад, студенти-комуністи вимагали заарештувати скарбника, національного соціаліста Карела Сешину, який нібито запламував систему народної демократії заявою про те, що: «Ця республіка приречена, незалежно від того, чи ми щось робимо, чи ні». *Rudé Právo*, 25 жовтня 1947; *Lidová demokracie*, 28 жовтня 1947 р.

⁵¹ Цей компроміс мав на меті полегшити долю тих, хто потерпів від війни. Звичайна процедура складання іспиту з права передбачала складання чотирьох серій екзаменів (з канонічного права, римського права, середньовічної історії, історії Чехословаччини; цивільного права, цивільного процесуального кодексу, торговельного права, карного права; економіки, фінансового права; конституційного права, адміністративного права) упродовж трьох днів. Студенти, які брали участь у русі Опору, вважали, що їх мають звільнити від екзаменів. Wichterle, *Vzpomínky*, 79. Критика президентом Бенешем студентів, які «вимагають надмірних поступок» – *Svobodné slovo*, 8 березня 1947 р.

⁵² *Mladá fronta*, 12 лютого 1947 р. Ставлення студентів і професорів до питання роздільних іспитів пізніше було зафіксоване в їхніх кадрових справах. Див., наприклад, особову справу професора А. Веніг-Маловського, АУК.

⁵³ *Mladá fronta*, 26 лютого 1947 р.

⁵⁴ Цит. за: Kupník, «Intelektuálové», 540.

⁵⁵ ANM, фонд Енгліша, ч.к. 778.

⁵⁶ 16 січня Милослав Валoux, член КПЧ, професор фізики Технічного університету в Празі, повідомляв ЦК своєї партії, що вчена рада університету дванадцятьма голосами проти п'яти (четверо утрималися) ухвалили рішення лише взяти до уваги протест Карлового університету на підтримку Енгліша, проте «не приєдналася до нього». АСАВ, фонд Валoux, ч.к. 847.

⁵⁷ Декан педагогічного факультету, комуніст, згодом ректор Франтішек Травнічек не підтримав резолюцію, оскільки «цього не вимагав Карлів університет». Резолюції на підтримку Енгліша, однак, ухвалили професори університету Оломоуца, Технічного університету Брно, гірничого училища Острави. Poustka, «Univerzita Karlova», 268-269.

⁵⁸ *Lidová demokracie*, 11 грудня 1947 р.

⁵⁹ *Svobodné noviny*, 18 грудня 1947 р.; протоколи засідання президії Студентського союзу від 18 грудня 1947 р., АУК, SVS B14a.

⁶⁰ Оголошено на засіданні президії Студентського союзу (Прага) 17 грудня 1947 р., AUK, SVS B 14a.

⁶¹ Про «історичне право [чеської інтелігенції] виступати від імені нації» – Abrams, “The Struggle”, 432.

⁶² Кількість учасників першої демонстрації оцінювалася сучасниками від 6 000 до 9 000 чол., другої – до 4 000 чол. *Svobodné slovo*, 24 лютого 1948 р. Poustka, “Smuteční pochod”. Інформатор Вацлава Копецького нараховував до 1 500 студентів, які дійшли до Замку 23 лютого, а в цілому в маніфестації 25 лютого брало участь, на його думку, від 4 до 5 тис. студентів. SÚA, AÚV KŠČ, f. 100/45, a.j. 106, l. 48, 67.

⁶³ Все частіше советські солдати змушені були жити в огорожених районах міст і сіл, звідки виселяли німців. Naimark, *The Russians*, 94-95. У ході зимових виборів 1946-1947 рр. до студентських рад СЄПН завоювала 46 із 124 місць (з урахуванням шести університетів). У грудні 1947 р. вона провела 48 із 141 кандидата. Connelly, “East German Higher Education Policies”, 275, 285.

⁶⁴ ВААР, R2/1446, Bl. 271-274.

⁶⁵ Німецька комуністична партія могла завдячувати своїм народженням інтелектуалам із середнього класу, але вона звільнилася від їхнього впливу впродовж її сталінізації у середині 20-х рр. Staritz, “Partei,” 381; Epstein, “The Last Revolutionaries,” 45. Щодо поширеної серед інтелектуалів схильності вірити в краший «пролетарський інстинкт», див.: Werblan, *Stalinism*, 35; Słabek, *Intelektualistów*, 68-69.

⁶⁶ Торгорст (1888-1989) була викладачкою (*Studierrätin*) у Школі Карла Маркса у Берліні-Нойкельні з 1929 по 1933 рр., коли вона загорілася бажанням вступити до СДПН. У 1943 р. вона була ув'язнена в трудовому таборі Галлендорф за надання допомоги комуністу-єврею. Після війни вона вступила до КПН. Broszat and Weber, *SBZ-Handbuch*, 1044.

⁶⁷ Marie Torhorst, „Volksstudent und Universität,” 22 травня 1948 р. TLHA, MfVB 3123, Bl. 33. Пауль Вандель також не шкодував гострих слів щодо університетів. З його точки зору, студенти мали розпрощатися з ідеєю, що вони є «громадянами особливого ґатунку» (*Sonderbürger*). Він направив до п'яти земельних міністерств освіти на початку 1948 р. листа, що викликав обурення професури: «Якщо ми порівняємо... найбільш чесну та жертвну працю робітників та селян з тим, що робиться зараз в університетах для формування нової демократичної інтелігенції, то ми не можемо залишитися задоволеними результатами роботи останніх двох років... Університети мають перш за все виконувати завдання підготовки висококваліфікованих кадрів, що підтримують існуючий лад, для нашої нової демократичної школи, для нової системи охорони здоров'я, для нової системи юстиції і для народних підприємств». Ibid., 3115, Bl. 71. Щодо подібних скарг на студентську невдячність див. коментарі Курта Гагера на конференції СЄПН з питань вищої освіти, 31 жовтня 1953 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/8, Bl. 35-36.

⁶⁸ Grünberg, *Kumpel*, 248. Такого роду антиінтелектуалізм, безперечно, не обмежувався Східною Німеччиною. Подібний за стилем обмін репліками за участю функціонера, який займався набором кандидатів на філософські студії у Польщі («Товаришу, ти знаєш щось про філософію?» «Ні...» «Добре!» і тому под.), див.: Podgórecki, *Polish Society*, 165.

⁶⁹ ВААР, R2/53, Bl. 23-24.

⁷⁰ Лист у UAL, Rektorat 119.

⁷¹ “Wie lange poch...,” *colloquium* 2 (березня 1948 р.): 14.

⁷² ВААР, R2/1446, Bl. 271-74.

⁷³ Див. прим. 100, а також розділ 12, прим. 112.

⁷⁴ Див. звіт про останні збори першої берлінської Студентської ради від 5 грудня 1947 р., у *colloquium* 1 (грудень 1947 р.): 13. Представники СЄПН безцеремонно наліплювали на своїх опонентів ярлики на зразок «фашист», «зрадник», «реакціонер». Щодо прикладів із неперекладеною латиною, див.: Lönnendonker, *Freie Universität*, 229. Використання латини було також помічене советськими спостерігачами: звіт Тюльпанова Суслову від 9 березня 1948 р. містить згадку про плакат, зроблений членами Християнсько-демократичного союзу (CDU), зі зверненням до СЄПН: «Стережіться собаки!» РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 128, д. 566, л. 20.

⁷⁵ У лютому 1947 р. 92 (2,1 %) з 4 312 берлінських студентів були офіційно віднесені до категорії «жертв фашизму». З них 53 чол. були «расовими», а 39 чол. – «політичними». ВААР, R2/644, Bl. 82. У грудні 1947 р. 1,6 % студентів, що навчалися у Берліні, Галле та Грайфсвальді, вважалися «жертвами фашизму». ВААР, R2/1060, Bl. 22-28. На початку 1948 р. частка жертв фашизму в університеті в Сні становила 0,5 %. Хоча підготовчі робітничі курси, як передбачалось, мали докладати особливих зусиль, щоб залучити «жертв фашизму», в 1947-1948 рр. тільки 16 (0,9 %) з 1 802 зарахованих слухачів могли бути віднесені до цієї категорії. Східнонімецький історик Каспер підрахував, що в перших чотирьох групах на робітничих підготовчих курсах у Берліні «жертв фашизму» було не більше 10 %. Kasper, “Der Kampf der SED,” 162-63.

⁷⁶ Вразідло був звільнений з Бухенвальду американськими військами. Lönnendonker, *Freie Universität*, 185.

⁷⁷ Щодо розмивання категорії «жертв фашизму» див. Groehler, “Integration”; Tent, *The Free University*, 42.

⁷⁸ MLHA, MfVB 2577, Bl. 198.

⁷⁹ TLHA, MfVB 3325, Bl. 78-79.

⁸⁰ Connelly, “East German Higher Education Policies,” 281-82.

⁸¹ ВААР, R2/1446, Bl. 296. Ці зауваження були дописані олівцем рукою службовця Німецької центральної адміністрації освіти до списку нових керівників студентської ради, надісланого Ванделю листом від 24 лютого 1947 р. Інші нотатки містили інформацію про партійне членство та дані про військову службу. Службовець відзначав будь-яку деталь, що могла бути використана чи то для компрометації нових студентських представників, чи то для пом'якшення їхньої твердої позиції щодо СЄПН. Зберігся також листок, надрукований у Західному Берліні в грудні 1947 р., зі списком кандидатів від некомуністичних партій на вибори до студентських рад, на якому службовець Німецької центральної адміністрації освіти занотував відомості щодо партійного членства та військової служби кандидатів, використавши при цьому властиві для нацистів расові категорії (*Jude, Mischling*). Деякі нотатки містили дані про службу батьків студентів у Третьюму Райху. ВААР, R2/1446, Bl. 111. Додатковий список кандидатів на вибори до берлінської студентської ради, датований груднем 1947 р., також має позначки, які вказували не лише на партійність, але й на те, чи був кандидат *Mischling*. ВААР, R2/1446, Bl. 29-41.

⁸² SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6, Bl. 241.

⁸³ “Stenographische Niederschrift über die Hochschulkonferenz der SED am 22. und 23. November 1947 im Hause des Kulturbundes,” 80, SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6.

⁸⁴ Schulte, “Der Fall Natonek,” 5.

⁸⁵ Ibid., 6.

⁸⁶ Це твердження було надруковане у східнонімецькому студентському журналі *Forum* 2 (1949):19. Цит. за: Müller та Müller, “...stürmt die Festung,” 99-100.

⁸⁷ Советські службовці виступали з відкритими погрозами. На засіданні 15 березня 1948 р. Золотухін говорив членам студентської ради у Берліні, що вони не повинні хвилюватися за долю арештованих студентів; якщо вони хочуть, щоб не було

нових арештів, їм треба працювати краще. Незважаючи на ці заяви, рада пізніше відкинула (15 голосами проти 5) пропозицію СЄПН узяти участь у офіційному святкуванні Першого травня. Lönnendonker, *Freie Universität*, 227.

⁸⁸ Müller та Müller, "...stürmt die Festung," 364-79.

⁸⁹ Оригінал (включно з коментарем): "Für uns kommt nicht die in Ostzonen gebräuchliche orientalische Volksdemokratie, sondern die Demokratie (damit meint er die westliche) in Frage." TLNA, MfVB 3325. Ця безперечно нацистська термінологія непокоїла функціонерів СЄПН. У статті для преси під заголовком «Народний студент та університет» ("Volkstudent und Universität") Торгорст писала: «У Єні студент, що був обраний як непартійний кандидат до студентської ради, нещодавно спробував висміяти нашу нову народну державу, вживши термін "східна народна демократія" (нацисти зазвичай говорили "азіатська")». TLNA, MfVB 3123, Bl. 33.

⁹⁰ TLNA, MfVB 3325, Bl. 37.

⁹¹ Перетряска відбулася на основі Наказу № 36 Советської військової адміністрації Тюрингії від 15 березня 1948 р. «Про усунення серйозних недоліків, які заважають демократизації університету в Єні». Було заарештовано сім студентів, переважно колишніх членів СДПН; усі вони були засуджені до 25 років тяжких робіт. TLNA, MfVB 3325, Bl. 78-79. Одинадцять студентів були виключені на основі свідчень, зібраних советським старшим лейтенантом Мальцевим. Щодо переліку репресивних заходів, проведених у Єні, див. TLNA, MfVB 3123.

⁹² Tent, *The Free University*, 92.

⁹³ Ibid., 170-71.

⁹⁴ *Tagesspiegel*, 25 травня 1948 р. (цит. за: Lönnendonker, *Freie Universität*, 167.)

⁹⁵ Lönnendonker and Fichter, *Freie Universität Berlin 1948-1973*, 39; Lönnendonker, *Freie Universität*, 310. Щодо побоювань професорів Меллоровича (економіка) та Реріга (історія), що Вільний університет поглибить поділ на Захід та Схід, див.: Tent, *The Free University*, 123, 156. Меллорович не був прибічником СЄПН і пізніше виїхав на Захід.

⁹⁶ Lönnendonker, *Freie Universität*, 247, 249.

⁹⁷ Tent, *The Free University*, 122.

⁹⁸ Lönnendonker, *Freie Universität*, 349. Ректор Вальтер Галштайн з Франкфурту, пізніше автор доктрини Галштайна, приєднався до критики Вільного університету. Tent, *The Free University*, 156-57.

⁹⁹ VAAR, R2/1446, Bl. 244, 257. Бругш (1878-1963), лівий ліберал, який відмовився розлучитися з дружиною-єврейкою й був примушений покинути посаду професора у Галле в 1935 р. Після війни він вірно служив на високих посадах у Німецькій центральній адміністрації освіти та Культурному союзу (Kulturbund), скрізь займаючись вигідною приватною практикою, яка пізніше охопила багатьох провідників СЄПН. Анна-Сабіна Ернст пише, що «його спосіб життя відчутно не змінився внаслідок політичних змін. Він мав віллу, автомобіль із водієм, слуг і постійний абонемент у театрі (*Premierenabonement*). Будучи директором клініки, він мислив ієрархічними категоріями, завжди спілкуючись зі своїми асистентами латиною біля ліжка хворого». "Die beste Prophylaxe," 346-53.

¹⁰⁰ Див. протоколи сенату від 1 серпня 1947 р. в UAL, Rektorat 1. Професор Літт заперечував те, що «політичні присуди були звичайною практикою впродовж тринадцяти років». Плетцш сказав, що якщо необхідно прийняти до університету такий відсоток робітників, що був би відповідний їхній частці серед населення, тоді треба також прийняти таке число імбіцилів, яке також відповідало б їхній частці серед населення. Немає сумніву, що рішення Гадамера та інших покинути Східну Німеччину було мотивоване також бажанням уникнути участі у таких «раціонально обґрунтованих» заходах.

¹⁰¹ Gadamer, *Philosophische Lehrjahre*, 128.

Розділ 7. Руйнація професури

Переворот у політичному розвитку Центрально-Східної Європи став помітним після 1948 р. За термінологією Г'ю Сетон-Вотсона, справжні й «фальшиві» коаліції замінювалися однопартійними режимами тією мірою, якою комуністичні партії поглинали своїх суперників-соціалістів та звільнялися від лідерів, що відстоювали «національні» шляхи до соціалізму¹. У вищій освіті зміни також стали помітні як на структурному, так і кадровому рівнях. Комуністи встановлювали контроль над адміністрацією, призначали ректорів, перетворювали курси загальної освіти на курси марксизму-ленінізму та відкрито проголошували свій намір копіювати советські моделі. Науки, що вважалися несумісними з марксистським ученням, як-от соціологія, класична економіка чи «буржуазна» філософія, припиняли викладати та замінювали марксизмом-ленінізмом. Юридичні факультети у Брно, Торуні та Ростокі ліквідовувалися. У децю інший спосіб комуністи ізолювали та часто усували університетських викладачів, яких вважали ворожими до марксизму, особливо тих, що займалися соціальними науками.

Однак умови для реалізації подібних планів у перші повоєнні роки склалися по-різному. У Східній Німеччині наявність відкритого кордону з Заходом у поєднанні з розколом суспільства в 1945 р. на інституційному та персональному рівнях спричинили найбільший розрив із попередньою традицією. Зустрівшись із зростаючими обмеженнями у своїй викладацькій та науковій діяльності, та жменька «буржуазних» професорів-гуманітаріїв, що пережила денацифікацію, почала приймати запрошення на посади до Західної Німеччини. У той час, як у Польщі чи чеських землях професори «тікали» до менш ідеологічно чутливих тем, щоб уникнути компромісу з владою, східнонімецькі професори в буквальному сенсі тікали до інших університетів своєї розколотої країни². У той же час, до східнонімецьких вищих навчальних закладів почали повертатися колишні нацисти, обіймаючи посади передусім у галузях природничих та технічних наук, а також медицини.

У чеських землях керівництво комуністичної партії віддало владу над університетськими справами в руки студентів-комуністів, які провели чистки серед професури, а потім і студентства. Як і в 1945 р,

з'явилися революційні «комітети дії», але цього разу скарг на невдачі в їхній роботі не було. Партійне керівництво зробило висновки й скорегувало деякі найбільш радикальні рішення цих комітетів.

У Польщі професори опинилися в незручній для себе ситуації дистанціювання від партії. У перші місяці після вигнання пімецької армії з польської території ті, хто вижив, відновили довоєнні мережі професорських впливів і протекцій. Коли в 1946 та 1947 рр. іще недосвідчена тоталітарна держава зробила спробу обмежити професорський контроль над університетами, професори організували акції протесту, як вони це робили у 30-х рр., і змусили уряд тимчасово відступити. Однак, після 1948 р. ці «конспіративні» зібрання професорів припинилися; новопризначені ректори та декани, навіть не будучи членами партії, виявилися цілком «лояльними». Публічні вияви незгоди тепер стали неможливими. Проте під оболонкою партійних комітетів та університетської адміністрації залишилася стара професура з її широкими особистими зв'язками. Як ми побачимо докладніше у 8 і 9 розділах, це означало, що партійні та міністерські чиновники мусили обмежувати свої амбіції щодо університетів, навіть щодо соціальних наук.

«Переможний лютий»

Переворот 1948 р. вивився особливо драматичним у чеських землях. Зважаючи на ворожість університетів до комунізму, не було нічого дивного, що вони опинилися на початку списку установ, де мала бути проведена чистка в лютому того ж року. Як і в кожному іншому закладі країни, для усунення осіб, запідозрених у колабораціонізмі, та інших «реакціонерів», були засновані «комітети дії». Студенти-комуністи, включаючи певну кількість майбутніх дисидентів, стали провідною силою «комітетів дії» у вищій освіті, як на факультетах, так і на міському рівні³. Празький Центральний «комітет дії» вищих шкіл складався більше ніж із десятка студентів та п'ятох професорів-комуністів: Юліуса Долянського, Радіма Фоустки, Арношта Кольмана, Милослава Валоуха та Йозефа Туречека⁴. З нього виріс Комітет вищої освіти КПЧ, який координував партійну політику щодо університетів у Празі до початку 50-х рр.

До 25 лютого цей комітет усунув найбільш «небажаних» співробітників Карлового університету, усіх із юридичного факультету: ректора професора Карела Енґліша та його колеґ Яна Матейку, Ладислава Вошту, Вратислава Бушека, Їржі Цветлера та доцента д-ра Новотного. Одночасно він виключив зі студентської ради колишніх керівників і замінив їх комуністами. «Комітет дії» філософського

факультету, що перебував під впливом Арношта Кольмана, демонстрував особливу пильність⁵. Новий декан факультету професор Й.Б. Козак не був членом КПЧ, але нічого не робив без згоди комуністів⁶. До 27 лютого втратили свої посади викладачі філософського факультету: професори Мілослав Гісек, Йозеф Гуттер, Йозеф Краль та Отакар Махотка, доценти Зденек Каліста, Ціріл Стейскал, Ладислав Гегер, Зденек Ульріх, Ян Паточка, Йозеф Гендріх, Вацлав Халоупецький, Губерт Ріпка (колишній міністр зовнішньої торгівлі) та Франтішек Коварна, а також два викладачі та два асистенти професорів. Їх назвали «колаборантами чи активними агентами ворогів республіки»⁷.

Новий міністр освіти Зденек Неєдлий пообіцяв студентам не допускати втручань у навчальний процес⁸, але тепер, коли факультети офіційно трактувалися як «виробничі цехи», академічні стандарти для нього відсувалися на другий план. «Комітет дії» юридичного факультету намагався заповнити вакансії, призначаючи міністерських чиновників-комуністів, які не мали жодного досвіду викладання в університеті – наприклад, Отто Фішля (міністерство фінансів), Павела Левіта (міністерство внутрішніх справ), Карела Роттера (міністерство закордонних справ), Бедржіха Спачіла (міністерство фінансів), Вацлава Влка (директор [відділу – прим.ред.] вторинних матеріалів), Владимира Кадлеца (завідувач відділу економіки президентської канцелярії)⁹. Професор міжнародного права Антонін Гобза (КПЧ) був відкликаний з пенсії. До десятка нових викладачів, які не мали необхідної габілітації, дістали призначення на філософський факультет. Троє з них, Ярослав Хорват, Вацлав Гуса, та Ольдржіх Ржіґа стали ядром нового відділу історії. Хоча вони й не мали досвіду викладання, скоро їх зробили повними професорами¹⁰.

Професор Енґліш дав міністру Неєдлому 24 години, щоб той переглянув рішення студентів та висловив підтримку йому як ректору. Можливо, це було саме те, на що Неєдлий чекав, оскільки він не дотримав терміну, й Енґлішу не залишилося нічого іншого, як піти у відставку. Його попередник, професор Богуміл Биджовський, був «обраний» йому на зміну. Але комуністичне керівництво пошкодувало про цю зміну ректорів – Клемент Готтвальд навіть звинуватив лідера студентів-комуністів Їржі Пелікана у тому, що він «думає задницею» – оскільки делегації з Англії, Франції та Швейцарії висловили протест і покинули урочисте святкування 600-ї річниці Карлового університету в квітні 1948 р., яке мало би показати, що в Чехословаччині справи йдуть, як і завжди.

Історія університету Брно, написана під час Празької весни, змальовує лютий 1948 р. як час, коли «комуністи показали, що готові до

дії насамперед завдяки тому, що знаходили швидкі рішення [для розв'язання] основних питань на факультетах, де вони однозначно становили меншість»¹¹. 25 лютого у Брно був створений Центральний комітет дії Національного фронту вищих шкіл на чолі з професором Франтішеком Травнічком з педагогічного факультету університету. Двома днями пізніше уже кожен факультет мав свій «комітет дії».

«Комітет дії» юридичного факультету спочатку не наважувався приступати до дій, але він швидко був замінений іншим комітетом, що складався виключно зі студентів та службовців. Як і його відповідник у Празі, він здійснив найбільш масштабні чистки¹². Сімом з тринадцяти професорів було запропоновано піти у відставку негайно: [колишнім] міністрам Ярославу Странському (освіта) та Адольфу Прохазці (охорона здоров'я), а також професорам В. Кубешу, Ф. Вейру, Б. Кучері, Фр. Копу та З. Нойбауеру¹³. Кубеш потім був заарештований під час спроби втекти за кордон. У квітні новий декан цього факультету та його заступник підписали листа до лондонської газети *Times*, заявляючи, що їхні колеги під час війни були колаборантами, які «підбурювали» студентів порушувати закони¹⁴. На педагогічному факультеті десяти позаплатним викладачам заборонили викладати¹⁵. Ця «фаза» чисток також супроводжувалася розгромом антикомуністичного студентського керівництва: його лідер католик Рудольф Осічка був заарештований, а 41 студент виключений¹⁶.

Як у Празі, так і Брно ворожнеча між поколіннями швидко почала підривати академічні структури, що консолідувалися після 1945 р. Ні ректори, ні декани, ні навіть міністерство освіти не мали влади відмінити рішення «комітетів дії»¹⁷. Натомість виникла проблема «легалізації» заднім числом того, що було ними зроблено. 15 березня 1948 р. міністр надіслав до університетів інструкції, як їм ставитися до заходів, проведених «комітетами дії». Найважливішим для стурбованих професорів стало розпорядження міністерства внутрішніх справ від 27 лютого, згідно з яким професори та інші «службовці», які за законом не можуть бути звільнені, мають піти у «відпустку» (*na dovolenou s čekatelným*)¹⁸. Це були саме такі заходи, які використовували нацисти в 1940 р. для «вирішення» ситуації з професорами, що фактично не працювали, незважаючи на свій статус «діючих»¹⁹. Це означало, що певна кількість професорів, звільнена нашвидкуруч, дістала дозвіл повернутися на факультети, щоб бути відправленими у відпустку, зазвичай без права викладати чи приймати іспити. Інші, що вважалися ні «шкідливими», ні «надійними», були обмежені у викладанні, а також перевіряли та оцінювали студентських робіт²⁰.

На думку багатьох молодих партійних функціонерів, чистка 1948 р. не привела до рішучого розриву з минулим. Вони були

занепокоєні тим, що певна кількість «буржуазних» професорів, які не розкаялися, включаючи Карела Енгліша та Вацлава Черного, тепер знову повернулася на університетські посади²¹. Треба було знайти якийсь інший спосіб для вирішення цієї проблеми. 21 вересня 1951 р. Президія Державної ради вищої освіти склала список професорів у Празі та Брно, яких треба було звільнити, оскільки вони «не мали ні політичних, ні ідеологічних підстав для подальшої діяльності у вищій школі». До 1 жовтня було звільнено групу з одинадцяти професорів права, філософії, історії, романських мов, цивільного будівництва, архітектури, математики та економічної географії; а дванадцять професорів права, археології, англійської мови, романських мов (Черний), філософії та економіки було звільнено негайно²². Ще трое професорів права дістали попередження про звільнення впродовж трьох місяців, а вісім професорів природничих наук були примусово відправлені у відставку. Нарешті, вісім професорів географії, фонетики, класичної філології, гідробіології, теоретичної фізики та неорганічної хімії були відправлені на пенсію, коли їм знайшлася заміна²³. Вацлав Черний пригадував, як він був поступово витіснений з академічної спільноти: «Після 1 лютого 1950 р. міністерство дало мені “творчу” відпустку, якої я не просив, на решту навчального року. З усього цього витікало оманливе припущення, що я повернуся з “творчої” відпустки в жовтні 1950 р., але 16 жовтня деканат дав мені вказівку чекати й утримуватися від викладання. До 1 травня 1951 р. це чекання супроводжувалося половинною зарплатою. Після цього в перші дні травня ректор Мукаржовський поінформував мене в присутності декана Гавранека, що міністерство припиняє моє перебування на посаді, оскільки я не ходив на роботу, і вимагає, щоб я до червня знайшов собі роботу поза системою вищої освіти». Лист, яким Черного повідомляли про це рішення, не був підписаний²⁴.

Розрив із попередньою традицією, спричинений цими звільненнями, був поглиблений структурними змінами у вищій школі. У 1949 р. соціологія та філософія як університетські дисципліни були скасовані, а в 1950 р. закрито юридичний факультет у Брно. Хоча юридичні студії в Ростоку та Торуні були припинені в такий же спосіб, чеська юриспруденція зазнала особливих утрат: адже вона викладалася лише на двох факультетах, у тому числі у Брно, слава якого виходила далеко за межі чеських земель, оскільки тут була колицка школи нормативної теорії Франтішека Вейра, відомої по всій Центральній Європі²⁵. У Польщі комуністична партія мусила б закрити чотири факультети, включаючи й факультет Ягеллонського університету, та звільнити десятки професорів, щоб досягти такого ж результату.

Насправді ж вона закрила лише один із семи юридичних факультетів і надала більшості його професорів роботу в інших університетах.

Факультет у Брно виявився неможливим реформувати, незважаючи на заміну професорів комуністами, такими, як журналіст Блажке (цивільне право), асистент професора Пошварж, колишній соціал-демократ Богуслав Ечер (міжнародне право); а також, за словами Ф. Вейра, «один юрист на ім'я др. Гохман» (економіка) та «такий собі д-р Хиба» (конституційне право), «молода людина, яка щойно захистила докторат»²⁶. Цим новачкам, хоча вони й виявляли лояльність, не вистачало «ідеологічної зрілості». Але, як глибокодумно зазначалося в одному зі звітів уряду для службового користування, можливо, соціалістичній Чехословаччині й не була потрібна така велика кількість юристів: «За нинішнього соціального устрою потреба в юристах буде меншою, ніж колись. Випускники юридичного факультету будуть готуватися виключно для потреб юридичних та законодавчих відділів центральних органів»²⁷. Майно юридичного факультету Брно було передане для використання Технічному університету Брно, який, своєю чергою, невдовзі перейшов у підпорядкування міністерства оборони²⁸. Студентів юридичного факультету Брно перевели до Праги чи Братислави, але з викладачів лише одному, свіжоспеченому професору Блажке, дозволили продовжувати працювати²⁹.

Працький юридичний факультет залишався відкритим, проте лише небагатьом його професорам вдалося пережити ранню комуністичну еру. До 1951 р. залишилося лише шість із двадцяти чотирьох професорів періоду до 1948 р.: Туречек (канонічне право), Веніг (торговельне право), Сольнарж (кримінальне право), Штайгр (цивільне право), Ванечек (історія права) та Андрес (цивільне судочинство). Їхній вплив відчутно послабився через наплив неакадемічних працівників. У травні 1949 р. половину «професорської ради» склали не-професори, а до зимового семестру 1950-1951 рр. більшість предметів на юридичному факультеті також читалася не-професорами. Особи, що навіть не захистили докторату, читали лекції з історії Комуністичної партії Советського Союзу та політекономії. Викладання адміністративного права, історії права та кримінального права було довірене чиновникам із міністерств чи Центрального комітету КПЧ³⁰. У 1951 р. крісло декана факультету перейшло від Туречека до Яна Бартушки, колишнього судді, що з 1946 р. засідав у парламенті від КПЧ, а свій перший викладацький досвід здобув у 1949 р. Він залишався деканом до 1954 р., коли став міністром юстиції. У 1968 р. він утратив усі державні посади через співучасть у юридичних злочинах на початку 50-х рр.³¹

Соціологія та більшість філософських дисциплін у 1949 та 1950 рр. перестали викладатися, оскільки вважалися «буржуазними» науками. Університет у Брно знову зазнав приголомшливих втрат. У міжвоєнний період там утворилася, під керівництвом професора Арношта І. Блага (колишнього студента Т. Г. Масарика), провідна чеська соціологічна школа³². На початку 1949 р. Блага та його колега Е. Халупний просили Центральний Комітет не знищувати соціологію у Брно. Халупний доводив, що він викладав «наукові аспекти марксизму поряд із соціологією» все своє життя й навіть ризикував бути посадженим у в'язницю за австрійської влади³³. Ці заклики виявилися марними: і Блага, і Халупний мусили піти з посади наступного року. Студентів-соціологів перевели на вивчення інших дисциплін, але той факт, що вони спеціалізувалися з цієї «буржуазної» науки, був негативно відзначений у їхніх особових справах³⁴.

Провідний празький професор соціології та філософії, Йозеф Краль, опинився серед тих, кого примусово відправили у відставку в 1951 р.³⁵ Доценту Яну Паточці, можливо, найбільш цікавому чеському філософу ХХ ст., також заборонили викладати. Під час реорганізації 1950-1951 рр. у чеських університетах була впроваджена система кафедр, а філософські семінари перетворилися на кафедри марксизму-ленінізму. У Празі кафедру віддали в руки викладача середньої школи Людвіка Свободи (не плутати з його тезкою-генералом), а у Брно на чолі кафедри стала людина, що за один рік перетворилася зі студента на професора – Густав Рідель. Ріделю не вдалося завершити навчання до лютого 1948 р., але після захоплення влади комуністами його докторську дисертацію прийняв професор Блага. Подібно до Арношта Кольмана у Празі, Рідель потім сплатив борг учителеві, позбавивши його можливості викладання. Кафедра марксизму-ленінізму взяла на себе відповідальність також за семінар соціальних наук і викладання філософії. Таким чином, викладачі-філософи більше не мали власної кафедри філософії³⁶.

Рідель був деканом філософського факультету Брно з 1950 до 1952 рр. та керував кафедрою марксизму-ленінізму до своєї смерті в 1960 р. Серед науково-викладацького складу в Брно найбільших втрат зазнали соціологи (Блага, Халупний, Трапл, Обрдлік), а також історики (Држімал, Фрідль, Гаєк, Горак, Урбанек) та філософи (Конечний, Зборжил). Важливо зазначити, що Рідель вивів із ладу не лише консерваторів, але також найбільш помітних представників академічної лівої спільноти, як-от свого вчителя Блугу та Й. Л. Фішера³⁷. Він також допоміг знищити багатообіцяючу творчу групу з логіки під керівництвом Конечного.

Втрати Брно стали в чомусь набутками Праги: в 1954 р. філософський факультет Брно відмовив у прийомі до аспірантури студенту Конечного, Карелу Берці, що згодом стане провідним спеціалістом із історії логіки в Чехословаччині. Мірко Новак, спеціаліст із історії філософії, перейшов до Карлового університету в 1954 р. Декілька молодших студентів-філософів обійняли посади у 1950 та 1951 рр., але вони були настільки перевантажені викладацькими обов'язками, що навряд чи мали час на завершення власної освіти³⁸.

На філологічних факультетах розрив із минулим виявився не таким радикальним. Усі професори, що викладали в Празі у 1953 р., обіймали свої посади й перед 1948 р., хоча двоє з 26-и чол. дістали призначення після лютого. У 1948 р. тут працювало 38 професорів, що викладали у відповідних дисциплінах (лінгвістика, література, філологія). Більш серйозні колізії відбувалися на рівні нижче професури. Одинадцять із тринадцяти доцентів були звільнені, а з десяти тих, що викладали, лише один мав габілітацію³⁹.

Медицина та природничі науки на професорському рівні майже не постраждали. З 56 професорів та 49 доцентів на празькому медичному факультеті лише один професор та три доценти були усунені в 1948 р, а чотири професори та два доценти обмежені у викладанні⁴⁰. У Брно тенденції були подібними: 26 із 29 професорів-медиків, як і 21 з 30 професорів філософського факультету, залишилися на своїх посадах щонайменше до 1951 р. Однак викладачі нижче рівня професора були більш вразливі, незалежно від місця роботи: на філософському факультеті до 1951 р. утрималися лише 3 з 18 доцентів, на медичному – 4 з 42-х⁴¹. У 1948-1949 рр. одна п'ята студентів-медиків Брно та третина його викладачів та наукових асистентів були звільнені. Місця доцентів обійняли позаштатні викладачі, яких можна було звільняти щороку⁴². Хоча кількість доцентів зменшувалася, загальна кількість викладачів зростала⁴³.

Відплив мізків зі Східної Німеччини

Після 1948 р. СЄПН, подібно до її відповідників у Чехії та Польщі, також здійснила радикальну ревізію в галузі філософії, історії, соціології та права. Не встигли ці науки відновитися після денацифікації, як були заборонені або перетворені на служниці нової ідеології. Представники соціальних наук, що пережили денацифікацію, тепер почали масово втрачати роботу й були змушені приймати запрошення на посади в Західній Німеччині. Відтік кадрів став особливо помітним серед філософів, від яких совети вимагали заповнювати анкети з метою виявити їхні світоглядні переконання. Майже всі вони

виявилися «ідеалістами та еkleктиками». У советських документах наголошувалося на тому, що «лише особи, що почали викладати в 1946-1947 рр., могли бути придатними для радикального реформування зазначених дисциплін з демократичних позицій»⁴⁴. Близько 1950 р. практично всі філософи, що працювали в східнонімецьких університетах одразу після війни, виїхали на Захід. Серед них були, зокрема, Ніколай Гартманн, Едуард Шпрангер, Еріх Гохштеттер та Германн Вайн (Берлін), Теодор Літ, Ганс-Георг Гадамер та Альфред Петцельд (Ляйпціг); Ганс Ляйзеганг та Макс Бензе (Єна); Вальтер Бреккер, Карл-Гайнц Фолькманн-Шлюк та Йоганнес Еріх Гейде (Росток); а також Рудольф Шоттлендер (Дрезден)⁴⁵. Соціологія, як і в чеських землях, увійшла до складу марксистсько-ленінських дисциплін. Проте, на відміну від чеських колег, східнонімецькі соціологи могли знайти роботу на Заході⁴⁶. Якщо, за словами Антона Аккерманна, політичний режим сподівався звільнитися від «реакційних» представників соціальних наук, його надії стали реальністю.

Приклад Ляйзеганга, учня Гуссерля та Дільтея, в минулому в'язня нацистських тюрем, доводить аморальність подібного екзоду. Ляйзеганг роздратував владу під час студентських зборів у травні 1948 р., зауваживши, що університети не повинні перетворюватися «на семінари чи школи для функціонерів»⁴⁷. Після цього було організовано збори, щоб засудити Ляйзеганга. Проте, незважаючи на наростаючий відкритий терор, три чверті з 1 500 скликаних студентів висловилися на його підтримку. У жовтні відповідне міністерство Тюрингії під керівництвом Марі Торгорст, яка сама була колишнім в'язнем Бухенвальду та супроводжувала Томаса Манна по Ваймару в наступному році, звільнило Ляйзеганга через його «вороже ставлення до нової демократії». Останній, подібно до інших критично налаштованих інтелектуалів зі Сходу, перейшов до Вільного університету в Західному Берліні⁴⁸.

Колега Ляйзеганга з Галле, Пауль Менцер, також учень Дільтея, своєю чергою став мішенню для нападок після того, як у 1948 р. студенти-члени СЄПН затаврували його лекції, назвавши їх «оплотом реакції та фашизму». Менцера, звільненого з роботи нацистами в 1933 р. за демонстрацію солідарності з колегою-євреєм, тепер змусили до виходу на пенсію. Ті повні професори, що залишилися, звинуватили ректора університету в Галле Едуарда Вінтера у тому, що він «зруйнував старий університет», оскільки не зміг захистити Менцера від нападок студентів. Вінтер був одним із небагатьох старих професорів-істориків, що залишилися в Східній Німеччині, але, через співпрацю з СД та ЄС під час війни, він не мав моральної сили

протистояти СЄПН⁴⁹. Атмосфера зневаги до більш незалежної старої професури, частково спровокована керівництвом СЄПН, також привела до від'їзду чи резигнації істориків Гуго Преллера, Фрідріха Бетгена, Фрідріха Майнеке, Йоганнеса Кюна, Фріца Гартунга, Ганса Гаусгера та Ойгена Майєра⁵⁰.

Побіжний огляд декількох факультетів дозволяє говорити, що особливо важкого удару зазнали правознавство та історія: з 13 професорів, що викладали історію у Єні, Ляйпцігу та Ростоку в 1944-1945 навчальному році, у 1953 р. залишилося тільки двоє, один із яких переходив із місця на місце⁵¹. З 17 професорів, що викладали на юридичних факультетах Єні та Ляйпцігу в останній військовий семестр, у 1953 р. не залишилося жодного⁵². Кількість ставок скорочувалася, лишалося відносно небагато лояльних істориків та правознавців, чимало з яких не мали належної підготовки; вони й почали навчати велику когорту молодих комуністів. Це й були, говорячи словами Ілька-Саші Ковальчука, який вивчав процеси, що відбувалися в середовищі істориків, два перших покоління науковців НДР⁵³. Аспірантура з історії залишилася в Ляйпцігу, Берліні та Єні, і марксистки, як Юрген Кучинський, Ернст Енгельберг чи Вальтер Марков, керували десятками дисертаційних робіт. До цього була допущена й жменька «прогресивних буржуазних» істориків, з яких лише двоє (Едуард Вінтер та Мартін Лінтцель) здобули звання повного професора перед 1945 р.⁵⁴ Після 1958 р. Вінтер залишився єдиним у НДР «буржуазним» істориком з репутацією «лівого»⁵⁵.

Починаючи з 1948 р., СЄПН виявляла схильність допустити колишніх членів NSDAP до викладання, але при цьому проводила чітку різницю між природничими, технічними та медичними науками з одного боку, та гуманітарними й соціальними – з іншого. У 1954 р. лише 11 % професорів філософських факультетів та 16,7 % спеціалістів у галузі соціальних наук були колишніми членами NSDAP, в той час, як кількість останніх на медичному факультеті становила 45 % і на технічних факультетах – 42 %⁵⁶. Приплив колишніх членів NSDAP, однак, не означав відновлення перерваної традиції, оскільки багато з них не були університетськими професорами. З 248 професорів, що викладали в трьох університетах (Берліну, Ростоку, Ляйпцігу) в 1953 р., лише 27 (10,9 %) працювали університетськими викладачами до 1945 р.⁵⁷ Подібний розрив в історії вищої освіти не мав аналогів у чеських землях, не кажучи вже про Польщу. Створюючи новий кадровий корпус для вищої освіти, СЄПН зіткнулася з іншою проблемою, якої не існувало в жодній з сусідніх країн, а саме: подвійним ринком робочої сили, який змушував її конкурувати з західнонімецькими університетами та західнонімецькою промисловістю

в боротьбі за талановитих науковців. Східнонімецькі університети змогли кількісно компенсувати кадрові втрати 1945-1946 рр. лише наприкінці 60-х рр.⁵⁸ Для порівняння, польські та чеські університети відновили втрати воєнних часів близько 1948 р.⁵⁹

В офіційні обов'язки східнонімецької адміністрації входило переманювання професорів із Західної Німеччини до НДР, але, незважаючи на готовність пропонувати конкурентоспроможну зарплатню, успіх у цій сфері був мінімальним. Коренем проблеми залишалася ненадійність усемогутньої держави. З одного боку, страх перед західною інфільтрацією спричиняв неприйнятні затримки нових призначень з боку центральної влади⁶⁰. З іншого боку, зростання тиску державного апарату НДР частіше підштовхувало науковців до виїзду з НДР, аніж до переїзду сюди. Освітня адміністрація добре розуміла цю проблему, оскільки університети пересилали їй листи від науковців, що втекли до Федеративної Республіки Німеччини. Ці науковці, часто відчуваючи докори сумління через те, що залишили свої інститути та лабораторії без попередження, писали до колишніх колег, пояснюючи свій крок, вже будучи в безпеці на Заході. До втечі вони зазвичай відкривали свої наміри лише найближчим друзям. Однак, траплялося, що наукові світила, впевнені в собі, могли сказати в обличчя чиновникам з СЄПН, чому він чи вона обмірковує можливість залишити НДР. У 1953 р. найбільш шанований хімік університету ім. Гумбольдта, Еріх Тило, всерйоз розглядав подібну пропозицію від Гайдельберзького університету. Стурбовані цим, двоє високопоставлених функціонерів із Державного секретаріату зустрілися з Тило, щоб почути, що непокоїло його в НДР: «Він не згодний з методами боротьби, що застосовувалися проти (протестантських) студентських братств у школах та університетах. Як приклад, він навів середню школу, до якої ходить його син (Грауес Кльостер). Він більше не може нести відповідальність за освіту своїх дітей у наших середніх школах. Він "розгніваний і нажаханий" акціями проти приватної роздрібною торгівлі й наводить низку прикладів серед його знайомих, що збанкрутували через податки. Його совість більше не може миритися з цією "варварською" тактикою. Він виступає проти заборони західним берлінцям робити закупи в демократичному секторі [Східному Берліні]. Він "спантеличений" тим, що бачить німців у "російській уніформі" (він має на увазі Народну поліцію на казарменному стані [нім. *Kasernierte Volkspolizei* – пер.]). Він відкидає методи нашої агітації та пропаганди й бажає негайно бачити вільне пересування між Східною та Західною Німеччиною, без міжзональних паспортів... Ми запитали, які зміни потрібні для того, щоб зміцнити його рішення залишитися тут. Професор Тило відповів, що було би необхідно скасувати всі ті заходи,

які для “нормального центрально-європейця” є чужими й до яких він ніколи не звикне. Але в цьому ми нічим не могли йому зарадити, оскільки такі заходи є частиною “системи”»⁶¹.

Дійсно, чиновники Держсекретаріату були частиною системи, що мала своїм завданням контролювати науковців такою ж мірою, як і привертати їх на свій бік. Тому протокол зустрічі державних і партійних функціонерів у лютому 1953 р. в одному й тому ж параграфі говорить про необхідність «планового залучення науковців з Західної Німеччини» та «більш жорсткого контролю за (протестантськими) студентськими братствами»⁶². Чиновники, що займалися вищою освітою, діяли так, ніби тиск і заохочення були розраховані на різні групи людей. Двома місяцями пізніше Державний секретаріат отримав від Центрального Комітету листа з вимогою надати відомості щодо того, «яка директива була видана щодо зв'язків між університетами та інститутами НДР та Західної Німеччини? Як виконується відповідний наказ товариша Вальтера Ульбріхта, яким заборонялося особисте листування?»⁶³

Такі реалії життя в Східній Німеччині не залишалися таємницею для потенційних західних кадрів, оскільки науковці Східної та Західної Німеччини часто бачилися на конференціях. Хімік Ганс Боде з Гамбургу відмовився від спокусливої пропозиції викладати в університеті ім. Гумбольдта в 1953 р., пояснивши професору Тило, що він побоюється, що не зможе працювати «виключно над науковими проблемами та питаннями, пов'язаними з ними (інститут тощо), незалежно від [політичних] обставин»⁶⁴. Міграція на Захід струменіла постійно, зростаючи час від часу хвилями внаслідок кампаній репресій, пов'язаних із прискороною побудовою соціалізму в 1952 р. чи насильницьким переходом до «соціалістичного університету» в 1958 р.⁶⁵ Вона припинилася лише з будівництвом Берлінської стіни в серпні 1961 р. До того часу ССРН вже створила власні кадри професури в соціальних та більшості гуманітарних наук, а відтак, з надійно закритим кордоном, могла розпочати гнути свою лінію також у медичних та природничих науках⁶⁶.

Чистки польської професури

Польський уряд також запровадив після 1948 р. низку заходів, скерованих на обмеження впливу «реакційних професорів» у галузі соціальних наук. Для цього було знайдено наступне виправдання: «Наші студенти не набувають цілісного марксистського світогляду, а залишаються під впливом неоформленого, а іноді й відверто ідеалістичного впливу»⁶⁷. Як і в Чехословаччині та Східній Німеччині,

викладання соціології, класичної економіки та більшості філософських наук зазнало відчутного скорочення. Роботу головних представників Львівсько-Варшавської філософської школи: Казімежа Айдукевича, Тадеуша Чежовського, Марію Кокосинську й Тадеуша Котарбінського – було зведено до викладання логіки⁶⁸. Філософ Владислав Татаркевич та етнограф Ян Бистронь дістали оплачувані «відпустки» в 1949 р. і взагалі не могли викладати. Улюбленого, на загальну думку, учня Гуссерля Романа Інгардена в 1949 р. змусили стати «недіючим»⁶⁹, а філософам Яніні Котарбінській та Генрику Ельзенбергу взагалі заборонили викладати⁷⁰. Провідні соціологи Станіслав і Марія Осовські не могли ні викладати, ні публікуватися впродовж усього сталінського періоду. Економіст Вацлав Фаберкевич з Лодзі спочатку став «недіючим», а потім був переведений до Текстильного інституту в Лодзі, де працював консультантом⁷¹.

У тих дисциплінах, розвиток яких перервався, влада обмежила доступ до студентів кільком «реакційним» ученим. Філологу з Торуня Конраду Гурському було надано «необмежену творчу відпустку для проведення наукових досліджень»⁷². Спеціаліст із класичної філології Тадеуш Сінко втратив кафедру, а Сергіуш Гессен (педагогіка), Ян Чекановський (антропология), Едвард Тайлор (економіка), Стефан Кучинський (історія) та Вінценти Стиш (правознавство) були обмежені у викладанні⁷³. Історик Людвік Колянковський дістав непрохану «академічну відпустку» в 1952 р.⁷⁴ Науковцю-правознавцю Владиславу Вольтеру заборонили читати лекції впродовж кількох семестрів⁷⁵. У 1951 р. професори Казімеж Сухецький та Александер Козіковський з Сільськогосподарського університету в Познані були обмежені в дослідницькій та викладацькій роботі через «серйозні ідеологічно-політичні помилки»⁷⁶. Інших науковців, незважаючи на дефіцит викладачів, відправили на пенсію проти їхньої волі – наприклад, археолога Юзефа Костжевського (Познань), професора адміністративного права Станіслава Кашніцу (Познань), історика Владислава Конопчинського (Краків), полоніста Станіслава Адамчевського (Лодзь), психолога Владислава Гайнріха (Краків) та спеціаліста з історії мистецтв Реверенда Щенсного Деттлоффа (Познань)⁷⁷. Кілька політично небажаних доцентів, як філософ Ізидора Домбська чи правознавець Анджей Мичельський з Вроцлава, були викреслені з університетських платіжних відомостей і мали шукати роботу в інших місцях⁷⁸.

Нарешті, декількох професорів примусово перевели з їхніх університетів до інших; наприклад, історики Генрик Барич, Генрик Верещицький і Казімеж Піварський, правознавці Ян Гвядоморський і Маріан Зигмунт Єдліцький, усі з Кракова, були

відправлені на західні землі до університетів Вроцлава та Познані, щоб послабити там «реакційну» спільноту та посилити польські претензії на нові західні території. Ці переведення сприймалися як покарання. Але також було зрозуміло, що покарання могли бути й суворішими.

Узагалі ж подібні заходи не йшли в порівняння з чистками, що виснажили східнонімецьку (в 1945-1946 рр.) і чеську (з 1948 до 1951 роки) професуру. Науковці, переведені до інших університетів, врешті-решт могли далі викладати. Що важливіше, жоден із професорів, що працювали в таких ключових соціальних і гуманітарних науках, як історія, правознавство та польська філологія, не були звільнені назавжди. І навіть спеціалісти з філософії та соціології, обмежені у викладацькій діяльності, зберігали за собою професорський статус упродовж усього періоду сталінізму й продовжували отримувати заробітну платню й проводити дослідження. Вони усе ще могли приймати іспити в студентів, рецензувати докторські дисертації та виступати на габлітації⁷⁹. Члени Львівсько-Варшавської філософської школи спромоглися підготувати певну кількість спеціалістів з логіки та філософії науки. Казімеж Айдукевич навіть обіймав посаду ректора в Познані з 1948 по 1952 рр.⁸⁰ Хоча певні дисципліни не досягли в Польщі незалежного статусу, це означало, з іншого боку, що вони все-таки могли викладатися на факультетах, які не були знищені чи реформовані, передусім юридичному. Наприклад, Єжи Лянде з Ягеллонського університету викладав соціологію як частину курсу теорії права.

Континуїтет у викладанні підтримувався навіть в університетах, перенесених зі Сходу. Між 1939 та 1945 рр. університетські спільноти Вільно та Львова зазнали великих утрат унаслідок двох окупацій та були розсіяні по всій Європі та Азії. Однак до 1947 р. ці спільноти, відновлені знову в Торуні та Вроцлаві, почали зазнавати нових ударів. Юридичний факультет Торуня з його 14-ма інститутами було закрито, разом із іншими соціальними та гуманітарними інститутами, в тому числі: романських мов, німецької, англійської мови, соціології, психології, етнографії та філософії. Однак, через домінування старої професури, комуністична партія не змогла утвердити свою владу в інших дисциплінах – польській філології та історії. До кінця сталіністського періоду на історичному факультеті викладав лише один марксист, пізніше ректор, Вітольд Лукашевич⁸¹. Торунські професори правознавства продовжували викладати в інших університетах⁸².

Поповнення історичного факультету Торунського університету на початку 50-х рр. залишалося незначним: воно складалося з нечисленних молодих науковців (див. табл. 7-1). Доцент др. Ян Герлях прийшов сюди з ліквідованого юридичного факультету в 1952 р., а Станіслав Сташинський приєднався до інституту Гошовського в 1953 р.

До 1955 р. Вітольд Лукашевич зібрав півдесятка науковців лівих переконань в інститутах сучасної та світової історії. У природничих науках у Торуні зберігався майже повний континуїтет упродовж сталіністського періоду. З 19 ординарних і екстраординарних професорів, що заснували інститути математики, фізики, астрономії, біології, геології, мінералогії та географії між 1945 та 1947 рр., 17 чол. працювали без перерви як до, так і після 1956 р.⁸³

Другий університет, переведений зі Сходу, зі Львова до Вроцлава, також майже без перешкод зберіг континуїтет у сталіністський період. З 13 професорів, що викладали на філологічно-історичному факультеті в 1955-1956 рр., лише четверо прийшли сюди після його самовідновлення між 1945 та 1947 рр. Однією з них була Марія Кокосинська зі Львівсько-Варшавської філософської школи, а іншим – «реакційний» історик, спеціаліст з античності Юзеф Вольський, усунений з Лодзі з політичних причин⁸⁴. На юридичному факультеті лише двоє з 11-и професорів прийшли сюди після 1947 р.: один із них – політичний вигнанець з Кракова Ян Гвядоморський, а інший – Міхал Вишинський, римо-католицький священник, що прийшов з Торуня після закриття там юридичного факультету⁸⁵.

Якщо комуністична партія так і не змогла зруйнувати університетські середовища, перенесені зі Східної Галичини та Литви, її шанси досягти цього в таких містах, як Познань чи Краків, були ще меншими. Навіть за польськими стандартами заходи, вжиті проти Краківського університету, були поміркованими. Як уже зазначалося, один історик був змушений подати у відставку⁸⁶, а декілька професорів переведені до інших університетів. Однак, при цьому не було перервано традиції в галузі правознавства, історії чи польській філології, не згадуючи вже про природничі науки. Ягеллонський університет виступив єдиним фронтом проти спроб втручання в його справи з боку Варшави, навіть за ректора Теодора Мархлевського (ПОРП), що працював тут професором із 1925 р., чи декана юридичного факультету Константи Гжибовського, соціаліста, що викладав в університеті з 1929 р.⁸⁷

У Варшаві ядро професорів, створене після війни, збереглося впродовж наступного десятиліття, але університет швидко зростав, і в ньому з'являлося багато нових облич. Усі семеро професорів, що викладали історію в 1947-1948 рр., продовжували працювати на факультеті до 1955-1956 рр., за винятком історика-медієвіста Станіслава Кентжинського, що помер. Однак до 1955-1956 рр. до тих 7 професорів, що залишалися, додалися ще 28 повних та асоційованих професорів. З них 16 чол. належали до факультету в 1947-1948 рр., однак багато новачків були йому нав'язані. За словами Тадеуша Мантойфеля,

«університет перетворився на смітник для людей, які, з різних причин, не могли втриматися на жодній іншій посаді»⁸⁸. Однак студенти Гандельсмана – Гійштор і Маловіст – очолювали дві з чотирьох кафедр, при цьому Гійштор обіймав ще й посаду директора інституту, а ревний католик Станіслав Герbst – заступника декана. Вони мали найбільший вплив на факультеті завдяки власному інтелекту, особистій чесності та прихильності один до одного. На відміну від історичних інститутів в університетах Берліну, Ляйпцігу чи Праги, в цьому випадку партія була далекою від домінування. З 28 повних та асоційованих професорів лише 11 були членами партії, до того ж розсвареними між собою. Найвпливовіша фігура серед них, Станіслав Арнольд, був першим студентом Гандельсмана, а двоє інших поважних науковців-членів партії, Наталя Гонсьоровська та Жанна Корманова, зневажали одна одну. Корманова була єдиним професором з нелояльною щодо групи поведінкою. На варшавському юридичному факультеті ситуація була подібною: з 13 професорів, що викладали у 1947–1948 рр., 10 залишилися у 1955–1956 рр. (один помер), але факультет розширився до 26 чол.⁸⁹.

Найбільш яскравим прикладом неспроможності партії зруйнувати самоорганізоване академічне середовище став Католицький університет у Любліні (KUL). Католицький університет зазнав справжніх репресій: у 1949 р. влада передала юридичний та економічний факультети KUL до Люблінського державного університету ім. М. Кюрі-Скловської (UMCS), а в 1954 р. закрила педагогічний факультет KUL. Але вона не стала закривати гуманітарний факультет KUL⁹⁰. Вимоги партійних активістів повністю закрити KUL чи «покарати» студентів, що брали участь у реколекціях, були відкинуті вищим партійним керівництвом як «лівацькі ексцеси»⁹¹. На думку не католицьких дослідників, зокрема полоніста Марії Жеуської чи філософа Ізидори Домбської, KUL залишався острівцем академічної свободи. У 1952 р. Жеуська розповіла краківському метру Станіславу Пігоню про курс лекцій, які вона прочитала у KUL: «Я зворушена тим, що побачила в KUL. Студенти є надзвичайно розумними, кмітливими, начитаними. Одразу помітно, що вони не гають часу на зайві речі; вони вчать те, що потрібно. І таких там багато. У Варшаві ми маємо 159 студентів [польської філології], а вони – 280. Я вважаю, що за нинішніх умов вони відіграють роль піонерів»⁹². Прочитавши три лекції в KUL у 1955 р., Домбська написала приятелю: «Прошу без іронічних посмішок, але старі релігії приносять менше зла, ніж нові. Ходити на семінар у KUL після всіх цих зібрань у інших наукових інститутах було неначе ковтком свіжого повітря в Татрах після вдихання смороду масових маршів у вугільному басейні»⁹³.

Оскільки партія не намілилася закрити KUL, гуманітарні науки в Любліні залишилися поза державним контролем.

Різні повоєнні ситуації в чеських землях, Східній Німеччині та Польщі породжували різні варіанти розвитку подій в цих країнах. У першому випадку документи свідчать про розрив традиції та потрясіння, що мали місце, в основному, в сфері соціальних і частини гуманітарних наук. Але в чеському науковому середовищі після перевороту 1948 р. з'явилася нова сила: студенти-комуністи, в тому числі випускники, відносно безконтрольні, ідеалістично налаштовані, обурені та безжальні. У Східній Німеччині партія досягла більш послідовного розриву професорської традиції через революцію згори, що керувалася советськими та німецькими комуністичними органами. Нарешті, у Польщі кожен побачить масштабні виклики та великі зміни, але всередині цього всього в усіх наукових дисциплінах залишалося міцне ядро старих практик і цінностей. Що треба дослідити, так це яким чином польські професори змогли втриматися на своїх посадах, і як збережена ними традиція впливала на головні для університету стосунки – між викладачами та студентами. Залишається дослідити вплив та значення академічного середовища.

Таблиця 7-1

**Континуїтет історичного факультету Торунського університету.
Керівники інститутів (кафедр) історії**

Професор	Спеціальність	Час перебування в Торуні	Примітки
Б. Влодарський	Польща періоду середньовіччя	1945-1966 рр.	
Л. Колянковський	Модерна історія Польщі	1945-1952 рр.	Відправлений в академічну відпустку
С. Гошовський	Соціальна та економічна історія	1945-1956 рр.	Переведений до Кракова
Р. Меницький	Східна Європа	1945-1955 рр.	Відправлений в академічну відпустку, помер у 1956 р.
Кароль Гурський	Історія Померанії	1945-1973 рр.	

Л. Гартлеб	Історія культури	1945-1951рр. [помер]	Наступницею стала доц., д-р Ядвіга Лехицька, на факультеті з 1946 до своєї смерті в 1965 р.
Доц., д-р Б. Павловський	Модерна історія	1946-1060 рр.	
В. Лукашевич	Модерна історія	1951-1975 рр.	
В. Гейнош	Архівні студії	1945-1965 рр.	Перейшов з юридичного факультету, закритого в 1951 р.

Континуїтет молодшого покоління істориків (з 1956 р.)

Консультант/завідувач кафедри	Студент/молодший колега	Початок роботи на посаді (початок студій у Торуні)
Б. Влодарський	Доц. М. Гумовський	1945
	Д-р Т. Грудзінський	1949 (1946-1947)
Л. Колянковський	Д-р А. Дигдаля	1945
	Маг-р Є. Серчик	1949 (1946)
С. Гошовський	Маг-р Войтович	1949 (1947)
Р. Меницький	Д-р Леонід Житкович	1945 (не дозволено викладати у 1951-1954)
Кароль Гурський	Маг-р Юзек Моссаковський	1946
Доц., д-р Б. Павловський	Д-р Матеуш Пучата	1946
В. Гейнош	Д-р К. Ясінський	1947

Джерела: Kalembka, *Pracownicy nauki*; Tomczak, *Wspomnienia pracowników*.

¹ Seton-Watson, *The East European Revolution*, 167-71.

² Наприклад, історик Тадеуш Мантойффель перервав студії з історії феодалізму, оскільки цей концепт став «ідеологічно заангажованим у спосіб, несумісний із попереднім науковим розумінням». Він вирішив замість цього працювати над темою Цистерціанського ордену в Польщі. APAN-W, III-192, j. 119. Його колега Казімеж Піварський з Кракова «заховався» з багатьма іншими істориками у вивчення Силезії, що заохочувалося комуністичним режимом. Інтерв'ю з Гродзиським.

³ Комуністичний студентський лідер Іржі Пелікан написав 3 березня: «Прогресивні студенти узяли на себе керівництво університетами та прогресивними організаціями». *Svobodné noviny*, 5 березня 1948 р.

⁴ *Svobodné noviny*, 27 лютого 1948 р.

⁵ «Vysoké školy – universita», АСАВ, фонд Краля, і.д. 36.

⁶ *Mladá fronta*, 27 лютого 1948 р. Згідно з професором Кралем, Козак «коливався» між прибічниками Кольмана та некоммуністами, але зрештою вирішив шукати прихильності в останніх. «Vysoké školy – universita», АСАВ, фонд Краля, і.д. 36. Див. також Hruby, *Fools and Heroes*, 6.

⁷ *Mladá fronta*, 27 лютого 1948 р.; Petrář, «Filozofická fakulta», 438.

⁸ Інтерв'ю з міністром освіти Зденеком Неєдлим, *Svobodné noviny*, 3 березня 1948 р.

⁹ Як часто бувало, багато з цих викладачів пізніше потрапили між тими жорнами несправедливості, котрі вони самі допомагали створювати. Фішль став жертвою процесу Сланського, а Роттер та Влк були заарештовані в 1950 та 1952 рр. відповідно. Роттер та Кадлец стали визначними прибічниками Празької весни та відійшли від КПЧ у 1970 р.; останній став підписантом Хартії-77. Hávranek та Poustka, *Dějiny*, 376-77; *Československý biografický slovník*, 294.

¹⁰ Головним критерієм їхньої кваліфікації стало добре враження, яке справили на міністра Неєдлого їхні публікації в марксистському дусі. Гуса та Гарват працювали в архіві, а Ржіга у центральній раді профспілки. Petrář, «Filozofická fakulta», 440.

¹¹ Jordán, *Dějiny*, 273.

¹² Там само, 274. Подібним чином у Вищій агротехнічній школі Брно професорське керівництво «комітету дії» не наважувалося діяти рішуче, через що «акція чистки» перейшла в руки «прогресивних студентів і співробітників». SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 329, l. 14.

¹³ Jordán, *Dějiny*, 275; Вейр до Енгліша, 10 квітня 1948 р., ANM, фонд Енгліша, ч.к. 399. Чистка сприймалася Вейром як особливо сувора, оскільки вона охоплювала не тільки таких незаперечних антикоммуністів, як він, але й також таких ненав'язливих осіб, як професор Богуміл Кучера: «Один Бог відає, чому така м'якосердна та несамовпевнена особа, як професор Кучера, була виключена та отримує тільки половину платні».

¹⁴ Вейр до Енгліша, 10 квітня 1948 р. ANM, фонд Енгліша, ч.к. 399.

¹⁵ Jordán, *Dějiny*, 275.

¹⁶ Там само, 274; Kratochvíl, *Kommunistische Hochschulpolitik*, 153.

¹⁷ Ректор університету Палацького в Оломоуці повідомив своїм деканам 29 квітня, що «ні професори, ні декани не можуть змінити те, що зробили комітети дії». Народа деканів 29 квітня 1948 р., SÚA, MŠK, ч.к. 664.

¹⁸ Краль вимагав, щоб студенти-коммуністи разом із професорами Козаком та Рігером захищали його. Один із його помічників (Дедек) був звільнений одразу ж; інший (Малий) дещо згодом. «Vysoké školy – universita», АСАВ, фонд Краля, і.д. 36.

¹⁹ Див., наприклад, особові справи Кирила Чехрака, Теодора Сатурніка та Ладислава Вошти в АУК. У випадку Вошти подібне обґрунтування звільнення застосовується вперше 11 липня 1940 р., і потім 1 березня 1948 р.

²⁰ "Vysoké školy – universita," АСАВ, фонд Краля, і.с. 36.

²¹ Цей компроміс був старанно занотований інформаторами. На п'ятому обласному з'їзді працівників вищих шкіл у Празі, 14-15 квітня 1951 р., один зі студентів піддав критиці той «факт», що «Міністерство освіти платить 12 000 крон щомісячно реакційним професорам, які більше не читають лекцій». SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 272/1, l. 39-41.

²² Їхнє право на викладання, "venia legend", відібрали. АУК, SVS B2/1.

²³ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 300, l. 11-21.

²⁴ Це формулювання використовувалося також і для інших звільнень. Див., наприклад, особову справу М. Богачека в АУК. Йозефа Краля усунули від викладання як «недійсного» професора і потім обшукали його квартиру. Гіркий спогад Чорного особливо гіркий щодо його колишніх колег по філософському факультету, Б. Гавранека та Я. Мухаржовського, першого з яких він засуджує за написання характеристики, в якій Черний підозрювався в симпатіях до фашизму, а останнього – за відмову від пропозиції (А. Пражака), щоб Черний працював в Інституті чеської літератури в Празі. Обидва також брали участь в усуненні інших колег. *Paměti*, 3:380-82.

²⁵ Procházka, "The Brno School."

²⁶ Вейр до Енґліша, 10 квітня 1948 р. ANM, фонд Енґліша, ч. к. 399; *Československý biografický slovník*, 130; Kratochvíl, *Kommunistische Hochschulpolitik*, 180-81.

²⁷ "Zpráva pro Pana Předsedu vlády o osnově vládního nařízení o některých změnách v organizaci vysokých škol," 30 червня 1950 р.; "Důvodová zpráva," 22 червня 1950 р. SÚA, ÚPV, ч.к. 833, sig. 812/30/10.

²⁸ Центральний Комітет до обласних секретаріатів КПЧ, 24 червня 1950 р. SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 104, l. 55.

²⁹ Яромирові Блажке дозволили викладати кілька років на празькому юридичному факультеті. Передбачалося, що студенти третього року навчання з Брно мали вступити на відповідні курси на юридичному факультеті в Празі, працюючи одночасно в соціалістичному господарстві, однак декілька з них були відправлені займатися фізичною працею на шахти та підприємства важкої промисловості. Jordán, *Dějiny*, 253.

³⁰ Щодо інших членів факультету, див. список протестуючих проти арешту Гергарта Айслера на факультеті 19 травня 1949 р.: АУК, právnícká fakulta, і.с. 736, та "Seznam pověřených přednáškami v zimním běhu 1950-1951," там само, і.с. 201.

³¹ Kuhn та Böss, *Biographisches Handbuch*, 138.

³² Блага опублікував кілька досліджень: *Соціологія робітника та селянина* (Прага, 1925), *Дитяча соціологія* (Прага, 1927) та *Соціологія інтелігенції* (Прага, 1937).

³³ Лист від 14 березня 1949 р. SÚA, MŠK, ч.к. 309, sig. ЗПА. Їхній празький колега Йозеф Краль також протестував проти ліквідації соціології. Лист від 25 травня 1949 р. до міністерства освіти, АСАВ, фонд Краля, і.с. 419.

³⁴ Jordán, *Dějiny*, 255.

³⁵ З точки зору римо-католицького критика Н. Лобковича, що писав у 1961 р., Краль був «найбільш впливовим із чеських філософів». *Marxismus-Leninismus*, 20.

³⁶ Jordán, *Dějiny*, 244.

³⁷ Щодо їхньої ролі у сприянні справі лівих у міжвоєнний період, див. там само, 181, 193, 202, 204.

³⁸ *Filozofický časopis*, 1967, 559-60, цит. за: Kratochvíl, *Kommunistische Hochschulpolitik*, 164-65.

³⁹ Джерело: *Seznam přednášek*.

⁴⁰ Svobodný, "Lékařské fakulty," 404.

⁴¹ Jordán, *Dějiny*, 276, 310.

⁴² SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 300, l. 11-21.

⁴³ Jordán, *Dějiny*, 259.

⁴⁴ Nikitin, "Die sowjetische Militäradministration," 414.

⁴⁵ "Die Philosophie," 250.

⁴⁶ Серед жертв були також Лео Кофлер та Макс-Густав Лянґе (Галле), та Ганс Маус і Ріхард Турнвальд (Берлін). Staritz, "Partei," 393.

⁴⁷ Zehm, "Repression," 455.

⁴⁸ Джеймс Тент назвав Вільний університет «клапаном суспільної безпеки» для НДР, оскільки він відіграв визначну роль у виїзді дисидентів із університетів Східної Німеччини впродовж 50-х рр. Більшість студентів цього університету походила з НДР. *The Free University*, 256.

⁴⁹ Jessen, "Akademische Elite," 328-29. Будучи професором у німецькому університеті у Празі під час війни, Едвард Вінтер мав особистий контакт з групою антропологів, географів та експертів із «расової чистоти» у Фундації Райнгарда Гейдріха, яка співпрацювала з SD Праги. Вінтер дістав нагороду за цикл лекцій, що знайомили службовців SS та офіцерів німецької армії з географією та історією окупованих територій у Східній Європі. Mišková, "Německá univerzita," 225, 228.

⁵⁰ Щодо інших гуманітаріїв, які залишили НДР, щоб уникнути нагляду та звинувачень з боку молодших колег, див.: Jessen, "Akademische Elite," 330-31.

⁵¹ Ці цифри не включають пенсіонерів. Щодо Росток, див.: *Personal- und Vorlesungsverzeichnis*, Universität Rostok, SS 1945, WS 1947-1948, Herbstsemester 1953-1954; щодо Ляйпцігу: *Personal- und Vorlesungsverzeichnis*, Universität Leipzig, SS 1945, WS 1947-1948, Herbstsemester 1953-1954, і щодо Єни: Schmidt, *Alma Mater Jenensis*, 519-51. У 1953-1954 рр. для викладання історії в Ростокі не знайшлося навіть доцента. Інститут історії був відкритий там у 1956 р., але його головним завданням була підготовка вчителів для середньої школи [high school]. Maeß, *Mögen viele Lehrmeinungen*, 123. У 1947-1948 рр. серед істориків у Ляйпцігу було три доценти, три лектори та два асистенти професора. До 1953-1954 рр. двоє з доцентів звільнилися, а один здобув промоцію, ставши професором (В. Марков). До нього приєдналися професори Ернст Енгельберг (ССПН) у 1949 р., а в 1950 р. – Гайнріх Шпремберг, медієвіст із Ростокі. Нове покоління істориків було лише на підході: з 22 лекторів 19 осіб були або аспірантами, або асистент-професорами, і тільки один із них займався викладанням у 1947-1948 рр. (міський архівіст, д-р Ернст Мюллер).

⁵² Щодо Ляйпцігу, див. *Personal- und Vorlesungsverzeichnis*, Universität Leipzig, SS 1945, WS 1947-1948, WS 1947-1948, Herbstsemester 1953-1954; щодо Єни: Schmidt, *Alma Mater Jenensis*, 519-51. Один із членів факультету в 1953 р. в Ляйпцігу, Е. Якобі, працював тут повним професором до 1933 р., після чого був звільнений як «напів-еврей». Jessen, "Akademische Elite," 352.

⁵³ Третє покоління чекало за лаштунками, поки не впав Берлінський мур. Ковальчук називає 27 науковців, що склали перше покоління істориків НДР; всі вони належали до ССПН, причому менше половини з них отримали докторат до 1945 р. Вони підготували більше ста представників другого покоління, які посідали практично всі

професорські посади в університетах НДР перед 1989 роком. Kowalczyk, *Legitimation*, 178-93.

⁵⁴ Повчальним у цьому відношенні є том *Wegbereiter der DDR-Geschichtswissenschaft* (Berlin, 1989), з його короткими біографіями «буржуазних» істориків, котрі перебували у НДР і допомагали готувати східнонімецьких фахівців: Карл Гріванк, Фрідріх Шнайдер (Єна); Мартін Лінтцель (Галле), Фріц Реріг, Едуард Вінтер (Берлін); Гайнріх Шпремберг та Еберхард Вольфграм (Ляйпціг). Вольфграм (колишній член NSDAP) був єдиним професором, що походив із Заходу. Над модерним періодом історії (починаючи з революції 1848 р.) працював лише Гріванк. Цей останній, як і Лінтцель, і обдарований історик із Ростоку Йоганнес Ніхтвайсс вчинили самогубство, відповідно, в 1953, 1955 та 1958 рр. У звіті від 27 травня 1950 р. д-р В. Штайнметц з міністерства освіти НДР описав Гріванка як «відкритого реакціонера» та спеціаліста з «дотримання правил гри». ВААР, R2/1899, Bl. 37. Він потрапив у «війну на два фронти між традиційними науковцями та новою інтелігенцією», котра вела до «екзистенційної кризи». Jessen, "Vom Ordinarius," 96.

⁵⁵ Kowalczyk, *Legitimation*, 206.

⁵⁶ Jessen, "Vom Ordinarius," 94-97.

⁵⁷ Jessen, "Akademische Elite," 350. Можна було очікувати, що професори, які виїхали зі Східної Німеччини, будуть замінені професорами колишніх німецьких університетів із Польщі, Росії та Чехословаччини, проте з 224 професорів, які у 1945–1950 рр. працювали в університетах Ростоку, Ляйпцігу чи Берліну, лише 11 осіб (5 %) раніше викладали у Іданську, Вроцлаві, Познані, Празі чи Кенігсберзі. Ibid., 352.

⁵⁸ Термін «подвійний ринок праці» був запроваджений Ральфом Ессеном. Він пише, що «майже чверть століття знадобилась, щоб подолати глибокий розрив середини 40-х». Ibid., 338.

⁵⁹ Довоєнний медичний факультет Карлового університету складався з 64-х професорів, а в 1948 р. мав 56 професорів у Празі, і ще 31 – на нових дочірніх факультетах у Краловому Градеці та Пльзені. Юридичний факультет зменшився на одного професора, так що їх стало 23. Navránek та Poustka, *Dějiny*, 370, 404. Число осіб, що посідали кафедри в Ягеллонському університеті, зросло зі 125 осіб у 1938-1939 рр. до 155 у 1947–1948 рр.; викладацький склад у Познані виріс між 1939 та 1946 рр. з 411 чол. до 601 чол. Пізніші дані про відновлення польських університетів та формування нових університетів у Любліні та Лодзі див.: Krasiewicz, *Odbudowa*, 82-85, 127-35, 138, 154, 161, 183, 186.

⁶⁰ У службовому циркулярі міністерства освіти НДР від 18 вересня 1950 р. відзначалося, що відділ вищої освіти має «негайно спробувати здобути професорів із Заходу. Майже кожен професор, що бажав би прийти сюди, потім відмовляється, оскільки процес прийняття рішення з цього приводу забирає дуже багато часу». ВААР, R2/1371, Bl. 29. Див. також лист Отто Галле до Фреда Елсснера (з Центрального Комітету) від 2 листопада 1950 р., де висловлюється невдоволення тим, що партійний відділ кадрів затримує багато призначень із Заходу. ВААР, R2/1421, Bl. 398. Професори, хоча й високої кваліфікації, залишалися підозрілими особами. Іншим документом, датованим 29 червня 1950 р., передбачалося, що професори з Заходу будуть прийняті «тільки за виняткових умов, якщо вони отримують письмові рекомендації демократичних організацій на Заході». ВААР, R2/1125, Bl. 110. Між жовтнем 1950 та червнем 1952 рр. зі Східної до Західної Німеччини виїхали 55 університетських професорів, але тільки 9 поїхали в зворотньому напрямку. Jessen, "Akademische Elite," 353-54. Щодо невдалої спроби залучити професорів із Заходу в

1953 р.: "Jahresabschlussbericht der Abt. Hochschulbeziehungen zu West-deutschland," 29 грудня 1953 р., ВААР, R3/149, Bl. 23.

⁶¹ "Bericht über Unterredung mit Prof." Thilo, Berlin, am 28.5.53 im Chemischen Institut, Hessische Str., ВААР, R3/212, Bl. 137. Народна поліція на казарменному стані [KPV] складала ядро східнонімецької армії, створеної в 1956 р. Див.: Naimark, *The Russians*, 371. Щодо листів науковців, котрі «втекли з республіки», в яких містяться скарги, подібні до озвучених Тилом, див.: Connolly, "Zur Republikflucht."

⁶² "Protokoll der Kontaktsitzung am 17. Februar 1953," 21 лютого 1953 р. ВААР, R3/212, Bl. 72.

⁶³ Лист від 7 квітня 1953 р. ВААР, R3/212, Bl. 84.

⁶⁴ Лист від 2 червня 1953 р., цитовано за: Jessen, "Akademische Elite," 355.

⁶⁵ Ральф Ессен нарахував 1 708 професорів, доцентів та асистентів професорів із шести університетів і Технічного університету в Дрездені, що залишили Східну Німеччину з 1952 по 1961 рр., виключаючи 1954 та 1957-1958 рр. У 1951 р. в усіх східнонімецьких закладах вищої освіти працювало 2 360 професорів, доцентів, лекторів та асистентів професорів; до 1960 р. це число зросло до 11 564 чол. Ibid., 546, 557.

⁶⁶ Процес почався всерйоз із появою нового наказу щодо асистентів професорів [*Assistentenordnung*] у 1957 р., згідно з яким державним функціонерам в університетах (у совєтському стилі – «проректорам із наукової роботи») надавалася головна роль у прийомі нових співробітників, незалежно від спеціалізації останніх. Jessen, "Vom Ordinarius," 87-88, та "Zur Sozialgeschichte," 132-34.

⁶⁷ "Protokół z posiedzenia Rady Główniej z dn. 14.VII. 1950 r." AAN, MSW 597, k. 120-27.

⁶⁸ Wolenski, "Philosophy inside Communism," 97-98. Логіка, особливо математична логіка, була сильною стороною цієї школи, яка виросла з семінарів Казімежа Твардовського у Львові і була об'єднана анти-ірраціоналістською настановою та суворо емпіричною методикою. Jordan, "Philosophy in Postwar Poland."

⁶⁹ AAN, MSW 600, k. 178; Tatarkiewicz, "Roman Ingarden," 205.

⁷⁰ У липні 1951 р. Котарбінську перемістили з гуманітарного факультету в Лодзі на факультет соціальної філософії Варшавського університету. AAN, MSW 601, k. 133.

⁷¹ Spodenkiewicz, "Nowe widnokregi," 28-29. Фабержевич був деканом економічно-юридичного факультету підпільного Варшавського університету. Brodowska, "Freie polnische Hochschule," 392.

⁷² *Uniwersytet Mikołaja Kopernika*, 42, 55.

⁷³ Słabek, *Intelektualistów*, 103. Про Сінка: Hübner, «Last Flight.» Наступні професори змогли продовжити викладання з повною зайнятістю у KUL тільки в 1956 р.: професори Станіслав Адамчик, Йозеф Пастучка, Станіслав Стиш, Богуслав Вачинський, Ян Новицький та д-р. Чеслав Стжевський. *Słowo Powszechne*, 29-30 грудня 1956 р.

⁷⁴ *Uniwersytet Mikołaja Kopernika*, 48-49. Він помер у березні 1956 р.

⁷⁵ Werblan, *Stalinizm*, 34.

⁷⁶ Вони були реабілітовані в січні 1957 р. *Trybuna Ludu*, 13 січня 1957 р.

⁷⁷ *Trybuna Ludu*, 7 грудня 1956 р.; Kłoskowska, *Uniwersytet Łódzki*, 70. Про Гайнріха: Śródka, *Uczni polscy*, 2:26-27. У Лодзі були також звільнені через «поважний вік» професори Людвік Доманський та Болеслав Віляновський. Spodenkiewicz, "Nowe widnokregi," 28-29.

⁷⁸ Обидва ці науковці, відомі своєю винятковою безкомпромісністю, як доценти, були надзвичайно вразливі. Мичельський, колишній працівник Віленського університету, опублікував у 1947 р. підручник, в якому порівнював совєтську економіку

з економікою нацистської Німеччини; інший текст – який використовувався у Кракові ще 1949 р. – змальовував польський парламент міжвоєнного періоду як «відображення безпосередньої волі народу», всупереч іншим подібним виданням. Звіт Зенона Врублевського, 7 травня 1949 р., ААН, ВО КС PZPR, т.8, к. 143; Kuta, "Moje wspomnienia," 251-252. Домбська працювала в цей час у бібліотеці у Гданську. Домбська та Мичельський повернулися до викладання у 1956 р. Лектори професор Стефан Шмідт та д-р Казімеж Маєвський були відсторонені від викладання у Краківському аграрному університеті та повернулися тільки у 1956 р. *Słowo Powszechne*, 29-30 грудня 1956 р.

⁷⁹ Наприклад, у 1956 р. Котарбінський та Чезовський перейшли з кафедр філософії на кафедри логіки відповідних університетів. *Wielcy filozofowie*, 33; *Uniwersytet Mikołaja Kopernika*, 73.

⁸⁰ Wolenski, "Philosophy inside Communism," 97-98. Як ректор, Айдукевич не виконував тих поліцейських функцій, яких очікували від нього вищі функціонери ПОРП. На нараді 22 січня 1952 р. у Міністерстві вищої освіти «Товариш Мах» запитав Айдукевича, чи «приділяється особлива увага особам із немарксистським світоглядом серед викладацького складу». Ректор відповів просто, що він не знає. Крім того, він відкрито визнав, що завдання «виявляти прояви ворожої діяльності та реагувати на них» він залишив місцевим ячейкам ПОРП. "Protokół konferencji odbytej dnia 22 stycznia 1952 roku w Ministerstwie Szk. Wyższego," ААН, MSW 163. У липні 1950 р. на зборах секції гуманітарних і соціальних наук Першого Конгресу польської науки Айдукевич оцінив «наукову продукцію» марксистської філософії як «дуже слабку». Hübner, *Polityka naukowa*, 799.

⁸¹ Лукашевич був учнем видатного варшавського історика Марцелія Гандельсмана та мав суперечливі лояльності. Щодо згуртованості оточення Гандельсмана, див. розділ 4, прим. 10, та розділ 8, прим. 46.

⁸² Один із доцентів, Віктор Корнатовський, керівник кафедри теорії держави та права, був переведений до університету в Лодзі, але звільнений з нової посади в кінці 1953 р. з політичних причин. Корнатовський залишався без академічної посади до грудня 1958 р., поки в Торуні не відновився юридичний факультет. У цьому проміжку часу він перебивався перекладами праць із історії політичних доктрин. Biskup та Giziński, *Toruński twórcy*, 157-63.

⁸³ Професор астрономії Ф. Паутш обійняв посаду у Гданську в 1947 р., а професор математики Рудницький помер у 1948 р. На факультеті природничих наук між 1947 та 1956 рр. з'явилося лише два професори (повні чи асоційовані): математик Лос, який приїхав із Вроцлава у 1952 р., та Заблоцька, що прийшла на факультет доцентом у 1945 р. і стала асоційованим професором у 1954 р. *Uniwersytet Mikołaja Kopernika*.

⁸⁴ Інтерв'ю з Вольським.

⁸⁵ *Uniwersytet Wrocławski, Skład osobowy; Longchamps, Uniwersytet Wrocławski*. Про Вишинського див.: Tomczak, *Wspomnienia pracowników*, 296.

⁸⁶ Це був високошанований Владислав Конопчинський, який помер самотнім і нещасним у 1952 р.

⁸⁷ Гжибовський був легіоністом і прибічником Пілсудського, прихильником ідеї сильної держави; він вступив до ПСП у 1946 р. Як і багато польських професорів, він був також масоном. Bardach, "Pasje uczonego." На початку 50-х рр. він заохочував студентів обходити міністерські «перевантажені» навчальні програми, провалюючи екзамени та складаючи їх знову відповідно до власних планів, хоча в очах влади такий зрив запланованого порядку вважався головним проявом «ворожої діяльності»

у університетах. ААН, КС PZPR 237/XVI/24, к. 31. У листі від 14 квітня 1953 р. ректор Мархлевський прохав міністра Рапацького збільшити пенсію видатному економісту консервативного напрямку Адаму Кжижановському: «Мені стало відомо, що професор-емерит Адам Кжижановський, якому недавно виповнилось вісімдесят, перебуває в надзвичайно скрутних матеріальних умовах. Нещодавно його дружина перенесла довгу та тяжку хворобу. Більше того, він змушений допомагати своїй овдовілій доньці та її двом хворим дітям. Враховуючи визначний навчальний та науковий доробок професора Адама Кжижановського, я прошу збільшити йому пенсію». APAN-W, III-124, j. 11, k. 13.

⁸⁸ APAN-W, III-192, j. 119, k. 118.

⁸⁹ З них тринадцять працювали в університеті у 1947-1948 рр. *Skład Uniwersytetu na rok akademicki 1947-1948; Skład Uniwersytetu na rok akademicki 1955-1956*; інтерв'ю з Керстеном та Мончаком.

⁹⁰ Хоча зробити це планувала неодноразово. Ректор UMCS Юзеф Парнас почав домагатися передачі гуманітарного факультету його університету, як тільки став ректором. ААН, КС PZPR 237/XVI/87, к. 43-44.

⁹¹ У 1951 р. представник Центрального Комітету Зофія Земанкова розглядала справу викладача з Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, який нібито сказав, що якщо Ватикан має добрі стосунки з Вашингтоном, то це тому, що Америка захищає релігію, на відміну від польського уряду, який порушує домовленості, підписані з польським єпископатом. За ці висловлювання він був заарештований. Ячейка ПОРП в UMCS вимагала закриття KUL, оскільки він, як вважалося, був джерелом таких поглядів, але Земанкова назвала це «хвилюючою позицією». ААН, КС PZPR 237/XVI/24, к. 32-35. Щодо подібної реакції на «лівачські» експеси в Торуні з боку воєводського комітету ПОРП у Бидгощі, див. звіт від 26 січня 1953 р., в ААН, КС PZPR 237/XVI/71, к. 28.

⁹² Лист від 1 червня 1952 р. Rkp VJ Przyb 277/76.

⁹³ Лист до Едвіна Єндркевича. APAN-K, KIII-109.

Розділ 8. Вплив суспільства та середовища

Тривожні симптоми перших повоєнних років, як-от, наприклад, зникнення без сліду опозиційних політиків чи зростання відверто антизахідної риторики, свідчили про наближення біди. Ці роки були схожі на переддень бурі. У 1948 р. сталінізм навалився на Східну Європу з усією силою, а державний тиск на університети набрав вигляду нескінченної лавини постанов, заяв і публічних погроз, які підривали свободу викладання та наукової діяльності. Кожна хвилина студентського та професорського життя зазнала регламентації: які книжки читати та писати, які заняття відвідувати та проводити; до цього додавалися «запрошення» на «виробничі наради» після занять і колективні зібрання, що тривали до нізньої ночі. Університетські приміщення, як і всі публічні місця, були вкриті кольорами та емблемами нового режиму: голубами миру, карикатурами на західних лідерів, цитатами «класиків» марксизму-ленінізму-сталінізму та, звичайно, незворушно-загрозливими портретами вождів¹. До повсякденного вжитку ввійшли нові акроніми: «Stasi», «St.B.» та «UB» – всі місцеві аналоги НКВД, що погрожували розправою кожному, хто протистояв намаганням держави до найменших деталей регулювати людське життя.

Університети мали уподібнитися до промислових підприємств, а студентів та викладачів тримали «на роботі» більше, ніж 48 годин на тиждень. Сталінізм виснажував людину й залишав мало часу на відновлення її сил. Замість канікул улітку проводилася «виробнича практика», працювали трудові «бригади». Від професорів, перетворених на «адміністраторів від науки», чекали майже щоденних звітів про трудову діяльність – звітів, які вони не встигали писати, а централізована бюрократія – читати. Результатом стало нагромадження монбланів непотрібного паперу², десятки затриманих призначень і зіпсованих кар'єр³.

Ще більше непокоїло те, що сталінські роки стали часом, коли видатним спеціалістам у галузі гуманітарних і соціальних наук не давали можливості займатися науковою роботою та перешкоджали публікуватися; це були часи, коли десятки їхніх студентів були змушені або шукати роботу поза науковою сферою, або гаяти час, займаючись чужою для їхніх інтересів діяльністю. Це відбувалося в усіх трьох

досліджуваних суспільствах. Ян Т. Гросс зауважив, що сталінізм – це величезна кількість ненаписаних книг; в університетах сталінізм був, окрім того, великою кількістю непрочитаних лекцій, необговорених ідей, ненаданих ступенів. Збитки, завдані культурі за часів сталінізму, були незліченними.

Держава нав'язувала свою волю через різноманітні види залякування, починаючи від хуліганства студентських активістів, що здійснювали галас під час лекцій, до анонімних дзвінків уночі та безсистемних короткотермінових арештів⁴. Студенти та викладачі знали, що за необережне слово вони могли заплатити своїм становищем чи свободою. У свою чергу, страх перетворив опортунізм на позитивну якість; він роз'їдав відносини між людьми в той час, як політика все більше втручалася в особисте життя.

Особливий шлях польських комуністів у процесі встановлення контролю над науковою думкою позначений численними «науковими конференціями» з філології, лінгвістики, мистецтва, та біології, що стали лише підготовкою до Першого Конгресу польської науки влітку 1951 р. за участі майже 1 000 «гостей», з десятками «наукових секцій», покликаних передати нові ідеологічні сигнали академічній спільноті та піддати остракізму аутсайдерів⁵. За висловом історика-комуніста Жанни Корманової, Конгрес польської науки був «інструментом боротьби», «наступу на націонал-демократичних та католицьких» науковців⁶. Навіть соціалісти, як-от Генрик Верещицький, були змушені вдатися до самокритики. Однак навіть після ритуалу відпущення гріхів на конференції польських істориків у Отвоцьку в 1951 р. партійний ідеолог Роман Верфель усе ще звинувачував Верещицького в тому, що той «покаявся, лише будучи заслабим, перебуваючи на останній стадії виснаження»⁷.

Східноєвропейські вчені в ці часи потерпали від того, що були відрізані від решти світу. Впродовж більше п'яти років навіть тим науковцям, які викликали найбільшу довіру, постійно відмовляли в дозволі вніжджати на міжнародні конференції. Приватне листування з західними видавцями та колегами піддавалося цензурі й викликало підозру. Більше того, навіть натяк на самостійно видобуту із зовнішнього світу інформацію загрожував втягненням у справжній вир звинувачень. У чеських землях та Східній Німеччині студентів допитували юні партійні функціонери, намагаючись упіймати їх на прослуховуванні новин західного радіо. Винним відмовляли в стипендії чи у праві на навчання. Особи, що мали зв'язки з Заходом чи подорожували на Захід, викликали лють чиновників, яким не додавали певності навіть їхні необмежені повноваження. Один хімік через два роки перебування в Англії повернувся на свою посаду в Любліні лише

для того, щоб бути публічно затаврованим Євгенією Крассовською, польським заступником міністра освіти, як «дезертир». Він застрелився⁸.

Кожна університетська спільнота ховалася від сталіністської завірюхи під різними прикриттями, які надавала стара професура. У Східній Німеччині воно виглядало найтоншим, а відносно чисельні й дисципліновані партійні кадри могли впливати на найважливішу сферу університетського життя – стосунки між викладачем і студентом. У чеському випадку впливові й популярне партійне керівництво наділило студентів-комуністів повноваженнями, достатніми для того, щоб зруйнувати стосунки між викладачами та студентами; завдяки партійному контролю ці студенти домінували в житті університетів впродовж декількох років. Однак у Польщі старі професори залишалися на своїх посадах, продовжуючи здійснювати вплив на студентів і входячи до складу різних університетських комітетів. Їхні студенти та студенти їхніх студентів посідали в академічному середовищі подібне становище. Університет продовжував існувати як корпорація, пов'язана спільними традиціями та цінностями, з'єднана щільними узами особистих зв'язків і професійної дружби, що налічували вже кілька поколінь.

Такі взаємозв'язки, доміцні за своїм характером, були слабшими у східнонімецькому та чеському науковому житті, оскільки з кінця XIX ст. діяльність місцевих університетів дедалі більше визначалася формалізованими процедурами державних установ. У Польщі ж такі процедури лише прикривали собою рішення, прийняті професорами. Характерним є те, що з трьох досліджуваних держав лише в Польщі такий осередок традиційних зв'язків, як університет, дістав специфічну назву в місцевій мові: *środowisko*; в англійській, німецькій та чеській мовах відповідне поняття перекладається словом, запозиченим із французької: *milieu*⁹. У головних польських університетах *środowisko* залишалося непорушним зверху до низу в цілому та на кожному факультеті окремо. Натомість у Східній Німеччині та чеських землях будь-які рештки зв'язків на основі «приватних» інтересів, що існували поза рамками, легалізованими державою, поступово маргіналізувалися після 1948 р., оскільки в центрі університету виникло нове – комуністичне середовище, з його власними ідіомами, цінностями і регульованою ієрархією. Воно намагалося витіснити собою всі попередні мережі залежності та лояльності, включаючи родинні. Навпаки, у польських університетах комуністична партія посідала маргінальне становище, а її діяльність позначалася інертністю, яка наводила на думку про те, що ідеологічні «меседжі» з центру взагалі не доходили до більшості партійних кадрів на місцях.

Як зазначалося щодо періоду до 1948 р., жоден із цих трьох випадків не можна зрозуміти без урахування ширшого національного контексту. Професори й студенти дихали тим самим повітрям, що й їхні співвітчизники; повітрям, пронизаним у кожному конкретному випадку різними уявленнями про політику. Більшість поляків вважали, що державний соціалізм є лише черговою спробою знищення польської церкви, сільської громади та родини – коротше кажучи, самої Польщі. Це відчуття лише посилювалося після 1948 р. Для багатьох представників старшого покоління членство в партії виглядало як зрада національних і наукових ідеалів, яку в окремих випадках іще можна було пояснити спокусами марксизму, особливо коли йшлося про молодь, але в абсолютній більшості ця зрада пояснювалася звичайним опортунізмом. Натомість у чеських землях та Східній Німеччині партійне членство не пов'язувалося з компрометацією національних інтересів. Дійсно, не маючи стійкої релігійної альтернативи й переживши мюнхенську травму, з одного боку, та націонал-соціалізм – з іншого, багато хто вважав соціалізм советського типу порятунком, а не, як у польському контексті, неминучим злом.

Свідченням незмінної стійкості окреслених вище позицій професорів у всіх трьох випадках стала різна готовність із їхнього боку вступити до комуністичної партії. Інституційна логіка в даному разі була майже однаковою, оскільки комуністичні партії в кожній з трьох держав спочатку мали відносно незначну опору серед професури. Після 1948 р. кожна з них нарощувала свій контроль над оплатою праці й промоціями професорів, надаючи їм, у добровільно-примусовому порядку, можливості щодо вступу до партії. Ігнорування такої перспективи могло загальмувати кар'єру на багато років – або й повністю зруйнувати її. Польським професорам, можливо, була краще за інших відома логіка, яка застосовувалася після 1948 р., оскільки чимало з них особисто познайомилися з нею раніше, в советському університеті у Львові з 1939 до 1941 рр.

У чеських землях та в Східній Німеччині професори поводитися відповідно до правил нової гри. Налякані насильством, яке застосовувалося щодо університетів у лютому 1948 р., чеські професори масово шукали порятунку в рядах комуністичної партії. Студенту-комуністу, а пізніше соціологу Павелу Махоніну була довірена організація кампанії з партійного набору. 16 березня він представив план, за яким упродовж місяця передбачалося збільшити кількість членів КПЧ на кожному факультеті вдвічі¹⁰. Менше ніж за два місяці після цього кількість членів партії у закладах вищої освіти у Брно збільшилася у вісім разів, а університетські організації КПЧ з сектантських перетворилися на такі, що мали «широку підтримку

мас»¹¹. До листопада 1949 р. кількість науковців і викладачів-членів КПЧ у чотирьох головних закладах вищої освіти Богемії та Моравії (Карлів університет у Празі, Університет ім. Масарика у Брно та технічні університети Праги і Брно; див. табл. 8-1) перевищила 50 %¹². Навіть у таких консервативних осередках, як факультети цивільного машинобудування та геодезичної техніки у Брно, 80 % науковців приєдналися до КПЧ; функціонер, що доповідав про ці події наступного року, висловився навіть про «пост-лютневий психоз»¹³.

У Східній Німеччині приплив до партійних рядів виявився повільнішим: до 1954 р. до СЄПН належали 28,8 % професорів, а до кінця десятиліття кількість членів партії серед професорів становила більше третини від їхньої загальної кількості¹⁴. У порівнянні з ситуацією в чеських землях, тут спостерігалася велика розбіжність по галузях, хоча можна помітити, що в кожній з них кількість членів СЄПН перебувала в зворотній пропорції щодо кількості колишніх членів NSDAP. У 1954 р. лише 15 % професорів медичного і 21 % технічного факультетів були членами СЄПН, у той час як відповідні цифри для філософських факультетів становили 37 %, а для соціальних наук – 74 %¹⁵. До 1961 р. приблизно 90 % істориків, що викладали у східнонімецьких університетах, належали до СЄПН. Серед економістів і правознавців ця цифра була навіть більшою¹⁶.

Незважаючи на схожі професійні стимули, кількість польських професорів, що вступали до комуністичної партії, залишалася незначною (див. табл. 8-2). Більше того, ПОРП не вдалося істотно збільшити кількість своїх прибічників у академічній спільноті навіть тоді, коли чисельність університетських викладачів послідовно зростала з 2 665 чол. (1949 р.) до 5 687 чол. у 1953 р. і до 12 840 чол. у 1958 р.

Низький відсоток членів партії в університетському середовищі означав, що ПОРП не змогла дістати доступ до стосунків між викладачем і студентом. У Східній Німеччині професори-комуністи, будучи останньою ланкою системи, дозволяли партійному керівництву здійснювати безпосередній вплив на факультети, оскільки правила демократичного централізму зобов'язували членів партії виконувати рішення виборних, як вважалося, вищих органів. У той час як медичний та ветеринарний факультети створювали для СЄПН проблеми впродовж усіх 50-х рр., соціальні та гуманітарні науки були переповнені партійними кадрами.

Польські професори, як державні службовці, мусили виконувати обов'язки, визначені державними органами влади – наприклад, дотримуватися процедури призначень чи подавати регулярні звіти про свою професійну діяльність – але за замкненими дверима, в аудиторії чи в дружніх компаніях колег, для партії зазвичай не залишалося місця.

З цієї причини партійним керівникам позаріз було потрібно, щоб професори, особливо ті, хто користався повагою, приєднувалися до партії. У червні 1948 р. міністр освіти Станіслав Скешевський заявив на зустрічі науковців-членів ПРП та ПСП: «Ми маємо докласти зусиль щодо залучення до наших лав першокласних науковців, знаних професорів, людей з високою мораллю, що мають вплив у своєму середовищі [*środowisko*]. Саме таких людей ми маємо залучити до партії. Фокус не в тому, щоб до нас записалися першокурсники, а в тому, щоб дістати першокласних професорів»¹⁷.

Логіка політики ПОРП щодо вищої освіти

Чому польське партійне керівництво змирилося з власною слабкістю в академічному середовищі? Можливо, й був якийсь сенс у тому, щоб погодитися на компроміс у доволі невизначеній ситуації одразу після війни, однак важко знайти пояснення такої стратегії після 1948 р., коли спектр політичного життя звузився, а в усьому советському блоці робота «буржуазних» науковців зі студентами вважалася, по суті, неприйнятною. Невже звільнення ще декількох «ворожих» юристів, істориків чи спеціалістів з польської літератури завдало б непоправного удару по партійній політиці в справі формування нової інтелігенції? Що важливіше, чим міг зашкодити їй притік до молодшого викладацького корпусу більшої кількості членів ПОРП? Ми знаємо, що полоніст, член партії Стефан Жулкевський висловлював побажання щодо звільнення Станіслава Пігоня. Станіслав Ерліх, найбільший партійний авторитет у галузі правознавчих наук, у приватному листуванні називав головного краківського науковця Єжи Лянде «еретиком», а його колег Адама Ветуляні та Яна Гвядоморського – «безнадійними людьми». Безумовно, відправка десяти – п'ятнадцяти подібних осіб у тривалу творчу відпустку не завдала би великої шкоди справі побудови соціалізму.

Проте, розглядати питання в такий спосіб означає забути про складні обставини, в яких діяли польські комуністи. Вони змушені були брати до уваги не лише професуру, а й усе польське суспільство, яке, судячи з досліджень Падрайка Кенні та інших авторів, так і не втратило внутрішньої волі та згуртованості ні під нацистською, ні під комуністичною окупаціями. Це суспільство реагувало на несправедливість збройними повстаннями, бойкотами, страйками або й просто небажанням співпрацювати. Навіть після 1948 р. в Польщі притік до лав комуністичної партії був уполовину меншим, ніж у сусідніх державах, і тому польські комуністи мали набагато менше штатних працівників, ніж чехословацькі чи східнонімецькі¹⁸. Після того,

як відкрита опозиція була придушена в 1948 р., опоненти польського режиму перейшли в підпілля, з яким, за підрахунками істориків, на початку 50-х рр. були пов'язані десятки тисяч молодих людей¹⁹.

Коли найбільший сталініст серед польських ректорів, Юзеф Парнас із університету імені Марії Кюрі-Склодовської (UMCS) у Любліні, в 1949 р. виключив зі свого навчального закладу тридцять студентів, він дістав на своє ім'я погрозу від організації, що називала себе «Смерть Сталіну». Парнас відчув себе в ізоляції та небезпеці: «Чи личить мені або Університету такого роду відзнака? Організація «Смерть Сталіну» засудила мене на смерть. У цьому світлі [тобто у світлі виключення студентів] такий вирок виглядає навіть виправданим. Але невже ніхто в міністерстві вищої освіти не зацікавлений в особистій безпеці громадянина ректора університету?... Можливо, міністерство вважає, що Парнас як колишній советський партизан захистить себе сам?» Усього він хотів «викинути» (*wywalać*) з університету близько 300 студентів.

Міністерство та інші центральні установи проявляли більшу стриманість, ніж Парнас, і не радили вдаватися до масових виключень чи інших дій, що могли активізувати опозицію²⁰. Вони знали, що в академічному середовищі все ще був живий потяг до конспірації. У 1952 р. державні органи викрили в університетах Кракова і Варшави склади зброї та амуніції, що належали «ворожим організаціям»²¹.

Комуністи Східної Німеччини, незважаючи на відкритий західний кордон, не відчували подібних труднощів у роботі з «ворожими» професорами чи студентами. 30 травня 1952 р. Секретаріат Центрального комітету СЄПН вирішив провести в університеті Галле чистку «кримінальних і ворожих елементів». Державний секретар і колишній в'язень Бухенвальду професор Герхард Гаріг приїхав до Галле й особисто виключив з відти 80 студентів. Гаріг, хоча й був професором філософії у Ляйпцігському університеті та повноправним членом хваленого «ляйпцігського середовища» тих років, ретельно виконував вимоги партії. Об'єктом переслідувань він зробив тих студентів, які «систематично висловлювалися проти нашої держави і діяльності нашого уряду, займалися підбурюванням і антисоветською пропагандою, мали зв'язки з Західною Німеччиною і Західним Берліном, або які за моральними чи розумовими якостями не годилися для навчання... Студентам із буржуазної верхівки приділялася особлива увага. Студенти, що перебували в західних таборах для військовополонених і відвідували там заняття, також привертали особливу увагу».

Щоб розпізнати «небажані елементи», Гаріг та його підлеглі скористалися знаннями, отриманими на курсах соціальних наук і

російської мови. Вони також зустрічалися з викладачами і з деякими «найбільш надійними товаришами». У своєму звіті Вальтеру Ульбріхту Гаріг написав, що студенти отримували письмове повідомлення про виключення, але «у цьому повідомленні не зазначається жодних причин; студента, частіше за все, викликають до кабінету проректора, щоб вирішити якесь питання (наприклад, здати підручники). Під час цієї зустрічі причина виключення повідомляється усно. Студент нічого не отримує в письмовому вигляді з цього приводу»²². Незважаючи на весь свій хвалений традиціоналізм, східнонімецькі комуністи не більше за своїх польських чи чеських колег бажали скріплювати підписами очевидні правопорушення.

У чеських землях партійне керівництво використовувало юнацький ідеалізм й досягло справді вражаючих результатів під час чисток студентів. Інструментами в цій справі слугували «академічні оцінки». На початку 1949 р. декілька десятків груп, кожна з яких складалася з 3–4 студентів-комуністів, вершили суд над усіма чеськими студентами і, в результаті, відмовили в праві продовжувати навчання майже чверті своїх ровесників. Вони були силою, що навіювала страх. В одному протоколі «оцінювання», проведеного в Празі, зазначається, що студент на допиті «скаже все, що завгодно, щоб урятуватися»²³.

І в чеських землях, і в Східній Німеччині органи центральної влади діяли без побоювань щодо реакції суспільства, однак польські комуністи ніколи не забували про свою слабкість і, щоб не опинитися на маргінесі, вагалися надто сильно тиснути на суспільство на будь-якому з «фронтів»: церкви, селянства, промислових робітників, університетів. Від самого початку вище керівництво турбувалося про те, щоб не відштовхнути потенційних союзників серед інтелігенції та намагалось заручитися її підтримкою в масштабному завданні відбудови Польщі.

Владислав Гомулка так пояснив партійну стратегію у зверненні до делегатів Першого конгресу ПРП у грудні 1945 р.: «Це правда, що професори є реакціонерами, але ми не можемо підготувати нових професорів за одну ніч. Професори витрачають роки на здобуття кваліфікації, довгі роки, а ми при владі лише декілька місяців. Ми ще маємо вивчити наших професорів, і їх навчати ми будемо, однак на це підуть роки – стільки, скільки потрібно, щоб вивчити професора. Ми мусимо працювати, щоб допомогти тим професорам, яких маємо, оскільки ми не можемо закрити університети. Є сотні й тисячі шляхів для того, щоб збільшити наш вплив і перешкодити реакційній діяльності. Одним із головних і найважливіших шляхів є розгортання нашої роботи серед молодих людей у школі та університеті. Якщо ми

матимемо потужну підтримку з їхнього боку, вони справлятимуть вплив на професорів»²⁴.

Замість того, щоб замінити професорів, які залишились у спадок від буржуазної Польщі, партія та її органи робили спроби використати їх для підготовки нової еліти²⁵. Не передбачаючи кризових подій 1953 та 1956 рр., польські комуністи вважали, що в них було повно часу й не бажали без потреби створювати зайвих ворогів, відвертаючи від себе потенційних тимчасових союзників, таких, як соціалісти чи інші «прогресивні» сили²⁶. Добре знаючи про дилему, з якою стикалася партія, професори виростали у власних очах навіть у часи найбільших переслідувань. У жовтні 1951 р. консервативний полоніст Роман Поллак із Познанського університету написав до свого не менш консервативного приятеля Станіслава Пігоня з Кракова: «Ви пишете про те, що увійшли до пенсійного віку. Але я також перейшов цей рубіж у липні 1951 р. Я не вважаю, що ми настільки непотрібні, щоб вони могли обійтися без нас. Над нами висить меч, але я не вірю, що небезпека така велика»²⁷.

Упевненість у собі професорів, що пішли на значні компроміси з державою, зростала ще більше через те, що рішуча відмова від співпраці з ними спричинила б значні труднощі. Відомий філолог Тадеуш Лер-Сплавінський, колишній краківський ректор, був лояльним науковцем *par excellence*, що підписав усі звинувачення проти американської зовнішньої політики, яких від нього вимагали, дозволив використати своє ім'я та репутацію в деяких далеких від академічності публікаціях та засідав у президії нової Польської Академії наук, створеної за советським зразком. Перекоаний римо-католик, він, однак, ніколи не розглядав питання свого вступу до ПОРП. У 1954 р. він погрожував повним відходом від академічної діяльності з усіма «небажаними наслідками, до яких приведе подібний крок, і не лише у Польщі», якщо не буде створено Інституту слов'янських досліджень, на чолі з ним самим як директором²⁸. У 1952 р. він відмовився миритися зі звичною для суспільств советського типу практикою представляти на затвердження матеріали конференції до її початку, стверджуючи, що «будучи дійсним членом академії, я повинен мати достатню довіру в офіційних колах, щоб переді мною не ставили подібних вимог»²⁹. Звичайно, це була така гра, в яку могли грати лише представники наукової еліти, та й то не завжди.

Стратегія ПРП/ПОРП, що передбачала поступовий перехід до соціалізму, була названа «м'якою революцією». Лідери партії гадали, що війна послабила опір професорів і зробила їх більш схильними до співпраці. У меморандумі 1946 р. доктор Єжи Маровський (ПРП), віце-директор відділу вищої освіти в міністерстві освіти, запропонував

подолати стриманість професорів, апелюючи до їхнього «фетишу» академічної свободи: «Професори, зазвичай, є старими, їхні нерви та здоров'я підірвані війною, їм мало платять... Такий стан справ підштовхує їх не до опозиції уряду, а, скоріше, до компромісу з ним. Однак, у них і справді є спільне відчуття обов'язку поводитися з гідністю й, імовірно, вони готові рішуче виступити на захист академічної свободи, часто навіть високою ціною особистих неприємностей. Ця свобода є фікцією; однак вона набула характеру своєрідного фетишу. Задля захисту цього фетишу – і цей факт є для нас дуже сприятливим – професори готові піти на багато серйозних поступок»³⁰.

Надати професорам академічні свободи в обмін на співпрацю – ні чеські, ні східнонімецькі комуністи не розглядали навіть можливості такої угоди. У чеському випадку саме професори сподівалися, що завдяки невеликим компромісам – наприклад, вступу до партії – їх залишать у спокої. Польська стратегія «м'якої революції» після 1948 р. була переглянута, але не облишена назавжди³¹. Міністр освіти Станіслав Скешевський пояснив труднощі своєї партії в промові перед університетськими викладачами-комуністами та соціалістами в червні 1948 р.: «Дорогі товариші, я не боюся вживати жорстких заходів. І мені здається, що міністерство освіти має здійснювати жорстку політику в університетах. Воно має завдавати точні, смертельні удари, що влучають прямо в серце. Але щоб завдати таких ударів, ми повинні знати університети, і наші руки все ще занадто короткі, щоб дістатися до них»³².

Мережі впливу

Саме це й було ключовим питанням: польські комуністи бажали радикальних змін, але були надто слабкими, щоб здійснити їх швидко. Щоб «дістатися» до професури і власних студентів робітничо-селянського походження, провідні представники ПОРП, які займалися питаннями науки – Стефан Жулкевський, Адам Шафф і Целіна Бобінська – мали налагодити контакти з «лояльними» та «налаштованими на співпрацю» позапартійними науковцями – такими, як Казімеж Вика, Юзеф Халасінський чи Тадеуш Мантойффель – й використовувати їх як посередників. З перспективи довготривалої партійної політики така динаміка виявилася, однак, руйнівною, оскільки замість того, щоб виконувати партійні директиви, ці чиновники втягувались у нескінченні раунди переговорів, розуміючи, що втратити довіру своїх «друзів» означало втратити контакт з університетами. У цій ролі вони поступово переставали усвідомлювати себе партійними

функціонерами й починали, особливо після смерті Сталіна, розглядати себе в ролі посередників, «захисників» академічної спільноти, пишаючись своїми можливостями зменшувати шкідливі наслідки системи, яку вони самі стали йменувати сталіністською.

Стефан Жулкевський дістав освіту в галузі польської літератури в 1934 р. у Варшавському університеті й приєднався до ПРП у 1942 р. Під час війни він брав участь у підпільному таємному викладанні й видавав літературні журнали ПРП. Після війни його голос став вирішальним у кампаніях проти романтизму в літературі; він швидко просувався в партійній ієрархії, керуючи відділом культури у Центральному комітеті ПРП/ПОРП (1947-1949 рр.) і видаючи впливовий щомісячник лівих *Kuźnica* (Кузня)³³. У грудні 1950 р. Жулкевський подав до Центрального комітету докладний план «кадрової реформи» у польській науці на наступні п'ять років, що дозволив би «усунути реакціонерів з посад, які дозволяють їм здійснювати вплив на молодь». Цей план визначав професорів, котрі підлягали звільненню, й містив у собі конкретні дати влаштування на посаду марксистських асистентів професорів. Він передбачав також закриття кафедр полоністики у Лодзі, Торуні та Познані до 1955 р., поки не набереться достатньо підготовлених фахівців-марксистів, щоб знову їх відкрити. *Майже нічого з цього плану не було реалізовано*. Професори С. Пігонь та Ю. Клейнер з Кракова, С. Кольбушевський з Вроцлава («ідеологічно чужий»), С. Скварчинська з Лодзі, ад'юнкт-професор Й. Спитковський з Кракова («ворожий»), доцент З. Шмидтова («фідеїст») та асистент професора Й. Пельц із Варшави – всі ті, хто мав бути «усуненим від університетської роботи» – займалися викладанням упродовж усього сталінського періоду. Пігонь та Клейнер продовжували працювати на своїх посадах навіть після того, як досягли пенсійного віку. Факультети, що їх планувалося закрити, далі функціонували, а професори Р. Поллак («рутинер») та З. Швейковський («фідеїст») усі ці роки стояли на чолі факультету полоністики в Познані. Єдиною особою з партійного списку, яку насправді звільнили, стала варшавський ад'юнкт-професор Марія Жеуська («формаліст»), що була змушена припинити викладати влітку 1954 р. Однак наступного року особи, що підтримували її на факультеті – включаючи професора З. Ліберу, який також потрапив до списку Жулкевського – спромоглися підвищити Жеуську до доцента. Як не дивно, Жулкевський також підтримав це підвищення³⁴.

Чим можна пояснити таке своєрідне «виконання» плану? Одним із варіантів відповіді може бути те, що партійні лідери не схвалили його загальної схеми, оскільки вона суперечила стратегії «м'якої революції» та могла спровокувати хвилю опору, якою неможливо було б опанувати.

Це були часи, коли Організаційне бюро Центрального комітету ПОРП змушене було майже щотижня втручатися в справи найнижчого рівня, корегуючи дії навіть сільських посадовців³⁵. Інше можливе пояснення полягає в тому, що Жулкевський, перебуваючи під час війни в Польщі й будучи «комуністом із місцевих», в кінці 40-х років відчув небезпеку для себе і, щоб відвернути від себе критику, представив надто радикальний план. У січні 1949 р., запідозрений в опортунізмі під час співробітництва з «буржуазними» інтелігентами з журналу *Kuźnica*³⁶ та усунений з апарату Центрального комітету, він був змушений обмежитися виключно полоністикою.

Як ми вже побачили, ПОРП не заперечувала в принципі проти усунення професорів від викладання; проте залишається питання, чому не відбулося радикальніших змін у польських студіях? Цілком можливо, що Жулкевський зрозумів, що більша кількість звільнень підштовхне до опозиції тих «прогресивних» науковців, без яких він не міг дотягнутися до університетів. Жулкевський, хоча й закінчив магістратуру до війни, в 1950 р. усе ще залишався аутсайдером в академічному середовищі, не маючи навіть докторату. Незважаючи на своє бажання реформувати польську науку самостійно, за допомогою декількох інших учених, він потребував співпраці зі впливовими й авторитетними людьми. Більше того, це був час катастрофічного дефіциту викладачів, і плани міністерства щодо підготовки нових студентів виявилися важливішими за план Жулкевського створити марксистські кадри у вищій школі.

Ключова роль у планах Жулкевського щодо посилення впливу в галузі польських студій відводилася Казімежу Виці з Кракова, піонеру марксистської методології в польському літературознавстві, який ніколи не був членом партії. Він прийшов на кафедру історії польської літератури Ягеллонського університету в 1934 р. й отримав тут і докторат (1937 р.), і габілітацію (1946 р.) ще до того, як дістав підвищення до посади асоційованого професора у 1948 р.³⁷ Жулкевський не міг вдаватися до енергійніших заходів щодо краківських професорів без згоди на те Вики.

Зі свого боку, Вика ставився лояльно до своїх викладачів і колег і не міг погодитися на їхнє усунення. Коли це було можливо, він заступався за них, наприклад, наполягаючи на давно запізнілому підвищенні Францішека Беяка у 1957 р.³⁸ Зі свого боку, його вчителі зверталися до Вики зі своїми потребами. У 1956 р. Юліуш Клейнер просив його вплинути на справу Фелікса Арашкевича з католицького університету в Любліні (KUL), якому нещодавно відмовили в званні професора: «Чи не могли б Ви, дорогий колего, як головний куратор польських студій [у Центральній державній кваліфікаційній комісії] посприяти перегляду цього рішення? Дуже Вас прошу. Нехай це буде

подарунком на моє сімдесятиліття і п'ятдесятиліття моєї наукової роботи»³⁹. Академічний світ Беляка, Клейнера та Вики був винятково чутливим до будь-якого втручання з боку держави. Звільнення та арешти професорів у Кракові одразу викликали асоціації з гестапо та ранковими подіями 6 листопада 1939 р. Адже й науковий керівник самого Вики Стефан Колачковський повернувся з табору в Оранієнбурзі смертельно хворим і помер через тиждень після цього⁴⁰.

Вика мав свій інтерес, перебуваючи в ролі посередника. З одного боку, тривала повага середовища, яке його сформувало, забезпечувала йому професійну легітимність, а з другого – близькі стосунки з Жулкевським дозволяли йому максимально використовувати найкращі роки свого наукового життя в якості викладача, дослідника та ділка від науки. Вплив Вики поширювався за межі Кракова: він був у сердечних або добрих стосунках із головними представниками університетської полоністики у Вроцлаві (Т. Мікульським), Любліні (К. Згожельським) та Торуні (К. Гурським і А. Гутнікевичем). Під час тривалого періоду невизначеності після смерті Сталіна позиція Вики на перехресті між традиційною і марксистською наукою набула особливої ваги, коли ці два світи рухалися назустріч один одному, створюючи можливості для зцілення ран, завданих сталінізмом і тіснішого згуртування академічної спільноти.

У 1955 р. Жулкевський повернувся на високу посаду у Центральному комітеті ПОРП, і Вика почав звертатися до нього щодо виправлення деяких несправедливостей, скоєних щодо гуманітарних наук у Кракові⁴¹. Жулкевський з ентузіазмом підтримував «відлигу» в польській літературі й розраховував на підтримку Вики в справі заснування щомісячного журналу критики в Кракові⁴². На той час Жулкевський бачив себе не стільки виконавцем волі партії, скільки посередником, людиною, яка б могла «захищати» здорові інтереси «лояльних» і «прогресивних» колег такою ж мірою, як і своїх товаришів. Між його риторикою та практикою завжди був помітний дисонанс, і навіть його програма реорганізації 1949 р. була пронизана суперечностями й наводила на думку про певну ідеологічну поміркованість. Наприклад, і Т. Улевич із Кракова, і В. Флоріан із Вроцлава описувалися як «ідеологічно чужі», однак «лояльні»⁴³.

Щоб заручитися підтримкою Жулкевського, не треба було вступати до партії, досить було виявити загальну відкритість до марксистської методології⁴⁴. Доктор Богдан Закжевський з Познані увійшов у довіру лише завдяки своїй «добрій волі», і коли йому загрожувало звільнення через родинні зв'язки з польським урядом у Лондоні, Жулкевський влаштував йому переведення до Вроцлава⁴⁵. І, як уже зазначалося, в 1955 р. Жулкевський підтримав обрання Марії

Жеуської («формалістки») на посаду доцента. У результаті він також був втягнутий до орбіти *środowiska*. В 1968 р. Жулкевського звільнили з усіх посад у Варшавському університеті та в партії після того, як він виступив на захист студентів, заарештованих під час березневих подій.

У галузі історії межі, що розділяли партійне і непартійне, були ще більш розмитими, ніж у полоністиці; у столичному академічному середовищі Варшави особливе значення мали дружні стосунки та приналежність до міжвоєнного семінару знаменитого Марцеля Гандельсмана⁴⁶. Перший студент Гандельсмана, Станіслав Арнольд, який здобув свій докторат у 1920 р., був видатним істориком-комуністом повоєнної ери; разом із іншими представниками школи Гандельсмана – Т. Мантойффелем, С. Кеневичем, М. Маловістом, А. Гійштором та Х. Яблонським – він увірвався до ядра варшавського історичного факультету. Зв'язки, що їх поєднували, зміцнилися завдяки спільній діяльності в Армії Крайовій; Гандельсман, Гійштор, Кеневич і Мантойффель працювали разом із В. Кулею в Бюро інформації та пропаганди⁴⁷. Хоча вони й прийняли марксизм після 1945 р. з різною мірою зацікавлення, ці історики залишалися прихильними один до одного навіть у роки сталінізму. Арнольд та неортодоксальний марксист Куля (дружина якого, Ніна Ассородобрай, була членом ПОРП) не приєдналися до нападок на «буржуазних» істориків. Більше того, Арнольд робив усе, щоб захистити навіть тих непартійних істориків, що не входили до цього кола давніх колег і викладачів⁴⁸.

Вирішальний момент для польської історичної науки настав наприкінці 1951 р. на конференції в Отвоцьку, де були присутні історики з усієї Польщі, а також советські історики Греков, Космінський та Третьяков. Кілька комуністичних доктринерів, зокрема такі, як Ж. Корманова, Т. Данішевський і Р. Верфель, розпочали словесні нападки на історичний істеблішмент. Як і Жулкевському, їм усім часто бракувало глибокої академічної освіти. При цьому убогість їхньої наукової підготовки навряд чи можна було приховати – вона була зрозумілою навіть для працівників апарату Центрального комітету, тим більше для советських гостей, двоє з яких навчалися у Варшаві перед Першою світовою війною. На приватній зустрічі останні переконували керівника польської партії Берута не руйнувати польську історіографію руками цих непідготовлених революціонерів – можливо, тримаючи в голові певні паралелі з власною батьківщиною – особливо в світлі «прогресу» на шляху просування основної маси польських істориків до марксизму. Вони неодноразово відвідували Польщу й могли, наприклад, порівняти виступи в Отвоцьку з доповідями на конференції істориків у Вроцлаві 1948 р.⁴⁹

Дійсно, в історичній науці відбувалося масове зрушення в бік вивчення соціальної та економічної історії, тобто тієї проблематики, в якій польські історики відчували свою слабкість. Одразу після цієї зустрічі прем'єр-міністр Ю. Циранкевич проголосив, що при Польській Академії наук буде створено Інститут історії під керівництвом видатного медієвіста, безпартійного Тадеуша Мантойффеля⁵⁰. Таким чином, найважливіша історична установа Народної Польщі потрапила до рук людини, покликаної обмежувати руйнівний вплив тоталітарної держави⁵¹. Результатом цього стало зменшення напруги, особливо у галузях середньовічної та ранньомодерної історії⁵². Стефан Кеневич пізніше пригадував початок 1952 р. як час, коли можна було «легше дихати»⁵³. На базі проведеної в ці роки в галузі соціальної історії роботи, після 1956 р. були встановлені плідні контакти зі школою «Анналів». В історичній науці сталінізм тривав відносно недовго.

Друга за значенням польська історична школа в Кракові ще менше постраждала від сталінізму. На відміну від варшавської, вона майже не виявляла симпатій до лівих, і жоден із її професорів, за винятком одного молодшого, не приєднався до лав ПОРП на початку 50-х рр. Єдина несмілива спроба партії прищепити марксизм цьому середовищу була зроблена молодого комуністкою Целіною Бобінською. Проте навіть вона, маючи советську освіту, не видавалася потрібним кандидатом для «сталінізації» краківського історичного середовища. Її батько, лідер Комуністичної партії Польщі Станіслав Бобінський, загинув під час великих чисток, а її чоловік, член Центрального комітету партії Владислав Вольський, провівши роки в таборах, був виключений з ПОРП за ухили в 1950 р., а потім, для покарання, переведений до Краківської публічної бібліотеки. Оскільки Бобінська не захотіла зректися свого чоловіка, їй заборонили працювати в партійному апараті та змусили відправитися разом із Вольським у галицьке заслання⁵⁴. Партійне керівництво, таким чином, усунуло від центру влади одного зі своїх найбільш перспективних істориків⁵⁵.

Бобінська зробила усе, щоб не розлучатися з Вольським і уникнути відправки до Кракова. У зверненні до Центрального комітету ПОРП вона описує Краків як «реакційне, націонал-демократичне *środowisko*», де вона могла би «представляти партію у різних інституціях»; однак партійне покарання змушує її бути «пасивною, що означає схвалення чи солідарність [із місцевим середовищем – пер.]»⁵⁶. Ці заклики ні до чого не привели, і восени 1950 р. Бобінська й справді приїхала до Кракова, де її зустріли зі змішаними почуттями підозри та збентеження. Вона зайняла місце В. Конопчинського – людини з легендарною пам'яттю, продуктивністю та науковим авторитетом, якого змусили подати у відставку в 1948 р. Незважаючи на свій

кандидатський ступінь, отриманий у Москві, Бобінська не володіла базовою літературою зі свого предмету й розмовляла польською з численними русизмами.

Тверезомислячі спостерігачі, однак, скоро помітили її гострий розум та незалежну думку. На семінарах Бобінська не трактувала марксизм як догму, що дає готові відповіді на всі питання, а, скоріше, закликала студентів мислити критично. Як і Жулкевський, вона бажала добитися поваги з боку *środowiska* і знайшла себе в ролі «захисника» безпартійних молодих науковців, яким час від часу загрожували публічні звинувачення, зокрема Анни Овсінської, Емануеля Ростворовського чи Маріана Згурняка⁵⁷. У 1951 р. вона прийшла на допомогу медієвісту, професору Роману Гродецькому, звинуваченому студентом-членом ПОРП Тадеушем Новаком у дискримінації марксистів. Справді, Гродецький публічно заявив, що не буде «захаращувати» свій семінар «марксистською літературою». Разом із Богданом Кендзьорекком, першим секретарем ПОРП у Ягеллонському університеті, Бобінська намагалася спустити на гальмах ці звинувачення, доводячи, що марксистська література насправді була доступна в інститутській бібліотеці. Новак разом із дружиною був потім переведений до Варшави⁵⁸. На відміну від молодих комуністів у Чехії, Бобінська поділяла думку про необхідність використання науковців старої школи й вважала, що перехід до соціалізму в Польщі буде поступовим⁵⁹.

Більш важливу роль у намаганнях повернути польських спеціалістів із соціальних та гуманітарних наук у марксизм відіграв Адам Шафф, який, подібно до Бобінської, отримав науковий ступінь у Москві, однак, як і Жулкевський, мав докторат від польського університету (у Львові). Шафф, таким чином, був своїм у двох академічних світах. Менш імпульсивний, ніж Жулкевський, Шафф із самого початку передбачав, що для трансформації філософії та соціальних наук знадобиться багато років; при цьому він погоджувався з тим, що непартійні професори не надавалися для підготовки марксистських науковців. У 1950 р. Шафф із дозволу партійного керівництва прошерстив партійні лави в пошуках талановитих спеціалістів із соціальних наук і пізніше того ж року організував елітний Інститут для підготовки наукових кадрів (IKKN, перейменованій в 1953 р. на Інститут соціальних наук, INS), який мав сформувати перше покоління марксистських філософів, економістів, істориків і правознавців⁶⁰.

Інститут став утіленням неортодоксального стилю мислення свого засновника. Його співробітники дістали освіту в Московській академії соціальних наук, і советські професори постійно були присутні

в Інституті впродовж усього його існування. Однак, будучи людиною двох світів, Шафф також сподівався запровадити інтенсивний, за семінарським типом, стиль навчання, який, на його думку, існував в англійських коледжах. Він зібрав талановиту групу викладачів і професорів, включно з Тадеушем Кронським, Лешекком Колаковським, Броніславом Бачком, Адамом Керстеном, Влодзімежем Брусом, Северином Бялером, Генриком Голляндом, Марією Турлейською, Романом Зіманом, Чеславом Мадайчиком та Єжи Гольцером. Можливо, сподіваючись вразити непартійних професорів, Шафф культивував відносно ліберальну атмосферу в своєму інституті. Студенти мали привілейований доступ до будь-якої літератури, включно з західними журналами, доступними в бібліотеці таємної поліції. Працюючи над проектом із «питань промисловості», молодий економіст Тадеуш Ковалік міг читати еміграційний польський журнал *Kultura*. Інші студенти, заявляючи про своє бажання написати письмові роботи з критикою ідей Троцького, Бухаріна та Рикова, замовляли твори цих авторів в оригіналі⁶¹.

Деякі з молодших істориків та спеціалістів із соціальних наук ІККН, як-от Марія Турлейська, почали шептатися в 1950 р. про «табірну систему», яку їм доводилося терпіти в інституті, й жартували над пихатим Шаффом⁶². Після смерті Сталіна в 1953 р. ліберально освічені та обдаровані студенти ІККН були готові випробувати обмежені свободи «відлиги». На зібранні в ІНС у лютому 1954 р. Турлейська спростувала звинувачення на свою адресу з боку ортодокса Романа Верфеля («схоластичний підхід, викривлення марксизму»), заявивши йому, що «історія народів виявилася зведеною не стільки до історії робітничого класу, скільки до історії однієї партії, а все інше, включно з селянством, було забуте»⁶³. Студенти ІНС також поділяли обурення, яке охопило польські інтелектуальні кола після оприлюднення зловживань таємної поліції. На третьому пленумі Центрального комітету партії в січні 1955 р. представники інституту висловлювалися з «великим критицизмом»⁶⁴. У дискусіях в редакції партійного теоретичного журналу *Nowe Drogi* вони наголошували на необхідності «знайти сміливість підняти складні, дразливі соціальні проблеми»⁶⁵. Такі почуття вихлюпнулися на сторінки популярних журналів часів «відлиги», таких, як *Nowa Kultura* та *Przegląd Kulturalny*, де студенти ІНС відіграли визначну роль у дискусіях з питань науки та культури. Свого часу, в 1948-1949 рр., наукові контрверзи та дискусії були затиснуті в одне вузьке річище марксистської інтерпретації; п'ятьма роками пізніше саме звідси вони розпочалися знову.

Після відновлення польських гуманітарних і соціальних наук у 1954-1955 рр. ІНС поступово втратив свою роль виняткового, елітарного

партійного закладу й став відчувати постійні проблеми з набором студентів. У 1956 р. він був тихо закритий. Його знамениті випускники обійняли посади в університетах та інститутах Академії наук, де представляли різні наукові напрями, причому не лише марксистський⁶⁶. Сталіністська еліта стала елітою ревізіоністською. Що було незвичним у польському досвіді, так це не відсутність марксизму, а його існування в широкому контексті, що своєю чергою породило певні розбіжності в самому марксизмі.

Окрім ІККН/ІНС, у польській університетській спільноті під час сталінського періоду не виникло жодної помітної тріщини. Це була відносно цілісна формація, пронизана зверху донизу персональними стосунками, що пов'язували в полоністиці таких людей, як Жулкевський та Вика з консервативними викладачами Віки, Станіславом Пігонем та Юліушем Клейнером; у правознавстві – сталіністів, як Станіслав Ерліх, із соціалістом Богуславом Леснодорським і з учителем останнього, стійким католиком Адамом Ветуляні; або в галузі історії – членів ПОРП Арнольда та Бобінську з безпартійним марксистом Вітольд Кулею, «прогресивними» Тадеушем Мантойффелем і Стефаном Кєневичем, католиком Станіславом Гербстом. Кожен із цих ланцюгів був з'єднаний почуттями поваги студента до викладача, або дружби колеги з колегою.

Політична геологія польської та східнонімецької академічної спільноти

З точки зору політичної орієнтації можна уявити польську професуру як таку, що складалася з трьох прошарків. Нагорі перебували члени ПОРП, наділені повноваженнями втілювати в життя партійну політику, всередині – науковці лівої чи «прогресивної» спрямованості, а внизу, в основі піраміди – позапартійні науковці, переважно консерватори та римо-католики. Ключовим інгредієнтом, що забезпечував міцність усієї структури, став націоналізм; після війни десятки консервативно чи націоналістично налаштованих науковців, таких, як правознавець Людвік Ерліх, лінгвісти Тадеуш Лер-Сплавінський і Вітольд Ташицький, історик Зигмунт Войцеховський (директор Західного інституту у Познані й колишній друг лідера націонал-демократів Романа Дмовського), археологи Юзеф Костжевський і Влодзімеж Антоневич чи антрополог Ян Чекановський служили Народній Польщі, намагаючись довести, приміром, присутність слов'ян у стародавні часи в Силезії та Померанії, які нещодавно були відкраяні від Німеччини. Багато хто з цієї групи був римо-католиком, обуреним листом Пія XII від 1948 р., де той відверто

підтримував Німеччину в претензіях на ці території. Дехто з них, подібно до Лер-Сплавінського, проявляв активність у групі «патріотичних» католиків під назвою PAX, підтримуваній державою⁶⁷.

Якщо порівняти польську і східнонімецьку професуру 50-х рр., можна одразу ж помітити істотні різниці між ними: відсутність у першій великої кількості осіб, скомпрометованих у минулому, та відсутність у другій незалежного «прогресивного» прошарку, який міг би бути посередником між партійною та позапартійною професурою. Нацистський режим вимагав безпосередньої підтримки з боку німецької професури, й тому в її рядах залишалася велика група колишніх членів багатьох скомпрометованих організацій: SA та SS, «групи підтримки» SS, Націонал-соціалістського союзу викладачів і, звичайно, самої NSDAP. Із завершенням денацифікації у 1948 р., кількість колишніх нацистів серед професури почала зростати, досягнувши у 1954 р. майже чверті її загального складу. Часто колишні нацисти чекали повернення до університету роками, в непевних матеріальних умовах, а, будучи допущені до роботи, ставали, як пізніше напише Роберт Гавеманн, «найбільш покірними слугами» східнонімецьких сталіністів⁶⁸. Всередині східнонімецької наукової спільноти колишні члени NSDAP змішувалися з кадрами ССПН та підсилювали позицію держави. Тонкий прошарок «буржуазних» спеціалістів із соціальних і гуманітарних наук, які мали репутацію борців із націонал-соціалізмом, до 1948 р. майже зник. Кількість реабілітованих жертв нацистів серед східнонімецьких професорів від самого початку була мізерною⁶⁹.

Невеличка кількість скомпрометованих націоналістів серед польських професорів є також повчальною з точки зору використання соціалістичною державою запламованих у політичному відношенні осіб. У такому вузькому колі, як у Кракові, професор просто не міг приховати своє минуле. Один честолюбний доцент-історик із прекрасними рекомендаціями, Казімеж Лепший, був відомий як колишній палкий прихильник націонал-демократів, що особисто брав участь у деяких «акціях» проти студентів-євреїв у 30-х рр. Після війни він зробив усе можливе, щоб відмежуватися від свого керівника, колишнього депутата від націонал-демократів Владислава Конопчинського, й проявив себе як лояльний провідник державної політики в Ягеллонському університеті, спочатку в ролі директора інституту, проректора, а потім і ректора⁷⁰. Слід зазначити, що режим свідомо обмежував дискредитацію колишніх націонал-демократів, оскільки тримав національну карту в рукаві – факт, що став цілком зрозумілим під час антисемітської кампанії кінця 60-х рр.⁷¹

Східнонімецький режим у 1948 р. створив спеціальну організацію для використання політичного потенціалу колишніх

націонал-соціалістів – Національно-демократичну партію Німеччини. Співзасновником цієї партії в університетському містечку Грайфсвальд став хімік Ганс Бейер. Будучи членом SA в 30-х рр., Бейер стежив за тим, щоб колеги в хімічному інституті Берлінського університету, де він працював, піднімали руки в «німецькому» салюті, почувши «Heil Hitler». Колишній директор інституту професор Еріх Тило так описував минуле Бейера у листах від 1946 та 1947 рр.: Бейер «тримав у постійному страху й терорі технічних і наукових працівників та не гребував жодним засобом, який міг би викликати в кожного відчуття невпевненості. Він наглядав за виконанням німецького салюту, участю в маршах і демонстраціях, а також помічав і реєстрував кожне необдумане чи необережне зауваження». Під час війни Бейер потрапив у полон під Сталінградом і став підтримувати советську систему. Це не додало йому довіри в очах його колишнього директора: «Теперішнє повне зречення вірувань, які він колись енергійно підтримував – він приєднався до Національного комітету „За Вільну Німеччину” після капітуляції в Сталінграді і тепер відстоює ідеї соціалізму східного зразка не менш енергійно – нічого не означає, в усякому випадку, це посилює відчуття особистої недовіри до нього»⁷². Але на момент 1949 р. минуле Бейера стало його перевагою. У середині 1949 р. Франц Х. Вольгемут із міністерства освіти у Шверині, також колишній офіцер вермахту, рекомендував Бейера на ректорство у Грайфсвальді: «Професор Бейер, зараз декан філософського факультету, голова районного відділу Національно-демократичної партії, є людиною розумною та спритною. Зі своєю всебічною науковою освітою він, безумовно, дає небагато приводів для критики. З політичної точки зору Бейер працює добре (колишній член NSDAP, він добре проявив себе в советському полоні)»⁷³. Бейер вірно служив ССПН усі 50-ті рр., залишившись на її боці під час студентських хвилювань у 1955 р., коли медичний факультет у Грайфсвальді був перетворений на факультет військової медицини⁷⁴.

Ральф Єсен, спираючись на висновки І. Шеленого та Д. Конрада, кваліфікував східнонімецьких науковців, котрі одночасно посідали певне становище як у партії, так і в академічному середовищі, як «подвійних громадян», що могли працювати у двох світах і часто виступали в ролі посередників. Бейер, однак, був не «подвійним громадянином», а скоріше людиною, що змінила один вид громадянства на інший. У цьому він, поза сумнівом, не становив винятку: в період між 1954 і 1962 рр. більше 60 % ректорів східнонімецьких закладів вищої освіти були колишніми членами NSDAP – це майже вдвічі більше, ніж процент колишніх членів NSDAP серед усієї професури!⁷⁵

Науковців, які могли мати «подвійне громадянство» у сфері гуманітарних та соціальних наук у Східній Німеччині, було, однак, відносно небагато. Серед провідних фігур лише жменька дістала академічний вишкіл перед війною – історики Юрген Кучинський, Вальтер Марков та Ернст Енгельберг мали докторські ступені – але вони не обіймали університетських посад. Вони прийшли до університетів із партії і, як буде показано більш детально, саме до неї зберігали основну лояльність. Дійсно, у східнонімецькому контексті саме партія забезпечувала легітимність. Партія у Східній Німеччині рідко торгувалася зі спеціалістами в галузі соціальних наук щодо головних питань наукової діяльності, прцевлаштування чи викладання; вона, радше, використовувала власні кадри для передачі чи виконання своїх рішень безпосередньо в університетах.

У Польщі більшість науковців, що належали до партії, в першу чергу залишалися членами професорсько-викладацького складу своїх університетів, щодо яких і зберігали основну лояльність. Багато молодших науковців, що увійшли до лав ПОРП, як-от Богуслав Леснодорський, Юліуш Бардах, Генрик Маркевич чи Казімеж Опалек, зберегли почуття обов'язку щодо своїх учителів. Якщо східнонімецькі професори мали «подвійне громадянство», то ці польські професори-комуністи були, в кращому випадку, «двомовними» – тобто, однаково добре володіли мовою історичного та діалектичного матеріалізму, але також і іншими, більш поширеними, методологіями. Вони залишалися при цьому «громадянами» університету.

Якщо польські університети й вийшли з руїни сталінізму відносно неушкодженими, то це відбулося скоріше завдяки однозначному несприйняттю викладачами та студентами, як і взагалі більшістю польського суспільства, цінностей нового режиму. Соціалістична держава советського типу була чимось надзвичайно загрозливим для польської ідентичності, а підтримка, яку вона надавала, мала переважно прагматичний характер. Ні в чеських землях, ні у Східній Німеччині нова держава не викликала такого відвертого протистояння з боку населення. У чеських землях інтелектуали в цілому позитивно ставилися до соціалізму та до Советського Союзу. Університетські професори, як і більшість інтелігенції, не змогли чітко сформулювати ідейну альтернативу програмі комуністичної партії. У 1948 р. професори та їхні студенти стояли по різні боки; якщо не брати до уваги декількох студентських демонстрацій, вони без опору прийняли новий режим. Багато східних німців відчували глибоку образу

щодо Советського Союзу й мали змішані почуття до «соціалізму», але вони з повагою ставилися до держави, незалежно від того, була вона їхньою, чи ні. У наступних двох розділах буде показано, чого конкретно польська професура досягла своєю опозицією, й до якої міри в східнонімецьких та чеських університетах вдалося створити нове середовище.

Таблиця 8-1

**Членство у комуністичній партії серед чеської професури
Жовтень 1949 р. (у відсотках)**

Факультет	Приєдналися до 1948 р.	Приєдналися після лютого 1948 р.
<i>Університет ім. Масарика, Брно</i>		
Юридичний	18,2	27,3
Медичний	12,1	54,6
Філософський	9,3	39,5
Природничих наук	6,7	56,7
Педагогічний	38,9	43,9
Разом	19,0	47,2
<i>Карлів університет, Прага</i>		
Медичний	18,5	15,0
Разом	21,1	21,4
<i>Чеський технічний університет, Прага</i>		
Цивільного машинобудування	29,6	29,6
Електричного машинобудування	33,0	26,4
Хімічного машинобудування	11,1	5,5
Спеціальних наук	46,8	27,7
Економічний	16,7	0
Разом	27,1	21,5

Джерело: SUA, AUV KSC, f 19/7, a j 311, 313/5, 314.

Таблиця 8-2

ПОРП у польській академічній спільноті (у відсотках)

	1949 р.	1953 р.	1958 р.
Професори	7,8	10,7	11,4
Молодші викладачі та співробітники	7,3	12,5	16,1

Джерело: Hübner, *Nauka polska*, 174, 210.

До числа професорів включені повні (ординарні або звичайні), асоційовані (екстраординарні або надзвичайні) професори, а також доценти; до молодших викладачів і співробітників увійшли ад'юнкт-професори, старші асистенти і асистенти професора (*adiunkci, starsi asystenci, asystenci*).

¹ Steinhaus, *Wspomnienia*, 410.

² Факультетські ради витрачали тисячі годин, заповнюючи звіти, які не мали аналогів у попередній системі. Наприклад, див.: Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, 39, 174; а також спогади колишнього торунського ректора Шарського у: Tomczak, *Wspomnienia pracowników*, 334; також Steinhaus, *Wspomnienia*, 404.

³ З багатьох талановитих безпартійних науковців деякі зіткнулися з труднощами у своїй кар'єрі в 50-х рр., включаючи Генрика Верещицького (Краків); Едварда Кучинського, Рішарда Меніцького та Броніслава Павловського (Торунь); Александра Камінського та Мечислава Северського (Лодзь).

⁴ Число заарештованих науковців невідоме. Ті, хто перебували під час війни на заході, були піддані особливо ретельній перевірці. Професор Ян Подоський з Варшавської Політехніки працював у штабі ген. Сікорського у Лондоні й був заарештований у 1949 р. за звинуваченням у шпигунстві. У тюрмі «Генсьювка» (Gęsiówka) у Варшаві він приєднався до особливого «архітектурно-конструкторського бюро», що складалося приблизно зі 100 ув'язнених інженерів. Подоський був відправлений до секції електричного машинобудування цього бюро, якою керував професор Анджей Совінський, також із Політехніки. Після загальної амністії у 1956 р. інженери були звільнені, але відновили знову своє «бюро» вже на волі, обравши свого колишнього наглядача керівником. На думку автора, «таке могло трапитися тільки в Польщі». Podoski, *Zbyt ciekawe czasy*, 232, 262-65.

⁵ Hübner, *I Kongres*. Про сучасну оцінку результатів залякування конгресу полоністів, див. спогади А. Гутнікевича у: Tomczak, *Wspomnienia pracowników*, 99.

⁶ Вона заявила про це у виступі перед «партійною групою» у відділі науки Центрального Комітету ПОРП 28 березня 1950 р. AAN, KC PZPR 237/XVI/2, k. 42.

⁷ Ryszka, *Pamiętnik*, 2:129.

⁸ Steinhaus, *Wspomnienia*, 398. Частина її з'явилася у *Życie Nauki* 3-4 (1950): 147.

⁹ Щодо прикладів використання цього терміну в Польщі, див.: *Nauka i szkolnictwo wyższe*. Спеціалісти з соціальних дисциплін натомість вживали слово "milieu" заднім числом, позначаючи ним традиційні спільноти в Східній Німеччині, не зачеплені реформами. Див., напр.: Jessen, "Vom Ordinarius."

¹⁰ Махонін був головою організаційного відділу Комітету вищої освіти КПЧ у вищих навчальних закладах Праги (VV KSČ). "Zápis ze schůze Vysokoškolského Výboru," 16 березня 1948 р., AUK, SVS B166.

¹¹ Кількість професорів-членів КПЧ у Брно збільшилася до травня 1948 р. з 30 до 130 чол. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 104, l. 26.

¹² SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 313, l. 373; a.j. 314, l. 17; a.j. 311, l. 214; a.j. 328, l. 14. Додатковою причиною великої кількості членів КПЧ серед викладачів у період після

1948 р. стали чистки не-комуністичних факультетів у 1948–1949 рр. На юридичному факультеті у Брно, наприклад, із тринадцяти професорів семеро були звільнені з політичних причин. Jordán, *Dějiny*, 274.

¹³ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 328, l. 18.

¹⁴ Jessen, "Professoren," 241. Протягом 1960-х рр. кількість професорів, що належали до СЄПН, зросла з 35 до 60 чол. Jessen, "Zur Sozialgeschichte," 121-43.

¹⁵ Jessen, "Vom Ordinarius," 94-97. Щодо кількості колишніх членів NSDAP на факультеті, див. розділ 7, прим. 56.

¹⁶ Kowalczyk, *Legitimation*, 245.

¹⁷ AAN, KC PPR 295/XVII/57, k. 175. У 1950-х рр. заслуженому полоністу Генрику Маркевичу (ПОРП) було доручено спробувати вмовити його колегу Казімежа Віку вступити до ПОРП. Спроба була невдалою. Інтерв'ю з Маркевичем.

¹⁸ До 1956 р. членство в польській комуністичній партії ніколи не піднімалося вище 6 % населення, тоді як у чеській – ніколи не опускалося нижче 13 %. Членство в угорській компартії коливалося між 13,3 % (1948 р.) та 8,8 % (1955 р.) населення. Grzymala-Busse, "Communist Party Strategies." Число комуністів у Чехії та Угорщині значно зменшилося через чистки початку 50-х рр., у той час як у СЄПН їхня загальна кількість залишалася більш-менш стабільною, між 7 та 9 % населення. Це було пов'язано не лише з прогресуючим зменшенням кількості населення у Східній Німеччині (з більше, ніж 19,1 мільйона у 1948 р. до 17,9 мільйона у 1955 р.), але й з рішенням СЄПН мати «масову кадрову» базу. В Польщі загальне число комуністів зросло з 4,3 % (1948 р.) до 4,9 % (1955 р.). Щодо порівняння впливу кожної партії в суспільстві, див. також: Brzezinski, *The Soviet Bloc*, 86; Foitzik, "Die stalinistischen Säuberungen."

¹⁹ Paczkowski, "Protokół rozbieżności"

²⁰ Ці студенти були зараховані до ворогів Народної Польщі через членство у церковних молодіжних організаціях, службу в Армії Крайовій під час війни, неробітничо-селянське походження, членство у Селянській партії Міколайчика, ворожі публічні вислови чи через членів сімей, ув'язнених за політичні злочини. Лист від Парнаса до Євгенії Красовської, автор якого скаржить на те, що не може виключити більшу кількість студентів, міститься в AAN, KC PZPR 237/XVI/87, k. 43-44. Полковник Бристигер з секретної поліції (UB) в записці від 9 вересня 1949 р. виразно виступає проти виключення більше 60 студентів з університету ім. Марії Кюрі-Склодовської. AAN, BP KC PZPR, t. 7, p. 2, k. 219. Список студентів, що мали бути виключені, знаходиться в AAN, KC PZPR 237/XVI/85, k. 37-56. У червні 1950 р. чотири студенти були усунені з Варшавської Політехніки за псування листівок на Міжнародний день солідарності з молоддю колоніальних країн, але, на відміну від чеських жертв чистки 1949 р., їм залишили можливість повернутися назад за умови «самовідданої професійної праці». AAN, KC PZPR 237/XVI/113, k. 1-5, 18-19. У 1953 р. Центральний Комітет втрутився, щоб переглянути кількість студентів, виключених за наказом місцевого відділення таємної поліції (UB) в Бялистоку. AAN, KC PZPR 237/XVI/70.

²¹ Були також випадки викрадення зброї з курсів підготовки офіцерів запасу в закладах вищої освіти Варшави та Ченстохової. "Analiza sytuacji na odcinku młodzieży akademickiej," 1952, AAN, KC PZPR 237/XVI/15, k. 13.

²² ВААР, R3/211, ВІ. 117-43. Нещодавні спогади професорів Ганса Майєра та Вальтера Маркова, котрі обидва знали Гаріга у Ляйпцігу, змальовують образ людини, яку важко уявити собі в ролі організатора такого роду чистки. Майєр помилково згадує про призначення Гаріга на посаду державного секретаря як про здобуток політики Нового Курсу 1953 р.: «Часи Куби [письменник Курт Бартель] та ворога Бардаха Вільгельма Гірнуса тимчасово закінчилися. В особі фізика Гергарда Гаріга, котрий пережив

Бухенвальд, до керівництва управлінням вищої освіти прийшов сумлінний та обізнаний зі справою дослідник». *Der Turm von Babel*, 132. Насправді, як ми бачили, Гаріг був призначений державним секретарем у 1951 р., в розпалі сталінізму. Марков пише, що «фізик-філософ Гаріг був дуже спокійною людиною, котра тричі подумав, перш ніж щось зробити. В якості міністра [sic] він проглянув велику кількість особистих справ у 50-х рр. та ухвалював щодо них важливі кадрові рішення, просуваючи ці справи або заморожуючи їх. Він діяв відповідно до правила: "хто задає багато запитань, той отримує багато відповідей". „Дати справам відлежатися” також було одним із його правил, оскільки багато справ вирішуються самі собою, якщо просто дати їм час та можливість. Він вважав відкладання справ назавжди справжнім мистецтвом управління, яке, звичайно, передбачало мужність брати на себе відповідальність». *Zwiersprache*, 200-201.

²³ Щодо подробиць, див. розділ 13.

²⁴ Gomułka, *Ku nowej Polsce*, 139.

²⁵ 19 жовтня 1949 р. на з'їзді керівників вищої освіти – членів ПОРП було вирішено, що «певна кількість старих спеціалістів не надається до педагогічної роботи, але може бути використана для завершення навчання старших студентів, котрі вже озброєні певним світоглядом». Усі присутні погодилися з тим, що «переконані реакціонери та вороги» мають бути усунені. AAN, KC PZPR 237/XVI/2, k. 2-3.

²⁶ Див. інтерв'ю зі Сташевським у: Togańska, *Oni*, 105-65.

²⁷ Лист від 4 жовтня 1951 р. Rkp VJ Przyb 271/76.

²⁸ Лист від кінця 1954 р. до Стефана Жулкевського. Rkp VJ Przyb 465/73. Жулкевський відповів, що такий інститут буде організований під керівництвом Лера, як тільки буде прийнятий бюджет.

²⁹ Стаття мала заголовок «Поворотний пункт советських досліджень в галузі етногенези слов'ян». Лист до Польського антропологічного товариства [Polskie Towarzystwo Antropologiczne], 26 травня 1952 р., Rkp VJ Przyb 463/73.

³⁰ AAN, MO 2847, k. 104.

³¹ Термін був впроваджений у 1945 р. Єжи Борейшею. Див.: «Rewolucja łagodna», *Odrodzenie* 10-12 (1945), цитовано у Hübner, *Polityka naukowa*, 67. Щодо точки зору, згідно з якою від «м'якої революції» відмовилися в 1948 р., див. Słabek, *Intelektualistów*, 73; або у 1947 - Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, 44.

³² AAN, KC PZPR 295/XVII/57, k. 175.

³³ Mołdawa, *Ludzie władzy*, 449. Чимало глибоких спостережень щодо Жулкевського містяться в: Kott, *Still Alive*.

³⁴ *Polski słownik*, 34/1:88. Щодо плану, див.: Connelly and Suleja, "Project."

³⁵ Див., наприклад, протоколи № 80 та 89 за квітень і травень 1951 р., що деталізують «викривлення у збиранні зерна». AAN, BO KZ PZPR, t. 19.

³⁶ Жулкевський заснував Інститут літературознавства у 1948 р. та керував ним до 1952 р.; з 1948 р. він був також дійсним професором Варшавського університету. Жулкевський зробив свій докторат у 1952 р. й став повним професором у 1954 р. Mołdawa, *Ludzie władzy*, 449.

³⁷ Вика брав за основу своїх марксистських інтерпретацій літератури роботу польського письменника Станіслава Бжозовського. Śródka та Szczawiński, *Biogramy*, частина 1, 3:553-57. Щодо Бжозовського, див. Miłosz, *Emperor of the Earth*, 186-253.

³⁸ Див. недатований (1956-57 рр.) лист Беляка до Вики, APAN-K, КП-47, j. 233: «Красно дякую за підтримку мого "просування". Можливо, у "вищих сферах" це не схвалюється, але я по-старому все ще найбільше ціную людську доброзичливість – розкіш та окрасу життя» (*Po staremu najlepiej cenię życzliwość ludzką – rozkosz i ozdobę życia*). Беляк завершив свій докторат у Ягеллонському університеті в 1919 р., а Вика був його студентом у 30-х рр.; разом вони працювали у Краківському підпільному

університеті впродовж війни. Він став доцентом Ягеллонського університету в 1959 р. Śródka та Szczawiński, *Biogramy*, частина 1, 1:106-7.

³⁹ «Оскільки я вже зачепив цю тему», – продовжував Клейнер, «дозвольте мені попросити Вас, щоб Ви самі потурбувалися про загальмовані призначення професора Ірени Славінської та професора Згожельського [з KUL]. Це науковці виняткових здібностей та з чудовими науковими досягненнями. ...Красно дякую за втручання ЮНЕСКО щодо мене. Можливо, в результаті я отримаю контракт та не втрачу свій авторський гонорар». Славінська стала асоційованим професором у 1956 р., а Згожельський в 1957 р. Лист від 27 березня 1956 р., APAN-K, КП-47, j. 187.

⁴⁰ Щодо біографії Колачковського, див.: *Polski słownik*, 13:328-29. Як і його учень, він був зачарований роботою Бжозовського.

⁴¹ У березні 1954 р. Жулкевський став членом Центрального комітету, а в квітні 1955 р. йому було доручено керівництво Відділом освіти та науки ЦК. Mołdawa, *Ludzie władzy*, 449. Щодо втручання Вики в справі повернення професорів Верещицького та Піварського до Кракова, див. розділ 9, прим. 23.

⁴² Жулкевський до Вики, 21 липня 1955 р., APAN-K, КП-47, j. 232. Жулкевський писав, що «ми у Центральному комітеті найбільше стурбовані застоєм у літературі».

⁴³ Connelly and Suleja, "Project," 106-7.

⁴⁴ Інтерв'ю з Маркевичем.

⁴⁵ У кінці 1949 р. Роман Поллак, професор польської літератури у Познані, отримав «папірець» (*papiererek*) із міністерства з відмовою в промоції Закжевського на ад'юнкт-професора та з вимогою перервати його контракт. Поллак до Пігоня, 8 листопада 1949 р., Rkp VJ Przyb 271/76. Закжевський написав прямо до Жулкевського, прохаючи про допомогу в продовженні його наукової кар'єри, після чого було зроблено розпорядження перевести його до Вроцлава. Інтерв'ю із Закжевським. Не зважаючи на вимоги міністерства, Закжевський зміг залишитися на посаді ад'юнкта в Познані до свого переміщення до Вроцлава у 1953-1954 рр. Він став професором у 1958 р. *Kto jest Kim*, 1120. Його місце в Познані посів молодий марксист Єжи Зіомек, підвищений до професора.

⁴⁶ Гандельсман (1882–1945) навчався у Варшаві, Парижі, Берліні та Цюриху й посів кафедру модерної історії у Варшавському університеті в 1915 р. Він організував десятки дослідницьких проектів, спрямованих на вивчення політичної, соціальної та національної ідеології польської еміграції XIX ст., а також соціоекономічних трансформацій у сучасній Польщі. Гандельсман, єврей і прибічник Пілсудського, був виданий націоналістичними екстремістами з польського підпілля в липні 1944 р. та помер у таборі Дора-Нордгаузен у березні 1945 р. Śródka та Szczawiński, *Biogramy*, частина 1, 1:462-63. Щодо витоків Варшавської школи див.: Gieystor, "Środowisko historyczne," 88.

⁴⁷ Gross, *Polish Society*, 235-36. Куля був студентом Гонсьоровської, що викладала у Варшаві протягом 30-х рр., але по війні оселилася в Лодзі. Після війни Куля став професором у Варшаві. Військовий історик С. Гербст, що став професором у Варшаві в 1954 р., був студентом О. Галецького, Х. Мосьціцького та В. Токажа у Варшавському університеті у 30-х рр. Śródka та Szczawiński, *Biogramy*, частина 1, 1:394, 461-63; 474-77. Арнольд навчав і Гійнтора, і Кеневича у 30-х рр. Будучи цілковитим «опортуністом» у повоєнний період (наприклад, як директор Відділу університетів і науки в міністерстві освіти з 1945 по 1947 рр.), він, однак, не шкодив старим колегам. Генрик Яблонський, пізніше міністр вищої освіти та президент Державної Ради, також був студентом Гандельсмана та відчував лояльність до цього кола. Куля допоміг врятувати Маловіста з Варшавського гето. Інтерв'ю з Кеневичем; Jarocki, *Widzieć jasno*, 72. Інші історики Варшавської школи (Є. Волінський, В. Томкевич та Е. Кіна) працювали разом із Мантойффелем в організації підпільної

освіти: Zahorski, "Środowisko historyków," 169. Волінський та Томкевич навчалися у Варшаві перед війною, відповідно, з Гандельсманом та Галецьким. Кіпа був студентом Ш. Аскеназі, який викладав у Варшаві на початку 20-х рр. і вважається засновником як Львівської, так і Варшавської історичних шкіл. Śródka та Szczawiński, *Biogramy*, частина 1, 1:55, 454; 3:541.

⁴⁸ Він уможливив повернення краківського історика Кароля Бучека до праці за фахом після звільнення останнього з в'язниці, де він відбував термін за звинуваченням в антиурядовій діяльності. Інтерв'ю з Вирозумським. Щодо Арнольдової «допомоги колегам у важких ситуаціях незалежно від їхніх думок і переконань», див.: Keskowa, "Stanisław Arnold," 333.

⁴⁹ Інтерв'ю з Бардахом. Один советський історик, очевидно задоволений тим, що в польському історичному середовищі збереглася глибока професійна основа, написав у своєму звіті, що поляки зробили висновки з «нашого досвіду вульгаризації». Valkenier, "Stalinizing," 121, 129; Горизонтов, «Методологический переворот». Щодо розходжень між Кулею, Гійштором, Мантойффелем та партійними істориками на Першому конгресі польської науки в квітні 1951 р., див.: Hübner, *Polityka naukowa*, 800. Див. також оцінку Мантойффелем «слабкого» виступу молодих істориків з Інституту підготовки наукових кадрів та «доброї постави» советських гостей, «яким ми маємо дякувати за позитивну оцінку методологічного рівня університетських факультетів історії», у APAN-W, III-142, j. 119.

⁵⁰ Мантойффель, якого підтримували професори Б. Леснодорський (ПОРП) та В. Куля, зробив багато, щоби зберегти наукові стандарти в галузі історії в Польській Академії наук, а також зрвати чистки у Варшавському університеті. Він мав особливу майстерність у кадровій політиці та був готовий іти на компроміси, щоби досягнути своєї мети. Інтерв'ю з Кеневичем. Цей Кетман наукових стандартів від історії був відомий багатьом можновладцям у Варшаві, що працювали з ним над реорганізацією викладання історії у вищій школі з кінця 40-х рр. Його часто просили написати рекомендації для наукових промоцій. У березні 1951 р. функціонер Центрального Комітету Петрусевич обгрунтовував пропозицію зробити Мантойффеля заступником директора інституту такими словами: «безпартійний професор Мантойффель ідеологічно чужий для нас, але він лояльно співпрацює з нами й є дуже добрим організатором». AAN, KZ PZPR 237/XVI/31, k. 6.

⁵¹ Роками Мантойффель скромно допомагав колегам, яким загрожувала нова ідеологія, зокрема в KUL. Не менш важливу роль у підтримці істориків з KUL відігравали варшав'яни Стефан Кеневич, Александр Гійштор та Станіслав Герbst. Gapski, *Historie peritus*, 42. Важливою ланкою в цій мережі був також о. Живчинський, студент Гандельсмана та друг Мантойффеля, що викладав у KUL. Живчинський, посередник, що нагадував Вику, підтримував зв'язки з католицькою організацією PAX, включаючи її директора, колишнього фашиста Болеслава Пясецького, і тому примудрявся захищати деяких молодих істориків з KUL. Неопубліковані спогади Мантойффеля, APAN-W, III-142, j. 119; інтерв'ю з Ключовським. Докладніше про PAX див. прим. 67.

⁵² Małowist, "Uwagi," 448.

⁵³ Інтерв'ю з Кеневичем.

⁵⁴ Щодо дискусій, котрі вів із Бобінською Едвард Охав, див. AAN, BP KC PZPR, t. 13, p. 3, k. 189. Щодо заборони обіймати партійні посади у Кракові: Охав до Бобінської, 6 вересня 1950 р., фонд Бобінської, Rkr BJ Przyb. Вольський (1901-1976) пережив дев'ятирічне (1933-1941 рр.) ув'язнення у таборах, і після 1945 р. обіймав високі посади у міністерстві державного управління, ставши міністром у січні 1949 р. Mołdawa, *Ludzie władzy*, 442.

⁵⁵ Бобінська була головою Марксистського історичного товариства у Варшаві (що включало також Корманову, Цибицьку, Серадзького, Шувькіна та Турлейську)

з 1948 по 1950 рр. Вони отримала кандидатський ступінь у Московському державному університеті у 1945 р., обійняла посаду дійсного професора в Кракові в 1950 р., потім була підвищена до асоційованого професора в 1954 р. та повного професора в 1962 р. *Kto jest Kim*, 68; протоколи з листування Бобінської, Rkr BJ Przyb.

⁵⁶ Лист від 4 вересня 1950 р. з листування Бобінської, Rkr BJ Przyb.

⁵⁷ Інтерв'ю зі Згурняком та Гжибовським. Овсінська походила з «невідповідної» родини: її батько перебував у в'язниці з політичних причин, а її мати була співвласницею аптеки. Бобінська «подолала» політичний спротив, щоби зберегти Овсінську на факультеті. Лепший до Зембінського, 4 вересня 1955 р., Rkr BJ Przyb 785/73. Щодо даних про «втручання» Бобінської (зі службовцем міністерства Журавицькою) для того, щоби забезпечити Овсінській участь у «методологічній конференції» у 1951 р., див. листи Овсінської (31 липня 1951 р.) та Казімежа Лепшого (17 липня 1951 р.) до Бобінської у фонді Бобінської, Rkr BJ Przyb. Вона не була запрошена, а неможливість участі в цій конференції могла – з точки зору Лепшого – мати «несприятливий» вплив на кар'єру Овсінської.

⁵⁸ Кендзьорек до Центрального комітету, 18 січня 1951 р., AAN, KZ PZPR 237/XVI/80, k. 92; WPAN-K, sig. 9231; інтерв'ю з Подразою та Вирозумським. Гродецький не тільки не зазнав якоїсь шкоди, а й став у 1953 р. експертом Центральної кваліфікаційної комісії для наукових працівників (що ухвалювала рішення щодо наукових промоцій) та отримав державну премію в 20 000 злотих за працю над історією Силезії. Звіт, написаний місцевим начальником відділу кадрів (членом ПОРП), дозволяє зрозуміти оптимістичне ставлення місцевих партійних функціонерів до «лояльних» професорів. Частина «політико-соціальної та професійної характеристики» Гродецького звучить так: «Як історик економіки, він, звісно, наголошує на вивченні економічних і соціальних відносин, і тому є близьким до марксистських позицій, але в жодній зі своїх робіт він ще не зробив чітких заяв у такому дусі». Важливим компонентом в оцінках Гродецького партійними колами була його робота про Силезію, котра, як видавалося, підтримувала польські претензії на цей регіон. AUJ, особова справа, р. Гродецький.

⁵⁹ Інтерв'ю з Геровським. Жоден із протеже Бобінської того періоду (нинішні професори Бушко, Подраза, Згурняк та Франчіч) не належав до партії. Інтерв'ю з Вирозумським.

⁶⁰ Щодо загальної історії цього інституту, див.: Connelly, "Internal Bolshevization."

⁶¹ Зв'язковою Шаффа у таємній поліції була Юлія Бристигерова. Інтерв'ю з Коваліком. Всі ці колишні студенти IKKN/INS здобули національне або міжнародне визнання. Бялер залишив Польщу у 50-х рр. і обійняв посаду в Колумбійському університеті, де став головним спеціалістом із советської політики. Колаковський і Бачко викладали філософію, а Брус – політекономію у Варшавському університеті, поки їм не було відмовлено у професорстві через те, що вони захищали студентів у березні 1968 р. Всі троє емігрували: Колаковський та Брус обійняли академічні посади в Оксфорді, а Бачко в Женеві. Тадеуш Кронський, близький друг Чеслава Мілоша, викладав філософію у Варшаві до своєї передчасної смерті у 1958 р. Див. розділи про «Тигра» у Мілоша, *Native Realm*. Керстен, Турлейська, Мадайчик та Гольцер стали провідними істориками у Варшаві. Зіманд (польська література) та Ковалік (економіка) були активістами дисидентського руху і стали важливими особами в «Солідарності». Соціолог Генрик Голлянд вдався до демонстративного самогубства, щоби уникнути переслідувань з боку таємної поліції у 1961 р. Його похорон посприяв кристалізації незалежного інтелектуального середовища та внутрішньопартійної опозиції.

⁶² Історик Марія Турлейська скаржилася у листі від 11 грудня 1950 р. до Целіни Бобінської на «неуків», які навчали її, як-от «великий історик» Леон Гросфельд – котрий не міг зробити нічого кращого, ніж запитати, скільки годин на тиждень вона

читає *Матеріалізм та емпіріокритицизм* Леніна; у «зразково організованій системі бюрократичних бараків» студентам не дозволялося працювати вдома, «оскільки тоді за ними не зможуть наглядати»; вони мали з'являтися до інституту щодня о 8:00 ранку. Шафф «спочатку заявив, що вся наука має класове підґрунтя, а пізніше – що вона має класові основи тільки частково, і продовжив видавати різні трюїми. Він постійно змінював свої позиції, але, хоча й робив це розумно, його пояснення залишалися нечітким і схематичним». Листування Бобінської, Rkp VJ Przyb.

⁶³ Він запропонував вивчення польської боротьби за незалежність, ПСП та гегемонії робітничого класу. Щодо цього та інших ранніх проявів польської відлиги у історіографії, див. Stobiecki, *Historia pod nadzorem*, 129-38.

⁶⁴ AAN, ANS 5/12, k. 29. Серед іншого, цей пленум підкреслив потребу зміцнення влади права, тобто, повернення влади, котра була узурпована секретною поліцією, до рук партії. Pełczyński в Leslie, Polonsky, Ciechanowski та Pełczyński, *History of Poland*, 334-35.

⁶⁵ AAN, BP KC PZPR, t. 33, k. 184.

⁶⁶ Одним із прикладів такої ре-уніфікації був філософський інститут Польської Академії наук, де на початку 60-х рр. колишні співробітники Інституту соціальних наук Броніслав Бачко, Лешек Колаковський, Генрик Гінц та Анка Сладковська-Гохфельдова працювали поряд з Анджеєм Валіцьким, Барбарою Скарга, Зигмунтом Огоновським та Лехом Щуцьким. Walicki, *Spotkania*, 68.

⁶⁷ Пелчинський пише, що метою PAX було «сіяти сумніви та розлад серед польських католиків». Очолована колишнім фашистом Болеславом Пясецьким, PAX підтримувала урядову політику й стверджувала, що не існує конфліктів між католицьким ученням і лояльністю до польської комуністичної держави. На благо польських католиків, вона також видавала й продавала значну кількість релігійної літератури. Pełczyński в Leslie, Polonsky, Ciechanowski та Pełczyński, *History of Poland*, 328.

⁶⁸ Гавеман, сам колишній сталініст, знав, про що він говорить. Він заявив своїм слідчим зі Штазі в кінці 60-х рр., що університетський ректор, державний секретар вищої освіти та президент Академії наук, котрі піддали його остракізму десятиліттями раніше, самі були колишніми членами NSDAP. *Fragen*, 85.

⁶⁹ Ессен згадує сім таких випадків. "Akademische Elite," 352.

⁷⁰ Щодо діяльності Лепшого у воєнний період, див.: Tutowicz, *W poszukiwaniu siebie*, 196. У міжвоєнні часи Конопчинський схвалював заходи, спрямовані на обмеження числа євреїв у вищій школі, а після війни він був відсторонений від заснованого ним видання «Польського біографічного словника» й змушений до передчасної відставки.

⁷¹ Щодо цієї кампанії, див.: Pełczyński в Leslie, Polonsky, Ciechanowski та Pełczyński, *History of Poland*, 389-92.

⁷² Листи від 4 січня 1946 р. та 7 січня 1947 р. від професора Берлінського університету Тило до ректора Берлінського університету. UAG, Personalakte 2243. Національний комітет «За Вільну Німеччину» був групою німецьких військовополонених, котра закликала колишніх товаришів по зброї – через радіо та пресу – звільнитися від нацистського правління. Декілька з членів Комітету – Рудольф Бем, Франц Вольгемут, Ернст Гадерманн – відігравали помітну роль у східнонімецькому управлінні освітою. Щодо загальної дискусії, див.: Weitz, *Creating*, 307-8.

⁷³ Вольгемут до Грюнберга, 4 липня 1949 р. MLHA, MfVB 94, Bl. 49; UAG, Personalakte 2243.

⁷⁴ Приблизно 250 студентів були заарештовані, коли вони намагалися організувати бойкот на знак протесту проти цього перетворення. Див.: Connelly, "Ulbricht," 340-41.

⁷⁵ Приблизно одна третина цих ректорів також належала до ССПН. Jessen, "Akademische Elite," 361.

Розділ 9. Університетське середовище

Польські науковці не порівнюють своє минуле з історією сусідніх країн. На їхню думку, роки сталінізму були часом ледве стримуваної руйнації. Полоніст Артур Гутнікевич писав, що польські комуністи «бажали перебудувати і створити щось близьке до досконалості, але в сліпій своїй самозакоханості вони знищили та зруйнували все в своєму середовищі. "Реформуючи", вони позбавлялися людей, часто найкращих, найбільш обдарованих, найвідданіших. Бажаючи навчати у "прогресивному" та "революційному" дусі, вони створили ідеальні, тепличні умови для виховання конформістів, опортуністів та кар'єристів»¹. Говорячи про численні звільнення молодих викладачів, що відбувалися у 1949-1950 рр., історик літератури Ірена Славінська пише, що «шкода, завдана цією чисткою в гуманітарних науках, виявилася довготривалою, а в деяких галузях рани від неї ще не зцілені. Одне, а фактично – декілька поколінь постраждали від того, що були позбавлені можливості слухати лекції та спілкуватися з видатними особистостями, науковцями першого рангу, з широкою ерудицією та високою культурою»².

Той факт, що історик Целіна Бобінська була «відносно» толерантною для свого часу, в сьогоденньому Кракові не має особливого значення. Тут наукова громадськість судить її не за те, що вона зробила, а за те, чого вона не зробила. Упродовж трьох десятиліть вона панувала у сфері вивчення тієї частини польської історії, яка для багатьох видавалася ключовою, а саме – доби поділів, проте студенти уникали її лекцій, які вона читала з російським акцентом. У своїй науковій діяльності вона практично не виходила за вузькі рамки вивчення галицького селянства й написала небагато такого, що продовжувало би зберігати цінність. Бобінська стала повним професором у 50-х рр., в той час, як більш кваліфікований Генрик Верещицький, автор політичної історії модерної Польщі, ніколи не мав професорського звання й пов'язаних із ним нілг, хоча – а можливо, саме тому – що його книга потрапила в число тих небагатьох, які серйозно сприйняли на Заході. Його лекції та семінари мали величезну популярність, почасти завдяки широкому, проблемному підходу до історії, почасти завдяки красі його мови³. Ніхто не може підрахувати збитки від недбалого ставлення з боку некваліфікованого науковця

на зразок Бобінської до кафедри, яку колись очолювали такі видатні особистості, як Юзеф Шуйський та Міхал Бобжинський.

Збитки, завдані соціалістичною державою соціології, розглядає варшавський соціолог Антоніна Клоковська. Вона здобула міжнародне визнання в цій галузі, однак головний її висновок полягає в тому, що «все могло бути гірше». Справді, не весь її час на початку 50-х рр. був витрачений даремно. Соціологія офіційно припинила своє існування, але Клоковська могла працювати в Інституті дослідження преси Юзефа Халасінського. Однак для неї це була затримка, а не задоволення її інтелектуальної пристрасті. У ці роки вона брала участь у невеличких нелегальних семінарах у варшавському помешканні Станіслава й Марії Оссовських, але це були моменти, сповнені страху, і студенти залишали семінар по двоє, щоб не привертати уваги, так само, як вони робили це за нацистів. Клоковська оглядає все, що вона опублікувала в соціалістичній Польщі, й розмірковує, як це можна переписати.

Реалії компромісу

Для кожного, хто розглядає найбільш очевидні прикмети інтелектуальної продукції сталінських років – журнали та книги, навчальні програми, публічні заяви науковців – оцінки Гутнікевича чи Клоковської справді мають надзвичайну вагу. Польські історичні та філософські журнали були перевантажені під саму зав'язку статтями, написаними згідно спрощеної марксистської схеми, «доповідями» про останні рішення партійних з'їздів чи пленумів щодо науки, в той час, як широке коло важливих проблем повністю ігнорувалося. Навіть найбільш «буржуазні» професори вкладають свою науку в прокрустове ложе нової термінології. Зі здивуванням помічаєш, що консервативний медієвіст Роман Гродецький пише про «Класову боротьбу серед польських ремісників і шахтарів», а відомий своєю безкомпромісністю правознавець Ян Гвядоморський вимагає, щоб студенти, готуючись до семінарів, «послідовно застосовували методи історичного матеріалізму»⁴. Його колеги по відділу цивільного права у Вроцлаві, хоча вони також здобули освіту в довоєнних університетах, подібно до нього твердили, що їхні навчальні курси побудовані на «класиках марксизму-ленінізму»⁵.

Польські професори писали бравурні звіти про поїздки до Советського Союзу, публікували заяви, в яких засуджували американську та схвалювали советську міжнародну політику, зрікалися своєї довоєнної науки та засідали в державних комісіях, які тепер централізовано вирішували питання, що колись були ключовими елементами університетської автономії, як-от габілітації⁶. Вони славили

мудрість Сталіна та підлаштовувалися до нових течій: соцреалізму, діалектичного матеріалізму, політичного опортунізму. Дуже рідко вони відкрито критикували режим⁷. Ми бачимо особистостей, які пізніше вважатимуться зразками моральної досконалості, в доволі несподіваній ролі: історик Генрик Верещицький покійно марширує на чолі демонстрацій за «мир» у своєму вроцлавському засланні; краківський лінгвіст Тадеуш Лер-Сплавінський, а також переслідуваний правознавець з Вроцлава Анджей Мичельський співпрацюють із колишнім фашистом Болеславом Пясецьким у встановленні контролю над католицьким тижневиком *Tygodnik Powszechny* в 1953 р.⁸ Приклади публічних компромісів є незчисленими; багато хто вважає, що навіть ректор Католицького університету Любліна, отець Іваницький, зайшов надто далеко в своїх стосунках із представниками Народної Польщі. Впливові представники польської громадської думки тепер обговорюють «зраду кліриків» і стрижуть під одну гребінку інтелектуалів, що «служили народній Польщі»⁹. Професорів, не задумуючись, зображують як складову частину ворожого режиму.

Такі погляди можуть бути поширеними в посткомуністичний період, але вони існували також і в 50-ті рр., і не обов'язково серед правих. Доктор Марія Жеуська, неперевершений до цього дня тлумач лауреата Нобелівської премії, письменника Владислава Реймонта, входила до групи лівих інтелектуалів міжвоєнного Вільно, що включала в себе також С. Єндріховського, Х. Дембінського, Ю. Путраменту та майбутнього віце-міністра освіти Е. Крассовську. Але вона була незалежним лівим інтелектуалом. Коли в 1954 р. її звільнили від викладання, вона проігнорувала пораду консервативно налаштованого Станіслава Пігоня публікуватися в державних виданнях. Наприклад, Адам Шафф і Стефан Жулкевський створили у відповідних інститутах для підданих остракізму науковців можливість перекладати і видавати класичні тексти¹⁰. Саме так Владислав Татаркевич видав Г'юма в перекладі своєї дружини, а Ізидора Домбська переклала і видала том Ляйбніца¹¹. Однак Жеуська, замість того щоб прийняти милість Жулкевського чи Шаффа, вирішила розпродати свою бібліотеку, книгу за книгою, щоб мати час написати «критичні» роботи, навіть якщо їх було неможливо видати.

У листі від лютого 1955 р., відправленого поштою соціалістичної Польщі, вона описує своє рішення Пігоню, який повною мірою скористався з можливостей, наданих режимом: «Чому я продаю свої книги, коли можу заробляти гроші, працюючи над підручниками в Інституті літературних досліджень чи редагуючи тексти? Врешті-решт, як Ви пишете, я могла би це робити, не завдаючи шкоди своїй "науковій особистості"». Спробую це Вам пояснити, і якщо тут чи далі Ви відчуєте

себе ображеним, я прошу пробачення. Ви зачепили щось важливе та болісне, і не лише у моральному сенсі. Як є загальновідомо, усі складові науки в Польщі тяжко постраждали й понизили свої стандарти. Це стало почасти результатом війни, але, можливо навіть більшою мірою, наслідком сучасної політики і взагалі становища, в якому перебуває Польща впродовж останнього десятиліття. У кожній галузі науки справи кепські, але *літературні дослідження лежать у руїнах*. Літературні дослідження стали найбільшою жертвою прихованої деструктивної політики, більшою навіть, ніж філософія, яку ліквідували. Літературна наука була зруйнована через ліквідацію всієї наукової проблематики і перетворення її на рупор вульгарної пропаганди. Можливо, задля маскуванню цієї картини масово видаються статті, підручники та різні словники. Не можна казати, що коректне видання статей та словників не має жодної цінності. Воно є корисним, якщо розвивається поряд із науковою проблематикою у строгому значенні цього слова. Але воно не може замінити собою саму проблематику, а в даній ситуації навіть становить загрозу: обман та анестезія наукової совісті, вичерпання творчої уяви науковців, обмеження інтелектуальної допитливості та інтелектуальної непогамовності. Ситуація жахлива. Видатні професори старшого покоління, багато з яких працювали в часи розквіту польської філології, тягнуться до цього масового видавничого підприємства, як дитина до матусиних грудей»¹².

У цьому критицизмі таки щось було: в 1956 р. філософ Генрик Ельзенберг поскаржився своєму ректору, коли факультет звернувся до міністерства з проханням про його поновлення на роботі. Він завжди вважав викладання тягарем для себе¹³. Жеуська ніколи не повернулася до викладання; можливо, вона вважала такий компроміс надто великим. У 1957 р., під час найбільших свобод епохи десталінізації, вона опублікувала повномасштабну критику на полоністику, розвиваючи думку, що певна кількість науковців були доведені до смерті чиновниками-сталіністами. Наприкінці життя (Жеуська померла в 1982 р., виснажена тривалою нервовою хворобою), вона обірвала контакти з багатьма близькими друзями, почавши вважати їх «продажними»¹⁴.

Однак для викладачів університетів Народної Польщі, особливо в галузі соціальних наук, повністю уникнути компромісу було неможливим. «Безкомпромісні» науковці, як Адам Ветуляні чи Станіслав Пігонь, працювали з центральними державними комісіями, що виносили вердикти щодо їхніх колег чи навчальних програм. Цим самим вони визнавали легітимність структур, які узурпували функції університетів¹⁵. Деякі невеличкі приклади конформізму з боку Яна

Гвядоморського та Генрика Верещицького вже наводилися. Терпіння кожного з цих науковців, засланих до Вроцлава, але мешканців Кракова, було доведене до краю. Вони могли побачити свою майбутню долю на прикладі соціолога Станіслава Осовського чи філософа Владислава Татаркевича, яким було відмовлено у контактах зі студентами, і які стали маргіналами у науковому світі. Однак навіть вони не відкинули повністю співпрацю з державою: перший, наприклад, був членом редколегії журналу Адама Шаффа «Філософська думка» («*Mysl Filozoficzna*»), а другий надавав своє ім'я виданням Шаффа з класичної філософії і, в певному сенсі, легітимізував їх.

Навіть Марія Жеуська, для якої комуністична держава стала історичним втіленням зла, завдячувала своєю посадою цій державі. Вона дістала посаду ад'юнкт-професора у Варшавському університеті у 1948 р. не за звичайними академічними процедурами – тобто, за запитом своєї кафедри – а за призначенням Міністерства освіти. Працівники кафедри, на відміну від Жеуської, переважно консервативних та римо-католицьких переконань, боялися її особистої дружби з заступником міністра Крассовською, вважаючи Жеуську «політичною підсадкою». Завідувач кафедри, професор Боровий, інструктував інших молодих викладачів підтримувати «найбільш пристойні стосунки» з Жеуською, щоб «зберегти можливості для нормальної роботи». Іншими словами, їм рекомендували йти на компроміси з безкомпромісним. Один із студентів Борового зауважував, що критика Жеуської у 1957 р. була популярною в той час, коли «умовою успіху була добра пам'ять про минуле одних людей і забудькуватість про своє власне»¹⁶. Стійка недовіра цього студента до Жеуської показує, як ендемічний страх перед сталінізмом набував власної динаміки розвитку та успішно отруював людські стосунки; усі ті, хто не входив до католицького *środowiska* навколо Борового, були не лише чужими, але й потенційними ворогами.

Protekcja: професори захищають один одного

Питання для університетських професорів, таким чином, полягало не в тому, чи треба йти на компроміс, а в тому, як саме цього досягти. Спектр можливостей виглядав доволі широким: від тих, хто наглядав за співпрацею з державою, подібно до Стефана Жулкевського, Жанни Корманової та Адама Шаффа, до старих науковців, які, здавалося, прийняли нову віру й визначали ціну компромісу, подібно до Казімежа Вики, Тадеуша Мантойффеля та Юзефа Халасінського; нарешті, існувала строката більшість непартійних професорів, кожен із яких ішов на невеличкі угоди й сподівався на кращі часи. Часткове

співпадіння інтересів науковців із державними, особливо у справі прискореної підготовки спеціалістів для відбудови Польщі чи в пропагуванні польськості на нових західних територіях, допомагало полегшити цю співпрацю. Цілком зрозуміло, що саме режим сподівався отримати від неї. Участь відомих учених, як-от філософа Тадеуша Котарбінського чи філолога Людвіка Гіршфельда, у фінансованих державою конференціях та конгресах, їхня викладацька робота в державних університетах чи прийняття ними державних нагород створювали образ професури, яка підтримує Народну Польщу. Ще більше значення, як уже зазначалося, мало те, що режим сподівався використати знання цих учених для підготовки нової генерації науковців. Але мемуари та інтерв'ю показують, що багато вчених також сподівалися отримати щось взамін за свою готовність до співпраці. Коли так, то що саме?

У найбільш загальному сенсі готовність до співпраці означала, що професори зберігали контроль над університетами та могли використовувати своє становище, щоб захищати один одного. Партії не вдалося розірвати цупку мережу професійного впливу та дружніх стосунків, що об'єднувала студентів, викладачів і колег на території всієї Польщі, в усіх академічних дисциплінах. Коли у професорів виникали проблеми з владою або між собою, вони зверталися до друзів та друзів своїх друзів. Ці зв'язки простягалися до державної адміністрації, в відомстві якої перебував університет. Такого роду практика мала менше значення в модернізованіших спільнотах Богемії та Східної Німеччини, у жодній з яких не було традицій антидержавної конспірації, не кажучи вже про повстання. Після чисток 1945 р. та пізнішої еміграції до Західної Німеччини мережі академічних стосунків у галузі соціальних та гуманітарних наук Східної Німеччини виявилися значною мірою розірваними, а джерелом влади, впливу та легітимності невдовзі стала партія. Упродовж 50-х рр. були задіяні механізми, які покращували роботу недосконалих засобів контролю. У чеських землях традиція не переривалася довгий час, особливо у медицині та природничих науках, але й там старі мережі впливу, якими були пронизані чеські факультети соціальних наук, майже всі припинили своє існування.

У пошуках «протекції» польські професори зверталися безпосередньо до вищих міністерських і партійних функціонерів. Не дивно, що можливості для цього найчастіше виникали на факультетах, які постачали чиновників для державного апарату, тобто юридичних. Найбільш вражаючою була «протекція», якою користався краківський спеціаліст з історії права, католицький вчений Адам Ветуляні. Коли в 1949 р. йому загрожувало переведення в інше місце, в справу

втрутився його колишній студент, а на той час прем'єр-міністр, Юзеф Циранкевич¹⁷. Наприкінці 40-х рр. колега Ветуляні Єжи Лянде майже щотижня спілкувався з двома колишніми студентами свого семінару, які піднялися до посад заступника міністра та державного секретаря, Чеславом Новінським та Леоном Куровським, щоб полагодити такі справи, як відпустки, призначення викладачів та офіційне затвердження габілітацій. Цей ланцюг зв'язків простягався до юридичних факультетів Торуня та Лодзі, де викладали інші учні Лянде¹⁸. Він поширювався до Варшавського університету та професора Генрика Пентки, який навчався разом із Лянде під керівництвом Леона Петражицького у Санкт-Петербурзі. Петражицький викликав у своїх студентів прихильність, що межувала з благоговінням; властиві йому лібералізм і толерантність були перенесені на семінари Лянде у Вільно та Кракові, об'єднуючи марксистів Новінського чи Казімежа Опалека з соціологом-антикомуністом Адамом Подгурецьким¹⁹. Можливо тому, що марксизм завжди був частиною його світу, Лянде не боявся мати справу з сильними світу цього з Варшави, наприклад, світилом у галузі юридичних наук професором Стефаном Розмарином: «Маркс та Енгельс, безперечно, висловили цінні, хоча й недостатні думки про право та державу, але сформулювати повну теорію з їхніх тез неможливо... чи не доцільнішим було би доповнити їхню роботу більш сучасними теоріями?»²⁰

Як Лянде був відданий Петражицькому, так його студенти були віддані йому; вони писали йому, своєму *mistrz* (учителю), із сумішшою шанобливості та особистої близькості, характерною для патерналізму Старого Світу. Казімеж Опалек, вступивши до ПОРП у 1951 р., з легкістю відмахнувся від звинувачень у тому, що він мало що робить для ідеологічного «впливу» на Лянде, заявивши своїм кураторам, що Лянде є людиною «похилого віку», і його слід залишити у спокої²¹.

Професори-гуманітарії використовували також контакти у партії та державному апараті. Наприклад, і Тадеуш Мантойффель, і Казімеж Вика, які мали тверду репутацію науковців, що йшли на «співпрацю», використовували свій вплив у партійних колах, щоб відмінити примусові переведення своїх колег з одного університету до іншого. Ці два науковці вважали, що вони пішли на поступки режиму й заслуговували на щось навзаєм. У січні 1955 р. Мантойффель написав до свого колеги, історика Казімежа Піварського, що змушений був їздити на роботу з Познані до Кракова, починаючи з 1950 р., що настав час «використати Краузе» (Броніслав Краузе, співробітник Центрального Комітету, відповідальний за ділянку історичних студій) у «спробах повернути Вас до Кракова». Зі свого боку, Мантойффель доклав зусиль, щоб «налаштувати» Краузе «прихильно»²². Наступного

року Казімеж Вика звернувся до Стефана Жулкевського з приводу повернення до Кракова Піварського та Генрика Верещицького. 7 липня Жулкевський написав: «щодо Піварського та Верещицького, я із задоволенням підтримаю Ваші пропозиції... Я зроблю відповідні кроки, оброблятиму [заступника міністра вищої освіти Євгенію Крассовську] і боронитиму справу [będę urabiał Krassowską i bronił sprawu]»²³. 11 серпня 1956 р. – тобто, ще до великих жовтневих змін – Міністерство вищої освіти перевело Генрика Верещицького назад до Кракова. Піварський послідував за ним через місяць²⁴.

Protekcja: професори захищають науку

Переведення професорів було лише однією, найбільш помітною з усіх несправедливостей щодо університетів. Більш серйозний удар був спрямований проти майже незахищеного молодшого науково-викладацького складу. У липні 1950 р. міністр вищої освіти Адам Рапацький поскаржився на зустрічі, організованій Центральним комітетом ПОРП, що «політичні настрої асистентського складу [kadra asystencka] є навіть гіршими, ніж у професорів». Режим застосував подвійну стратегію, щоб залагодити ситуацію. З одного боку, він створив механізми, які мали б гарантувати входження до професури лише політично надійних науковців. Професори, як і раніше, рекомендували асистентів професорів, а факультети все ще проводили габілітації, але реальне призначення залежало від рекомендацій місцевих партійних організацій, а службове просування – від невеликої купки професорів з «Центральної кваліфікаційної комісії наукових працівників» у Варшаві. З другого боку, влада намагалася провести чистки серед асистентів та ад'юнкт-професорів.

Проте, зазнавши невдачі в організації чисток серед посадових професорів, державі довелося приборкати власні амбіції. У цей початковий період конфлікти зосереджувалися майже виключно у галузі соціальних і гуманітарних наук²⁵. До університетів потрапила певна кількість некваліфікованих науковців, але оскільки деякі старі професори наполягали на збереженні та застосуванні академічних стандартів, партія була змушена проштовхувати своїх кандидатів, наприклад, з марксизму-ленінізму, на менш поважні, другорядні ролі, особливо на посади «заступників професорів» (*zastępca profesora*). Ні партія, ні професура не могли в даному разі здобути повну перемогу, тому процвітав принцип «ти – мені, я – тобі»; наприклад, у 1955 р. один історик лівого спрямування (хоча і безпартійний) був прийнятий на історичний факультет у Кракові, щоб «урівноважити» вихідця з австрійської аристократії Емануеля Ростворовського²⁶.

Центральна комісія повинна була стежити за тим, щоб жоден політично ворожий кандидат не пройшов до професури, і вона продовжувала виконувати цю функцію; лише після початку десталінізації у 1955–1956 рр. такі люди, як Станіслав Стомма чи Ірена Славінська, змогли нарешті отримати звання, на які заслуговували. Але присутність професорів, які знали один одного та поділяли наукові стандарти, що стояли вище від ідеології, перетворила Центральну комісію на своєрідну форму «контролю за якістю», обмежуючи можливість будь якого факультету проштовхувати своїх політичних протезе. Партійні й непартійні професори спільно стояли на сторожі академічних стандартів, оскільки, як із сумом зазначив доповідач Центрального комітету, члени партії «не бажали наражатися на неприязнь» своїх колег. Процес упровадження членів ПОРП до академічної спільноти розгортався до смішного повільно: з 302 промоцій на посади доцента чи професора, затверджених Центральною комісією між 1951 та 1954 рр., члени партії отримали 42 місця²⁷.

На вкрай політизованих юридичних факультетах академічні стандарти витримувалися навіть у zenіті польського сталінізму, в 1953–1954 рр., тобто в часи, коли, за словами головного спеціаліста з історії права Адама Ветуляні, «вимоги до кандидатів на наукові звання істотно знизилися». Наприклад, у 1954 р. Центральна комісія затримала дві політичні промоції на юридичному факультеті Вроцлавського факультету: доктора Єжи Фаленчака (римське право) та доктора Кароля Чінчіо (кримінальна процедура). Професори С. Слівінський, В. Осуховський та К. Колянчик зупинили просування Фаленчака (ПОРП) та зірвали спроби Міністерства вищої освіти та Вроцлавської партійної організації просунути Чінчіо (ПОРП) на посаду доцента. Праця першого мала полемічний характер й не могла бути визнаною «творчим науковим досягненням»²⁸. Робота другого, яка мала стати кандидатською дисертацією (*praca kandydacka*), складалася зі 113 сторінок, включаючи примітки та список джерел. На цю роботу до березня 1955 р. було написано три відзиви: два позитивні (з Вроцлава) та один негативний. Професор Слівінський з Центральної кваліфікаційної комісії визначив, що ці відзиви були надто лаконічними, щоб на їхній підставі можна було прийняти рішення. Він та два інші експерти – Л. Шафф і В. Вольтер – дали однозначно негативні відзиви про роботу Чінчіо, оскільки вона не додавала нічого нового до вже існуючих знань і не містила «нічого нового з точки зору теорії». Вольтер написав, що «автор трактує свою наукову роботу як лекцію для аспірантів, а не як критичне дослідження». Нова спроба міністерства підвищити Чінчіо у листопаді 1956 р. також провалилася²⁹.

Protekcja: професори захищають студентів

Другим компонентом партійної стратегії були чистки асистентів та ад'юнкт-професорів, яких у місцевих партійних організаціях вважали небажаними³⁰. У 1948 р. Стефан Жулкевський зажадав від представників партії в університетах списки «тих асистентів професорів (особливо на гуманітарних факультетах), яких слід звільнити, з уваги на їхню політичну позицію та незначну цінність як науковців»³¹. Це була частина ідеологічного наступу, відома як «Акція N»³². Акція N привела в дію мережі впливів, завдяки яким старші професори захищали своїх молодших колег. І, як це траплялося майже з кожним партійним «наступом», обмежений ентузіазм і змішані лояльності державних та партійних функціонерів пом'якшували дію анонімних розпоряджень центру.

Торунський університет ім. Н. Коперніка, з позірною обережністю перенесений з Вільно, зазнав найбільших спустошень унаслідок Акції N. Як уже зазначалося раніше, це був єдиний університет, що мусив утратити свій юридичний факультет (з 14-ма інститутами), а його гуманітарний факультет до 1956 р. був позбавлений усіх дисциплін, окрім історії та польської мови³³. Восени 1949 р. до Торунського університету надійшов не підписаний лист із Міністерства освіти, згідно з яким одинадцять асистентів професорів повинні бути звільнені, вірогідно, через «буржуазні» ухили, хоча причини цього в листі не пояснювалися. Але в справу включилася місцева професура. Були вжиті заходи, щоб шість осіб із звільнених продовжили працювати асистентами професорів, без будь-якої перерви трудового стажу, причому троє з них – в Торуні. Хоча про чистки офіційно не розголошувалося, про них стало відомо в усій Польщі, і в 50 рр. трьом постраждалим надійшли запрошення продовжити викладання у Люблінському католицькому університеті. Крім двох осіб, усі одинадцять змогли зробити академічну кар'єру³⁴.

Хоча, як виглядає, торунські репресії не мали прецедентів, але вони не залишилися поодиноким явищем. У інших місцях міністерство демонструвало свою силу, відкидаючи десятки габілітаційних подань; наприклад, лише щодо краківського юридичного факультету до травня 1949 р. було зроблено п'ять подібних відмов³⁵. Було ще багато інших поодиноких спроб припинити діяльність небажаних осіб на рівні асистента професора, однак у більшості випадків професорам вдавалося захистити своїх студентів, особливо тих, хто мав блискучу кваліфікацію. Численна польська академічна спільнота, величезна потреба у викладачах та постійний брак кваліфікованих «прогресивних кадрів» – усе це грало на руку професурі, яка готова була використати

свої численні знайомства та дружні стосунки. Дійсно, професорські зв'язки функціонували подібно до інформаційного ринку: науковець, що не мав жодних шансів в одному місці, був незамінним у іншому³⁶.

Приклад Торуня показує, як працювали подібні мережі зв'язків і як непартійні професори могли не лише зберігати своїх незахищених молодших колег на робочому місці, а й утримувати догматичний марксизм на маргінесі польського академічного життя. Вальдемар Вуазе, жертва Акції N, був надзвичайно багатообіцяючим спеціалістом з історії права, людиною виняткової волі, проте після отримання негативних характеристик і закриття юридичного факультету він не мав майбутнього в Торуні. Університет надав Вуазе посаду в бібліотеці, поки його професор, ректор Торунського університету Кароль Кораній, шукав для нього інші можливості. У 1951 р. він написав для Вуазе рекомендаційний лист до Варшавського університету, котрий, якби польська бюрократія працювала хоча б у половину сили, не давав би жодних шансів на успіх. Але професор історії права у Варшавському університеті, Юліуш Бардах, знав і поважав Коранія; більше того, Кораній був близьким до наукового керівника Бардах, Адама Ветуляні з Кракова³⁷. Ось таким чином класовий ворог доктор Вуазе був прийнятий на роботу і дістав можливість завершити свою професійну підготовку в період піку сталінізму, і жодному з лінивих та безликих бюрократів, що зламали його кар'єру в Торуні, не могло спасти на думку, що він займатиметься викладацькою і дослідницькою діяльністю прямо під їхніми вікнами у Варшаві³⁸.

Тепер, коли Вуазе став частиною мережі особистих зв'язків, він міг використовувати свій вплив для допомоги іншим науковцям, що не перебували в партії. Навесні 1953 р. він був залучений Бардахом у якості секретаря для виставки «Ренесанс у Польщі» і зміг поспілкуватися з низкою видавців, маючи на меті прискорити друк кількох робіт свого колишнього львівського викладача, що на той момент перебував у Кракові, Людвіка Ерліха. Він використав свою посаду, щоб домогтися від члена організаційного комітету виставки, Стефана Жулкевського, листа на підтримку Ерліха³⁹.

Здавалося б, у ПОРП були всі засоби для реформування кафедри полоністики в Торуні. Завдяки Акції N двоє провідних учених-немарксистів з Вільно, І. Славінська та Ц. Згожельський, були змушені залишити університет – вони знайшли притулок у Католицькому університеті в Любліні – а потім один за одним троє з чотирьох професорів цього факультету припинили свою діяльність між 1950 і 1952 рр. Четвертий, професор Конрад Гурський, був відправлений у відпустку на невизначений термін у 1950 р.⁴⁰ Унаслідок цього доктор Артур Гупнікевич, переконаний не-марксист, інтерпретатор творчості

письменника Стефана Жеромського, залишився працювати разом із непартійним асистентом професора, доктором Боженою Осмульською, професором Броніславом Надольським (ПОРП) та магістром Славоміром Роговським (ПОРП), про якого навіть Стефан Жулкевський відзивався як про «слабкого науковця [та] інтригана і кар'єриста». Місцевий партійний комітет хотів позбавитися Гутнікевича, а місцева преса проголошувала, що «товариші з Торунського університету розраховують, що міністерство стане поряд з ними в цій запеклій ідеологічній боротьбі»⁴¹. Невеличкі групи студентів зривали лекції Гутнікевича, хоча більшість студентів залишалися цілком лояльними і виконували його методологічні та інші рекомендації в процесі навчання⁴².

Але, очевидно, через брак викладачів, а також завдяки незвичайному таланту викладача й науковця, а також підтримці старої професури, Гутнікевича виявилось неможливо усунути, і він залишається у Торуні до сьогоднішнього дня⁴³. Він міг стати ізольованим серед торунських полоністів, але його неможливо було ізолювати в ширшій академічній спільноті. Його декан, професор Гошовський – він, як і Гутнікевич, колись працював у Львові – і деякі інші історики, що залишилися після 1950 р. (Кароль Гурський, Ядвіга Лехіцька) заступилися за нього, як і його колишній консультант зі Львова, професор Флоріан, що викладав у Вроцлавському університеті. У 1954 р. Флоріан розповів своєму колезі з Кракова, Казімежу Виці, про таланти й тяжке становище Гутнікевича, і Вика на початку політичної «відлиги» запросив Гутнікевича на зустріч в Інституті літературних досліджень у Варшаві. Присутні науковці оцінили роботу Гутнікевича («Жеромський та натуралізм») як оригінальне дослідження найвищого рівня. До Торуня прибула міністерська комісія з семи осіб, щоб проінструктувати членів партії щодо стосунків із Гутнікевичем. У лютому 1956 р. Центральна кваліфікаційна комісія у Варшаві остаточно затвердила його призначення доцентом⁴⁴, а після польського Жовтня до виконання викладацьких обов'язків повернувся Конрад Гурський. Спільними зусиллями Гутнікевич і Гурський формували нове покоління спеціалістів із польської літератури в Торуні⁴⁵.

Як свідчить приклад Вуазе, неформальні зв'язки безпартійних науковців мали особливе значення в тих випадках, коли в сталінські роки треба було дати можливість ідеологічно «чужим» професорам друкувати свої праці. Тадеуш Мікульський, «прогресивний» професор польської літератури у Вроцлавському університеті, обіймав ключову посаду редактора «Літературного журналу» («Pamiętnik Literacki») та підтримував дружні й професійні контакти з такими різними

особистостями, як Стефан Жулкевський і Ян Котт з одного боку, а також зі своїми вчителями Станіславом Пігоном і Юліушем Клейнером – з іншого. Подібно до Казімежа Вики, Мікульський був провідною силою у марксистській літературній критиці й, як і Вика, він цінував свою незалежність й залишався поза партією. Він також цінував, а можливо, й усе ще потребував, схвалення з боку свого вчителя, і тому писав до Пігона в середньому двічі-тричі на місяць аж до своєї передчасної смерті у 1958 р.⁴⁶ Мікульський виступав у ролі посередника між Пігоном і цензорами; одного разу, наприклад, він прибрав слово «заслужений» (*zasłużony*), яке Пігонь вжив, описуючи орден єзуїтів, але в більшості випадків залишав текст без змін. Подібним же чином Пігоню допомагав із публікаціями Роман Поллак з Познані, його близький друг зі студентських часів у Кракові до Першої світової війни, що мав контакти у Західному інституті в Познані⁴⁷.

Можливості для публікації у безпартійних і навіть підданих остракізму професорів у ці роки залишалися – порівняно – справді вражаючими. Конрад Гурський і Тадеуш Чежовський були усунені від викладання, але кожен із них між 1949 та 1955 рр. опублікував більше двадцяти статей, розділів монографій та рецензій. Чежовському і Генрику Ельзенбергу на початку 50-х рр. вдавалося друкувати свої праці за кордоном⁴⁸. Це правда, що журнал Шаффа «Myśl Filozoficzna» виступав із нападками на непартійних філософів Тадеуша Котарбінського та Казімежа Айдукевича, але він також давав їм можливість для публічної відповіді, яка аж ніяк не виглядала вульгарною «самокритикою»⁴⁹. Хоча Гутнікевича й піддавав різкій критиці колишній студент робітничого походження в місцевій торунській пресі, в ній залишалося місце і для конструктивного обговорення його робіт; наприклад, поет Збігнев Герберт, виступаючи під псевдонімом, назвав Гутнікевича «видатним ученим». Зайвий приклад неефективності польської бюрократії. Гутнікевич і сам мав можливість писати для місцевої преси та видання РАХ «Dziś i Jutro» («Сьогодні та завтра»): з 1949 по 1955 рр. він опублікував понад двадцять робіт¹.

Професорська родина

Світ науки, однак, не обмежувався лише професійними успіхами та публікаціями. У Польщі структури модерної держави, та й уся модерна інфраструктура в цілому – як-от залізниці та бюро подорожей – були відносно слабо розвинені, а особисті стосунки обтяжені проблемами, які в країнах, розташованих на захід, зазвичай вирішувалися за допомогою засобів, що не потребували персональної

близькості. Епоха соціалізму перетворила особисті зв'язки на необхідність в усіх країнах Центрально-Східної Європи, але особливої ваги вони набули в Польщі, де соціалізм трактувався без надмірної серйозності, а властиві йому механізми функціонували найгірше. Тому наукове снівтовариство тут поєднувало в собі зв'язки між старими приятелями, прикмети професійної гільдії та розгалуженої родини, вирішуючи питання, пов'язані з забезпеченням продуктами, проведенням відпустки, піклуванням про пенсіонерів і вдов², житлом, поїздками за кордон³ і навіть матримоніальними справами.

Роман Поллак, перебуваючи в 1951 р. в пансіоні «Анна-Марія» поблизу зимового курорту в Закопаному, куди він потрапив завдяки особистим зв'язкам Станіслава Пігоня, познайомився там із його племінницею Басею. «Бася викликала мое захоплення своїм здоровим глуздом і врівноваженістю. Ось де твердий характер і непохитні манери! Мушу зізнатися Вам, що я вже готовий почати з Вами переговори від імені мого Єндруся з метою укладення шлюбу, оскільки не бажаю, щоб хто-небудь іще стартував у цій справі. Перш ніж зробити перші обережні кроки в напрямку переговорів з її бабцею, а потім і матір'ю, я хотів би спочатку дістати запевнення у Вашій прихильності і попросити Вашої підтримки. Але поки що нехай це лишиться між нами»⁴.

Цілісність польського академічного середовища мала, в основному, персональний характер; окремі його сфери пов'язувалися стосунками між студентами й наставниками, що межували з благоговінням. Поллак і Пігонь, як і провідні фахівці в галузі польської літератури у Варшаві В. Боровий, Ю. Кжижановський та М. Брамер були студентами Станіслава Віндакевича (1863-1943) під час їхнього навчання в Краківському університеті. Познанський колега Поллака Зигмунт Швейковський був студентом краківського колеги Пігоня Юліуша Клейнера, як і провідний торунський спеціаліст у цій галузі Казімеж Гурський та видатний молодий історик літератури з Кракова, марксист Генрик Маркевич. Усі головні фахівці в галузі польських студій 40-50-х рр. були або студентами, або студентами студентів Станіслава Тарновського (1837-1917), що обіймав посаду професора в Ягеллонському університеті з 1871 р.⁵

Подібним чином професор Казімеж Твардовський (1866-1938) зі Львівського університету, харизматична фігура «безкомпромісної чесності», був родоначальником сучасної польської філософії. За словами З. А. Йордана, Твардовський «навчав особистим прикладом не меншою мірою, ніж своїми лекціями та семінарами. Він залишив по собі спадщину, цінність якої неможливо оцінити лише в інтелектуальних категоріях: невидиму енергію, котра, раз пробуджена,

оволодівала розумом кожного, кого вона вражала і хто, своєю чергою, передавав її в зростаючій кількості іншим. Твардовський був одним із тих людей, які, будучи мало відомі за межами своїх університетів чи колами своїх колег, здійснювали широкий і помітний вплив на життя нації, до якої вони належали»⁶.

Стосунки студентів і викладачів доповнювалися й ускладнювалися наявними родинними зв'язками. Поллак видав свою доньку за протеже свого колеги історика Казімежа Тименецького – Тадеуша Чесляка. У списках семінарів і інститутів Познанського університету постійно подибуємо одні й ті самі прізвища: брати Альфонс і Зенон Кляфковські обіймали посади асистентів професора публічного права; директор інституту етнології, професор Е. Франковський був одружений зі своїм ад'юнктом, Марією; директор інституту стародавньої історії Й. Костшевський був батьком і одночасно науковим керівником асистента професора свого інституту, Богдана. Зигмунт Швейковський очолював кафедру польської літератури, а його син Єжи – ботаніки. На юридичному факультеті Едвард Тайлор викладав економіку, а його син Леон був ад'юнктом професора по кафедрі цивільного права. Маріян Войцеховський працював асистентом професора в історичному семінарі, а його батько Зигмунт викладав історію права. Батько Зигмунта, своєю чергою, був професором польської літератури у Львові. Університети в повоєнній Польщі тяжіли до самовідтворення не лише в академічному, а й у біологічному сенсі цього слова.

Краків був «взаємопов'язаним» іще більшою мірою. Структура самого міста змушувала університетських співробітників бути в постійному професійному і особистому контакті. Вони жили й працювали в надзвичайно вузькому просторі; від головних університетських приміщень до будь-якого пункту в межах периметра міста до 1914 р. було не більше 15-20 хвилин нішої ходи. Коли місто розширилося в 20-х рр., університету було передано низку житлових будинків по кільцевій дорозі, що оточувала старе місто. Таким чином, весь персонал залишався в університетській орбіті навіть у неробочий час. Десятки старших і молодших співробітників проживають тут до сьогодні. Приміром, нинішній ректор університету Александр Кой мешкає в тій самій квартирі, що його попередник доби сталінізму Теодор Мархлевський⁷. Проте дістав він цю квартиру не як ректор, а як чоловік доньки Мархлевського, професора Анни Мархлевської-Кой. Сам же Мархлевський був сином Леона Мархлевського, ректора університету в 30-х рр. Ягеллонський університетський календар на 1947-1948 рр. включає в себе прізвища понад 80 снівробітників, що були близькими родичами, і десятки тих, чії родинні зв'язки були

більш віддаленими⁸. Серед нинішніх членів академічної громади Кракова постійно подибуємо нащадків старшої генерації: донька Казімежа Вики також викладає на кафедрі польських студій; син Адама Ветуляні – професор фармакології; племінник Яна Гвядоморського, Генрик Шарський – професор анатомії Ягеллонського університету, нині пенсіонер; син Константи Гжибовського Станіслав викладає історію у Вищій школі педагогіки, а його кузен Стефан – професор-юрист, колишній ректор, тепер на пенсії. Гжибовський узяв дружину з впливової родини Естрейхерів, з якої вийшло кілька поколінь професорів Ягеллонського університету⁹. Медичний факультет залишається майже недоступним для всіх тих, хто не належить до «родини».

Цупке павутиння взаємних стосунків майже не дозволяло відділити особисті інтереси від наукових. Серед польських професорів непорозумінь було не менше, ніж у будь-якій іншій академічній громаді, але шкоду, яку шановні вчені могли би заподіяти один одному, відчутно пом'якшували поширені сподівання вірності, обов'язку щодо студентського товариства (чийхось «побратимів») і вчителів (чийхось «батьків» і «дядьків»). Відомості про порушення такого обов'язку негайно ставали надбанням усієї громади. Як і в родині, навіть ті, хто зневажали одне одного, керувалися певними нормами. Впливовий мовознавець Тадеуш Лер-Сплавінський, автор роботи про польські славістичні студії, був розлючений критичним відзивом про неї доцента Генрика Батовського. У листопаді 1949 р. Лер-Сплавінський попросив вивести його самого зі складу всіх тих комісій, членство в яких давало йому можливість написати офіційний відзив на Батовського, що саме тоді подавався на професора. Він не бажав давати підстави для можливого осуду своєї поведінки з боку академічної громади¹⁰.

Вороже політичне оточення лише посилювало відчуття цієї солідарності. Коли в 1955 р. роздратування, викликане його рецензією, змусило Станіслава Пігоня запропонувати Конрадові Гурському з Торуня припинити їхні стосунки, останній відмовився, заявивши, що їхня «відповідальність перед суспільством» не дозволяє цього зробити:

«Звичайно, якби це трапилося в довоєнні роки, ніхто би не турбувався, але тепер, коли ми обидва належимо до жменьки католицької інтелектуальної еліти, що перебуває під гнітом ворогів релігії та церкви, розрив між нами може стати скандалом для католицького суспільства і втіхою для атеїстичного табору... Ми чимось подібні до подружжя, яке не любить одне одного і не може жити разом, але не розлучається, щоб не дати розгорітися публічному скандалу»¹¹.

Коли в 1952 р. в журналі Адама Шаффа *“Myśl Filozoficzna”* з'явилася нищівна рецензія на роботу Казімежа Твардовського, один із студентів останнього, ректор познанського університету Казімеж Айдукевич, спитав Шаффа, як би він «реагував, якби хтось написав про його шанованого батька так, як [Генрик] Голланд написав про професора Твардовського». Питання не було з розряду цілком академічних, оскільки Айдукевич доводився Твардовському зятем¹².

Політичні звинувачення в ці часи найчастіше могли озвучуватися студентами та асистентами професорів, проте лише в поодиноких випадках – самими професорами. У коротку добу лібералізації після жовтня 1956 р. факультети несподівано для себе з'ясували, що в їхньому розпорядженні знаходяться конфіденційні партійні документи. Один із близько тридцяти професорів кафедри історії Варшавського університету, як з'ясувалося, писав доноси на своїх колег. Цією особою виявилася Жанна Корманова, що свого часу пройшла перепідготовку в Советському Союзі. Вона була публічно знеславлена в 1956 р. істориком права, членом ПОРП Богуславом Леснодорським¹³. Серед сотень державних і партійних документів, як і численних записів розмов, було знайдено ще одне політичне звинувачення, висловлене членом професорської колегії, а саме – краківським професором Б. Скаржинським проти свого колеги з Лодзі, біолога Й. Конорського в 1949 р. Проте ця заява була зроблена в Москві й адресована советським організаторам торжеств на честь І. Павлова. Скаржинський міг припускати, що йому не доведеться відповідати за свій вчинок перед власними колегами¹⁴. Вдома, в Польщі, професори в найгіршому випадку поводитися нейтрально, наприклад, ухиляючись від протестів із приводу політичної дискримінації. Проте, як уже зазначалося, часто соціалісти, як Целіна Бобінська, Теодор Мархлевський чи Константи Гжибовський, робили що могли для захисту своїх громад – у тих вузьких рамках, що тоді існували¹⁵.

Старі професори як викладачі

Таким чином, професура спромоглася створити певні умови для свого виживання та відтворення. Проте повернімося до питання, поставленого раніше: яке значення мало збереження професорських традицій для основного виду університетської діяльності – взаємин між викладачами й студентами? Найпростіша відповідь може бути такою: в рамках нових вимог і правил стара професура могла продовжувати викладати й давати оцінку студентським роботам майже так, як вона це робила раніше, навіть у соціальних науках, у тому числі тих, які зазнали перерви в своєму розвитку, як-от у соціології. На початку 50-х років

соціологи, антропологи, правознавці, зокрема Ю. Халасінський, К. Добровольський, Т. Щуркевич, Є. Лянде мали можливості обговорювати роботи соціологів у курсах із суміжних дисциплін. У своєму лекційному курсі «Історія докапіталістичних формацій» в університеті Лодзі Халасінський знайомив студентів із роботами Монтеск'є, Локка та Малиновського¹⁶. У 1950-1951 рр. Лянде все ще читав курс соціології та приймав екзамени, включаючи до обов'язкового читання роботи Віко, Дюркгайма, Г. Тарда, Зіммеля, Гізо, Конта, П. Лілієнфельда та Спенсера; хоча в цьому списку був і Маркс, викладач радив своїм студентам не сприймати марксизм як «догму». У семінарі 1951-1952 рр., присвяченому філософії права, Лянде протиставляв погляди Маркса та свого вчителя Петражицького, приміром, на проблему походження права. До списку рекомендованої ним літератури при цьому не було включено жодної роботи Маркса, Енгельса чи Леніна, а праці радянських авторів узагалі не згадувалися¹⁷.

Різнманітні базові курси права у Кракові мали такий же ліберальний характер. В 1951-1952 академічному році колега Лянде, Людвік Ерліх, читав двосеместровий курс із історії міжнародного права; про советські підходи до проблеми він згадав лише в двадцять восьмій лекції 13 листопада, в такий спосіб: «Сьогодні, відповідно до рішення вченої ради юридичного факультету, я висвітлюватиму роботи советських дослідників міжнародного права». Наступного дня він повернувся до свого власного плану й надалі в його курсі ні марксистські, ні советські теорії вже не обговорювалися; Жовтнева революція навіть не згадувалася, не кажучи вже про те, щоб надавати їй якесь особливе значення в історії людства. Ерліх із самого початку визначив свою провідну методологію як «неопозитивізм»¹⁸. Професор Тадеуш Сільницький викладав канонічне право в Ягеллонському університеті на початку 50-х рр. Він особливо докладно говорив про загрози для «свободи совісті» в новій конституції та робив висновок, що «коли держава й справді конфліктувала з церквою, вона згодом, як правило, починала про це шкодувати»¹⁹. Машинописні тексти лекцій, присвячені західно-європейському праву, які ще були в ходу в Кракові в 1949 р., містили в собі наступний пасаж: «В 1923 р. Советська Росія зробила спробу створити федеративну державу советських соціалістичних республік зі спільною конституцією. Проте через советський терор ця конституція залишилася ілюзією»²⁰.

У лекціях і оцінках багатьох старих професорів марксистська методологія мала вигляд лише зовнішньої оболонки для простої соціальної й політичної історії. За іронією долі, саме ті, хто найбільш серйозно сприйняли марксизм, на зразок істориків Вітольда Кулі, Маріяна Маловіста чи Стефана Кеневича, виявили найбільш серйозний

опір перетворенню марксизму на догму. Оцінки студентських робіт, зроблені «прогресивними» вченими на зразок Казімежа Віки, Казімежа Лепшого, чи «лояльного» безпартійного історика Тадеуша Мантойфеля, не містили жодного сліду офіційної доктрини.

Як уже згадувалося раніше, Лепший став «прогресивним», щоб приховати сліди свого колишнього захоплення національними демократами. І хоча він відмежувався від одного зі своїх учителів, Лепший залишився продуктом краківської школи, де він продовжував працювати. Сьогодні його «прогресивні» установки виглядали б як мейнстрим соціальної історії. У його відзивах на магістерські роботи немає жодної згадки про советську літературу й дуже рідко згадуються «класики» марксизму. В одному випадку він рекомендує для читання роботу Карла Каутського. Лепший не мав нічого проти традиційного історичного дослідження, приміром, Анни Овсінської, яке він хвалив за «широку джерельну базу, самостійне й конструктивне» обговорення німецької політики в Польщі часів Першої світової війни та польського питання на переговорах у Версалі²¹. У відзиві привертають увагу також такі вислови, як «майстерність у застосуванні історичної методи, точність..., бенедиктинська працелюбність, глибоке знання епохи»²². Визнаючи необхідність рахуватися з політикою в сферах, що виходили за її межі, він міг віддавати перевагу більш переконливій наративній історії, читаючи, наприклад, дослідження молодого варшавського історика Януша Тазбіра про Реформацію в Польщі: «Його книга складна, недостатньо жива й драматична. Можливо, йому слід було включити до неї більше подій, більше яскравих образів, більше живих людей. Я розумію, що марксистський аналіз Реформації вимагає передусім нової інтерпретації соціальної ідеології, але в такому вигляді книга не захоплює читача [nie poruwa]. Приміром, можна було би включити фантастичні сцени заворушення у Гданську 1523-1526 рр., яке відбувалося під гаслами Реформації»²³.

Студенти не мали труднощів із вибором зразків для наслідування: перед їхніми очима були, з одного боку, вчені визначної ерудиції, впевнені в собі та власному професіоналізмі, як Адам Ветуляні та Станіслав Пігонь, а з другого – численні напівосвічені представники марксо-ленінської науки. Останні вели маргінальне існування в інтелектуальних гето на зразок інститутів політекономії чи марксизму-ленінізму – неодмінних місць роботи для викладачів без академічної кваліфікації. Ось кілька прикладів того, як подібна ситуація виглядала знизу: в 1953 р. краківські студенти-юристи мали в першому семестрі 18 годин лекцій, з яких 13 читали старі, безпартійні професори, в тому числі Ветуляні (історія польської держави та права), Лянде (теорія держави та права), Патканьовський (загальна історія держави та права)

та Вольтер (логіка). Решта годин припадали на марксизм-ленінізм і політекономію, які викладали особи лише з магістерським і докторським ступенями. 60 % лекцій для цих студентів-юристів за весь період їхнього навчання читали повні професори та асистенти професорів²⁴. На історичному факультеті, що втратив п'ятьох своїх головних представників унаслідок еміграції, смерті та відставки, відповідна цифра становила 35,8 %²⁵.

Ситуація у Празі, як у кількісному, так і в якісному відношенні, була зовсім іншою. Чимало тамтешніх професорів вступили до партії й гостро відчували, що кадрові питання вирішуватимуть студенткомуністи, що сиділи перед ними. Певна кількість професорів, завдяки правильній поведінці, була залишена на факультеті в 1948 р., але й з-поміж них деяких було звільнено впродовж наступних трьох років²⁶. Ті, що лишилися, пристосовувалися до життя, відкидаючи в процесі навчання власну «вченість» в ім'я «притаманного нашим трудящим здорового глузду»²⁷. Чимало чеських професорів, які в ці роки намагалися утриматися на посаді викладачів, відчували, що вони змушені відкинути ідентичність інтелектуалів²⁸.

У соціальних науках залишилося лише кілька старих професорів, та й ті загубилися в масі некваліфікованих нових кадрів. У 1954-1955 навчальному році лише 16,3 % лекцій з історії в Карловому університеті читалися професорами²⁹. На юридичному факультеті близько тридцяти викладачів «зі сторони» посіли місця близько двадцяти професорів, які не могли далі викладати³⁰. Ті кілька професорів, що залишилися, як В. Ванечек, Й. Туречек і В. Прохазка, як правило, вже мали партійні квитки й навряд чи істотно відрізнялися від новачків: їхні оцінки студентів і колег мали, принаймні частково, політичний характер, а свої лекції «товаришам студентам» вони присмачували великими дозами марксизму-ленінізму³¹.

Історія польського інтелектуального життя епохи сталінізму в університетах виглядає інакше, ніж у класичних працях чи недавніх дискусіях. Безперечно, там також мав місце ефект «поневоленого розуму», особливо серед молоді, проте більшість представників академічного світу зустріли новий режим без ілюзій, а публічні компроміси з ним були ретельно зважені та вивірені. Небагатьом із них доводилося вдавати з себе «Кетмана», оскільки мало хто мав потребу виглядати адептом «Нової Віри». З другого боку, ми бачимо небагато ознак «зради кліриків» або «героїчного опору» – таких дорогих для національної риторики метафор. Університетське життя складалося з

постійних угод і компромісів, сягаючи глибин партійного та державного апарату. В обширній сірій зоні між безпартійною професурою та державним апаратом майже неможливо провести межу, яка б відділяла «колаборантів» від тих, які тихцем, прагматично рятували науку. Справді, розрізнення партійних та безпартійних, яу видається, має обмежене значення, оскільки ми бачимо десятки прикладів того, як члени партії «захищають» професорів і своїх безпартійних друзів. Неможливість чітко розрізнити партійних і безпартійних є симптомом того, що партії бракувало легітимності в суспільстві.

Спостереження над історією чеських і східнонімецьких університетів свідчать, що і в цих країнах членство в партії було в кращому випадку лише приблизним показником партійного впливу, але вже з тієї причини, що в кожній з цих країн легітимність партії в суспільстві виходила далеко за межі членства в партії.

¹ Tomczak, *Wspomnienia pracowników*, 100.

² Там само, 262. Тверезу оцінку науки у Народній Польщі див. також у: Strzembosz, «Z historii najnowszej.»

³ Упродовж періоду сталінізму його семінар мав найбільшу популярність на історичному факультеті Вроцлавського університету. Див. звіт Чаплинського від 25 червня 1953 р. в особовій справі Верещицького, AUJ. У 1959 р. доцент отримував 3 000 злотих на місяць, а повний професор – 4 500 злотих. Hartmann, *Hochschulwesen*, 117.

⁴ *Kwartalnik Historyczny* 61:1 (1954): 137-49. Гвядоморський зробив свою заяву на дидактичній конференції на польському юридичному факультеті у Вроцлаві 20 квітня 1953 р. BRAN-K, sig. 9932. Він також провів юридичну експертизу проекту нової конституції на початку 50-х рр. Щодо інших зразків історичних досліджень цього періоду, коли численні науковці консервативного спрямування досліджували і вивчали «класові битви» в певних регіонах у певний період, див. Stobiecki, *Historia pod nadzorem*.

⁵ Див. навчальні плани, представлені Міністерству вищої освіти колегами Гвядоморського, Адамом Хелмонським, Камілем Стефком та Єжи Фаленчаком 7 липня 1952 р., APAN-W, III-105, j. 45, k. 48-56.

⁶ Див., наприклад, проекти вроцлавського мікробіолога Людвіка Гіршфельда 1950-1951 рр. щодо планування у галузі медицини, чи його «враження від Другого конгресу миру в Варшаві у 1950 р.» APAN-W, III-157, j. 94. У 1951 р. історик Тадеуш Мантойфель заявляв, що «американські агресори готуються розв'язати нову війну» і вихваляв зусилля «героїчного китайського народу повністю звільнити з-під імперіалістичної окупації частини своєї Батьківщини: Тибет і Тайвань». APAN-W, III-192, j. 110, k. 32-33.

⁷ Werblan, *Stalinizm*, 33-35.

⁸ Шварценберг-Черний до Пясецького, 17 серпня 1953 р. Rkr VJ Przyb 464/73.

⁹ Такою була назва симпозиуму, що проходив у Варшаві 7 листопада 1998 р. за підтримки Товариства ім. Станіслава зі Скарбімежа [Towarzystwo im. Stanisława ze Skarbmierza] за участі професорів Пьотра Гюбнера, Януша Гачковського, Веслава Карела Шиманського, Ярослава Марека Римкевича та Яцека Тждаделя.

¹⁰ Проект «Бібліотека філософської класики» Шаффа був схвалений керівництвом партії у січні 1951 р., серед іншого, щоб дати можливість працювати філософам, що втратили роботу. Відповідним документом передбачалося створення редакційної ради «з марксистських філософських кадрів, але за широкої участі не-партійних професорів». AAN, BP KC PZPR, t. 18, p. 4, k. 85.

¹¹ Соціолог Марія Осовська та філософи Віктор Вонсік (Лодзь) та Генрик Ельзенберг (Торунь), а також Конрад Гурський подібним чином знайшли роботу у «Бібліотеці класики». Анджей Валіцький отримав контракт на підготовку до видання двох томів Белінського для «Бібліотеки» і був цим настільки перевантажений, що неофіційно домовився з поетом Збігневом Гербертом про допомогу в роботі над виданням. *Spotkania*, 42.

¹² Виділення в оригіналі. Rkr VJ Przyb 277/76.

¹³ Зі спогадів колишнього ректора Генрика Шарського, Tomczak, *Wspomnienia pracowników*, 339. Ельзенберг згадується у *Z dziejów honoru w Polsce* Адама Міхніка.

¹⁴ *Polski słownik*, 34/1:89.

¹⁵ Багато було написано про закриття Польської Академії мистецтв у Кракові у 1952 р. і переміщення її майна до Академії наук советського типу у Варшаві, організованої того ж року. Проте багато десятків співробітників колишньої академії вступили до нової установи без усякого протесту, а біолог Владислав Шафер, обраний членом останнього президіуму Академії мистецтв, у 1956 р. відмовився взяти участь у відродженні цієї установи, аргументуючи це тим, що то було би «нереально». Hübner, *Sita*.

¹⁶ Зофія Стефановська до Станіслава Пігоня, 10 травня 1957 р., Rkr VJ Przyb 280/76.

¹⁷ Інтерв'ю з Гродзиським.

¹⁸ Чеслав Новінський (Сава Фридман) відвідував семінар Лянде у Вільно у 20-х рр. У 1947 р. він став міністром постачання (*aprowizacja*). У листі від 26 лютого 1949 р. Лянде вибачається за те, що не писав нічого, крім «листів протекції» (*listy protekcyjne*). Леон Куровський був державним уповноваженим у Міністерстві фінансів та перебував у тісному контакті з Новінським, як і Лянде. У 1947 р. він організував для студента Лянде К. Опалека відпустку з його посади у конторі прокурора: «Оскільки прокурор «під моїм керівництвом», я спробую наказати йому надати д-ру Опалеку відпустку». Лист від Куровського до Лянде, 29 грудня 1947 р. Rkr VJ Przyb 109/74. У тому самому році він провів через міністерство та факультетську раду дозвіл для студента Лянде Ліцького [Єжи Фінкелькраута] дозвіл читати лекції з трудового права у Торунському університеті. Листи до Куровського, 27 серпня 1947 р., 21 листопада 1947 р., APAN-W, III-47, j. 43.

¹⁹ Лянде підтримував зв'язок із Пенткою, щоб забезпечити посаду у Варшавському університеті для Подгурецького, котрий через низку професійних, особистих та політичних причин не міг продовжити роботу в Кракові. Rkr VJ Przyb 109/74. Подгурецький закінчив навчання у Варшаві та продовжив справу Марії Осовської на чолі кафедри соціології у Варшавському університеті.

²⁰ Лист від 13 січня 1950 р. Rkr VJ Przyb 110/74.

²¹ APKr, KD PZPR, 62/XV/5, k. 13. Щодо боргу вдячності Опалека перед Лянде, «благородною особистістю», див. його «Kierunek psychologiczny».

²² Піварський планував зустрітися з Краузе у зв'язку з його роботою над історією Ватикану, але йому порадили поспішати, оскільки Краузе незабаром збирався у відпустку. Мантойфель до Піварського, 25 січня 1955 р., APAN-K, KIII-24, j. 195.

²³ APAN-K, KIII-47, j. 233.

²⁴ Особові справи Піварського та Верещицького, AUJ. Ян Гвядоморський повернувся із Вроцлавського юридичного факультету у квітні 1956 р. Його клопотання було підтримане професорами Яном Васильковським та Стефаном Розмарином, а також кількома високопоставленими службовцями в управлінні юстиції; всі вони, як зауважив Гвядоморський у своєму клопотанні від 22 жовтня 1955 р., були «членами ПОРП». Особова справа Гвядоморського, AUJ.

²⁵ Рішення щодо промоцій, як передбачалося, мали ухвалюватися п'ятнадцятьма «експертами», проте ще у вересні 1948 р. це право узурпувала невеличка купка (від трьох до п'яти) бюрократів («президія»). У кінці 40-х та на початку 50-х років до неї входили В. Сокорський (письменник та міністр культури), Г. Яблонський (історія), Євгенія Красовська (міністерство), Станіслав Лещицький (економіка/географія), Генрик Голянський (технічні науки) та Маурицій Ярошинський (право). До початку 1948 р. виникла тенденція переносити вирішення найважливіших питань до Президії. Див. коментарі Яблонської у Hübner, «Formowanie».

²⁶ Рішення про це приймалося в Краківському воєводському комітеті ПОРП. Лепший до Зембінського, 4 вересня 1955 р., Rkr VJ Przyb 785/73. Подібні домовленості уклалися також щодо прийняття безпартійних асистентів професорів на юридичний факультет на початку 50-х рр.

²⁷ AAN, KC PZPR 237/XVI/186, k. 5-6. Стомма – науковець-правник, пов'язаний із католицьким краківським виданням *Tygodnik Powszechny*. Див. прим. 64.

²⁸ Позитивні рекомендації двох професорів із Вроцлава та Лодзі не були прийняті як надто короткі за обсягом (тільки дві сторінки) й такі, що не вказують, чи Фаленчак мав якусь роботу, яка б відповідала критеріям традиційного докторату. Фаленчак викликав гнів старшого покоління публічними нападками на свого вчителя, визнаного паніролога Рафала Таубеншляга, на конференції істориків права у Торуні у 1950 р. Без наукової підтримки Фаленчак потім виявився нездатним досягти такого «рівня майстерності в доволі обширному та складному предметі, без якого нічого й думати навчати студентів-юристів». У квітні 1956 р. краківський професор Осуховський розкритикував використання Фаленчаком методу історичного матеріалізму, що передбачав «нагромадження знань з економічного життя даної епохи, базованих на конкретних свідченнях». До того ж «слабкі та тривіальні твердження, які наводить автор щодо економіки чи римської торгівлі, не знаходять підтвердження в джерелах і є вигадкою самого автора». Див. висновок у справі Фаленчака, зроблений Адамом Ветуляні, 24 травня 1957 р., в APAN-K, KIII-58, j. 169. Фаленчак був провідним сталіністським функціонером у Вроцлавському університеті. Див. Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*.

²⁹ Див. думку Адама Ветуляні, 17 травня 1957 р. APAN-K, KIII-58, j. 169.

³⁰ У 1948 р. «ячейки шістьох» (*szóstki*) ПРП та ПСП почали висловлювати свої думки щодо «асистент-професорів (особливо на гуманітарних факультетах), котрі мають бути звільнені через їхні ідеологічні настанови». AAN, KC PZPR 295/XVII/58, k. 161; Hübner, «Stalinowskie czystki», 215. Щодо створення цих ячеек див. розділ 2.

³¹ Див. лист від 1 липня 1948 р. AAN, KC PZPR 295/XVII/58, k. 61. 14 вересня Жулкевський у спеціальному листі, написаному одразу після прийняття відповідних рішень черговим пленумом ЦК, просив подати прізвища «наших товаришів, яких необхідно підвищити до рівня завідувачів кафедр», та тих «осіб, які мають бути звільні або переміщені до інших університетів». Такі рекомендації допоможуть «змінити атмосферу у викладанні та науковому житті в університетах». AAN, KC PZPR 295/XVII/58, k. 173.

³² «N» означає *nauka* (наука). Hübner, *Nauka polska*, 98-101; Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, 45.

³³ Tomczak, *Wspomnienia pracowników*, 72.

³⁴ Щодо прикладів того, як старші професори допомагали молодим колегам, див. там само, 111, 151, 199-200, 331.

³⁵ Лянде до Ганни Вашкевич, 1 травня 1949 р. Rkp VJ Przyb 110/74.

³⁶ Історик Казімеж Гартлеб з Торуні послав книги та інші матеріали своєму колезі Владиславу Поцесі з Ягеллонського університету в 1948 р. через їхнього спільного «колегу та друга Кароля Коранія. ... Він обов'язково надасть Вам інформацію про все, що може бути цікаво, хоча я не маю сумніву, що всі новини про життя та роботу в Торуні доходять до Вас у будь-якому випадку». Лист від 6 квітня 1948 р., Rkp VJ Przyb 31/79.

³⁷ Бардах був членом ПОРП, але виявляв основну лояльність до старих викладачів – не-членів партії, на кшталт Ветуляні, Коранія та Людвіка Ерліха. Подібно до багатьох інших польських комуністів, він мав дуже змішані почуття щодо соціалізму советського зразка. Його брат був в'язнем ГУЛАГу. Див. Bardach та Gleeson, *Man is Wolf*.

³⁸ Інтерв'ю з Бардахом. Кораній та Ветуляні були переконаними римо-католиками. Можливо, чистка у Торуні відбулася внаслідок негативних оцінок, висловлених ячеюкою ПОРП у Торунському університеті. Щодо ролі цих ячeyок, див. Hübner, «Stalinowskie czystki», 215-17.

³⁹ Буаза особисто звертався до Жулкевського. Див. листування в Rkp VJ Przyb 174/73.

⁴⁰ Професор Тадеуш Маковецький, історик літератури та мистецтва, котрий з надзвичайною майстерністю керував семінарами, «знайомлячи студентів із таємницями поетичної творчості», був змушений обмежитися викладанням лише курсів для початківців з бібліографії та методології. Через таку ситуацію він дістав хворобу серця й помер у віці п'ятидесяти двох років. Biskup and Giziński, *Toruńscy twórcy*, 210-11.

⁴¹ За цим усім стояв колега Гутнікевича магістр Славомир Роговський, а також недовчений студент університету Мендельський, котрий працював у провінційному центрі Бидгощі.

⁴² Симпатію до себе з боку цих студентів, що час від часу інформували його про плановані проти нього акції, він називав «великою моральною підтримкою». Tomczak, *Wspomnienia pracowników*, 111.

⁴³ Гутнікевич мав сотні студентських робіт до перевірки та майже жодної допомоги при цьому. У Варшаві ідеологічно ненадійна Марія Жеуська до 1954 р. продовжувала працювати в галузі полоністики, маючи більше 900 студентів. Характерно, що функціонери ПОРП на факультеті, як-от Стефан Жулкевський, були надто завантажені партійною роботою, щоб знайти час на викладання. Лист до Станіслава Пігоня, 24 лютого 1951 р., Rkp VJ Przyb 277/76. Те саме можна сказати і про професора В. Кубацького, який був переведений з Познані до Кракова для посилення марксистського впливу, але мав дуже мало часу для викладання.

⁴⁴ Tomczak, *Wspomnienia pracowników*, 93-116; Інтерв'ю з Гутнікевичем.

⁴⁵ Роговський залишився на кафедрі, проте не міг закінчити докторат до 1961 р., а габілітації ніколи не дістав. Kalembka, *Pracownicy*, 586.

⁴⁶ Він, приміром, пояснював і обґрунтовував власну методу навчання студентів-випускників у листах до Пігоня. З цим своїм завданням він, за загальним визнанням, справився досконало, підготувавши плеяду фахівців з епохи Ренесансу, працюючи «з великою послідовністю, незалежно від кон'юнктури». Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, 60. Миккульський залишився вірним своєму наставникові; коли в 1954 р. міністерство відрядило його, як «прогресивного», перевіряти краківську програму підготовки з польської літератури, він надіслав копію свого звіту до Пігоня.

⁴⁷ Західний Інститут видавав журнал *Przegląd Zachodni*. Поллак також рекомендував Пігоню публікуватися в щорічних виданнях Польської Академії мистецтв. Лист від 4 жовтня 1951 р., Rkp VJ Przyb 271/76.

⁴⁸ Обидва мали публікації в матеріалах міжнародної конференції з філософії в Брюсселі 1953 р. Чежовський писав про «Певність у емпіричних науках», а Ельзенберг – про «Впливи на світогляд людини». *Uniwersytet Mikołaja Kopernika*, 104-5.

⁴⁹ Див.: K. Ajdukiewicz, «W sprawie artykułu prof. A. Shaffa o moich poglądach filozoficznych», *Mysł Filozoficzna* 2:8 (1953): 292-334; «Logika, jej zadania i potrzeby w Polsce współczesnej», *Mysł Filozoficzna* 1:1-2 (1951): 50-67; T. Kotarbiński, «Humanistyka bez hipostaz», *Mysł Filozoficzna* 1:3 (1952): 257-70; T. Kotarbiński, «Odpowiedź», *Mysł Filozoficzna* 2:4 (1952): 315-30.

¹ *Uniwersytet Mikołaja Kopernika*, 95, список 27 публікацій, з 1948 по 1965 рр. Двоє вчених, вигнаних із Лодзі – Вацлав Фаберкевич і Болеслав Віляновський – також публікувалися в часи сталінізму. Kita i Pytlas, *Profesorowie*, 40, 222.

² У листі від 4 липня 1951 р. Марія Жеуська просила Станіслава Пігоня допомогти з путівкою до санаторію в Криниць переслідуваному філософу Т.Чежовському, «дуже близькій мені людині, яка протягом п'ятнадцяти років терпляче навчала мене науковій роботі та, зокрема, ...допомагала матеріально в скрутні часи». Разом із листом Жеуська надсилала Пігоневі цукор, оскільки, як вона чула, з цим у Кракові відчувалися труднощі. Rkp VJ Przyb 277/76. Академічна спільнота звертала увагу й на становище вдів і професорів на пенсії. Прикладом цього можуть бути намагання Генрика Пентки та Єжи Лянде, учнів Леона Петражицького, забезпечити бодай скромні життєві умови для його удови. Пентка до Лянде, 30 серпня 1945 р. Rkp VJ Przyb 109/74. Професор Р. Гродецький з Кракова дістав від Стефана Інглота із Вроцлава листа з проханням підтримати клопотання про спеціальну пенсію для вдови професора Буяка, що викладав у Кракові. ВРАН-К, sig. 9231. Про втручання ректора Мархлевського в справі консервативного економіста А. Кжижановського див. розділ 7, посилання 87.

³ Див., приміром, подяку Р. Поллака К.Віці за «підтримку [його] кандидатури на осінню поїздку до Італії». Лист від 12 червня 1955 р. АРАН-К, КП-47, j. 232. Вика, зі свого боку, користався підтримкою Стефана Жулкевського, щоб уникнути поїздки у складі делегації за кордон і не гаяти свого часу. Див. листа від 4 вересня 1955 р., в якому Жулкевський обіцяв «захищати Вику від усіх закордонних поїздки. Попередь мене, якщо почувеш, що вони хочуть включити тебе до будь-якої екскурсії». Ibid.

⁴ Лист від 24 січня 1952 р. Rkp VJ Przyb 271/76. Клопотання Пігоня щодо приміщення в пансіоні – див. лист Р. Поллака від 20 листопада 1951 р. Ibid.

⁵ Śródka i Szczawiński, *Biogramy*, cz.1, 3:392.

⁶ Jordan, «Philosophy in Postwar Poland.»

⁷ Це по алеї Міцкевича, 13. Інші університетські житлові приміщення розташовані по: алеї Красінського 22, Міцкевича 15, 21, 22, 37, 39; алеї Словацького 15, 66; вул. Чарновецької 101; вул.Кохановського 11; вул.Локетка 1; вул. Лобзовської 59, 61; вул. Підвальной 1; пл. Інвалідів 4.

⁸ *Skład Uniwersytetu Jagiellońskiego W Krakowie. Rok akademicki 1948-1949.*

⁹ Їхній кузен Антоній Мончак викладає історію у Варшавському університеті.

¹⁰ Батовський, згодом професор історії, звинуватив нібито Лер-Сплавінського в «свідомій упередженості та браку компетентності». Лист до декана Казімежа Піварського, 25 листопада 1949 р. Rkp VJ Przyb 463/73.

¹¹ Пігонь написав далеку від лестошів рецензію на книгу Гурського. Лист від 13 квітня 1955 р. Rkp VJ Przyb 249/76. Пігонь і Гурський не розірвали стосунків і досягли повного примирення у 1958 р.

¹² Лист від 22 листопада 1952 р. АРАН-W, III-141, j.138, k.3.

¹³ Інтерв'ю з Мончаком. Навчання та наукова кар'єра Леснодорського зумовили його близькість до краківського та варшавського наукових осередків. Політичні звинувачення, про які стало відомо в Католицькому університеті Любліна, здійснювалися активістами ЗМР, тобто представниками молодшої генерації.

¹⁴ Під час приватної розмови він озвучив перед советськими господарями своє «здивування» з приводу того, що Конорський дістав запрошення до Москви, оскільки, за його відомостями, Конорський збирався публікувати в Лондоні [sic] книгу з критикою Павлова. АРАН, f.579, op.1 dop., d.3, ll. 155, 196. Совети почали

розслідувати цю справу, результатом чого стали публічні нападки, про які йшлося в розділі 2, посилання 127.

¹⁵ Щодо Бобінської та Мархлевського див. розділ 8, посилання 58 і розділ 7, посилання 87. Гжибовський, будучи деканом юридичного факультету, захистив студента А. Ветуляні, Станіслава Гродзиського, якому загрожувало виключення на початку 50-х рр. Він же намагався захистити католицького публіциста Станіслава Стомму, звільненого з посади доцента в 1950 р. Інтерв'ю з Гродзиським. Jagocki, *Czterdzieści pięć lat w opozycji*, 160.

¹⁶ Kłoskowska, "Bunty i służebności", 14-15. У 1953-1954 рр. Т. Щуркевич, соціолог із Познанського університету, читав лекції з «вибраних питань філософії» для студентів спеціальностей археології, психології та музикознавства. *Spis wykładów na rok akademicki 1953-1954* (Poznań, 1953).

¹⁷ Натомість список літератури включав у себе роботи Г. Кельзена, Е. Бірлінга, Ф.-С. Зомло, Е. Вестермарка, Г. С. Зайдлера, Л. Дюгуї та Ж. Гурвіча. На третьому тижні занять обговорювався концепт «свободи», переважно за працями Ч. Знамеровського та Л. Петражицького. APAN-W, III-47, j. 30, 35, 37.

¹⁸ Курс базувався на роботі Лясса Опенгайма і включав у себе посилання на тексти бл. Августина, Граціана, Фоми Аквінського, Інокентія IV, Павла Влодковича, Яна Длугоша, Анджея Фрича Моджевського, Пьотра Скарги, Ахіллейса, Лівія, Ф. де Віторія, Ф. Суареса. Ерліх цитував польського мислителя Констанции Свенціцького, який в 1763 р. засуджував союзи з «тиранами», вважаючи їх «змовою з несправедливістю».

¹⁹ Звіт за 1951 р. AAN, KC PZPR 237/ XVI/80, k.36.

²⁰ Автором був професор Естрейхер. Це лише один із численних прикладів тих проблем, які існували у викладанні права й згадувалися на конференції з вищої освіти, організованій ПОРП 7 травня 1949 р. AAN, ВО KC PZPR, t.8, k.143.

²¹ З приводу того, що Овсінська не була в захопленні від інститутського проекту з соціально-економічної історії польського Просвітництва, до виконання якого її залучили, Лепший писав: «Я переконаний, що необхідно враховувати індивідуальні інтереси кожного історика.» Лист до Зембінського від 4 вересня 1955 р. Rkp VJ Przyb 785/73. Відзиви на магістерські та докторські дисертації зберігаються в Rkp VJ Przyb 781-84/73.

²² З рекомендації д-ра Адама Пшибоша для зайняття професорської посади у Вищій школі педагогічних наук у Кракові від 3 грудня 1951 р. На відміну від подібних рекомендацій, які видавалися в Чехії та Східній Німеччині, цей лист не містив у собі згадок про історичний матеріалізм, «громадську роботу» або досягнення советської науки. Rkp VJ Przyb 784/73.

²³ Відзив від 4 жовтня 1955 р. Rkp VJ Przyb 784/73.

²⁴ Якщо не враховувати марксизм-ленінізм і політекономію, ця цифра збільшиться до 75,3 %. *Spis wykładów na rok akademicki 1953-1954* (Kraków, 1953). На юридичному факультеті Познанського університету 58,8 % лекцій читалися асоційованими та повними професорами (73,2 % без урахування марксизму-ленінізму та політекономії). *Spis wykładów na rok akademicki 1953-1954* (Poznań, 1953).

²⁵ Це були Є. Фельдман, В. Конопчинський, В. Собеський, С. Кутжеба та С. Кот. *Spis wykładów na rok akademicki 1953-1954* (Kraków, 1953). Для Познанського університету відповідний показник дорівнював 37,3 %. *Spis wykładów na rok akademicki 1953-1954* (Poznań, 1953).

²⁶ У листопаді 1949 р. професори-юристи Томза, Валіна, Чехрак і Богачек були відправлені у відпустку, щоб «поглиблювати свої знання з марксизму-ленінізму». У наступному році Валіна помер, а троє інших не були поновлені на роботі.

²⁷ Фраза з лекційного курсу професора Арношта Веніг-Маловського, присвяченого націоналізованим підприємствам, що читався в 1948-1953 рр. Лектор також повідомив своїм слухачам, що робітники пошлють свого директора «куди треба», якщо він буде

допікати їм юридичними формальностями контракту. В умовах гонінь Веніг все ж забезпечував своїх студентів великою кількістю логічно структурованих матеріалів з підприємницького права, як і в до-комуністичний період. АСАВ, фонд Веніг-Маловського, і.с. 19-27.

²⁸ Див., приміром, критичні висловлювання професора з Брно Алеша Благі (від 1953 р.) щодо Державної ради вищої освіти, яка, на його думку, «не має в своєму складі представників промисловості та робітничого класу» і, таким чином, демонструє «інтелектуалістський та академістський підхід до реформування вищої освіти». SUA, AUV KSC, f.100/45, a.j. 106, l.22.

²⁹ Без урахування осіб, що стали професорами без габлітації, як-от Ольдржіх Ржіга, що в Польщі вважався б дійсним професором. Якщо відкинути лекції з марксизму-ленінізму та політекономії, кількість лекційних курсів, що їх читали професори, зростає до 21,6 %. *Seznam přednášek*.

³⁰ Лист міністра освіти до декана юридичного факультету Карлового університету від 25 вересня 1950 р. AUK, právnická fakulta, і.с. 201.

³¹ Див., зокрема, лекції з історії держави та права, які читав В. Ванечек у 1952-1953 рр., структуровані відповідно до схеми історичного матеріалізму, з поділом на суспільно-економічні формації рабовласництва, феодалізму, капіталізму. Лекції, скроєні за такою жорсткою схемою, зводилися до рівня фактографії, з уявними обов'язковими зв'язками між правовою думкою та соціально-економічним базисом, внаслідок чого Ванечек не зміг навіть поставити проблеми взаємозв'язків між державою та правом. АСАВ, архів Ванечека, с.к. 44. Як зразок мішаної політично-професійної оцінки колеги, див. листи Ванечека до професора Арношта Веніг-Маловського від 10 жовтня 1952 р. Ibid., с.к. 47.

Розділ 10. Партійне середовище

Якщо хтось уявляє собі середовище (*milieu*) як самовідтворювану соціальну одиницю зі своїми власними цінностями, звичками та вимогами лояльності, то він буде немало вражений створенням нового середовища у східнонімецьких і чеських університетах у 50-х рр. під егідою, відповідно, Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН) та Компартії Чехословаччини (КПЧ). Оскільки велика кількість науковців і викладачів усіх рівнів у цих країнах виявилася пов'язаною з комуністичною партією, остання проникла настільки глибоко в університетське середовище, що факультети соціальних і гуманітарних наук підпорядковувалися вимогам *партійності*, а студенти та викладачі у своїй роботі керувалися передусім партійними інтересами. Професори та студенти стали «товаришами» зі спільною партійною соціалізацією, мовою та участю в ритуалах. Члени партії були зобов'язані відвідувати курси марксизму-ленінізму, щотижневі організаційні збори, політичні маніфестації й формально не мали права звертатися за допомогою в особистих і професійних справах. Навіть поведінка їхніх дітей була предметом уваги партійних інстанцій.

Те, що партійні вимоги мали тотальний характер, найочевидніше проявлялося в дрібницях. Кожен міг пізнати члена партії за значком на лацкані чи за іншими емблемами, на зразок пов'язок молодіжних організацій. У Східній Німеччині члени «Вільної німецької молоді» носили яскраві блакитні сорочки з відкритим комірцем. Якщо члени партії зверталися один до одного в будь-якій справі, особливо в ці роки, їхні вітання мали ритуалізований характер. «Привіт» перетворилося на «Слава труду» (*práci čest!*) в Чехословаччині та «Дружба!» (*Freundschaft!*) у Східній Німеччині¹. Листи зазвичай закінчувалися словами: «з соціалістичним привітом». У чеських землях офіційне листування державних установ містило звернення «шановний товаришу» (*vážený soudruhu!*) незалежно від того, чи був адресат членом партії, чи ні. Ще б пак – адже будь-хто, вартий уваги державних інстанцій, очевидно, мав бути членом партії. Подібний стиль практикувався і в листуванні чехословацьких установ із польськими професорами, що в цьому випадку явно було недоречним.

Ще важливішим було те, що партія об'єднувала людей через спільну неформальну культуру. Особливо в чеських землях, студенти та асистенти професорів віднині могли звертатися й зверталися до повних

професорів на «ти». Професори, своєю чергою, називали студентів своїми «товаришами»². Важко уявити собі більше падіння престижу наукового звання, символізоване цією новою практикою. Професори, будучи в більшості своїй членами партії, вже не були професорами у традиційному значенні цього слова. Застереження декана юридичного факультету Празького університету Йозефа Туречека, висловлене товаришам студентам у березні 1950 р., дозволяє зрозуміти зміну атмосфери в університеті: «На цьому факультеті працюють люди, перед якими ваші батьки схиляли б свої голови, а ви поводитесь щодо них непристойно. Ми не бажаємо нічого вам нав'язувати, але, на мою думку, коли лектор входить до аудиторії, ви могли би встати, а не продовжувати курити до тих пір, поки лектор не попросить вас піднятися»³.

У Східній Німеччині партійне керівництво ніколи не дозволяло подібного приниження статусу університету; в самій партії та за її межами формальне «Sie» («Ви») продовжувало визначати різницю між людьми, що займали різне становище в суспільстві, хоча планка для «Du» («ти») між людьми одного рангу була нижчою, ніж на Заході. На хвилі культурної революції в чеських землях розрізнення в титулах між професорами було скасоване, але у Східній Німеччині залишилася ієрархічна відмінність між професорами, що очолювали кафедри, а також тими, що мали повний та звичайний контракт⁴. Кожний ступінь був пов'язаний з відповідним обсягом обов'язків викладача, а також розміром заробітної платні. У Польщі також залишилися традиційні відмінності між професорами повними та асоційованими.

Звичайно, значення цих, на перший погляд, поверхових дрібниць може бути перебільшеним. Проте приклад Польщі засвідчує, що там, де не було зовнішніх ознак партійного контролю, там його не існувало і в реальності. Тут нові форми звернення в більшості своїй не були сприйняті професорами, навіть тими, що належали до партії. У листуванні Станіслава Арнольда, Богуслава Леснодорського, Юліуша Бардаха, або Целіни Бобінської з її советською освітою, «соціалістичні» форми звернення майже не використовуються. Звернення «дорогий товариш» майже невідоме, і жоден із цих людей не завершував листа «соціалістичним привітом». Навіть міністри та державні секретарі воліли, щоб до них зверталися за їхніми офіційними титулами⁵. Польські комуністи не обрали неформальне «ти» основною формою звернення. Вони, скоріше, намагалися замінити слова «пан» і «пані», що здавалися архаїчними, зверненням «Ви» щодо однієї персони. Однак «Ви» також використовується в російській мові в однині (зادля ввічливості) та у множині, подібно до французького «Vois». У польській мові у якості звернення до однієї персони «Ви» видається русизмом.

У середовищі польської професури така форма звернення майже не відома. Польські професори продовжували звертатися один до одного не просто «пане», а «пане професоре» і воліли, щоб до них зверталися так само. Найближчим еквівалентом цього словосполучення в сучасній американській англійській є звернення, що вживається щодо особливо високих посадовців у рідкісних випадках: "Your Eminence", "Your Excellency". Професори-члени партії між собою зверталися на «ти», якщо вони були друзями, і «пан» чи «пані» в усіх інших випадках. Інакше кажучи, вони маскували власну можливу партійну ідентичність⁶. Польська компартія просто не надавала своїм членам престижності, якої вони так бажали⁷.

Партійна робота в університетах

Різниця у становищі, яке посідали компартії в кожній з трьох університетських систем, стає більш зрозумілою завдяки вивченню повсякденної діяльності партійних комітетів у відповідних університетах. Наявні матеріали дозволяють здійснити докладне порівняння роботи партійних організацій Краківського та Ляйпцігського університетів, других за ієрархією у відповідних країнах, кожен із яких, як вважалося, мав потужний інтелектуальний потенціал.

У Польщі партійна організація перебувала на маргінесі університетського життя. У грудні 1949 р. серед двадцяти шести повних професорів-гумантаріїв Ягеллонського університету було лише два члени партії, а серед асоційованих (екстраординарних) професорів – усього один. Серед дев'яти доцентів партійних не було зовсім, а серед дійсних професорів – лише один. У наступному році, на хвилі загальної партійної чистки, двоє з чотирьох членів партії були виключені – професор історії Казімеж Піварський і найбільший університетський експерт із марксизму-ленінізму Юзеф Серадзький⁸. У січні 1951 р. серед кількох сотень науково-педагогічного персоналу Ягеллонського університету налічувалося лише шістьнадцять членів партії⁹.

У лютому 1948 р. чотирнадцять із семидесяти чотирьох (18,9 %) професорів Ляйпцігського університету були членами СЄПН. Ці розрахунки були зроблені з урахуванням останнього кровопускання, яке пережив університет унаслідок виїзду на Захід у 1947 р. чотирьох повних професорів, включно з ректором Гансом-Георгом Гадамером, і повільного притоку до Східної Німеччини тоненької цівки переслідуваних чи ув'язнених комуністів-інтелектуалів включно з соціологом Віляндром Герцфельде, істориком Вальтером Марковим і журналістом Генріхом Будзіславським; усі вони викладали у Ляйпцігу. Членами партії були п'ять із чотирнадцяти асоційованих професорів і

двадцять дев'ять (31,2 %) із дев'яноста трьох асистентів професорів¹⁰. На початку 50-х рр. Ляйпцігське партійне керівництво складалося з кількох провідних професорів, на зразок історика Ернста Енгельберга чи економіста Фріца Беренса, й виявляло амбіції трансформувати університет у цілому.

У 1952 р. ляйпцігська парторганізація планувала провести рік «партійного навчання» для «буржуазних професорів», визначити «завдання» ректорові та «товаришам» із юридичного факультету й заслухати звіти про політичну роботу серед математиків, хіміків і фізиків¹¹. Краківська парторганізація складалася майже виключно зі студентів, чия робота практично не виходила за рамки внутрішньо-партійних тривіальностей, як-от забезпечення учасників першотравневої демонстрації прапорами та символікою, підрахунки кількості товаришів, які не ходили на збори, а також оргвисновки щодо тих, хто загубив партійні посвідчення¹². Подібні завдання лише посилювали їхній гетоподібний спосіб життя. Більш істотним видавалося обговорення комуністами у Кракові того, що їм робити з юридичним факультетом, де вони все ще становили невеличку меншість. Натомість у Ляйпцігу, де юридичний факультет перетворився на партійний домен і де практично кожен викладач був членом партії, місцева парторганізація могла піти набагато далі й розглядати питання про те, яким чином представники природничих наук могли би підпорядкувати свою роботу державному плану. Краківські ж комуністи, враховуючи свою мізерну кількість, уникали обговорення таких конкретних питань, і годинами дискутували на загальні теми, не ухвалюючи конкретних рішень.

У жовтні 1950 р. результати однієї з таких «дискусій» були сформульовані в наступних словах: «Недостатньо обговорювалося питання класової боротьби на селі... Цілком очевидно, що ректорська канцелярія, відповідальна за роботу всього університету, недостатньо контролює виконання власних розпоряджень. Надто мало говорилося також про ідеологічне навчання та його планування... Партійна організація мусить боротися з бюрократизмом у Ягеллонському університеті та революціонізувати стиль його роботи. Виконання шестирічного плану вимагає вдосконалення роботи Ягеллонського університету, за що несе відповідальність ректор. Партія має сприяти кожному його кроку на цьому шляху». І так далі. У своїй лютневій резолюції від 1955 р. парторганізація ухвалила рішення «допомогти університетському керівництву організувати загальну конференцію науково-викладацького складу Ягеллонського університету з питань наукової та викладацької роботи»¹³.

Партійна організація Ляйпцігського університету була частиною більшого й ефективнішого апарату. Основу його складали великі факультетські організації, які подавали регулярні звіти про свою діяльність, тоді як університетська організація звітувала безпосередньо перед ЦК. Вищі функціонери, таким чином, тримали свої руки на пульсі університетського життя й могли швидко втрутитися в разі потреби. Проте, незважаючи на свою більшу кількість, східнонімецькі комуністи навряд чи почували себе безпечніше при владі, ніж їхні польські товариші. Відкрита опозиція зникла за кілька років до того, але тепер їх точили сумніви з приводу того, що студенти та викладачі приховують свої справжні думки¹⁴.

Партійне керівництво Ягеллонського університету мало такі ж сумніви, проте в 1952 р. перед ним стояли набагато важливіші проблеми, ніж політичні погляди непартійної молоді – приміром, йому ще треба було організувати роботу власних факультетських організацій. Університетський партком не мав безпосереднього зв'язку з вищими партійними інстанціями, включно з районними комітетами та ЦК¹⁵. Коли Софія Земанкова, співробітниця апарату ЦК, відповідальна за вищу освіту, 12 листопада 1951 р. перевіряла парторганізацію Ягеллонського університету, її приймали майже як незваного гостя. Земанкова критикувала краківців за «поверховість» і слабку робочу дисципліну, ігнорування реальних проблем, зокрема високий рівень відсіву серед студентів, а також за те, що вони не піддали осуду товариша Караса, який вінчався в костьолі, хоча неодноразово наголошував на своєму «матеріалістичному світогляді». Після цих зауважень студент Юзеф Кійовський заявив перевіряльниці, що її висновки є «надокучливими й некоректними такою ж мірою, як і немарксистськими»¹⁶. Кійовський, студент-історик, чиї батьки були дрібними фермерами, тим не менше вчасно завершив своє навчання, а Карас нізніше став ректором¹⁷.

Подібні слова, тим більше той факт, що за них не було жодного покарання, важко собі уявити в партійній організації Східної Німеччини з її абсолютно відмінним розумінням ієрархії та дисципліни. Не дивно, що польські студенти, які вибиралися на студії до Східної Німеччини, просто вражали своїх кураторів із СЄПН. Поляки, хоча й були відібрані партійними органами, поводили себе так, ніби вони й не підозрювали про існування держави; точніше кажучи, державні установи в їхньому розумінні необхідно було обхитрити чи обдурити. Як свідчать звіти з Тюрінгії, польські студенти відмовлялися співробітничати з «наставниками» з СЄПН, без дозволу подорожували країною, щоб зустрітися з друзями, зверталися з проханнями щодо звільнення від відвідування лекцій з марксизму-ленінізму під приводом «слабкого володіння німецькою мовою». Навпроти цього останнього пункту

функціонер ЦК СЄПН написав: «Неможливо!» (*unmöglich!*). Нарешті, поляки «постійно» тримали радіоприймачі налаштованими на «ворожі радіостанції», як-от на RIAS (Радіо американського сектора в Берліні) та «Радіо Вільна Європа». Кілька поляків встановили контакти з місцевими протестантськими студентськими угрупованнями та намагалися намовити корейських студентів «виступати проти університетських правил [*Ordnung*] і відмовлятися від співробітництва з „Вільною німецькою молоддю” (FDJ) та партією». Поведінка польських студентів різко контрастувала з поведінкою «решти студентів із соціалістичних країн». Польські студентки вважалися особливо небезпечними, й місцеві комітети партії разом із Центральним комітетом переконували, що їх треба відправити додому¹⁸. У квітні 1957 р. Політбюро СЄПН ухвалило рішення відкликати східнонімецьких студентів із Польщі¹⁹.

Зважаючи на досвід підпільної роботи часів війни, було би абсурдом твердити, як це часто робили польські комуністи, що польському суспільству бракує почуття організованості та дисципліни²⁰. Справжньою причиною млявості краківської парторганізації була неспроможність партійного керівництва вселити в свої кадри почуття довіри та серйозності – тобто легітимності. Справді, партійна діяльність у Кракові мала близький до фарсу характер. На зборах 14 березня 1951 р. один із активістів ZMP висловив бажання вступити до партії, але увагу присутніх привернув той факт, що молода людина слухала лондонське радіо. У відповідь той заявив, що не боявся осквернитися, оскільки мав достатньо вироблений світогляд (*wyrobiony światopogląd*), хоча й спокійно визнав при цьому, що нічого не читав із робіт Сталіна²¹. На партійних зборах лунали постійні скарги на певні речі, які просочувалися на публіку. 14 вересня 1951 р. товариш Оворовський скаржився на брак «наступальності та революційної пильності» в партійній організації: брак «пильності проявився, зокрема, в нашій неспроможності перевірити, хто проник в аудиторію на сьогоднішніх закритих виборчих зборах»²². Через два неповних роки один із небагатьох членів партії на медичному факультеті в Кракові був помічений серед учасників «вечірки з піснями під гітару», влаштованої «на звістку про смерть товариша Сталіна»²³.

Несерйозність, проявлена краківськими товаришами Кійовським і Карасом, може бути пояснена надзвичайно швидким зростанням чисельності партії. Надто мало часу минуло, щоб розрубати зв'язок із церквою та сформувати нове ставлення до влади. Але що можна сказати про вище партійне керівництво? Тут ми теж бачимо ознаки напівщирості у практикуванні марксизму-ленінізму. У березні 1952 р. співробітниця ЦК Земанкова дістала від Політбюро доручення

сформувати делегацію для поїздки в Советський Союз, де їй мали передати оригінальні рукописи часів Коперніка. Земанкова в доповідній записці написала, що природним кандидатом на цю поїздку може бути професор Вільгельміна Івановська, яка викладає астрономію в рідному місті Коперніка, Торуні, незважаючи на те, що вона є «людиною, зовсім чужою для нас, можливо, навіть із антисоветськими комплексами, хоча й чесною та стриманою». Важко уявити собі східнонімецького комуніста, який позитивно висловлюється про когось, хто підозрюється в анти-советизмі, проте Земанкова рекомендувала послати Івановську, щоб вона представляла Польщу в Советському Союзі!²⁴

Польська Компартія та польська політична культура

Особливо вражало серед поляків їхнє специфічне ставлення не лише до держави, а й до своїх співвітчизників. Звичайно, партійна еліта – Якуб Берман, Адам Шафф, Едвард Охаб – дивилася на польське суспільство як на щось чуже й вороже. З цієї точки зору характерним виглядає висловлювання Бермана – він описав Пьотру Гюбнеру кінець 1944 р. як час, коли «ми завоювали Польщу». Адам Шафф скаржитися на труднощі впровадження марксизму в Польщі, проте визнає: «Це єдина Польща, яку ми маємо». Але надалі комуністи вже не могли дозволити собі відчуження від світу, який їх оточував. Ректору Люблінського університету Парнасу погрожували смертю за спробу виключення студентів²⁵, а головний репрезентант ПРП у Люблінському університеті Вітольд Рейсс був усунений з'їзду після того, як професори, яких він настроїв проти себе, з'ясували, що його наукова робота виявилася плагіатом. У листі до партійних інстанцій Рейсс скаржився, що він став жертвою «полювання на відьом» і цікавився, як стало можливим, що ці професори «в дивний спосіб дізналися про політичні оцінки», які Рейсс висловив у листі до міністерства освіти²⁶.

Це стало можливим, оскільки партійний апарат не засвоїв базову ленінську дихотомію між ворогами та друзями й залишився чутливим щодо прохань про неофіційну допомогу. Слово «ворог», тим не менше, часто вживалося для пояснення того, що не могло бути пояснене відверто: непопулярності ПОРП. Ворожість щодо партії була настільки поширеною в польському суспільстві, що слово «ворог» перетворилося на риторичний прийом для виправдання власної пасивності²⁷. Його часто можна зустріти у звітах партійних функціонерів, але в дещо абстрактному сенсі, приміром, для характеристики нез'ясованого джерела небезпечних чуток про те, що польські студенти, які закінчують советські університети, будуть направлені на роботу до

Сибіру на п'ять років або що науковий рівень у цих університетах «неможливо високий» для польських студентів і т.ін.²⁸

У Східній Німеччині поняття «ворога» також використовувалося доволі часто як у партійному середовищі, так і за його межами. Потреба заклинати ворогів тут була навіть більшою, ніж у Польщі, оскільки відкритий на Захід кордон постійно давав населенню переконливі свідчення провалів соціалізму, а надзвичайний пресинг змушував до матеріалізації «ворогів» у плоті та крові²⁹. Персоналізація ворогів була потрібна, приміром, для того, щоб пояснити, чому задоволені, на перший погляд, своїм життям колеги раптом опиняються на Заході, чому аргументи «ворожих» студентів виглядають неспростовними, чому продовольчі картки потрібні, щоб дістати продукти в Східному, але не в Західному Берліні, чому звалища сміття не можна й досі вивезти зі східнонімецьких міст. «Ворог» поведився відповідно до правил химерної діалектики: якщо у 1956 р. студентам було заборонено проводити канікули на Заході, «він» спокушав їх цим іще більше, тому в результаті треба було збудувати стіну. «Ворог» ставав популярним як ніколи.

СЄПН запустила до повсякденного обігу декілька багатозначних словечок, які зручно поєднували ворожі наміри, дії та конкретних осіб: *partei-feindlich* (ворожий до партії), *staatsfeindlich* (ворожий до держави), *republikfeindlich* (ворожий до республіки). Останні два визначення зачіпали не лише партійні кадри, а й ставали частиною дискурсу лояльних громадян НДР. Як приклад можна навести професора французької мови в університеті Галле Віктора Клемперера або ляйпцігського філософа, професора Ернста Блоха. Перший, запідозрений в ревізіонізмі в 1957 р., щоб відбитися від звинувачень, оприлюднив декларацію, що починалася словами: «Я дізнався, що в західнонімецькій пресі з'явилася низка ворожих до республіки заяв [*republikfeindliche Ausserungen*] із посиланням на мене. Остання, особливо скандальна стаття була написана [студентом Блоха, Гергардом] Цверенцем»³⁰. Той факт, що словечко *republikfeindliche* змогло проповзти до словника філолога Клемперера, особливо вартий уваги, оскільки останній вів ретельний перелік мовних деформацій нацистської та советської доби. Жодне подібне словосполучення не проникло до слововжитку не-членів партії в Польщі: навпаки, інституції на зразок університетів і католицької церкви, адресуючись до державних установ, наполягали на використанні власних ідіом³¹.

Неспроможність польських комуністів проникнутися вимогами ленінської ієрархії виглядала очевидною навіть у стосунках із Советами, причому ще за життя Сталіна. В 1949 р. на зустрічі, що завершувала візит польської делегації до Советського Союзу, міністр освіти

Вознесенський попросив її членів висловити критичні зауваження. Мабуть, несподівано для нього, відповідь не забарилася: професор Бернавський з Краківської академії гірничої справи та металургії, вихваляючи щедрі витрати на науку в Советському Союзі, одночасно зауважив, що службові приміщення «переповнені», а міністр Скжешевський зауважив небезпеку «багатослів'я» у советських навчальних планах, особливо в галузі історії та літератури³².

У звітах про перебування студентів зі Східної Європи в ССРСР дуже рідко можна знайти скарги на східнонімецьких студентів, натомість польські студенти в цьому контексті фігурують постійно. В кінці 1951 р. з Уральського політехнічного інституту в Ростові-на-Дону надходили скарги на «самоізоляцію» польських студентів. Після перегляду фільму «Богдан Хмельницький» вони «неправильно інтерпретували історичні факти та вказували на уявні помилки в сюжеті фільму»³³. Згідно з польським джерелом, датованим серпнем 1954 р., один із студентів захопив із собою до Одеси пачку релігійних картинок, «переданих йому священником через бабцю для розповсюдження в ССРСР». Були також випадки прослуховування радіо «Голос Америки», а один студент у Харкові покинув ряди партії, тому що, на його думку, існувала «фундаментальна суперечність між масами та партією; маси не вірили в партію»³⁴.

Студентократія

Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. комуністична партія в чеських університетах мала позиції міцніші, ніж у німецьких, а її діяльність із часом вийшла навіть за звичні межі «політичного нагляду» й охопила собою повсякденні справи³⁵. На березневих зборах 1948 р. студенти-комуністи з Центрального «комітету дії» Національного фронту в Празі почали планувати систему політичного навчання, підготовки робітників до університету, прийому студентів, а також працевлаштування випускників університету в народному господарстві. Це були питання, над якими не задумувалися до того часу ні ЦК КПЧ, ні міністерство освіти. Студенти також уповноважили себе до нагляду над урочистим святкуванням у наступному місяці 600-ї річниці Карлового університету, найстарішого університету Центральної Європи³⁶.

У наступні роки студенти-комуністи займалися розробкою планів реформ університетських навчальних програм, чисткою власних лав, а також надавали політичні рекомендації професорам. Вони продовжували контролювати університетські справи, оскільки вище партійне керівництво нічого не робило, щоб обмежити їхню владу, а

також завдяки тому, що в комуністичних організаціях їхня кількість набагато перевищувала чисельність професорів³⁷. У лютому 1949 р. у вищих навчальних закладах Праги налічувалося 6410 членів КПЧ, з яких 5489 були студентами, а 394 – «викладачами та професорами». На юридичному факультеті університету членами партії було 296 студентів і 8 «викладачів і професорів», а на філософському – 731 студент і 27 викладачів і професорів³⁸. У 1950 р. вчорашні університетські випускники обіймали важливу посаду секретаря університету в таких навчальних закладах, як Університет Брно, Празький технічний університет, Академія виконавських мистецтв, політико-економічний Університет політики та економіки³⁹. Співробітники ЦК, відповідальні за культуру та вищу освіту, такі як Людек Голубец і Честмир Цісарж, також нещодавно закінчили університет⁴⁰. Середній вік політичних керівників підготовчих робітничих курсів у 1951 р. не перевищував 33 роки.

Після перевороту в Празі чеських професорів охопив фаталізм і, як ми бачили, більшість із них до 1949 р. стали членами КПЧ. Класицист із Брно Фердинанд Стебіц переконував студентів у необхідності вступити до Комуністичної партії, щоб не мати ускладнень. Це було саме те, що зробив він сам⁴¹. Професор Фішер, ректор Університету ім. Палацького в Оломоуці, який, будучи деканом у Брно, в 1947 р. виступав рішуче проти спроб призначити професорів з-поза стін університетів, цілком підкорився студентським «комітетам дії». У лютому 1948 р. він увійшов до президії районного «комітету дії» в якості його представника «по культурі», пояснивши своїм деканам, що він сподівався використати свій вплив «задля захисту інтересів університету імені Палацького»⁴². Перед тим, як звернутися до зібрання деканів у квітні, Фішер виголосив похвалу роботі студентів, які прийшли, щоб наглядати за ходом зібрання⁴³.

Приватне листування двох провідних «буржуазних» правознавців Чехословаччини, Карела Енгліша та Франтішека Вейра, дозволяє краще зрозуміти атмосферу цих часів. Вейр, парадоксально погоджуючись із партією, писав, що зростання кількості її членів не може бути пояснене лише примусом. Він навів приклад «рenegата», асистента професора Пошваржа, «який, здається, також перейшов до комуністів. Проте наскільки тут відіграв свою роль примус, про який всі говорять у подібних випадках, для мене не зовсім зрозуміло, беручи до уваги його абсолютно аполітичну поведінку та його абсолютну пасивність». На думку Вейра, люди вступали до партії, більше сподіваючись на винагороду, аніж із страху втратити роботу. Невибагливий Пошварж тепер став деканом. Але навіть професори, відсторонені від роботи, в очах Вейра не були вільні від закидів.

Відправлені в примусову відпустку, вони діставали лікарняні листки, що давало їм більші вигоди:

«Мені було дано до розуміння, що я повинен подати клопотання про лікарняний листок, і вся справа може бути залагоджена набагато простіше. Але це саме те, чого я не робитиму, поки не одержу якогось пояснення, що моє усунення з факультету буде скасоване або що воно було незаконним. Кожна порядна людина в нашому віці більш за все турбується, на мій погляд, про те, яку пам'ять вона залишить по собі після смерті й це те, чим він не буде необачно ризикувати заради якоїсь фінансової вигоди (заслужити премію і т.д.). Але мені здається, що таких людей серед нас небагато, й що людям абсолютно байдуже, що буде написано про них у книгах із історії через п'ятдесят років. Але це має значення для мене й, припускаю, для Вас також»⁴⁴.

Він, можливо, не знав, що Енгліш і сам перебував на лікарняному й підтримував цю вигадку аж до своєї примусової відставки в 1950 р. У лютому 1949 р. він писав своєму декану, що оголосив лекційний курс, хоча «комітет дії» його факультету «не бажав, щоб я викладав, але дав зрозуміти, що самий факт оголошення лекцій є достатнім для того, щоб одержувати повну платню»⁴⁵. Вейр вийшов на пенсію в 1949 р. Коли він трагічно загинув у червні 1951 р., Енглішу дозволили написати некролог.

Вступаючи до організації, де верховодили студенти, професори відкривали своє життя для постійного контролю й наражалися на приниження. Це було властиве, передусім, організаціям Брно, де партійний центр не міг швидко реагувати на студентські «ексцеси». У ході п'ятої районної конференції комуністів вищих навчальних закладів Брно професорам не було виявлено «найменших ознак поваги». Студенти-комуністи прохолодно зустріли гостей з Праги, включно з високопоставленим функціонером у справах культури, пізніше міністром, Ладиславом Штоллем, і обійшлися без спеціального вітання ректорів університетів. До цих останніх ставилися як до нижчих членів партії, так що вони ладні були зробити все, аби відвернути від себе увагу. Один із ректорів просто зачитав заяву, написану для нього студентами, а до районного комітету в справах вищої школи не було запропоновано жодного професора, незважаючи на наполягання центрального партійного та державного апаратів⁴⁶.

Згідно зі звітами від 1952 р., опановані студентами партійні організації «втручалися в справи університетської адміністрації й неодноразово намагалися заступити їх»⁴⁷. Дії первинної парторганізації факультету хімічного машинобудування були позначені особливо «серйозними політичними помилками»:

«Від її імені до Державної ради у справах вищої освіти [в Празі] надійшла телеграма, в якій повідомлялося, що партійна організація обговорила питання призначення певного професора і вирішила йому відмовити. Телеграма закінчувалася суворим наказом “негайно припинити подальші дії”. Віддавати накази освітній адміністрації подібним шляхом неприпустимо. Партійний оргкомітет може запрошувати декана чи іншого представника освітньої адміністрації на свої засідання; він може вимагати від нього звіту чи висловлювати власні рекомендації. Але рішення щодо конкретних заходів, які необхідно здійснити, ухвалюють відповідальні представники адміністрації навчального закладу. Первинна партійна організація не може наказувати декану або заступати його»⁴⁸.

Незважаючи на ухвалу політичного секретаріату, студенти відмовилися допустити до партійної організації професорів⁴⁹. У 1952 р. до партійних комітетів первинних парторганізацій педагогічного та медичного факультетів у Брно не було обрано жодного представника від викладачів⁵⁰. Якщо студенти могли не виконувати рішення, ухвалені вищими ешелонами партійної ієрархії, вони могли взагалі не звертати уваги на розпорядження міністерства освіти, апарат якого в більшості своїй аж до чисток 1950-1951 рр. складався з людей, що прийшли сюди до 1948 р. Міністерські чиновники, побоюючись звинувачень в «опортунізмі», не наслідувалися виправляти ексцеси студентократії, наприклад, шляхом дозволу деяким студентам, виключеним у 1949 р., повернутися до навчання після того, як вони «зарекомендували себе»⁵¹.

У загальній атмосфері терору тих років студенти встановили свою власну систему залякування. Первинні парторганізації не просто звільняли професорів і доцентів, вони посиляли їх працювати на заводи, як правило, після кількох семестрів перебування на курсах марксизму-ленінізму. Наприклад, парторганізація юридичного факультету в Празі вислала своїх доцентів працювати на підприємствах металообробної промисловості⁵². «Провідні функціонери» «боялися» захищати професорів від нападків студентів і «визнавали рішення парторганізацій зі страху бути звинуваченими в опортунізмі»⁵³. На спільних зборах професорів Оломоуца та Брно у вересні 1953 р. молодий комуніст із Брно, історик, пізніше учасник «празької весни» Франтішек Йордан «примушував» ректора університету Брно, Травнічека, народженого в 1888 р., оголосити відомого соціолога й колишнього ректора університету в Оломоуці Фішера «неприйнятним в якості викладача в жодному навчальному закладі»⁵⁴. Студенти-комуністи медичного факультету в Празі робили зі старих професорів жертв, приміром, затримуючи майже на рік публікацію роботи професора Франтішека Студнічки, хоча ця робота дістала державну премію. Студенти «не

розуміли, що викладачі, члени партії, пройшли складний шлях політичного розвитку, й були змушені боротися з багатьма пережитками старої освіти: «Замість того, щоб допомагати викладачам у цій боротьбі, парторганізації своїми постійними дисциплінарними заходами посіяли в їхніх рядах почуття невпевненості та страху, інколи через дрібниці»⁵⁵.

Найяскравішим проявом студентократії стала Перша ідеологічна конференція працівників вищої школи в Брно в лютому 1952 р. Висловлена її екзальтованими учасниками претензія вказати «шлях подальшого розвитку чехословацької науки», одноманітні, витримані в жорсткому стилі промови, привели сторонніх спостерігачів до помилкової оцінки конференції як головної події в процесі суцільної советизації чеських університетів⁵⁶. Насправді ж вона була організована без відповідного сигналу з апарату Центрального Комітету. Юні функціонери з Військово-технічної академії в Брно самі вирішували, кого запросити на цю імпрезу, ігноруючи «найсильніші вузи» Праги та Словаччини. Ніхто не радився з центральним апаратом щодо змісту промов, а ідеологічні директиви, ухвалені на конференції, «не узгоджувалися й не обговорювалися колективно. За винятком звернення товариша Копецького, всі промови були особистою думкою доповідачів». Копецький, один із найвпливовіших і найбезжальніших людей в керівництві КПЧ, намагався переконати своїх молодших товаришів у Брно, що «турбота про ідеологію є одним із найважливіших завдань [центрального] партапарату... Турбота партії повинна відчуватися всюди». Проте на цій конференції панували «спонтанність та імпровізація»⁵⁷. Перевершив усіх класицист Фердінанд Стебіц, який переконував своїх студентів вступати в партію – він намагався висловити «захоплення советською наукою», за що був звинувачений своїми товаришами в «політичній незрілості»⁵⁸.

Советські візитери до Чехословаччини, навіть до смерті Сталіна, дедалі частіше нарікали на «негативні результати студентократії, особливо коли вона вилилася в критику студентами професорів». У Советському Союзі подібна критика була прерогативою лише функціонерів високого рангу: «Досвід показує, що коли студенти критикують професорів, професорам починає набридати режим». Обов'язком чеських комуністів було «залучати до наукової роботи і виховувати навіть тих викладачів, які стримано ставляться до нашої влади»⁵⁹.

Ця критика стала зростати з «відлигою» 1953 р. Улітку цього року перша чехословацька делегація працівників вищої освіти привезла з Москви досить настійливі рекомендації: «Знову і знову відповідальні особи в міністерстві попереджали нас щодо невідповідного,

сектантського ставлення до старої технічної інтелігенції. Вони демонстрували нам, як завдяки правильній, послідовній політиці советського уряду ця інтелігенція перейшла на бік соціалізму... ідеологічна та інтелектуальна перебудова – це комплексний, іноді болючий процес. “Ідеї – це не старий одяг, який кожен може просто скинути та змінити”, - саме ці слова вжив заступник міністра культури, товариш Столетов. Чеській делегації також було сказано про те, що викладачам належить важлива роль у партійних організаціях советських університетів, на відміну від чехословацьких, де керівні посади майже виключно посідають студенти»⁶⁰.

У листопаді Чехословаччину відвідала традиційна для кожного року делегація «чехословацько-советської дружби», яка суворо засудила офіційний анти-інтелектуалізм. Один із членів делегації, професор педагогіки Н. К. Гончаров, виступав у переповнених університетських аудиторіях і зустрічався з сотнями викладачів, студентів і чиновників. На нього справили враження досягнення Чехословаччини, зокрема в галузі уніфікації системи освіти, політичної освіти викладачів, покращення «соціального складу» студентства. Разом із тим, залишалось чимало «серйозних перекося, які видавалися за советський досвід. Наші помилки та перекося, що мали місце в процесі створення вищої школи, видаються за необхідний історичний етап. Вважається, що чехословацькі вузи мають пройти цей „етап“». Серед згаданих помилок були названі, зокрема, «перевантаження» викладачів політичною роботою, «грубі методи» «боротьби проти релігії», постійне втручання «молодіжних організацій» у педагогічну роботу, присутність некваліфікованих робітничих кадрів на керівних посадах у первинних парторганізаціях вузів»⁶¹.

Хоча подібні поради прямо суперечили тому, що вони чули від советських гостей кілька років тому назад, керівні органи КПЧ відреагували на них одразу⁶². Важко сказати, чи то пост-готтвальдівське політбюро настільки привчилося наслідувати советські зразки, що вже не могло чинити інакше, чи то воно, подібно до після-сталінського керівництва Советського Союзу, щиро прагнуло до більшої стабільності. У будь-якому разі, співробітники апарату ЦК дістали завдання перевірити роботу університетських парторганізацій на місцях і, після того, як від них надійшли тривожні повідомлення про «анархістсько-троцькістське» та «сектантсько-нігілістичне» ставлення студентів до старої професури, партійне керівництво пішло на зміни в статуті, щоб зробити більший наголос на принципі «демократичного централізму»⁶³. В Карловому університеті партком зрештою був підпорядкований ректорові та у примусовому порядку поповнений кількома професорами; були вжиті заходи й щодо підвищення

професорської платні⁶⁴. Після 1953 р. скарги на «студентократію» припинилися, а під час короткої лібералізації 1956 р. нове покоління студентів озвучило критику рішень, які ухвалювалися без того, щоб радитися з ними.

Професори проти професорів

Студентократія завдала глибокої рани професорському сенсу власної ідентичності. Можливо, найбільш деморалізуючим досвідом цього періоду стала повсякденна практика виступів проти своїх колег. Той факт, що більшість професорів були членами партії, переводив подібні вчинки в площину партійної дисципліни. Увійшовши до «комітетів дії» в 1948 р., професори на зразок Туречека та Ванечека тим самим допомогли усунути своїх колег, з якими пропрацювали десятки років. Міністерські розпорядження з вимогами примусової відпустки, відставки чи звільнення були підписані Зденеком Неєдлим, професором Карлового університету з 1909 р. На початку 50-х рр. пропозиції щодо усунення тих чи інших професорів, які ще залишалися, йшли від деканатів до міністерства частіше, ніж у зворотньому напрямку⁶⁵. Вчені ради позбавляли права займатися викладацькою діяльністю тих професорів, які демонстрували «ворожість до народного демократичного уряду», наприклад, тікаючи на Захід⁶⁶. Подібним же чином професори з «комітету дії» Чеської Академії наук і мистецтв (ČAVU, Česká akademie věd a umění) голосували за виключення тих членів Академії, які були визнані політично неблагонадійними⁶⁷. У червні 1948 р. відомий лінгвіст Ян Мукаржовський не надав підтримки своєму колезі Йозефу Кралю, якого мали усунути від редагування журналу «Чеська думка» («Česká mysl») за публікацію статті з критикою діалектичного матеріалізму. Він писав: «У період будівництва соціалізму важко уявити собі філософський журнал на іншій, ніж науковий соціалізм, ідейній основі»⁶⁸.

Деякі професори писали книжки та памфлети з засудженням робіт їхніх колег. У листопаді 1949 р. Вацлав Ванечек із юридичного факультету був удостоєний подяки «юридичної ради» КПЧ за те, що погодився написати статтю «Історія права в руках ідеалістів та еклектиків», спрямовану проти професорів Богачека, Чади, Сатурніка та Бушека, з якими він працював разом десятки років⁶⁹. У 1951 р. декан і асистент декана філософського факультету в Празі зазначали, що «факультет не використав той факт, що з нього пішли представники буржуазної псевдо-науки, такі, як Черний, Вочадло, Краль, Стлоукал та інші для того, щоб зробити належний аналіз їхніх ненаукових і недостовірних робіт»⁷⁰.

У багатьох випадках професори використовували нові можливості, щоб звести старі рахунки. Декан юридичного факультету в Празі після 1948 р., Йозеф Туречек, спеціаліст у галузі канонічного права, помстився кільком своїм колегам, які виступали проти його призначення в 30-х рр. Наприкінці лютого 1948 р. доцент, д-р Франтішек Коварна був усунений від викладацької діяльності на філософському факультеті у Празі; побоюючись помсти з боку свого колеги та суперника, професора Яна Мукаржовського, який пізніше став ректором, Коварна виїхав із країни⁷¹. Біограф Масарика, Зденек Неєдлий, знайшов серед професорів і доцентів, які працювали в університетах Праги та Брно з 30-х рр., або й раніше, чимало готових допомогти в руйнуванні чеської науки: Франтішек Травнічек, Юліуш Долянський-Гейденрейх, Франтішек Оберпфальцер-Ілек, Ладислав Рігер, Богуслав Гавранек⁷². Травнічек звів рахунки зі своїми ворогами, професорами Франтішеком Новотним і Антоніном Беєром, унеможлививши їхню викладацьку роботу та не допустивши Беєра до посади ректора, на яку той був обраний. Травнічек сам став ректором і тримався на цій посаді до 1959 р.⁷³ Новий ректор Технічного університету ім. Едварда Бенеша у Брно Їржі Крога використав своє становище, щоб усунути своїх колег, професорів Бабанека, Угера, Розегналя та Фукса⁷⁴.

Практика голосування проти колег по роботі була поширеною також у Східній Німеччині. В 1958 р. сенат університету Єни проголосував за звільнення асистента професора медицини д-ра Рюкера за те, що той підписав резолюцію проти атомної зброї Західної Німеччини прибраним ім'ям⁷⁵. У тому ж році профспілкові збори медичного факультету Ляйпцігського університету проголосували за те, щоб «передати» асистента професора Фідлера [ім'я не назване] органам державної безпеки за критичні зауваження щодо «видатних вождів робітничого класу»⁷⁶. Такою ж стандартною практикою стало голосування в семінарських групах «Вільної німецької молоді» (FDJ) за виключення своїх членів⁷⁷. У 1954 р. «молоді друзі» однієї з таких груп у Ростоку «вимагали» від керівництва свого факультету виключити одного зі своїх товаришів, чий необережні заяви дозволили виявити в ньому «ворога робітничо-селянської держави»⁷⁸. Після того, як підтверджувалися відомості щодо втечі тих чи інших студентів чи професорів на Захід, усі їхні колеги, які залишилися, були змушені брати участь у безкінечних зборах (*Aussprachen*), намагаючись пост-фактум з'ясувати власні ідеологічні недоліки. З метою не допустити подальших утеч на Захід, студенти, яких вважали недостатньо «відкритими», піддавалися спеціальним перевіркам⁷⁹. Усе це зайвий раз переконує у специфічності ситуації «розділеної держави».

Східнонімецьких студентів заохочували зводити «стіни в їхніх головах» задовго до зведення берлінської стіни.

У Польщі можна було бачити лише бліду тінь подібних обговорень, а позапартійних польських професорів і студентів ніхто не змушував голосувати проти їхніх колег. Держава призначала ректорів і деканів і не змушувала професорів проходити через фікцію виборів. Відставки чи переведення професорів вирішувалися на рівні міністерства, яке просто повідомляло про це університети – як правило, анонімно. Сенати та факультетські ради не мали потреби ратифікувати такі рішення; від них як державних установ вимагалось лише визнати їхню правомочність. Академічні сенати в НДР існували впродовж усіх 50-х рр. і завжди одногосно або майже одногосно підтримували ректорів, чиї кандидатури були схвалені ЦК СЄПН.

Незалежно від того, чи східнонімецькі ректори належали до партії, чи ні, вони завдячували своїм призначенням на ректорські, а часто й професорські посади, партії-державі, щодо якої вони в результаті мали лояльність⁸⁰. Коли професори університету в Ростокі протестували проти реструктуризації вищої освіти в 1952 р., вони з'ясували, що їхній ректор інтригує проти них⁸¹. Ректори Варшавського, Краківського та Вроцлавського університетів (відповідно, Васильковський, Мархлевський та Кульчинський) працювали у вищій школі починаючи з 20-х рр. і представляли передусім академічне середовище незалежно від того, чи були вони членами партії, чи ні. У чеському випадку єдність університетського середовища була слабшою: ректори Мукаржовський (Прага) та Травнічек (Брно) також десятиріччями працювали у відповідних університетах, але активно допомагали реорганізувати свої факультети відповідно до політичних вимог.

Необхідно наголосити на тому, що абсолютна більшість чеських і східнонімецьких професорів робили все від них залежне, щоб уникнути ситуацій, які вимагали від них сумнівної поведінки, а деякі з них навіть наражалися на ризик, виступаючи проти несправедливості. Професор, історик мистецтва Ружена Вацкова, виступаючи на засіданні реорганізованої професорської ради філософського факультету в березні 1948 р., заявила своїм колегам і студентам-комуністам, які відтепер були присутні на засіданнях ради, що «кожне суспільство встановлює принципи моралі; я виявляю їхній характер за допомогою особливих критеріїв. Я хотіла би поцікавитися, які критерії використовуються для виключення професорів і студентів. Особливо студентів. Наскільки я могла бачити і наскільки я сама брала в цьому участь, я знаю, що моральні проблеми зачіпалися під час студентських демонстрацій [25 лютого]. І якщо участь у цих демонстраціях стала

підставою для виключення студентів, то я би хотіла поділити їхню долю»⁸². Не всі професори голосували за відставку Йозефа Краля. Біолог, колишній ректор Ян Белеградек писав, що він не прочитав статті Краля, але бажав би зробити «принципову заяву»: «Особа, що написала статтю без жодної наукової вартості, не гідна посади головного редактора філософського журналу. Проте я вважаю порушенням принципів наукової свободи, коли людину звільняють з цієї посади лише за те, що вона особисто не згодна з поглядами того чи іншого читача журналу. Подібні проблеми мають вирішуватися згідно з науковими правилами, передусім шляхом наукової об'єктивної полеміки»⁸³.

Слова Вацкової навряд чи можна було часто почути в якій завгодно частині Центрально-Східної Європи; вони видавалися особливо небезпечними в Чехословаччині – можливо, через те, що про недавню демократію тут іще не встигли забути. Вацкова, яка провела два роки в нацистській тюрмі, була знову заарештована в 1951 р. і перебувала в ув'язненні до 1967 р. Вона стала одним із тих, хто підписав Хартію-77. Белеградек не зміг повернутися з поїздки до Парижу в 1949 р. і залишався на Заході до самої смерті в 1980 р.

У Східній Німеччині відкритий кордон із Заходом і катастрофічний дефіцит спеціалістів дозволили професорам-медикам із незвичною вільністю поводити себе з партійними функціонерами, коли ті хотіли їх використати. У 1960 р. син і донька професора Петера Матцена, директора ортопедичної клініки в Ляйпцігу, були зняті з поїзда до Берліну для допиту залізничною поліцією – звичайний захід у ті роки з метою відбити охоту в тих, хто намагався втекти. Матцен поскаржився своєму ректору Г. Майєру, члену СЄПН: «Досвід показує, що такий контроль не має жодного сенсу, оскільки він апітрохи не зменшує потоку втікачів, скоріше навпаки, він лише посилює рішучість тих, хто уражений думкою про вїзд із зони *Bevormundung*» [нім. патерналізм, диктат, опіка – пер.]. У минулорічній дискусії на своєму факультеті Матцен доводив, що уряд має зробити кордон відкритим і «припинити політику тиску та переслідувань», тоді утечі припиняться. Щоправда, двоє колег Матцена скористалися можливістю «рішуче» заперечити висловлену ним думку. Навіть серед медиків його громадянська мужність виявилася рідкістю⁸⁴.

Однак, подібні публічні заяви професорів будь-якої спеціальності в 50-х рр. важко собі уявити в чеських землях. Відстоювання інтелектуальних цінностей, особливо в гуманітарних і соціальних науках, вимагало незвичайної кмітливості, такту та везіння. Проте іноді відсутність у центрі скоординованої академічної політики створювала додаткові можливості для обдарованих і гнучких молодих

марксистів. У добу сталінізму в Карловому університеті викладало чимало високоталановитих істориків із невиразним політичним обличчям: Ян Гавранек, Франтішек Кавка, Коломан Гаян, Йозеф Полішенський.

Той факт, що Полішенський, чи не найбільший історик у повоєнній Чехословачині, міг займатися викладанням без перерви від 1945 р. і до кінця 60-х рр., виглядає сьогодні якоюсь загадкою. Схоже, він добре засвоїв пораду одного зі своїх учителів, відомого медієвіста Йозефа Шуста, який говорив йому в квітні 1945 р.: «Ви знаєте, наше покоління є втраченим. Ваше, можливо, також, але Ви маєте спробувати зберегти своє становище, щоб історична професія тут завжди була чогось варта [*aby ta historie vždycky k něčemu vypadala*]». Через кілька тижнів професор Шуста, звинувачений в колабораціонізмі за перебування в часи війни на посаді президента Чеської Академії наук і мистецтв, покінчив життя самогубством. До певної міри, Полішенський навчився тактовності під час війни, коли він служив шкільним інспектором і в ролі викладача вищої школи брав участь у роботі курсів у Ранкенгаймі. І він-таки мав щастя: в 1948 р. Полішенському не треба було приймати рішення про вступ до комуністичної партії, оскільки як соціал-демократ він був просто включений в неї. Викладаючи в сталінські часи одночасно в Оломоуці та Карловому університеті, Полішенський зумів улаштуватися таким чином, щоб бути щоразу в іншому місці, як тільки в одному з них передбачалися ускладнення⁸⁵.

Соціалістична професура

На відміну від польського та чеського, партійне середовище Східної Німеччини було побудоване за принципами ленінської ієрархії, а ті члени партії, що намагалися проводити незалежну лінію, підлягали жорсткій ізоляції. Ідея про сильні первинні парторганізації, на зразок тих, які існували в університетах Праги та Брно, була тут абсолютно чужою; остання спроба первинної університетської парторганізації влаштувати конференцію без санкції ЦК трапилася в листопаді 1946 р.⁸⁶ Якщо для чеських комуністів основним принципом їхньої діяльності була «культурна революція», то головним мотивом їхніх східнонімецьких товаришів виступала попереджувальна догідливість (*vorausseilender Gehorsam*).

Дещо іронічним, хоча й цілком логічним, є той факт, що ціла низка найбільш відомих критично мислячих інтелектуалів пізнішої доби починала власну кар'єру, закликаючи до посилення репресій проти своїх колег і студентів. Професор Вальтер Марков, історик Французької революції, багато років був в'язнем нацистського концентраційного

табору. В 1951 р. він мав чималі клопоти через підозри в «тітоїзмі», що загрожувало виключенням із СЄПН. У 1948 р., коли студенти-представники Християнсько-демократичного союзу та Ліберально-демократичної партії Німеччини перестали з'являтися на вулицях його міста, Марков заявляв членам Ради з вищої освіти СЄПН: «Тепер щодо іншого важливого питання. Один із товаришів сказав, що ми маємо встановити зв'язки передусім із послідовно [*konsequent*] демократичними силами в союзних партіях. Це приклад хибного припущення. Не існує такого поняття, як „послідовний демократ” у лавах союзної партії [сміх]»⁸⁷.

Економіст Фріц Беренс став однією з найвідоміших жертв кампанії проти «ревізійнізму» в кінці 50-х рр. Проте десятьма роками раніше, будучи деканом факультету соціальних наук, він виступав за «систематичне обмеження конкуренції [у вищій школі] і створення для нас тимчасової монополії. Нізніше, коли всі посади будуть зайняті нашими людьми, ми зможемо повернутися до вільної конкуренції, якщо це взагалі буде потрібно [сміх]»⁸⁸.

Коли механізм репресій втягнув у себе і Маркова, і Беренса, не залишилося нікого, хто міг би їм допомогти: з їхнього власного благословіння, потенційні захисники академічних свобод на своїх факультетах були змушені один за одним покинути свою професію або взагалі виїхати зі Східної Німеччини. Відсутність солідарності пронизує собою історію життя всіх майбутніх опонентів Вальтера Ульбріхта. У 1950 р. колега Маркова, Ернст Енгельберг, опинившись перед загрозою звинувачення в «об'єктивізмі», вирішив, що кращий захист – це напад і використав саме цей епітет, щоб запламувати інших імовірних дисидентів і тим самим відвернути увагу від себе⁸⁹. Коли в 1953 р. він потрапив у неласку, студент-філософ Гергард Цверенц нагадав, що «у великому місті Ляйпцігу навряд чи знайдеться людина, яка би подала йому руку»⁹⁰. Соціолог Вілянд Герцфельде насмілювався виступити на захист Цверенца на зборах в січні 1957 р., але після того, як партійні керівники затаврували Цверенца як ворога партії, Герцфельде, вчений з міжнародним авторитетом, поспішив заявити, що він «не хотів мати нічого спільного з ворогами партії!»⁹¹

Подібно до того, як позапартійна професура в Польщі втягувала в своє річище членів партії, комуністична партія у Східній Німеччині приваблювала «прогресивних» безпартійних інтелектуалів на зразок Бертольда Брехта чи філософа Ернста Блоха. За словами Фріца Беренса, Блох вважав себе «безпартійним комуністом..., готовим виконати будь-яке рішення партії»⁹². Справді, він заявляв пізніше: «Я стою на позиціях Німецької Демократичної Республіки... критика може бути об'єктивною лише тоді, коли вона здійснюється в інтересах республіки»⁹³. Під час

наступної загальної кризи 1956 р. Блох знову підкреслював свою лояльність щодо СЄПН, пишучи в листі до ректора університету ім. Карла Маркса Г. Майєра, що коли «режим Горті був на піднесенні в Угорщині, я говорив керівнику інституту: «Тепер пора. Коли, нарешті, прийде Червона Армія?» Ще пізніше він стверджував, що залишається «абсолютно байдужим» до долі заарештованого філософа Вольфганга Гаріха і всіляко підкреслював, наскільки він опікується тим, щоб приймати на роботу лише студентів-членів партії, «на відміну від інших інститутів університету імені Карла Маркса»⁹⁴. Блох не допускав студентів до гуртка, що сформувався навколо нього, й пояснював функціонерам СЄПН, що він не може бути «відповідальним за спосіб їхнього мислення»⁹⁵.

Навіть під час кризи сталінізму на початку 1956 р., партійні інтелектуали ставилися до ленінського заперечення партійних фракцій як до Святого Письма. Пропрацювавши в партапараті багато років, вони добре розуміли жорстко ієрархічний характер партії, проте заперечували саму можливість поділяти погляди опонентів Вальтера Ульбріхта у вищому керівництві, тим більше тих людей, що не належали до партії⁹⁶. У ході чи не найбільш важливої зустрічі майбутніх опонентів Вальтера Ульбріхта – редакторів Вальтера Янки, Густава Юста і Гайнца Цегера з Вольфгангом Гаріхом і Паулем Меркером у Кляйн-Махнові поблизу Берліна в листопаді 1956 р. – було ухвалено рішення нічого не робити, щоб «не зашкодити єдності партії»⁹⁷. Оскільки ж учасники зустрічі не були «фракцією», вони не дотримали основних правил конспірації. Гаріх поділився своїми планами не лише з радянським послом, а й з самим Вальтером Ульбріхтом, проте не подумав порадитися зі своїми однодумцями перед демонстративною поїздкою до редакції журналу «Der Spiegel» в Гамбурзі⁹⁸.

Після поразки угорської революції професор філософії Гаріх став першою жертвою кампанії проти ревізіонізму, розв'язаної Ульбріхтом. Він був звинувачений у «зв'язках із реакційним гуртком Петефі в Угорщині»⁹⁹. Подякувавши Штазі за свій арешт, Гаріх надалі співпрацював із нею, допомагаючи знищувати своїх учителів і друзів. Він повідомляв, що Блох «упродовж 1956 р. перейшов на ворожі позиції щодо керівництва СЄПН»¹⁰⁰. Головний «ревізіоніст» у Галле, славіст, який працював у місцевому університеті, також виявив готовність розповісти про найменші дрібниці цієї «конспірації»¹⁰¹. Найближчі до заарештованих люди відмовилися допомагати їхнім родинам¹⁰². З усієї Східно-Центральної Європи єдиними «товаришами», які протестували проти арешту Вольфганга Гаріха, виявилися поляки. У грудні 1956 р. дадцять шість співробітників кафедр філософії та соціології Варшавського університету – усі члени ПОРП – підписали такого листа

на адресу редколегії «Німецького філософського журналу» [Deutsche Zeitschrift für Philosophie] у Східному Берліні:

«Звістка про те, що наш друг, д-р Вольфганг Гаріх, член СЄПН, один із найвидатніших марксистських інтелектуалів молодшої генерації, заарештований в Берліні, глибоко занепокоїла нас. Обставини його арешту та характер звинувачень, що висунули проти нього, сповнили нас обуренням. Д-р Гаріх був звинувачений у зв'язках із закордонними спецслужбами та спробі реставрувати капіталізм у НДР, проте ми, всі ті, хто добре знайомий з політичною та науковою діяльністю д-ра Гаріха та його політичними поглядами, ніколи не повіримо таким обурливим інсинуаціям. Ми вимагаємо, щоб ця справа була негайно з'ясована, і щоб д-ру Гаріху була надана можливість вільного й публічного захисту»¹⁰³.

Серед жертв Ульбріхта на піку репресій помітне місце посідали партійні історики, хоча їхній ентузіазм щодо ревізіонізму був стриманішим¹⁰⁴. У 1957 р. партійне керівництво наказало провести чистку редколегії головного історичного журналу «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» і покарало найбільшого східнонімецького історика економіки, Юргена Кучинського. Кучинський пізніше згадував, що всі провідні історики НДР (окрім Вальтера Маркова) виступили проти нього «спільним фронтом»¹⁰⁵. Атаку на Кучинського очолив Фріц Келер, історик, що опинився в двозначній ситуації після несвоечасного виступу на підтримку десталінізації¹⁰⁶. Імовірно, відчуваючи потребу заглибити свою провину¹⁰⁷, він сфабрикував звинувачення в змові проти Кучинського, економіста Фріца Беренса та історика Йоахіма Штрайзанда, які нібито мали зв'язки в Західному Берліні¹⁰⁸. Хоча партійне керівництво й мало певні застереження щодо Келера, воно використало його, щоб роками тримати Кучинського в стані постійного напруження, змушуючи його захищатися проти псевдоакадемічних звинувачень¹⁰⁹. Подібна стратегія застосовувалася не лише проти істориків: одночасно другорядні філософи та економісти на зразок Ругарда Отто Гроппа чи Герберта Праусса були мобілізовані проти Ернста Блоха, Фріца Беренса, Арне Бенарі. Як нарікав Кучинський: «Справжні марксистки, як Фріц Беренс, Вальтер Марков і я сам, справжні прогресивні вчені, як Ганс Майєр і Ернст Блох, були змушені до дискусії з примітивними особами від науки, яких просувала та заохочувала партія. І партія, передусім в особі Курта Гагера, підтримувала їх, навіть спрямовувала їх проти нас»¹¹⁰.

На початку 1957 р. молодий співробітник берлінського Інституту економіки передав до ЦК СЄПН докладний запис приватної розмови між Бенарі та Беренсом, під час якої останній вихваляв ленінський період совєтської історії як добу соціалістичної демократії, коли «люди

могли вільно висловлювати свої думки». Незабаром ці провідні «ревізіоністи» були змушені визнати, що є вищий ідеал – єдність партії. У лютому Бенарі писав: «Для мене завжди було очевидним, що влада робітничого класу тримається на єдності партії та падає разом із нею. Проте дискусії, які ми провадили, поза всяким сумнівом, не вели до зміцнення партії, отже, наша політична практика не відповідала цьому вірному принципу»¹¹¹.

Кучинський, хоча й відкинув вимоги самокритики, також не вийшов за рамки цієї лінії й через багато років пишався тим, що не дав розвинутися власній науковій школі. Ернст Блох, після кількох років безперестанних нападок, вирішив залишитися на Заході, де він проводив відпустку, після чого Кучинський публічно піддав його бичуванню у відкритому листі, підписаному: «Зі зневагою до Вас» (*Verachtungsvoll*)¹¹².

Східнонімецька інтелігенція виявилася надзвичайно раболіпною щодо партії, оскільки сама була партійним витвором. СЄПН використала кордон із Західним Берліном, щоб поза стінами елітарних інституцій (про які йдеться в 12 розділі) створити з нього пропагандистський образ передової лінії боротьби з фашизмом. Для лівих інтелектуалів було неможливим навіть обмірковувати втечу на Захід: вони поділяли поширене в політичному дискурсі тих часів, хоча й ніким не перевірене припущення, згідно з яким НДР рішуче порвала з минулим. Що би про неї не говорили, вона не була фашистською¹¹³, в той час як навіть західні мас-медіа визнавали наявність великої кількості колишніх нацистів в уряді Західної Німеччини. Таким чином, залишити НДР здавалося рівнозначним тому, щоб залишити надію на краще майбутнє¹¹⁴. Представник молодшої генерації дисидентів Еріх Льюест вирішив за краще бути заарештованим Штазі, ніж тікати туди, де «справедливість усе ще відміряють криваві судді (*Blutrichter*) Фрайслера»¹¹⁵. Подібною є історія Гергарда Цверенца, який, в очікуванні неминучого арешту, провів літо 1957 р. в таборі на озері поблизу Східного Берліну, замість того, щоб просто перейти до Західного Берліну. Лише умовляння Кароли Блоха переконали його в необхідності покинути НДР задля свого власного добра після того, як він мав сміливість повернутися до Ляйпцігу.

Іще тісніше антифашизм прив'язував до НДР старше покоління, оскільки для нього загроза, яку ніс із собою фашизм, схоже, мала більшою мірою особистий характер. Незалежно від того, чи були вони звільнені з концтаборів, чи ні, чимало німецьких комуністів і євреїв сприймали Червону Армію як свою захисницю від німецького народу, включно з робітниками. Ось чому Бертольд Брехт і Ернст Блох вітали введення советських танків у червні 1953 р. і через що Ляйпцігський

літературний критик Ганс Майєр порівнював страйкуючих робітників у Ляйпцігу з фашистським натовпом¹¹⁶. Подібні почуття найбільш яскраво висловив професор французької літератури з Галле Віктор Клемперер, який ледве пережив антисемітські кампанії нацистських часів. Починаючи щоденник 22 червня, він назвав советські танки «голубами миру»: «Я почуватимуся безпечно в власній шкірі й на своєму місці так довго, як довго триватиме тут советське панування. Як тільки воно закінчиться – що ж, тоді доброї ночі». Клемперер, який вважав себе лібералом, вступив до Комуністичної партії Німеччини в 1945 р. Його відданість комунізму зростала з кожним роком тією мірою, якою настрої навколо нього ставали дедалі більше антикомуністичними та антиросійськими. Пасажири, що нарікали на советський режим у переповненому вагоні поїзда, яким він їздив із Галле до Берліну, здавалися йому тими самими людьми, з якими він стикався двома десятиріччями раніше. Проте тепер, замість того щоб лаяти Ваймарську республіку, вони сперечалися про те, чи існували насправді концентраційні табори, газові камери, а також про відповідальність Німеччини за останню війну. Будь-які чутки, що йшли з цього боку, про советські концентраційні табори у Східній Німеччині для Клемперера не видавалися вартими уваги. Він вважав розмови про «викрадених і заарештованих студентів» почасти «пустою балаканиною, а почасти – свідченням процесу очищення [*Aufräumung*] від елементів, ворожих до держави» й тому цілковито підтримував чистки студентів у своєму університеті в 1952 р., хоча й розумів, що вони порушували норми університетського життя. На заперечення своєї дружини, що подібні заходи прокладають шлях до «нових концтаборів», він відповідав: «Нацистам дозволялося говорити вільно до тих пір, поки вони не скоїли якогось злочину»¹¹⁷.

Із кожним новим роком, проведеним у НДР, біографії інтелектуалів ставали все складнішими, а думка про можливість звирити їх західноберлінській пресі чи західним союзникам ставала все менш приємною¹¹⁸. Персональний досвід зумовлював унікальну прив'язаність східнонімецьких інтелектуалів до державного соціалізму, адже з усіх комуністичних інтелектуалів Європи лише вони добровільно обрали цю систему, знаючи все як про Схід, так і про Захід. Подальше життя мало довести правильність цього вибору, що надавало їхній відданості соціалізму рідкісного фанатизму. Французькі інтелектуали могли ставати сталіністами у блаженному невіданні сталінських реалій, в той час як російські чи румунські інтелектуали могли ставати сталіністами в блаженному невіданні західних реалій. Інакше кажучи, якщо уявити собі анти-західну ідеологію як форму сліпоты, то багато сталіністів у Польщі чи в Росії могли вважатися сліпими від народження, в той час як

східнонімецькі сталіністи засліплювали себе самі. Проте рана від цього залишалася й починала нагадувати про себе кожного разу, як тільки хтось починав розповідати їм, яким Захід був «насправді». Прикладом може бути найвідоміший східнонімецький дисидент Роберт Гавеманн, який впав у лютю, коли один студент у 1957 р. почав критикувати східнонімецьку демократію. У відповідь Гавеманн «заявив, що в порівнянні з Західною Німеччиною ми маємо практично ідеальні демократичні умови. Він пояснив це ґрунтовно й добре. Розмова зійшла на різницю між тюремною камерою та хорошим життям, у якому хтось часом може бути роздратований холодильником, що працює з переборами. Після цього товариш Гавеманн заговорив дуже різко й сказав, що студенти, які не збагнули цього після стількох років, мусять іти працювати на фабрику, щоб зрозуміти це»¹¹⁹. Зрештою Роберт Гавеманн відкинув подібні сталіністські методи, але тільки після того, як вони були повною мірою застосовані до нього самого. З одного молодшого за віком східнонімецького комуніста, колишнього Ляйпцігського студента Гюнтера Цема сталінізм разом із його сліпотою був у буквальному розумінні цього слова – вибитий. Подібно до Гавеманна, він був добре знайомий з Заходом, але свідомо обрав НДР. Упродовж міжсеместрових канікул він відвідував семінари Мерло-Понті в Парижі, обговорював проблеми екзистенціалізму в Західній Німеччині та подорожував Італією. Усе це привело до того, що в нього лишилося ще менше надії побудувати соціалізм у НДР. Наївний, але не позбавлений критичності, Цем був заарештований в 1957 р. разом з іншими «ревiзiонiстами». У якийсь момент після арешту «[Я] подивився на копів, які запхали мене в машину й всілися зліва й справа від мене, в певному розумінні як союзники, прикриваючи подушкою мої руки так, щоб ніхто з вулиці не помітив наручників. За кілька тижнів [перед арештом] я був виключений з партії, змушений покинути університет, позбавлений будь-яких можливостей для нормального способу життя, так що мені довелося працювати літературним рабом у письменника. Проте всіх цих несправедливостей виявилось недостатньо, щоб відкрити мої очі. Лише в тюремній камері комунізм у буквальному сенсі слова був вибитий з мене. Я хотів подискутувати зі слідчими, які відповіли мені своїми кулаками. Яким уроком це стало для мене!... Тепер мої очі були відкриті, щоб бачити справжній характер Німецької Демократичної Республіки. Як багато навчили мене подальші роки, коли вбивці та кати, яких режим зробив охоронцями, стежили за мною, коли мене стерегли під дулами автоматів, з лютими собаками, коли я не мав до читання за весь час мого ув'язнення нічого, крім *Neues Deutschland*, центрального органу СЄПН!»¹²⁰ Пізніше Цем став редактором консервативної гамбурзької газети «Die Welt».

Незалежно від того, чи очі східних пiмцiв були відкриті на все це повністю, чи ні, вони ніколи не могли цілковито закрити їх на Захід, особливо в 50-х рр. Захід був присутнім у їхньому житті через візити родичів, радіо, або випадковий погляд на Західний Берлін, так що для Сходу вибір перетворювався на щоденну процедуру, яка постійно повторювалася. Молоді дослідники в НДР стикалися з необхідністю постійно спростовувати західну аргументацію, яка була близька їхньому серцю й яку вони могли навіть засвоювати, а також заперечувати очевидність своїх почуттів і бажань – наприклад, подорожувати¹²¹. Відкритий кордон підштовхував СЄПН, як і Штазі, до глибшого втручання в приватне життя громадян НДР через те, що останні могли з'єднатися з родичами на Заході, або потрапити під їхній вплив, або не донести на своїх друзів, які думали про втечу¹²².

Матеріальна прив'язаність до соціалізму

Можливість вільного виїзду на Захід аж до 1961 р. створювала не лише незвичний ідеологічний, але й матеріальний комплекс проблем для східнонімецьких професорів, які мали можливість скористатися з того, що Ральф Ессен називає «подвійним ринком праці». Упродовж усіх 50-х рр. західнонімецькі університети та фірми, як правило, заповнювали свої вакансії за рахунок співробітників і випускників університетів Східної Німеччини. На відміну від своїх колег у Варшаві чи Празі, східнонімецьке керівництво змушене було приручати інтелігенцію за допомогою низки стимулів і заохочень, внаслідок чого професура в НДР поступово досягла належного їй матеріального становища, з жалуванням і винагородами, які набагато переважали ті, що їх отримували їхні чеські та польські колеги¹²³. В 1951 р. уряд встановив систему «індивідуальних контрактів», щоб утримати вчених, які хотіли виїхати на Захід; у результаті сукупний заробіток окремих директорів академічних інститутів сягнув 12-15 тисяч марок на місяць. На початку 50-х рр. середня заробітна плата в НДР становила 308 марок. До січня 1952 р. було укладено приблизно 14 780 індивідуальних контрактів, які охопили близько 20 % усіх професорів і доцентів¹²⁴. В 1960 р. індивідуальні контракти мали близько 64 % професорів природничих і технічних наук, 86 % професорів медицини та 22 % професорів соціальних наук¹²⁵.

Усе це змінилося після того, як кордон на Захід було закрито в 1961 р. і СЄПН, звільнившись від тиску західнонімецького ринку праці, змогла перейти до реалізації плану «розбуржуазнення» наукового співтовариства. Процес поповнення останнього новими кадрами було «виведено з сірої зони патріархальних, слабо формалізованих

особистих стосунків», коли повні професори виховували молодших колег не лише в науковому, а й в соціокультурному розумінні цього слова¹²⁶. Нову академічну еліту, навіть у технічних і природничих науках, більшою мірою почали формувати робітничо-селянські кадри.

У Польщі низька заробітна платня призводила до того, що професори, як правило, працювали на двох чи більше роботах, що зле відбивалося на їхньому викладанні. Незважаючи на кількарразове підвищення, місячного жалування доцента до 1957 р. ледве чи вистачало на те, щоб придбати костюм. Близько 60 % професорів і доцентів Варшавської Політехніки мали додаткові посади в одному чи більшій кількості місць¹²⁷. Гуманітарії намагалися підзаробити в дослідницьких інститутах Академії наук. У червні 1951 р. відділ кадрів Ягеллонського університету доповідав міністерству, що професори сільськогосподарського факультету присвячували «дуже мало часу роботі в університеті й мали основну роботу деінде». Професор Ходзіцький діставав платню за додаткові лекції, мав посаду завідувача двох відділів у Державному інституті лісоводства, а в своєму університеті був «гостем», на якого студенти чекали «зранку до пізнього вечора»¹²⁸.

Науковці в чеських землях не мали потреби працювати на двох роботах і в цілому мали вищий рівень життя, ніж їхні польські колеги. Проте, оскільки їхнє суспільство було багатшим, вони порівнювали своє становище не з польськими науковцями, а з іншими своїми співвітчизниками. Статус професорів та інших представників інтелігенції з часів нацистської окупації поступово знижувався. Заробітна платня професорів залишалася відносно високою, проте жалування науковця-початківця було нижчим, ніж зарплата некваліфікованого робітника. Університети не могли конкурувати з промисловістю чи системою охорони здоров'я в боротьбі за кращих випускників; у 1954 р. заробітна платня професора медицини була ненабагато вищою, ніж лікаря державної клініки¹²⁹. Фахівці електротехнічної промисловості отримували майже вдвічі більше, ніж спеціалісти у сфері вищої освіти. Чеські функціонери зауважували більш збалансовану ситуацію в НДР, де університетські лабораторії мали добре обладнання й відповідний допоміжний персонал¹³⁰. Молодих чеських робітників зовсім не приваблювала перспектива вступу до університету, оскільки в цьому випадку їхня платня ставала набагато нижчою¹³¹. Через свою короткозору політику зрівнялівки, КПЧ стикалася з постійними труднощами в процесі трансформування чеської інтелігенції.

У попередніх розділах ми намагалися пояснити й показати особливості польського академічного життя, передусім той факт, що стара професура, незалежно від спеціалізації, зуміла пережити численні випробування. Пояснення цього ми знаходимо передусім у тих факторах, які формували та підтримували відчуття ідентичності серед польських професорів. Серед них основними видаються, зокрема, спільна спадщина польської інтелігенції з її особливим ставленням до держави та Советського Союзу, а також відданість таким домодерним цінностям, як «гонор». Поведінка польської професури диктувалася передусім лояльністю щодо групи, корпорації, особливо в часи сталінізму з його екзистенційними викликами.

Чеським і східнонімецьким професорам, із різних причин, бракувало відчуття місії, групової солідарності, а також опозиції щодо державного соціалізму, які характеризували польську професуру. Чеські професори під час війни залишалися відносно пасивними в корпоративному розумінні цього слова. Їхня діяльність обмежувалася рамками власної вченості або публікаціями та дослідницькою роботою в дозволеніх німцями інституціях. По завершенні війни вони з'ясували, що університетська ієрархія зазнала істотних змін, як тільки студенти пред'явили свої вимоги, продиктовані їхньою активною участю в русі Опору.

Моральний капітал німецької професури зазнав величезних втрат через співучасть у злочинах нацизму. Конкретним виявом цього стали безпрецедентні кадрові втрати. Близько 85 % професорів, що працювали в Східній Німеччині в 1944-1945 рр., вже не повернулися на свої посади; розрив традиції в соціальних науках став настільки масштабним, що опустив їх до рівня «*tabula rasa*»¹³². Ці дисципліни тепер «визначалися заново»¹³³, а викладати їх стали особи, чия лояльність була віддана передусім новому осередку влади в східнонімецьких кампусах, тобто СЕПН. У сфері соціальних наук це стосувалося навіть тієї жменьки викладачів, які працювали за попередніх режимів і навіть тих, хто не був членом партії. У чеських землях також були найбільшими чистки у сфері соціальних наук, які, однак, змінили обличчя вищої школи в цілому. Тисячі нових, некваліфікованих осіб стали до викладання в той час, як кількість професорів і доцентів зменшилася з 1 253 чол. у 1948-1949 рр. до 906 чол. в 1953-1954 рр.¹³⁴

Уже перші виклики університетській автономії в повоєнні роки показали, що лояльність професури набула диференційованого характеру. У всіх трьох країнах більшість студентства виступала за політичні альтернативи комунізму, однак лише в Польщі професори

відкрито солідаризувалися зі студентами, і лише тут професура організувалася політично для захисту власних інтересів. Відсутність організованого самозахисту серед чеських професорів не може бути пояснена лише репресіями з боку держави, оскільки до лютого перевороту 1948 р. вони ще не стали помітним фактором впливу на суспільство. Скоріше, пояснення цього феномену слід шукати в політичному розколі в самих чеських університетах.

У Польщі найпомітнішим політичним успіхом сенатів і ректорів вищих навчальних закладів став компромісний декрет про вищу школу від 1947 р. Проте навіть у добу сталінізму польські професори продовжували нав'язувати компроміси політичному режиму, дотримуючись принципів корпоративної солідарності та не переходячи певні межі у своєму співробітництві з державою. Найбільш помітним прикладом такої поведінки можна вважати їхнє небажання вступати до комуністичної партії. Цю опозицію можна пояснити також невідповідністю між зовнішніми та внутрішніми «структурами мотивації» [incentive structures], якщо користуватися термінологією політичної науки. Польський режим, як і його відповідники в ССРСР, НДР і Чехословаччині, не шкодував нагород для вчених, готових сприйняти партійну лінію, надаючи їм дачі, підвищену платню, закордонні паспорти. У матеріальному розумінні це все мало більше значення для бідної Польщі, ніж для Східної Німеччини та Чехословаччини. Проте якщо говорити про цінності, що сформували польську професорську громаду, вступ до партії загрожував ударом по особистій репутації.

Однак членство в партії було лише найбільш очевидним показником партійного впливу. Польське керівництво досягло найменшого успіху у вирішенні завдання, яке Кеннет Джовітт вважав основним для режиму леніністського типу, а саме – відриві партійних кадрів від рідної культури. ПОРП лишилася переповненою людьми, які визначали свою поведінку за допомогою національних категорій. Натомість в університетах Східної Німеччини та Чехії представники соціальних і гуманітарних наук, як члени партії, так і безпартійні, сприйняли систему партійних понять. Так, Ернст Блох і Ганс Майер відчували себе зобов'язаними проголошувати декларації вірності щодо соціалістичної держави. А образ форпосту «антифашизму» лише додавав їм легітимності.

З адміністративної точки зору, руйнація професури у Східній Німеччині та чеських землях виявилася відносно простою операцією, що включала в себе видання відповідних декретів упродовж кількох років і спрямовувалася проти невеличкої групи населення. Набагато складнішим виглядало інше важливе для партії завдання, а саме –

створення нових еліт. Партійний апарат мусив охопити всю територію, що перебувала під його контролем, і спробувати набрати десятки тисяч молодих людей, що не мали ані нахилу, ані відповідної підготовки до навчання в університеті. Причому ця акція повинна була мати не одномоментний характер, а тривати як мінімум десять років, щоб дати потрібний ефект, тобто пройти через кризи та невизначеність, які відчувалися в усьому регіоні після смерті Сталіна.

¹ Під час одного з візитів автора до Східної Німеччини на початку 80-х рр. він дізнався, що кілька учнів середньої школи дістали позитивне перше враження від нового викладача. Чому? Замість того, щоб увійти в клас з вітанням «Дружба!», вона почала заняття словами: «Доброго дня!».

² Див., наприклад, лекції професора Вацлава Ванечека початку 50-х рр., АСВ, фонд Ванечека, ч. к. 44. Щодо неформальності студентів, див. також Petráň, "Filozofická fakulta", 443; Knapp, *Proměny*, 130.

³ "Zápis z aktivu, pořádaného pro posluchače, učitele a zaměstnance fakulty, konaného dne 30. března 1950." AUK, právnická fakulta, i.č. 204.

⁴ Jessen, "Akademische Elite," 213. Партійне керівництво також не було схильне до того, щоб призначати осіб, які дістали лише партійну освіту, на посади в університетах. Там само, 168.

⁵ Див., наприклад, посилання на міністрів Рапацького чи Голянського у протоколах у ААН, MSW 25, k. 119-20.

⁶ Через це серед польської професури не було певності щодо того, хто з них, власне, належав до партії. Наприклад, багато респондентів та науковців були переконані, що Константи Гжибовський, декан Краківського юридичного факультету, був членом партії, оскільки він мав вплив у Варшаві. Вони припускали, що Гжибовський потрапив до ПОРП безпосередньо з ППС (членом якої він був) після злиття обох партій в 1948 р. Насправді ж він просив прийняти його кандидатом у члени ПОРП і ніколи не став повноправним членом партії (інтерв'ю з Бардахом та Гжибовським). Подібним чином, до числа членів ПОРП помилково зараховували історика і проректора в 50-х рр. Казімежа Лепшого. Див. передана версія мемуарів М. Тировіча, т. 2 у фонді Тировіча, АРАН-К.

⁷ Целіна Бобінська здала свій партійний квиток на знак протесту після введення військового стану у Польщі у грудні 1981 р. Пізніше вона сказала колезі, що квиток члена Комуністичної партії Советського Союзу вона б не здала ніколи! Інтерв'ю з Геровським.

⁸ АРАН-К, КПІ-24, j. 169. Місцевий конкурент Серадзького, член партії Болеслав Дробнер виявив, що під час війни Серадзький, відомий як Адольф Гіршберг, писав антикомуністичні статті. Гіршберг був директором польськомовної єврейської вищої школи у Вільно. Tyrowicz, *W poszukiwaniu siebie*, 194-95.

⁹ APK, KD PZPR, 62/XV/5, k. 9.

¹⁰ SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/458, Bl. 107-10.

¹¹ На зборах партійного керівництва Ляйпцігського університету 16 січня 1952 р. було ухвалено рішення зобов'язати ректора університету, члена СЄПН Георга Майера, приймати на докторські студії тільки тих студентів, які писатимуть на теми, «що наголошують на сучасних суспільних проблемах НДР». SSA, IV 4.14/29, Bl. 15. Щодо уваги, яка приділялася політичним проблемам на природничих факультетах, див. протоколи зборів від 26 лютого 1953 р. SSA, IV 4.14/29, Bl. 36.

¹² Збори університетського партійного комітету від 26 квітня 1952 р. APKr, KD PZPR, 62/XV/7, к. 22-27. Ось кілька прикладів тих завдань, які ставило перед собою партійне керівництво в Ляйпцігському університеті в 1954 р. й про які не помишляли польські комуністи: запис студентів на військово-спортивну підготовку [*Kampfgruppen, Gesellschaft für Sport und Technik*]; координація боротьби проти церкви, наприклад, відправлення студентів-комуністів для нагляду за студентськими товариствами; контроль за діяльністю відділу кадрів університету та прийомом на роботу адміністративних працівників; прагнення до того, щоб мати членів партії в кожній університетській інституції; «проробки» «проблемних» професорів; ходіння сотень студентів-комуністів по домівках громадян у Ляйпцігу перед виборами. SSA, IV 4.14/30.

¹³ Збори 1 лютого 1955 р. APKr, KD PZPR, 62/XV/7, к. 56.

¹⁴ Приклади див. у розділі 11, прим. 56.

¹⁵ У 1950 р. воєводський комітет ПОРП у Варшаві майже не цікавився роботою первинних партійних організацій в закладах вищої освіти у місті. AAN, KZ PZPR, 237/XVI/25, к. 34-36. Подібні скарги щодо познанського, краківського та лодзинського воєводських комітетів див. у AAN, KZ PZPR 237/XVI/26, к. 1-2.

¹⁶ APKr, KD PZPR, 62/XV/5, к. 28. 11 лютого 1955 р. товариш Когутек зауважив, що значна частина провини за скромні результати роботи університетського партійного комітету лежить на воєводському комітеті, «який надавав недостатню допомогу. Під час інструктажів у воєводському комітеті партії політичним питанням приділялося мало уваги, не було ні розуміння стану справ університетської парторганізації, ні атмосфери критики та самокритики». APKr, KD PZPR, 62/XV/7.

¹⁷ Юзеф Кійовський вступив до ПОРП у грудні 1948 р. у віці 25 років та отримав свій диплом про завершення першого ступеня двоступеневого навчання 30 червня 1953 р. AUJ, S III 444, WFH 239.

¹⁸ Докладніше про «зарозумілість польських студенток» див.: SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/640, Bl. 8-9.

¹⁹ SAPMO-BA, ZPA, IV 2/2/535.

²⁰ На зустрічі з іноземними студентами під час воєнного стану у липні 1982 р. перший секретар партійної організації в Ягеллонському університеті пояснював [сумний] стан польської економіки «невисокими організаційними здібностями» поляків.

²¹ Його кандидатуру відкинули 79-ма голосами проти одного, а 9 осіб утрималися. Збори від 14 березня 1951 р., APKr, KD PZPR, 62/XV/5, к. 13.

²² Ці збори були скликані, щоб обрати делегатів на міську та обласну партійні конференції. APKr, KD PZPR, 62/XV/5, к. 38-39. Див. також звіти щодо витоку інформації на зборах від 6 січня 1951 р. – там само, 62/XV/5, к. 9; та 26 квітня 1952 р., там само, 62/XV/7, к. 22-27.

²³ Багато студентів Вищої педагогічної школи у Кракові «не могли стримати сміху», почувши новину про смерть Сталіна. У Медичній академії один студент продовжував грати на піаніно, слухаючи репортаж про похорон Сталіна по державному радіо. В Ягеллонському університеті ходили «плітки», що папа заявив, що «померла людина, у якої багато чого на совісті». Скликані з приводу смерті Сталіна збори професорів не

відбулися, оскільки обраний для цього організатор не з'явився. AAN, KZ PZPR 237/XVI/80, к. 23-25.

²⁴ AAN, KZ PZPR 237/XVI/31, к. 45. Ідеологічна послідовність також не була відмінною рисою чеських комуністів. У 1950 р. співробітник Центрального Комітету КПЧ виніс такий вердикт у кадровій справі одного професора хімії з Брно: «політично реакційна, професійно компетентна... порядна людина».

²⁵ Див. розділ 8, прим. 20.

²⁶ Рейсс мав лише ступінь магістра та був дійсним професором права. Він погодився, що мав «необережність виступити публічно з гострою заявою щодо діяльності опозиційних професорів» на науковій конференції минулого року. Функціонери з Центрального Комітету партії вирішили не продовжувати його контракт після цього скандалу та усунути його від університетського викладання. Див. його лист від 2 червня 1948 р. до Центрального Комітету ПРП, з примітками Стефана Жулкевського. AAN, KZ PPR 295/XVII/60, к. 216. Звіти про місцевих партійних службовців, які звичайно ставали на бік безпартійних і реакційних професорів у Силезькій медичній академії у Рокитниці див.: AAN, KZ PZPR 237/XVI/77, к. 24; щодо спільності між членами партії та безпартійними у Медичній академії у Вроцлаві: AAN, KZ PZPR 237/XVI/227, к. 18-24.

²⁷ Щодо прикладів абстрактного «ворога», див. звіт Ярослава Ладоша, голови молодіжного відділу у Центральній Раді Союзу польської молоді (ZMP), 9 травня 1952 р., AAN, KC PZPR 237/XVI/26, к. 5-6; протоколи засідання *колегії* міністерства вищої освіти, 4 лютого 1954 р., AAN, MSW 21, к. 177; звіт воєводського комітету ПОРП у Катовіце щодо Медичної академії у Рокитниці, 23 листопада 1950 р., AAN, KC PZPR 237/XVI/77, к. 6; або звіт первинної партійної організації Торунського університету, 15 січня 1953 р., AAN, KC PZPR 237/XVI/71, к. 31.

²⁸ Під впливом таких «ворожих нашіптувань ворога» (*wrogich podszeptach wroga*) кілька студентів із Білостоку відмовилися від планів навчатися в Советському Союзі. Звіт від 29 березня 1952 р., AAN, KC PZPR 237/XVI/138, к. 37-38.

²⁹ Щодо звіту про усунення «ворожих» (*feindlich*) студентів із Галле у 1952 р., див. SAPMO-BA, ZPA, NL 182/934, Bl. 38; щодо посилань на «ворожі махінації» агентів західних штаб-квартир, див. звіт Ганнеса Герніра, відділ науки Центрального Комітету, 19 серпня 1955 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/669; щодо «ворожої діяльності» студента-теолога у Грайфсвальді, див. лист Леманна, Державний секретаріат вищої освіти, 23 червня 1958 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/581; щодо інтерпретації руху на Захід як «ворожої акції», див. лист професора Ф. Альтгофа, 18 травня 1960 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/668; щодо звіту про «ворогів» і колишніх співробітників Вольгемута та Мамата від 1960 р., див. ВААР, R3/4211; про «ворога республіки» товариша Грімлінга (1953) див. SSA, IV 4.14/29, Bl. 140.

³⁰ SAPMO-BA, ZPA, IV 2/2/569, Bl. 18; Klemperer, *So sitze ich*, 2:283. Щодо побоквань колег Клемперера з Галле щодо того, що вони будуть оголошені «ворогами держави» у 1953 р., див. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/426, Bl. 33; про «ворожу щодо держави діяльність» протестантської церкви див. звіт д-ра Боннінгера, Державний секретаріат вищої освіти, 28 січня 1958 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/581.

³¹ Див. лист кардиналів Сапери та Вишинського, вступ до частини 2, прим. 32.

³² Зустріч відбулася 18 березня 1949 р. AAN, KC PZPR 478/120, к. 156-59.

³³ РІЦХИДНИ, ф. 17, оп. 128, спр. 1149, арк. 260. Тут також є звіти про незадоволення угорських та чеських студентів матеріальними умовами життя у Советському Союзі; один чеський студент «висловив сумнів у можливості побудови соціалізму в СССР».

³⁴ AAN, KC PZPR 237/XVI/185, k. 76. У звіті також є скарга на те, що «польські студенти та аспіранти дуже рідко ходять на збори КПСС чи комсомолу й дуже рідко, й ніколи з важливих питань, звертаються за порадою до партійних комітетів чи комсомолу». Там само, 237/XVI/185, k. 72.

³⁵ У звіті Центрального Комітету за травень 1951 р. говориться про те, що партійні організації, «майже виключно керовані студентами... фактично замінили органи освітньої адміністрації» у лютому 1948 р. SÚA, AÚV KSČ, f. 100/1, a.j. 1155, l. 174.

³⁶ Протоколи засідання Комітету дії Національного фронту вищих шкіл у Празі, 8 березня 1948 р. AUK, SVS B166.

³⁷ Kavka, *Stručné Dějiny*, 304.

³⁸ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/9, a.j. 320.2/14/49.

³⁹ Секретар в Оломоуцькому університеті мав тридцять сім років.

⁴⁰ Цісарж народився у 1920 р., закінчив курс соціології в 1948 р. і в 1950 р. став відповідальним за сферу освіти – всіх рівнів – у Центральному Комітеті. Див. його: *Člověk*, 165-71.

⁴¹ Він переконував, що вступ до партії необхідний для того, щоб філософський факультет не «паралізувало» так, як юридичний. Kratochvíl, *Kommunistische Hochschulpolitik*, 154.

⁴² Декани цього університету висловили «цілковиту впевненість у тому, що їхній ректор зробить для університету Палацького все, що зможе». Протокол шостої конференції деканів університету Палацького, 27 лютого 1948 р., SÚA, MŠK, č.k. 664.

⁴³ Промова на восьмій конференції деканів університету Палацького, 29 квітня 1949 р. SÚA, MŠK, č.k. 664. Вацлав Черний занотував зауваження Фішера на Конгресі національної культури: «Ми повинні намагатися сформувані весь стиль нашого життя таким чином, щоб він, можна сказати, відповідав духові лютневих днів». *Černý, Paměti*, 3:206.

⁴⁴ Лист Вейра до Енгліша, 10 квітня 1948 р. ANM, фонд Енгліша, č.k. 399. Наприкінці Вейру надавалися відпускні та премія Міністерства без жодного прохання з його боку. Лист від 16 грудня 1948 р., там само.

⁴⁵ ANM, фонд Енгліша, č.k. 53.

⁴⁶ SÚA, AÚV KSČ, f. 100/1, a.j. 1159, l. 50-51.

⁴⁷ Звіт за квітень 1952 р. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 314, l. 11.

⁴⁸ SÚA, AÚV KSČ, f. 100/1, a.j. 1155, l. 174.

⁴⁹ Звіт за квітень 1952 р. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 314, l. 11.

⁵⁰ Jordán, *Dějiny*, 279.

⁵¹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 272, l. 254.

⁵² Див. рекомендацію Вацлава Ванечека для Богуслава Роучека від 4 вересня 1953 р., в якій він посилається на цю «практику» у факультетській партійній організації. AČAV, фонд Ванечека, č.k. 47. У ці роки десятки тисяч державних службовців із університетською освітою були відправлені на роботу в промисловості. Kaplan, *Nekrvavá revoluce*, 209-20.

⁵³ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 272, l. 110.

⁵⁴ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 240, l. 88.

⁵⁵ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 313, l. 85-86.

⁵⁶ Lobkowitz, *Marxismus-Leninismus*, 30-31.

⁵⁷ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 312, l. 12-14.

⁵⁸ Звіт за квітень 1952 р. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 314, l. 11.

⁵⁹ Звіт від 3 червня 1952 р. AČAV, фонд Валоуха, sig. IV, i.č. 852. Валоух розповідав про справу професора Врбенського, на якого скаржилися за його гострі шпильки.

Проте в спогадах Валоуха цей цінний фахівець, якому загрожувало звільнення, зображувався як «прогресивна людина». Совети наполягали на тому, що «терплячою й тактовною роботою» таку людину можна залучити на бік режиму. Звіти з пражського медичного факультету початку 1954 р. говорять про професорів, яких було «відвернуто» від наукової роботи «цукванням» з боку студентів-комуністів. Все менше докторів виявляли бажання вступити до партії; з п'ятидесяти семи повних професорів до партії тепер належали тільки семеро. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 313, l. 84-86. Щодо звітів про «сектантські настрої» серед асистентів професорів, які мали «катастрофічний вплив, особливо на старих професорів», див. там само, a.j. 241, l. 8-9 (1954).

⁶⁰ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 272/2, l. 136-43.

⁶¹ ГАРФ, ф. 5283, оп. 22, д. 462, лл. 73-74. Щодо спогадів советських професорів, у яких критикувалася надмірна запопадливість у копіюванні советських зразків у вищій освіті, див.: Hájek, *Paměti*, 197-98.

⁶² Наприклад, у 1949 р. історик П.Г. Софінов заявив, що «на чехословацькі університети чекає серйозна битва», оскільки «серед професорів є люди з реакційними поглядами». ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 69, лл. 91-92.

⁶³ Див. звіти в SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 236, l. 13-14; a.j. 272/2, l. 144-50.

⁶⁴ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 272/2, l. 136-43.

⁶⁵ У 1951 р. професор Йозеф Сіблік та доцент Йозеф Кліма були визнані політично неприйнятними для викладання на правничому факультеті у Празі. Кліма, на думку тих, хто його оцінював, залучав на свої семінари «найгірших у політичному сенсі студентів, які дуже добре ладнали з доцентом Клімою та яких він навчав таким чином, що народна демократія для них не мала значення». Туречек у записці до міністерства освіти, 18 липня 1951 р., особова справа Йозефа Кліми, AUK. Сіблік, як з'ясувалося, підтримував контакти зі звільненими співробітниками факультету, як-то професором Яном Матейкою, і ось раптом – у 1951 р.! – з'явилося свідчення, що він «добровільно проводив лекції для Ліги Співпраці з німцями» під час Другої світової війни. Лекції читалися ним у «буржуазному дусі». Туречек у листі до міністерства освіти, 20 липня 1951 р., особова справа Йозефа Сібліка, AUK.

⁶⁶ Див., наприклад, голосування сенату Карлового університету в 1950 р. проти професора Вратислава Бушека, котрий був звільнений «комітетом дії» у березні 1948 р. і після того втік за кордон. Особова справа, AUK.

⁶⁷ Див. протоколи з'їзду у AČAV, f. ČAVU, i.č. 241. Серед професорів цього комітету були: історик Альберт Пражак, математик Богуміл Биджовський, філолог Ян Рипка та лінгвіст Карел Сохор. Професори Вейр, Кржепелька та Жачек не були допущені до наступних зібрань.

⁶⁸ Лист до Я.Б. Козака, 10 червня 1948 р. AČAV, фонд Краля, i.č. 662.

⁶⁹ Лист від 15 листопада 1949 р. AČAV, фонд Ванечека, č.k. 20. На той час Сатурнік помер, а Бушек емігрував, але Богачек та Чада все ще сподівалися залишитися на факультеті.

⁷⁰ Petráň, "Filozofická fakulta," 441-42. Декан з Карлового університету Мукаржовський також був звинувачений у тому, що допомагав звільненим професорам у пошуках роботи, але хто були ті професори – неясно.

⁷¹ Černý, *Paměti*, 3:197-98. Обидва викладали естетику.

⁷² Там само, с. 272. Травнічек та Гавранек були членами пражського лінгвістичного гуртка.

⁷³ Похорон Беєра у 1950 р. став останньою маніфестацією антикомуністичної університетської опозиції. Він проводився єпископом Брно др. Карелом Скоупим. Kratochvil, *Kommunistische Hochschulpolitik*, 155, 165-66; Jordán, *Dějiny*, 385.

⁷⁴ Kratochvil, *Kommunistische Hochschulpolitik*, 189.

⁷⁵ Jessen, "Akademische Elite," 61.

⁷⁶ UAL, Rektorat 122, Bl. 213.

⁷⁷ Щодо прикладів з Ляйпцігу початку 50-х рр., див. UAL, Rektorat 120.

⁷⁸ "Geschichte der FDJ. Schriftwechsel," UAR. У лютому 1950 р. міністр освіти НДР видав інструкції щодо виключення з університетів «реакційних елементів», котрі «виступили відкрито» після виборів до студентських рад: «Звісно, ці заходи могли відбутися тільки за згоди новообраної студентської ради». ВААР, R2/1897, Bl. 139. Див. також звіт Генеральної Асамблеї FDJ («Вільної німецької молоді»), що вимагала виключення студентів, котрі не склали екзаменів вчасно, у "Bericht über die Auswertung der 3. ZR-Tagung an der Universität Leipzig," березень 1953 р., 2. SSA, IV 4.14/78.

⁷⁹ Див., наприклад, виступи на зборах в Інституті соціальних наук СЄПН у березні 1956 р., скликаних із приводу втечі на Захід двох випускників Інституту (SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/45, Bl. 13-15). На зборах пригадали, що один із утікачів заявляв, що «для письменника вже натхнення, а не свідомість, вирішує справу». Другий сказав товаришу під час вечірки, що «Москва тільки чхне, а ми вже бігаємо». Головною проблемою було те, що цей студент не був «відвертим» (*undurchsichtig*).

⁸⁰ Ректори університетів часів сталінізму: Г. Майер (Ляйпцігського), Г. Бейер (Грайфсвальдського), Л. Штерн (у Галле), Е. Шлезінгер (у Ростоку), О. Шварц (у Йені) – були новими людьми в відповідних академічних спільнотах, і до 1945 р. навіть не мали професорських звань.

⁸¹ Див. листування у SAPMO-BA, ZPA, NL 90/559, Bl. 142-68. Характерно, що сенати інших університетів невдовзі після того проголосували проти резолюції своїх колег із Ростоку. Щодо дискусії у Ляйпцігу, див. UAL, Rektorat 2. Див. також суворе засудження Віктором Клемперером «контрреволюційної» ініціативи Ростоку в *So sitze ich*, 2:283.

⁸² Pousta, "Universita Karlova," 280-81.

⁸³ Лист до Козака від 7 червня 1948 р. АСАВ, фонд Краля, і.с. 662. Інші подібні відгуки – хоча й не настільки принципові – були надіслані психологом В. Пржігодою та педагогом Й. Гендріхом.

⁸⁴ *Bevormundung* приблизно означає поводитися з кимось як із дитиною. Лист від 11 листопада 1960 р., UAL, Rektorat 122, Bl. 215. Листи Матцена були найбільш сміливим виразом відкритої незгоди з усіх, виявлених мною в східнонімецьких архівах за період після 1949 р. Щодо протоколів зборів факультету, див. звіт організації СЄПН на медичному факультеті в Ляйпцігу, 12 лютого 1959 р. SSA, IV 4.14/88.

⁸⁵ Інтерв'ю з Полішенським; Urban та Hojda "Velký historik." Щодо повоєнних чеських істориків, див.: Hanzal, "Čeští historici."

⁸⁶ Партійна організація в Галле влаштувала конференцію для всіх східнонімецьких університетських парторганізацій. Див. розділ 2, прим. 22.

⁸⁷ "Vierte Tagung des zentralen Hochschulausschusses der SED am 7. und 8. Februar 1948," 250. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6. Партійний блок складався з офіційно дозволених східнонімецьких партій (крім СЄПН): ХДС та ЛДП.

⁸⁸ Там само, 162. Професор Гайнріх Дайтерс, колишній член СДПН, якого завжди вважали розважливою людиною, у ході нарад, на яких обговорювалося питання про те, як збільшити число членів СЄПН серед професорів, не залучаючи до цього

університетські сенати та факультети, висловився так: «Можна поставитися до цього просто як до тимчасової наукової диктатури освітніх адміністрацій». Там само, 29.

⁸⁹ Енгельберг виявився вірним прибічником лінії Ульбріхта, засуджував тих, хто наполягав на «обговоренні помилок» і закликав до нової хвилі репресій проти студентських протестантських братств на початку 1954 р. Див. Connolly, "Freie Meinungsäusserung." Щодо болісного враження від знайомства зі звинуваченнями, які висував Енгельберг задля власної користі проти своїх колег і товаришів, як-то: Кучинського, Кляйна, Мозеля, Шрайнера, Штерна – практично проти кожного свого потенційного суперника – див. Kowalczyk, *Legitimation*, 249-54.

⁹⁰ Zwergen, *Der Widerspruch*, 101. Див. також спогади письменників: Erich Loest, *Durch die Erde*, 304, 312; та Stefan Heym, *Nachruf*, 598.

⁹¹ Loest, *Durch die Erde*, 304.

⁹² Зустріч партійних керівників СЄПН Ляйпцігського університету, 29 квітня 1953 р. SSA, IV 4.14/29, Bl. 62.

⁹³ *Neues Deutschland*, 20 квітня 1958 р., цит. за: Zwergen, *Der Widerspruch*, 285-86. Здавалося, Блох повторював думки Брехта. 17 червня 1953 р. Бертольд Брехт написав Ульбріхту: «В цей момент я почуюваю потребу запевнити Вас у моїй солідарності [*Verbundenheit*] з Соціалістичною єдиною партією Німеччини». Він був «марксистом, який широко стояв на позиціях держави робітників і селян». Цит. за: Mittenzwei, *Das Leben*, 493-94; Kantorowicz, *Etwas ist ausgeblieben*, 147, 214-15.

⁹⁴ Лист від 22 січня 1957 р. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/163, Bl. 15-26.

⁹⁵ У цьому випадку Блох посилався на своїх студентів Цема та Кляйне. Інтерв'ю від 25 січня 1957 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/163, Bl. 28. У грудні 1957 р. Блох писав керівництву СЄПН: «Якщо Цверенц називає себе моїм студентом, то це невірно». *Ibid.*, IV 2/2/2, Bl. 569. Щодо думки, що Блох лишався лояльним до своїх студентів, див.: Grebing, *Der Revisionismus*, 165.

⁹⁶ Just, *Zeuge*, 101-2.

⁹⁷ *Ibid.*, 108-9.

⁹⁸ Гергард Цверенц назвав Гаріха «авантюристом». *Der Widerspruch*, 212-13.

⁹⁹ Kantorowicz, *Tagebuch*, 692.

¹⁰⁰ Herzberg, "Ernst Bloch," 686.

¹⁰¹ Loest, *Durch die Erde*, 320-21.

¹⁰² *Ibid.*, 309. Щодо невдалої спроби впливових письменників Анни Зегерс, Віллі Бределя, Бодо Узе та акторки Гелени Вайгель допомогти їхньому другові Вальтеру Янці, див. Janka, *Schwierigkeiten*, 90-94; Just, *Zeuge*, 123-24.

¹⁰³ Серед підписантів бачимо: Емілія Адлера, Ніну Ассородобрай, Броніслава Бачка, Зигмунта Баумана, Марію Белінську, Юліяна Гохфельда, Лешека Колаковського, Здзіслава Коханського, Владислава Краєвського, Тадеуша Кронського, Стефана Моравського, Ежи Рудзького, Ядвігу Секерську, Анну Сладковську, Влодзімежа Весоловського, Маріана Добросельського, Гелену Ейлстейн, Павела Бейліна, Ірену Кронську, Ежи Вятра, Сабіну Леві, Яна Стжелецького, Ежи Шацького, Яна Леговича та Яніну Войнар Сеєцьку. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/10/158, Bl. 246-47.

¹⁰⁴ Kleip, "Dokumente," 43, 54.

¹⁰⁵ Kuczynski, *Frost*, 64.

¹⁰⁶ SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/148, Bl. 77.

¹⁰⁷ Інтерв'ю з Кляйном.

¹⁰⁸ Aktennotiz, 18 березня 1957 р. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/148.

¹⁰⁹ Висловлювалися твердження, наприклад, що Кучинський заперечував відповідальність правого крила соціал-демократів за вступ Німеччини до Першої

світової війни. Kuczynski, "Ein linientreuer," 104-29. Щодо обговорення ревізійністських ідей у соціальних науках, див. Jänicke, *Der dritte Weg*, 104-54.

¹¹⁰ Kuczynski, *Frost*, 76.

¹¹¹ Ця бесіда відбувалася у замському будинку Беренса. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/402, Bl. 123-28, 160.

¹¹² SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/163, Bl. 110-11.

¹¹³ Керівництво СЕПН старанно плеало міфологію про своє антифашистське минуле. Grunenberg, *Antifaschismus*, особливо 113-19. Щодо логіки антифашизму всередині німецького суспільства див. також: Meuschel, *Legitimation*.

¹¹⁴ Щодо французького прикладу, див.: Judt, *Past Imperfect*, 220-23.

¹¹⁵ Loest, *Durch die Erde*, 307. Див. також нариси в: Krüger, *Das Ende*.

¹¹⁶ SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/426, Bl. 97-99.

¹¹⁷ *So sitze ich*, 1:418, 425-26; 2:283, 296, 390.

¹¹⁸ У 80-х рр. західні союзники наполягали на допиті практично кожного зі східних німців, які втекли до Західного Берліну, хоча вони не мали формального права робити це.

¹¹⁹ "Notiz über das Auftreten des Gen. Havemann am 18. Juni 1957 in der Wahlversammlung bei Prof. Neunhöffer." SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/164, Bl. 105. Гавеман проживав у Західному Берліні до 1950 р.

¹²⁰ Krüger, *Das Ende*, 44-46.

¹²¹ Див. «індивідуальні співбесіди» зі студентами, котрі зверталися з заявами щодо відвідин Заходу влітку 1956 р. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/46, Bl. 19-21. Щодо звітів магдебургських студентів, які порівнювали рівень життя на сході та заході, подорожуючи Західною Німеччиною під час канікул, див. документацію за жовтень 1955 р. там само, IV 2/9.04/83, Bl. 99.

¹²² Дружини професорів, що походили з Західної Німеччини, викликали особливу підозру в тому, що вони змановали своїх чоловіків до виїзду з НДР, будучи зацікавлені в кращих «умовах життя». "Analyse der Republikflucht", 8 серпня 1959 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/669. Див. також лист Гаріґа до Ульбріхта щодо «негативного впливу молодої дружини» на професора хімії Тило, 6 березня 1953 р., ВААР, R3/212, Bl. 132; на тему дружин дивись також лист Вальтера Ліндеманна з університету Галле, до Центрального Комітету, 13 червня 1953 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/426, Bl. 32-35; та звіт Державного Секретаріату у справах вищої освіти (Staatssekretariat für Hochschulwesen), 8 серпня 1960 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/669. Щодо небезпеки від недонесення на колеґ, які планували залишити НДР, див. лист професора-хіміка з Ляйпцігського університету Г. Штауде до ректора того ж університету, професора Г. Майєра від 18 вересня 1959 р., де йдеться про причини його «швидкого виїзду» з НДР: допити в Штазі з 10:30 вечора до 5:00 ранку з метою виявлення, чи він знав про намір однієї з його студенток-випускниць «втекти з республіки». Він визнав, що йому було про це відомо. Йому запропонували вибір: два з половиною роки тюрми за те, що він не доніс на неї, чи добровільна служба у Штазі – утримування інших від втеч до Західної Німеччини. SSA, IV 4.14/88.

¹²³ Про прийняття професорами пропозицій викладати у Західній Німеччині, див.: Jessen, "Zur Sozialgeschichte," 124-25, 134-37.

¹²⁴ Більшість контрактів була укладена з представниками інтелігенції, котрі працювали в промисловому виробництві. Kowalczyk, "Die Durchsetzung," 53.

¹²⁵ Jessen, "Zur Sozialgeschichte," 129.

¹²⁶ Ibid., 134-35.

¹²⁷ Професорська платня коливалася між 3 100 та 4 350 злотих упродовж вересня 1954 – вересня 1956 рр., а платня доцентів – між 2 200 та 3 000 злотих. Професор-початківець (ад'юнкт) отримував тільки 2 030 злотих після вересня 1956 р. *Dziennik Ustaw*, Nr. 42, poz. 187 (1954); Nr. 41, poz. 192 (1956). У 1958 р. міністерство почало вводити обмеження на додаткову роботу, а в 1961-1962 рр. уряд забезпечив істотне зростання платні. Olszewski, *Politechnika*, 167.

¹²⁸ AUJ, S III 161. Про проблему подвійних навантажень на роботі, див. також: Łuczak, *University of Poznań*, 255; Hartmann, *Hochschulwesen*, 117-18.

¹²⁹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 313, l. 81-82.

¹³⁰ М. Валоух до Штолля, 16 квітня 1953 р. АСАВ, фонд Валоуха, листування. Щодо зарплат у вищій освіті, нижчих, ніж у промисловості, див. також: SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 241, l. 73.

¹³¹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 241, l. 38.

¹³² Jessen, "Vom Ordinarius," 99.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ *Statistická ročenka Republiky Československé 1957*, 232.

ЧАСТИНА III

НОВИЙ СТУДЕНТ

У фокусі прицілу комуністичних реформаторів вищої освіти перебувало студентство. Всі інші заходи виглядали другорядними в порівнянні зі створенням нової свідомості в студентів, які, своєю чергою, могли змінити свідомість суспільства в цілому. Джерелами для поповнення студентських лав новим людським матеріалом повинні були стати ті соціальні групи, чий життєвий досвід робив їх природними союзниками у класовій боротьбі – робітники та селяни. Університети могли навчити багато чому, проте вони не в стані були навчити класовій ненависті та наділити «здоровими класовими інстинктами». Це зовсім не означає, що студентами не могли стати вихідці з середніх класів, але вони не повинні були становити більшість серед студентів. Потрапивши до університетів, робітничо-селянські діти мусили оволодіти спеціальними знаннями та основним інструментом, який дозволяв використовувати ці знання як слід – марксизмом-ленінізмом.

Спільні зусилля комуністів у чеських землях, Східній Німеччині та Польщі щодо створення нового типу студентства здійснювалися в контексті більш або менш модерних суспільств. У перших двох країнах існували розвинені індустріальні сектори економіки, а також потужні, диференційовані та добре освічені еліти, проте польське суспільство залишалося переважно аграрним, а його окремі сегменти – неписьменними. Польське село являло собою великий резервуар молоді, яка сподівалася потрапити до міста та поліпшити своє становище. Її життєві плани перетиналися з державними планами будівництва соціалізму, а ці останні, своєю чергою, потребували тисячі висококваліфікованих фахівців, особливо інженерів.

У чеських землях масовий приток із села до фабрики відбувся поколінням раніше, а стратифікація суспільства почалася ще до Першої світової війни. Після півстоліття неухильного зростання, міжвоєнні часи для чеського адміністративного класу стали добою стагнації, коли університети більше не обіцяли вихідцям із робітників просування соціальними щаблями вгору. Частка останніх серед студентів знизилася з понад 40 % до менше, ніж 10 %¹. Зростаючою мірою університети почали сприйматися робітниками як чуже для них середовище, а їхні відносно великі заробітки ще менше спонукали їх думати про вищу освіту.

У Польщі соціальні суперечності виявилися набагато глибшими. Польський середній клас залишався відносно слабким, оскільки значною мірою складався з євреїв і зазнав великих утрат під час війни, а на соціальних полюсах перебували, відповідно, маса селянства та нечисленна інтелігенція, що почувалася цілком упевнено в ролі національного лідера. Селянські діти, які спромоглися потрапити до цієї групи, не мали сумнівів щодо підвищення свого соціального статусу.

Університетські цінності в очах польських робітників і селян мали ще більшу привабливість, оскільки включали в себе національні сентименти. В 1945 р. чеські університети, які свого часу стали чи не найбільшим здобутком чеського національного Відродження, втратили свою роль, коли почали використовуватися для боротьби з німецьким впливом – німецький університет у Празі разом із німецьким технічним університетом у Брно були закриті, а німці вислані з Чехословаччини. Унаслідок цього удар, завданий комуністами по вищій освіті, не розцінювався як акт, спрямований проти чеських національних інституцій. У Польщі натомість соціалізм по-советськи сприймався як новий прояв віковичної загрози польській культурі, а шкода, завдана університетам у процесі побудови соціалізму, повинна була зачепити національні почуття поляків незалежно від їхньої соціально-класової приналежності.

Східна Німеччина відтіняла ці два протилежні випадки. Подібно до Чехії, вона мала високоіндустріалізоване суспільство зі складною класовою структурою. На противагу Чехії, національне питання тут не було цілком маргіналізованим, оскільки в глибині суспільства вирувала ворожість до советських окупантів. Однак саме військова окупація не дозволила націоналізму перетворитися на політичний фактор. Незважаючи на схожі обставини, східнонімецькі комуністи змогли підняти відсоток робітничо-селянських студентів в університетах до чверті в 1946 р. і майже до половини в наступних роках. Яким же чином СЄПН зуміла зробити те, чого не змогла добитися КПЧ?

Незалежно від місцевих політичних і соціально-економічних обставин, комуністи не передбачали, з якими труднощами вони стикатимуться, допомагаючи молодим людям із непривілейованих соціальних верств дістати університетську освіту й влитися в ряди нової еліти. Вони марили про маси робітничих і селянських самоуків, які лише чекають, щоб профспілкові діячі відкрили їхні приховані таланти й спрямували їх у потрібному напрямку. Тих, хто насправді передбачав, скільки років і які ресурси будуть потрібні для того, щоб виявити багатообіцяючих вихідців із робітників і селян, підготувати їх до вступу та прийняти в університети, вивчити зрештою, було небагато. Для цього часто доводилося виїжджати до фабрик і на село й переконувати інколи

підозріливих батьків у значенні університетської освіти. Професорів та університетський істеблішмент треба було переконати в тому, що студенти пролетарського походження можуть сидіти поряд із кращими випускниками елітарних навчальних закладів. Старий режим тримав робітників і селян на відстані від вищої освіти, тому, щоб зробити їх повноцінними студентами, потрібні були підготовчі курси; оскільки ж робітники на заводах діставали відносно непогану платню, для того, щоб утримувати їх в аудиторіях, потрібні були додаткові стимули.

Так само мало хто передбачав труднощі, пов'язані з навчанням марксизму-ленізму: для цього не було ні підручників, ні кваліфікованих викладачів, тому студенти, незалежно від соціального походження та національності, опиралися навчання науковому соціалізму, висміюючи його як нову «релігію» та ухиляючись від аудиторних занять, де тільки можна. Комуністи вважали, що робітники та селяни добровільно, з готовністю сприймуть нові навчальні курси. У Польщі на них, однак, чекав додатковий виклик: римо-католицька церква, яка переймалася політичними справами не меншою мірою, ніж комуністи.

¹ Щодо зростання кількості інтелігенції див.: Maňák, "Početnost a struktura"; щодо кількості дітей робітників в університетах див.: Havránek, "Nineteenth Century," 17; Kavka, *Stručné dějiny*, 279.

Розділ 11. Труднощі на шляху створення марксистсько-ленінської свідомості

Партфункціонери в чеських землях, Східній Німеччині та Польщі використовували вищу освіту як засіб забезпечення зростання підтримки комуністичної ідеології з боку студентів. Вони сподівалися, що постійна пропаганда марксистсько-ленінського світогляду поступово змінить погляди студентів на політику та приведе до змін у їхній класовій свідомості. Проте, зважаючи на ідеологічну «відкритість» перших повоєнних років, комуністи мали бути дуже обережними в реалізації своїх планів; курси політичної освіти спочатку ховалися під зовні нейтральними назвами, на зразок «Політичні та суспільні проблеми сучасного світу» чи «Польща та сучасний світ». Тим не менше, вони були справді революційними новаціями в зазвичай консервативних університетах Центральної Європи, оскільки мали про-советську спрямованість і тяжіли до історії робітничих рухів.

У Східній Німеччині та Польщі навчальні курси марксистського суспільствознавства були впроваджені в 1946 і 1947 рр., але чеські комуністи не починали цього до лютого перевороту 1948 р. Впровадження таких курсів було пекучою потребою в усіх трьох країнах, де після війни студенти постійно підтримували політичних опонентів комуністів. На вільних виборах до студентських рад восени 1947 р. як у Східній Німеччині, так і в Чехії, студенти-комуністи зазнали нищівних поразок від лібералів, християнських демократів, католиків і чеських націонал-соціалістів. У Польщі, де вибори до студентських рад були заборонені, студенти стали на чолі демонстрацій проти уряду в 1946 р.¹ У Польщі та Чехії студенти, що належали до комуністичної партії чи комуністичних молодіжних організацій, становили меншість, причому в першому випадку – абсолютну меншість.

Труднощі політичної індоктринації

У Польщі перші навчальні курси, що проводили ідеологію нового режиму («Польща та сучасний світ») були впроваджені в жовтні 1947 р. в обсязі шестидесяти годин на рік і читалися в рамках політекономії, економічної географії, політології та історії. Екзаменаційні питання цього року включали в себе такі теми, як

«Західна політика династії П'ястів», «Крах східної політики польських магнатів у XVII ст.», «Ставлення польського суспільства до німецького питання з кінця XIX ст.»². До 1949 р. політичний клімат у країні змінився, і хоча назви та структура курсів залишилися тими, що й раніше, студенти змушені були вивчати такі питання, як «Сутність советської демократії», «Польща в таборі свободи» чи «Характеристика імперіалізму – стадії загниваючого капіталізму».

Результати від цих курсів виглядали, однак, спірними. В 1949 р. більше 400 із 1 247 студентів Кракова провалили екзамен із предмету «Польща та сучасний світ». Можливо, набагато тривожнішим був той факт, що успіх на екзамені зовсім не означав сприйняття нової ідеології. Директор курсів писав, що [у відповідях студентів – ред.] «переважаючою рисою є поверховість і нахил до риторики та пишномовності, які є наслідком цілком очевидних опортуністичних міркувань»³. При цьому найбільші проблеми на цих курсах створювали студенти-теологи⁴.

У 1950 р. курси дістали нову назву – «Основи марксизму-ленінізму»⁵, а в наступному році навчання стало більш систематичним, оскільки курси було продовжено до двох років⁶. Списки рекомендованої до екзаменів літератури істотно скоротилися з сорока чи більшої кількості назв лише до кількох. Для питань по темі «марксизм» було, наприклад, зазначено лише одну книжку, «Вступ до теорії марксизму» Адама Шаффа. Шукати відповіді на питання з «історії робітничого класу» студенти мусили в стандартних підручниках з історії КПСС або нової історії советського автора Єфімова. За матеріалами для питань із сучасності, таких як «колаборація і продажність буржуазії як політика національної зради» або «війна англо-американських імперіалістів за іранську нафту» студентам радили звертатися до поточної преси⁷.

Брак викладачів означав, що в багатьох місцях курси існували лише на папері. У 1951-1952 рр. Міністерство освіти скасувало лекції з діалектичного та історичного матеріалізму для студентів-гуманітаріїв третього курсу через «брак кадрів»⁸. Постійний дефіцит викладацького персоналу був очевидним, проте ні партійні органи, ні міністерство так і не почали професійну підготовку викладачів марксизму-ленінізму⁹. Студенти, зрозумівши наукову слабкість предмету, ухилялися від відвідування «обов'язкових» лекцій відповідної тематики. На медичному факультеті у Вроцлаві їх відвідував приблизно лише кожен шостий студент другого та третього курсів, на факультетах природничих наук – близько 40 % студентів, що становило не більше половини від норми¹⁰. Студенти, що відвідували лекції з марксизму-ленінізму, не завжди поводити себе належним чином. Деякі з них приносили з собою на заняття художню літературу чи газети. Якийсь

«ворог» із Вроцлавської вищої школи економіки пустив чутку, що «в школах вводиться нова релігія... марксизм». Торунські студенти на вході до екзаменаційної аудиторії чули такий жарт: «Я йду складати іспит із релігії»¹¹.

До 1953-1954 рр., тобто періоду найвищого піднесення сталінізму в Польщі, підготовка студентів із марксизму-ленінізму не зазнала істотних змін на краще. Автор одного зі звітів, що надійшов із Лодзі, з відчутним полегшенням зазначав, що «ні лектори, ні асистенти не зробили серйозних політичних та ідеологічних помилок», проте «на семінарах із матеріалізму відбувалися демонстрації релігійного характеру. Після лекцій за четвертою частиною „Історії КПСС“ студенти запитували: „Чому саме вожді робітничого класу, а не кваліфіковані спеціалісти, займалися такими питаннями? Як могло статися, що видатні вчені-природознавці були віруючими?“ Немає сумнівів, що подібні питання були підказані молодим людям відповідними ідеологічними центрами фідеїзму»¹².

Партійних функціонерів постійно турбувало, що студенти не сприймають марксизм-ленінізм усерйоз. Причиною цього був не стільки матеріал, скільки постійні труднощі з викладачами. Приміром, у Познані викладання цих предметів займалися люди, яких можна було назвати «самоуками». Один із них, кандидат наук, мав советську освіту, це один був доктором, сімнадцять – магістрами, а сорок дев'ять – студентами третього чи четвертого курсів. «Певна частина» студентів-викладачів вважали свої обов'язки «тимчасовим заробітком»¹³. Глівіцька Політехніка, де було чимало людей з лівими настроями, чесно доповідала, що «кафедра марксизму-ленінізму не проводить навчання на університетському рівні». У 1954 р. цей підрозділ утратив свого єдиного професора, Болеслава Товарницького, який висловив бажання повернутися до математики. З двадцяти викладачів вісімнадцять були студентами чи недавніми випускниками. Кафедра «мала дуже слабкий ідеологічний вплив не лише на студентів, а й на всіх наукових співробітників»¹⁴.

Навіть у Варшаві викладацький корпус був дуже слабким. Лише два «товариша» без будь-яких академічних регалій та приїжджий советський професор Судаков були спроможні проводити заняття для п'ятидесяти одного студента-магістранта. Лекції та практичні заняття для студентів останнього курсу залишали бажати кращого: «Серед студентів університету багато нарікань на низький рівень лекцій. Перевірка показала, що чимало з цих лекцій мають надто загальний характер, переобтяжені проблемами, які лектор, що сам обмежує себе сухими формулами, не в стані пояснити. Приміром, на лекції, присвяченій Травневим тезам, товариш Богач, говорячи про

невідворотність соціалістичної революції в Росії, обмежився загальною фразою про те, що революція була спричинена дією закону відповідності продуктивних сил характеру виробничих відносин». Повні академічні регалії мали лише двоє з одинадцяти лекторів. Усі інші здобули свої знання з марксизму-ленінізму на дев'ятимісячних курсах в Інституті суспільних наук (INS) Адама Шаффа; їхня мова була «збідненою, сухою, насиченою формулами і навряд чи зрозумілою для студентів».

По всій Польщі кафедри марксизму-ленінізму набирали свій персонал «цілком випадково»¹⁵, не наполягаючи на його політичній благонадійності. У Вроцлаві двоє викладачів належали до Армії Крайової, двоє були колишніми сіоністами, один – офіцером польської армії з довоєнним стажем, батько ще одного свого часу перебував під арештом за зволікання з обов'язковою здачею зерна, нарешті, ще один був «буржуазного походження та не мав належної підготовки». Колишній армійський офіцер був змушений повернутися на юридичний факультет, навчати цивільного права. Одного з колишніх сіоністів також перевели на юридичний факультет, де він обійняв посаду директора кафедри Советської конституції. Що ж до всіх інших, то вони залишилися там, де й були. В Польщі кадровий дефіцит був таким великим, що партія не могла дозволити собі надто серйозно сприймати власні дефініції «правильного» минулого¹⁶.

Незважаючи на перенапруження, міністерство в 1954 р. іще раз збільшило кількість обов'язкових годин, відведених на марксизм-ленінізм. Для двох провідних науковців молодшого покоління – Марека Вальденберга з Ягеллонського університету та Ришарда Фрацкевича, директора кафедри марксизму-ленінізму Варшавської вищої школи сільського господарства – це означало, що вони мусили перервати своє навчання в аспірантурі Інституту суспільних наук і повернутися до викладацької роботи¹⁷. Партійне керівництво сподівалося зміцнити кафедри марксизму-ленінізму іншими «представниками» Інституту суспільних наук. Один із таких кандидатів на членство в новій партійній еліті був рекомендований на посаду директора кафедри марксизму-ленінізму в Варшаві, проте «рішуче» відмовився від пропозиції. Навіть настійливе «прохання» одного з партійних керівників, Едварда Охаба, не змусило його переглянути своє рішення! Жоден із інших запропонованих кандидатів не встиг прибути на місце призначення до осені 1954 р.¹⁸ Відділ науки ЦК звернувся до Охаба з проханням роздобути двох-трьох спеціалістів із Советського Союзу для допомоги в організації навчальної роботи в найбільших вузівських центрах, але після того, як робота советського спеціаліста Судакова завершилася певними контроверзами, цей варіант також було відкинуто¹⁹.

У 1946 р., роком раніше від польських товаришів, східнонімецьке керівництво зробило спробу організувати курси також під зовні ненав'язливою назвою «Політичні та суспільні проблеми сучасного світу». Проте через брак кадрів до середини 1947 р. лише Грайфсвальд, Берлін і Галле змогли забезпечити викладання на «задовільному» рівні. Ляйпцігський ректор Гадамер писав, що «на сьогодні немає технічної можливості забезпечити цей курс через брак відповідних приміщень»²⁰. Він виступав проти впровадження політичних курсів через те, що німецькі університети були «серйозно хворими організмами» й що будь-які «експерименти можуть означати їхній кінець»²¹. Він та всі інші, хто поділяв його думку, заперечували необхідність створення факультетів нових суспільних наук, педагогічних і робітничих курсів через те, що університети все ще були позбавлені багатьох своїх традиційних функцій, зокрема вільних виборів деканів і ректорів, а також не мали можливості викладати милої серцю Гадамера філософії²².

У перші повоєнні роки окупаційна адміністрація не наважувалася запровадити обов'язкові курси марксистської ідеології, щоб не давати студентам додаткового приводу для «мучеництва недорогим коштом»²³. Існували, щоправда, інструкції з центру, але вони змінювалися так часто й фільтрувалися через таку велику кількість інстанцій, що кожен університетський курс мав різну спрямованість. Крім того, Німецька центральна адміністрація освіти (DVV) формально не мала компетенції забезпечувати однотипність нових курсів. У серпні 1948 р. майор Ессін із Советської військової адміністрації нарікав, що навчальні плани з діалектичного та історичного матеріалізму мали настільки загальний характер, що «кожен викладач міг робити щось зовсім різне»²⁴. До осені 1948 р. кожен університет пропонував курси з «Політичних і суспільних проблем сучасного світу», проте не кожен із них передбачав екзамен із цього предмету²⁵.

Близько 1950 р. службовці почали планувати обов'язкове навчання марксизму-ленінізму через те, що стихійні протести студентів все тривали. Анонімні «реакціонери» писали критичні ремарки на стінах душових кімнат і поширювали листівки, в яких таврувалися фальшиві вибори до студентських рад. Чиновники ретельно занотовували все, що було написано на навмисне зіпсованих виборчих бюлетенях: «Геть диктатуру!» «Свобода!», «Ганьба!», «Ісайя. 41:24» («Але ви – ніщо, і справа ваша нікчемна; мерзота той, хто вас обирає»)²⁶. Незважаючи на арешти своїх лідерів, студенти продовжували кидати партії публічні виклики. 6 червня 1950 р. було організовано зустріч директора відділу міністерства освіти Отто Галле зі студентами й професорами політично неспокійного ветеринарно-

медичного факультету в Берліні. Згідно зі скупими нотатками з цієї зустрічі, всі висунуті проти них звинувачення, зокрема в неспроможності підтримати «демократизацію» в університетах, студенти повернули Галле: «Ставлення до НДР усіх, хто виступав у дискусії, було відверто негативним, упередженим і почасти зловмисним»²⁷.

Екзамени з суспільних наук, як передбачалося, допомогли би виявити та усунути таких ворогів. У липні 1950 р. Галле писав Вальтеру Ульбріхту: «Тепер ми маємо можливість перевірити кожного студента, що складає іспит із „Політичних і суспільних проблем сучасного світу“ і таким чином домогтися усунення тих із них, хто налаштований реакційно»²⁸. Суспільні науки мали стати «частиною звичайного лекційного курсу»; їх поділяли на три частини: перша включала в себе «політекономію», «діалектичний та історичний матеріалізм», «модерну історію з наголосом на історії робітничого руху», «політологію [Staatslehre]» і «політичні та суспільні проблеми сучасної доби»; друга – «літературу з основ наукових суспільних знань», що складалася з робіт Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Плеханова, Нордена та Ульбріхта; третя – спеціальні курси з проблем сучасності, відповідно до обраної спеціальності. Екзамени склалися в двох частинах – в усній і письмовій формах, і, як це було в Польщі, ставали передумовою для переходу з курсу на курс²⁹. Письмові іспити для студентів першого курсу в Ляйпцігу містили такі питання:

1. Поясніть на прикладі Західної Німеччини сутність і характер імперіалізму.
2. Право націй на самовизначення та його використання – які наслідки воно має сьогодні?
3. Чому вчить нас марксистсько-ленінська теорія національного питання про боротьбу німецького народу за возз'єднання?

Студенти четвертого курсу мали вибрати одну з наступних тем для письмового екзамену:

1. Чому створення НДР стало поворотним пунктом в історії Німеччини?
2. Принципи права націй на самовизначення та його використання Советським Союзом щодо Німеччини³⁰.

Як і в Польщі, теорію від практики відділяла глибока прірва. Нові курси не змогли не те щоб стати методом для викриття ворогів – вони виявилися навіть не в стані допомогти партійним функціонерам викрити опортуністів. Наступник Галле на посаді ректора, Гергард Гаріг був змушений визнати цей факт у 1949 р., коли на партійній конференції його звинуватили в тому, що він поставив студентів –

члену Християнсько-демократичного союзу вищий бал (А) за реферат на тему «класів і класових конфліктів», хоча цей студент ясно дав зрозуміти, що він у роботі висловив не свою точку зору. Майбутній державний секретар пообіцяв це відмінити, але спочатку дав вихід своєму роздратуванню: «Нелегко провалити студента, який з легкістю відповідає на всі питання (*пожсвавлення*). Хоча засоби та шляхи для цього будуть знайдені. Цей випадок доводить, що відданість партії [*Parteilichkeit*] ще не реалізована послідовно чи остаточно в нашому викладанні»³¹.

Дискусія партійного керівництва Ляйпцігу, що відбулася п'ять років по тому, зосередилася на тій же проблемі. Товариш Ролянд відвідав екзамени й «зауважив, що студенти, чиє ставлення до НДР не було однозначно позитивним, тим не менше одержали вищий бал. Вони свідомо розкрили себе, після чого відтарабанили матеріал, який завчили напам'ять»³².

Упродовж усього періоду, який висвітлюється в цій книзі, студенти ніколи не розглядали марксизм-ленінізм як предмет, вартий їхніх зусиль, оскільки він так і не здобув академічної респектабельності. Ообливо ті, хто навчався природничим наукам, приходили на лекції з «м.-л.» по кілька разів за семестр лише для того, щоб дістати відмітку про те, що вони відвідували заняття, без чого не допускали до екзамену³³. До 1954 р. не було й гадки про те, щоб навчати марксистів-леніністів за спеціальністю, приміром, філософії чи політекономії, отож лекції були просто жакливими³⁴. У жовтні 1956 р. відповідальний за виховну роботу серед студентів [pastor] Ляйпцігського університету відвідав заняття з марксизму-ленінізму факультету сільськогосподарських наук і виніс звіт враження, що упродовж дев'яноста хвилин викладач не відривав погляду від свого конспекту; лекція була «страшенно поверховою», студенти поводили себе відповідно: писали листи, завершували домашні завдання, грали в карти (*Skat*)³⁵.

Спочатку східнонімецька професура відмовлялася визнати такі курси нормальною частиною навчальних програм. Декан філософського факультету Гумбольдтівського університету, професор Вольфганг Штайнітц інформував свого ректора в листопаді 1950 р., що, всупереч новим правилам, факультет відмовляється проводити іспити з соціальних наук, оскільки майже всі студенти вже раніше склали іспити з політичних питань. Економісти написали аналогічну записку. Математики та представники природничих наук «інструктували» свого декана «заявити протест... Включення цих екзаменів до числа випускних призведе, на думку всіх викладачів, до міграції [до Західного Берліну] до 90 % студентів»³⁶.

Проблеми з дисципліною були ще гострішими серед студентів старших курсів. У листопаді 1951 р. проректор з роботи зі студентами Ляйпцігського університету Роберт Шульц доповідав, що студенти третього курсу медичного факультету, в тому числі члени СЄПН, ігнорують лекції з політекономії³⁷. У січні лише три студенти третього семестру факультету математики та природничих наук були присутні на заключній лекції з політекономії³⁸. Першокурсники натомість поводили себе краще. У Берліні та Ляйпцігу лекції відвідувало від 90 % до 95 %, у семінарах брало участь від 95 % до 100 % студентів перших курсів. У Галле лекції регулярно відвідували понад 90 % першокурсників, проте серед третьокурсників філософського факультету відповідний показник складав від 20 % до 35 %. Навіть на педагогічному факультеті, що був опорою СЄПН, на лекціях були присутні в середньому 40-55 % студентів третього курсу. У Єні рівень відвідування лекцій в середньому по університету становив 75-80 %. Студенти-медики за цим показником частіше за все були останніми (від 65 до 70 %), натомість студенти-теологи, як і в Польщі, виявилися найбільш слухняними, забезпечивши відвідування занять на 100 %³⁹.

Курси марксизму-ленінізму в Східній Німеччині також страждали на брак викладачів, але не такою мірою, як у Польщі, оскільки підготовка викладацького складу тут почалася в 1947 р. на факультеті суспільних наук Ляйпцігського університету. СЄПН не мала потреби в надмірному використанні випускників. Викладання «Основ марксизму-ленінізму» в 1952-1953 рр. тут забезпечували 66 викладачів і 33 випускники. Це означало, що на одного лектора припадало 350 студентів⁴⁰. Зрозуміло, що на усних іспитах викладач міг приділити кожному студентові не більше 10 хвилин. У Грайфсвальді екзаменатори скаржилися, що не можуть належним чином оцінити студентські знання. Щоб зарадити справі, Державний Секретаріат вирішив пропустити сотню кращих студентів через «короткотермінові курси» підготовки в Берліні та Ляйпцігу⁴¹.

Хоча чеські комуністи в лютому 1948 р. несподівано для себе були змушені наздоганяти своїх північних сусідів, їхні зусилля щодо ідеологізації навчання не мали істотних відмінностей від тих, які впроваджувалися в Східній Німеччині. На початку 1950 р. керівництво КПЧ схвалило програму розвитку суспільних наук, яка передбачала обов'язкові лекції для всіх студентів по дві години щотижня. Першокурсники мали вивчати діалектичний та історичний матеріалізм, а студенти наступних років – слухати про «нашу народну демократію на шляху до соціалізму»⁴². Лише успішно складений іспит давав можливість переходу на наступний курс.

Від самого початку звіти про ці новації були переповнені скаргами на жахливий рівень викладання та проблеми з відвідуваністю лекцій. Як і в Польщі та Східній Німеччині, знайти кваліфікованих викладачів було майже неможливою справою. Тих небагатьох, які залишалися, використовували з максимальним навантаженням. Нізніше історію робітничого руху в Карловому університеті в зимовому семестрі 1948-1949 навчального року викладав не хто інший, як президент Національних зборів ЧСР Честмир Цісарж, який особисто перевіряв усні та письмові екзаменаційні відповіді 624 студентів⁴³. Як і в сусідніх країнах, звіти чеських чиновників містили в собі численні нарікання на неспроможність викладачів вести заняття на належному рівні. Так, викладач, який працював на медичному факультеті в Празі, «не володіє матеріалом настільки, щоб пояснювати його. Він ковзає по поверхні, плутається в словах, а його форма подачі матеріалу настільки недосконала, що ніхто не може зрозуміти, що він хоче сказати. Він не в стані пробудити інтерес до суспільних наук, заохотити студентів або переконати їх». Кількість присутніх на його лекціях знижувалася постійно⁴⁴. Перевірятьник від КПЧ у доволі стриманому тоні писав про свої враження щодо ідеологічної зрілості навчальної групи (*kroužek*), що охоплювала близько 20 студентів-другокурсників медичного факультету: «Цілком очевидно, що студенти, за парою винятків, не стежать за пресою і не можуть зрозуміти взаємозв'язок подій у світі. Вони ковзають по поверхні й володіють лише тією сумою знань, які вони, скоріше за все, почерпнули незадовго до екзамену. Їхня спроможність висловлювати свої думки менша за посередню. Товариші не в стані схопити основні факти, вони запам'ятовують матеріали з [історії – пер.] КПСС, не вникаючи в їхню суть»⁴⁵.

Подібно до польських і східнонімецьких студентів, чеські також займалися читанням під час лекцій, а більшість старшокурсників узагалі переставали на них ходити. Якщо на перших трьох курсах відвідуваність лекцій була в межах 80-82 %, то на четвертому році навчання вона становила від 65 до 70 %⁴⁶. На факультетах природничих наук відвідуваність лекцій на першому курсі становила 91,6 %, а на четвертому та п'ятому спадала до якихось 7,4 %⁴⁷.

Наприкінці березня 1951 р. Секретаріат ЦК КПЧ вирішив приділити «спеціальну увагу» «підготовці» викладачів суспільних дисциплін. Вони повинні були пройти інтенсивний курс історії КПСС, прослухати лекції з історії КПЧ, політекономії, діалектичного та історичного матеріалізму, а також мешкати разом у гуртожитку так, щоб їхні успіхи могли контролюватися⁴⁸. Зрештою, партія визнала такі заходи цілком виправданими, хоча декілька викладачів створювали для неї певні проблеми. Один із них, приміром, не знав, що таке

«космополітизм», а другий «товариш, повернувшись нещодавно з санаторію, де він лікувався від нервової хвороби, усе ще залишався надто дратівливим у спілкуванні». Декілька «товаришів» із Брно не розуміли необхідності чистки друкованого партійного органу цього міста⁴⁹. Ці труднощі були ускладнені ще більше зтяжкою кадровою кризою у міністерстві освіти Чехословаччини. У вересні Цісарж, на той час функціонер ЦК, писав, що міністерство й досі не виконало «важливого рішення щодо створення кафедр марксизму-ленінізму. Формально вони існують, але працювати в них нема кому»⁵⁰.

У листопаді керівництво КПЧ вирішило відмовитися від назви «суспільні дисципліни» та запровадити обов'язкове «вивчення основ марксизму-ленінізму» у вищій школі⁵¹. Наступного місяця Людек Голубец, чиновник, відповідальний в ЦК за вищу освіту, здійснив службову поїздку провінцією, щоб ознайомитися зі станом виконання цього рішення. Пльзень і Оломоуц під цим кутом зору виглядали, з певною натяжкою, задовільно, проте у Брно головний кандидат на посаду декана ще не дістав навіть першого академічного ступеня. Навіть Голубец змушений був визнати, що студент, який виявився неспроможним завершити навчання, не може «раптово» стати на чолі кафедри⁵².

На початку 1953 р. у Чехословаччині налічувалася 31 кафедра основ марксизму-ленінізму, філософії та політекономії, де працювало 372 викладача. Проте рівень їхнього викладання залишався незадовільним. Серед викладачів лише двоє були професорами й семеро – доцентами. Доповідна записка, підготовлена з цього приводу в ЦК, докладно висвітлювала труднощі: «Викладання здійснюється не на вищому рівні. Марксизм-ленінізм насправді не розвивається в університетах як наукова дисципліна, оскільки майже жоден із викладачів не займається ним глибоко й науково в якійсь конкретній сфері (історії, праві, філософії, біології й т.ін.); майже всі вони залишаються на рівні поверхових, у цілому загальних, інколи навіть схематичних знань про різні наукові галузі»⁵³.

Викладачі, як правило, самі були ще студентами. У Празі 173 студенти Університету політичних і економічних наук були працевлаштовані лише для того, щоб забезпечити проведення семінарів у Технічному університеті. «Масове використання студентів для організації роботи семінарів має наслідком низький рівень викладання марксизму-ленінізму»⁵⁴. Співвідношення аспірантів до професорів становило 30:1, «що робило будь-яку індивідуальну роботу практично неможливою»⁵⁵.

Курси марксистсько-ленінської ідеології потерпали від постійних проблем у всіх трьох країнах. Вони залишалися недоукомплектованими,

а їхні викладачі – некваліфікованими. У такому вигляді ці курси так і не досягли академічної респектабельності впродовж усього досліджуваного періоду. Партія не змогла ні зрозуміти цей стан справ адекватно, ані добитися помітних змін в ідеологічних настановах студентів. Про що можна було говорити, якщо найвищі оцінки на екзаменах здобували студенти-теологи? У кращому випадку ці екзамени були перевіркою знань, у гіршому – виявом опортунізму.

«Незбагненні» студенти

За іронією, чим більше зростав вплив партії, тим менше вона розуміла студентів. До 1949 р. практично вся опозиція у студентському середовищі була придушена, проте партійні функціонери, особливо у Східній Німеччині, були поглинені думкою про власну неспроможність «знати» студентів, особливо виявити ворогів серед них. Вони з'ясували, що, не зважаючи на нові утиски – чи, можливо, саме завдяки їм – студенти в аудиторії чи на зборах молодіжних організацій вже не виявляли, що вони думають насправді. У 1954 р. один ляйпцігський комуніст нарікав, що «студенти не говорять нам те, що вони думають». Проте він з відчутною ностальгією згадував про більш відкриті в цьому відношенні перші повоєнні роки: «Пригадуєте дискусії, які ми вели кілька років тому на зборах студентських рад?»⁵⁶ На конференції партійних активістів вересня 1952 р. у Ляйпцігу товариш Шустер доповідав про труднощі з «оцінкою» останніх чисток у Ляйпцігському університеті – попри те, що студенти його факультету виявляли відкрити готовність підтримати їх. Сама одноставність у схваленні цих дій здавалася йому підозрілою:

«На нашому факультеті було виключено студента Шмідта. Він не визнав це виключення за правомірне й почав вимагати, щоб його семінарська група висловила свою думку з цього приводу. Обговорення даного факту показало, що виключення було справедливим і всі, за винятком двох приятелів, проголосували за це... Разом із тим, обговорення дозволило з'ясувати, що в семінарській групі превалюють сильні індивідуалістські тенденції. Партія не знала, як дати собі раду з цими студентами...

Я би порадив, щоб справа з виключенням була обговорена до найменшої дрібниці, щоб після цього не лишилося жодних питань, і щоб після цього навіть думки не виникало, що хтось може бути виключений несправедливо. Кожен учасник семінару має відчувати відповідальність за іншого. Якщо ми зможемо зробити такий тип семінару колективним якомога швидше, ми матимемо можливість одразу виявляти всі гасла RIAS [Радіо американського сектора Берліну],

що проникають сюди, й викривати агентів RIAS, відсилаючи їх туди, де їхнє справжнє місце»⁵⁷.

Іноді знаходився хтось достатньо спокійний і впевнений у собі, щоб пояснити функціонерам, чому такі методи не спрацюватимуть. У жовтні 1955 р. д-р Ельснер із медичного факультету в Ляйпцігу сказав своєму знайомому партпрацівнику: «Люди стали доволі досвідченими [gewitzigt] після дванадцяти років нацизму, і якщо вони підозрюють, що хтось має відношення до державної служби – а це стосується також і членів партії – вони одразу закривають свій рот на замок»⁵⁸. Невисловлену думку неможливо контролювати. Дилеми марксистсько-ленінського «переконування» вималювалися на повний зріст у запису дискусії, що відбулася в Секретаріаті СЄПН Ляйпцігського університету в листопаді 1954 р.:

«Земіх: Основні питання не розглянуті, дискусії мають поверховий характер. Як тільки ми робимо спроби розговорити наших друзів, товаришів починає негайно заносити так, що вони лякають своїх співрозмовників і змушують їх знову замикатися в собі. Проблема полягає в тому, щоб надати дискусіям характеру товариської [kameradschaftlich] розмови. Люди мають відчувати, що ми допомагаємо їм.

Гезель: Це залежить від того, яким чином. Ми безжальні до ворогів.

Ролянд: Є чимало позапартійних, які не можуть розібратися в політиці партії та уряду й бояться арешту. З ними треба говорити по-дружньому.

Земіх: Важко сказати, чи це справді наша помилка. Коли я веду розмови з фізиками, мені здається, що все обговорено до найменших дрібниць. Ми залишаємо надто багато місця [Spielraum] для висловлення думок. Занадто довгі дискусії – це теж неправильно»⁵⁹.

У січні 1951 р. ляйпцігські комуністи почули від співробітника ЦК Ернста Гоффманна, як треба боротися з агентами, «які не діють відкрито, але маскуються»: «Як ви вже знаєте, в політичних колах існує думка перекласти цю боротьбу на Штазі. Це не є переконливий спосіб. Правильнішим є демаскувати їх політично, закликати їх на ідеологічні дискусії, в дружньому стилі, на нормальній основі. Це старий урок із історії робітничого руху, що ворожі агенти можуть бути виявлені, як тільки ми починаємо дискусію з ними»⁶⁰.

Студенти доходили таких же висновків. Під час однієї «дискусії» вони використали випадок «із зникненням [їхнього] однокурсника, студента Россберга, щоб пояснити, чому взагалі краще не говорити нічого, оскільки ніхто нічого змінити не зможе і кожен особисто від цього матиме самі лише неприємності»⁶¹.

Польські та чеські комуністи, частково через те, що вони не жили безпосередньо в тіні Заходу, не були настільки заклопотані потребою контролювати людські думки, як їхні колеги з СЄПН; тим не менше, і в польських, і в чеських університетах лунали нарікання на те, що «дискусії» серед студентів перестали бути результативними. У червні 1954 р. секретар Люблінського воєводського комітету ПОРП, товариш Романюк зазначав, що «студенти блякнуть в атмосфері», де «некоректні висловлювання одразу тавруються як ворожі». Застерігаючи проти «поступок лібералізму», він обстоював потребу створення «відкритої, теплої атмосфери» та «вільного обміну думками»⁶². Чеські партфункціонери медичного факультету в Празі вже в жовтні 1949 р. скаржилися, що більшість студентів «через своє класове походження індиферентні та реакційно настроєні, але сьогодні вони нічим не виявляють себе»⁶³.

Марксизм-ленінізм проти церкви

Польські студенти не зазнавали такого стійкого пресингу з боку партійного апарату, оскільки цей останній був доволі слабким. Проте вони були відкриті для впливу з боку такої ідеологічної потуги, якої майже не знали чеські та східнонімецькі університети: римокатолицької церкви. Ми вже бачили, наскільки всеохоплюючим був її вплив на професуру, але в житті студентів церква відіграла не меншу роль. Польські комуністи навіть не намагалися стежити, чи відвідують студенти релігійні церемонії, зосередившись натомість на підтримуваних церквою навчальних курсах із політології, економіки, історії та філософії.

У квітні 1953 р., під час найбільших гонінь на церкву, близько тисячі студентів Варшавського університету проігнорували заняття з марксизму-ленінізму, щоб відвідати реколекції, під час яких порушувалися частково й економічні питання. Серед студентів-пернокурсників, які спеціалізувалися в галузі біології, та студентів-географів другого й третього курсів, рівень відвідуваності лекцій з марксизму-ленінізму упав до 60-40 % від норми. У цей час вони слухали лекції примаса Вишинського з «католицької етики та економічних питань», що відбувалися в «студентському костьолі». Примас говорив своїм слухачам, що релігія не має нічого спільного з капіталізмом, але «люди з вузьким інтелектуальним кругозором заявляють, що буття визначає свідомість. Проте церква вважає, що мораль визначає буття... Гітлер придушував вільні країни, і його держава розлетілася на шматки. У наш час є держави, що нав'язують свою політику вільним країнам, але вони розпадуться так само». На лекціях Вишинського були присутні

також активісти молодіжної організації (ZMP), що тільки-но повернулися після промивання мізків у літніх таборах. Доволі помітним на них було й представництво робітничо-селянської студентської молоді. Один із них, вихідець із незаможних селян, студент-історик Юзеф Дутек, вишикував 300 присутніх у одну лінію, щоб дозволити Вишинському вийти з церкви. Вплив примаса відчувався і в університетах. Одна зі студенток, член ZMP, під час лекції з марксизму-ленінізму на тому ж тижні встала і попросила викладача не ображати релігійних почуттів студентів, оскільки «свобода совісті гарантується конституцією». Ніхто навіть не спробував їй заперечити⁶⁴.

Партійні органи намагалися щось протиставити реколекціям за участі примаса, запланованим на кінець 1952 р. в Познані та Щецині. Познанські чиновники спішно організували «масовий виїзд на збирання картоплі», щоб утримати студентів подалі від церкви. Але, повернувшись із картопляного фронту, партактивісти побачили на церквах розвішані оголошення з докладним розкладом реколекцій з Вишинським, названим тут «другом студентів». Зусилля партапаратчиків перешкодити проведенню реколекцій лише виставляли їх на посміховисько. Щецинський воєводський партійний комітет терміново призначив на неділю вранці обов'язкові заняття з військової підготовки, внаслідок чого лише 150 студентів змогли відвідати реколекції в той час, як 1 700 їхніх товаришів сиділи в холодних лекційних залах. Ці заняття виглядали настільки надуманими, що полковник, відповідальний за них у Медичній академії, не знав, про що йому говорити. Близько першої години пополудні студенти почали голосно «нарікати на втому й холод». Після повернення з двогодинної перерви на обід, вони почали плескати в долоні, сподіваючись, що офіцер завершить заняття. Партійні активісти були змушені втрутитися, «щоб опанувати ситуацію»⁶⁵.

Організоване церквою ідеологічне навчання не припинялося після від'їзду примаса з того чи іншого міста. В Торуні, приміром, єзуїти керували Інститутом релігійних знань. У 1953 р. Інститут організував серію живих лекцій, дискусій та реколекцій, про які партійні органи дізналися лише пост-фактум. Преподобний Янчак говорив про «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» Й. Сталіна, заявляючи, що ця книга суперечить совєтському твердженню про можливість змінити природу, яке прозвучало двома роками раніше. Янчак доводив, що Сталін тепер прийняв точку зору церкви в тому, що існують незмінні «закони природи». Партійні функціонери з'ясували, що Інститут релігійних знань був чимось на зразок дзеркального відображення їхніх кафедр марксизму-ленінізму: його найсумлінніші слухачі іменувалися «активістами» та «агітаторами». Такий собі

Наполеон Панковський, чия «мати проживала в Англії чи Америці, закликав студентів відвідувати церкву щоранку».

Партійне керівництво побоювалося, що активні віруючі могли загнати їхніх власних послідовників у глухий кут: «Лідія Кендзерська, одна зі студенток Інституту релігійних знань, поставила перед великою групою студентів питання: „З чого ви, марксисти, насправді незадоволені – чи тільки з релігії, чи також і з нелегальної діяльності священників?“ Вона висловлювалася публічно і з інших okazji також... Як виглядає, метою цих інцидентів було виявити активістів ZMP і пізніше ізольовати їх від ширшого загалу студентів. Студенти Інституту релігійних знань поширюють різного роду чутки про активістів ZMP, щоб таким чином опорочити роботу всієї організації»⁶⁶.

ZMP і справді була непопулярною. В 1952 р. професор Дроздовський, науковий консультант студентів третього курсу стоматологічного відділення в Кракові, радив своїм студентам не дотримуватися офіційного розкладу екзаменів, а складати їх тоді, коли відчуватимуть, що будуть готові. На думку багатьох професорів, нові навчальні програми змушували студентів учити надто багато за надто короткий час. При цьому був присутній також представник Головної Ради ZMP з Варшави, проте коли він спробував захищати політику уряду, його голос одразу потонував у вигуках і свисті. Секретар парторганізації «перелякався й покинув збори»⁶⁷.

За межами університету атмосфера для студентів-атеїстів була навіть гіршою. Особливо на селі, де проживала майже половина всього населення країни, сільські священники залякували студентів, які виявляли бажання вступити до партії чи поїхати на навчання до ССРСР. В одному випадку (березень 1953 р.) батьки почули під час служби в костьолі, що їхній «син нічому не навчився в школі, забув Господа. Тепер він збирається їхати до ССРСР, щоб після повернення закривати церкви». У другому випадку батькам було сказано, що їхній «син іде невірною дорогою. Він не вірить у Бога і відвертає інших від віри. Він дістане заслужене покарання від Господа»⁶⁸.

Для ПОРП не було загрозливішого місця в системі вищої освіти, ніж Католицький університет у Любліні (KUL). Зрозуміло, KUL зазнавав репресій з боку уряду впродовж доби сталінізму. Як уже зазначалося, в 1949 р. цей університет був змушений передати свій юридичний факультет державному університету, а в 1954 р. – закрити педагогічний факультет. Проте основа університету – його факультет гуманітарних наук – залишилася неушкодженою. У той час як по всій Польщі незалежні студентські клуби були заборонені, студенти-філософи в KUL у 1951 р. організували власний науковий гурток [*kolo naukowe*]⁶⁹. KUL залишався єдиним місцем у Польщі, де студенти могли

прослухати лекції про кубізм або обговорити на семінарах проблеми екзистенціалізму чи роботи Марка Блока. Молоді професори, звільнені з державних університетів Торуня й Варшави, зробили справою своєї честі підготовку нової, ліберальної формації студентства в KUL. Ірена Славінська, особливо обдарована і приваблива жінка, молодий професор польської філології та театрології, разом із невеличкими групами студентів здійснювала екскурсії в гори, де вони мали можливість обговорити останні роботи з філософії та теології⁷⁰. У горах, ближче до Заходу, майбутній папа Іоанн-Павло II так само допомагав «виховувати» студентів під час екскурсій. Упродовж 50-х рр. KUL продовжував кидати виклик ідеологічній програмі ПОРП. Згідно з закритими партійними документами, справжній «натоп» молодих людей зібрався в 1954 р. на лекції, присвяченій питанню: «Бог сотворив людину, чи людина – Бога?»⁷¹ В усі часи KUL щедро черпав нових студентів із того соціального резервуару, який партія намагалася зробити виключно своїм – робітничо-селянської молоді⁷².

На відміну від свого суперника в Любліні, державного університету імені Марії Кюрі-Скłodовської (UMCS), KUL мав солідну фінансову базу, основу якої складали пожертвування, зібрані членами «товариства друзів KUL», а обладнання його в ці роки також залишалося кращим. З 10 млн. злотих, які збиралися щороку, KUL робив щедрі видатки на наукові дослідження та «прекрасні» гуртожитки. Матеріальні можливості KUL не вичерпувалися виключно грошима, оскільки священники завжди могли звернутися до своїх прихожан безпосередньо з кафедри з проханням улаштувати студентів. Справді, в багатьох містах священники, як повідомлялося, «полювали» на студентів, які не могли дістати місце в державному гуртожитку й поселяли їх чи то в квартирах своїх «вірних», чи то у власних добре організованих гуртожитках⁷³. UMCS натомість не міг забезпечити житлом навіть своїх співробітників – чимало з них роками були змушені мешкати за межами Любліна й добиратися до роботи транспортом. Навіть у 1954 р. UMCS не вистачало лекційних аудиторій, «серйозної бібліотеки» та лабораторного обладнання. Нерідко студенти, що починали навчання в KUL, навіть не здогадувалися про існування в Любліні ще одного – державного – університету⁷⁴.

У Польщі «вороги» були надто численними, щоб їх можна було подолати за допомогою тактики залякування та індивідуального терору, яка виявилася ефективною у Східній Німеччині; у Польщі подібна практика ставила під загрозу короткотермінові завдання уряду, зокрема успішний випуск студентів після трьох років студій. Як уже зазначалося, поняття «ворог» у Польщі здобуло дещо абстрактний характер; певним було лише те, що «він» спирався на підтримку церкви.

Партійні функціонери покладали на церкву провину за найменші свої негаразди. Отже, коли студенти на лекціях із марксизму-ленінізму займалися плетінням, читанням художньої літератури, виконанням домашніх завдань із фізики, усе це пояснювалося «вирішальною битвою за ідеологічний вплив на студентів», яку розв'язала церква. «Ворог» був зручним виправданням пасивності комуністичних працівників. У доповідній записці відділу ЦК з науки від 1952 р. зазначалося, що «Ворог деморалізує молодь також завдяки пияцтву та хуліганству, до чого спокушає навіть членів ZMP... На масляну особливу популярність здобули так звані товариські вечірки [*śledziki*]— святкування, що передували символічному помазанню й закінчувалися рівно онівночі. На таких святкуваннях панувала зовсім не та атмосфера, що повинна була б панувати на розвагах нашої молоді. Найбільш кричущим прикладом подібних забав, організованих з відома первинної парторганізації та вузівського осередку ZMP, було свято з нагоди Дня Св. Варвари [4 грудня] в Академії гірничої справи і металургії та Академії красних мистецтв у Кракові, яке вилилося в типову «буржуазну оргію». Свідченням того, наскільки глибоко ворог деморалізував молодь, стали слова однієї з учасниць цього свята, члена ZMP, що виділялася своїм легковажним вбранням і такою ж поведінкою. Вона вигукнула: «З мене вже досить ваших лозунгів і проповідей, дайте мені хоча б зараз гарно провести час»⁷⁵. У Польщі релігійні ритуали могли стати захистом від набридливих [партійних – пер.] проповідей.

У сусідніх країнах релігія й близько не посідала такого місця в суспільному житті, як у Польщі. В Ляйпцігу існувала університетська церква, проте ніколи не було випадку, щоб тисячі студентів були присутні на службі, під час якої кидався виклик офіційній доктрині. У 1968 р. партійні органи видали розпорядження знищити цю церкву, одну з трьох оригінальних церков готичного стилю в місті, а заодно й підірвати головний будинок університету. Близько 10 000 жителів спостерігали за руйнуванням цих пам'яток у мовчазному протесті. Ця руйнація в серці розбомбленого міста розчистила місце для «соціалістичного університету» з хмарочосом у центрі.

У Східній Німеччині залишалися нечисельні протестантські студентські братства [*junge Gemeinden*], які держава зробила головним об'єктом для нападок під час курсу на прискорене будівництво соціалізму в 1952-1953 рр. Ці братства приваблювали студентів своїми лекційними програмами та взаємною допомогою в ці неспокійні часи. Братства виявилися досить живучими. У 1952 р. Ляйпцігське братство змогло донести інформацію про свої збори до всіх щойно зарахованих студентів і навіть розмістити її на університетській дошці для

оголошень. Їхні афіші виявилися «прикріпленими настільки міцно, що їх не можна було відірвати»⁷⁶. Інформатор зафіксував близько 350 студентів на одному з регулярних «біблійних вечорів», організованому ляйпцігським братством 23 квітня 1953 р.⁷⁷ Відповіддю СЄПН на цей «кримінал» стало виключення з університетів та гімназій сотень молодих людей. У Ляйпцігу одна жінка була викрита як «ворожий щодо держави елемент» після того, як на допиті визнала, що релігійні почуття для неї важливіші, ніж дружба з Советським Союзом⁷⁸. Академічний сенат Гумбольдтівського університету разом із своїм проректором Робертом Гавеманном ухвалив резолюцію, згідно якої «подальше перебування в "студентських братствах" є несумісним із демократичними принципами, на яких виховуються студенти НДР в епоху побудови основ соціалізму». Усього було виявлено 400 студентів-членів цих братств, із числа яких «лише» 20 були виключені на той момент⁷⁹.

Деякі з цих студентів змогли повернутися після того, як у червні 1953 р. СЄПН оголосила, під тиском ССРСР, так званий «новий курс». Проте дуже скоро партійні функціонери повернулися до попередньої тактики й ще більше ізолювали студентські братства від університетського середовища⁸⁰. В той час як польські комуністи побоювалися вторгнення церкви в сферу політичної діяльності, у Східній Німеччині спостерігалось зовсім протилежне: комуністична партія починала діяти в символічному та інституційному просторі, яке традиційно посідала релігія. У 1954 р. СЄПН запровадила ритуал атеїстичної конфірмації під назвою «*Jugendweihe*» й стала наполягати на участі в ньому всіх молодих людей. Оскільки церква спочатку відмовилася дозволити участь у двох конфірмаціях, східнонімецькі християни були змушені з молодих років робити вибір між церквою та державою, що визначало всю їхню подальшу долю. Ті, хто відмовлявся надати партії-державі свідчення своєї лояльності, як правило, вважалися не гідними до навчання в університеті. Маючи надію вберегти молодих людей від екзистенційної кризи, церковне керівництво зрештою пішло на поступки. Поступово атеїстична церемонія відтіснила християнську на другий план; у ній і сьогодні продовжує брати участь чимало людей⁸¹.

На відміну від польських товаришів, східнонімецькі комуністи взяли під свою ідеологічну опіку також і теологічні факультети, які зберігалися в університетах. Тут майбутні пастори могли бути піддані безпосередньому політичному примусу, наприклад, брати участь у «соціально» активній діяльності в обмін на стипендії. Впродовж 50-х рр. істотним компонентом теологічних факультетів у НДР стали «прогресивні» професори й студенти, а університетські теологи

в більшості відкидали «інтелектуальну дискусію» [*Auseinandersetzung*] з марксо-ленінською ідеологією⁸². Потужний «прогресивний» блок на факультетах із самого початку на корню придушив будь-які спроби обговорення структурних реформ.

Проте, після хрущовських одкровень у 1956 р., тиск ізнизу з вимогами реформ майже неможливо було стримувати, й навіть Вальтер Ульбріхт назвав університетську реформу «необхідною»⁸³. Як наслідок, студенти з Ляйпцігського братства почали дискусії щодо шляхів покращання своєї освіти; дуже скоро, однак, вони були запідозрені у «ворожій щодо держави» діяльності й потрапили під нагляд Штазі. Ляйпцігський пастор Шмутцлер намагався добитися заяви на підтримку цих студентів з боку конференції пасторів у Берліні в листопаді 1956 р. Проте на нього чекало розчарування. Колега з Дрездена вказав на потенційну загрозу, яку несла з собою активність студентів, особливо в світлі останніх подій в Угорщині, а пастор із Галле навіть подякував Богові за Вальтера Ульбріхта, чие керівництво «врятувало» Східну Німеччину від кровопролиття, яке переживала Угорщина⁸⁴. У березні наступного року Шмутцлер був заарештований і провів у в'язниці чотири роки. Коли в цьому ж році виникла думка провести службу за його здоров'я в берлінській Marienkirche, державний секретаріат у релігійних справах був попереджений теологічним факультетом Гумбольдтівського університету якраз вчасно, щоб уникнути клопотів⁸⁵. Церква забороняла протестантським пасторам тікати до Західної Німеччини, проте значна частина пастви рухалася на захід, щоб уникнути тиску, який змушував теологів бути вірними державі не меншою мірою, ніж партійні кадри⁸⁶.

У чеських університетах організована релігійна активність була майже непомітною. Тут не було нічого подібного до студентських братств; схоже, партійне керівництво було стурбоване лише одним інцидентом на позірно релігійному ґрунті. У 1950 р. шокуюча новина дійшла з однієї провінції аж до Секретаріату ЦК: кілька студентів робітничих курсів були помічені на службі в церкві. Негайне розслідування, однак, виявило небагато підстав для тривоги: ці студенти збирали аргументи проти релігії для свого домашнього завдання.⁸⁷ Автори деяких інших доповідних записок висловлювалися за більш наступальну атеїстичну пропаганду, особливо в Моравії, де римокатолицька церква була відносно сильною⁸⁸. В одній нотатці кінця 1955 р. критиці піддавалася організація «Чехословацька соціалістична молодь» за те, що вона недостатньо енергійно займається «матеріалістичною антирелігійною пропагандою, хоча деякі студенти все ще перебувають у полоні релігійних забобонів»⁸⁹. Лише деякі студенти насмілювалися практикувати релігійні обряди відкрито: до

березня 1954 р. кількість студентів Карлового університету, які відвідували церкву, зменшилася до 273 чол., що складало 3,2 % від загальної кількості 8 418 студентів, які значилися за списками. Тим не менше, партійні інстанції не були задоволені⁹⁰.

Отже, відповідно до недавнього історичного досвіду, релігія зміцнювала національні узи в Польщі, залишалася маргінальним фактором у чеських землях і використовувалася на службі держави в Східній Німеччині.

Сьогодні видається цілком очевидним, що ідеологічний вишкіл міг мати лише обмежений ефект у короткотерміновій перспективі. Нездатність тогочасної офіційної ідеології завоювати собі прихильників найбільш переконливо відобразилася в неспроможності всіх трьох партій заповнити університетські квоти для спеціалізації в галузі суспільних наук, включаючи філософію та право. Студенти голосували ногами, записуючись на курси, найменш уражені державною ідеологією. Жодна з цих партій не мала труднощів у виконанні планів у технічних науках, хоча попит на фахівців у відповідній сфері в ці роки зростав особливо швидкими темпами⁹¹. Постійні коливання ззовні безпомилкової партійної лінії стояли на заваді поглибленню ідеологічного впливу на студентство. Лише незначна меншість молодих людей, щонайбільше від 5 до 10 %, фанатиків та ідеалістів, усім серцем сприйняли партійне вчення. Особливо у Східній Німеччині подвійна реальність Сходу та Заходу зумовлювала постійний «брак ясності» серед більшості населення; цю ситуацію було розв'язано лише тоді, коли нація розкололася так само, як і індивідуальна свідомість.

Набагато ефективнішим засобом у створенні «партійних» студентів стало приєднання їх до партії як організації, що давала можливість зробити професійну кар'єру. А вже те, чи спримали вони повністю та свідомо ідеологічну лінію партії, чи ні, ставало другорядним питанням. Політика виокремлення студентів скромного соціального походження та надання їм можливості поступового сходження вгору соціальною драбиною – взамін на лояльність – прив'язувала студентів до партії на все їхнє життя, оскільки партія, власне, й формувала їхнє життя.

¹ Див. розділ 5.

² Зі студентів, що склали іспит, 9,5 % провалилися. J. Sieradzki, "Pierwszy rok działalności Studium Nauki o Polsce i Świecie Współczesnym w UJ," AUJ, WP III 41.

³ Звіт професора Серадзького ректору Ягеллонського університету, 22 серпня 1949 р. AUJ, S III 36.

⁴ AAN, MO 2856, k. 70-76. Це було звичайною справою для студентів-теологів, що вивчали марксизм-ленінізм вздовж і впоперек. Див. також звіт із Лодзі 1949 р., у якому студенти Братства Богородиці характеризувалися як «розумні та добре обізнані з марксистською філософією». AAN, KC PZPR 237/XVI/128, k. 26. Серадзький також доповідав у 1950 р., що студенти теологічного факультету в Кракові були «або дуже добре, або дуже погано підготовлені». Звіт від 29 серпня 1950 р., AUJ, S III 37.

⁵ Оголошення професора Патканьовського, 14 травня 1951 р. AUJ, WP III 103.

⁶ AAN, KC PZPR 237/XVI/219, k. 30.

⁷ Повний перелік питань можна знайти в AUJ, WP III 41.

⁸ Лист Міністерства вищої освіти, 15 січня 1952 р. AUJ, S III 251.

⁹ AAN, MSW 17, k. 142-46, 158.

¹⁰ AAN, KC PZPR 237/XVI/67, k. 69-70.

¹¹ AAN, KC PZPR 237/XVI/67, k. 23. У записці для Політбюро, датованій груднем 1951 р., Адам Шафф писав, що низький рівень викладачів, які потрапили на роботу «випадково», може нести з собою небезпеку того, що марксизм «буде затаврований студентами як "релігійна наука"». AAN, KC PZPR 237/XVI/67, k. 15.

¹² AAN, KC PZPR 237/XVI/230, k. 25-29.

¹³ AAN, KC PZPR 237/XVI/224, k. 24-29.

¹⁴ AAN, KC PZPR 237/XVI/219, k. 29-33.

¹⁵ AAN, KC PZPR 237/XVI/224, k. 24-29.

¹⁶ AAN, KC PZPR 237/XVI/227, k. 12-16; AAN, KC PZPR 237/XVI/227, k. 17.

¹⁷ AAN, KC PZPR 237/XVI/186, k. 32. У двох інших закладах вищої освіти у Верхній Силезії викладацький склад, хоча часто й був компетентним, виявився надто перевантаженим, щоб викладати якісно, не кажучи вже про самоосвіту. Директор кафедри політичної економії в Медичній академії у Рокитниці, товариш Фіга, працював у вечірній школі марксизму-ленінізму, був працівником воєводського центру партійної освіти, читав лекції у воєводській партійній школі й час від часу виїжджав із перевітками по регіону за завданням воєводського комітету партії. Його колега з Вищої школи економіки у Сталінограді (Катовіце) був директором кафедри марксизму-ленінізму одночасно у Вищій школі музики та Вищій школі красного мистецтва. Див. документи за 1954 р. в AAN, KC PZPR 237/XVI/219, k. 1-20.

¹⁸ AAN, KC PZPR 237/XVI/182, k. 161-66; AAN, KC PZPR 237/XVI/186, k. 68.

¹⁹ У чужому для себе польському середовищі Судаков скрізь підозрював інтриги та саботаж. Наприклад, він не міг примиритися з розташуванням кафедри марксизму-ленінізму біля кафедри теології й зі своїми щоденними зустрічами зі священниками в рясах. Інтерв'ю з Верблянном.

²⁰ Лист до Німецької центральної адміністрації освіти від 24 травня 1947 р. ВААР, R2/1489, k. 81.

²¹ Лист до Пауля Ванделя, 6 січня 1947 р. ВААР, R2/1453, Bl. 26-27. Його колега Теодор Літт виступав проти відкриття нового факультету політичної індоктринації у Ляйпцігу – факультету соціальних наук – через те, що «деякі головні особи на цьому факультеті відомі не лише як представники політичної доктрини, але також як люди,

котрі цілком відкрито переслідують певну політичну мету». "Protokoll der Senatsitzung," 5 березня 1947 р., UAL, Rektorat 1, Bl. 113.

²² Філософські факультети існували в усіх шести східнонімецьких університетах, але до кінця січня 1948 р. філософія була вже викреслена з числа основних предметів. ВААР, R2/1422, Bl. 51-52, 54.

²³ Альфред Мозель до Роберта Ромпе, 5 лютого 1947 р. ВААР, R2/1489, Bl. 46, 68.

²⁴ ВААР, R2/1489, Bl. 106.

²⁵ ВААР, R2/900, Bl. 25.

²⁶ Це було зафіксовано в Ростоку та Грайфсвальді. ВААР, R2/1898, Bl. 60. На виборах у лютому 1950 р. 22,8 % бюлетеней у Ляйпцігу та 28,4 % у Єні були спеціально зроблені недійсними. ВААР, R2/1258, Bl. 27; ВААР, R2/1898, Bl. 40. Внутрішнє листування СЄПН підтвердило, що списки кандидатів були «підготовлені таким чином, щоб гарантувати проходження наших кандидатів». "Stellungnahme des Sekretariats zu den Studentenratswahlen," 15 січня 1950 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/461.

²⁷ ВААР, R2/1259, Bl. 222. Див. також звіти з Грайфсвальду, Ростоку та Саксонії; ВААР, R2/1897, Bl. 137; ВААР, R2/1903, Bl. 4-7; ВААР, R2/1897, Bl. 132. Галле був усунутий з посади рішенням політбюро в листопаді 1950 р. за «пасивну поведінку». Він та його співробітники були звинувачені в тому, що вони рухаються надто повільно у впровадженні реформи вищої освіти. Müller and Müller, "... stürmt die Festung," 396. Галле був офіціантом за професією, членом КПН з 20-х рр., коли він був партійним оратором у районі Галле-Мерзебург. У 1935-1945 рр. він був в'язнем Бухенвальду. З 1945 по 1949 рр. керував відділом вищої освіти Міністерства освіти Саксонії-Ангальт. ВААР, R2/931.

²⁸ ВААР, R2/1490, Bl. 58-59, 61.

²⁹ Müller and Müller, "... stürmt die Festung," 239-40.

³⁰ Ibid., 242-3.

³¹ SSA, IV 4.14/10.

³² SSA, IV 4.14/27, Bl. 73-84.

³³ Müller and Müller, "... stürmt die Festung," 239-40.

³⁴ ВААР, R3/150, Bl. 268.

³⁵ Schmutzler, *Gegen den Strom*, 105.

³⁶ UA der HUB, 359/2, Bl. 287, 291, 303, 309.

³⁷ ВААР, R3/4159.

³⁸ Збори від 16 січня 1952 р., SSA IV 4.14/29.

³⁹ У Грайфсвальді лекції та семінари відвідували від 80 до 90 % студентів-першокурсників. Звіт за грудень 1951 р., "Vorlesungs- und Seminarbesuch," у ВААР, R3/4159.

⁴⁰ Це навантаження було змінено в квітні 1953 р. таким чином, щоб викладачі мали більше часу для «наукової» роботи; тепер вони мали готувати на тиждень одну лекцію, яка могла бути проведена на двох факультетах одного і того ж року навчання. ВААР, R3/223, Bl. 80.

⁴¹ ВААР, R3/146, Bl. 90-95, 104-7.

⁴² SÚA, AÚV KSC, f. 02/4, a.j. 103, b. 5, l. 2.

⁴³ Інтерв'ю з Цісаржем.

⁴⁴ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 305, l. 12-13.

⁴⁵ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 305, ll. 44-45.

⁴⁶ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 305, l. 14-15, 18-19.

⁴⁷ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 305, l. 34-38.

- ⁴⁸ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 292, l. 7.
- ⁴⁹ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 293, l. 3-6.
- ⁵⁰ SÚA, AÚV KSC, f. 100/24, a.j. 975, l. 41, 44.
- ⁵¹ SÚA, AÚV KSC, f. 02/5, a.j. 67, b. 13, l. 2-5; f. 19/7, a.j. 293, l. 8-10.
- ⁵² SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 299, l. 107, 109, 112.
- ⁵³ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 294, l. 10. Щодо подібного звіту див. лист кафедри марксизму-ленінізму університету Брно до Міністерства освіти, 27 лютого 1954 р., SÚA, MŠK 5, č.k. 631E, sig. 51J.
- ⁵⁴ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 294, l. 3.
- ⁵⁵ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 294, l. 4, 8.
- ⁵⁶ Збори від 29 листопада 1954 р., SSA, IV 4.14/27.
- ⁵⁷ "Parteiaktivenkonferenz der Parteiorganisation der Universität Leipzig," 24 вересня 1952 р. SSA, IV 4.14/10. «Друг» означало скорочення від «юний друг», котре у колах Вільної німецької молоді виконувало ту ж функцію, що й слово «товариш» у Комуністичній партії.
- ⁵⁸ Функціонер належав до Ляйпцігського обласного комітету СЄПН. SSA, IV 2/9.02/522, Bl. 28.
- ⁵⁹ Збори від 25 листопада 1954 р., SSA, IV 14/27.
- ⁶⁰ "Aktivistentagung vom Januar 1951." SSA, IV 4.14/10, Bl. 46.
- ⁶¹ SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/80, Bl. 8.
- ⁶² AAN, KC PZPR 237/XVI/221, k. 10. Див. також скаргу студентів-комуністів Варшави в квітні 1952 р. на «товаришів-високопосадовців, котрі в тих, що критикують, одразу бачать класових ворогів!» AAN, KC PZPR 237/XVI/102, k. 50-52. Копії цієї скарги поширювалися в Центральному комітеті.
- ⁶³ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 313, l. 390.
- ⁶⁴ AAN, KC PZPR 237/XVI/12, k. 57-60. Щодо переслідувань у цей час польської католицької церкви, кульмінацією яких став арешт кардинала Вишинського у вересні 1953 р., див. Місєвські, *Kościół*, 22-36.
- ⁶⁵ AAN, KC PZPR 237/XVI/96, k. 93-95.
- ⁶⁶ AAN, KC PZPR 237/XVI/71, k. 28; також: "Sprawozdanie wydziału nauki za okres od 1.II. do 10.II.1953 r.," AAN, KC PZPR 237/XVI/4, k. 53.
- ⁶⁷ AAN, KC PZPR 237/XVI/15, k. 15.
- ⁶⁸ Десятки студентів облишили плани навчатися в Советському Союзі. AAN, KC PZPR 237/XVI/138, k. 70-77. Див. також випадок зі студентом робітничих курсів, котрий повернувся до свого села, де його запитали, чи дозволялося йому відвідувати церкву, і «чи лекції ведуться польською мовою». В іншому випадку студента, який перебував удома під час зимових канікул, під час сповіді намовляли покинути робітничі курси. Звіти за 1951 р., AAN, KC PZPR 237/XVI/121, k. 115-16, 124.
- ⁶⁹ Першим його заходом була організація екскурсії до Закопаного. Тереза Бірецька до Станіслава Пігоня, 27 січня 1952 р., Rkp BJ Przyb 239/76.
- ⁷⁰ Інтерв'ю зі Славінською та Ключовським. Див. також Irena Sławińska, *Szlakami*, та Gapski, *Historiae peritus*. Партія знала про ці події. У звіті від 9 травня 1952 р. функціонер ZMP Ярослав Ладош говорить про «екскурсії та спортивні заходи, організовані кліром». AAN, KC PZPR 237/XVI/26, k. 5-6.
- ⁷¹ "Notatka w sprawie KUL," 25 травня 1954 р. AAN, KC PZPR 237/XVI/182, k. 48-52. Ні держава, ні церква не трималися за свою паству: керівництво KUL давало зрозуміти, що студенти, які намагатимуться перейти до державного університету та не будуть туди прийняті, не матимуть можливості повернутися назад, а місцеві службовці з

- ПОРП докладали всіх зусиль, щоб не допускати членів громади KUL до користування державними соціальними пільгами; хворій на туберкульоз дитині прибиральниці з KUL було відмовлено у місці в державному санаторії.
- ⁷² KUL, хоча й був приватним університетом із своїми власними правилами вступу, приймав не менше робітничо-селянських студентів, ніж державні університети. AAN, KC PZPR 237/XVI/88, k. 2.
- ⁷³ У Щецині були звіти про «якогось отця Сівека», спеціально делегованого курією для «відвідання та агітації студентів, навіть у стінах державних гуртожитків». "Analiza sytuacji na odcinku młodzieży akademickiej," 1952, AAN, KC PZPR 237/XVI/15, k. 13.
- ⁷⁴ "Notatka w sprawie KUL," 25 травня 1954 р. AAN, KC PZPR 237/XVI/182, k. 48-52.
- ⁷⁵ AAN, KC PZPR 237/XVI/15, k. 14-15.
- ⁷⁶ Див. скаргу товариша Ветцольда на засіданні виконавчого комітету СЄПН в університеті Ляйпцігу, 27 листопада 1952 р., SSA, IV 4.14/29.
- ⁷⁷ "Bericht," 27 квітня 1953 р., SSA, IV 4.14/40. У вересні 1953 р. в Ляйпцігському університеті було 5 966 студентів. ВААР, E1/17050, Bl. 90. Студентський пастор у Ляйпцігу, Георг-Зігфрід Шмутцлер, впродовж свого перебування на посаді нараховував від 500 до 600 членів братства. *Gegen den Strom*, 98.
- ⁷⁸ "Protokoll über die Sitzung des Akademischen Senats der Karl-Marx-Universität," Ляйпціг, 16 травня 1953 р. ВААР, R3/1538, Bl. 20. Повний опис цього конфлікту між церквою та державою див. у Besier, *Der SED-Staat*, 106-24.
- ⁷⁹ ВААР, R3/1536. Ці чистки суперечать спогадам Гавеманна у *Fragen*, 132. Зауваження професора теології Еллігера під час цих зборів дозволяють дійти висновку, що Гавеманн брав участь у допитах студентів і збирав свідчення щодо існування серед них таємної організації. Еллігер був єдиним членом сенату, що не підтримав резолюцію. У вересні 1953 р. в Гумбольдтівському університеті було 6 470 студентів. ВААР, E1/17050, Bl. 90.
- ⁸⁰ Відображенням політики СЄПН щодо вступу до вищих навчальних закладів був той факт, що молодих християн частіше можна було подибувати на медичних факультетах, ніж на історичних чи факультетах соціальних наук. Щодо істориків, див. зауваження І. Бензера на засіданні виконавчого комітету СЄПН Ляйпцігського університету, 27 листопада 1952 р., SSA, IV 4.14/29; а щодо студентів-медиків, див. протоколи засідання виконавчого комітету від 28 січня 1954 р., SSA, IV 4.14/30. У лютому 1954 р. близько половини студентів-хіміків у Ляйпцігу, як доповідалося, були членами братства. "Konferenz der Lehrkräfte des gesellschaftswissenschaftlichen Grundstudiums," 15 лютого 1954 р., ВААР, R3/4173.
- ⁸¹ Щодо подолання опору церкви в справі *Jugendweihe*, див. Besier, *Der SED-Staat*, 255-56.
- ⁸² Schmutzler, *Gegen den Strom*, 72.
- ⁸³ Про 1956 р. у Східній Німеччині, див. Mitter und Wolle, *Untergang*; Connelly, "Ulbricht."
- ⁸⁴ Schmutzler, *Gegen den Strom*, 106-19.
- ⁸⁵ "Aktennotiz Betr. Fürbittgottesdienst für Schmutzler," 28 грудня 1957 р. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/581. Шмутцлер пізніше зауважив, що «не було нічого дивного, що ляйпцігський факультет випускав велику кількість теологів-конформістів». *Gegen den Strom*, 72. Ситуація була подібною і в інших місцях. Щодо розвитку теологічних факультетів у НДР у 50-ті роки, див. Besier, *Der SED-Staat*, 192-93, 216-17, 381-418.
- ⁸⁶ Див. уривки з листів науковців з НДР, котрі втекли на захід, в яких наводяться подробиці щодо цькування їхніх дітей, які ходили до церкви, у східнонімецьких

школах: лист Zentralvorstand der Gewerkschaft Wissenschaft, 31 жовтня 1960 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/669; звіт Даймлінга, Staatssekretariat für Hochschulwesen, 8 серпня 1960 р., там само.

⁸⁷ Засідання секретаріату 14 березня 1950 р. SÚA, AÚV KSC, f. 02/4, a.j. 110, b. 6, l. 4-6.

⁸⁸ Сімнадцять із двадцяти студентів групи істориків (*kroužek*), як вважалось, були під релігійним впливом. SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 294, l. 1-22.

⁸⁹ До цього моменту майже всі студенти належали до Союзу чехословацької соціалістичної молоді. SÚA, AÚV KSC, f. 02/2, a.j. 99, l. 18-19.

⁹⁰ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 272/2, l. 164. Щодо осіб, відповідальних за прийом нових студентів у Карловому університеті, див. Navránek та Poustka, *Dějiny*, 620.

⁹¹ У Польщі на початку 50-х рр. було багато охочих вступити на відділення фармацевтики, стоматології та медичних наук, але часто їх ледве вистачало на гуманітарні та правничі спеціальності. AAN, KC PZPR 237/XVI/78. У 1950 р. на 450 місць на поновленому правничому факультеті в Кракові було подано 434 заяви. Натомість на факультеті: математичний та природничих наук, – було подано 631 заяву на 463 місця; на факультет сільського господарства – 346 заяв на 150 місць; на факультет лісництва – 291 заяву на 100 місць, а на теологічний – 161 заяву на 100 місць (вдвічі більше, ніж у попередньому році). AUJ, DM 20. Щодо подібного звіту з Лодзі, див. AAN, KC PZPR 237/XVI/28. У 1954 р. близько 70 % абітурієнтів у Східній Німеччині поступали на відділення природничих, медичних і технічних наук, але на ці дисципліни припадало лише 40 % місць для першокурсників. Було 10 претендентів на місце на спеціальності з хімії та фармакології, і 3 – в журналістиці. BAAP, R3/151, Bl. 216-17. Щодо небажання студентів вступати на факультети соціальних наук у Ляйпцігу, див. протоколи засідання університетського сенату, UAL, Rektorat 2, Bl. 152. Щодо уникання студентами в Східній Німеччині філософії, політекономії, слов'янських мов, педагогіки та сільськогосподарських наук у 1955-1956 рр., див. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/477, Bl. 17. У Празі був недобір на факультети юридичний та соціальних наук і економіки. Див. звіт від 1951 р., SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 279, l. 170.

Розділ 12. Набір студентів у Польщі та Східній Німеччині

Польські та східнонімецькі керівники розуміли важливість університетської освіти для соціального сходження та професійної кар'єри. До середини 50-х рр. лідери цих країн спромоглися збільшити чисельність студентів робітничого та селянського походження до рівня, лише трохи нижчого від їхньої частки в суспільстві в цілому. Досягти цього вражаючого показника було нелегко. Багатьох робітників потрібно було переконати в потребі вищої освіти, а чимало інших потребували ще й попередньої підготовки. Для цих останніх було створено спеціальні курси, що тривали спочатку один, потім два роки, а у Східній Німеччині після 1949 р. – три роки. Нарешті, комуністи мусили подолати опір системі робітничої освіти з боку університетського середовища, яке відчувало, що нові студенти поступалися всім іншим з точки зору академічних вимог, але користалися з політичних преференцій.

Прорив у політиці набору студентів: Східна Німеччина

Східнонімецькі комуністи мали перед своїми польськими товаришами відчутну перевагу: вони могли розпочати формування нового складу студентів практично з моменту відновлення університетами своєї роботи, оскільки советські плани щодо денацифікації та демократизації одразу ж політизували процес набору студентів. Колишнім нацистам, тим, хто активно служив нацистській партії, офіцерам німецької армії – доступ до навчання було заборонено. Влада натомість створювала пільги для тих, хто не міг здобути освіти через «расові та політичні причини»¹. Проте кількість справжніх «антифашистів» залишалася незначною, до того ж вони, на незадоволення комуністів, схилилися до підтримки їхніх опонентів. Унаслідок цього, як ми побачимо докладніше згодом, дефініція антифашизму була розширена таким чином, щоб включити в себе повоєнні часи, а головне – підкреслити політичну роль єдиної «послідовно антифашистської» організації в Німеччині – СЄПН². У цілому, денацифікація дозволила східнонімецьким властям відчутно скоротити прийом студентів та привела до збільшення частки відсіву абітурієнтів (див. таблицю 13-2). Німецькі товариші ретельно слідували

настанові советського професора Золотухіна, що університети починають з малого, але «як слід»³. Натомість у Польщі та Чехії, де нацистські окупанти позакривали свого часу всі університети, владці не могли опиратися широкій суспільній потребі у вищій освіті та обмежувати набір студентів.

Набагато важливішою в порівнянні з денацифікацією була друга складова політики советів щодо східнонімецьких університетів – демократизація. У розумінні советських і німецьких комуністів демократизація означала гарантоване пропорційне представництво трудящих мас в усіх інституціях. Якщо 70 % суспільства належали до робітничого класу, це означало, що 70 % студентів і професорів також мали бути вихідцями з робітничого класу. Такого показника не вдалося досягти ніде, але боротьба за нього мала справді революційний ефект.

Совети, сподіваючись поширити свій вплив на всій території Німеччини, спочатку вагалися, чи варто їм підтримувати в своїй зоні місцеві ініціативи в галузі вищої освіти. Спеціальна, вироблена для Східної Німеччини політика набору студентів могла розколоти єдину німецьку систему освіти⁴. Тому влада Східного Берліну лише тихцем заохочувала ведення підготовки до університетського навчання поза усталеними структурами, але не організувала цю підготовку безпосередньо. Перші ініціативи підготовчих курсів постали з ентузіазму та енергії рядових профспілкових діячів, соціал-демократів і комуністів, переважно з півдня країни⁵. До весни 1946 р. підготовчі робітничі курси (*Vorstudienanstalten*) поширилися по сілезьких і саксонських робітничих містах: Хемніці, Герлітці, Пляуені та Цвіккау, на додачу до таких традиційних центрів вищої освіти, як Дрезден, Фрайбург і Ляйпціг. Саксонії, найбільш індустріалізованому регіону країни, судилося стати колыскою нової східнонімецької еліти⁶. Після деякої затримки, соціалісти з інших, північних і західних територій, організували робітничі курси в Галле, Єні, Берліні. Менш активних функціонерів із Мекленбургу треба було підштовхувати з Берліну, щоб вони створили такі курси восени 1946 р.⁷

Нові ініціативи щодо підготовчих робітничих курсів продовжували виникати на Півдні завдяки кільком відданим цій справі соціалістам із Саксонії. Чи не найбільшу активність у цій справі виявив Гельмут Гольцгауер, член КПН/ЄСПН, колишній торгівець книгами, який побував у нацистській в'язниці, а тепер керував відділом освіти в Ляйпцігу⁸. Формально він не мав права втручатися в справи вищої освіти, проте він використав своє становище представника міста в екзаменаційній приймальній комісії, щоб стати впливовою фігурою в університеті. В 1948 р. підприємливий Гольцгауер піднявся до посади міністра у справах освіти Саксонії⁹.

У березні 1946 р. саксонські комуністи та соціал-демократи, стикаючись із труднощами в пошуках робітників, готових пожертвувати оплачуваною роботою в ім'я освіти, створили комітет сприяння робітничим студіям, який повинен був координувати процес набору студентів у робітничих регіонах та забезпечувати єдиний стандарт для підготовчих курсів на всій території краю. Комітет складався з профспілкових активістів і мав завдання «пропагувати робітничі студії, пререверяти політичну благонадійність абітурієнтів, а також їхню здатність до навчання». Він мав також координувати розподіл стипендій для студентів робітничо-селянського походження¹⁰. У квітні було сформовано комітети районного (*Kreis*) рівня, які діяли відповідно до інструкцій міністерства освіти Саксонії, що розташовувалося в Дрездені; вони брали участь в організації політичної освіти робітничих студентів, пропагували робітничі курси на підприємствах і допомагали збирати пожертви¹¹. У 1947 р. подібні комітети виникли також у інших землях, зокрема Саксонії-Ангальт, Тюрингії та Мекленбурзі¹².

Хто саме міг бути прийнятий на робітничі курси, було ясно від самого початку. У відповідній директиві саксонського керівництва від 1 березня 1946 р. про це говорилося цілком відкрито, на відміну від подібної директиви, прийнятої в Польщі: «До курсів допускаються представники трудящих, рекомендовані демократичними партіями, профспілками, молодіжними та жіночими організаціями»¹³. СЄПН намагалася також забезпечити лояльність до себе з боку непривілейованих верств. По всій Східній Німеччині охочі вступити на курси мусили надати відомості щодо «політичної активності» як своєї власної, так і своїх батьків, а також «політичні рекомендації від демократичних організацій»¹⁴. У лютому 1948 р. Центральний Секретаріат СЄПН спеціально зазначав, що «відбір має здійснюватися в набагато суворіший спосіб, аніж це було донині. Кандидати на вступ до цих курсів мають обиратися шляхом персональної політичної перевірки»¹⁵.

Пропозиції щодо прийому могли надходити з боку комітетів сприяння робітничим студіям, які діставали інформацію з підприємств або від Союзу жертв нацистського режиму¹⁶. Метою курсів оголошувалося «формування нової генерації науковців із таких груп населення (робітники, селяни, жертви фашизму, жертви націонал-соціалізму), яких не допускали до вищої освіти з соціальних чи політичних причин»¹⁷. Такі прозорі формулювання стратегічної мети робітничих курсів ніколи не оприлюднювалися ні в Польщі, ні в чеських землях. Як ми побачимо далі, ні польські, ні чеські комуністи не мали подібної певності ні щодо того, чого вони хотіли домогтися від нового студента, ні щодо того, яким шляхом цього досягти.

Східнонімецькі робітничі курси поступово стали найбільш ефективним засобом підготовки нової еліти в регіоні, який описується в цій книзі. Ще більш важливим фактором трансформації студентства в перші повоєнні роки було домінування СЄПН в комісіях, які вирішували питання допуску до постійних занять. Партія була добре представлена в головних університетських комісіях, а також повністю контролювала комісії, що займалися попереднім розглядом заяв абітурієнтів, відсіюючи сотні кандидатів на цьому етапі¹⁸. Процес прийому до університетів здійснювався відповідно до критеріїв, встановлених освітніми установами советської зони окупації в липні 1947 р.; згідно з ними, пріоритет при вступі надавався:

1. Кандидатам робітничого та селянського походження, якщо вони не були членами NSDAP; випускникам підготовчих курсів і кандидатам, які за нацистів зазнавали дискримінації з соціальних, політичних або расових причин.
2. Особам, які не були членами чи кандидатами в члени NSDAP або будь-якого з її підрозділів.
3. Особам, які були членами тільки Гітлерюгенду або Союзу німецьких дівчат¹⁹.

У більш «просунутих» у політичному відношенні південних регіонах влада намагалася чіткіше визначити соціальні групи, на які вона орієнтувалася. У серпні 1947 р. в офіційному листі міністерства до ректора Ляйпцігського університету Гадамера зазначалося, що комісії мають звертати увагу на те, чим займався батько того чи іншого кандидата до та після 8 травня 1945 р. В інструкціях було зазначено, що вихідцями з «селян» можуть вважатися лише ті кандидати, чиї батьки володіли менше ніж 20 га землі. Комісії, що займалися попереднім розглядом справ абітурієнтів, перевіряли надану останніми інформацію²⁰. Відбір був суворим, оскільки совети не дозволяли завантажувати університети відповідно до їхніх можливостей: приміром, Ляйпцігський університет у 1947 р. міг прийняти студентів на третину більше, ніж йому було дозволено. Упродовж двох попередніх років лише медичний факультет відкинув близько 1 200 вступних заяв²¹.

Політизація процесу відбору студентів стала відчутною в 1946 р., коли влада почала фіксувати «антифашистську» діяльність студентів у *повоєнний* період. Перша спроба уряду Саксонії з'ясувати «антифашистські демократичні переконання» студентів на основі письмових робіт, присвячених сучасним політичним подіям, провалилася через опозицію університетів²². Тим не менше, абітурієнти, добре обізнані зі складом приймальних комісій, на підтвердження відповідних переконань почали надавати свідчення зі своїх рідних міст.

Найкращим із можливих доказів було, звичайно, членство в «антифашистській демократичній організації», перш за все СЄПН. Як результат, членство студентів у партіях, особливо в СЄПН, почало різко зростати. За словами Ганса-Георга Гадамера, до 1947 р. більшість студентів уже могли довести, що вони були «партійними активістами»²³.

Починаючи з 1947 р., абітурієнти повинні були заповнювати анкети, в яких вимагалася інформація про прибуток їхніх батьків, розмір земельних володінь, якщо такі були, а також зв'язок із політичними організаціями. Надана інформація перевірялася також місцевими партійними організаціями. Остання позиція анкетування нагадувала де в чому нацистську концепцію *Sippenhaft*^{*}, а саме, що студенти несли відповідальність за поведінку батьків. У тривалій перспективі подібна вимога справляла ефект політичного тиску на батьків, які побоювалися всього, що могло поставити під загрозу навчання їхніх дітей.

За таких умов студентство зазнало радикальної трансформації (див. табл. 12-1, 12-2, 12-3). Звичайно, при цьому виникали певні суперечності між політичною активністю, якій партія надавала важливого значення, та соціальним походженням. Беручи до уваги не зовсім чітке на початку розуміння категорій «робітники» та «селяни», місцеві партійні комітети віддавали перевагу політичній приналежності, маючи на думці, що вона йде пліч-о-пліч із робітничо-селянським походженням. Приміром, на початку 1946 р. осередок КПН у Саксонській державній адміністрації видав указівку, згідно з якою як мінімум 40 % слухачів робітничих курсів мали бути членами партії, щоб перетворити університет на «справді народний університет»²⁴. У Берліні «особливого значення надавалося посвідченням і рекомендаціям, які б доводили вартість того чи іншого кандидата, демонструючи його участь у демократичних організаціях (партіях, профспілках, Культурному союзу, Вільній німецькій молоді й т.ін.)»²⁵. Советська адміністрація також віддавала перевагу політичним факторам над соціальними в практиці прийому студентів. Хоча вона й прагнула до зростання кількості студентів робітничо-селянського походження, головним для неї було, щоб університети залишалися осередками політичного спокою, тому советська адміністрація всіляко заохочувала вступ до університетів членів партії, які перебували під контролем своїх

*Sippenhaft (нім.) — букв. «родова відповідальність» — принцип співвідповідальності родичів за здійснені певною особою злочини; був поширений у Німеччині наприкінці Другої світової війни. (Прим. пер.)

організацій²⁶. Як ми побачимо далі, розуміння поняття «робітничо-селянське» у Східній Німеччині стало політичним такою ж мірою, як і соціально-економічним, внаслідок чого ці два аспекти політики набору студентів поступово зближувалися між собою.

Прорив у політиці набору студентів: Польща

У Польщі також був здійснений прорив у практиці прийому студентів, проте тут він забрав на кілька років більше й виявився майже цілковито пов'язаним із соціальним походженням студентів. Проблема робітничих курсів, що мала першорядну вагу для нового режиму, почала обговорюватися на перших нарадах міністра Станіслава Скжешевського, члена ПРП, з краківськими професорами в січні й травні 1945 р. Міністр заявив, що уряд бажає, щоб «діти робітників і селян» були прийняті на студії²⁷. 24 травня його міністерство видало наказ, згідно з яким створювалися «кваліфікаційні комісії», що мали вирішувати, наскільки абітурієнт підходить до навчання в університеті. Він міг бути зарахований на навчання відразу або, якщо йому бракувало необхідної підготовки, прийнятий на однорічні курси, що називалися «вступними».

Спочатку, однак, «діти робітників і селян» мали незначну мотивацію до вступу на нові курси. З одного боку, ніхто не робив спроби привабити їх за допомогою стипендій. З другого боку, майже всі ті, хто подавав заявки на звичайні університетські студії, були зараховані цього першого року. Оскільки чимало документів загинуло в ході війни, університети, як правило, крізь пальці дивилися на відсутність дипломів про середню освіту, тобто робітники, зацікавлені в університетській освіті, могли просто записатися до числа студентів. Своєю недостатньою підготовкою в даному разі вони мало чим відрізнялися від інших соціальних груп населення, оскільки німці зачинили двері вищих навчальних закладів для всіх поляків, а скористатися системою підпільної освіти міг далеко не кожен. Унаслідок цього на декілька років звичайна університетська освіта здобула компенсаторний характер²⁸. Університети виявили готовність до співпраці в організації «вступних курсів», проте заяв на них надійшло дуже мало: лише в деяких технічних училищах і Варшавському університеті їхня кількість перевищила сотню. У Ягеллонському університеті, який дуже підозріливо ставився до подібних чужорідних новацій, на курси записалося лише п'ятнадцять осіб²⁹. Оскільки ж згаданий вище міністерський наказ не містив у собі чітких вимог, більшість із цих студентів не мали ні робітничого, ні селянського походження³⁰.

На початку 1946 р. ініціатива з організації робітничого навчання перейшла до студентів із молодіжної організації ПРП під назвою «Життя» – «Союз боротьби молоді» (ZWM “Życie”). Вони зрозуміли, що просто відкрити двері університетів для робітничої та селянської молоді недостатньо, що треба вжити певних заходів, щоб заохотити їх до навчання. На своєму Другому всепольському конгресі в Лодзі в січні «Життя» вирішило розпочати пошуки шляхів до збільшення кількості студентів робітничо-селянського походження в університетах. За кілька місяців студенти-комуністи запровадили в дев'яти містах нові так звані підготовчі курси. Оскільки одного року явно не вистачало для того, щоб заповнити прогалини в середній освіті, нові курси мали на меті підготувати слухачів до вже існуючих «вступних курсів». Лише в 1949 р. ці два типи курсів були об'єднані в дворічні «підготовчі курси» (*studium przygotowawczy*). При прийомі на них бралось до уваги передусім соціальне походження. Від охочих навчатися на цих курсах вимагалось, як мінімум, сім класів початкової освіти, але середня освіта, завершена чи незавершена, не була обов'язковою умовою для вступу. Надто довге навчання у школі за старого режиму видавалося підозрілим.

«Перший цикл» підготовчих курсів продовжувався з травня 1946 р. до початку 1947 р. Програми та організація навчального процесу забезпечувалися на місцях, а кошти надходили від молодіжних організацій, місцевих органів влади та підприємств. За всім цим стояло «Життя», активісти якого виїжджали на підприємства та на село, пропагуючи нові курси та розшукуючи бажаних кандидатів на навчання³¹. Місцеві представники партійних органів і «соціальних організацій» також ретельно підбирали кандидатів. Однак доволі слабкий партійний контроль над державними кваліфікаційними комісіями означав, що результати їхньої діяльності були дуже різними³². Не менш важливою справою стали пошуки шляхів для пом'якшення фінансових труднощів, для чого використовувалися стипендії, талони на харчування, поселення в гуртожитку, талони на одяг, пільги на проїзд у громадському транспорті.

Кількість слухачів першого року навчання спочатку сягала 2 300 чол., з яких 45,2 % були вихідцями з робітників, а 26,2 % – із селян. Три чверті слухачів належали до лівих молодіжних організацій³³. 1500 чол. пройшли три-тижневі відбіркові курси; з їхнього числа 973 чол. завершили їх успішно і розпочали «вступний рік». Вони мали кращу підготовку з математики й фізики, проте чимало з них погано писали польською³⁴. Найбільшу кількість слухачів мала Лодзь (519 чол.); за нею йшли: Варшава (395 чол.), Краків (350 чол.), Глівіце (248 чол.), Вроцлав (127 чол.). Як і у Східній Німеччині, обставини

змушували слухачів бути конформістами: в Кракові 115 із 350 чол. вступили до університету як такі, що нещодавно стали членами Союзу боротьби молоді³⁵.

З часом перші випускники «вступного року» перейшли до звичайних університетських курсів, проте їхні успіхи розчаровували. З 19 студентів, які прийшли на гуманітарний факультет Варшавського університету після «вступного року», лише 6 чол. успішно завершили 1946-1947 навчальний рік. Четверо «не з'явилися, щоб звітувати про свої заняття, хоча їх спеціально викликали для цього»; один перебував у відпустці, другий працював і не відвідував лекції. З тридцяти одного студента юридичного факультету лише дев'ятнадцять з'явилися на щорічні екзамени вчасно. З них двоє провалилися, один дістав хорошу оцінку, двоє – задовільну, інші були змушені дозвяти окремі частини екзамену. На факультеті природничих наук жоден із п'яти студентів не з'явився на екзамен вчасно. Звіти з Торуні та Лодзі показують подібну картину³⁶. У Ягеллонському університеті взагалі ніхто навіть не потурбувався про те, щоб мати списки тих, хто прийшов до університетської аудиторії після «вступного року»³⁷.

Після того, як ПРП повністю захопила владу на початку 1947 р., партійні функціонери почали сумніватися в ефективності підготовчих курсів і «вступного року». Звіти за червень цього року показували, що вплив цих курсів на соціальний склад студентства залишався під знаком запитання: з 848 слухачів «вступного року» лише 16 % були з робітників і 24 % – з селян, тоді як 31 % складала вихідці з інтелігенції і 29 % – з середнього класу. При цьому, як говорили, дані по робітниках і селянах були завищеними³⁸. Значна частина студентів «вступного року» вже мали дипломи про середню освіту (*matura*), але приховували цей факт, оскільки після завершення річного навчання зараховувалися до числа студентів без вступних, тепер уже звичайних, іспитів. Звіти, що надходили з Вроцлава, містили інформацію, що 80 % випускників «вступного року», прийнятих до числа студентів, відзначалися «помітною реакційністю»³⁹. Відбір на курси «вступного року» в Катовіце та до Академії гірничої справи та металургії в Кракові був дещо кращим, оскільки слухачі йшли сюди безпосередньо з підприємств⁴⁰.

Як і у Східній Німеччині, початковий прорив у практиці студентського набору мав досягатися іншими методами. У 1947 р. конкурс до університетів різко зріс, і міністерство видало розпорядження про створення на факультетах комісій, які й повинні були вирішувати, кого саме приймати. До їхнього складу входили декан, представник міністерства, член факультетської ради, представник регіональної профспілки, а також представник регіональної селянської

спілки самопомоги⁴¹. Як і у Східній Німеччині, абітурієнти складали вступний екзамен із обраної спеціальності та політичний тест, який тут мав назву «Сучасна Польща». Спеціальні державні кваліфікаційні комісії могли звільнити від вступних екзаменів до 20 % абітурієнтів, у тому числі тих, хто брав участь у русі Опору в часи війни, у повоєнній «відбудові» або в так званій громадській роботі (тобто тих, що були членами політичних організацій)⁴². Ці правила, отже, в основі своїй суперечили прагненням властей, оскільки результат екзамену фактично визначав голова комісії, тобто декан, який майже ніколи не був представником партії⁴³.

Хоча партійні інстанції тепер могли нав'язати університету дуже бажаних для них абітурієнтів і не допустити туди категорично небажаних, відбір студентів і в 1947 р. залишався цілком безсистемним⁴⁴. Комісії склалися наспивдкурч і мали, як правило, лише кілька днів, щоб проглянути сотні справ і провести подвійну перевірку вступних заяв. Вони мусли покладатися на рекомендації ветеранських об'єднань, які не контролювалися партійними органами. У Лодзі, де вплив комуністів був порівняно більшим, організація ветеранів не робила «різниць між Армією Крайовою та Армією Людовою»⁴⁵. Рекомендації на підтримку того чи іншого кандидата мали настільки загальний характер, що навіть політично пильні комісії не могли нічого второпати⁴⁶. При цьому не обходилося без хабарів і «протекціонізму»⁴⁷. І, що найгірше, студенти-члени партії часто приховували свою партійну приналежність, або соромлячись це визнавати, або побоюючись, що це ускладнить їхнє життя в консервативному університетському середовищі. Тому представник ПРП у Варшавському університеті навіть не міг визначити, скільки абітурієнтів були його однопартійцями⁴⁸.

Щоб уникнути подібних помилок у 1948-1949 рр., організацію приймального процесу було покладено безпосередньо на відділ освіти ЦК. В офіційному листі до воєводських комітетів партії говорилося, що «в 1948 р. набір студентів на перший курс вищої школи, а також слухачів на „вступний рік” і підготовчі студії залишається першорядним партійним завданням. Його необхідно виконати таким чином, щоб досягти показників щонайменше 30 % щодо робітничої і 20 % щодо селянської молоді на перших курсах». Центральний Комітет безпосередньо наглядатиме за міністерством освіти й забезпечуватиме «належний склад екзаменаційних комісій». Партійні, молодіжні, профспілкові та селянські організації були «зобов'язані» направляти до вищих навчальних закладів «найбільш здібну і громадськи активну [*uspołeczniiona*] робітничо-селянську молодь» і наглядати за видачею відповідних посвідчень кандидатам на навчання⁴⁹. Звертає на себе увагу

те, що, в порівнянні зі Східною Німеччиною, тут не простежувалося наміру політичної трансформації студентства.

Нові правила прийому передбачали успішне складання вступних іспитів, які, щоправда, не поширювалися на випускників «вступного року». Рішення щодо зарахування кандидатів ухвалювалися на факультетському рівні комісією, що складалася з декана (голови комісії), представника міністерства, члена факультетської ради, представника місцевого селянського об'єднання та ще одного представника міністерства, зацікавленого в студентському контингенті, який набирив собі факультет. Вступні іспити знову включали в себе письмову роботу з обраної спеціальності, а також усний іспит із «сучасної Польщі». Цей останній підштовхував до опортунізму: приміром, один колишній вояк Армії Крайової у Вроцлаві дістав питання: «Чи була правильною теорія Армії Крайової про те, що ворогом номер один вважалася Німеччина, а ворогом номер два – Росія?» Відповідь не була занотована, але відомо, що абітурієнт не склав екзамену⁵⁰. Крім цього, факультети технічних і природничих наук могли запровадити власну письмову роботу з математики, фізики чи біології. Результати прийому в 1948-1949 рр. виглядали дещо кращими в порівнянні з минулим навчальним роком: кількість студентів робітничого походження зросла з 22 % до 27,5 %, селянського – з 19,7 % до 21,9 %⁵¹. Насправді результати, імовірно, були ще кращими, оскільки тогочасна статистика стала «набагато точнішою».

У наступному році, нарешті, ПРП добилася прориву, коли загальна кількість студентів робітничо-селянського походження на першому році навчання збільшилася з 49,4 % до 54,5 %⁵². Вирішальним фактором успіху 1949 р. стала активна участь у процесі партійних молодіжних організацій (ZAMP і ZMP), а також запровадження в деканатах посади «технічного секретаря», як правило, функціонера ZAMP, із функціями спеціального «контролю» за процесом прийому студентів⁵³. У 1948-1949 рр. на деканатських секретарів було покладено важливий обов'язок сортування особових справ абітурієнтів відповідно до встановлених пільг. Тепер ці функції перебирали на себе технічні секретарі-члени ZAMP, які «своєю жертвовною роботою зробили помітний внесок у справу вдосконалення процесу прийому»⁵⁴. Технічні секретарі також істотно знизили рівень корупції під час прийому, оскільки вони особисто представляли справи екзаменаційним комісіям⁵⁵.

Молоді функціонери, будучи присутні на засіданнях екзаменаційних комісій, забезпечували також суворе дотримання партійної лінії, оскільки не мали комплексів, властивих старшому поколінню. Старші представники професійних чи селянських спілок,

яким не вистачало освіти, часто тушувалися перед університетськими фахівцями, а ті, що мали освіту, нерідко солідаризувалися зі своїми колишніми вчителями. Один із функціонерів критикував тенденцію минулого року «обирати [членами комісії] на медичні, стоматологічні та фармацевтичні факультети тільки лікарів. Це, певна річ, не завдавало нічого, крім шкоди. Це сприяло послабленню класової пильності»⁵⁶. Діяльність технічних секретарів-членів ZAMP лише підтверджувала загальну істину: найбільш заповзятими виконавцями були молоді.

Випускники середніх шкіл 1949 р. при вступі повинні були представити довідку про соціальне походження, видану школою, а також посвідчення про «громадську роботу», видане місцевим головним осередком Союзу польської молоді (ZMP) і завірене повітовим комітетом цієї ж організації. «Громадська робота» на практиці означала не більше, ніж обіймати якусь номінальну посаду (приміром, «скарбника») в якійсь «масовій» організації. Абітурієнти мусили також подати довідку від своєї школи про власні «здібності» до навчання. Польські функціонери від освіти хотіли дістати від вступників до вищої школи щось на зразок зобов'язань щодо навчання, оскільки вони воліли мати якомога менше підстав для того, щоб виключати з числа студентів дітей робітників і селян⁵⁷.

Вище керівництво сподівалося, що нова система допоможе їм виявляти ті установи, які видавали неправдиві посвідчення. Влодзімеж Міхайлов, директор відділу вищої освіти міністерства освіти, скаржився, що кількома роками раніше він не міг знайти особу з селянської організації, яка видала посвідчення доньці графа Потоцького, але зараз, якщо подібне трапиться знову, він, маючи адресу, зможе піти безпосередньо до відповідального за це директора школи і «врізати йому з усієї сили»⁵⁸. Партія створила організаційний механізм, який в разі потреби міг бути запущений і використаний. Приміром, під час дискусії на засіданні Варшавського виконавчого комітету ПОРП 16 серпня 1949 р. товариш Перельмуттер згадав про грядущу «перевірку» варшавських шкіл у зв'язку з «питанням про достовірність шкільних сертифікатів»⁵⁹.

Інструкції щодо прийому студентів містили в собі також низку положень, спрямованих на вдосконалення системи ієрархії, що передбачали суворі обмеження для небажаних абітурієнтів. Так, абітурієнти поділялися на три категорії (групи): перша з них включала в себе «дітей робітників, а також дрібного і середнього селянства»; друга складалася з представників «робітничої інтелігенції», які брали участь у «громадській роботі» або чії батьки загинули під час війни від рук антикомуністичного підпілля (хоча деталі не уточнювалися, але «дрібними» вважалися господарства менше 5 гектарів, а «середніми» –

від 5 до 10 гектарів землі)⁶⁰; до третьої відносили всіх інших, причому загальна їхня кількість не могла перевищувати 15 % від загальної кількості зарахованих до навчання. Всередині кожної групи студенти займали місця відповідно до результатів вступних екзаменів. Усі абітурієнти з перших двох груп із задовільними результатами вступних екзаменів зараховувалися ще до того, як визначалися оцінки представників третьої групи. Керівництво не наважувалося запровадити чіткі правила щодо кількості студентів із представників третьої групи, закликаючи лише, щоб їх не ігнорували повністю. Інакше це вже було би «лівацьким перегином».

На зборах комуністів-членів екзаменаційних комісій у Варшаві 23 серпня 1949 р. Михайлов говорив про «необхідність використовувати тактику відкритого сприяння цій групі [тобто першій]. Її академічна підготовка може бути в чомусь слабкою. Ця група буде проекзаменована окремо, перед усіма іншими. Ми застосуємо щодо неї інші критерії, порівняно з іншими групами, таким чином, щоб у принципі кожен абітурієнт із цієї групи, одержавши задовільні оцінки, потрапляв до числа студентів». Абітурієнти третьої групи мали бути чимось винятковим: «Якщо ми допускаємо якусь частину молоді з цієї групи до університету, вона має бути першорядною в академічному відношенні і ви повинні екзаменувати їх дуже ретельно». Михайлов інструктував членів екзаменаційних комісій сортувати справи абітурієнтів таким чином, щоб не-комуністи не знали, коли складатиме екзамен та чи інша група: «Я переконаний, що сховати такі речі від людського ока буде неважко»⁶¹. Проте товариш Берманова виступила проти таких залаштункових маніпуляцій, оскільки «наші професори мають доступ до наших справ». Якщо професори про це довідаються, це може привести до «озлоблення молодих людей».

Казімеж Петрусевич, відповідальний за вищу освіту в ЦК, також передбачав проблеми: «Це викличе бродіння, незадоволення і т.д. Це важко. Це вияв класової війни в університеті». Однією з «найбільш делікатних проблем» було використання вступних іспитів не лише для ведення класової війни, але й як засобу для обмеження притоку студентів на політично небажані спеціальності: «Товариші, тепер я хотів би перейти до одного з найбільш делікатних питань... [Ми маємо] сто заяв на англійську мову, сто – на історію мистецтва і три – на російську мову...з 15-ма максимальними відсотками для третьої групи. Це означає, що в тому випадку, коли на англійську мову з третьої групи буде подано більше, ніж 15 % заяв, їхня кількість має бути зменшена. Ваше завдання – «завалити» їх... Ми справді потребуємо людей, які володіють англійською, але нам не потрібно, щоб англійською володіли

наші вороги». Партія має відкрити двері для своїх прихильників і зачинити їх перед опонентами:

«Стосовно чого треба бути особливо пильним під час іспиту? Ви збираєтеся забезпечити підтримку студентів, рекомендованих партією. Ви не повинні допускати повторення ситуації, яку ми мали минулого року, коли хтось із членів комісії підніс догори папірця і сказав: „Ні, таємна поліція [UB] не дозволить йому вступити“. Це не діло. Ви не повинні дозволяти йому пройти, але ви не повинні про це нічого говорити. Ви не повинні також демонстративно видобувати партійні рекомендації. Це не означає, що ви не можете мати перед собою різні папери. Але ви не повинні говорити: „Перепрошую, немає необхідності його екзаменувати, бо він має партійну рекомендацію і практично вже прийнятий“. Замість цього вам треба робити приблизно таке: ви повинні пам'ятати, ким є ці люди, і якщо вони справді заслуговують на це і відповідають вашим сподіванням, в такому разі ви мусите їх проштовхувати»⁶².

Трьом факультетам було приділено спеціальну увагу під час вступних екзаменів: факультетам міжнародної торгівлі та міжнародних відносин Академії політичних наук у Варшаві та авіаційним факультетам технічних вузів. Петрусевич говорив своїм товаришам про необхідність посилення пильності під час прийому на ці факультети: «Ми добре знаємо, що робитимуть випускники цих факультетів після закінчення навчання. Вони літатимуть; їхньою професією буде літати до інших країн. Вони матимуть можливість утекти літаком. Їхня робота, їхня служба будуть проходити за кордоном. Отже, жоден абітурієнт, який має родичів за кордоном, не може бути прийнятий, і ми не маємо жодних підстав давати освіту таким людям»⁶³.

Із загальної кількості 33 869 абітурієнтів 39 % було віднесено до першої групи, 27 % – до другої і 26 % – до третьої. З 22 438 зарахованих 57 % було з першої групи, 31 % – з другої і 12 % – з третьої⁶⁴. З 359 чол. (15 %) із числа прийнятих студентів були випускниками «вступного року»⁶⁵. Незважаючи на постійні труднощі з документами, партія змогла відчутно поліпшити соціально-класову структуру студентів університетів. По всій Польщі з першої групи було прийнято 83,1 % абітурієнтів, із другої – 68,8 %, із третьої – 34,7 %. З абітурієнтів, віднесених до «людей фізичної праці», було прийнято 83,9 %, з «дрібних селян» – 78,8 %; для порівняння: з категорії «людей розумової праці» було прийнято 59,9 %, а з так званих «незалежних» – 39,9 %⁶⁶.

Зусилля щодо відсіювання кандидатів доповнювалися програмою раннього набору студентів. На рівні низових парторганізацій спеціальні комісії з трьох осіб (*trójki*) почали на початку літа виявляти «найбільш цінних» учнів, а також і тих, хто за жодних обставин не міг

бути прийнятій. Щоправда, за перший рік свого існування ці комісії ще не встигли розгорнутися. Робота варшавських товаришів була визнана недостатньою, оскільки вони «обмежувалися негативною селекцією» й змогли рекомендувати лише кілька десятків кандидатів⁶⁷. Про «трійки» Лодзького воєводства було сказано, що вони працюють «досить добре», хоча в трьох дільницях їхні рекомендації були «поверховими»⁶⁸. У Любліні «трійки» так і не змогли розгорнути самостійну діяльність і не пішли далі написання рекомендацій, що базувалися на інформації поліції та чуток⁶⁹.

Партійні організації великодушно ділилися роботою щодо набору студентів із ZAMP і ZMP. Члени організації ZAMP у Глівіце почали візити до середніх шкіл у квітні 1949 р.; вони виступили перед більше ніж 3 000 учнів і поширили 1 300 аплікацій до запису на підготовчі доекзаменаційні курси. Для рекламування цієї акції були використані радіо, преса та оголошення, проте кампанія велася «сухо за формою, без ідеологічних акцентів», як із сумом повідомляв партійний інформатор. На ці курси записалося 980 студентів⁷⁰. Звіти про набір студентів у Любліні, що відбувся кількома роками пізніше, проливають світло на те, які методи використовувалися під час цієї «акції»:

«Для працівників державної залізниці в Любліні було складено тижневий план набору. Головний осередок ZMP залучив до його виконання 11 агітаторів, які використовували мегафони на вокзальних і фабричних територіях. Відповідні місця були прикрашені пропандистськими гаслами та закличками. У результаті цих зусиль записалося шість чоловік. На люблінській тракторній фабриці набір проводився шляхом індивідуальної співбесіди, за допомогою закликів і летючок...

Найважче піддаються вмовлянням молоді люди, що працюють на будівництві. Це молоді люди з села з невисокою освітою, які в основному цікавляться добрими заробітками».

Загалом, набір молоді по селах був «дуже мізерним»⁷¹.

Розбіжності та подібності у практиці студентського набору у Польщі та Східній Німеччині

Здавалося, все, що залишалося зробити після прориву 1949-1950 рр. у Польщі – це вдосконалити наявний уже механізм. Партійні чиновники тепер контролювали три найважливіші позиції в процесі прийому студентів, а саме: місцеві комісії по набору, посади технічних секретарів і екзаменаційні комісії в університетах⁷². Безпартійні професори почувалися настільки безсилимими в цих комісіях, що часто навмисне вешталися під час іспитів, або підкреслено

погоджувалися з кожним рішенням, щоб показати, що їхні голоси тут не мають реальної ваги⁷³.

Дуже скоро, однак, польське партійне керівництво почало демонтувати таку систему обмежень, побоюючись, що вона поставить під загрозу виконання плану. Уже на початку 50-х рр. почали робити винятки для дітей «трудової інтелігенції», передусім шкільних учителів, співробітництво з якими вважалося важливим для виконання державного плану. Були видані інструкції щодо переведення дітей з таких родин до першої групи в тому випадку, якщо їхні батьки були «важливими у виробничому та політичному відношеннях»⁷⁴. У червні 1952 р. керівництво ПОРП вирішило «поступово обмежити кількість слухачів на робітничих курсах»⁷⁵. У 1954 р. партійні керівники почасти пояснювали свою неспроможність виконати шестирічний план слабкою підготовкою університетських випускників⁷⁶. Покладаючись на думку університетів, які завжди з певною підозрою ставилися до системи робітничої освіти, партійні функціонери дійшли висновку, що зниження загального рівня знань і підготовки студентів пояснюється переважаннями на соціальному ґрунті, які надавалися абітурієнтам. Ця проблема, разом із робітничими курсами, залишалася нерозв'язаною⁷⁷. У результаті «двоступенева» система освіти – вірогідно, головна причина погіршення показників роботи університетів – також була ліквідована, а студенти повернулися до традиційної п'ятирічної практики навчання та здобуття магістерських ступенів.

У Східній Німеччині впродовж 50-х рр. держава продовжувала дотримуватися курсу на соціальну трансформацію студентського середовища, хоча й змушена була робити в ньому певні корективи заради виконання плану⁷⁸. Приміром, з 1951-1952 рр. діти «трудової інтелігенції», як і діти представників «інтелігенції, зайнятої у спеціальних сферах», мали сприяння під час вступних екзаменів⁷⁹. Більш істотні зміни на користь студентів сталися в 1958/59 навчальному році, коли семирічний план змусив владу вийти за визначені рамки набору та збільшити кількість студентів. Проте навіть тоді соціальне походження залишалося головним фактором, який брався до уваги під час вступних екзаменів⁸⁰.

Незважаючи на розбіжності, що виникали в довгостроковій перспективі, процес набору студентів у Польщі та Східній Німеччині в середині 50-х рр. мав багато спільного. Партійне керівництво в кожній з цих країн намагалося мобілізувати всі ланки свого апарату зверху донизу, використовуючи також «привідні ремені» у вигляді молодіжних, ветеранських організацій та профспілок. У кожному випадку організаційні форми студентського набору були подібними. Спочатку обидві партії покладалися на робітничі підготовчі факультети,

проте, коли з'ясувалося, що для досягнення певних результатів ці факультети потребують часу, основний акцент було зроблено на комітетах, які встановлювали правила студентського набору. Обидва ці способи впровадження робітничого навчання взаємно підсилювали один одного: комітети з набору студентів могли працювати на заводах на користь кожного з них. У Східній Німеччині, як і в Польщі, партія мала підтримку знизу, хоча в Польщі це були, в основному, молодіжні організації. В обох країнах було легше набрати студентів із робітників, ніж із сільської молоді: найбільшим виявилось представництво робітників крупних підприємств, найменшим – працівників дрібних і середніх сільських господарств⁸¹.

У жодній з країн ми не бачимо глибокого розуміння взаємин між соціально-класовою та політичною свідомістю. Партійні функціонери могли сприймати реальність крізь класові окуляри, проте їхня візія була внаслідок цього поляризованою. «Пролетарська родина» вважалася єдиною можливою школою виховання твердості, слухняності, скромності та класової ненависті. Навпаки, студенти з середніх класів, як вважалося, могли в кращому разі симулювати марксистсько-ленінську свідомість. Вони виховувалися в душі інтелектуальної зверхності й легко піддавалися «сумнівам» (*Schwankungen*)⁸². Якщо в університетах виникали політичні тертя, партійні працівники зазвичай шукали пояснення в «буржуазному» походженні студентів, які брали в них участь. Цей спосіб мислення, без перебільшення, ігнорував студентську індивідуальність. Соціолог Ніна Ассородобрай звернула увагу на цей факт у 1947 р., критикуючи підготовчі курси:

«Хоча слухачі підготовчих курсів потрапляли туди через політичні та соціальні організації, а базою їхнього набору були фабрики та сільські центри, самі по собі ці факти виявилися недостатніми для того, щоб забезпечити підбір молоді з соціальної точки зору. Робітничі та селянське походження в соціологічному відношенні може передбачати різні процеси та різні явища, не кажучи про той факт, що така схематична картина, в світлі далекосяжних змін, які відбуваються в середовищі як робітників, так і селян, майже позбавлена змісту. Особливо після війни та окупації, в часи глибоких структурних та урядових змін, які ми спостерігаємо в Польщі, необхідно визнати, що молодь з усіх соціальних груп для нас є невідомою величиною»⁸³.

Серед функціонерів було небагато настільки ж проникливих, як Ассородобрай; на цей час більшість із них мислила категоріями кількісних досягнень. Антон Аккерманн колись порівняв план набору студентів-робітників із планом заготівлі картоплі, з тією різницею, що, за словами одного партійного дотепника, «вони ростуть не так швидко»⁸⁴.

Фізик Роберт Ромпе, керівник відділу вищої освіти Німецької Центральної адміністрації освіти, у виступі перед партійними працівниками в листопаді 1947 р. мимоволі зізнався у власній неспроможності з'ясувати, що стоїть за поняттям соціальної ідентичності. Він говорив, що буржуазні впливи є «питанням способу життя, зовнішності [*Ausserlichkeit*], яка може стати небезпечною для багатьох представників пролетаріату та селянства, не дуже обережних в ідеологічному плані»⁸⁵. Ідеологія означала лояльність і визначалася саме зовнішнім: катехітичним знанням небагатьох «класичних» текстів, готовністю носити певні емблеми та значки, запереченням «західного» способу життя. Молоді люди, що відкидали «офіційну реальність», якраз і ставали палкими ентузіастами «зовнішнього». Ті поляки, що виражали своє незадоволення через особливі зачіски (*mandolina*), вузькі штани й широкі яскраві краватки (*krawatto*), іменувалися «стилягами» (*bikiniarzy*). Одним із найголовніших завдань державних приймальних комісій було тримати таких людей, яких у партійних документах називали зазвичай просто «ворогами», подалі від університетів, незалежно від їхнього соціального походження.

Методи східнонімецьких функціонерів щодо з'ясування політичної лояльності, можливо, й були прив'язані до зовнішнього, проте їхній ідеал студента виявився не таким простим. Вони намагалися подолати суперечності між вимогами політичної лояльності та класовою приналежністю, поєднуючи обидві ці категорії. Їхній спосіб мислення виглядав таким чином: більшість студентів має бути класово свідомими, оскільки вони прийдуть із робітничого та селянського середовища. Проте для того, щоб бути певними, що їхня класова свідомість дістане належне політичне вираження, робітничі та селянські студенти мають бути членами організацій, які зможуть «навчити» їх⁸⁶. Ці організації, передусім СЄПН, здобудуть «керівну роль» в університетах і захищатимуть студентів від «залишків» буржуазного впливу. Однак, робітничі та селянські студенти повинні довести свою здатність до політичного «навчання» задовго до того, як вони з'являться біля дверей університету. А це стане можливим завдяки продуманій системі роботи з кадрами, що починатиметься з дитинства.

Таким чином, селекція робітничо-селянських студентів поєднувала соціальні та політичні компоненти. З одного боку, СЄПН намагалася чітко визначити саме поняття «робітничо-селянський», з другого – змушувала свій апарат відсіювати охочих вступити до університету так, наче вони збиралися вступати до партії. Серед студентів була невеличка група привілейованих, що складалася з випускників робітничо-селянських факультетів (ABF), яких обирали ще більш прискіпливо. Ці факультети визначили третій компонент

ідеального студента, яким його уявляла СЄПН. Крім соціального походження та політичної приналежності, він чи вона повинні були мати ще й професійну компетентність. Саме через це навчання на робітничо-селянських факультетах в 1949 р. було продовжено до трьох років, тобто тривало довше, ніж у будь-якій іншій країні, включно з СРСР. Свідченням того, що вища освіта в Східній Німеччині й справді надавала професійні знання, є успішне працевлаштування східнонімецьких інженерів у західній промисловості.

Інструкції від 1949 р. для визначення соціального походження брали до уваги зміни, спричинені військовою економікою Німеччини, й завдяки цьому подовжували формальний робітничий стаж. У 1942 р. націонал-соціалісти, очевидно, перетворили на робітників велику кількість представників інших груп населення. Внаслідок цього робітниками вважалися «всі ті, хто використовувався як некваліфікована, напівкваліфікована чи кваліфікована робоча сила до 1942 р.; а дітьми робітників усі ті, чий батько чи мати працювали робітниками до 1942 р.» Через постійні труднощі з набором сільської молоді, розміри земельної ділянки, які давали підстави називатися «трудоим селянином», були підняті з 10 до 15 гектарів; пізніше цю цифру збільшили до 20 гектарів⁸⁷.

Щодо некомуністів приписи подібних інструкцій були суворими⁸⁸. Проте діти керівних партійних працівників вважалися такими, що походять з робітників. Політичної свідомості, можливо, й важко було навчити в школі, але вона могла бути успадкована. З точки зору функціонерів СЄПН, культура робітничого класу відтворювалася через родину. У 1949 р. Антон Аккерманн так пояснював свою власну ситуацію: «Я не працюю на фабриці з 1929 р., але продовжую належати до робітничого класу й, якби я мав сина чи доньку, достатньо дорослих для навчання в університеті, я би вимагав, щоб мої діти вважалися дітьми робітників: партійний працівник, який має офіційну посаду в партії чи адміністрації, є працівником свого класу і в першу чергу належить до цього класу». Подібним чином ті з прихильників Комуністичної партії, які мали «промідні професії» між робітниками та технічною інтелігенцією, оцінювалися лише в індивідуальному порядку⁸⁹. «Робітник» ніколи не був аполітичним. Той, хто не мав чіткої класової свідомості й через це відвідував церкву або критикував СЄПН, міг бути віднесений до категорії «не-робітників» або «сумнівних робітників»⁹⁰. Проблема, говорячи словами Аккерманна, полягала не просто в тому, щоб залучити робітників і селян, але в тому, щоб залучити «правильних робітників і селян»⁹¹. Це був той рівень діалектики, якого не досягли ні польські, ні чеські товариші.

Починаючи з 1949-1950 навчального року до університетів НДР не було прийнято жодного вступника, який би не був рекомендований районними організаціями СЄПН (через районні відділи народної освіти). Говорячи словами Антона Аккерманна, головне було в тому, щоб бути певним, що «ми маємо справу з відповідним абітурієнтом, тобто таким, що в глибині душі, своїм внутрішнім світоглядом і політичними переконаннями є нашим і безумовно є на нашому боці»⁹². Районні партійні організації в цьому поклалися на думку партійних організацій середніх шкіл, які повинні були «знати» абітурієнтів найкраще.

Найвищою категорією «робітників-селян» вважалися випускники робітничо-селянських факультетів. У травні 1949 р. Аккерманн прирівняв набір на робітничо-селянські факультети до набору до партійних шкіл. Студенти цих факультетів мали становити «партійний контингент» (*Parteiaufgebot*): «Цей партійний контингент із робітничих і селянських студентів, про який ми не повинні говорити багато або, краще сказати, взагалі не говорити публічно, але який ми маємо просувати ще більш енергійно, додає чимало клопоту, тому люди, щоб уникнути цього клопоту, приймають кожного, хто подає документи. Наслідком є те, що в минулому та нинішньому році значна частина тих, хто вступив до університету, кого ми підтримували та просували, виявилися не нашими людьми..., хоча, як добре відомо, люди вирішують усе»⁹³.

ПОРП через свою слабкість ніколи не підходила до робітничих курсів із подібними вимогами. Популярність партії серед студентів була не більшою, ніж у суспільстві в цілому; близько 1953 р. заледве 9 % польських студентів належали до ПОРП, а до 1958 р. цей показник знизився до 2,5 %⁹⁴. Коли партійні функціонери вживали вислів «наші люди», він мав одномірний політичний контекст, тобто означав виключно членів партії. Студенти залишалися студентами. Під час набору на робітничі курси наголос робився на соціально-економічних критеріях, а комітети з набору широко розкидали свою мережу, сподіваючись залучити кожного абітурієнта з фабрики чи села, який би не був скомпрометований співпрацею з підпіллям. У Східній Німеччині, навпаки, кандидати на робітничо-селянські факультети спочатку «делегувалися» партійними організаціями або профспілковими комітетами й лише після цього могли подавати свої документи⁹⁵. Інакше кажучи, вони могли бути прийняті на курси лише за запрошеннями.

У Польщі не було чітко визначених дефініцій «робітників» і «селян». Проте, навіть якщо ці категорії були меншою мірою політизовані, ніж у Східній Німеччині, вони не ставали від цього менш аполітичними. Саме тому, що поляки не поспішали засвідчити свою

лояльність через формальне членство у відповідних організаціях, держава намагалася розгледіти їхню політичну свідомість через класові окуляри.

Діяльність комісії по набору (трійки) в містечку Опатув (Кельце) в 1949 р. дозволяє зрозуміти, як саме польські державні інституції розуміли характер взаємин між класовою та політичною лояльностями. Комісія дала рекомендації до навчання всім тим кандидатам, які мали менше 4 гектарів землі та належали до Союзу польської молоді (ZMP)⁹⁶. Дівчина, батько якої мав 15 га землі, не була рекомендована, хоча належала до ZMP. Проте хлопець – член Союзу польської молоді, з «позитивною ідеологічною настановою», але 15 гектарами землі, був рекомендований «з застереженнями». Двоє осіб – не членів Союзу польської молоді, з 9 гектарами землі кожен, не дістали рекомендацій. Обидва вони «негативно ставилися до існуючої реальності [та] не мали підстав для вступу до університету». Проте траплялися випадки, коли пасивні члени Союзу польської молоді діставали підтримку завдяки своїй «класовості». Про одного з таких кандидатів, родина якого володіла 2,8 гектарами землі, було зазначено, що він «не бере активної участі у соціально-політичній роботі, стримано ставиться до існуючої системи, хоча й не показує цього явно – він є потайним. Може бути прийнятий до вищої школи завдяки своїй класовості»⁹⁷.

Чим більш пролетарським здавався учень польської середньої школи, тим менш важливими були відверті декларації його лояльності. Натомість для менш пролетарських осіб формального членства в молодіжній організації не вистачало, щоб бути прийнятим до університету. Щоб добитися цього, вони мали бути політично активними «в позитивному сенсі». Зважаючи на слабкий вплив комуністів у польських університетах, в кінцевому рахунку логіка системи полягала в тому, щоб найбільшу підтримку партії серед студентів виявляли представники крупної буржуазії, а найменшу – дрібного селянства. Саме така небезпека змушувала СЄПН високо ставити політичну планку для всіх тих, хто вступав до університету й закінчував у ньому навчання, навіть найбідніших робітників. На думку Антона Аккерманна, найбільшою потенційною небезпекою, яку несла в собі політика студентського набору, була класова зрада. Звільнені від партійного впливу, «ці молоді люди, що прийшли до університету з нашого середовища, з наших рядів, стануть нам не помічниками, не товаришами, але ворогами, з якими ми змушені будемо боротися»⁹⁸.

Подібно до своїх східнонімецьких товаришів, польські функціонери також мали відчуття, що як здорові класові інстинкти, так і ворожість до соціалізму могли передаватися дітям від батьків. Як і в Східній Німеччині, діти партійних працівників вважалися робітниками.

Одним із таких «робітників» в Опатуві була донька «працівника розумової роботи на залізниці. Батько – член ПОРП, виконує обов'язки секретаря первинної парторганізації»⁹⁹. До тих, хто походив із родин, «настроєних вороже» щодо «існуючої реальності», критерії соціально-економічного характеру також майже не застосовувалися. Набагато серйознішими виглядали справи тих людей, які самі чи їхні родичі мали зв'язок із антиурядовим підпіллям¹⁰⁰. Ставлення до таких людей було чимось подібним до ранньої політики СЄПН щодо членів родин колишніх нацистів: вважалося, що вони прийшли з ворожого середовища.

Опозиція щодо робітничої освіти

Добре відомий політичний фаворитизм нової влади, непослідовне застосування соціально-класових категорій в поєднанні з побоюваннями середніх верств населення втратити своє становище в суспільстві мусили породити опір новій практиці студентського набору, особливо в перші повоєнні роки¹⁰¹. Проте характер цієї опозиції мав істотні відмінності в обох суспільствах. СЄПН рішучіше, ніж ПОРП, була налаштована ввести до університетських аудиторій велику кількість студентів-робітників і комуністів; водночас політична ситуація у Східній Німеччині надавала університетам більше можливостей виявити своє незадоволення державною політикою. До початку 1948 р. тут зберігалися вільні студентські вибори, невідомі в тогочасній Польщі, де політичні організації в університетах були заборонені. З огляду на свою непопулярність у польському суспільстві, особливо серед студентства, польські комуністи не наважувалися організувати масове пришествя своїх товаришів в університетське студентське середовище. Іншими словами, східнонімецькі політичні умови створювали одночасно більше і конфліктних ситуацій, і можливостей для їх публічної маніфестації. Така різниця між Польщею та Східною Німеччиною мала ідеологічне підґрунтя: Польща вважалася передовою країною «народної демократії», в той час як у Східній Німеччині все ще не розв'язане німецьке питання диктувало необхідність зберігати багатопартійний фасад¹⁰².

Що найбільше непокоїло антикомуністичну опозицію в Східній Німеччині – так це той факт, що нова процедура прийому студентів, схоже, відновлювала в суспільстві навички, набуті в часи нацистського режиму, передусім готовність до політичного опортунізму. Згідно з резолюціями з'їзду ректорів у червні 1946 р.¹⁰³, приймальні комісії могли вивчати політичну діяльність студентів не лише до, а й після 1945 р. На засіданні університетського сенату влітку 1946 р. ректор

Ляйпцігського університету Ганс-Георг Гадамер назвав запропоновані письмові іспити з сучасної політики «перевіркою основних переконань» (*Gesinnungsprüfung*), «яка дає переваги студентам із слабким характером, але зі здатністю до пристосування [*Anpassungsfähigkeit*]»¹⁰⁴. Професор філософського факультету Теодор Літт зауважив, що влада «пропонує ті самі речі, що їх зазвичай вимагали націонал-соціалісти». До речі, Літта в 1937 р. змусили подати у відставку через те, що він, окрім усього іншого, публічно критикував нацистського ідеолога Альфреда Розенберга¹⁰⁵. У серпні 1947 р. Гадамер заявив, що більшість абітурієнтів можуть довести, що вони є партійними функціонерами. Представник студентів Вольфганг Натонек із цим погодився: студенти добре знають, які саме партії видають посвідчення, й діють відповідним чином. Сенат університету засудив «такий метод доведення основних демократичних переконань»¹⁰⁶.

Гадамер, Літт, інші їхні колеги того ж року виїхали на Захід, проте залишилися настроєні по-бойовому студентські лідери. Як уже зазначалося, вони представляли інтереси також студентів із середнього класу, яких непокоїла перспектива соціальної маргіналізації й які часто натякали, що студенти з робітників не були здатними до університетських студій. Однак, після заснування студентськими активістами зі Східної Німеччини Вільного університету в Західному Берліні, а також після арешту їхніх колег по всій зоні советської окупації, опозиція робітничому навчанню була загнана в підпілля. Заарештовані ліберальні студенти виявилися, за іронією долі, останніми на Сході оборонцями традиційного німецького університету.

У Польщі студенти з робітників також викликали недовіру: як можуть люди, що не закінчили навіть середньої школи, навчатися в університеті? Студенти, що потрапили туди звичайним шляхом, висміювали їх як людей «з двома нулями» (*dwozerowcy*) й відмовлялися підтримувати з ними компанію. На столах у кафетеріях з'являлися карикатурні зображення студента з робітників: сидячи на нічному горщику, він повторює алфавіт; або, помножуючи два на два, пише на дошці результат: п'ять; в одному місці хтось намалював студента з робітників із дурним виразом обличчя й діркою у величезній голові¹⁰⁷. Ректор Варшавської Політехніки говорив від імені багатьох своїх колег, коли описував підготовчі робітничі курси як «абсолютно нерациональні»¹⁰⁸. Соціолог Юзеф Халасінський з цим погоджувався, говорячи, що робітники не можуть пристосуватися до традиційної системи навчання¹⁰⁹. Як і у Східній Німеччині, подібні заяви могли підштовхнути деяких студентів ближче до партії: серед студентів-робітників у Лодзі комуністів було вдвічі-втричі більше, ніж серед

студентів у цілому, хоча на початку 50-х рр. ці показники дещо зменшилися¹¹⁰.

Доступні джерела, однак, свідчать про те, що студенти-робітники в цілому навчалися задовільно, хоча дещо гірше в точних науках. У середині 1947 р. професори юридичного факультету Ляйпцігського університету повідомляли перевіряючим із Німецької Центральної адміністрації освіти, що різниця між студентами з робітників і студентами з *Abitur* не є дуже великою, тому що, з одного боку, студенти-робітники є сумлінними, а з другого, сама *Abitur* втратила свою цінність за часів нацистського правління¹¹¹. До середини 50-х рр. у Ляйпцігу студенти з робітників навчалися краще, ніж усі інші, в багатьох дисциплінах, включно з медициною¹¹². Подібним же чином успішність робітничих студентів у Польщі ненабагато відрізнялася від випускників середніх шкіл¹¹³. Процент відсіву в цих двох групах був близьким (див. табл. 12-4). Самі курси мали кращі показники успішності, ніж середні школи. З 1947 до 1956 рр. підготовчі робітничі курси успішно закінчили в середньому 62 % слухачів, у той час як відповідний показник для середніх шкіл, починаючи з 8 класу, становив 56 %¹¹⁴.

Порівняно менші успіхи робітничих студентів у точних науках частково можуть бути пояснені механізмом набору, який не завжди враховував їхні схильності та підготовку¹¹⁵. Інтенсивна система навчання, що вимагала виконати програму багатьох років за кілька місяців, негативно позначалася на здоров'ї робітничих студентів: більше п'ятидесяти робітничо-селянських студентів університету імені Гумбольдта на початку 50-х рр. потепали від нервових розладів¹¹⁶. Подібне перенапруження пізніше було посилене ще більше через скорочення канікул до кількох тижнів у Східній Німеччині та зменшення навчального періоду з п'яти до трьох років унаслідок реформи «двоступеневого навчання» в Польщі.

Порівняно зі Східною Німеччиною, опозиція змінам у Польщі була більш прихованою та мала структурний характер. У перші повоєнні роки тут не було сміливих заяв з боку університетських сенатів чи студентських лідерів проти нових правил прийому. Натомість справи полагоджувалися непомітно, у кабінетах деканів, у місцевих кваліфікаційних комісіях або серед самих екзаменаторів. Усе це в кінцевому результаті зводило нанівець міністерські інструкції. Польське суспільство мало великий досвід конспірації та обкручування державних чиновників круг пальця. Лише в Польщі університети просто відмовлялися працювати з робітничими курсами. Професори, які тут викладали, „відверто говорили [студентам], що вони не зроблять цього, що вони не складуть екзамен, що вони мусять повернутися на свої

фабрики». Університетська адміністрація ставилася до студентів «підготовчого року» без будь-якої поваги, переконуючи, що «студенти підготовчого року повинні бути задоволені з того, що взагалі мають хоч якесь помешкання; надалі вони можуть опинитися в набагато гірших умовах, по десять і більше чоловік в одній кімнаті»¹¹⁷. Єдиною інституцією, готовою допомогти робітничим студентам у Кракові в перші повоєнні роки, виявилася армія. У довідці від 1946 р. можна прочитати наступне: «Краків. Місто ускладнює роботу. Дуже важкі матеріальні умови. Викладачі – не члени партії. Керівника освіти немає. Вони дістали гуртожиток у жахливому стані. Його відновлюють своїми силами, кожен відробляє годину щодня. Вони сплять на підлозі – по 40 чоловік у кімнаті. Армія постачає солом'яні матраци. Потрібні стипендії. Ніхто не може дістати звільнення від роботи. Фінансові проблеми, оскільки продукти можна купити лише на вільному ринку. У гуртожитку військова дисципліна. Їсти майже нічого»¹¹⁸.

Опозиція новій процедурі набору студентів інколи набувала форми підкупу чи протекціонізму, від яких не були вільні навіть партійні кадри. У 1947 р. віце-воєвода пропонував хабаря в 100 000 злотих представникові міністерства в приймальній комісії, щоб той допоміг прийняти доньку його друга (власника косметичної фабрики) на хімічний факультет Познанського університету. Хабар не вдався, оскільки той, кому його пропонували, перебував «у стані інтоксикації». Представник партії в цій комісії постійно зазнавав «тиску та погроз». Схоже було, що кожен професор мав свій список кандидатів, яким він забезпечував підтримку¹¹⁹. У Польщі траплялися також спроби фальшування документів про соціальне походження тими студентами, які намагалися скористатися з зацикленості партії на зовнішніх ознаках лояльності. У 1950 р. «сини й доньки торговців, куркулів, полковників із довоєнним стажем приходили на екзамен у брудному робочому одязі, щоб їх прийняли за робітників». Інші вдягали свіжо випрасовану уніформу членів Союзу польської молоді (ZMP), з відзнаками на грудях, але забиралися геть ще до початку екзамену, «будучи раді, що вирвалися»¹²⁰.

Подібні інциденти виглядали б сюрреалістично в Східній Німеччині. Вони віддзеркалювали культурну специфіку Польщі, особливо менш серйозне ставлення поляків до держави в цілому. Проте вирахувати вплив подібних випадків на зміни соціального складу студентства доволі важко. Якщо вважати їх проявами поширеної практики приховувати соціальну ідентичність, то одночасно вони є свідченнями того, що в кінці 40-х рр. офіційні інстанції врешті-решт

виявляли та зводили подібні спроби нанівець. Польща навряд чи може бути звинувачена в організаційній неспроможності: досить пригадати підпільну державу часів війни. Залучення ідеологізованої молоді до процесу прийому студентів істотно розширило можливості влади керувати діяльністю приймальних комісій. Справді, Союз польської молоді та Союз академічної польської молоді (ZAMP) були хоча й невеликими, але важливими структурами, з відданими працівниками, які, на відміну від абсолютної більшості поляків, дуже серйозно сприйняли ідеї державного соціалізму¹²¹.

Фахівці, що досліджують політику набору студентів у Східній Німеччині та Польщі, вказують на спільну для обох країн ненадійність даних щодо соціального походження студентів для періоду перших повоєнних років: у кожному випадку похибка може сягати 10 %¹²². Проте ці дані стають більш надійними тією мірою, якою офіційні канали інформації починають працювати ефективніше; польські соціологи та історики зазвичай використовують статистичні відомості, зібрані після 1950 р.¹²³ Критики вказують також на невизначеність категорії «робітничо-селянський», яка в кожному випадку була зорієнтована переважно на робітників, але включала в себе також дітей партфункціонерів. Ця проблема недостатньо досліджена щодо чеських земель, проте в нас небагато підстав думати, що партійна статистика тут мала принципові відмінності від польської чи східнонімецької; у кожній з цих країн конкретні люди так само, як держава та партія, мали подібні мотиви для маніпулювання цифрою та віднесення партійних функціонерів до категорії робітників. Отже, дані щодо студентів із робітників і селян, які на 15-20 % нижчі, ніж відповідні цифри для Польщі та Східної Німеччини в добу апогею сталінізму, змушують замислитися. Якимось чином найбільш успішна в регіоні комуністична організація не змогла належним чином провести політику центру в приймальних комісіях країни – і в результаті не змогла створити власну еліту.

Таблиця 12-1

Студенти з робітників і селян у Східній Німеччині
(у процентному відношенні щодо загальної кількості студентів)

Місто/Роки	1945-1946 рр.	1946-1947 рр.	1947-1948 рр.
Берлін	14,2 % (літній семестр)	9,7% (зимовий семестр, у т.ч. робітники – 7,7%)	17,0% (зимовий семестр, у т.ч. робітники – 14,9%)

Єна	12,9% (зимовий семестр)	30,2% (зимовий семестр, у т.ч. робітники – 27,3%)	33,5% (зимовий семестр, у т.ч. робітники – 29,5%)
Ляйпціг	13,3% (зимовий семестр)	24,4% (зимовий семестр, у т.ч. робітники – 21,8%)	40,3% (зимовий семестр, у т.ч. робітники – 36,3%)
Галле	7,5% (зимовий семестр)	10,7% (зимовий семестр, у т.ч. робітники – 7,0%)	31,6% (зимовий семестр, у т.ч. робітники – 27,1%)
Грайфсвальд	8,5% (зимовий семестр)	14,6%	26,6% (зимовий семестр, у т.ч. робітники – 20,5%)
Росток	13,8% (літній семестр)	13,9%	27,0% (зимовий семестр, у т.ч. робітники – 18,3%)

Джерела: ВААР, R2/865, Вл. 7,35-37; R2/1060, Вл. 23-26, 32-34; Kasper, "Der Kampf", 273-75.

Таблиця 12-2

Членство в політичних партіях студентів Східної Німеччини в 1946-1947 рр. (%)

Місто/Партія	СЄПН	СДПН	ЛДПН	ХДС	Позапартійні
Берлін	9,8	3,7	1,0	1,7	83,8
Єна	30,7	Заборонена	12,3	7,3	49,6
Ляйпціг	41,4	Заборонена	15,8	14,0	28,8
Галле	34,8	Заборонена	15,2	9,7	40,3
Грайфсвальд	17,8	Заборонена	7,4	12,7	62,1
Росток	21,0	Заборонена	7,4	8,0	63,7

Джерела: ВААР, R2/1060, Вл. 46; Kasper, "Der Kampf", 272.

Таблиця 12-3
Студенти робітничого походження та комуністи у студентському середовищі Ляйпцігського університету (3 листопада 1948 р.)

Період	Загальна кількість (чол.)	Студенти з робітників	%	Члени СЄПН	%
1946-1947 рр. (зимовий семестр)	1330	363	27,3	689	51,8
1947р. (літній семестр)	2411	663	27,5	921	38,2
1947-1948 рр. (зимовий семестр)	3483	1062	30,5	1549	44,5
1947р. (літній семестр)	3270	1002	30,6	1475	45,1
1948-1949 рр. (зимовий семестр)	4082	1444	35,4	1859	45,5

Джерела: "Soziale Struktur der Studierenden an den wissenschaftlichen Hochschulen des Landes Sachsen seit dem Wintersemester 1946-47", 3 November 1948, SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/465.

Таблиця 12-4

Першокурсники Університету і Політехніки м. Лодзі 1947-1950 рр.

Дисципліни	Випускники середніх шкіл		Випускники робітничих курсів	
	%	Кількість	%	Кількість
Гуманітарні	49,8	561/1,126	48,6	35/72
Юридичні	30,6	515/1,682	40,5	45/111
Медичні	69,0	970/1,407	55,0	55/100
Політехнічні	67,1	698/1,041	50,0	28/56

Джерело: Wójcik, "Przebieg", 175

¹ Stallmann, *Hochschulzugang*, 430. Обмеження не стосувалися тих, хто народився після 1 січня 1920 р., якщо ті «могли довести, що вони мають цінність для процесу демократичної перебудови».

² Див. Connolly, "East German Higher Education Policies."

³ Klein, *Humboldt-Universität*, 94, 96.

⁴ Професор Золотухін, наприклад, сказав старшому німецькому службовцю, що «з точки зору пропаганди на Захід неможливо ухилитися від міжнародної практики [використання] підготовчих курсів до університетської освіти». Див. замітки представника Саксонської земельної організації Гельмута Генцше (СПН/СЄПН) щодо візиту Золотухіна до Ляйпцігу у січні 1946 р. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/697.

⁵ Schneider, *Bildung*, 10-11.

⁶ У Саксонії зосереджувалося від 40 до 48 % промисловості советської зони окупації та 60 % робітничого класу. Broszat та Weber, *SBZ-Handbuch*, 126-28.

⁷ UAR, RIII I/2, Bd. 1.

⁸ Гольцауер підключився до справи прийому університетом нових студентів у кінці 1945 р., пропонуючи кандидатів у члени приймальних комісій у Ляйпцігу службовцеві-комуністу з відділу кадрів у Державній адміністрації в Дрездені. Див. лист Гольцауера від 6 листопада 1945 р. до Трегера, UAL, Rektorat 307a/4. У прийомі студентів він близько співпрацював з представником Державної адміністрації у Ляйпцігському університеті Юзеком (СЄПН), який був університетським скарбником, а з жовтня 1946 р. – керівником оргбюро партійної організації СЄПН в університеті.

⁹ Це був час, коли багато колишніх членів СЄПН на офіційних посадах заміщувалися колишніми членами КПН. Broszat та Weber, *SBZ-Handbuch*, 135, 146.

¹⁰ Kasper, "Der Kampf," 105.

¹¹ Ibid., 107.

¹² Ibid., 110-13.

¹³ "Verordnung über die Errichtung von Vorbereitungskursen für das Studium an den Hochschulen vom 12. Februar 1946," в Lammel, *Dokumente*, 1:57.

¹⁴ Lammel, *Dokumente*, 1:69.

¹⁵ Kasper, "Der Kampf," 130.

¹⁶ BAAP, R2/900, Bl. 13-14.

¹⁷ Міністри прийняли цю формулу в квітні 1948 р. BAAP, R2/900, Bl. 13-14.

¹⁸ Ляйпцігська комісія, що готувала процедуру прийому, мала на чолі комуністів Юзека (від земельного уряду) та Штіллера [від студентської ради], компанію яким склали місцеві представники ЛДПН, ХДС та двоє безпартійних. Четверо з шести членів комісії були студентами; жоден із членів комісії не мав наукового ступеня. Лист від Arbeitsgemeinschaft demokratischer Studenten до Юзека, університетського скарбника, від 30 серпня 1946 р., в UAL, Rektorat 307a, Bl. 199. Головні приймальні комісії у Ляйпцігу склалися з ректора, представника відповідного факультету, представника земельної адміністрації, представників міського управління освіти (Гольцауера та Кертінга), та представників від СЄПН (Др. Лей), ХДС (Др. Кестер), ЛДПН (Др. Цайссіг) та студентської ради (знову Штіллер).

¹⁹ Щодо інструкцій від 22 липня 1947 р., див.: BAAP, R2/7432, Bl. 77. Советський службовець Н.М. Воронов брав участь у підготовці цих інструкцій.

²⁰ Лист від 11 серпня 1947 р. від службовця дрезденського міністерства освіти Генцше](СЄПН) до ректора Гадамера. UAL, Rektorat 307, Bl. 54.

²¹ З них половина почала вивчати медицину перед 1945 р. У 1946-1947 рр. 465 студентів вивчали медицину в Ляйпцігу; у 1947-1948 рр. їхня кількість зросла до 609 чол. BAAP, R2/1060, Bl. 24, 36.

²² Ляйпцігський університет відзначив, що такий есей був би «корисним для молодих людей зі слабким характером, які мають більше здатності до пристосування». Див. протоколи засідання університетського сенату від 31 липня та 28 серпня 1946 р., UAL, Rektorat 1.

²³ Протоколи засідання сенату університету в Ляйпцігу, 16 серпня 1947 р., UAL, Rektorat 1.

²⁴ У листі від 8 лютого, розісланого відділом агітації та пропаганди земельного головного управління до його районних підрозділів, проголошувалася мета підготувати до університетського навчання 1 000 «учнів» з усієї Саксонії, з яких 400 були б членами КПН. На відміну від ранніх польських ініціатив, німецькі, як свідчить цей лист, схвалювали залучення якомога більшого числа «дівчат і жінок». Комітет КПН Саксонії, відділ агітації та пропаганди, до всіх саксонських *Kreis-*комітетів, 8 лютого 1946 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/697.

²⁵ "Anweisung über die Durchführung der Prüfungen zur Aufnahme in die Vorstudienanstalt Berliner Hochschulen," в Lammel, *Dokumente*, 1:78-80. У Саксонії-Ангальт абітурієнти мали подати сертифікати, що свідчили б про їхні «трудові досягнення» й підтверджували «соціальну» активність. Kasper, *Der Kampf*, 151, 156. Щодо опису роботи цих організацій на ранньому етапі, див. Broszat та Weber, *SBZ-Handbuch*; Pike, *Politics of Culture*.

²⁶ У серпні 1946 р., наприклад, капітан Комаров з советської комендатури в Ростоку зробив запит ректору Рінекеру з Ростоку щодо точної кількості членів партії серед професорів та студентів. UAR, R III I/2, Bd. 1.

²⁷ Стенограми засідань зберігаються в AUJ, S III 11. Кампанія в пресі восени 1945 р. підтвердила налаштованість польських комуністів на зміни в соціальному складі студентства. У резолюції ПРП стверджувалося, що «результатом відповідного соціального складу більшості університетів стало перетворення їх на осередки діяльності Національних Збройних Сил (NSZ) та інших реакційних груп». Lewandowski, *Rodowód*, 29-31. NSZ були національно-екстремістською частиною польського руху Опору в часи Другої світової війни. Див.: Ciechanowski в: Leslie, Polonsky, Ciechanowski, Pełczyński, *History of Poland*, 233-34.

²⁸ Познанський університет приймав кожного абітурієнта. Варшавський університет відмовив лише 492-м із 3462 претендентів, з яких 382 чол. вступали на медичний факультет. З числа тих, що вступали на гуманітарні факультети, провалилося лише 8 чол. Подібними до зазначених вище були показники в Торуні та Любліні. Ягеллонський університет дозволяв особам із сумнівними документами вступати до вузу в якості слухачів, здаючи собі справу з того, що вони зможуть продовжити навчання, якщо здадуть екзамен. Lewandowski, *Rodowód*, 58-60. Університети дістали інструкції ставитися з розумінням до абітурієнтів без надійних документів, виходячи з припущення, що вони могли бути знищені під час війни. Лист від працівника секретаріату з питань освіти Беньковського, 10 липня 1945 р. в AUJ, S III/254.

²⁹ Ректорат Ягеллонського університету до міністерства освіти, 27 жовтня 1945 р. AUJ, WP III 75.

³⁰ Невідомо чому, в наказі не згадується про соціальне становище. В його преамбулі говориться: «Шестирічна перерва у нормальному функціонуванні нашої шкільної

системи означає, що впродовж кількох наступних років університети зіткнуться з катастрофічним падінням притоку абітурієнтів, які мають повну підготовку до вищої освіти». "Dekret z dnia 24 maja 1945 o utworzeniu wstępnego roku studiów w szkołach wyższych," *Dziennik Ustaw* Nr. 21: Poz. 122 (1945).

³¹ Щодо відвертої оцінки сучасника, див.: "Kursy przygotowawcze" Ніни Ассородобрай. У звіті службовця з відділу освіти в Центральному Комітеті ПРП від липня 1946 р. відкрито визнаються «зусилля» Союзу боротьби молоді «Життя» (ZWM "Życie") з «організації підготовчих курсів у кожному університетському місті». AAN, KC PZPR 295/XVII/2, k. 1.

³² AAN, MO 2864, k. 75-76.

³³ AAN, MO 2878, k. 131-33.

³⁴ AAN, KC PZPR 295/XVII/61, k. 84.

³⁵ AAN, MO 2878, k. 130-40.

³⁶ Всі згадані звіти зберігаються в AAN, MO 2878.

³⁷ У 1948 р. подібні списки все ще не велися. Див. лист декана юридичного факультету до ректора, 23 червня 1947 р., 2 червня 1948 р., AUJ, WP III 75.

³⁸ Категорія «людей розумової праці» (*umysłowi pracownicy*) була досить гнучкою, пристосованою більшою мірою для того, щоби погамувати страх партійців перед можливістю власної ізоляції в університетах, ніж для використання в якості аналітичної категорії; у звіті «відділу з набору студентів» міністерства освіти щодо кампанії набору в 1947-1948 рр. зазначалося, що «під категорією людей розумової праці прихована, поза сумнівом, ціла група людей, котрі, власне, не належать до числа людей розумової праці». AAN, MO 2869, k. 10.

³⁹ AAN, KC PZPR 295/XVII/61, k. 590.

⁴⁰ AAN, MO 2876, k. 28-31.

⁴¹ AAN, KC PZPR 295/XVII/61, k. 41-43. Представники міністерства освіти мали бути призначені воєводськими комітетами ПРП.

⁴² «Звільнення від екзаменів означало здійснення істотних змін у соціальній структурі університетів». Звіт «відділу з набору студентів» міністерства освіти за 1947-1948 роки, AAN, MO 2869, k. 10.

⁴³ AAN, KC PZPR 295/XVII/61, k. 41-43. Претенденти, підтримувані ПРП, таким чином пройшли через вступні екзамени, але не були прийняті, оскільки виявили дуже скромні знання. У Вроцлаві 30 % кандидатів від ПРП спіткнулися таким же чином у 1947 р. AAN, MO 2869, k. 15.

⁴⁴ Таємна поліція (UB) мала інформувати комісії про осіб, які не могли бути прийняті через їхні політичні погляди. Див. звіти з Торуні та Познані в AAN, KC PZPR 295/XVII/61, k. 334, 373.

⁴⁵ AAN, KC PZPR 295/XVII/61, k. 308, 308a.

⁴⁶ Див., наприклад, звіти з Познані про те, що ветеранські асоціації намагалися «зірвати» «кампанію з набору», «бомбардуючи» комісії усілякими посвідченнями та петиціями. AAN, KC PZPR 295/XVII/61, k. 334, 335, 340.

⁴⁷ AAN, MO 2869, k. 9-12.

⁴⁸ AAN, KC PZPR 295/XVII/61, k. 429, 429a. Були також студенти, що симпатизували ПРП, але не вступали до неї через підпільний «терор, що панує у цих регіонах». Звіт від 17 серпня 1948 р. AAN, MO 2869, k. 4-8.

⁴⁹ AAN, KC PZPR 295/XVII/61, k. 14-14a.

⁵⁰ Зі вступних екзаменаційних завдань на медичному факультеті, 20 вересня 1948 р. AAN, MO 2869, k. 21-26.

⁵¹ AAN, MO 2869, k. 47-50.

⁵² Див. "Sprawozdanie z akcji doboru kandydatów do szkół wyższych w r.szk. 1949-1950." AAN, MO 2869, k. 76-77, 81-82.

⁵³ Пізніші оглядачі не мали сумніву, що саме в цей момент було здійснено прорив щодо класового складу студентів. У звіті про державний університет у Любліні за 1951 р. відзначалося, що «зростання організації „Союзу польської молоді” в нашому університеті дуже незначне. Це спричинено тим фактом, що частка організованих студентів на перших курсах навчання дуже висока (іноді понад 90 %), але на старших курсах переважна більшість студентів не входить до громадських організацій та часто виявляє класову ворожість». AAN, KC PZPR 237/XVI/86, k. 68.

⁵⁴ AAN, KC PZPR 237/XVI/134, k. 35-36.

⁵⁵ Не було зроблено жодної спроби залучити ПОРП до справи призначення цих секретарів; їхня робота була залишена цілковито в руках Союзу польської молоді і ZAMP (Академічного союзу польської молоді). Див. "Instrukcja dla sekretarzy technicznych komisji dla doboru kandydatów na I-szy rok studiów państwowych szkół wyższych" (недатована), в AAN, MO 2866, k. 13-15.

⁵⁶ AAN, MO 2869, k. 33-46.

⁵⁷ AAN, MO 2867, k. 71-72; AAN, KC PZPR 237/XVI/100, k. 5; AAN, KC PZPR 237/XVI/133, k. 1; "Wpisy na I rok studiów w Uniwersytecie Jagiellońskim" (недатовано), в AUJ, S III 248.

⁵⁸ AAN, KC PZPR 237/XVI/131, k. 50.

⁵⁹ AAN, KC PZPR 237/XVI/100, k. 4.

⁶⁰ Див. статистичний аналіз в AAN, MSW 1174.

⁶¹ AAN, KC PZPR 237/XVI/131, k. 6, 20-21.

⁶² AAN, KC PZPR 237/XVI/131, k. 21-22, 32, 46.

⁶³ AAN, KC PZPR 237/XVI/131, k. 48.

⁶⁴ AAN, KC PZPR 237/XVI/134, k. 35-36.

⁶⁵ AAN, MO 2869, k. 78. Зі 106 919 студентів усіх п'ятьох курсів у Польщі у листопаді 1949 р. 70 112 (65,6 відсотка) належали до групи I, 24 563 (23 відсотки) до групи II, та 12 244 (11,5 відсотка) до групи III. AAN, MO 2852, k. 206.

⁶⁶ AAN, MO 2869, k. 79-81.

⁶⁷ Комісії склалися з інструктора ячейки (тобто експерта з пропаганди), партійного активіста, та делегата від районної організації Союзу польської молоді. AAN, KC PZPR 237/XVI/131, k. 76.

⁶⁸ AAN, KC PZPR 237/XVI/128, k. 17.

⁶⁹ AAN, KC PZPR 237/XVI/127, k. 6.

⁷⁰ AAN, KC PZPR 237/XVI/125, k. 36-38.

⁷¹ Звіт від 2 квітня 1952 р. AAN, KC PZPR 237/XVI/120, k. 131.

⁷² На факультетах механічної, електричної та цивільної інженерії в Глівіце партія мала три з п'яти місць; на факультеті хімічної інженерії – п'ять з п'яти. У Щецині 80 % членів комісій були членами ПОРП, обрані воєводським комітетом за згодою з профспілками та ZAMP. Фактично, функціонери ZAMP представляли селянську спілку. AAN, KC PZPR 237/XVI/125, k. 10-11; 130, k. 26-27, 34-38.

⁷³ Див. звіт від 1950 р. з Кракова. AAN, MSW 1176, k. 94.

⁷⁴ Петрусевич [Petrusiewicz] до воєводських комітетів ПОРП, 18 вересня 1950 р. AAN, KC PZPR 237/XVI/20, k. 26. Офіційно мало йтися лише про «соціальну роботу дітей». "Rozporządzenie Ministrów Oświaty i Zdrowia w sprawie trybu postępowania przy przyjmowaniu kandydatów na I rok studiów do szkół wyższych na rok szkolny 1950-1951"

(недатовано), в AUJ, S III 254; телеграма міністра вищої освіти до ректорів, 16 вересня 1950 р., AUJ, S III 254.

⁷⁵ Засідання Оргбюро ПОРП, 23 червня 1952 р. AAN, BO KC PZPR, t. 25, p. 175.

⁷⁶ Kolankiewicz, "Technical Intelligentsia," 189.

⁷⁷ У 1954 р. міністерство освіти, стурбоване високим рівнем відсіву студентів із вузів, видало розпорядження приймати лише тих вступників, про яких можна було думати, що вони завершать навчання успішно та вчасно. Це мало припинити «механічну» дискримінацію «робітничої інтелігенції». Ciesielski, "Rekrutacja," 160.

⁷⁸ Про зацикленість функціонерів СЄПН на виконанні плану див. протоколи зустрічі Курта Гагера з партійними працівниками в Саксонії, 7 грудня 1951 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/698.

⁷⁹ Згадані групи включали парламентських представників, лауреатів «Державної премії», осіб, переслідуваних нацистським режимом, героїв праці, заслужених народних лікарів, заслужених народних учителів, заслужених винахідників, заслужених активістів, заслужених шахтарів та переможців у професійному змаганні німецької молоді. Діти вчених, що поверталися після совєтської депортації, також були визнані. Це, однак, не означало відмови від високих квот для абітурієнтів робітничо-селянського походження. Stallmann, *Hochschulzugang*, 321-27; Lammel, *Dokumente*, 2:87-89.

⁸⁰ Richert, "Sozialistische Universität," 112.

⁸¹ Польські інструкції з набору студентів від квітня 1952 р. відбивали поступову еволюцію пріоритетів від соціального походження абітурієнтів до політичної та економічної доцільності. Інструкції поділяли абітурієнтів на три групи, перша з яких складалася з «дітей героїв праці, промислових працівників, членів виробничих кооперативів (*spółdzielni produkcyjnych*), інтелігенції, що йшла вгору, вчителів, творчої та технічної інтелігенції», друга – з дітей «дрібних та середніх селян, найманих працівників (технічних і службовців) та дітей ремісників, які є членами виробничих кооперативів (*spółdzielni produkcyjnych*)». Всі інші кандидати мали прийматися згідно їхніх здібностей. AAN, KC PZPR 237/XVI/34, k. 20-21. Це означало пониження позиції селян, які колись стояли на одному рівні з робітниками. Див. "Kozporządzenie Ministra Oświaty," 19 травня 1948 р., AUJ, S III 254. З 1951 р. у Східній Німеччині також робився дедалі більший наголос на навчальних здібностях робітничо-селянської молоді. Stallmann, *Hochschulzugang*, 326-27.

⁸² Див., наприклад, "Analyse über die wissenschaftliche und politische Arbeit an der Karl-Marx-Universität," 9 листопада 1954 р., SSA, IV 4.14/53, Bl. 14-16; "Bericht über die Immatrikulation für das Studienjahr 1955-1956 an der Karl-Marx-Universität Leipzig," "Die Auswahl der Studienbewerber zum Studienjahr 1957-1958 und Vorschläge zur Verbesserung der Zulassungsarbeit im Jahre 1958," 10 грудня 1957 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/477, Bl. 38, 184.

⁸³ Assorodobraj, "Kursy przygotowawcze," 132-33.

⁸⁴ "Stenographische Niederschrift des Referats des Genossen Anton Ackermann auf der Arbeitstagung über die Frage der Auswahl und Zulassung zum Hochschulstudium; Freitag den 6. Mai 1949," 15. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/464. У промові 1925 р. М.І. Бухарін закликав «виробляти» інтелектуалів «як на фабриці». Fitzpatrick, *The Cultural Front*, 61.

⁸⁵ "Stenographische Niederschrift über die Konferenz von Angehörigen der Hochschulen am Sonnabend, dem 22. November 1947, und Sonntag, dem 23. November 1947 im Hause des Kulturbundes, Berlin," 42. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6.

⁸⁶ За словами Антона Аккерманна: «Ми хочемо змінити не лише соціальний склад студентів університету; більш важливо, щоб ця нова інтелігенція була освічена та вихована в дусі нової ідеології, в дусі наукового соціалізму». "Stenographische Niederschrift über die Hochschulkonferenz der SED am 13. und 14. September 1947 im Hause des Kulturbundes," 6, SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6.

⁸⁷ "Stenographische Niederschrift des Referats des Genossen Anton Ackermann auf der Arbeitstagung über die Frage der Auswahl und Zulassung zum Hochschulstudium; Freitag den 6. Mai 1949," 7-9. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/464. У квітні 1949 р. Малий Секретаріат Політбюро СЄПН визначив, що для того, «щоб отримати більш чітке визначення концепту "робітник", директиви вважатимуть робітниками всіх тих, хто вів професійну діяльність в якості робітників з 1954 р. Всі кандидати, чиї батьки вели професійну діяльність в якості робітників з 1942 р., будуть вважатися дітьми робітників». SAPMO-BA, ZPA, JIV 2/3/018. Щодо застосування цих інструкцій у Саксонії, див. лист саксонського земельного уряду до освітніх установ міст та округів від 26 травня 1949 р., UAL, Rektorat 305, Bl. 22-25. Дефініція «робітника» була спрощена для вступу в 1950 р. як до університетів, так і до робітничо-селянських факультетів: «кожний, хто після закінчення школи (*Volksschule*) працював в якості робітника». Інакше кажучи, це був той, що був робітником від народження і ніколи не полишав цього стану. Селянином був той, хто мав не більше десяти гектарів «доброї землі» чи п'ятнадцяти гектарів «поганої землі». ВААР, R2/1224, Bl. 2, 6. В середині 50-х років дефініція «дитини робітника» стала дещо менш суворою, увібравши до себе нащадків тих, хто працював робітником не менше п'яти років з 1945 р. Звіт від 4 вересня 1957 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.02/477, Bl. 152-58.

⁸⁸ У лютому 1950 р. міністерство освіти у Ваймарі виступило з офіційним запитом про те, чи дрібні службовці (*kleine Angestellte*), такі як посильні, можуть вважатися робітниками, на тій підставі, що їхні «платня та робота подібні до робітничих». Міністерство освіти НДР відповіло: якщо почати приймати дрібних службовців, це може «поставити під загрозу задуману мету» інструкцій. ВААР, R2/1892, Bl. 37-39. Застосування інструкцій залишалося суворим упродовж 50-х рр., маючи наслідком неодноразові скарги на те, що незадовільно мало уваги приділяється «політичному розвитку сім'ї вступника (*Elternhaus*).» Звіт від 4 вересня 1957 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.02/477, Bl. 152-58. Щодо скарг на систематичне надання переваг студентам-робітникам на шкоду студентам із сімей службовців чи ремісників, які мали кращу «політичну свідомість», див. звіт від 10 грудня 1957 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.02/477, Bl. 183-87.

⁸⁹ "Stenographische Niederschrift des Referats des Genossen Anton Ackermann auf der Arbeitstagung über die Frage der Auswahl und Zulassung zum Hochschulstudium; Freitag den 6. Mai 1949," 7-9. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/464. Пізніше яскраво проявилася тенденція розглядати скарги від службовців, що були членами партії, на їхню користь. Звіт від 10 грудня 1957 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.02/477, Bl. 187.

⁹⁰ Робітники, котрі були означені як «вороги німецької єдності» чи «саботажники відбудови Німеччини», втратили свої переваги у вступі до вищої школи. ВААР, R2/1898, Bl. 1. Партійний функціонер Гумбольдтського університету звітував у 1955 р., що «не всі робітничо-селянські діти можуть бути прийняті в цьому році, оскільки, з одного боку, не всі можуть вважатися робітничо-селянськими дітьми згідно з їхньою поведінкою (*Haltung*), наприклад, ті, що відвідують церкву, а з іншого боку, певне місце має залишитися для дітей інтелігенції». Beschlussprotokoll der Parteileitung der SED, Humboldt-Universität zu Berlin, 24 травня 1955 р., SAPMO-BA, ZPA, IV

2/9.04/489, Bl. 30. Було помітно також повне небажання партійної преси визнавати той факт, що страйкарі 17 червня 1953 р. були робітниками.

⁹¹ З його промови 6 травня 1949 р., Kowalczyk, *Legitimation*, 96-97. Щодо недостатності інформації тільки про соціальний стан, див. директиву державного секретаря Гаріга на засіданні Колегії (*Collegium*) 24 травня 1954 р. про отримання «навіть більшої кількості інформації від шкіл про життя студентів у сім'ях,» а не просто про «професію батька», як це було звичайно. ВААР, R3/151, Bl. 111.

⁹² "Stenographische Niederschrift des Referats des Genossen Anton Ackermann auf der Arbeitstagung über die Fragen der Auswahl und Zulassung zum Hochschulstudium; Freitag den 6. Mai 1949". SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/464.

⁹³ Ibid., 4. Це було відлунням сталінського прислів'я «кадри вирішують все».

⁹⁴ Fijałkowska, *Polityka i twórcy*, 464.

⁹⁵ Вони мали бути делеговані їхньою фабрикою чи Селянським товариством взаємної допомоги, а рішення про це – затверджене місцевою державною освітньою установою. Див. інструкції від 20 березня 1950 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/465.

⁹⁶ У 1952 р. 43 % студентів Варшавського університету та 51 % студентів Вроцлавського університету належали до Союзу польської молоді. Відповідні цифри по медичних академіях у Варшаві та Вроцлаві, а також Академії гірничодобувної та металургійної справи в Кракові становили понад 70 %. AAN, KC PZPR 237/XVI/15, k. .

⁹⁷ AAN, KC PZPR 237/XVI/126, k. 3-22.

⁹⁸ "Stenographische Niederschrift über die Hochschulkonferenz der SED am 13. und 14. September 1947 im Hause des Kulturbundes," 5. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6.

⁹⁹ AAN, KC PZPR 237/XVI/126, k. 3-22.

¹⁰⁰ Див. звіт представника від воєводства, відповідального за набір студентів у Кракові, від 2 серпня 1952 р., котрий ідентифікує *bikiniarzy* та інших як ворогів, незалежно від їхнього соціального стану. Він виявляє особливу увагу до родинних зв'язків та до того, чи зазнавали близькі родичі арештів за діяльність проти режиму, наприклад, в одному випадку за вбивство функціонерів ППП. AUJ, DM 20. У 1951 р. у Польщі виявили 751 особу, яка «не могла бути прийнята до університету». Основний наголос при цьому робився на характеристичні батьків. AAN, KC PZPR 237/XVI/135, k. 15-35.

¹⁰¹ Професор Горст Петцольд, тоді студент у Ростокі, пригадує, як він і його «буржуазні» друзі почували себе «загрозеними» новими правилами прийому студентів. *Nischen*, 170-74. Про вияви почуття обурення щодо нових студентів, див. розділ 6, прим. 72.

¹⁰² Brzezinski, *The Soviet Bloc*, 79.

¹⁰³ Щодо посилань на строки, які були встановлені для реєстрації, див. лист земельного уряду до Ляйпцігського університету від 15 липня 1946 р., UAL, Rektorat 307a.

¹⁰⁴ Протоколи університетського сенату, 31 липня 1946 р. UAL, Rektorat 1.

¹⁰⁵ Muller, *The Other God*, 220-21, 280-82.

¹⁰⁶ Засідання 16 серпня 1947 р., UAL, Rektorat 1.

¹⁰⁷ Wójcik, "Przebieg," 165. Деякі студенти з робітників називалися «подвійними нулями», тому що вони послідовно брали курси для початківців: підготовчі курси та «вступний рік» були «нульовими курсами».

¹⁰⁸ Лист до міністерства освіти, 28 листопада 1946 р. AAN, MO 2879.

¹⁰⁹ Kolankiewicz, "Technical Intelligentsia," 184.

¹¹⁰ З числа студентів-робітників, випускників курсів у Лодзі в 1947-1949 рр., до ППП/ПОРП належали 21,6 %; серед випускників 1950-1952 рр. – членами партії були 7,0 %. Однією з причин падіння відсотка партійності серед студентів-робітників, як

вважалося, було те, що вік студентів ставав все більш юним. Olczak, "Skład," 133-34. Пізніше, на робочих місцях, випускники робітничих курсів інколи приховували свою освіту через побоювання дискримінації. В основному ж вони були цілком задоволені як своєю професією, так і підготовкою, здобутою на курсах.

¹¹¹ "Bericht über den Besuch der Leipziger Juristen-Fakultät am 15. und 16. Juli 1947." UAL, Rektorat 122, Bl. 82.

¹¹² SSA, IV 4.14/27, Bl. 73-84.

¹¹³ Wójcik, "Przebieg," 170-73.

¹¹⁴ Ibid., 145-46.

¹¹⁵ Звіт із Ляйпцігу від 1956 р. містив скаргу на те, що випускники робітничо-селянського факультету не представили своїх випускних сертифікатів (еквівалентних *Abitur*), і могли не діяти до вивчення таких предметів, як медицина, фізика, хімія та німецька мова, з яких «надто багато» випускників робітничо-селянського факультету провалилися за останні роки. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/477, Bl. 37.

¹¹⁶ Інші вісімдесят хворіли на туберкульоз. ВААР, R2/1371, Bl. 115. Щодо студентів, які підхопили туберкульоз на робітничих курсах Ягеллонського університету, див. лист Бецького до Ердштайна, 22 вересня 1953 р., AUJ, Sprzy 11.

¹¹⁷ AAN, KC PZPR 295/XVII/61, k. 50, 53, 55.

¹¹⁸ AAN, MO 2878, k. 133a. У Лодзі труднощі з викладачами та вільними класними кімнатами були настільки серйозними, що ректор політехніки відчував, що організація навчання на другому вступному році є «метою, яку неможливо реалізувати». AAN, MO 2879, k. 15-16. Щодо подібних проблем у Вроцлаві див. AAN, MO 2879, k. 8.

¹¹⁹ AAN, KC PZPR 295/XVII/61, k. 334, 335, 340.

¹²⁰ AAN, MSW 1176, k. 94. Звичайно, можна зауважити, що такі випадки мали місце й в інших країнах, але просто не були оприлюднені. Проте в такому випадку доведеться дійти висновку, що нечисленна польська компартія була спроможною краще виявляти корупцію, ніж значно більші за неї чеська та східнонімецька комуністичні партії. При цьому не варто забувати, що східнонімецька компартія могла додатково спиратися на советський військово-адміністративний апарат, який мав свою власну поліцію та судову систему. Щодо невдалих спроб виключених студентів дати хабаря проректору зі студентських справ у Ляйпцігу у 1955 р., див. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/477, Bl. 39. На засіданні Колегії 24 серпня 1954 р., державний секретар Гаріг зауважив, що з провінції не було жодних сигналів про «вплив особистих зв'язків у приймальних комісіях, чи про хабарництво». ВААР, R3/151, Bl. 111.

¹²¹ Щодо оцінок цього середовища, див.: Walczak, *Ruch studencki*; Kuroń, *Wiara i wina*; Ślabeł, *Intelektualistów*, 54-80. Щодо критичної дискусії про роботу ZAMP у Вроцлавському університеті, див.: Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, 270-94. Ні архівні матеріали, що я переглядав, ні зазначені вище роботи, на жаль, не дають розуміння соціокультурного походження цих молодих ентузіастів.

¹²² Schneider, *Bildung*; Lewandowski, *Rodowód*.

¹²³ Szczepański, *Ze studiów*; Jerschina, *Osobowość społeczna*, 17-18.

Розділ 13. Особливості студентського набору в Чехії та Східній Німеччині

Кожен міг очікувати на те, що трансформація студентського середовища стане найбільш уснішною в чеських землях, оскільки в усьому регіоні лише тут комуністи дісталися влади, спираючись на місцеву підтримку. Як і в Польщі та Східній Німеччині, комуністи в Чехословаччині проголосили необхідність залучення робітників до університетів і заявили про універсальний характер советського експерименту. Доповідь партійного керівника Клемента Готтвальда на IX з'їзді КПЧ була неначе списана з творів Сталіна. Останній у червні 1931 р. говорив, що «робітничий клас має створити свою власну технічно-творчу інтелігенцію», а чеський керівник вісімнадцятьма місяцями пізніше проголошував: «Трудящі мусять створити та навчити свою власну інтелігенцію»¹. Одночасно генеральний секретар ЦК КПЧ Рудольф Сланський формулював стратегію захоплення влади у сфері вищої освіти в таких словах, які могли надихнути будь-якого комуністичного керівника Східної Європи: «Тепер ми будемо регулювати прийом учнів до середньої школи і особливо до університетів і вищих технічних шкіл, і ми безжально вичистимо реакційних студентів із середніх та вищих шкіл і докладемо всіх зусиль, щоб набрати більшість учнів до середніх шкіл і студентів до вищих шкіл із робітничих і трудящих родин. Робітничий клас є найчисельнішим і правлячим класом, і соціальний склад тих, хто навчається, мусить це відображати»². Їржі Пелікан, комуністичний студентський лідер і пізніший реформіст, ретроспективно оцінював проголошені в 1948 р. цілі як «в основному правильні», оскільки він і його товариші прагнули «демократизувати університети, які завжди відставали від розвитку нашої країни, приймаючи лише 6% дітей робітників»³.

Події 1948 і 1949 рр., схоже, доводили рішучість партії досягти цієї мети. У лютому 1948 р. партійне керівництво дозволило «комітетам дії» захопити владу в усьому чеському суспільстві. В університетах «комітети дії» потрапили до рук студентів-комуністів, особливо численних на філософських факультетах; вони одразу скористалися цим, щоб звільнити десятки професорів.

Роком пізніше перевірочні комісії, знову керовані молодими комуністами, виключили тисячі студентів. Ці чистки були представлені суспільству як «академічна перевірка» (*studijní prověrka*), спрямована на те, щоб звільнитися від ледарів. Насправді їхня мета була політичною: під час усних екзаменів, улаштованих їхніми ровесниками, студентів змушували коментувати «загальні події поточного політичного життя... як свідчення того, що вони (студенти) переконані в правильності нашої політики»⁴. В одному з документів для внутрішнього користування знаходимо таке пояснення: «Комісії усунуть залишки реакційних елементів з п'ятого, шостого та сьомого класів середньої школи, другого та третього курсів професійно-технічних училищ і з вищих шкіл. Згодом вони виключать студентів, які є небажаними через своє соціальне походження та оточення»⁵.

Хто вважався реакційним елементом? Соціолог П. Махонін, один із керівників студентської ради, описав їх як «ледарів, золоту молодь, нігілістів і принципових ворогів чесної праці, некомпетентних і соціально безвідповідальних людей». Почуття заздрості щодо багатих і успішних було головною рушійною силою чисток, тому будь-які посилення на соціальне походження в кращому випадку робилися навмання. Перші звіти містили в собі навіть скарги на «легковажне ставлення щодо багатих студентів. Інколи виключення здійснювалися механічно, спрямовуючись навіть проти вихідців із середніх класів»⁶. Політичні допити студентів студентами могли привести до виключення навіть членів партії та робітників, як це трапилося на медичному факультеті Празького університету. «Класова» ненависть, спущена з ланцюга в процесі «академічних перевірок», обернулася виключенням сотень кращих студентів: ті, хто цим займався, змушені були розв'язувати «важливу проблему в процесі перевірки виключених реакціонерів, які мають добру успішність у навчальному процесі»⁷.

Кількість виключених студентів у чеських землях сягнула 8 608 чол., або 21,7% від усіх зарахованих у 1948-1949 академічному році⁸. На юридичному та медичному факультетах відповідні цифри були ще вищими, доходячи до половини на першому з них. Виключені студенти були змушені «працевлаштовуватися»: «Розгорнута пропагандистська кампанія представлятиме цю акцію для публіки як вивільнення з вищої школи прихованих трудових резервів для п'ятирічного плану»⁹. Звільнених студентів змушували подавати відомості до міністерств освіти та соціального забезпечення про свою майбутню роботу¹⁰, головним чином у таких галузях, як гірничодобувна, енергетична, чавуноливарна, хімічна, будівельна, текстильна, виробництво будівельних матеріалів, кераміки та в сільському господарстві. Кожний, хто відмовлявся від таких

пропозицій, підпадав під дію декрету про примусову працю від 1945 р.¹¹ Деякі з найбільш активних «реакціонерів» дістали «роботу» на уранових копальнях поблизу Яхимова в Північній Богемії, а чимало студентів-чоловіків були призвані до армії.

Пелікан у своїх мемуарах, написаних у 70-х рр., виправдовував чистки студентів після лютого 1948 р. бажанням звільнитися від «колаборантів»: «Я змушений нагадати читачеві, що після закриття чеських університетів у 1939 р. нацисти заарештували тисячі студентів, розстріляли їхніх лідерів, після чого запропонували деяким студентам продовжити навчання в німецьких університетах. Хоча чеський уряд на еміграції не радив їм приймати таку пропозицію, кілька тисяч із них усе-таки поїхали навчатися до Німеччини. Після війни ми були проти того, щоб вони продовжували навчання в Чехословаччині»¹². Навряд чи подібне виправдання автора, вміщене під заголовком «Моя власна відповідальність», може вважатися задовільним. Нацисти не заарештовували тисячі студентів, розстріляні не були студентськими лідерами, пропозиція навчатися в Німеччині не викликала масового відгуку, поки війна не розгорілася на повну силу, а кількість тих, хто справді поїхав на навчання, не перевищувала кількох сотень. Що важливіше, архівні документи заперечують головний мотив, висунутий Пеліканом на виправдання чисток: відповідні комітети в 1949 р. не діставали вказівок виявляти колаборантів і не звітували про таку свою діяльність. Як уже зазначалося вище, чистки стали наслідком «класової боротьби»¹³. У будь-якому разі, маловірогідно, щоб із тих добровольців, які поїхали навчатися до Німеччини в 1942 р., було багато тих, хто продовжував своє навчання в чеських землях у 1949 р. або що наявні документи дозволяли їх ідентифікувати¹⁴. За декількома винятками, виключені студенти не мали права повернутися до вищої школи.

Проте, навіть якщо чистки й справді були відображенням класової боротьби, не може не дивувати той факт, що в оцінках цих подій, зроблених двома-трьома роками пізніше, важко знайти згадки про їхнє соціально-класове підґрунтя. У доповідній записці від березня 1951 р., представленій до ЦК КПЧ, зазначалося, що «метою було вичистити вищі школи від реакціонерів, політично неблагонадійних елементів серед студентів і тих, хто не справляється з навчанням чи то взагалі його ігноруючи, чи то постійно відстаючи без поважних на те причин»¹⁵. Іншими словами, чехословацькі комуністи поділяли разом із своїми товаришами в Польщі та Східній Німеччині доволі туманне припущення щодо зв'язку між соціальним походженням і політичною свідомістю: за визначенням, «реакціонери» повинні були бути вихідцями з буржуазії. Пильні партфункціонери роками збирали

відомості про «синів і доньок куркулів чи заможних буржуа», які зуміли проникнути в студентське середовище¹⁶.

«Академічні перевірки» не мали аналогів у Східній Німеччині та Польщі. У цих країнах чистки мали обмежений та спорадичний характер¹⁷. Проте КПЧ не зуміла організувати нову еліту з такою ж енергією, з якою вона демонтувала стару: перетворюючи студентів на робітників, вона пізніше занехаяла справу перетворення робітників на студентів. Наслідки цього стали очевидними після хрущовської десталінізації. У квітні 1957 р. автор статті до журналу *Tvorba* дивувався, яким чином студенти чеських університетів так легко могли «потрапити під вплив» «ворожих» аргументів, як це трапилося під час антиурядових демонстрацій минулого року. «Відповідь» було знайти неважко. Класовий склад студентів, особливо на ідеологічно важливих факультетах, не зазнав принципових змін. Лише 24 % студентів на шістьох факультетах гуманітарних і точних наук Карлового університету були вихідцями з робітників, а 6 % мали селянське походження. Проте навіть ці показники зменшувалися: на юридичному факультеті, приміром, 38 % другокурсників походили з робітників, але серед новачків їх було вже 28 %¹⁸. Це не було проблемою лише Карлового університету: в усіх чеських університетах кількість студентів робітничого та селянського походження ніколи не доходила до половини всього студентства (див. таблицю 13-1).

У процесі того, що соціологи пізніше назвуть «рестратифікацією», кількість робітничо-селянських студентів з кінця 50-х рр. знизилася по всій Східно-Центральній Європі, але відносно найменшим їхнє представництво виявилось в Чехословаччині¹⁹.

Що ж пішло не так? Чому урочиста обіцянка Рудольфа Сланського залишилася невиконаною? На перший погляд, КПЧ робила все те, що й братні їй партії: встановила преференції для дітей робітничо-селянського походження, організувала спеціальні факультети, щоб дати їм додаткову освіту, намагалася залучити підпорядковані їй організації до відбору та набору робітників. Проте всі ці заходи не дали належних результатів.

Планування

Чеські комуністи не передбачили грядущих проблем через свою віру в ефективність центрального планування. Фактично, принципові рішення про здійснення політики набору студентів на вирішальному етапі 1948-1949 рр. приймали ті, хто займався плануванням. У період між 1948-1953 рр. відповідальність за узгодження показників випуску студентів із потребами економіки лежала на чиновниках

із Держкомплану та ЦК КПЧ. Проте вони виявилися нездатними мислити перспективними категоріями в масштабах усіх галузей економіки й майже не залишали для себе простору для корегування планів. Унаслідок цього вони залишалися залежними від настроїв чеського суспільства: в разі відмови робітників скористатися новими для них можливостями одержати вищу освіту, плани щодо створення нової інтелігенції не могли б здійснитися.

Планування розвитку освіти не було зовсім новою справою; планові установи успадкували більшість не лише штату, а й проблем із попередньої епохи. Університети в перші повоєнні роки були переповнені, й чиновники від освіти побоювалися перепродукування нових кадрів. Тим більше, що в Чехії кількість студентів щодо загальної кількості населення залишалася високою навіть після масових чисток (див. таблицю 13-2).

Планувальники передбачали надлишок університетських випускників. П'ятирічний план потребував 4 150 лікарів, в той час, як на медичних факультетах усе ще навчалися 9 722 студенти; відповідно до плану, потрібно було 4 436 учителів, тоді як на гуманітарних, природничих і педагогічних факультетах налічувалося 10 503 студенти; потреба в ветеринарах визначалася цифрою 200, а ветеринарії навчалися 1 125 студентів; нарешті, якщо хімічна, механічна та електрична галузі промисловості, разом узяті, потребували 4 535 інженерів, то у вищих навчальних закладах до цієї професії готувалося 8 356 студентів²⁰.

Після реформи освіти 1948 р. всі діти мали навчатися 5 років у початкових та 4 роки – в середніх класах школи. Після цього вони повинні були чи то завершувати своє навчання в професійних школах (*základní odborné školy*), чи то продовжувати його за конкурсом у випускних класах середніх шкіл, частина з них складала випускні іспити (*maturita*) з правом вступу до вищих навчальних закладів. Навчальні заклади, що давали можливість безпосереднього доступу до вищої освіти (вищі середні школи), поділялися на дві категорії: професійні (*vyšší odborné školy*) та класичні (*gymnázia*). Навчання в кожному з них тривало чотири роки²¹. Планувальники, зацікавлені як у зростанні кількості робітників, так і в зменшенні загальної кількості студентів у системі вищої освіти, мали зосередитися на прийомі саме до таких навчальних закладів.

У грудні 1948 р. представники різних міністерств одностайно погодилися з тим, що кількість учнів у випускних класах школи набагато перевищує потребу в випускниках²². Як наслідок, прийом до цих класів у 1949-1950 навчальному році став суворо обмежений. Відповідальними за прийом до середньої школи були комісії, що склалися з директорів шкіл і учителів, представників Чехословацької

соціалістичної молоді (ČSM), а також «народної» (себто державної) влади. Ці комісії, однак, не мали вказівок щодо ретельного відсіву кандидатів за соціальними критеріями; в результаті з 6 522 чоловік, прийнятих до гімназій (*gymnázia*) у 1949-1950 навчальному році, 34,3 % склали діти робітників, 12,2 % – дрібних селян і 34,2 % – службовців. Партійні працівники висловили задоволення такими результатами, оскільки «в процентному відношенні в Першій Республіці діти робітників становили менше 4 %, так само, як і діти незаможних селян»²³.

Можливо, цей ранній «успіх» породив благодушність, оскільки партійне керівництво не запровадило суворої квоти за соціальними ознаками. На початку 50-х рр. представництво робітників серед учнів середніх шкіл майже не змінилося. Серед учнів, зарахованих у 1950-1951 навчальному році, діти робітників склали 28,5 %, а діти службовців – 38,5 %. Найгіршими ці показники виявилися в школах Праги – відповідно, 23,9 % та 52,4 %²⁴. Це стало особливо прикрою новиною для місцевої влади, що розробляла експериментальну схему прийому, яка передбачала виставлення балів за класовою ознакою. Проте навіть найвищих оцінок виявлялося недостатньо, щоб компенсувати слабку навчальну підготовку дітей робітників.

Низький рівень представництва робітників серед учнів середніх шкіл зумовлював аналогічну ситуацію в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. Від самого початку тут залишалося небагато поля для маневру. У 1949-1950 навчальному році до вищих навчальних закладів Чехії було подано 8 188 заявок на 7 205 місць. Діти робітників серед першкурсників становили трохи менше ніж одну п'яту частину (19,8 %), а вихідці з дрібних та середніх селян – 9,1 %. Решту становили діти службовців і вільних працівників²⁵. У Польщі та Східній Німеччині, навпаки, заявок було в три, а то й у чотири рази більше, ніж місць, навіть із урахуванням постійного зростання кількості студентів²⁶. Крім того, практика прийому до середньої школи в цих країнах уже зазнала відповідних змін, тому серед випускників виявилось більше робітників і селян²⁷.

Відбір на наступний рік мав бути кращим. Чиновники розраховували, що на 5 000 чи близько до того місць будуть претендувати 9 750 випускників²⁸. Рішення щодо їхнього зарахування ухвалювали факультетські комісії, призначені міністерством освіти. Вони оцінювали абітурієнтів за їхнім класовим походженням, політичною свідомістю, знанням предмету, здібностями й, нарешті, квотами, встановленими міністерством освіти. Професійна орієнтація абітурієнтів здійснювалася за допомогою «днів відкритих дверей»,

«відповідно до советського прикладу», що давав можливість учорашнім учням побачити на власні очі, як працює вища школа²⁹.

Проте охочих записатися на важливі спеціальності не вистачало. Порівняно небагато заявок було подано на юридичний факультет, а серед наявних виявилось чимало таких, що були «неприйнятними в соціальному [třídně] та політичному відношенні». До вересня 1950 р. юридичний факультет виявився заповненим лише наполовину³⁰. Факультети інженерно-механіко-електричного профілю також зіткнулися з великими труднощами при заповненні власних квот, частково з тієї причини, що вчителі не зуміли заохотити випускників подавати документи до політехнічних навчальних закладів. Незважаючи на те, що період подачі документів було подовжено³¹, серед першокурсників університетів діти робітників становили лише одну чверть. Відповідний показник у сфері вищої технічної освіти дорівнював одній третині³².

Неспроможність скоординувати планування освіти з іншими планами загострило недоліки кампанії з набору студентів. У 1951 р. планування набору робочої сили все ще мало щорічний характер. У січні Держплан визначив рівень прийому до вищої школи цифрою 6 685 чол., без урахування випускників робітфаків. Оскільки в старших класах середньої школи на той час налічувалося 10 375 учнів, що передбачало надлишок у 3 500 абітурієнтів, це давало можливість більш ретельного відбору восени того року. При цьому не було взято до уваги осінній призов до армії, тому коли армійське керівництво заявило претензії на половину випускників, це виявилось для планувальників повною несподіванкою. Було скликано термінову нараду за участю представників Держплану та міністерства оборони, після чого армійські заявки скоротилися більше, ніж удвічі³³. Тим не менше, мало кому з випускників можна було відмовити; усе, що змогли зробити планувальники – це розподілити всіх, хто склав випускні іспити (*maturita*), між армією, педагогічними училищами та університетами – при тому, що кожна з цих інституцій вимагала ідеологічної зрілості та класової свідомості. Проте навіть якби серед випускників того року було більше тих, хто не зміг скласти *maturita*, ніж звичайно, навіть цей скорегований план не надавався би до виконання. Відтак, не університети відбирали б студентів, а ці останні робили б вибір між університетами.

До липня всі недоліки планування стали очевидними: школи «рекомендували» до подальшого навчання на 850 чол. менше, ніж було необхідно³⁴. Незважаючи на подовження терміну, план набору міг бути виконаний лише на 64 % на юридичні, 74 % на ветеринарні й 84,7 % на філософські факультети. Дещо кращі результати показав набір на

інженерні та гірничодобувні спеціальності³⁵. Чеські студенти, подібно до східнонімецьких і польських, «голосували ногами» за менш ідеологізовані професії³⁶. Економічний, архітектурний, традиційно популярний юридичний факультети, а також університет політики та економіки не дорахувалися багатьох студентів.

Одним із найбільших розчарувань набору стало низьке представництво робітників серед абітурієнтів. У вересні 1951 р. вони становили 41,9 % першокурсників університетів³⁷. Незважаючи на це, представник ЦК Людек Голубец доповідав у листопаді, що набір був успішним: «у цілому» план було виконано «цілком добре», навіть щодо технічних навчальних закладів, до яких зараховано «відносно велику кількість» студентів. Проте наступні слова його доповіді звучали як спроби пом'якшити сказане: «Щоправда, у нас іще немає даних щодо якісного складу зарахованих, але схоже на те, що їхня велика кількість не погіршила класового складу студентів, який, імовірно, залишиться тим самим, що й минулого року»³⁸. Перспективи на майбутнє не видавалися надто яскравими. У 1949 р. планувальники працювали над тим, що видавалося перевиробництвом учнів середніх шкіл. Їх особливо непокоїла непропорційно велика кількість учнів у п'ятих і шостих класах: якщо в четвертих було 7 003 чол., то в п'ятих – аж 14 585 чол., а в шостих – 12 531 чол.³⁹ Проте в 1951 р. планувальники зрозуміли, що якщо ця «диспропорція перевиробництва» зникне, виконання плану стане нереальним, оскільки кількість випускників середніх шкіл (*gymnázia*) зменшиться з 10 375 чол. в 1951 р. до 5 583 чол. в 1953 р. і 6 483 чол. в 1954 р.⁴⁰

Форсований розвиток важкої промисловості за советськими зразками зумовлював постійно високу потребу в студентах, а це, своєю чергою, викликало потребу скорочення доуніверситетської освіти. Рабськи наслідуючи советські моделі, чехословацькі власті ухвалили в квітні 1953 р. закон про скорочення шкільних навчальних програм (у середніх і старших класах) із чотирьох до трьох років відповідно, і збільшення університетських студій з чотирьох до п'яти років. Ці зміни, що скорочували повну середню освіту з тринадцяти до одинадцяти років, супроводжувалися гарячими дискусіями в керівництві, причому Зденек Неєдлий опинився в числі тих, хто програв⁴¹. Планувальники очікували на різке зростання кількості першокурсників, оскільки того року учні середніх шкіл могли просто перескочити через випускні класи безпосередньо до університетів. Новий закон подавав надії здійснити більш ретельний відбір абітурієнтів, тому функціонери від освіти вперше, організовуючи приймальні екзамени, надали їм частково політичного характеру. Проте насправді ці вступні іспити лише погіршили соціальний склад студентства, оскільки приймальні комісії

частіше „перебільшували” академічні здібності абітурієнтів⁴². Крім того, нові студенти виявилися гіршими за своїх попередників іще й з тієї причини, що випускники старших класів були змушені відпрацьовувати за цілий рік на літніх шеститижневих прискорених курсах⁴³.

Допущені на цьому етапі помилки в плануванні зв'язали руки чеських комуністів на декілька років. У лютому 1954 р. міністр освіти Ладислав Штолль писав голові уряду Вільяму Широкому:

«Плануючи підготовку спеціалістів в університетах на 1953-1954, 1954-1955 і 1955-1956 роки, Держкомплан не врахував належним чином того, що кількість випускників середніх шкіл тих років буде відносно невеликою. У результаті ми не зможемо досягти запланованої цифри. ...Практично неможливим буде здійснити будь-який відбір, особливо на ті спеціальності, інтерес до яких із боку абітурієнтів зменшується з року в рік. Цей факт не може не вплинути на якість підготовки спеціалістів. Відповідно до попередніх розрахунків, із запланованих на 1954-1955 рік 11 390 першокурсників ми не дорахуємося майже 4 000»⁴⁴.

Особливо низьким був відбір на факультетах: юридичних, економічних та соціальних наук. Як свідчить наведена вище цитата, вищі державні чиновники були настільки занепокоєні виконанням запланованих показників, що вже не звертали уваги на соціальний склад студентства. У кращому випадку вони сподівалися гарантувати, що жоден «політично неприйнятний» абітурієнт не прослизне⁴⁵.

Опір соціокультурного середовища

План, який розроблявся майже без права на помилку, потребував максимальної взаємодії всіх його виконавців за участю первинних партійних організацій. Проте учні робітничого походження, що навчалися в середніх класах, продовжували уникати чужого для них середовища гімназій, а районні (*okres*) організації КПЧ, відповідальні за входження дітей робітників до нової інтелігенції, лише впилювали наглядати за прийомом до середньої школи. На відміну від польських і східнонімецьких товаришів, вони майже цілковито ігнорували довгострокові завдання щодо підготовки робітників до університетських студій⁴⁶. Ні партійне, ні міністерське керівництво не втручалося рішуче, аби змінити пріоритети місцевих організацій⁴⁷.

Шляхи, що вели до вищої освіти, залишалися під контролем колишніх середніх класів суспільства, хоча й не цілковито через недогляд: вчителі, лікарі, батьки учнів, відповідно до власних уявлень про «правильну» кар'єру, підтримували наміри учнів із середнього

класу продовжувати навчання. Останні, своєю чергою, продовжували вважати, що *maturita* надає їм право вступу до університету і питали поради не в планувальників, а у своїх учителів, куди й на які спеціальності їм вступати.

Вважалося, що районні організації КПЧ мали визначати склад екзаменаційних комісій для прийому конкурсних вступних іспитів, але в багатьох місцях іще зберігалися старі зв'язки, а вчителі мали можливість залишати місця для потрібних студентів. Вони діяли так, немовби й не існувало офіційних інструкцій, що визначали, яким саме учням треба віддавати перевагу. «Перевірка», здійснена працівниками ЦК КПЧ у вересні 1951 р. у місті Градец Кралове, виявила вчительку, що «віддавала перевагу дівчатам, що найкраще навчалися, і відправила всіх інших до більш віддалених шкіл. Вона не турбувалася про класові стосунки і відмовила в прийомі доньці ударника». Директор школи приймав учнів, «не цікавлячись рішеннями екзаменаційних комісій». У місті Трутнов двох учнів було прийнято до середньої школи, хоча вони не мали офіційних рекомендацій. «Директор залагодив справу просто по телефону з директором нижчої школи, де учні склали випускні іспити, і той директор сказав, що він не має жодних заперечень щодо дівчат, які переходили до іншої школи»⁴⁸.

Звіти з Готтвальдова підтверджували, що партія не мала належного впливу на стосунки між учнем, учителем і батьками й загалом не змінила усталених поглядів на те, хто мав навчатися в середній школі. Доля дітей залишалася в руках учителів, які заявляли навіть, що не знають нічого про їхнє соціальне походження.

«Вчителі вважають, що це успіх, коли діти твердо заявляють про своє бажання йти працювати на виробництво. Проте вони забувають, що це діти з робітничих родин, які завжди мали схильність до роботи руками. З іншого боку, діти з буржуазних родин не мають цього здорового інстинкту і мають перед собою одну мету – навчатися далі в престижних навчальних закладах. Навіть зараз вони звертаються до кого лише можна, як тільки районна або обласна екзаменаційна комісія вирішує, що вони мають йти працювати на заводи. Буржуазні схильності вчителів виявляються передусім у їхній неспроможності повністю перейнятися важливим завданням – переконати батьків і учнів робітничого походження в необхідності вступу до університету. Вчителі зазвичай знаходять масу виправдань і пояснень для дітей з буржуазних родин, [твердячи], що вони мають кращі здібності... Деякі школи, особливо в Готтвальдівському районі, але також і в інших районах, не мають необхідних відомостей про соціальне походження дітей»⁴⁹.

Замість того, щоб сприяти подоланню традиційної, усталеної практики соціального домінування у сфері вищої освіти, план, навпаки,

зв'язував партійним функціонерам руки. Якщо вони діяли надто енергійно, щоб забезпечити представництво робітничого класу в вищій школі, вони наражалися на небезпеку невиконання державного плану. В одному з районів вихідців з «неправильних» соціальних верств не допускали до середньої школи, внаслідок чого квота, встановлена для новачків, виявилася незаповненою наполовину⁵⁰.

Небажання робітників відкривати для себе нові шляхи для кар'єри також ускладнювало виконання підтримчих соціальних програм КПЧ. У Ліберецькій області робітників «треба було переконувати, щоб вони залишали дітей в школі, оскільки вони воліли, щоб ті починали заробляти гроші якомога раніше»⁵¹. У 1951-1952 навчальному році у Бренській області школи, що готували до університетів, найменше приваблювали дітей робітників, зате найбільше – дітей службовців⁵². Партійний функціонер із шахтарського містечка Яхимов повідомляв про збори, на яких батьки заявляли, що «ніхто не буде нам указувати, куди мають іти наші діти»⁵³. У Карлових Варах батьки також наполягали, що «вони виростили дітей і самі вирішуватимуть, що з ними буде далі»⁵⁴. Лікарі, своєю чергою, підтримували дореволюційний спосіб мислення, автоматично рекомендуючи дітей робітників до фізичної праці та утримуючи від неї дітей буржуазії. Один лікар у Бєроуні визнав 47 % дітей нездатними до фізичної роботи на тій підставі, що вони «не можуть зносити шуму»⁵⁵.

Через стійкість традиційних уявлень про «гідний» вибір кар'єри гімназія залишалася місцем, де діти робітників почувалися чужими. Проте гостра потреба у випускниках із середньою освітою змушувала партійних функціонерів до подальших поступок щодо дітей із середнього класу. Пропозиція, що пролунала в січні 1952 р. з цього приводу, містила такі тези:

«Минулорічні інструкції щодо прийому учнів до престижних навчальних закладів націлювали на те, щоб „набирати учнів, які завдяки своєму соціальному та класовому походженню, а також життєвому досвіду дають підстави сподіватися, що вони стануть інтелігенцією, пов'язаною класовими узами та ідеалами з робітничим класом”. Деякі комісії неправильно зрозуміли інструкції й підходили суто механічно та формально до з'ясування соціального та класового походження. Через це в новому проекті інструкції мета екзаменаційного відбору сформульована заново. Основною його метою є забезпечення того, щоб „до навчання приймалися ті кандидати, які мають кращі дані для цього та дають підстави сподіватися, що вони стануть інтелігенцією, пов'язаною класовими узами та ідеалами з робітничим класом”»⁵⁶.

Як уже зазначалося, подібний компроміс у класовій боротьбі не мав місця в Польщі до смерті Сталіна, а у Східній Німеччині аж до

кінця 50-х рр. При цьому в обох цих країнах заходи з набору робітників до університетів розпочалися набагато раніше, ніж у Чехословаччині.

Залучення вихідців із робітничого класу до престижних навчальних закладів залишалася постійним головним болем партійних функціонерів у Чехії. КПЧ ніколи не могла забезпечити достатній розмір стипендій, щоб подолати побоювання робітників втратити свій дохід⁵⁷, а квоти для гімназій виконувалися лише наполовину, внаслідок чого рівень ірєдставництва в них дітей робітників залишався низьким⁵⁸. Як і в старі, дореволюційні часи, абсолютна більшість випускників гімназій ішли до університетів.

Робітничі підготовчі факультети

Якщо середня школа не могла забезпечити випуск належної кількості учнів робітничого походження, логічно було спробувати вирішити цю проблему іншими методами. Саме такий шлях диктував советський досвід. Виходячи з нього, КПЧ також організувала нові факультети, відомі як робітничі курси (*dělnické kursy*, DK), завданням яких була підготовка робітників до навчання в університетах. Проте, приглядаючись до них уважніше, можна переконатися, що й тут чеські комуністи не зуміли мобілізувати ресурси, необхідні для того, щоб зробити ці курси ефективними.

Рудольф Сланський, промовляючи перед членами ЦК КПЧ восени 1948 р., заявив, що партія не чекатиме «багато років, перш ніж середні школи та університети підготують нові кадри працівників із робітничого класу. Ми мусимо запровадити окремі, тимчасові й перехідні за характером заходи, щоб залучити обдарованих і класово свідомих робітників до вищої школи»⁵⁹. На початку грудня міністерство освіти підготувало проект, покликаний уже з початку наступного року розпочати підготовку тисячі «молодих робітників» для навчання у системі вищої освіти⁶⁰. Проте через запізнілий, нашвидкуруч підготовлений старт цієї кампанії, чеські комуністи наступали на ті ж граблі, які свого часу були під ногами їхніх польських і східнонімецьких товаришів. Вони вважали, що для підготовки робітників до університетів вистачить декількох місяців. Отже, в той час, коли польські комуністи підрадилися на двохрічні, а їхні східнонімецькі колеги на трьохрічні курси (*Arbeiter – und Bauernfakultäten*), чеські товариші задовольнилися десятьма місяцями⁶¹. На кадрові відділи обласних (*krajské*) організацій КПЧ було покладено завдання першого набору на робітничі курси. Первинні партійні організації на заводах допомагали їм у цьому. Перший набір складався з 826 чол., виключно членів партії, 83 % яких прийшли від верстата⁶².

Лекції розпочалися в січні 1949 р. у п'яти маленьких містечках, включаючи такі віддалені, як Велке Лосіни біля Шумперка [*Velké Losiny u Šumperka*] і Горжечки біля Френштату під Радгоштем [*Hořečky u Frenštátu pod Radhoštěm*]. Важко собі уявити, наскільки вони були далекими від університетського середовища. Лекційні курси для майбутніх інженерів насичувалися математичними та природничими предметами, але викладалися також історичні та соціальні дисципліни, чеська мова. На тиждень припадало по сорок годин лекцій та дев'ятнадцять годин практичних занять. На додачу кожного вечора підводилися підсумки занять, а чотири вечори на тиждень призначалися для культурно-політичної діяльності. У вересні до складання *maturita* було допущено 759 студентів, з них 729 склали успішно; 574 випускники (78,7 %) подалися навчатися технічних професій.

Випускники були атестовані на «добре» з математики та геометрії; їхні успіхи з чеської мови дістали таку ж оцінку, хоча чимало зі слухачів мали проблеми з тим, щоби «зв'язно» висловити свої думки. Набагато серйознішими видавалися труднощі «морально-політичного» характеру. Набір проводився поспіхом, тому «не було можливості розробити інструкції фабрикам щодо забезпечення набору політично зрілої молоді. Кращих робітників при цьому не посиляли на навчання, оскільки фабрики не бажали їх втрачати». Близько 10 % слухачів були визнані «політично незрілими»⁶³, значно більше не мали належної класової свідомості: «В окремих випадках було зрозуміло, що слухачі приїхали сюди не стільки здобувати знання, скільки покращувати своє соціальне становище»⁶⁴.

Другий набір підготовчих курсів, у 1949 р., також відбувався нашвидкуруч. Тепер за нього відповідали органи місцевої адміністрації, проте вони надто пізно дістали відповідні інструкції. Це означало, що міністерство не мало часу, щоби «контролювати» процес. Рівень відсіву з курсів виявився доволі високим: 320 слухачів (17,3 %) не змогли їх закінчити⁶⁵. Етика праці на курсах описувалася як «зразкова», хоча кількох вигнали за крадіжки, «моральні вади» і «порушення партійного статуту». Оскільки слухачі потерпали від стресів, породжених перевантаженням програми, виникла пропозиція продовжити курси до двох років: «Студентам катастрофічно не вистачає часу, а стан їхнього здоров'я не є задовільним». Були випадки захворювання на ангіну та гепатит і навіть дві спроби самогубства⁶⁶. Проте ЦК КПЧ, занепокоений передусім виконанням квоти, встановленої для університетських першокурсників, відмовився зробити курси довшими аж до останнього набору 1953-1954 рр.⁶⁷

Слабка політична підготовка слухачів отримала «пояснення» тим, що серед них було «лише» 75 % членів партії та 70 % робітників⁶⁸.

Політична зрілість слухачів визначалася як «дуже нерівна». Через це їм належало відвідувати політичні семінари та групи ударників, які мали провадити досвідчені товариші. Чимало лунало розмов про необхідність колективного способу життя: «На другому році навчання повсюди вдалося створити студентські колективи, хоча і в різний час і в різний спосіб»⁶⁹. З-поміж загальної кількості близько 1 900 студентів, які почали другий рік, 1 527 чол. висловили бажання навчатися у вищій школі⁷⁰.

Третій набір слухачів також розпочався пізно. Політичний секретаріат ухвалив детальні інструкції з цього приводу лише в березні 1950 р.⁷¹ Прийом був обмежений лише членами партії, за винятком тих, хто був іще занадто молодий, щоби мати партійний квиток. Набір проводили відділи освіти обласних народних рад за підтримки кадрових відділів обласних партійних організацій. Наявність кількох відповідальних за набір установ не сприяла ефективності всього процесу. Орієнтовна цифра прийому становила 2 000 слухачів⁷²; районні відділи освіти рекламували курси через листівки, радіо та пресу. Місцеві партійні організації мали наглядати за цим процесом, втручаючись у нього за потреби: «[Колишні студенти університетів], або сини та доньки з дрібнобуржуазних родин, які можуть працювати на виробництві, не повинні прийматися на курси». Інструкції не визначали докладно категорію «робітників»⁷³.

Хоча міністерство освіти також здійснювало нагляд за процесом набору⁷⁴, контроль за ним залишався недостатнім. Високопоставленим партійним функціонерам здавалося, що, будучи запущеним, механізм набору далі буде працювати автоматично. Спроби пояснити збої в його роботі містяться у звітах, підготовлених наступного року: «Рекрутування не мало належної політичної підтримки... Партійні інстанції зосередилися на відборі кандидатів, а не залученні їх. Результатом цього стала висока частка не-членів партії серед охочих вступити на курси. До 15 липня, коли прийом документів було припинено, незважаючи на незадовільно проведену кампанію, серед 2 299 абітурієнтів виявилось лише 1 607 членів партії»⁷⁵.

В одному з регіонів слухачі робітничих курсів самі брали участь у проведенні профорієнтаційної роботи на фабриках. Подібний метод роботи добре зарекомендував себе у Східній Німеччині, проте не спрацював у Чехії, можливо, через те, що тут студенти-робітники не виглядали надто переконливо. Представники робітничих курсів мусили боротися за молодь із представниками поліції, армії та партійних шкіл, які обіцяли їй більш привабливі перспективи. Крім того, містечка на кшталт Жатеца [*Žatec*] чи Шлукнова [*Šluknov*] навряд чи могли викликати піднесення ентузіазму. У Східній Німеччині чи Польщі

натомість вступ на робітничі курси в таких містах, як Берлін, Ляйпціг чи Варшава означав перший крок до підвищення соціального статусу. Крім того, на відміну від Східної Німеччини, у Чехословаччині фабричне керівництво не залучалося до кампанії пропаганди робітничих курсів і далі утримувало своїх кращих робітників: «Підприємства не розуміли політичного значення курсів і, керуючись відомчим патріотизмом, не приділяли належної уваги їхній популяризації й тим більше відбору слухачів»⁷⁶.

Через організаційні труднощі курси почали відставати від розкладу. Трьохмісячні вечірні оглядові лекції з чеської мови та арифметики почалися з запізненням на місяць. Вступні экзамени відтак перенесли на початок серпня, поки «на місцях не були сформовані, з великими труднощами, екзаменаційні комісії». Испити були призначені на початок серпня, проте 22,7 % (538 чол.) абітурієнтів на них просто не з'явилися. Лише 70 із цих останніх узяли на себе клопіт пояснити причини цього. Серед причин найчастіше називалися сімейні проблеми, перевантаженість розкладу (особливо часто на це посилалися жінки) або той факт, що абітурієнт раніше вже записався до поліції чи армії.

80,8 % абітурієнтів дістали рекомендації до навчання. Це становило близько 60 % визначеної квоти⁷⁷. Як і в минулому році, міністерство мало небагато часу для перевірки документів кандидатів на курси. Заплановані на всю кампанію три місяці фактично були зведені до кількох тижнів, проте, як повідомлялося в одному зі звітів: «на цьому проблемі не закінчилися». Із запланованих 2 000 слухачів до занять приступили лише 1 372 чол.⁷⁸ У звіті від 13 вересня 1950 р. містилася спроба знайти пояснення численним провалам в організації курсів. Висновок, зроблений автором звіту, міг би бути непоганим додатком до тогорічних інструкцій щодо набору, а саме: підприємства повинні були здійснювати набір абітурієнтів упродовж усього року⁷⁹.

Слабка організація зумовлювала слабкість студентського контингенту. Слухачі робітничих курсів 1950-1951 навчального року в цілому виявилися молодшими за своїх попередників. Приміром, у містечку Груба Скала [*Hrubá Skála*] середній вік слухачів у 1949-1950 навчальному році становив двадцять чотири, а в наступному році – двадцять один рік. Відносна молодість слухачів часто означала нижчий рівень політичної зрілості та класової свідомості, що, імовірно, призводило до більшої пасивності та слабкої трудової етики. Чимало нових слухачів не брало участі у виробничому процесі, й тому місцеві партійні організації не мали про них жодних відомостей⁸⁰. В одному зі звітів знаходимо висновки про те, що «на більшості курсів, навіть тих, де відбір був кращим, ніж у минулому році, спостерігається загалом нижчий рівень політичної зрілості та класової свідомості, а

також брак політичного досвіду... Серед слухачів цього року знову чимало людей зі скромними здібностями». Із загального числа зарахованих (1 354 чол.) 230 чол. провалилися на першій же екзаменаційній сесії та дістали попередження⁸¹.

За всіма відомостями, слухачі були зайняті повний робочий день і працювали тяжко, навіть якщо результати їхніх зусиль виявлялися загалом нижчі, ніж у попередньому році. В одному зі звітів навіть говорилося, що слухачі демонструють типову для робітників любов до навчання⁸². Вони були постійно зайняті різними видами діяльності⁸³. На кожному курсі відбувалося змагання за кращу успішність, пунктуальність і за найохайнішу кімнату. На деяких курсах кожний студент щодня мусив проходити через п'ятнадцятихвилинну процедуру «товариської критики»⁸⁴. Відтепер найактивнішу участь у роботі курсів брали організації Чехословацької соціалістичної молоді. Вони виступали в ролі «організаторів навчання, культурного життя та спорту, а також усіх видів позанавчальної роботи». Більша частина політичного виховання складалася з читання щоденної періодики та так званих «20-хвилин» (*20-ti minutovky*), тобто щоденних виступів перед аудиторією на теми, визначені політичним керівником занять. Слухачі робітничих курсів у Чехословаччині, на відміну від своїх колег у Польщі та Східній Німеччині, не залучалися до політичної агітації в університетах, оскільки були віддалені від великих міст. Але вони брали участь у політичному житті провінційних громад, у яких вони мешкали⁸⁵.

У 1950-1951 навчальному році діяло 13 робітничих курсів, причому кожен із них мав свого політичного керівника. Проте за рівнем політичної освіти самих керівників ніхто не стежив. Серед них лише п'ятеро мали робітниче походження; решта складалася з учителів, професорів і службовців. Дев'ять із тринадцяти керівників мали партійний стаж з-перед лютого 1948 р. і не викликали претензій. Було ухвалено рішення, що всі вони повинні пройти курс політичного навчання⁸⁶.

До середини 1951 р. робітничі курси стали основним способом підготовки нової, робітничої інтелігенції, проте партійне керівництво усе ще не могло забезпечити їх відповідними ресурсами. Як наслідок – упродовж 1950-1951 навчального року курси втратили близько третини свого викладацького складу. Серед них першими стали найбільш обдаровані викладачі, які переходили працювати до щойно організованих педагогічних училищ. Останні мали ту перевагу, що розташовувалися в містах. Ті, що приходили на зміну попереднім викладачам, як правило, мали гіршу кваліфікацію; районні відділи освіти не виявляли особливої активності в пошуку кращих викладачів

для робітничих курсів, оскільки вважали за краще утримувати їх у середніх школах. Навіть у добу найвищого розвитку сталінізму державні установи «не розуміли важливості цього завдання»⁸⁷.

На третьому році існування робітничих курсів, восени 1951 р., випускні екзамени склали 1 179 слухачів; із них 1 101 чол. продовжили навчання у вищій школі. Усі вони, як зазначалося, мали більш високий рівень політичної свідомості та показували кращі результати в навчанні, ніж їхні попередники⁸⁸. Проте в цілому ситуація з робітничими курсами, які щороку недораховувалися нових слухачів, залишалася складною. Інтерес до них падав, що проявлялося в «погіршенні результатів вступних екзаменів, високому рівні відсіву, погіршенні класової структури, а також слабкій організації кампанії по залученню абітурієнтів»⁸⁹.

Передбачалося, що в 1951-1952 навчальному році загальна кількість робітничих курсів у чеських землях зросте до двадцяти. Планом передбачалося довести кількість слухачів до 2 500 чол., проте цю цифру довелося скоротити на 500 чол. через слабкий рівень абітурієнтів. Проте і в такому вигляді план видавався завищеним. Незважаючи на другу активно проведену кампанію набору, на існуючі дев'ятнадцять курсів було зараховано лише 1 865 слухачів⁹⁰. Причому далеко не вищої якості. На четвертому році існування курсів слухачі виявили гірше знання чеської мови, ніж їхні попередники. Вони закінчили школу кілька років тому назад і, крім того, жителі «остравського регіону ніколи не говорили по-чеськи добре». І цього разу фабрики, у багатьох випадках за допомогою профспілок, утримували кращих робітників, пропонуючи натомість «тих, що не шкода». Крім того, слухачі четвертого призову виявилися найслабшими з політичного боку: більшість із них мали членство лише в Чехословацькій соціалістичній молоді та профспілках⁹¹. Ресурси для заповнення робітничих курсів видавалися вичерпаними.

Незважаючи на це, в 1953 р. план прийому на робітничі курси було подвоєно і встановлено на рівні 5 000 чол. Термін навчання продовжувався до двох років, проте четвертий рік існування курсів виявився останнім, оскільки виглядало на те, що нещодавно реформована система середньої освіти могла тепер випускати достатню кількість робітників⁹². Навчання на робітничих курсах могло бути подовжене на рік, оскільки передбачалося, що додатковий випуск середніх шкіл дозволить заповнити квоти на студентів університету в 1953-1954 навчальному році. Проте, як ми вже бачили, випускні класи середньої школи так і не змогли привабити робітників. Покладати надії на них означало розпрощатися зі сподіваннями істотно збільшити кількість робітників і селян у вищій школі.

Доведення кількості слухачів на робітничих курсах до 5 000 чол. видавалося недосяжною метою. Хоча міністерство й знизило мінімальний вік слухачів до сімнадцяти років, дозволило проводити набір не лише на фабриках і державних сільськогосподарських підприємствах, а також розпочати кампанію по набору в листопаді 1952 р., на квітень 1953 р. перспективи робітничих курсів обмежувалися цифрою 1 500 потенційних слухачів. Відповідальність за кампанію було покладено на Чехословацьку соціалістичну молодь, проте координувати її мало міністерство освіти. Щоб забезпечити планові показники, передбачалося збільшити викладацький контингент на курсах за рахунок учителів⁹³.

Із 5 000 чол., які пройшли через робітничі курси впродовж 1948-1950 рр., до університетів потрапило близько 2 600 чол.⁹⁴ Саме вони стали основною політичною силою в процесі реформи вищої освіти. Проте через свою високу «кадрову цінність» випускники робітничих курсів були відчутно перевантажені, що не могло не позначитися на стані їхнього здоров'я: «упродовж першого семестру було виявлено десять випадків відкритого туберкульозу..., а також чимало випадків порушень ортопедичного характеру та дисфункції залоз. Опірність організму щодо хвороб у випускників робітничих курсів відчутно знижена внаслідок перевантаження нервової системи»⁹⁵.

В академічному сенсі випускники робітничих курсів депо поступалися випускникам середньої школи, проте намагалися не відставати від них. Як і в Польщі та Східній Німеччині, вони навчалися гірше в точних науках і депо краще – в соціальних науках та історії. Про загалом позитивне враження від старанності цієї першої групи робітничих студентів свідчать звіти про роботу факультету механічного та електричного машинобудування Технічного університету в Празі: «Згідно з оцінками, випускники робітничих курсів показали цілком задовільні результати в першому семестрі. У цілому вони ненабагато поступаються випускникам середніх шкіл і технічних училищ. Вони вперто працюють по 70-80 годин на тиждень. Проте кожний третій з них демонструє знання нижче середнього рівня»⁹⁶. Наступні покоління випускників робітничих курсів виявилися гіршими⁹⁷. Їхній політичний потенціал також знижувався по мірі того, як випускники робітничих курсів відокремлювалися від інших студентів у гуртожитках і навчальних групах⁹⁸.

Проте найтяжчим ударом по успішності випускників курсів стало постійне зменшення уваги до них із боку керівництва КПЧ. У жовтні 1949 р. Політичний Секретаріат ЦК КПЧ обіцяв першим випускникам робітничих курсів певні пільги. Їм надавалися гуртожитки поблизу факультетів, де вони навчалися, стипендії по 2 000 крон

на місяць, а також додаткові гроші на навчальну літературу. Про їхні потреби повинні були піклуватися спеціальні чиновники в ЦК та міністерстві освіти. П'ятдесят студентів було відряджено для допомоги їм у навчанні⁹⁹. Проте вже в середині 1952 р. випускники робітничих курсів на всіх факультетах скаржилися, що четвертий відділ міністерства освіти, відповідальний за вищу школу, «не займався ними взагалі». Директиви Політичного Секретаріату втратили силу. Випускники робітничих курсів із Брно зверталися зі своїми скаргами до керівника відділу, фізика Милослава Валоуха: «На першому році навчання студенти підготовчих курсів одержували все, що потрібно: стипендії, книги, обладнання і т.д. З того часу інтерес до них і допомога з боку міністерства зменшувалися все сильніше й сильніше, аж поки не зникли практично зовсім...

Випускники курсів почуваються так, немовби вони заново відбувають військову службу й позбавлені можливості бачити свої родини. Є чимало таких, хто починає висловлювати побоювання, що вони не підходять до навчання і мають повернутися на свої фабрики. Хоча міністерство знає про цю ситуацію, нічого не змінюється». За таких обставин звичайні студентські проблеми, зокрема переважаність заняттями, видавалися значно перебільшеними¹⁰⁰.

Освітня реформа 1954 р. лише загострила відчуття випускників робітничих курсів, що вони є громадянами другого гатунку. Для того, щоб наблизити чеську систему вищої освіти до совєтської моделі, традиційні академічні ступені були скасовані як пережитки «буржуазного» суспільства. Це трапилося саме тоді, коли перший випуск робітничих курсів повинен був одержати університетські дипломи. Деякі з них навіть побачили в цьому змову та звернулися до Зденека Неєдлого, який пізніше став на чолі Чехословацької Академії наук: «Важко змиритися, а ще важче зрозуміти, коли нам відмовляють у правах, якими впродовж кількох століть користувалися студенти Карлового університету. Те, що все це спеціально й навмисне спрямоване проти нас, доводить той факт, що докторські дипломи одержали випускники юридичного факультету, останнього, який залишився суто буржуазним і позбавленим робітничих кадрів»¹⁰¹. Автори цього звернення побоювалися, що без докторського титулу їх не сприйматимуть усерйоз у лікарнях і на службі. Очевидно, таки була доля правди у звинуваченні, що прозвучало на адресу цієї групи ще в 1949 р.: вони, мовляв, прийшли сюди заради того, щоб «покращити своє становище в суспільстві».

Пояснення

Жодна з підтримчих акцій, організованих КПЧ, не досягла успіху. Хоча чеські робітники та селяни склали більше 65 % суспільства, їхнє спільне представництво в студентському університетському середовищі ніколи не перевищувало 43 %. Неспроможність трансформувати чеську еліту могла мати серйозні наслідки, оскільки студенти з колишніх середніх класів не могли бути настільки ж відданими робітничо-селянській державі, як студенти, рекрутовані з робітників і селян, а можливість забезпечити довготривалі соціальні зміни через освіту могла зникнути назавжди. Лише в добу сталінізму партія мала в своєму розпорядженні повний арсенал засобів для здійснення форсованих змін, включно з палким ентузіазмом молодих кадрів і політичним терором. Чимало чехів згадували, що в ті часи «буржуазні» родини серйозно постраждали. Тисячі їх були вислані до провінції або трудових таборів через «неправильне» класове походження, а студенти, виключені в 1948-1949 рр., постійно відчували це на своєму життєвому шляху¹⁰². Тих, кого підозрювали в «реакційних» поглядах, не приймали назад. Проте, незважаючи на подібні заходи, КПЧ так і не змогла серйозно підважити домінування середніх класів у сфері вищої освіти.

Найбільш очевидною причиною цього став широкий опір із боку чеського суспільства. Порівняно слабо зачеплене війною, воно в масі своїй зберігало традиційні уявлення про соціальний статус, знаходячи підтримку в традиційних освітніх установах, зокрема в потужних професійних училищах. Робітничий клас демонстрував особливу відданість традиції: в 1964 р. 80 % чехословацьких робітників працювали в промисловості без перерви з довоєнних часів¹⁰³. Не дивно, що навіть чистки 1948-1949 рр. помітно не похитнули успадковане з довоєнних часів освітнє середовище. Соціальні зв'язки на низовому рівні пережили добу сталінізму й дозволили батькам і їхнім дітям самим обирати шляхи кар'єри, які не співпадали з партійними.

Проте сама КПЧ виявилася не меншою перешкодою для змін. Увесь її склад, знизу доверху, просто не виявив інтересу до вищої освіти. До 1948 р. у чеських землях ніхто не переймався справою підготовчих робітничих курсів, у той час як комуністи Східної Німеччини буквально носилися з цією проблемою. Перші повоєнні роки ще надавали відносний простір для місцевих ініціатив у сфері освіти, проте партійні осередки КПЧ на місцях обмежувалися кампаніями реформування початкової та неповної середньої школи. За наполяганням партійних функціонерів, у вересні 1945 р. в Духцові [Duchcov], Осеку біля Духовца [Osek u Duchovca], Грдловеку [Hrdlovek],

Пісеку [Písek], а також у Споржилові [Spořilové] (районі Праги) були запроваджені об'єднані школи¹⁰⁴. Проте ні партійні організації в зазначених вище містах, ні комуністичні студентські клуби, ні шкільні комісії КПЧ, ні провідні партійні керівники-адепти університетської реформи, як-от Валоух, Туречек і Неєдлий – не цікавилися проблемою залучення до університетів робітників¹⁰⁵. У 1947 р., щоправда, точилися розгорнуті дискусії щодо вступу студентів до університетів, проте її ініціатори більше непокоїлися проблемою інтелектуального безробіття, ніж соціальної трансформації¹⁰⁶. Подібно до польських комуністів перших повоєнних років, чеські товариші були переконані, що досить буде роздати стипендії та реформувати школу, щоб усунути всі бар'єри на шляху робітників до університетів, а далі все розв'яжеться само собою. Вони виявилися ревізіоністами у справі, яка потребувала революціонерів.

Наступним проявом нехтування справою вищої освіти можна вважати політику щодо жінок. У Східній Німеччині та Польщі функціонери від освіти, здійснюючи загальну реформу освіти, намагалися залучити якомога більше жінок до вищої школи. У чеських землях натомість, де жінок в університетах було в процентному відношенні менше, ніж у названих вище країнах (див. таблицю 13-3), КПЧ не зробила жодного кроку для виправлення нерівності у цій сфері. Найбільш ефективними були спроби надання більших можливостей для жіночої освіти у Східній Німеччині, де вже перші ініціативи щодо прийому студентів у 1946 р. передбачали залучення до вищої школи якомога більше «дівчат і жінок»¹⁰⁷. Советські чиновники заохочували подібні заходи¹⁰⁸. Повільність у зростанні кількості жінок серед студентів керівники СЄПН пояснювали впливом «дрібнобуржуазної ідеології», особливо відчутним у робітничому середовищі, де батьки хотіли для своїх доньок передусім «економічно забезпечених шлюбів»¹⁰⁹. Польські функціонери також скаржилися на поширеність відсталих поглядів у суспільстві¹¹⁰. В обох країнах на початку 50-х рр. комуністи намагалися довести частку жінок на робітничо-селянських курсах до 40 %, проте ніколи не могли досягти бажаного¹¹¹.

Натомість у документах, які зберігаються в чеських архівах, не помітно жодних ознак інтересу до цієї проблеми. У жодному з документів кінця 40-х – початку 50-х рр. – чи то партійному, чи то державному (міністерському) – не вказується на існування нерівності між чоловіками та жінками в університетах; ані держава, ані партія, ані профспілки жодного разу не згадують про потребу залучення жінок до університетів. Жодних зусиль не було зроблено, щоби залучити жінок на робітничі курси. Більше того, в системі вищої освіти Чехії годі було знайти бодай одну жінку на впливовій посаді. Ця ситуація цілковито

контрастувала з польською, де на початку 50-х років жінки посідали керівні державні та партійні посади в галузі вищої освіти й були директорами робітничих курсів¹¹². Схоже, що польські комуністи намагалися виступати в ролі модернізаторів у суспільстві, що розвивається, в той час як їхні чеські товариші демонстрували провінційну реакцію на подальший розвиток модернізованого суспільства.

У високоцентралізованому суспільстві лідери несуть безпосередню відповідальність за прорахунки у політиці. Чеські керівники впродовж усього повоєнного періоду попросту не цікавилися вищою освітою й ніколи не мобілізували організаційну волю, щоб поламати в ній старі традиції. Немає сумніву, що вони діяли в несприятливих для себе умовах – соціалістичну революцію у сфері освіти партія почала з запізненням, тому процеси, започатковані в Польщі та Східній Німеччині вже в 1945 р., у Чехії ініціювали ледве чи не впродовж однієї ночі в лютому 1948 р. У 1949 р., коли східнонімецькі комуністи кляли останні цеглини в будівлю своїх робітничо-селянських факультетів, чеські товариші все ще займалися імпровізацією. У 1951 р. східні німці створили центральний Державний Секретаріат вищої освіти, укомплектований кадрами, які мали досвід шестирічної роботи в провінції. У цей самий момент чехословацьке міністерство освіти переживало тривалу кризу реорганізації, що супроводжувалася частковим і непослідовним усуненням чиновників із досоціалістичним стажем роботи¹¹³.

Обставини, зазначені вище, були пізніше ускладнені ще більше тим самознищенням, яким займалися чеські комуністи на початку 50-х рр. Подібно до всіх інших партійних і бюрократичних структур, апарат освіти був підданий численним звинуваченням у «ворожих діях» і внаслідок цього в 1950-1951 рр. занурився у стан паніки та хаосу. Секретар ЦК Густав Бареш мав єврейське походження, подібно до більшості «співзмовників» Сланського. На цьому наголошував під час відвідин советської амбасаді суперник Бареша, Вацлав Копецький, що зображав свого опонента як такого, що належить до «цілковито чужого світу й має інший спосіб мислення»¹¹⁴. Знаючи про ці махінації, Бареш більше клопотався про своє виживання, ніж реформування освіти¹¹⁵.

Ситуацію не могло покращити й те, що міністр освіти Зденек Неєдлий захворів і залишив інтригана Копецького керувати міністерськими справами¹¹⁶. Проте останній особливо не переймався освітніми проблемами. Упродовж його керівництва міністерство взагалі перестало функціонувати як єдине ціле; його координуючі органи – колегія та Державна рада в справах вищої освіти – не зустрічалися між собою. «Кадрові перевірки» дезорганізували апарат. У ці часи

«непевності» в міністерстві виникло щось на зразок «двовладдя», тобто ситуації, коли одна група чиновників об'єдналася навколо заступника міністра Павліка, а друга – під прапором його суперника, фаворита Копецького, Павласека. Милослав Валоух, який керував вищою освітою, «слабкий організатор, що хотів догодити кожному», виявився нездатним навести порядок у власному відділі¹¹⁷. Валоух, крім того, потерпав від невпевненості, оскільки не був знайомий із советською системою безпосередньо. Як наслідок – проблеми фундаментального значення, як, приміром, робітничі курси – були занедбані. Дезорганізація управління вищою освітою тривала до 1953 р., коли Валоуха, Бареша, Павласека і Павліка не усунули з їхніх посад.

Проте, головною причиною неспроможності КПЧ створити нову еліту стало навіть не самознищення. Перш за все, зневажливе ставлення партії до вищої освіти не починалося й не закінчувалося «страхотливими» процесами початку 50-х рр. Якщо чеські комуністи лише в лютому 1948 р. прокинулися, щоб усвідомити потреби політики прийому студентів, то це стало лише відображенням їхніх пріоритетів довоєнного часу. Те, що чистки міністерства освіти розпочалися не раніше 1951 р., також відображало політичні пріоритети партійного керівництва, яке спеціально нехтувало кадрами державних службовців і роздмухувало руйнівну лихоманку серед студентів.

Набагато серйознішими були причини, що корінилися в соціоекономічній структурі чеського суспільства. Остання не створювала для чеських комуністів таких можливостей для соціального просування, як в інших частинах Східно-Центральної Європи. У Польщі, Болгарії та навіть у Словаччині маси селян охоче їхали до міст, що зростали, і приступали до університетських студій. У чеських землях соціальна мобільність такого гатунку відбулася набагато раніше. Чеські комуністи успадкували розвинену й високоосвічену технічну, адміністративну та управлінську еліту й не мали потреби її створювати, щоб переходити потім до інших завдань. Навпаки, вони зіткнулися з незвичним завданням відвернути вихідців із середніх класів від вищої освіти й спрямувати їх до інших шляхів кар'єрного зростання.

Проте вони так ніколи й не впоралися з подібним завданням. В інших соціалістичних країнах керівництво завжди втручалося в процес трансформації еліти, як тільки він починав гальмувати. Сталін, приміром, особисто наказував збільшувати кількість робітників серед нової інтелігенції¹¹⁸. У Чехії натомість високопоставлені функціонери на зразок Готтвальда, Сланського чи Запотоцького відзначалися своєю інертністю. Вони могли би втрутитися з будь-якого приводу – наприклад, зобов'язати фабрики делегувати своїх кращих робітників до вищих навчальних закладів або визначити для середніх шкіл чи

університетів жорсткі квоти щодо прийому робітників. Подібні заходи дали свої результати в Польщі та Східній Німеччині¹¹⁹. Щедра фінансова підтримка та відповідні гуртожитки могли зменшити небажання робітників посилати своїх дітей до вузів¹²⁰. Проте чеські керівники ніколи навіть не намагалися визначити соціальне походження абітурієнтів, і навіть більше – інструкції щодо прийому студентів не надавали очевидних переваг дітям робітників і селян¹²¹. Навпаки, подібні інструкції у Східній Німеччині (1950 р.) вважали «походження» другим за значенням пунктом після «участі в суспільному житті» серед інших умов прийому; соціально-класова ієрархія відіграла важливу роль у процесі прийому студентів упродовж усіх 50-х рр.¹²² У Чехії заяви щодо прийому до університетів надсилалися до університетів безпосередньо зі шкіл. У Східній Німеччині такі заяви спочатку потрапляли до місцевих відділів кадрів СЄПН, які здійснювали ретельну політичну перевірку кандидатів й надсилали справи далі, до кадрових відділів районних осередків партії¹²³.

Найбільш вражаючим прикладом у довгому списку невдач чеських комуністів можна вважати робітничі курси. Саме вони могли стати ідеальним засобом для того, щоб подолати опір реформам у середній школі та швидко забезпечити університети значними контингентами вихідців із робітничого класу. Результативність такої політики демонстрували сусідні країни, й чеським функціонерам про це було відомо. У листопаді 1951 р. празькі функціонери від вищої освіти зауважили, що університети втрачають студентів із робітників і селян з тривожною швидкістю. Причини цього було неважко встановити: для цього вистачало поглянути на Східний Берлін чи Варшаву: «Підготовчі курси для робітничих кадрів надто короткі. У той час, як у Чехословаччині вони тривають лише один рік, в Польщі їх розраховано на два, а в Німеччині навіть на три роки. Робітничі кадри стикаються з великими труднощами, і 300 з них залишили Університет політики та економіки впродовж двох років»¹²⁴.

Труднощі загострювала не лише інертність керівництва, а й політика зрівнялівки заробітної платні, успадкована від нацистів. Упродовж 40-50-х рр. заробітна платня продовжувала зростати в усіх сферах економіки, крім освіти та культури¹²⁵. Простіше кажучи, тим, хто мав підпорядкувати себе правилам вищої освіти, не вистачало матеріальних стимулів. У середині 60-х рр. слюсар заробляв більше, ніж юрист, а токар більше, ніж лікар¹²⁶. Чехословаччина характеризувалася найнижчою в світі різницею в прибутках різних груп населення.

Для того щоб забезпечити лояльність чиновників, КПЧ започаткувала поза межами університетів низку прискорених курсів, названих центральними робітничими школами (*Ustřední dělnické školy*);

вони повинні були перетворити робітників від верстата на державних службовців менше ніж протягом року. Головним предметом на цих курсах був марксизм-ленінізм, оскільки, як було сказано в доповіді одного чиновника з міністерства закордонних справ від 1950 р., це «найбільш надійний фундамент для будь-якого роду занять»¹²⁷. Рівень кваліфікації міністерських працівників падав упродовж 50-х рр. по мірі того, як керівні посади заповнювалися робітничими кадрами.

Нехтування вищою освітою та університетською підготовкою нової еліти було настільки поширене, що це дозволяє запропонувати культурне пояснення невдачам політики КПЧ: партія не дбала про вищу освіту тому, що не цінувала інтелектуалізм як такий. Як уже зазначалося, партійні керівники сфери культури, як-от В. Копецький, ледве чи й приховували своє презирство до університетів. Анти-інтелектуалізм чеського керівництва був настільки відвертим, що приголомшував навіть советських візитерів. Письменник Г. Д. Гулія, лауреат Сталінської премії, зауважив «особливу підозру», з якою ставилися до інтелігенції функціонери КПЧ. Коротка зустріч у 1953 р. з членом політичного секретаріату К. Бацілеком залишила в Г. Д. Гулії «враження, що товариш Бацілек практично не вірить в існування такого явища, як чесний інтелектуал»¹²⁸. Економіст Петер Вайлс влучно охарактеризував Чехословаччину як «єдину з комуністичних країн, де правлять справжні пролетарі зі щирим переконанням, що комуністи мають відкрито сприяти робітникам фізичної праці»¹²⁹.

Чому ж «справжні пролетарі» в Чехії не змогли належним чином оцінити політичні прибутки від вищої освіти? Відповідь на це питання може бути лише гіпотетичною, проте наявні джерела, що характеризують становище та розвиток чеського робітничого класу, дозволяють відповісти на нього з високим ступенем вірогідності. Ключовим фактором у даному випадку видаються стосунки між робітниками та містом або, точніше кажучи, між промисловістю та містами в чеських землях. Специфіка чеської промисловості полягала в тому, що вона значною мірою розташовувалася за межами міста, притягуючи трудову силу з навколишніх сіл. Чеські селяни внаслідок цього могли підвищувати соціальний статус, не покидаючи свого традиційного середовища, яке перетворювалося, за словами Петера Гоймоса, на «індустріальне село»¹³⁰. Університети натомість залишалися міськими інституціями *par excellence*; за межами міста їхню цінність ще треба було доводити. Чеські селяни, на відміну від польських, не мали мотивації переїжджати до міста та пристосовуватися до його системи цінностей, оскільки вони заробляли добрі гроші. Для того, щоб досягти успіху в сільському середовищі, не було потреби закінчувати середню школу, не кажучи вже про університет. У той же

час поглиблене професійне навчання цінувалося високо через суто практичні потреби.

Чеське міське середовище також мало певні особливості, що зумовлювали слабку мотивацію робітників вступати до університетів. Чеські міські верстви сформувалися з вихідців із села та маленьких містечок ще два-три покоління тому. Внаслідок цього в матеріальній культурі різних соціальних верств міста не було істотних відмінностей; навпаки, заробітна платня заводських робітників постійно зростала, починаючи з часів Першої світової війни¹³¹. З цієї причини діти з робітничих родин не мали відчуття, що задля підвищення свого соціального статусу вони мусять вступати до університету. Подібна ситуація істотно відрізнялася від польської, де між містом і селом існувала справжня прірва в соціальному та культурному відношенні. Польські діти з села чи маленького містечка, вступаючи до університетів, були впевнені, що увіходять до кращого світу.

Відмова оплачувати роботу вищої, університетської кваліфікації, обернулася для КПЧ політичними збитками. По-перше, небагато робітників зголошувалося до навчання в університетах. По-друге, чимало посад, які вимагали університетської освіти, не заповнювалися належним чином. До 1962 р. в Чехословаччині налічувалося півтора мільйона таких посад, що відповідало 9 % працездатного населення¹³². Прискорені курси для робітників, навіть тих, що готували кадри для міністерства закордонних справ, виявилися недостатніми¹³³. Не випадково 1962 р. для чехословацької економіки став роком від'ємного приросту – вперше в комуністичній країні¹³⁴. Економічні труднощі породили реформаторський рух 60-х рр., причому його основною силою стала недооцінена інтелігенція. У 1968 р. це допомогло усунути сталіністське керівництво¹³⁵.

Особливості Східної Німеччини

Приклад Східної Німеччини свідчить натомість, що сталіністський режим навіть у високоіндустріалізованих суспільствах міг уникнути подібних труднощів, активно використовуючи університети в політичних цілях. НДР суперничала з Чехословаччиною як за рівнем економічного розвитку, так і щодо рівності розподілу доходів серед населення¹³⁶. Проте СЕПН цілеспрямовано формувала нову еліту з робітників і селян, поступово розширюючи її за рахунок підготовлених кадрів. Советські окупанти утримували загальну кількість студентів на низькому рівні. Тому східнонімецькі комуністи не потребували таких компромісів, на які йшли їхні чеські та польські

товариші за умов величезного напливу студентів у перші повоєнні роки¹³⁷.

Здійснюючи політику сприяння робітникам і селянам під час прийому до вузів упродовж багатьох років, СЄПН поступово трансформувала студентське середовище. Проте соціальне походження, як ми вже бачили, було не єдиною складовою партійної політики в зазначеній сфері: студент нового типу мусив бути також політично активним. Велика кількість охочих потрапити до числа студентів у перші повоєнні роки дала можливість комуністам здійснювати ретельну селекцію; як наслідок – уже в 1946 р. більше третини студентів були членами СЄПН¹³⁸. Проте мережа політичного впливу, в центрі якої перебувала партія, була зіткана таким чином, щоб охопити всіх студентів, незалежно від їхнього членства в партії. Будь-яка ознака нон-конформізму закривала доступ до школи чи університету, пізніше до гуртожитку, бібліотеки, їдальні, транспортних пільг, пристойної роботи. Мережа залежності була дуже щільною, оскільки громадяни Східної Німеччини цінували вищу освіту – освіта була однією з небагатьох стабільних цінностей, що лишилися в житті німців¹³⁹.

Найбільш ефективною у створенні залежності була політика СЄПН щодо призначення стипендій, з чіткою ієрархією груп, які належало підтримувати (таблиця 13-4). Усі студенти, що діставали фінансову підтримку, мали бути віддані «народній демократичній республіці та справі соціалізму», проте преференції надавалися «робітникам і їхнім дітям»¹⁴⁰. Польські та чеські керівники навіть не намагалися ефективно використовувати практику надання стипендій з політичною метою. Правила, що діяли в Польщі в 1950 р., надавали в цьому відношенні рівні права дітям «робітників і селян із дрібними та середніми наділами», а також дітям трудової інтелігенції, якщо вони потребували матеріальної допомоги з боку держави¹⁴¹. Так, у 1952 р. уряд Польщі розподіляв стипендії відповідно до основної спеціалізації¹⁴². Згідно з чеськими правилами, стипендії надавалися студентам в залежності від наявних доходів їхніх батьків, незалежно від соціального походження¹⁴³. У Східній Німеччині влада не тільки ретельніше ставилася до розподілу стипендій, а й виділяла для них більше коштів. Стипендії були набагато ефективнішими, ніж студентські позики, оскільки не потребували повернення¹⁴⁴.

Центральною віссю стратегії СЄПН у галузі вищої освіти стали робітничо-селянські факультети. Як уже зазначалося вище, саме вони мали створити новий тип студента – класово свідомого, політично зрілого, професійно компетентного. На відміну від комуністів у інших країнах, східнонімецькі функціонери вважали робітничо-селянські факультети не просто необхідністю, а й засобом для створення нової

групової свідомості, що мала відрізнятися від традиційного учнівського братства, що існувало в старій *Gymnasium*¹⁴⁵. На відміну від польських і чеських товаришів, східнонімецькі комуністи зберігали цю форму навчання навіть після того, як соціальну трансформацію середньої школи було завершено. Починаючи з 1946 р., робітничі курси постійно зростали за кількістю слухачів і за тривалістю. Незважаючи на побоювання університетів щодо їхнього лівацького характеру, в 1948 р. курси розміщувалися безпосередньо на університетській території. Незважаючи на побоювання советських чиновників, східнонімецькі комуністи, починаючи з 1948 р., продовжили курси до трьох років, оскільки вважали, що інакше студенти-робітники не встигнуть набути технічної вправності¹⁴⁶. Слухачі робітфаків мали такі ж права й обов'язки, що й студенти звичайної форми навчання. Чеські робітфаківці ніколи не мали такого привілею, а польські здобули його лише в 1951 р.¹⁴⁷ Кожний, хто складав випускні экзамени на робітничих курсах, «негайно та першочергово зараховувався на стаціонарну форму навчання»¹⁴⁸. Подібно до факультетів педагогіки та суспільних наук, робітничі курси були осередками партійного впливу на університети в цілому.

Упродовж 50-х рр. кількість студентів робітничих курсів невпинно зростала разом із конкурсом на них. У 1952 р. було подано 6 634 заяви на 4 800 місць¹⁴⁹. У наступному році їх виявилось ще більше (11 950 заяв на 6 926 місць), а контингент слухачів першого року складався на 73,6 % із робітників і на 13,3 % з селян (минулого року відповідні цифри становили 55,5 % і 13,5 %). Кращі показники були наслідком кращої координації між різними «масовими організаціями», передусім Вільної німецької молоді та Вільних німецьких профспілок¹⁵⁰. До липня 1954 р. в НДР налічувалося 13 робітничо-селянських факультетів, на яких навчалось 13 тис. слухачів. На той момент 12,5 тис. випускників робітфаків було прийнято до числа студентів.

У той час як польські комуністи скорочували підготовчі робітничі курси, східнонімецькі товариші підтверджували свою готовність розвивати їх і надалі. Робітфаківці становили істотну частину партійних функціонерів університетів, і багато з них потім ішли до аспірантури. Робітничо-селянські факультети залишалися центрами політичної агітації у вищій школі, постійно постачаючи активістів для «суботників» та «домашньої агітації». Їхні випускники частіше за інших студентів зголошувалися до роботи в будівельних загонах (*Brigaden*) під час канікул і піонерських таборах в ролі вожатих. Абсолютна більшість їх поводи́ла себе «зразково» під час заворушень 17 червня 1953 р. Усе, що треба було робити з робітничо-селянськими факультетами – це

вдосконалювати їх: підвищувати кваліфікацію викладачів і впроваджувати активні методи навчання¹⁵¹.

До початку 60-х рр. партія мала в своєму розпорядженні достатню кількість кадрів робітничо-селянського походження, щоб приступити до «знебуржуазнення» університетських еліт. Після впровадження в 1957 р. нових правил прийому на роботу асистентів професорів, кількість професорів робітничо-селянського походження почала зростати (з менше ніж 20 % до 39 % у 1971 р.) разом із кількістю членів партії (з більше ніж 30 % до 62 % в 1971 р.). З середини 60-х рр. більше половини нових професорів, що приймалися на роботу щороку, мали робітниче та селянське походження, а після 1970 р. більше 80 % з них належали до СЄПН¹⁵².

Робітфаки Східної Німеччини проіснували найдовше й набирали найбільшу кількість слухачів (див. таблицю 13-5). Послідовність у цій справі мала особливе значення, оскільки процент відсіву робітничо-селянських студентів, які не здобували належної підготовки, зазвичай був вищим від середнього. Польські комуністи на початку 50-х рр. не знали, що їм робити з цією проблемою, оскільки вони намагалися якнайшвидше випустити якнайбільше студентів із числа робітників і селян. Як і чеські комуністи, вони самі себе заганяли в глухий кут. Їхні труднощі, своєю чергою, породжували у студентів відчуття безкарності. Так, на зустрічі представників Познанського університету з віце-міністром освіти Крассовською в січні 1952 р. ректор університету Айдукевич говорив про випадки «некоректної поведінки» студентів, які відчували, що власті «не мають іншого вибору, ніж випустити нас, інакше вони не виконають плану»¹⁵³. Чиновники з Варшави були особливо заклопотані тим, щоб не відштовхнути від себе студентів, тому постійно втручалися в дії місцевої влади, скасовуючи прийняті нею рішення щодо виключення зі студентського середовища «ворогів». З їхнього погляду, ворогів було надто багато, щоб застосовувати подібні заходи. Насправді ж їхнім ворогом було все польське суспільство¹⁵⁴.

Східнонімецькі робітфаки перевершили навіть советський аналог, «робфак», який активно використовувався владою лише в перші післяреволюційні роки та впродовж так званого «Великого ривка» 1928-1932 рр. Упродовж 30-х рр. їхня кількість різко зменшилася, аж поки вони не були скасовані остаточно¹⁵⁵. Можливо, саме відчуття того, що східні німці перевершили советську модель, змусило советську військову адміністрацію виступити проти подальшого розширення робітфаків у 1949 р.

Теоретично і КПЧ, і ПОРП виношували такий самий ідеал студента, як і СЄПН. На практиці ж вони робили набагато менше, щоби втілити його. У Чехії та Польщі студентське середовище було

політизованим, але не зміненим у соціокультурному сенсі. У Польщі натомість партія вдалася до більш поміркованої, довготривалої стратегії змін, зосередившись спочатку на прийомі робітничо-селянських студентів і лише згодом перейшовши до формування лояльних кадрів із університетською освітою. На початку 50-х рр. зміни в соціальній структурі студентства видавалися незаперечними. Проте від цієї стратегії відмовилися на півдорозі впродовж наступного десятиріччя, оскільки партійне керівництво вважало, що пільги для соціально упосліджених розмивали якість академічного середовища. Після 1954 р. ці пільги були скасовані, а прийом на робітничі факультети припинився. Польські комуністи сподівалися, що університети нарешті зможуть випускати компетентних фахівців, як це було перед реформою.

Найбільш красномовним свідченням неспроможності КПЧ та ПОРП застосувати, подібно до СЄПН, холистичний підхід до проблеми формування нової еліти можна вважати політику набору викладацького складу – те, що німці називали *Nachwuchspolitik*. Ні в Чехії, ні в Польщі партійні інстанції не вели навіть списків, які засвідчували б соціальне походження нових співробітників¹⁵⁶.

Пояснення відносного успіху СЄПН у формуванні нового складу студентів і нової еліти можна звести до кількох причин. Деякі з них мають контекстуальний характер; принаймні дві з числа останніх були названі у зв'язку з успішним для СЄПН розривом із старою університетською елітою, а саме: присутністю советської військової адміністрації та відкритим кордоном на Захід. Не називався у зв'язку з цим ще один фактор – розподіл Німеччини, наслідком якого стало перетворення НДР на державу робітників і селян. Проте це пояснення не вичерпує всієї проблеми: кожен може переконатися в тому, що СЄПН приділяла особливу увагу вищій освіті та використанню її з політичною метою. Схоже, що ця увага відображала специфічну політичну культуру партії.

Роль СРСР у трансформації вищої освіти Східної Німеччини краще проявляється в порівнянні з Польщею. У першому випадку ніхто навіть не чув про те, що університети, не кажучи вже про міста, могли просто відмовитися від співпраці в організації робітничих курсів¹⁵⁷. Цього не дозволила б советська військова адміністрація. Вона оперативно реагувала на скарги щодо неповаги до робітників, робітничих курсів і, перш за все, до «партії робітників». Советська адміністрація неодноразово допомагала справі організації робітничих курсів грошима та обладнанням. Крім того, советські плани денацифікації та демократизації уможливили різку політизацію практики прийому студентів і забезпечили СЄПН всім необхідним для того, щоб досягти відчутного зростання кількості робітників і селян

серед студентів упродовж кількох семестрів. Частково подібна політика мала під собою ідеологічне підґрунтя: «демократична» Німеччина навряд чи могла б розв'язати нову війну проти ССРСР.

Відкритий західний кордон означав, що СЄПН не мала тієї проблеми, якою були заклопотані чеські комуністи, ламаючи опір середнього класу, що не бажав втрачати свій статус у суспільстві. Приміром, сотні студентів із Східної Німеччини, які зазнали дискримінації з соціально-економічних чи політичних причин, перейшли до Вільного університету Західного Берліну – деякі регулярно їздили туди зі східних земель¹⁵⁸. У непрямий спосіб подібний «клапан соціальної безпеки» (за словами Джеймса Тента) сприяв зменшенню опору реформам у вищій освіті в цілому, оскільки давав можливість виїхати найбільш незадоволеним ними¹⁵⁹. Натомість до університетів Східної Німеччини вступали в зростаючій кількості студенти з такого соціального середовища, де знали дуже мало про вищу освіту взагалі, тому вони більшою мірою були готові сприйняти та засвоїти комуністичну модель університету, запропоновану СЄПН.

Відкритий кордон сприяв також поляризації капіталізму та соціалізму в Німеччині. Можна припустити, що східнонімецькі комуністи, подібно до польських, також були готові піти на компроміси в процесі прийому студентів, проте в такому разі це могло би зашкодити їхнім претензіям на кращу «німецьку» відповідь на виклики освіти. Було би помилкою говорити, що СЄПН не мала вибору своєї «національної» стратегії; її «національна» стратегія полягала в реалізації ідеї соціалістичної Німеччини. Справді, з точки зору східних німців, лише соціалізм давав можливість примирення з історичною спадщиною. Один із найбільших східнонімецьких фахівців у справах вищої освіти в середині 60-х рр. заявив: «В університетській системі НДР немає кризи. Ми маємо певні університетські проблеми, але не кризи. Глибока криза університетів, залишена в спадок від імперіалізму та фашизму, раз і назавжди подолана в Німецькій Демократичній Республіці завдяки кардинальним змінам після 1945 р. і, перш за все, процесу будівництва соціалізму. Це не зарозумілість, а лише розуміння законів історії, коли ми заявляємо, що соціалістична реконструкція університету вирішила завдання національного масштабу». Головними компонентами цієї реконструкції стало усунення “*Ungeist*” [духу – пер.] фашизму, мілітаризму та антигуманізму», а також «широкий доступ» робітникам і селянам до університетської освіти «вперше в німецькій історії»¹⁶⁰.

**Ungeist* (нім.) – букв. «не-дух», тобто «поганий дух», демон, бездуховність тощо. (Пер.)

Проте задовго до того, як всі ці контекстуальні фактори почали проявляти себе в політичній сфері, партійний апарат у Східній Німеччині вже демонстрував таку увагу до робітничих курсів, яка не мала аналогів деінде. Наскільки зневага до вищої освіти поширювалася серед чеських комуністів, настільки ж поширеною була увага до неї в Східній Німеччині. Як уже зазначалося вище, місцеві профспілкові та партійні організації почали займатися робітничою освітою в 1945 р., не чекаючи директив від центру. Проте центр також активно займався проблемами освіти. Вальтер Ульбріхт із самого початку особисто вникав у справи освіти, на відміну від своїх колег у Польщі та Чехії. У нас немає жодних свідчень того, що Клемент Готтвальд, Рудольф Сланський, Владислав Гомулка чи Болеслав Берут колись займалися робітничими курсами¹⁶¹. Натомість Вальтер Ульбріхт постійно цікавився тим, як відбувається формування нової еліти незалежно від того, чи йшлося про навчання марксизму-ленінізму, спеціальну юридичну підготовку, стипендії, спортивні правила, навчання жінок чи, звичайно ж, про робітничо-селянські факультети. У 1950 р. він особисто наказав утричі збільшити прийом студентів із робітників і селян¹⁶². Це вимагало додаткового фінансування в сумі 2 млн. марок у той час, коли на всі шість університетів Східної Німеччини було виділено менше 15 млн. марок¹⁶³. Щоб забезпечити виконання цього розпорядження, було сформовано спеціальну групу з числа посадовців високого рангу, яка мала відвідати всі провінційні «столиці»¹⁶⁴.

Антон Аккерманн, високопоставлений партійний функціонер у справах культури перших повоєнних років, таким же чином виявляв безпрецедентний інтерес до справи вищої освіти. Він особисто займався важливими організаційними справами, включаючи, приміром, партійних керівників районного рівня до приймальних комісій¹⁶⁵. У 1949 р. у передовій статті, надрукованій у головній партійній газеті “*Neues Deutschland*”, він висловив гостру критику на адресу підприємств, які не знайшли можливості звільнити своїх кращих робітників для навчання в вузах. Він заохочував шукати робітничо-селянських кандидатів на студентів серед десятків тисяч випускників партійних шкіл усіх рівнів: «Ці люди мають стати головним резервуаром... для студентів університетів». Чимало бюрократів нижчого рівня в усіх країнах Східної Європи вважали, що надійних товаришів не варто марнувати на університетську освіту. Проте Аккерманн, на відміну від своїх польських і чеських колег, «зобов'язав» керівників відділів партійного навчання в усіх землях переглянути всі особові справи й підібрати «значну кількість кандидатів на навчання в університетах та інших вищих навчальних закладах». Проте кампанія з набору не обмежувалася лише партійним апаратом. Аккерманн вимагав

від своїх заступників «апелювати до класової свідомості робітників. Для них повинно бути зрозумілим, що вони мусять скласти тимчасові жертви в ім'я просування дітей робітників і селян в ряди нової інтелігенції»¹⁶⁶.

Щоб пояснити особливості ставлення до вищої освіти в партійному середовищі та суспільстві Східної Німеччини, необхідно буде знову замислитися над співставленням міста та індустріалізації. Німецький пролетаріат і керівництво пімецького робітничого руху більшою мірою, ніж їхні чеські товариші, належали до міського середовища¹⁶⁷. Процес їхньої соціалізації включав у себе засвоєння цінностей середньої та вищої освіти; щоб досягти вершин в урбанізованому середовищі, необхідно було пройти через такі традиційні інституції, як *Gymnasium* та університети. Глибока нерівність у доступі до освіти, яка існувала в Німеччині до 1945 р., також може допомогти пояснити масовий приплив східнонімецьких робітників до освіти в перші повоєнні роки. Проте необхідно зазначити, що цей раптовий процес відбувався в контексті трансформації: відтепер навіть у теорії не було навчання заради *Bildung*; тепер здійснювалося навчання заради влади.

Так само, як у цьому процесі мали місце особливості польські (ставлення до професури) та чеські (ставлення до студентів), можна говорити в цьому зв'язку й про східнонімецькі особливості. Вони полягали в тому, що партійне керівництво, не вагаючись, пішло шляхом вироблення єдиної політики щодо студентів і професорів, включивши її згодом у широкий спектр заходів, який охоплював не лише матеріальні та моральні заохочення (стипендії, обіцянки професійної кар'єри), але також і партійні та молодіжні організації, курси марксизму-ленінізму тощо. Найважливішим було те, що вища освіта безпосередньо пов'язувалася з усіма іншими ланками освіти. Для просування в середині цієї системи вимагалася політична лояльність – чи то у формі членства в піонерській організації, чи участі в атеїстичній конфірмації, чи роботи в «масових організаціях» тощо.

Вища освіта залишалася бажаною в Східній Німеччині, особливо після зведення берлінського муру, що давало можливість режиму встановлювати щоразу більшу політичну ціну за навчання у вузах. Від майбутнього студента вимагалось, щоб він утримувався від контактів із Заходом, а від чоловіків – іще й добровільна понадстрокова служба в армії¹⁶⁸. Набір до армії фактично розпочинався ще в початковій школі. Цей механізм постійно вдосконалювався: наприкінці існування НДР всі кандидати на навчання на медичних відділеннях, окрім найбільш обдарованих, мали «добровільно» відслужити три роки військової

служби – майже вдвічі довше, ніж зазвичай¹⁶⁹. ЄСПН формувала еліту з «нового класу», який сама і створювала.

Статистика щодо студентів із робітників і селян як така не має значення. Звіти советської амбасад у Варшаві про польських студентів від 1958 р. пояснюють їхні постійні «висловлювання проти соціалізму» «незадовільним соціальним складом студентства...», навіть у 1956 р. студенти робітничого та селянського походження складають у ньому не більше 60 %¹⁷⁰. Аналогічний звіт советської амбасад з Берліна того ж самого року, в якому перераховуються досягнення ЄСПН у здійсненні політики щодо інтелігенції, містить у собі згадку про «широку систему підготовки нових кадрів інтелігенції, особливо з числа робітників і селян. Близько 60 % студентів у вищих навчальних закладах НДР походить із робітників і трудового селянства»¹⁷¹. Як бачимо, в одному випадку 60 % – це недолік, у другому – досягнення. Різниця полягала в якості студентів, що навчалися в університетах.

Польські студенти із робітників і селян потрапляли до ідеологічно нереформованого університетського середовища. Учені, що працювали в сферах гуманітарних і соціальних наук, на зразок Станіслава Пігоня, Адама Ветуляні чи Генрика Верещицького, являли собою зовсім інший світ, ніж той, що створювався партією. Це були люди з притаманними їм гордовитою поведінкою, широкою ерудицією, старосвітськими манерами та невинною ексцентричністю. Кожен із них був досконалим ритором, який міг вільно читати лекції вишуканою мовою, що починала швидко зникати з публічного життя й різко контрастувала з монотонним жаргоном вихованих у Москві науковців. Їхнє ставлення до студентів відзначалося рисами високого благородства – вимогливістю й одночасно ширістю та готовністю до самопожертви. Пігонь – сам селянського походження – мав усі відзнаки й нагороди, якими Австрія та Польща могли осипати солдата і вченого, проте носив він лише одну з них: золотий значок, яким у травні 1947 р. його урочисто нагородила незалежна студентська організація «Братерська допомога» (*Bratnia Pomoc*)¹⁷².

Його величезне за обсягом листування наповнене листами від випускників, які продовжували відчувати на собі його вплив. Один із них, який сам став викладачем, писав у 1953 р.: «Лише у рідкісних, виняткових випадках Ваша поведінка і робота не справляли враження на студентів»¹⁷³.

Саме такі професори, а не напівосвічені представники партії в академічному середовищі були зразком, на який рівнялися. У перші повоєнні роки на адресу представників суспільних наук від ПОРП постійно лунали закиди щодо їхньої кваліфікації або звинувачення в плагіаті. Найбільш скандальним став випадок із істориком-комуністом

із довоєнним стажем Леоном Гросфельдом, який обіймав посади проректора Інституту соціальних наук і заступника директора Інституту історії Польської Академії наук аж до 1956 р., коли в його роботі були виявлені великі фрагменти з праці Ринга «З історії капіталізму в Польщі», опублікованої в 1948 р. (J. Ryng, *Z dziejów kapitalizmu w Polsce*) без відповідних посилань¹⁷⁴. Головний представник комуністичної партії в Люблінському університеті Вітольд Рейсс був усунений звідти після того, як місцева професура виявила в його роботі плагіат із книги К. Таубеншляґа. Один із керівників партійної організації в Познанському університеті, історик Владислав Роголя, мав завершити свій докторат у 1951 р., проте захист ним докторської дисертації було відкладено на невизначений термін, оскільки в керівництві факультету виникли підозри, що його магістерська робота – фальшивка¹⁷⁵. Знову й знову партійні кандидати на професорство демонстрували свою академічну неспроможність. Юзеф Серадзький та Целіна Бобінська були нав'язані Ягеллонському університету, незважаючи на сумніви, які висловлювала з цього приводу університетська рада. С. Роговський, головний репрезентант партії в галузі полоністики Торунського університету, не міг завершити свій докторат до 1961 р. і ніколи не замірявся на габілітацію. Подібним же чином Єжи Зіомек, провідна партійна фігура серед полоністів Вроцлавського університету до моменту переїзду до Познані, не мав докторату. Брак кадрів приводив до того, що важко було знайти компетентних осіб навіть на відповідальні посади. Голова університетського комітету Союзу польської молоді [ZMP] у Вроцлаві був звільнений з посади в 1952 р. після того, як на відкритих партійних зборах заявив наступне: «Ми виграємо вибори, оскільки не було ще випадку в історії, щоб політична сила, яка перебуває при владі, зазнала поразки на виборах»¹⁷⁶.

Вихідці з робітників і селян у Східній Німеччині потрапляли натомість у великій кількості до вже трансформованого університетського середовища й знаходили тут для себе можливості, яких не мали раніше. Робітфаки стали центральним компонентом нової ідентичності мешканців НДР, а їхня міфологізація почалася доволі рано. Бертольд Брехт занотував свої враження від першої зустрічі з робітничими студентами в 1949 р.: «Я мав дискусію про театр у колегіумі Ганса Майєра зі студентами робітничого походження. Навіть зовнішній вигляд університету змінився. Не тільки тому, що новому соціальному класу тепер дозволено вхід до університету; старий клас натомість практично виключений з нього, так що нові студенти знаходять тут лише подібних до себе і не можуть бути принижені старосвітським зразком студента [*Kommilitonen*]]»¹⁷⁷. З усуненням

більшості представників старої еліти деякі студенти, особливо з числа гуманітаріїв та представників суспільних наук, знаходили собі інші зразки для наслідування. Письменниця Кріста Вольф, що навчалася в Ляйпцігу в 50-х рр., пізніше згадувала, яку роль відігравали в їхньому середовищі комуністи та антифашисти: «Для нас не могло бути більш привабливих людей на той час. Звичайно ж, вони почали відігравати роль зразків для наслідування; у системі взаємин викладачів і студентів вони були абсолютно, в усіх відношеннях зразками, в той час як ми мали в кожному разі слухати та вчитися»¹⁷⁸.

Брехт присвятив робітникам поему, а партійний письменник Германн Кант – роман¹⁷⁹. Але навіть письменник, який вийшов із СЄПН, залишив свідчення щодо впливу робітничо-селянського досвіду в контексті організованого антифашизму. Гергард Цверенц пізніше так описав своє перше враження від лекцій філософа Ернста Блоха:

«Після перших лекцій ми стояли в коридорі та струшувалися, немов мокрі собаки. Що ми повинні були думати про ці дивні та нові для нас речі? Ці речі були новиною для нас, саксонських пролетарів, дітей пролетарів. Ми не мали поняття, що те, з чим ми зустрілися, було двох-трьохтисячорічною філософською традицією. Західна традиція мислення не числила нас серед своїх синів. Звичайно, ми народилися на території Заходу, проте це ще не було гарантією отримання його матеріального та інтелектуального багатства. Ми залишалися беззахисними в цьому світі й з усієї його культури ми могли сприйняти не більше того, що було потрібно, аби засудити війну»¹⁸⁰.

Це й було головним: узяти невинних, розумних молодих людей, по можливості зі щирим почуттям каяття за фашизм і потім шліфувати їх у контрольованому середовищі. Питання про те, чи такий архілояльний вчений, як Ернст Блох, представляв альтернативні щодо СЄПН цінності, залишається спірним. В усякому разі, небагато робітничо-селянських студентів коли-небудь зустрічали більш усамітнену особу, ніж він; більшість із них поповнювали ряди нової інтелігенції через технічні факультети¹⁸¹. Те, чи засвоїли вони повністю вчення марксизму-ленінізму, видавалося другорядним моментом, адже їхній життєвий досвід якраз і став наочною демонстрацією найфундаментальнішої ідейної засади СЄПН: це була держава робітників і селян для робітників і селян – перша подібна держава в німецькій історії¹⁸². Ні їхні батьки, ні їхні двоюрідні брати, що жили під гнітом капіталізму, ніколи й не мріяли дістати університетські дипломи. У Польщі та Чехії особиста історія та політичний канон ніколи не поєднувалися в такий спосіб, і ніде більше ідеї соціалізму не вкоріняються так міцно, як у цьому другому поколінні східнонімецької інтелігенції.

Таблиця 13-1.

Студенти робітничого та селянського походження в чеських, східнонімецьких і польських університетах (у %)

Роки	Чеські землі (серед усіх студентів)	Східна Німеччина (серед усіх студентів)	Польща	
			Серед першокурсників	Серед випускників
1945-1946		10,1		
1946-1947	18,4			
1947-1948	18,0	16,8	41,7	
1949-1950		34,0	45,6	
1950-1951	36,8	38,6	62,2	
1951-1952		41,0	59,9	
1952-1953		45,4	59,4	
1953-1954	37,3		57,8	58,9
1955-1956	37,0	54,8	53,9	56,9
1956-1957	38,4	56,6	48,5	56,4
1958-1959	41,5	57,7	44,7	54,2
1960-1961	37,8	56,0	44,5	53,4

Джерела: Stallmann, *Hochschulzugang*, 305-7; *Statistická ročenka Republiky Československé 1957*, 238; *Statistická ročenka Československé Socialistické Republiky 1960, 1962*, 426, 419; SÚA, ÚPV 1 110, Č. 211894/48; ÚPV 2 481; AUV KSC, f. 100/1, a.j. 1 155, 1 117; *Statystyka Szkolnictwa* (серпень 1966): 40; AAN, MO 2 869, k. 47-50; MSW 17, k. 91-92.

Таблиця 13-2.

Загальна кількість студентів (чол.)

Рік	Загальна кількість	Кількість на кожні 10 000 населення
<i>Східна Німеччина</i>		
1949	28 500	15,1
1956	85 725	48,9
1966	106 422	62,3
<i>Польща</i>		
1949-50	115 532	46,9
1954-55	143 305	53,1
1957-58	129 045	45,2
<i>Чеські землі</i>		
1949	39 871	44,8
1956	64 016	67,5

Джерела: Usko, *Hochschulen*, 32; *Rocznik statystyczny 1958*, 403; *Statistická ročenka Republiky Československé 1957*.

Таблиця 13-3.

Кількість жінок у вищих навчальних закладах (у %).

Роки	Чеські землі	Польща	Східна Німеччина
1945-46	18,4		41,5
1947-48	22,2		36,7
1950	23,1	34,5	36,7
1952	23,8	32,1	24,0
1954	25,1	31,8	28,0

Джерела: *Statistická ročenka Republiky Československé 1957*, 232; *Rocznik statystyczny 1958*, 402; Stallmann, *Hochschulzugang*, 305, 307.

Таблиця 13-4.

Відсоток студентів, які одержували державні стипендії

Роки	Чеські землі	Чехословаччина	Польща	НДР
1951-52	49,4			88,0
1952-53	48,7			92,0
1954		46,2		95,2
1955		56,3	71,0	88,4
1956		55,2	65,5	90,7
1957		41,8	60,5	87,8
1958		32,3	55,1	94,0
1959		23,0	51,2	90,6
1960		22,1	53,3	89,2
1961		21,4		88,8
1965		30,3	47,5	84,1
1968		38,7	41,9	90,0
1969		44,8	45,1	

Джерела: *Historická statistická ročenka ČSSR*, 595, 597; SÚA, AUV KSC, f.19/7, a.j. 280, 1.95; *Rocznik statystyczny 1970*, 423, 439; *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1960-61*, 133; *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1970*, 386.

Таблиця 13-5

Робітничо-селянські факультети

Країна	Роки роботи	Частка випусників робітничо-селянських факультетів серед вступників університетів, %**	Тривалість курсу (років)
НДР	1946–1966	20	3
Чеські землі	1949–1954	10–13	1
Польща	1945–1956	8–9	2

Джерела: *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1960-61*, 132–33; SUA, UPV 2481 12/3.81.43/54; AAN, MSW 17, k. 91-92; KC PZPR 237/XVI/120, k. 43; 121, k. 103-5.

** Дані по НДР – це середній показник за 1952-1956 рр., а дані по чеських землях та Польщі – за пікові періоди початку 50-х.

¹ Fitzpatrick, *Education*, 118; Somr, *Dějiny*, 305.

² Виступ на засіданні Центрального Комітету 17 листопада 1948 р. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 359, l. 4.

³ Pelikán, *Ein Frühling*, 76. Пелікан проживав у Римі з 1970 р. до своєї смерті в 1999 р.; у 1979 р. він був обраний представником від італійської Соціалістичної партії в Європейському парламенті. Пелікан також вважає, що ця демократизація була в основному успішною. Честмір Цісарж, який посідав провідні позиції серед партійної культурної та освітньої номенклатури того часу, також був упевнений, що політика підтримки дій щодо робітників виявилася в цілому успішною. Інтерв'ю з Цісаржем.

⁴ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 308, l. 28–30.

⁵ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 2.

⁶ SÚA, AÚV KSČ, f. 100/1, a.j. 1155, l. 17.

⁷ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 308, l. 28–30. Функціонери Центрального «комітету дій» визнавали, що під час чисток трапилися випадки «бюрократичних допитів і поліційної тактики», які вони не могли контролювати. Самі вони, як вважалося, мали на меті забезпечити лише «позитивний, дружній, переконливий характер перевірок». SÚA, AÚV KSČ, f. 100/1, a.j. 1155, l. 17. Скарги щодо виключення членів КПЧ див.: SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 308, l. 28–30.

⁸ SÚA, AÚV KSČ, f. 02/4, a.j. 133, b. 19, l. 1–8.

⁹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 288, l. 21–22.

¹⁰ SÚA, AÚV KSČ, f. 100/1, a.j. 1155, l. 15.

¹¹ Циркуляр № 16, Ministerstvo sociální péče, 1 Febuary 1949. SÚA, ÚPV, č.k. 1259, i.č. 1477.

¹² Pelikán, *Ein Frühling*, 77.

¹³ Див. розгорнуті звіти: SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 2–7; a.j. 288, l. 21–22; a.j. 308, l. 28–30; f. 100/1, a.j. 1155, l. 12; 16–19; f. 02/4, a.j. 174/27, l. 3–6.

¹⁴ Інтерв'ю з Малим. Понад 10 000 студентів – майже втричі більше за тих, хто виявив зацікавленість у навчанні в Німеччині у 1942 р. – були виключені до березня 1949 р. SÚA, AÚV KSČ, f. 02/4, a.j. 113/19, l. 1–8.

¹⁵ SÚA, AÚV KSČ, f. 02/4, a.j. 174/27, l. 3–6.

¹⁶ Див. звіт щодо кампанії, проведеної газетою КПЧ у Їлаві [*Jihlava*] у липні 1951 р. проти «ворогів», що навчалися у Празькій вищій школі економіки. Для кожного старшокурсника були призначені «бесіди» щодо його «життя, роботи та політичних поглядів». Двадцять п'яти студентам не було дозволено продовжувати навчання. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 299, l. 57.

¹⁷ Див. розділ 8, прим. 20–22.

¹⁸ Václav Pavlíček, «Číslo která nutí k zamyšlení», *Tvorba* 15 (1957): 3. У 1953-1954 навчальному році 26,6 % усіх студентів Карлового університету та 36,8 % студентів-правників цього закладу були робітниками чи селянами за походженням. «Statistika škol a zařízení spravovaných ministrem škol za školní rok 1953-1954», SÚA, ÚPV, i.č. 2481. Міністр освіти Франтішек Кагуда подібним чином вказував на невелику кількість студентів робітничого походження, говорячи про студентські демонстрації. *Neue Zürcher Zeitung*, 7 липня 1956.

¹⁹ McClelland, «Proletarianizing», 142. Щодо постійної важливості питання про соціальне походження в доступі до вищої освіти в Східно-Центральній Європі та поза нею, див.: Shavit and Blossfeld, *Persistent Inequality*.

²⁰ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 358, l. 17–18. Щодо розподілу студентів за віковими групами, див. вступ, прим. 18.

²¹ «Zákon ze dne 21. dubna 1948 o základní úpravě jednotného školství (školský zákon),» *Sbirka zákonů*, č. 95/1948, 831–33.

²² SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 358, l. 11–15.

²³ Решта поділялася між дрібними підприємцями (9,7 %), пенсіонерами (5,7 %) та крупними фермерами (3,9 %). SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 37.

²⁴ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 359, l. 109–11.

²⁵ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 39.

²⁶ У 1949 р. з 33 869 вступників у Польщі були прийняті 22 438 чол. AAN, KC PZPR 237/XVI/134, k. 35–36. З 23 588 вступників 1951-1952 року було відмовлено 9 126 особам. AAN, MSW 1 191, k. 17, 80, 91–92. У Східній Німеччині план було важко виконати в 1951 р., але «після того завжди було значно більше претендентів на навчання в університетах, ніж призначених для цього місць». У регіоні Галле у 1951 р., наприклад, було відмовлено більше, ніж половині абітурієнтів. Stallmann, *Hochschulzugang*, 330–31. Того року по всій НДР на менш, ніж 4 000 місць на технічних спеціальностях претендувало понад 8 000 молодих людей. BAAR, E1/17 049, Bl. 84. У 1955-56 навчальному році на 17 000 місць претендувало 27 000 аплікантив. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/477, Bl. 17. У 1956 р. Технічний університет у Дрездені прийняв 1 000 з 3 000 аплікантив. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/477, Bl. 80.

²⁷ У 1951-1952 навчальному році 36 % учнів першого року в гімназіях (*gimnazjum*) Польщі були з робітничого класу, а 31,4 % – з селян. Peçherski, «Das Schulwesen», 293. У східнонімецьких школах (*Oberschulen*) до 1954 р. частка дітей робітників зросла до 49,0 %. Stallmann, *Hochschulzugang*, 150.

²⁸ Додаткові місця у вищих школах повинні були заповнити більше 1 700 випускників спеціальних підготовчих шкіл для робітників та селян, так звані ADK (*absolventy dělnických kursů*, або випускники робітничих курсів).

- ²⁹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 278, l. 287. У 1950 р. лише трохи більше 1 300 випускників ADK могли вступити до вищих шкіл. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 2.
- ³⁰ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 316, l. 22.
- ³¹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 300, l. 11-12.
- ³² SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 300, l. 85-86.
- ³³ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 359, l. 121.
- ³⁴ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 302, l. 20.
- ³⁵ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 279, l. 170.
- ³⁶ Див. розділ 11, прим. 91.
- ³⁷ Це було краще порівняно з більше, ніж 38,6 % минулого року. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 279, l. 170.
- ³⁸ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 302, l. 118.
- ³⁹ Дані за жовтень 1948 р. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 358, l. 11-15.
- ⁴⁰ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 359, l. 123. У грудні 1952 р. представник планового комітету пояснював зменшення кількості випускників середніх шкіл тим, що у 1945 р. сталося повернення до системи п'ятирічних початкових шкіл у чеських землях замість чотирирічних, утворених за наказом нацистських окупантів. Це означало зменшення на 46 % числа студентів, котрі розпочинали навчання в тодішній восьмирічній середній школі (*gymnázium*). "Informace pro soudruhu Ministra," 6 грудня 1952 р., SÚA, SÚP, č.k. 435. Проте інше свідчення дає підстави для висновку, що це зменшення можна було передбачити з того самого моменту, коли комуністи захопили владу в 1948 р., але планувальники схилилися до підтримки іншої системи середньої освіти, виходячи з найбільш актуальних потреб. У 1948-1953 рр. кількість студентів у професійних середніх школах зросла з 92 610 до 115 088 чол., а в технічних середніх школах з 28 440 до 49 457. Кількість учнів гімназій (*gymnázia*) зменшилася з 70 440 до 40 289. Dąbrowska-Zembrzuska, *Szkolnictwo*, 73-74.
- ⁴¹ Основною ідеєю було наблизитися до системи радянської освіти, яка впродовж десяти років готувала учнів до п'ятирічного університету. У промові перед Чехословацькими Національними зборами 24 квітня 1953 р. міністр освіти Сикора публічно послався на рішення XIX з'їзду КПСС про створення загальної десятирічної школи впродовж наступної п'ятирічки. Dąbrowska-Zembrzuska, *Szkolnictwo*, 85-87. Візитери з Советського Союзу наполягали на скороченні довузівської підготовки, щоб уможливити подовження терміну навчання в університеті до п'яти років. Вони застерігали, що інакше випускники чеських університетів можуть відставати від випускників радянських університетів за рівнем їхніх знань. Міністр Неєдлий та більшість фахівців із освіти схилилися лише до скорочення терміну навчання в гімназії (*gymnázium*) на рік. Політичний Секретаріат Центрального Комітету обрав більш радикальне розв'язання проблеми. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 283, l. 38-57. Однак через неспроможність випускників одинадцятирічної школи добре навчатися в університеті реформа 1960 р. впровадила дев'ятирічну базову школу, за якою слідувала трирічна старша школа для тих, хто мав намір вступати до університету. Dąbrowska-Zembrzuska, *Szkolnictwo*, 96-106.
- ⁴² "Zákon ze dne 24. dubna 1953 o školské soustavě a vzdělávání učitelů (školský zákon)," 23 квітня 1953 р., *Sbirka zákonů*, č. 31/1953, 193-95. Urban, *Die Organisation*, 211.
- ⁴³ Лист Державної комісії планування до міністра освіти Ернеста Сикори, 15 липня 1953 р. SÚA, SÚP, č.k. 435. Щоб виконати план щодо першокурсників у 1954-55 році, планувальники передбачали тримати молодь у середній школі.
- ⁴⁴ Лист Штолля до Широкого, 18 лютого 1954 р. SÚA, ÚPV, i.č. 2474, sig. 12/3.83.3.

- ⁴⁵ Див., наприклад, розширені звіти в: SÚA, SÚP, č.k. 435, автори яких не змогли спланувати кількість студентів-робітників, що будуть прийняті на перші курси університетів.
- ⁴⁶ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 349, l. 63.
- ⁴⁷ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 265, l. 55; f. 02/4, a.j. 176, l. 10.
- ⁴⁸ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 349, l. 47-48.
- ⁴⁹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 347, l. 180.
- ⁵⁰ В іншому випадку певна кількість дітей із середнього класу дістала рекомендації для вступу до школи, але місцева комісія скасувала їхнє зарахування до навчання. Це залишило в місті лише одну соціальну групу учнів школи замість запланованих двох. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 347, l. 180. Взагалі, говорилося в звіті, викладачі навіть не знали про соціальне походження своїх учнів.
- ⁵¹ Гімназія (*gymnázia*) все ще мала найменше представництво робітників у старших класах середньої школи будь-якого типу (44,5 %). SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 347, l. 223. Щодо подібних звітів про небажання робітників відсилати дітей до вищої школи, див.: SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 349, l. 54-55 (Hradec Králové); та SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 252/2, l. 99-100 (Ostrava).
- ⁵² SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 347, l. 234
- ⁵³ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 349, l. 8.
- ⁵⁴ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 349, l. 16-17. Щодо подібних звітів з Праги див.: SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 349, l. 26.
- ⁵⁵ Колега з Гумпольце [*Humpolce*] подібним чином оцінив дітей буржуазії як нездатних до фізичної праці. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 349, l. 8-9.
- ⁵⁶ SÚA, AÚV KSČ, f. 02/5, a.j. 79, b. 4, l. 2.
- ⁵⁷ Стипендії могли бути особливо потрібними для тих сімей, котрі забирали своїх дітей через віддаленість від місця навчання. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 347, l. 72-73.
- ⁵⁸ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 347, l. 72-73.
- ⁵⁹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 359, l. 4.
- ⁶⁰ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 2-7.
- ⁶¹ AUK, SVS B166.
- ⁶² SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 8.
- ⁶³ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 17.
- ⁶⁴ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 10. Проблема того, що студенти можуть бажати покращити своє матеріальне становище, переслідувала комуністів усього регіону. Див., напр., скарги комітету ПОПІ Вищої інженерної школи в Познані на те, що студенти все ще обтяжені «дрібними буржуазними пережитками» й навчаються лише для того, щоб «заробляти хороші гроші». AAN, KC PZPR 237/XVI/95, k. 61.
- ⁶⁵ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 77-78.
- ⁶⁶ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 31.
- ⁶⁷ Див. рекомендацію від 1951 р. розширити курси до двох років, щоб отримати більше кандидатів, у SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 133.
- ⁶⁸ SÚA, AÚV KSČ, f. 02/4, a.j. 113/21, l. 3.
- ⁶⁹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 90, 92.
- ⁷⁰ Загалом 1 012 чол. вступили на технічні спеціальності, 62 – вивчали право, 42 – природничі науки, 58 – мистецтво, 133 – педагогіку та 56 – медицину; 30 чол. перейшли до військової медичної академії. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 29-30.
- ⁷¹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 78.

⁷² SÚA, AÚV KSČ, f. 02/4, a.j. 107, b. 29, l. 1-2. Прорив був скоординований з кількома міністерствами.

⁷³ SÚA, AÚV KSČ, f. 02/4, a.j. 113, b. 21, l. 3-4. Східнонімецькі комуністи використовували більш точні дефініції, говорячи про робітників, зайнятих на виробництві з довоєнного часу. Див. розділ 12, прим. 87.

⁷⁴ Див., наприклад, звіт про поїздку службовців міністерства по провінції в березні 1950 р. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 19.

⁷⁵ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 78.

⁷⁶ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 175.

⁷⁷ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 121.

⁷⁸ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 78-79.

⁷⁹ SÚA, AÚV KSČ, f. 100/1, a.j. 1154, l. 34.

⁸⁰ Під час вступних екзаменів представники міністерства докладали особливих зусиль, щоб переконатися в тому, що «наукові» критерії не превалюють над усіма іншими: «На початку спосіб тестування був іноді дещо академічним (Градець, Острава), хоча в процесі екзаменування були зроблені відповідні корективи». SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 107-10, 120-21.

⁸¹ Курсив в оригіналі. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 107.

⁸² SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 178.

⁸³ Звіт від початку 1951 р. говорить про дуже напружений розклад, що передбачав «інтенсифікацію змагання», «щоденні перевірки», «виснажливі студентські зібрання», «навчання колективного типу в так званих ударних групах». SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 1.

⁸⁴ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 83, 90-92.

⁸⁵ Студенти робітфаку працювали в якості агітаторів та брали участь у трудових «бригадах», наприклад, на шахтах чи будівництві. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 115-16.

⁸⁶ Цей пункт був запроваджений керівником відділу кадрів Бруно Келером на зборах 5 червня 1951 р. SÚA, AÚV KSČ, f. 02/4, a.j. 188, b. 18, l. 3-4.

⁸⁷ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 175.

⁸⁸ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 244.

⁸⁹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 265, l. 59.

⁹⁰ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 265, l. 59; a.j. 260, l. 129, 244.

⁹¹ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 11-12.

⁹² SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 331, l. 27-29.

⁹³ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 283, l. 25-26.

⁹⁴ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 283, l. 43.

⁹⁵ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 32.

⁹⁶ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 33-34. Див. також звіт від 27 липня 1951 р., який показує, що випускники робітфаків мали кращі успіхи в сільському господарстві та соціальних науках, але гірші в математиці та хімії. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 287, l. 8.

⁹⁷ На наступних роках навчання на інженерно-механічному факультеті Технічного університету, який прийняв найбільшу кількість випускників робітфаків, якість їхньої підготовки відчутно знизилася. У 1951 р. тут налічувалося 27,7 % колишніх робітфаківців на першому та 34 % на другому курсах. Їхні екзаменаційні відповіді, особливо з математики та теоретичної геометрії, були свідченням слабкості процесу відбору студентів і неадекватності системи однорічної підготовки. Тому рекомендації

щодо поліпшення ситуації містили в собі пункт про збільшення терміну навчання з половини до одного року. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 311, l. 28, 34.

⁹⁸ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 290, l. 32-34; f. 100/1, a.j. 1155, l. 171-72.

⁹⁹ SÚA, AÚV KSČ, f. 02/4, a.j. 87, l. 2-4.

¹⁰⁰ "Stížnosti na s. Valoucha z Brna" (недатовано). AČAV, фонд Валоуха, l.č. 852.

¹⁰¹ Лист до Неєдлого від "Skupina ADK", 12 червня 1954 р., AČAV, фонд Неєдлого, č.k. 24.

¹⁰² Щодо небажання партійних органів дати дозвіл виключеним студентам на повернення до університетів, див. звіт Мілослава Валуха від 8 листопада 1951 р., AČAV, фонд Валоуха, i.č. 833; також SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 288, l. 24.

¹⁰³ В Польщі відповідна цифра становила лише 15 %. Bauman, "Social Dissent," 124.

¹⁰⁴ Somr, *Dějiny*, 301-3.

¹⁰⁵ Резолюція «прогресивних» студентів влітку 1945 р. містила пункт з вимогою «планового прийому студентів до університетів, який гарантував би майбутній інтелігенції право на роботу та пристойне існування». Havránek, "Studenti," 87-88. Подібно до цієї, більшість вимог скоріше мала на меті кращі умови для навчання та праці студентів, а не зміни їхнього соціального складу.

¹⁰⁶ Зденек Неєдлий викликав деяке замішання в партійних інстанціях, виступивши в лютому 1946 р. з пропозицією, щоб викладання використовувалося для того, щоб зменшити кількість студентів. Це, звичайно, завдало би шкоди бідним. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 272, l. 291. Зрештою, комуністи вирішили не брати участі в ухваленні законопроекту, який впроваджував вступні екзамени як спосіб зменшення загальної кількості студентів. Копію законопроекту можна знайти в: AUK, SVS B14a. Замість цього комуністи тепер критикували інші партії за нібито залякування студентів привидом безробіття. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a.j. 338, l. 40-41.

¹⁰⁷ Лист від 8 лютого 1946 р. відділу агітації та пропаганди обласного комітету КПН у Саксонії до всіх районних комітетів. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/697.

¹⁰⁸ Напр., див. Tent, *The Free University*, 43-45.

¹⁰⁹ АРМО-ВА, ZPA, NL 182/933, Bl. 197. Документи Ульбріхта містять у собі нотатку про подолання «дрібнобуржуазної» ідеології у ставленні до жіночої освіти в апараті Центрального Комітету. Там у червні 1950 р. один функціонер сказав помічнику Ульбріхта, який зробив запит щодо статистики по жінкам, що це «питання не є таке вже нагальне». Йому порадили піти до міністерства освіти самому та отримати ці дані – хоча міністерство само ще не зробило відповідних підрахунків. SAPMO-BA, ZPA, NL 182/933, Bl. 222.

¹¹⁰ Звіт Б. Сжешевської Центральному Комітету від 31 січня 1950 р. зауважує, що «згідно з наявною на сьогодні інформацією, інтерес жінок до навчання дуже незначний». AAN, KC PZPR 237/XVI/121, k. 27. Щодо намагань міністерства привабити жінок на робітничі курси шляхом зменшення вікових обмежень, див. лист Ершттайна до опольського відділення Спілки польської молоді (ZMP), 8 березня 1952 р., AUJ, Sprzy 31.

¹¹¹ Див. "Richtlinien für die Auswahl und Zulassung zu den Arbeiter- und Bauern-Fakultäten," початок 1950 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/464; "Richtlinien für die Aufnahmen in die Arbeiter- und Bauern-Fakultäten," 20 березня 1950 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/465. Частка жінок на робітничо-селянських факультетах зросла з 27,8 % в 1951 р. до 42,8 % в 1952 р. ВААР, R3/145, Bl. 29-32. У 1953-1954 рр. жінки становили трохи більше, ніж одну чверть слухачів, прийнятих на робітничо-селянські факультети. ВААР, R3/148, Bl. 132. У липні 1954 р. з 12 500 випускників робітничо-селянських факультетів у вищих школах були жінками. Lammell, *Dokumente*,

2:130-43. Під час вступної кампанії 1950-1951 рр. на робітничі курси в Польщі мали намір набрати 40 % жінок, але вдалося набрати тільки 24 %. AAN, KC PZPR 237/XVI/121, k. 11 – 12; AAN, KC PZPR 237/XVI/121, k. 33, 47.

¹¹² Це були, відповідно, З. Земанкова, Е. Крассовська та Б. Сажешовська. Математик Гуго Штайнхаус навіть звинувачував Євгенію Крассовську, віце-міністра освіти з 1947 по 1964 рр., в цілеспрямованому працевлаштуванні саме жінок-підлеглих. Він заявив, що «Міністерство освіти має жіночу душу». *Wspomnienia*, 411. Також прикметною є провідна роль жінок серед партійних науковців-суспільствознавців, наприклад, історики Н. Гонсьоровська, Ж. Корманова, Ц. Бобінська, М. Турлейська та З. Цибульська, і соціолог Н. Ассородобрай.

¹¹³ Звіт від 3 червня 1952 р. АСАВ, фонд Валоуха, sig. IV, i.č. 852.

¹¹⁴ Копецький також стверджував, що апарат Центрального Комітету був заповнений функціонерами, «які здебільшого не знають чеської мови та не знають чи не розуміють чеського народу». З записок тимчасового советського повіреного в справах у Празі, П.Г. Крעותеня, 18 вересня 1951 р. Мурашко, «Дело», 3 (1997): 12-13.

¹¹⁵ Див., напр., його бесіду з Клементом Готтвальдом 24 листопада 1952 р.: «Хоча я сам у своїй роботі в апараті Центрального Комітету підкорявся директивам Сланського, часто приймав його думки некритично, схвалював його методи, виконував накази та популяризував його особу, хоча я сам єврейського походження, він ніколи навіть натяками не посвячував мене у свої плани, чи то в цілому, чи то частково». SÚA, AÚV KSC, f. 100/24, a.j. 1168, l. 19-27. Бареш та його дружина дякували Готтвальду за «довіру», яку він мав до них. Щодо «самокритики» Бареша на пленарному засіданні Центрального Комітету в грудні 1951 р., за звітом чеського комуніста Антоніша Новотного до советського посольства, див.: Мурашко, «Дело», 3 (1997): 17.

¹¹⁶ Перед тим, як Неєдлий пішов у відставку, його здоров'я, що постійно погіршувалося, сильно обмежувало його здатність займатися освітніми справами. SÚA, AÚV KSC, f. 100/24, a.j. 975, l. 49. Спротив буквальному дублюванню советських зразків також зробив Неєдлого аутсайдером в освітніх справах.

¹¹⁷ SÚA, AÚV KSC, f. 100/24, a.j. 975, l. 35-38.

¹¹⁸ Fitzpatrick, *Education*, 16, 182, 242.

¹¹⁹ Наприклад, вступна кампанія по набору студентів у Польщі «зобов'язала» партію, молодь, профспілки та селянські організації направити до університетів «найбільш обдаровану та соціально активну [uspołecznioną] робітничо-селянську молодь». AAN, KC PPR 295/XVII/61, k. 14-14a. До лютого 1950 р. освітнє керівництво в Тюрингії замінило набір на курси цільовим делегуванням робітників з фабрик та машинно-тракторних станцій. ВААР, R2/1903, Bl. 52. Див. також звіти з Мекленбургу від травня та грудня 1950 р. щодо вказівок фабрикам щодо підготовки «молодих активістів», тобто найкращих молодих робітників, для робітничо-селянських факультетів, ВААР, R2/1903, Bl. 44; R2/1903, Bl. 14. У березні 1954 р. Державний секретаріат вищої освіти НДР розпорядився, щоб директори середніх шкіл дотримувалися 60 % квоти для робітничо-селянських учнів «з усіх предметів». SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/477, Bl. 11. Див. також дискусію в прим. 162-66 щодо участі Вальтера Ульбріхта та Антона Аккермана в справі організації навчання робітників.

¹²⁰ Власті в Саксонії почали залучати великі маси робітничих та селянських студентів до середньої освіти через стипендії, починаючи з 1948 р. ВААР, R2/1893, Bl. 3-4. Кількість гуртожитків для учнів середньої школи зменшилася у чеських землях з 157 у 1953-54 рр. до 145 у 1958-59 рр. Dąbrowska-Zembrzuska, *Szkołnictwo*, 190.

¹²¹ Згідно з інструкціями, що використовувалися у 1952-1953 рр., якщо на ту чи іншу дисципліну подавалося надто багато applicantів, «найменш здібним» треба було відмовити. "Směrnice pro přijímání studentů na vysoké školy ve studijním roce 1952-1953," SÚA, AÚV KSC, f. 02/5, sv. 27, a.j. 98, l. 1-5. Інструкції 1949-1950 рр. надавали перевагу серед «здібних студентів» дітям «а/ робітників [dělníků], б/ дрібних фермерів, с/ інших працюючих [pracujících].» Ці категорії не мали ніяких спеціальних

визначень, а приймальні комісії не дістали жодних матеріалів, які дали б можливість перевірити правдивість свідчень, наданих кандидатами на навчання. "Směrnice k výnosu MŠVU ze dne 18. května 1949, č. 72.200/49-III/1, o přijímání do I. Ročníku vysokých škol universitního a technického směru ve studijním roce 1948-1949," SÚA, MŠK, č.k. 309, sig. 3II/A.

¹²² "Richtlinien für die Zulassung zum Studium an den Universitäten und Hochschulen der Deutschen Demokratischen Republik für das Jahr 1950", 12 April 1950, ВААР, 2/1224, Bl.1-3; Stallmann, Hochschulzugang, 326-37.

¹²³ "Richtlinien für die Auswahl und Zulassung von Abiturienten"(недатовано (1950)), ВААР, R2/1371, Bl.213. Щодо забезпечення подібними матеріалами в Чехії див.: "Směrnice k výnosu MŠVU ze dne 18. května 1949, č. 72.200/49-III/1, o přijímání do I. Ročníku vysokých škol universitního a technického směru ve studijním roce 1948-1949," SÚA, MŠK, č.k. 309, sig. 3II/A.

¹²⁴ SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a.j. 321, l. 124-25.

¹²⁵ Brabec, "Životní úroveň," 1072. Ця тенденція ставала гіршою. З 70-х до 80-х рр. середня платня у сфері культури зменшилася з 89,1 % до 65,5 % від середньої зарплати в країні. Коровицьна, «Новая интеллигенция», 132.

¹²⁶ Krejčí, *Social Change*, 71-72.

¹²⁷ SÚA, AÚV KSC, f. 100/3, a.j. 25, l. 1.

¹²⁸ Підкреслення в оригіналі олівцем. ГАРФ, ф. 5283, оп. 22, д. 462, л. 81.

¹²⁹ Цит. за: Connog, *Socialism*, 220. КПЧ і справді була значною мірою партією робітничого класу. Більше ніж 15 % населення були членами КПЧ перед 1948 р., але серед робітників загалом цей показник дорівнював близько 25 %, а серед інтелектуалів – більше 13 %. Maňák, "Sociální aspekty," 679. У 1946 р. 68 % членів КПЧ склали люди фізичної праці, в той час як у польській компартії їх було 64,5 %, а в Угорщині – 42,6 %. Проте, частка представників фізичної праці в КПЧ буде постійно зменшуватися – до 40,7 % у 1955 р. та 32,9 % – в 1965 р. Grzymala-Busse, "Communist Party Strategies."

¹³⁰ Частка промислових робітників була більшою в сільських громадах (з кількістю мешканців менше 2 000 чол.), ніж у міських ареалах (з населенням більше ніж 50 000 чол.). В усьому іншому промисловий розвиток Богемії наближався до «класичних» зразків Західної Європи, з подібним розподілом секторів, стосунками між виробничою та споживчою галузями промисловості і т.д. Neumos, "Die Arbeiterschaft," 50-54.

¹³¹ Щодо відносно недавнього формування чеської інтелігенції з трудових класів із сільського чи містечкового середовища – див.: Maňák, "Početnost a struktura," 409.

¹³² Krejčí, *Social Change*, 104.

¹³³ У 1959 р. доповідач у міністерстві закордонних справ радив не робити спроб удосконалення прискорених курсів, оскільки «ми намагаємося набрати наших службовців з університетів». SÚA, AÚV KSC, f. 100/3, a.j. 25, l. 62. Я вдячний Ігореві Лукесу за те, що він звернув мою увагу на цей факт.

¹³⁴ Schöpfung, *Politics*, 153.

¹³⁵ Кілька з його провідних представників були серед тих небагатьох робітничих кадрів, що закінчили університет. Фахівець із питань зовнішньої політики Вацлав Котик та професор естетики Мілош Юзл були випускниками робітничих курсів. Інтерв'ю з Гавранеком, 11 липня 1996 р.; та з Коташеком, 12 липня 1996 р.

¹³⁶ У 1964 та 1970 рр. відповідно найбільш високооплачувані працівники в Чехословаччині та Східній Німеччині отримували 17 % особистих доходів. *Compendium*, 616.

¹³⁷ Рішення чеських комуністів розпочати свою «атаку» було, зрештою, рішенням про чистку студентства.

¹³⁸ ВААР, R2/1060, Bl. 46; Kasper, "Der Kampf," 272.

¹³⁹ У звіті за січень 1951 р. декан у справах студентів Ляйпцігського університету (пізніше державний секретар) Гергард Гаріг відзначив сильне прагнення «дрібних буржуа» досягти певного «помітного становища» (*festen Halt*) після втрат майна та іншого добра впродовж Другої світової війни. "Grundsätzliche Bemerkungen zu einem kommenden Stipendien-Gesetz," ВААР, R2/1893, Bl. 3.

¹⁴⁰ "Verordnung über die Regelung des Stipendienwesens an Hoch- und Fachschulen vom 19. Januar 1950," *Gesetzblatt*, no. 4, 24 січня 1950 р., 17-20; "Verordnung über die Gewährung von Stipendien an Studierende der Universitäten und Hochschulen," затверджено Політбюро СЄПН 8 лютого 1955 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/2/404, Bl. 48-49.

¹⁴¹ "Instrukcja w sprawie przyznawania stypendiów zwyczajnych studentom pierwszego roku studiów," 25 вересня 1950 р. AUJ, DM 14.

¹⁴² Найменші стипендії були призначені тим, що вивчали медицину, право, економіку та гуманітарні предмети, найвищі – тим, хто вивчав технічні предмети, як-от суднобудівництво, видобувну промисловість та металургію. Див. "Nowe zasady systemu stypendiów," ААН, КС PZPR 237/XVI/149, к. 78-83.

¹⁴³ "Směrnice pro přiznávání státního studijního stipendia vysokoškolským studentům ve stud. roce 1951-1952." SÚA, AUV KSC, f. 19/7, a.j. 302/1, l. 35-36.

¹⁴⁴ Щодо неоплатного боргу студентів перед «народом», див. коментарі Марії Торгорст, розділ 6, прим. 67.

¹⁴⁵ Навіть у 50-х рр. старі гімназії (*Gymnasien*) у Східній Німеччині примудрилися відтворити традиційне *bildungsbürgerliche* середовище. Гіршим – в очах СЄПН – було те, що вони створювали одну з найбільш серйозних молодіжних опозицій. Найбільш тривала та найкраще організована опозиція, що виникла в перше десятиріччя існування НДР, сформувалася в середній школі тюрингського міста Айзенберг. Див. Mühlen, *Der "Eisenberger Kreis."*

¹⁴⁶ Naritonow, *Sowjetische Hochschulpolitik*, 235. Совети заявляли, що двох років для цього було би достатньо.

¹⁴⁷ До 1951 р. польські робітничі курси розташовувалися за межами університетів. Див. рішення Політбюро ПОРП від 19 січня 1951 р., ААН, ВР КС PZPR, t. 18, р. 4, к. 87-88. Ініціатива щодо розміщення східнонімецьких робітничих факультетів в університетах, схоже, розцінювалася як успіх некоммуністичних партій на виборах до студентських рад в кінці 1947 р. СЄПН сподівалася, що студенти робітників зможуть збільшити її долю голосів. Schneider, *Bildung*, 17-18.

¹⁴⁸ Текст у ВААР, R2/900, Bl. 14-15.

¹⁴⁹ ВААР, R3/145, Bl. 29-32.

¹⁵⁰ ВААР, R3/148, Bl. 132.

¹⁵¹ Промова Гергарда Гаріга, 5 липня 1954 р., у Lammel, *Dokumente*, 2:130-43. Щодо «мужньої» поведінки робітничо-селянського факультету у Герлітці [*Görlitz*], який буцімто завадив знищенню його навчальних матеріалів півторами тисячами демонстрантів, див.: "Beschlussprotokoll der 23/53. Sitzung des Kollegiums im Staatssekretariat für Hochschulwesen," 23 червня 1953 р., ВААР, R3/147, Bl. 63.

¹⁵² Jessen, "Entbürgerlichung," 68-70; "Zur Sozialgeschichte," 122, 137.

¹⁵³ Учасники цього зібрання особливо докладно обговорювали питання кількості студентів різних факультетів, які провалилися на екзаменах, кількості пропущених навчальних годин через пропуски практичних занять та кількості звільнень від занять, виданих ректором студентам. "Protokół konferencji odbytej dnia 22 stycznia 1952 roku w Ministerstwie Szk. Wyższego z udziałem Obyw. Min. Krassowskiej, przedstawicielei Uniw. Poznańskiego," 22 січня 1952 р., ААН, MSW 163. Про студентів, які користувалися цією манією центральної бюрократії щодо підрахунків, див. також ААН, КС PZPR 237/XVI/15, к. 25.

¹⁵⁴ Щодо традиційного приписування проблем з виконанням плану анонімним ворогам, див. звіт Вищої школи економіки у Лодзі від 1950 р., де «нешадна боротьба

за зменшення рівня відрахувань мобілізувала ворогів». ААН, КС PZPR 237/XVI/91, к. 53-54. Див. також протоколи засідання міністерської колегії (*collegium*) від 12 грудня 1951 р., ААН, MSW 18; або протоколи засідання первинної організації ПОРП Ягеллонського університету, 20 грудня 1951 р., АПКр, КС PZPR, 62/XV/5, к. 56.

¹⁵⁵ Fitzpatrick, *Education*.

¹⁵⁶ Щодо провалу намагань встановити планову систему навчання чи змінити професорів на філософсько-історичних факультетах у Польщі див. звіт з Познанського університету від 22 червня 1954 р., Rkr BJ Przyb 785/73. Щодо Чехії, див. міністерський наказ, яким упроваджувалася аспірантура, MŠVU č. 129 708/50-III/1, 28 вересня 1950 р., SÚA, MŠK, č.k. 312.

¹⁵⁷ Щодо таких випадків у Польщі, див. розділ 12, прим. 118.

¹⁵⁸ Використовуючи інформацію із Західної Німеччини, східнонімецькі освітні функціонери визначили, що кількість випускників середньої школи, які покинули НДР у 1957 р. щоб продовжити навчання на Заході, становила одну дев'яту частину від загальної кількості випускників (2 500 з 22 000). З них більше половини були дітьми науковців, інші – дітьми службовців, індивідуальних ремісників, підприємців і заможних селян. Звіт від 10 грудня 1957 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/477, Bl. 189. У 1961 р. 3,4 % чоловічого населення у Західній Німеччині мали університетську освіту. Серед чоловіків-утікачів зі Східної Німеччини їхня частка складала 7,2 %.

Heidemeyer, *Flucht*, 50.

¹⁵⁹ Tent, *The Free University*, 256.

¹⁶⁰ Rühle, *Idee*, 170, 174.

¹⁶¹ У Празі див. фонд Готтвальда, особливо SÚA, AUV KSC, f. 100/24, a.j. 956, 975, 978; та f. 19/7, a.j. 1-346. У Варшаві див. колекцію партійних документів ААН, КС PZPR 295/XVII; КС PZPR 237/XVI; а також зібрання державних документів в Ministerstwo Oświaty та Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego.

¹⁶² У червні 1950 р. Ульбріхт вимагав, щоб кількість місць для вступників на робітничо-селянські факультети того року була збільшена з 1 500 до 4 500. Ульбріхт до Галле, 5 червня 1950 р., ВААР, C20/1019, Bl. 82-85. Щодо інших свідчень про надзвичайну активність Ульбріхта в цьому питанні, див. ВААР, C20/16, C20/1011; R2/1892, Bl. 76; R2/1154, Bl. 1; R2/1125, Bl. 115; R2/1478, Bl. 252; R3/223, Bl. 5; E1/17085, Bl. 60-92; E1/17514, Bl. 6; SAPMO-BA, ZPA, NL 182/933; IV 2/9.04/465.

¹⁶³ ВААР, R2/1892, Bl. 59; ВААР, E1/17050, Bl. 6.

¹⁶⁴ Вони мали закінчити першу серію поїздок до 14 червня 1950 р. – тобто протягом десяти днів з моменту одержання Ульбріхтового листа, після чого організувати другу серію наступного тижня, «щоб перевірити реалізацію директив та негайно покінчити з будь-якими помилками та затримками». Група включала в себе Зігфріда Вагнера з Виконавчого Комітету СЄПН (*Parteivorstand*), Петера Гайльманна від Вільної німецької молоді та Віллі Ляудіна від Вільних німецьких профспілок. О. Галле до д-ра Людвіга, 9 червня 1950 р., ВААР, R2/1371, Bl. 97-99.

¹⁶⁵ Kasper, "Der Kampf," 177-78.

¹⁶⁶ "Stenographische Niederschrift des Referats des Genossen Anton Ackermann auf der Arbeitstagung über die Frage der Auswahl und Zulassung zum Hochschulsstudium; Freitag den 6. Mai 1949," 10-12. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/464.

¹⁶⁷ Щодо занепаду сільського господарства та концентрації німецького населення в містах у результаті індустріалізації див. Kieseewetter, *Industrielle Revolution*, 132-37; Hochschadt, *Mobility and Modernity*, 119-201. Загалом німецьке населення було більш урбанізоване. У 1930 р. в чеських землях 12,7 % населення проживали в містах з кількістю жителів більше 100 000 чол. Відповідне число в Німеччині 1935 р. становило 30,4 %. *Annuaire statistique*, 5; *Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich*, 16.

¹⁶⁸ Ще у 1955 р. у багатьох середніх школах юнакам дозволяли продовжувати навчання в університеті тільки після того, як вони запишуться до східнонімецької прото-армії, так званої Народної поліції на казарменному становищі (*Kasernierte Volkspolizei*).

Центральний Комітет наказав Державному Секретаріату, щоб той надавав переваги тим вступникам в університети, які служили у цих частинах. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.02/477, Bl. 31, 42. Натомість особи, що мали родичів у Західній Німеччині, зазнавали систематичної дискримінації. Їх вважали приховано нелояльними. Звіт від 4 вересня 1957 р., SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.02/477, Bl. 152-58.

¹⁶⁹ Див.: Helwig, *Schule*, особливо 90-110; Klier, *Lüg Vaterland*.

¹⁷⁰ ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 968, л. 8.

¹⁷¹ ГАРФ, ф. 9396, оп. 30, д. 968, л. 54.

¹⁷² Це була єдина в своєму роді нагорода, вручена Пігоневі за допомогу під час політичних баталій перших повоєнних років. *Polski słownik*, 26:210. Щодо ролі Пігоня в захисті студентів Ягеллонського університету в той час, коли він обіймав посаду куратора, див.: Mazowiecki, *Pierwsze starcie*, 107-9, 240.

¹⁷³ Лист Софії Бажантувни, 30 грудня 1953 р. Rkp BJ Przyb 238/76.

¹⁷⁴ *Słownik historyków polskich*, 165.

¹⁷⁵ Лист Казімежа Піварського [*Piwariski*] від 8 липня 1951 р. APAN-K, КПІ-24, j. 109. Службовець відділу кадрів у Силезькій медичній академії, член партії сфальсифікував свій власний диплом про середню освіту. AAN, KC PZPR 237/XVI/77, k. 12.

¹⁷⁶ AAN, KC PZPR 237/XVI/25, k. 98. На початку 1956 р. два провідні асистенти професорів на факультеті красних мистецтв Торунського університету, члени партії, мали бути звільнені через професійну некомпетентність. Обидва були секретарями партійної організації факультету, а також політичними призначенцями. 'Władcy, które się mszcza,' *Trybuna Ludu*, 5 травня 1956.

¹⁷⁷ Цит. за: Feige, 'Die Gesellschaftswissenschaftliche Fakultät.' Файге пише, що тогочасний соціальний склад факультету дозволяє говорити, що Брехт видавав бажане за дійсне.

¹⁷⁸ Цит. за: Epstein, "The Last Revolutionaries," 2.

¹⁷⁹ Кантові міфологізовані спогади про робітничо-селянський колектив Грайфсвальдського університету, *Die Aula*, були серед книжок, які перевидавалися в НДР найчастіше. Щодо вірша Брехта, див.: Lammel, *Dokumente*, 2:149.

¹⁸⁰ Krüger, *Das Ende*, 179-80.

¹⁸¹ Відносно критично мислячі суспільствознавці в партії, про яких згадувалося – Беренс, Ганс Майер, Блох та Кучинський – були усунені з викладацьких позицій на початку 60-х рр. Ті, хто залишився, були підкреслено лояльними; Ілько-Саша Ковальчук називає істориків у НДР «найбільш потужними інтелектуальними піонерами та ідеологічними інженерами берлінського муру». Див. його вичерпне дослідження та пристрасне обґрунтування в: *Legitimation*, тут, 331.

¹⁸² Зигмунт Бауман говорив у загальних фразах про властиву студентам-селянам політичну лояльність щодо східноєвропейських режимів. "Social Dissent," 129. Щодо опису загальної логіки рекрутування еліти з «молодих людей робітничого походження», див. також Miłosz, *Captive Mind*, 197.

Університети Східно-Центральної Європи не «повернулися до різноманіття» після 1956 р., тому що насправді вони ніколи не переставали бути різними. У Польщі згуртована професура залишилася на своєму місці й звела нанівець намагання комуністів сформувати нову свідомість у студентів робітничо-селянського походження. У Чехії партія усунула з університетів політично підозрілих гуманітаріїв і представників соціальних наук, але не змогла сформувати студентське середовище, в якому вирішальну роль відігравали би діти батьків, які займалися фізичною працею. Консолідоване робітниче середовище в Чехії не хотіло віддавати молодь до університетів, а партійне керівництво, просякнуте антиінтелектуальними настроями, не змогло їх нічим спокусити. У Східній Німеччині програма війна дозволила СЄПН узагалі розірвати зі старим університетським середовищем і почати готувати власні кадри з вищою освітою. Політика денацифікації зумовила відтік мізків до Західної Німеччини через єдиний на території советського блока відкритий кордон, що розділяв східний і західний сектори Берліну.

Унаслідок цих різних стартових умов, університети відігравали різну роль на відповідних політичних сценах. У Польщі та у чеських землях частково трансформовані університети впродовж 50-80-х рр. не лише готували впливових інтелектуалів-дисидентів, а й чинили суспільний тиск на керівництво щодо необхідності реформ. Польські та чеські студенти опинилися серед найбільш активних опонентів закостенілих комуністичних режимів у 1956, 1968, 1980 і 1989 рр.¹ Навпаки, східнонімецькі студенти вирізнялися тим, що залишалися осторонь заворушень червня 1953 р. та радикальних змін вересня-жовтня 1989 р.² СЄПН була однією з небагатьох диктатур у новітній історії, яка могла не перейматися студентськими настроями в той час, коли підточувалися основи її політичної та економічної влади. Після кількох десятиріч послідовно здійснюваної політики дивовижно стабільним керівництвом Ульбріхта-Гонеккера, університети перетворилися на найбільшу інституцію в системі освіти, просякнуту конформізмом зверху донизу. Побоюючися втратити державні інвестиції у східнонімецьку інтелігенцію, вони не лише слухняно репродукували офіційну ідеологію, а й ефективно використовували метод батога й пряника, щоб забезпечувати лояльність студентів.

Советський Союз не вникав у деталі цієї справи. У кращому випадку, жменька советських професорів або службовців із

Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном приїздила сюди, щоб задовольнити бажання комуністів із Східної Європи дістати з перших рук відомості про вищу освіту в ССРСР. Проте подібна децентралізована советизація не вимагала різноманіття. Місцеві комуністи були налаштовані перенести до себе й засвоїти советську систему, тому вже до 1953 р. вони чесно відтворили її зовнішні структури, зокрема тривалість навчального процесу та стандартні програми з марксизму-ленінізму. Якщо вони не змогли таким же чином скопіювати внутрішнє життя советських університетів, то причини цього слід шукати в опорі з боку відповідного суспільства. Від історії не втечеш.

Багато колишніх сталіністів у Польщі заперечує такий висновок. Адам Шафф, головний партійний ідеолог відповідного періоду, пізніше дисидент, удостоєний почесних відзнак на Заході, енергійно доводить, що польські комуністи лише прагнули зберегти польську науку³. Проте для більшості представників академічної громадськості сталінські часи сьогодні видаються майже повним утіленням у життя радикальних планів Шаффа і його товаришів – Стефана Жулкевського, Яна Котта, Жанны Корманової та Лешека Колаковського⁴. Університети були розколоті, наукові програми скорочені до небезпечної межі, талановиті викладачі-гуманітарії та представники соціальних наук позбавлені студентів і матеріальної підтримки. Якщо партійні керівники й не ризикнули піти ще далі в своїй руйнівній політиці, то це лише з тих міркувань, що навальна атака на одному з секторів «культурного фронту» залишить без «прикриття» якийсь інший. Вони просувалися вперед із обережністю, то закриваючи один із факультетів Люблінського католицького університету, то поступово скорочуючи викладацьке навантаження професорів-«ідеалістів». Подібні дії викликали ворожу реакцію з боку професури; як тільки ситуація змінилася після смерті Сталіна в 1953 р., професори виступили проти партійного втручання в таких важливих в ідеологічному сенсі структурах, як редакційні колегії чи приймальні комісії.

Дискусії щодо професорського чи робітничого середовища не дуже кореспондують з існуючими сьогодні пріоритетами у викладі східноєвропейської історії, серед яких політичні та економічні питання домінують над культурними⁵. Культура не береться до уваги при вивченні політичних проблем, оскільки вона суперечить «принципу раціональності». Звичайно, було би абсурдом заперечувати важливість високої політики чи економіки: в інтересах советської імперії на суспільства Східно-Центральної Європи було накладено суворі обмеження; як наслідок – економічна відсталість тут і досі негативно впливає на політичну стабільність. Проте це ще далеко не вся історія. Ця робота показує, що коли дослідник прагне до якнайповнішого, вичерпного осмислення «інституційної» історії в порівняльній

перспективі, політична культура стає не лише одним із об'єктів його дослідження, а й допомагає розумінню проблеми в цілому. Національні спільноти, що перебували на приблизно однаковій відстані від головних осередків і соціалізму, і капіталізму, мали дуже різний політичний досвід і дуже різні політичні стратегії.

Польський приклад чи не найбільшою мірою заперечує можливість узагальнень, продиктованих як політичною логікою соціалізму, так і економічною логікою капіталізму. Постійні виступи опозиції, що розхитували цю країну в повоєнний період її історії, не можуть пояснюватися переважно класовими чи гендерними причинами, стосунками з ССРСР, зовнішніми боргами або традиційними історичними інституціями на зразок церкви чи університету. Адже Східна Німеччина також мала робітників і селян, експлуатованих «новим класом»; жінок, які несли на собі подвійний тягар; керівників, заклопотаних пошуками власної незалежності; розвинені протестантські та католицькі структури та нечисленні університетські факультети зі значною автономією. Що було особливого в Польщі, так це *національна* політична культура, яка об'єднувала всі зазначені вище фактори; советський варіант соціалізму сам по собі був постійною загрозою *польській* ідентичності, приречений на періодичні конвульсії. Він пасував їй не більше, ніж корові сідло.

Дослідження польського професорського середовища є частиною цієї ширшої історії. Воно, як і абсолютна більшість інших сегментів польського суспільства, утримувалося від співробітництва з комуністичним режимом, незважаючи на розвинену мережу так званих «структур мотивації» [incentive structures], які впливали на службову кар'єру. Причини особливої солідарності польської професури можна зрозуміти за допомогою М. Райнера Лепсіюса, який визначив середовище як «соціальну одиницю, сформовану співпадінням низки структурних вимірів»⁶. Ці виміри включали в себе: родинні зв'язки, поширені по всій Польщі; спільний професійний етос; спільні інтереси в процесі вироблення соціального та економічного впливу; соціалізацію в спільних інституціях; спільний досвід спротиву режиму санації та німецькому націонал-соціалізму, а також колективну міфологію приналежності до групи з особливою місією національного лідерства. Важливість родинних зв'язків інтелігенції, які сягали багатьох поколінь й створювали певну свідомість у масштабі всієї Польщі, можна бачити в порівнянні з Чехією, де професори в першому поколінні походили переважно з села та маленьких містечок і майже не мали між собою персональних зв'язків. Їхня лінія поведінки визначалася кожним із них особисто.

Польських професорів об'єднувало не лише сильне почуття спільної приналежності до свого середовища; вони також добре знали, хто до цього середовища не належав. Особи, що не вважалися частиною

національної спільноти, як, наприклад, євреї, не могли користатися й здобутками «героїчної» міфології. Абсолютна більшість польських професорів, що не мали страху перед нацистським і комуністичним режимами, були залякані своїми ж студентами-націоналістами, які серйозно захитали цілісність академічної спільноти в 30-х рр., влаштовуючи «гето в аудиторіях» для єврейських студентів. Що гірше, було чимало професорів, які змовлялися між собою спільно чинити перешкоди для абітурієнтів-євреїв, кількість яких невпинно зменшувалася протягом міжвоєнного періоду. Лише незначна меншість професорів – приблизно одна шоста від їхньої кількості – намагалася солідаризуватися з дискримінованими студентами. Проте сотні молодих польських євреїв не бачили іншого виходу, ніж подаватися до закордонних університетів, наприклад, до Берліна або, після 1933 р., до німецького чи чеського університетів Праги, де не було антисемітської дискримінації.

Комуністична партія також була частиною ширшої історії. Кеннет Джовітт писав про потребу правлячих лєніністських партій розірвати зв'язки з «вітчизняною політичною культурою». Проте жодне з цих суспільств не мало для цього достатньо часу. Кожна з трьох комуністичних партій, сформована вихідцями з суспільства, яким вони намагалися керувати, частково відтворювала цінності відповідної національної політичної культури. У Східній Німеччині держава мала чи не найбільшу цінність в очах суспільства, й характерно, що лише НДР офіційно прославлялася як «робітничо-селянська держава». У Польщі партія вела мову про «народну Польщу», а в чеських землях ішлося про «народний демократичний режим». Члени СЄПН могли не сприймати соціалізм усерйоз, проте вони, як і все населення НДР, цілком серйозно ставилися до держави незалежно від того, схвалювали вони правлячий режим, чи ні. Східнонімецькі університети стали ідеальним майданчиком для адміністративних реформ, для революції згори.

Східнонімецька бюрократія виконувала свої обов'язки з безжальною методичністю, незалежно від того, чи це було міністерство в Берліні, чи Центральний комітет партії, чи земельна столиця, чи скромне бюро партійного секретаря у провінційному технічному училищі. Типова первинна партійна організація в НДР проводила більше зборів і ухвалювала більше резолюцій з усіх питань, аніж подібні організації в Чехії та Польщі; вона до того ж створювала більш потужні організації, що ставили перед собою амбітніші завдання. Апаратчики нижчого рівня постійно працювали з рядовими комуністами. Якщо вважати, що всі три партії мали тоталітарний характер, то з них східнонімецька була найбільш тоталітарною. Це знайшло своє відображення і в партійних документах: слова на зразок «контроль», «нагляд», «безумовно», «всякий» та «кожний» набагато

частіше подибуємо в документації СЄПН, ніж ПОРП чи КПЧ⁷. Філософія СЄПН у сфері освіти була стисло сформульована в промові секретаря ЦК СЄПН Ернста Гоффманна у 1950 р.: «Es darf nichts unkontrolliert bleiben» («Нічого поза нашим контролем»).

Успіх, якого досягла СЄПН у процесі організації жорстко централізованого апарату, видається ще більш вражаючим на фоні тих труднощів, з якими вона зіткнулася в перші повоєнні роки. Ситуація, в якій вона опинилася в 1945 р., була надзвичайно складною: нерозмежовані повноваження центру та провінції, наявність советської військової адміністрації та її організаційної мережі, потужні регіональні організації комуністичної та соціал-демократичної партій. Проте вже на початку 50-х рр. партійна та державна бюрократія в Берліні працювала набагато злагодженіше, ніж у Варшаві та Празі. Цей факт часто не враховується в новітніх студіях, які зосереджуються переважно на «обмеженості» східнонімецької диктатури чи на її *Eigen-Sinn* [своєрідності – пер.]. За іронією, тоталітарна парадигма в цих студіях перетворилася на якусь позаісторичну категорію, позаяк автори оцінюють реалії Східної Німеччини відповідно до неї самої, а не щодо тоталітарної практики сусідніх держав⁸.

Утім, суть східнонімецького комунізму не обмежується лояльністю щодо держави; вона складається з низки переконань, спричинених травмою націонал-соціалізму та породжених буржуазним, капіталістичним суспільством, із якого вийшов нацистський режим. В основі цієї системи лежав антифашизм. Кожен житель НДР, навіть якщо він не був цілковито відданий соціалізму, «знав», що його країна є антифашистською. Хіба ж керівники партії не були в'язнями концтаборів? Хіба ж державний апарат не був наглухо закритим для колишніх нацистів? Гнів, породжений пануванням нацистського режиму, разом із вірою в силу державного втручання, об'єднав антифашистів із частково нацифікованим партійним апаратом у намаганні контролювати думки та настрої колег і студентів. Характерним у цьому відношенні є приклад історика Ернста Енгельберга, члена Соціал-демократичної партії Німеччини, колишнього емігранта з нацистської Німеччини, який на зборах первинної партійної організації Ляйпцігського університету в 1954 р. вимагав, щоб «учені публічно заявили про своє ставлення до поточних політичних подій»⁹. Висловлювання, що прозвучали на партійних зборах у листопаді 1953 р., дають певне уявлення про те середовище, з яким інтелектуали на зразок Енгельберга пов'язували себе, щоб здобути прихильність антифашистської держави. Перший секретар парторганізації робітничо-селянського факультету Райхель заявив Енгельбергу та його товаришам: «Ми переконані, що погана робота – це проблема свідомості, оскільки є велика різниця між свідомістю та ідеологією. Є багато студентів, які пишуть добрі й дуже добрі

екзаменаційні роботи, проте, незважаючи на це, є поганими студентами з точки зору їхньої свідомості [*bewusstseinsmässig*]. Деякі товариші на нашому факультеті заявляють, що партія прагне знищити їх морально [*sie moralisch fertig machen*]. Це доводить, що вони не довіряють партійному керівництву. Насправді ж вони заклопотані не тим, щоб не бути знищеними морально, а тим, щоб приховати свої помилки».

Прагнення контролю поглиблювалося ще більше внаслідок відчуття загрози, породженого глибоким знанням східних німців ситуації на Заході. Після Райхеля виступав товариш Гойер з хімічного факультету зі скаргами на діяльність «Клубу ім. Калініна»: «Останнім часом на клуб не звертають уваги ні молодіжний союз, ні партія. Його відвідувачі вже не чують про досягнення советської чи німецької науки, вони слухають лише буги-вуги. Необхідно частіше організувати там дискусії та лекції»¹⁰. Антифашизм виступав ще сильнішим засобом легітимації режиму в очах молодих комуністів, які в дитинстві боготворили Гітлера. Засудження уявних рецидивів фашизму в Західній Німеччині в даному випадку було своєрідною моральною компенсацією для цього «покоління Гітлерюгенду». Нізніше воно, подібно до героїні роману Крісті Вольф «Розділені небеса», своїм життям виправдовувало свій вибір після того, як опинилося в оточенні берлінського муру. Для багатьох із них сучасність повернеться до їхнього життя на короткий момент лише в 1989 р., поки нова потреба моральної компенсації не перетне заново відкритий кордон.

Відкритий до 1961 р. кордон із Заходом породжував не лише унікальні проблеми, а й створював унікальні можливості для СЄПН. Навіть на матеріалі, обмеженому університетською тематикою, можна бачити, якою мірою відкритий кордон допомагав концентрувати в НДР певні традиції, цінності та вірування. СЄПН заохочувала міграцію на Захід «буржуазних» учених, особливо гуманітаріїв¹¹. Подібним же чином студенти-вихідці з середніх класів чи родин духовних осіб, яких не приймали до університетів у Східній Німеччині, мали можливість розпочати студії на Заході. Відкритий кордон виконував роль «соціального запобіжного клапана», звільняючи партійне керівництво від необхідності чимось компенсувати «колишніх»¹². СЄПН здобула унікальні можливості не лише для створення власної еліти, але й формування суспільства, яким вона керувала.

Більшість чеських і польських комуністів ніколи не бачили Заходу, не кажучи вже про його заперечення. В основі їхніх переконань лежало дещо інше. На відміну від східних німців, чеські товариші могли не сприймати державу надто серйозно, проте вони справді вірили в свою версію соціалізму, незважаючи на «викривлення» сталінізму. Чеські комуністи засвоїли певне ставлення до показної заможності своїх сіл і маленьких містечок і не мали собі рівних у бажанні стерти різницю між робітниками та не-робітниками або між студентами та

професорами. Що надало подіям в університетах 1948 р. такої ваги, так це спосіб, у який відповідні цінності посилювалися через космополітичних молодих ідеалістів; цей ідеалізм, ставши зрілим, дасть імпульс реформаторському рухові через двадцять років. Якщо основним підґрунтям партійної риторики в Східній Німеччині була «демократична антифашистська революція», то в Чехії це була «народна демократична революція», що в університетах означало революцію «знизу».

На цьому фоні кожен може бачити особливість ситуації в польській партії, члени якої не сприймали всерйоз ні держави, ні соціалізму. Ідеологія, особливо після 1956 р., тут виступала лише прикриттям централізованої адміністративної системи, підґрунтям якої була «нація». Мільйони поляків, що стали членами партії – їхня загальна кількість у процентному відношенні становила майже половину членів партії у Східній Німеччині та Чехії – мали виправдовувати свою діяльність національними термінами, що загалом послаблювало лояльність партійного апарату щодо партійного центру. Як ми вже бачили, університетські партійні функціонери почували дивну необхідність виправдовувати себе перед професурою, заявляючи, що вони «захищають» інтереси «своїх» університетів перед Варшавою. Цей дискурс розвинувся настільки, що використовувався навіть у контактах із советськими функціонерами, коли польські лідери виправдовували свої дії, посилаючись на специфічні національні обставини. За таких умов ПОРП навряд чи могла бути реформована відповідно до ленінського ідеалу «ударного загону» пролетаріату.

Студенти також були частиною ширшої історії, хоча спочатку вони грали подібні ролі незалежно від місцевих особливостей. У перші повоєнні роки у Східній Німеччині, Польщі та Чехії студентський рух виступив проти агресивної комуністичної риторики та практики. Студенти відстоювали громадянські свободи та процедурні гарантії демократії. Цей втрачений шанс для ліберального руху в Центральній Європі пізніше був майже стертий з пам'яті домінуючими наративами «переможного» комуністичного покоління, представленими найбільш красномовно такими особистостями, як Їржі Пелікан, Їржі Гаек, Кріста Вольф, Яцек Куронь¹³. Перемога комуністичної ідеї серед юних інтелектуалів була зумовлена не стільки «гегельянською ін'єкцією», описаною Чеславом Мілошем, скільки державними репресіями, що включали в себе арешти студентських лідерів, масову висилку ідейних опонентів, маніпуляції виборами та тероризування студентів.

Це не означає, що сталінізм став можливим без суспільної підтримки, але що розглянуті тут держави різною мірою були здатні продукувати таку підтримку. Зрозуміло, що не можна пояснювати стабільність східнонімецького режиму лише діяльністю Штазі, оскільки одразу ж виникає питання про те, яким чином НДР виявилася більш

успішною у створенні подібного поліцейського апарату. Цей успіх був зумовлений надзвичайно сприятливими обставинами діяльності СЄПН, про які йшлося раніше: можливістю обійтися без старої еліти, підтримкою советських окупантів, відкритим західним кордоном. Завдяки цьому східнонімецькі комуністи досить рано дістали можливість створювати власні еліти. Вони звільнили тисячі молодих людей від похмурої монотонності індустріальних міст Саксонії та Тюрингії, підняли їх до рівня еліти, забезпечивши їм комфортабельні умови проживання в соціалістичних метрополіях на зразок Дрездена та Східного Берліна взамін лише за політичну лояльність та мінімальну професійну компетентність. В університетах вихідці з робітників і селян становили помітну частину професури в цілому та безумовно більшість серед представників суспільних наук. З усіх трьох країн, про які йдеться, Східна Німеччина мала найлояльнішу еліту, частково з тієї причини, що ця еліта завдячувала підвищенням свого соціального статусу партії, а її власний життєвий досвід значною мірою відображав панівну ідеологію «робітничо-селянської держави».

Це був успіх, який навіть не снився польським комуністам, хоча вони й мали значний резервуар для нового покоління студентів університету – селянство, чисельність якого невпинно скорочувалася. Проте нові студенти не мали ні політичної лояльності, ні професійної компетентності, оскільки партія виявилася неспроможною підважити культурне домінування старої професури та реформувати університетські студії. У 1954 р. польські комуністи скасували деякі пільги студентам із селян і робітників та знову впровадили випробуваний часом магістерський ступінь замість «двоступеневої освіти».

У чеських землях партія не змогла виманити робітників із їхніх спільнот, а студенти-вихідці з середніх класів зберегли свої позиції в університетах і можливості вступу до них. Головне було не в тому, чи зберегли вони ознаки середнього класу в західному розумінні цього слова, оскільки держава вжила заходів, щоб зробити всіх працівників рівними між собою. Чеське суспільство відрізнялося одним із найнижчих у світі рівнів диспаритету доходів різних соціальних груп. Головне було в тому, що вихідці з середнього класу вважали право на вищу освіту своїм природним правом і не відчували потреби віддячувати за неї лояльністю щодо держави в такий спосіб, як це могли робити студенти з робітників.

Опозиція учнів чеських середніх шкіл визначеним для них іншим, ніж батьківські, стежкам майбутньої кар'єри, може бути пояснена змінами в соціальній структурі модерного, стратифікованого суспільства та труднощами взаємного пристосування різних його компонентів. Проте ця проблема мала також культурний аспект: чеські комуністи не змогли змінити ставлення робітничих родин до вищої

освіти через те, що вони самі з презирством ставилися до інтелектуальної праці. Окрім егалітарних рис, про які йшлося вище, готтвальдівське керівництво демонструвало вражаючий антиінтелектуалізм, що знайшов своє відображення в зневажливому ставленні до університетів. У 1947 р. провідний «культурний» функціонер Вацлав Копецький відкрито провокував студентів, твердячи, що робітники дістають кращу освіту від читання партійних газет, ніж студенти від університетів¹⁴. Нехтування культурою та освітою в сталіністській Чехословаччині ілюструє стисла формула, вжита партійними функціонерами Брно: “Je jisto, že kultura musí v době nebezpečí ustoupit do pozadí” («В часи небезпеки культура має залишатися позаду»)¹⁵.

Можуть виникнути заперечення, що політична культура – це те, що звичайно іменують «національним характером», однак наше дослідження показує, як компаративні студії кидають виклик національним стереотипам. У Центральній Європі німці зажили слави талановитих організаторів, проте найбільш вражаючий приклад організації, про який йшлося на сторінках цієї книги, показали поляки своєю державою в підпіллі. Незважаючи на уявлення про сильні аполітичні та антидемократичні тенденції у німецькій політичній культурі, деякі з найбільш антиавторитарних постатей у цьому дослідженні були німцями – східнонімецькі студенти перших повоєнних років. Однією з найбільших несподіванок, пов'язаних із поведінкою польських професорів, вихованих на ідеалах романтизму, можна вважати їхню здатність до пошуку компромісу з новим режимом. Польські реалії 50-х рр. мають вигляд широкого спектру різних відтінків сірості, які непросто вкласти в героїчний наратив. Так само чеські реалії важко вкласти в популярний «негероїчний» наратив: ті кілька тисяч чеських студентів – вони всі легко помістилися би на мосту через Влтаву – які, будучи в безнадійній меншості, хоробро йшли назустріч своїй поразці під Празьким замком – аж ніяк не були «солдатами швейками». Це були не «виключення з правила», але альтернативи.

Можуть виникнути заперечення й щодо цілісності національних політичних культур. У Східній Німеччині одразу по війні виникли конфлікти між доктринами, породженими авторитарними й неавторитарними середовищами; жодна з них не була «німецькою». Національний контекст може визначати межі життєвої практики, проте політичні стратегії відрізняються між собою й зазнають складних змін відповідно до класових, регіональних і освітніх чинників¹⁶. Якими б не були джерела антиавторитарних і відверто ліберальних переконань людей на зразок Вольфганга Натонка та Арно Еша – вони були маргіналізовані після 1948-49 рр. і випхані на Захід. За подібним сценарієм розгорталися події в чеських землях: комуністи та їхні

опоненти мали між собою дещо спільне – обидві сторони, приміром, вважали зіткнення лютого 1948 р. майже невідворотним, проте їхнє ставлення до освіти та політики мало істотні відмінності відповідно до локального та класового контексту, тобто – відповідного середовища. Неможливо знати їхні «початкові» джерела, щоб бачити їхній взаємний вплив: саме культура середнього класу, що пишався власною освітою, викликала до життя агресивний антиінтелектуалізм напівосвічених чеських більшовиків із Карліна; саме сильна демократія породила сильну диктатуру.

Суб'єктивні домовленості, що створюють культуру, такі ж випадкові з історичної перспективи, як і інституції, що підтримують їх – церковні ієрархії, факультетські ради, редакційні ради. Ці домовленості не надають подіям невідворотності; вони скоріше є загальними умовами, що спрямовують розвиток суспільства в тому чи іншому напрямку. Відносна пасивність чехів під час Другої світової війни вже згадувалася. Проте безпосереднього зв'язку між досвідом часів війни та історичною культурною спадщиною немає: якби президент Бенеш вирішив чинити опір нацистській Німеччині, він міг би викликати помсту своєму народові, якої зазнали поляки¹⁷. Це, своєю чергою, могло надати іншої динаміки розвитку чесько-німецьких взаємин, а майбутні історики напевне шукали б схильність до опору в національному характері «чехів» чи, можливо, «чехословаків», виводячи її з гуситських чи навіть більш ранніх часів. Із другого боку, глибші схильності справді підштовхували, якщо не змушували обидва суспільства рухатися в одному напрямку: важко уявити собі польського державного діяча, що поведив би себе як Бенеш, не наражаючись на ризик державного перевороту на зразок того, від якого постраждав князь Павел у Югославії в 1941 р.¹⁸

У галузі компаративних досліджень політичної культури залишаються серйозні труднощі. Приміром, окремі особи часто пишуться вдаваними досягненнями «своєї» нації. Більш обережний підхід натомість дозволяє говорити про те, що в будь-якому разі взаємний зв'язок між нацією та індивідом має зворотній характер і що чим більш героїчним виглядає контекст, тим менше героїчного в ньому можна зустріти. Зважаючи на силу консервативного, римо-католицького середовища в Кракові, просякненого романтичним духом, можна було сподіватися, що окремим представникам цього середовища легше буде виступити проти комунізму, ніж сприйняти його. Один асистент професора на медичному факультеті відчував себе настільки ніяково через те, що вступив до партії на початку 50-х років, що повідомив про це своєму професорові ледве чутним голосом. Останній попросив його повторити це кілька разів уголос і відповів йому так, щоб про це почула вся кав'ярня: «Ви вступили до партії? Нема чого соромитися – адже це не те саме, що підчепити сифіліс!».

Подібну сцену важко собі уявити в Східній Німеччині чи чеських землях, де були розвинені зовсім інші політичні ідеали й де комуністичний апарат посідав інше становище в суспільстві. З урахуванням цього можна поставити питання: яке право матиме сторонній спостерігач критикувати професора Стебітца чи то за його рішення вступити в 1948 р. до КПЧ, що свого часу мало відчутний суспільний резонанс, чи то за заохочування ним студентів чинити так само? Як писав Чеслав Мілош, людину, «що розуміє своє місце в світі інакше, не можна міряти звичайними мірками». На наше щастя, професор Карел Енґліш не знищив своє листування зі своїм приятелем Франтішеком Вейром, а ми, сторонні спостерігачі, які пишуть їхню історію п'ятдесят років по тому, як це й передбачав Вейр, не маємо потреби критикувати їх у ситуації, що залишається нам незрозумілою. Критика, що лунала там свого часу, була породжена відчуттям глибокої образи від несправедливої та непотрібної капітуляції¹⁹. Можна лише дискутувати щодо того, чи були Стебітц або Вейр більшими реалістами, оскільки кожен із їхніх шляхів мав свою ціну. Ширший контекст Центрально-Східної Європи – особливо Польща – свідчить, однак, що якщо Стебітц чи Пошварж чи десятки інших їхніх сучасників стали комуністами, це відбулося тому, що вони самі обрали цей шлях, з усіма його наслідками для себе. Головне в компаративній історії не судити інших, а спробувати показати можливість вибору, яка існувала, але не видавалася очевидною. Часом це може допомогти нам розвинути в собі такі якості, які ми спочатку помічаємо в інших.

¹ Benda та ін., *Studenti*, 60.

² Huschner, "Der 17. Juni," 681-92; Sieber i Freytag, *Kinder*.

³ Див. Schaff, *Moje spotkania*.

⁴ Ibid., 9-10; Hübner, *Polityka naukowa*, 433; Connelly and Suleja, "Project"; а також обмін думками між А. Подгурецьким, Я. Ясінським та З. Грабовським у *Zeszyty Towarzystwa Popierania i Krzewienia Nauk* 17-19 (1995).

⁵ Вагомі аргументи щодо залежності між економічними труднощами та політичним розвитком країн Центрально-Східної Європи наводиться в: Janos, "The Politics of Backwardness."

⁶ Lepsius, *Demokratie*, 38.

⁷ На основі аналізу близько 1000 справ з відділів науки та освіти центральних комітетів партії у Варшаві та Берліні можна з'ясувати, що східнонімецькі документи використовують слово *unbedingt* («безумовно») вісімнадцять разів. У польських документах еквівалент *bezwarunkowo* взагалі не подибуємо. Східнонімецькі документи посилаються на необхідність «виховувати та навчати» (*erziehen*) не лише студентів, але й професорів. Див., наприклад, лист д-ра Осбурга з Державного Секретаріату вищої освіти від 1 листопада 1958 р. щодо подальшого використання на посаді

професора Фріца Мюллера, який відіграв значну роль у перетворенні Ростоцького університету на соціалістичний заклад, але, як і багато активістів раннього повоєнного періоду, відійшов від партії під час антиревізійістської кампанії 1957-1958 рр.; Мюллерові дали роботу в Інституті педагогіки в Ростоку, маючи на увазі, що «колектив інституту може допомогти виховати його [erzieherisch auf ihn einwirken].» Особова справа Фріца Мюллера, UAR. Щодо необхідності «виховувати» буржуазних професорів, див. також зауваги Шляйфстайна на засіданні керівництва СЄПН Ляйпцігського університету, 16 січня 1952 р., SSA, IV 4.14/29; або потреби «виховувати» професора Тайчманна (СЄПН), збори від 10 серпня 1953 р., SSA, IV 4.14/29; чи потреби «виховувати» науковців, збори від 11 травня 1953 р., SSA, IV 4.14/29. Чеські та польські відповідники *vychovat* і *wychować* використовуються майже виключно щодо молодих людей чи партійних кадрів, але не щодо професорів.

⁸ Див. мою рецензію на Bessel and Jessen, в: *Grenzen, Central European History* 32:1 (1999): 133-37.

⁹ Збори від 18 січня 1954 р. SSA, IV 4.14/30. Щодо великої кількості колишніх членів NSDAP у СЄПН у 1950-х рр., див. Foitzik, "Die stalinistischen 'Säuberungen'."

¹⁰ SSA, IV 4.14/29/158.

¹¹ Див. коментарі Антона Аккерманна, вступ до частини 2, прим. 2.

¹² Tent, *The Free University*, 256.

¹³ Зауважмо, наприклад, відсутність згадок про керівну роль Пелікана у комуністичному студентському русі в його некролозі, вміщеному в *New York Times*, 29 червня 1999 р.

¹⁴ Див. розділ 6, прим. 46.

¹⁵ Таким був висновок, який прозвучав на зустрічі державних і партійних функціонерів у червні 1951 р., присвяченій обговоренню питання про розподіл місць. SÚA, AUV KSČ, f. 19/7, a.j. 260, l. 220.

¹⁶ Кеннетт Джовітт розрізняє політичну культуру еліти, режиму та громади. Jowitt, *New World Disorder*, 55-56.

¹⁷ Див., наприклад, звіти Мілени Ясенської про ентузіазм під час мобілізації солдат у Богемії у травні 1938 р., цит. за: Buber-Neumann, *Milena*, 104-6.

¹⁸ І в Польщі, і в Сербії еліти були опановані своєрідними уявленнями про «національну гідність», які зміцнювалися негативною реакцією населення відповідної країни за найменшої ознаки поступок Німеччині. Olshausen, *Zwischenspiel*, 48-49; Wolff, *The Balkans*, 199-200; Rothschild, *East Central Europe*, 72, та *Return*, 46.

¹⁹ Miłosz, *Native Realm*, 167. Щодо професора Штібітца, див. розділ 10, прим. 41, а щодо листа Вейра до Енгліша – розділ 10, прим. 44.

БІБЛІОГРАФІЯ КНИГИ, СТАТТІ ТА ДИСЕРТАЦІЇ

- Abrams, Bradley F.** "The Struggle for the Soul of the Nation': Czech Culture and Socialism, 1945-1948." Ph.D. diss., Stanford University, 1997.
- Aland, Kurt**, ed. *Glanz und Niedergang der Deutschen Universität. 50 Jahre deutscher Wissenschaftsgeschichte in Briefen an und von Hans Lietzmann 1892 – 1942*. Berlin, 1979.
- Annuaire statique de la République Tchecoslovaque*. Prague, 1935.
- Anweller, Oskar, and Klaus Meyer**, eds. *Die sowjetische Bildungspolitik seit 1917. Dokumente und Texte*. Heidelberg, 1961.
- Ash, Mitchell G.** "Common and Disparate Dilemmas of German and American Universities". In *Universities in the Twenty-first Century*, edited by Steven Muller, 37-46. Providence, R.I., 196.
- , "Verordnete Umbrüche – konstruierte Kontinuitäten. Zur Entnazifizierung von Wissenschaftlern und Wissenschaften nach 1945." *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 43:10 (1995): 903-23.
- Assorodobraj, Nina.** "Kursy przygotowawcze a zagadnienie społecznej selekcji młodzieży akademickiej." *Przegląd Sociologiczny* 9:2 (1947): 125 – 43.
- August, Jochen.** "Sonderaktion Krakau." *Die Ferhaftung der Krakauer Wissenschaftler am 6. November 1939*. Hamburg, 1997.
- Bardach, Janusz, and Kathleen Gleeson.** *Man Is Wolf to Man: Surviving the Gulag*. Berkeley and Los Angeles, 1999.
- Bardach, Juliusz.** "Pasje uczonego. Rzecz o Konstantym Grzybowskiem." *Czasopismo Prawno-Historyczne* 48:1-2 (1996): 119 – 46.
- Batowski, Henrik.** "Nazy Germany and the Jagiellonian University." In Buszko and Paczyńska, *Universities*, 211-18.
- Bauman, Zygmunt.** "Social Dissent in the East European Political System." In *The Social Structure of Eastern Europe*, edited by Bernard L. Faber. New York, 1976.
- Benda, Marek**, et al. *Studenti psali revoluci*. Prague, 1990.
- Bender, Peter.** *East Europe in Search of Security*. London, 1972.
- Berend, Ivan T.** *Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge, 1998.
- Besier, Gerhard.** *Der SED-Staat und die Kirche: Der Weg in die Anpassung*. Munich, 1993.

- Bessel, Richard, and Ralph Jessen**, eds. *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 1996.
- Bialer, Seweryn**. *Wybrałem prawdę*. New York, 1956.
- Birke, Ernst, and Rudolf Neumann**, eds. *Die Sowjetisierung Ost-Mitteleuropas. Untersuchungen zu ihrem Ablauf in den einzelnen Ländern*. Frankfurt am Main and Berlin, 1959.
- Biskup, Marian, and Andrzej Giziński**, eds. *Toruński twórcy nauki i kultury. 1945-1985*. Warsaw, 1989.
- Bonwetsch, Bernd**. "Sowjetische Politik in der SBZ 1945-1949." In *Sowjetische Politik in der SBZ 1945-1949. Dokumente zur Tätigkeit der Propaganda-verwaltung der SMAD unter Sergej Tjul'panov*, edited by B. Bonwetsch, G. Bordjugov, and N. Naimark, xix-iv. Bonn, 1998.
- Borusiak, Horst**. "Die Universität Leipzig nach der Zerschlagung des faschistischen Staates und ihre Neueröffnung am 5. Februar 1946." In *Karl-Marx-Universität Leipzig 1409-1959*, 340-89. Leipzig, 1959.
- Bourdieu, Pierre**. *Homo Academicus*. Stanford, Calif., 1988.
- Brabec, Václav**. "Životní úroveň a některé stránky diferenciace čs. společnosti v padesátých letech." *Revue dějin socialismu*, special number, 1968, 1072.
- Bresch, Ulrike, and Gert Noack**. "'Freiheit im Sozialismus': Ein Streitgespräch an der Humboldt-Universität zu Berlin 1963." *Zeitschrift zur Geschichtswissenschaft* 41:7 (1993): 605-21.
- Brodowska, Helena**. "Freie polnische Hochschule zu Warszawa." In Buszko and Paczyńska, *Universities*, 391-95.
- Broszat, Martin, and Hermann Weber**, eds. *SBZ-Handbuch. Staatliche Verwaltungen, Parteien, gesellschaftliche Organisationen und ihre Führungskräfte in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945-1949*. Munich, 1990.
- Brown, Archie**, ed. *Political Culture and Communist Studies*. New York, 1984.
- Bruch, Rüdiger** vom. "A Slow Farewell to Humboldt? Stages in a History of German Universities, 1810-1945." In *German Universities Past and Future: Crisis or Renewal*, edited by Mitchell G. Ash, 3-27. Providence, R.I., and Oxford, 1997.
- Brus, Włodzimierz**. "Stalinism and the People's Democracies." In *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*, edited by Robert C. Tucker, 239-56. New York, 1977.
- Brzezinski, Zbigniew K.** *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*. Cambridge, Mass., 1960.

- Buber-Neumann, Margarete**. *Milena: The Story of a Remarkable Friendship*. Translated by Ralph Manheim. New York, 1988.
- Buszko, Józef**. "Solidaritätsaktionen mit den in der 'Sonderaktion Krakau' verhafteten Krakauer Professoren." In Buszko and Paczyńska, *Universities*, 67-97.
- Buszko, Józef, and Irena Paczyńska**, eds. *Universities during World War II*. Kraków, 1984.
- Butiagin, A., and J. Saltanow**. "30 lat wyższego szkolnictwa w ZSRR." *Myśl Współczesna* 2 (November 1947): 369-89.
- Černý, Jochen**, ed. *Wer war wer – DDR. Ein biographisches Lexikon*. Berlin, 1992.
- Černý, Václav**. *Paměty*. 3 vols. Prague, 1992-1994.
- Československé dějiny v datech*. Prague, 1992.
- Československý biografický slovník*. Prague, 1992.
- Chałasiński, Józef**. *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*. Warsaw, 1997.
- *Společná genealogia inteligencji polskiej*. Warsaw, 1946.
- Chodakowska, Janina**. *Rozwój szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944-1951*. Wrocław, 1981.
- Churaň, Milan**, et al. *Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století*. Prague, 1994.
- Ciesielski, Stanisław**. "Rekrutacja młodzieży na studia dzienne w Uniwersytecie Wrocławskim w latach 1945-1985." *Studia i Materiały z Dziejów Uniwersytetu Wrocławskiego* 2 (1993): 153-74.
- Císař, Čestmír**. *Člověk a politik. Kniha vzpomínek a úvah*. Prague, 1998.
- Cohen, Stephen F.** *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*. New York, 1985.
- Compendium of Social Statistics and Indications, 1988*. New York, 1991.
- Connelly, John**. "East German Higher Education Policies and Student Resistance, 1945-1948." *Central European History* 28:3 (1995): 259-98.
- "Freie Meinungsäußerung auch außerhalb der Partei?" *Deutschland Archiv* 29:5 (1996): 772-73.
- "Internal Bolshevization? Elite Social Science Training in Stalinist Poland." *Minerva* 34:4 (1996): 323-46.
- "Ulbricht and the Intellectuals". *Contemporary European History* 6:3 (1997): 329-59.
- "Zur 'Republikflucht' von DDR-Wissenschaftlern in den fünfziger Jahren." *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 42:4 (1994): 331-52.
- Connelly, John, and Teresa Suleja**. "'Project reformy personalnej polonistyki uniwersyteckiej' Stefana Żółkiewskiego z 1950 roku." *Arcana* 2 (1997): 93-113.

- Connor, Walter D. *Socialism, Politics, and Equality: Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*. New York, 1979.
- Crampton, R. J. *Eastern Europe in the Twentieth Century*. London and New York, 1994.
- Crew, David F., ed. *Nazism and German Society*. London, 1994.
- Cywiński, Bohdan. *Rodowody niepokornych*. Warsaw, 1971.
- Dąhrowska-Zembrzuska, Eugenia. *Szkolnictwo w Czechosłowacji*. Wrocław, 1963.
- David-Fox, Michael. "The Assault on the Universities and the Dynamics of the Great Brake, 1928-1932." Paper presented at a seminar on Academia in Upheaval: The Origins and Demise of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe, Trondheim, Norway, 3-7 April 1997.
- , *Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolsheviks, 1918-1929*. Ithaca, N.Y., 1997.
- Davies, Norman. *God's Playground: A History of Poland*. 2 vols. New York, 1981.
- Denzler, Georg, and Volker Fabricius. *Die Kirchen im Dritten Reich*. Vol. 1. Frankfurt am Main, 1984.
- Dietrich, Gerd. *Politik und Kultur in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945-1949*. Bern, 1993.
- Dobroszycki, Lucjan. *Reptile Journalism: The Official Polish-Language Press under the Nazis, 1939-1945*. New Haven, 1994.
- Doležal, Jiří. *Česká kultura za protektorátu: Školství, písemnictví, kinematografie*. Prague, 1996.
- Dubček, Alexander. *Hope Dies Last: The Autobiography of Alexander Dubček*. Translated by Jiří Hochman. New York, 1993.
- Dunin-Wąsowicz, Krzysztof. "On the Scholarly and Educational Activity Undertaken by the Poles Interned at Concentration and War-Prisoners' Camps." In Buszko and Paczyńska, *Universities*, 379-90.
- Ekiert, Grzegorz. *The State against Society: Political Crisis and Their Aftermath in East Central Europe*. Princeton, 1996.
- Epstein, Catherine. "The Last Revolutionaries: The Old Communists of East Germany, 1945-1989." Ph.D. diss., Harvard University, 1998.
- Ernst, Anne-Sabine. "Die Beste Prophylaxe ist der Sozialismus": *Ärzte und medizinische Hochschullehrer in der SBZ/DDR 1945-1961*. Berlin, 1997.
- Feige, Hans-Uwe. "Der Aufbau der SED Betriebsgruppe an der Universität Leipzig 1945-1948." *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 26:2 (1984): 247-56.
- ."Die Gesellschaftswissenschaftliche Fakultät der Universität Leipzig." *Deutschland Archiv* 26:5 (1993): 572-83.

- , "Zur Entnazifizierung des Lehrkörpers an der Universität Leipzig." *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 42:9 (1994): 795-808.
- Féjtő, François. *A History of People's Democracies: Eastern Europe since Stalin*. Translated by Daniel Weissbort. London, 1971.
- Fijalkowska, Barbara. *Politika i twórcy. 1948-1959*. Warsaw, 1985.
- Fischer, Alexander, and Günter Heydemann, eds. *Geschichtswissenschaft in der DDR*. Vol. 1. Berlin, 1988.
- Fitzpatrick, Sheila. *The Commissariat of Enlightenment: Soviet Organization of Education and the Arts under Lunacharsky, October 1917-21*. Cambridge, 1970.
- , *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*. Ithaca, N.Y., and London, 1992.
- , *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1931*. London and New York, 1979.
- , ed. *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931*. Bloomington, Ind., 1978.
- Foitzik, Jan. "Die stalinistischen 'Säuberungen' in den ostmitteleuropäischen kommunistischen Parteien. Ein vergleichender Überblick." *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 40:8 (1992): 737-49.
- Fricke, Karl Wilhelm. *Opposition and Widerstand in der DDR*. Cologne, 1984.
- Friszke, Andrzej. *Opozycja polityczna w PRL 1945-1980*. London, 1994.
- Gadamer, Hans-Georg. *Philosophische Lehrjahre: Eine Rückschau*. Frankfurt am Main, 1977.
- Gapski, Henryk, ed. *Historiae peritus. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*. Part 2. Lublin, 1998.
- Garlicki, Andrzej. *Stalinizm*. Warsaw, 1993.
- Gella, Aleksander. *Development of Class Structure in Eastern Europe: Poland and Her Southern Neighbours*. Albany, N.Y., 1989.
- Gellner, Ernest. "The Pluralist Anti-Levellers of Prague." *Government and Opposition* 7:1 (Winter 1972): 20-37.
- Gieysztor, Aleksander. "Środowisko historyczne Warszawy w okresie międzywojennym." *In Nauka i szkolnictwo wyższe w Warszawie*, 88-106.
- Giles, Geoffrey J. "Professor und Partei: Der Hamburger Lehrkörper und der Nationalsozialismus." In Krauze et al., *Hochschulalltag im "Dritten Reich": Die Hamburger Universität 1933-1945*, part 1, 113-24.
- , *The Structure of the Higher Education in the German Democratic Republic*. Yale Higher Education Program Working Paper, YHEP-12. New Haven, 1976.
- Gładysz, Antoni. *Oświata - kultura - nauka w latach 1947-1959. Węzłowe problemy polityczne*. Warsaw and Kraków, 1981.

- Gomulka, Władysław.** *Ku nowej Polsce: sprawozdanie polityczne i przemówienia wygłoszone na I Zjeździe PPR.* Łódź, 1946.
- Grant, Nigel.** *Schools and Progress in Eastern Europe.* Oxford, 1969.
- Grebing, Helga.** *Der Revisionismus: Von Bernstein bis zum Prager Frühling.* Munich, 1977.
- Groehler, Olaf.** "Integration und Ausgrenzung von NS-Opfern. Zur Anerkennungs- und Entschädigungsdebatte in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands." In *Historische DDR-Forschung: Aufsätze und Studien*, edited by Jürgen Kocka, 105-27. Berlin, 1993.
- Gross, Jan T.** *Polish Society under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939-1944.* Princeton, 1979.
- "Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of Imposition of Communist Regimes in East Central Europe." *East European Politics and Societies* 3:2 (Spring 1989): 198-214.
- Grünberg, Gottfried.** *Kumper, Kämpfer, Kommunist.* Berlin, 1977.
- Grunenberg, Antonia.** *Antifaschismus – ein deutscher Mythos.* Reinbek, 1993.
- Grzymala-Busse, Anna.** "Communist Party Strategies in the Era of State Socialism: Saturation, Negotiation, and Change." Paper presented at a workshop on New Directions in the Study of East European State Socialism, Minda de Gunzburg Center for European Studies, Harvard University, Cambridge, Mass., 7-9 November 1997.
- Hacker, Jens.** *Der Ostblock: Entstehung, Entwicklung und Struktur 1939-1980.* Baden-Baden, 1983.
- Hájek, Jiří.** *Paměti.* Prague, 1997.
- Handel, Gottfried.** *Chronik der Gesellschaftswissenschaftlichen Fakultät Leipzig.* Leipzig, 1973.
- Handel, Gottfried, and Roland Köhler,** eds. *Dokumente der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland zum Hoch- und Fachschulwesen 1945-1949.* Berlin, 1974.
- Hanzal, Jozef.** "Čeští historici před únorem 1948." *Český časopis historický* 91:2 (1993): 268-85.
- "Studijní prověrky na vysokých školách." *Dějiny a současnost* 11:6 (1969): 28-30.
- Haritonow, Alexandr.** "Entnazifizierung an der Bergakademie Freiberg 1945-1948." *Bildung und Erziehung* 45:4 (1992): 433-42.
- "Sowjetische Hochschulpolitik in Sachsen 1945-1949." Weimar, 1995.
- Hartmann, Karl.** *Hochschulwesen und Wissenschaft in Polen. Entwicklung, Organization und Stand, 1918-1960.* Frankfurt am Main, 1962.
- Havemann, Robert.** *Fragen-Antworten-Fragen: Aus der Biographie eines deutschen Marxisten.* Munich, 1970.

- *Warum ich Stalinist war und Antistalinist wurde.* Berlin, 1990.
- Havránek, Jan.** "Der 17. November 1939 – die Schliessung der tschechischen Hochschulen." In Buszko and Paczyńska, *Universities*, 187-202.
- "Nineteenth Century Universities in Central Europe: Their Dominant Position in the Sciences and Humanities." In *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, edited by Victor Karady and Wolfgang Mitter, 9-26. Cologne, 1990.
- "Studenti Univerzity Karlovy na jaře a v létě roku pětáctýřicátého." *Zprávy archivu Univerzity Karlovy* 7 (1985): 70-134.)
- "Univerzita Karlova v letech 1953-1969." In Havránek and Pousta, *Dějiny Univerzity Karlovy*, 307-24.
- Havránek, Jan, and Zdeněk Pousta,** eds. *Dějiny Univerzity Karlovy 1918-1990.* Vol. 4. Prague, 1998.
- Heidemeyer, Helge.** *Flucht und Zuwanderung aus der SBZ/DDR 1945/1949-1961.* Düsseldorf, 1994.
- Hejl, Vilém.** *Zpráva o organizovaném násilí.* Prague, 1990.
- Helwig, Gisela,** ed. *Schule in der DDR.* Cologne, 1988.
- Herf, Jeffrey.** *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanies.* Cambridge, Mass., 1997.
- Hertwig, Manfred.** "Der Umgang des Staates mit oppositionellem und widerständigem Verhalten. Die Opposition von Intellektuellen in der SED/DDR in der fünfziger Jahren, insbesondere 1953, 1956/57, ihre Unterdrückung und Ausschaltung." In *Materialien der Enquete-Kommission "Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland*, edited by Deutscher Bundestag, 7:873-95. Baden-Baden, 1995.
- Herzberg, Guntolf.** "Ernst Bloch in Leipzig: Der operative Vorgang 'Wild'." *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 42:8 (1994): 677-93.
- Heumos, Peter.** "Die Arbeiterschaft in der ersten Tschechoslowakischen Republik." *Bohemia* 29:1 (1988): 50-72.
- Heym, Stefan.** *Nachruf.* Berlin, 1990.
- Historická statistická ročenka ČSSR.* Prague, 1985.
- Hochstadt, Steve.** *Mobility and Modernity: Migration in Germany, 1820-1989.* Ann Arbor, Mich., 1999.
- Hoensch, Jörg K.** *Sowjetische Osteuropa-Politik 1945-1975.* Kronberg/Ts., 1977.
- Hoffmann, Dieter.** "Robert Havemann: Antifascist, Communist, Dissident." In *Science under Socialism: East Germany in Comparative Perspective*, edited by Kristie Macrakis and Dieter Hoffman, 269-85. Cambridge, Mass., 1999.
- Hoffmann, Dieter and Kristie Macrakis,** eds. *Naturwissenschaft und Technik in der DDR.* Berlin, 1997.

- Hoyer, Siegfried.** "Der Weg zur Wiedereröffnung der Universität Leipzig 1946." *Universität Leipzig* 1 (1996): 23-28.
- Hruby, Peter.** *Fools and Heroes: The Changing Role of Communist Intellectuals in Czechoslovakia.* Oxford, 1980.
- Hübner, Piotr.** "Formowanie systemu polityki naukowej 1944-1951." In *Historia nauki polskiej*, edited by Bogdan Suchodolski, 5.1:529-41. Wrocław, 1992.
- , *I Kongres Nauki Polskiej jako forma realizacji założeń polityki naukowej państwa ludowego.* Wrocław, 1983.
- , "The Last Flight of Pegasus: The Story of the Polish Academy of Science and Letters and the Warsaw Scientific Society, 1945-1952." *East European Politics and Societies* 13:1 (1999): 71-116.
- , *Nauka polska po II wojnie światowej – idee i instytucje.* Warsaw, 1987.
- , *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944-1953. Geneza systemu.* Warsaw, 1992.
- , *Siła przeciw rozumowi: Losy Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1939-1989.* Kraków, 1994.
- , "Stalinowskie 'czystki' w nauce polskiej." In *Skryte oblicze systemu komunistycznego*, edited by Roman Bäcker, 211-24. Warsaw, 1997.
- Huschner, Anke.** "Der 17. Juni 1953 an Universitäten und Hochschulen der DDR." *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 5 (1991): 681-92.
- Jaczewski, Bohdan.** "Organizacja i instytucje życia naukowego w Polsce. Listopad 1918-1939." In *Historia nauki polskiej*, edited by Bogdan Suchodolski, 5.1:36-315. Wrocław, 1992.
- Jagiello, Michał.** *Tygodnik Powszechny i komunizm. 1945-1953.* Warsaw, 1988.
- Jänicke, Martin.** *Der Dritte Weg: Die Antistalinische Opposition gegen Ulbricht seit 1953.* Cologne, 1964.
- Janka, Walter.** *Schwierigkeiten mit der Wahrheit.* Reinbek, 1989.
- Janos, Andrew C.** "The Politics of Backwardness in Continental Europe, 1780-1945." *World Politics* 41:3 (1989): 325-58.
- Jansen, Christian.** *Professoren und Politik: Politisches Denken und Handeln der Heidelberger Hochschullehrer 1914-1935.* Göttingen, 1992.
- , *Vom Gelehrten zum Beamten. Karriereverläufe und soziale Lage der Heidelberger Hochschullehrer 1914-1935.* Heidelberg, 1992.
- Jaraus, Konrad H., ed.** *Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR.* Berlin, 1991.
- Jarocki, Robert.** *Czterdzieści pięć lat w opozycji.* Kraków, 1990.
- , *Widzieć jasno bez zachwyty.* Warsaw, 1982.

- Jędruszczak, Hanna.** "Miasta i przemysł w okresie odbudowy." In *Polska Ludowa 1944-1950. Przemiany społeczne*, edited by Franciszek Ryszka, 279-407. Wrocław, 1974.
- Jerschina, Jan.** *Osobowość społeczna studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego chłopskiego pochodzenia.* Wrocław, 1972.
- Jessen, Ralph.** "Akademische Elite und kommunistische Diktatur. Studien zur Geschichte der Hochschullehrerschaft in der Ulbricht-Ära." Habilitation, Free University of Berlin, 1997.
- , "Die 'Entbürgerlichung' der Hochschullehrer in der DDR – Elitenwechsel mit Hindernissen." *Hochschule Ost* 3 (1995): 61-71.
- , "Professoren im Sozialismus. Aspekte der Strukturwandels der Hochschullehrerschaft in der Ulbricht-Ära." In Kaelble et al., *Sozialgeschichte der DDR*, 217-53.
- , "Vom Ordinarius zum sozialistischen Professor." In *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*, edited by Richard Bessel Ralph Jessen, 76-107. Göttingen, 1996.
- , "Zur Sozialgeschichte der ostdeutschen Gelehrtenschaft. 1945-1970." In *Historische Forschung und sozialistische Diktatur. Beiträge zur Geschichtswissenschaft der DDR*, edited by Martin Sabrow and Peter Th. Walter, 121-43. Leipzig, 1995.
- John, Jürgen.** "Die Jenaer Universität im Jahre 1945." In *Die Wiederöffnung der Friedrich-Schiller-Universität*, edited by J. John, V. Wahl, and L. Arnold, 12-74. Rudolstadt, 1998.
- Jordán, František, ed.** *Dějiny University v Brně.* Brno, 1969.
- Jordan, Z.A.** "Philosophy in Postwar Poland." Russian Research Center Seminar Notes, Harvard University, Cambridge, Mass., 3 May 1963.
- Jowitt, Kenneth.** *New World Disorder: The Leninist Extinction.* Berkeley and Los Angeles, 1992.
- Judt, Tony.** *Past Imperfect: French Intellectuals, 1944-1956.* Berkeley and Los Angeles, 1992.
- Just, Gustav.** *Zeuge in eigener Sache. Die fünfziger Jahre.* Berlin, 1990.
- Kádner, Otakar.** *Vývoj a dnešní soustava školství.* Parts 2-4. Prague, 1931-1938.
- Kaelble, Hartmut, Jürgen Kocka, and Hartmut Zwahr, eds.** *Sozialgeschichte der DDR.* Stuttgart, 1994.
- Kalembka, Slawomir, ed.** *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.* Toruń, 1995.
- Kantorowicz, Alfred.** *Deutsches Tagebuch.* Vol. 2. Munich, 1961.
- , *Etwas ist ausgeblieben: Zur geistigen Einheit der deutschen Literatur nach 1945.* Hamburg, 1985.
- Kaplan, Karel.** *Nekrvavá revoluce.* Prague, 1993.

- , *Sovětsí poradci v Československu 1949-1956*. Prague, 1993.
- Karpiński, Jakub.** *Nie być w myśleniu posłusnym. Ossowscy, socjologia, filozofia*. London, 1989.
- Kasper, Hans-Erederik.** "Der Kampf der SED um die Heranbildung einer Intelligenz aus der Arbeiterklasse und der werktätigen Bauernschaft über die Vorstudienanstalten an den Universitäten und Hochschulen der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945/46-1949." Ph.D. diss., Bergbau Akademie Freiberg, 1979.
- Kavka, František.** *Univerzita Karlova a padesát let Československa*. Prague, 1968.
- , ed. *Stručné dějiny Univerzity Karlovy*. Prague, 1964.
- Keckowa, Antonina.** "Stanisław Arnold, 1895-1973." In *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*. Warsaw, 1986.
- Kenney, Padraic.** *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945-1950*. Ithaca, N.Y., and London, 1997.
- Kersten, Krystyna.** *Między wyzwoleniem a zniewoleniem. Polska 1944-1956*. London, 1993.
- , *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948*. Poznań, 1990.
- Kiesewetter, Hubert.** *Industrielle Revolution in Deutschland 1815-1914*. Frankfurt am Main, 1989.
- Kita, Jaroslaw, and Stefan Pytlas.** *Profesorowie Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1945-1994*. Łódź, 1995.
- Klein, Fritz.** "Dokumente aus den Anfangsjahren der ZfG." *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 42:1 (1994): 39-55.
- Klein, Helmut,** ed. *Humboldt-Universität zu Berlin, Überblick 1810-1985*. Berlin, 1985.
- Klemperer, Victor.** *So sitze ich denn zwischen allen Stühlen. Tagebücher 1950-1959*. 2 vols. Berlin, 1999.
- Klessmann, Christoph.** "Die Zerstörung des Schulwesens als Bestandteil deutscher Okkupationspolitik im Osten am Beispiel Polens." In *Erziehung und Schulung im Dritten Reich*, edited by Manfred Heinemann, part 1, 176-92. Stuttgart, 1980.
- Klier, Freya.** *Lüg Vaterland. Erziehung in der DDR*. Munich, 1990.
- Kloskowska, Antonina.** "Bunty i służebności uczonego." In *Bunty i służebności uczonego. Profesor Józef Chałasiński*, 7-21. Łódź, 1992.
- , ed. *Uniwersytet Łódzki 1945-70*. Łódź, 1970.
- Knapp, Viktor.** *Proměny času*. Prague, 1998.
- Kocka, Jürgen.** "Zur jüngeren marxistischen Sozialgeschichte. Eine kritische Analyse unter besonderer Berücksichtigung sozialgeschichtlicher Ansätze in der DDR." In Fischer and Heydeinann, *Geschichtswissenschaft in der DDR*, 1:395-422.

- Kolankiewicz, George.** "The Technical Intelligentsia." In Lane and Kolankiewicz, *Social Groups*, 180-232.
- Kolman, Arnošt.** *Die verirrte Generation. So hätten wir nicht leben sollen. Eine Biographie*. Frankfurt am Main, 1979.
- Konecny, Peter.** "Chaos on Campus: The 1924 Student Poverka in Leningrad." *Europe-Asia Studies* 46:4 (1994): 617-35.
- Kopke, Horst.** *Mein Vaterland ist die Freiheit*. Rostock, 1990.
- Kopstein, Jeffrey.** *The Politics of Economic Decline in East Germany*. Chapel Hill, N.C., and London, 1997.
- Korbonski, Andrzej.** "Poland: 1918-1990." In *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*, edited by Joseph Held, 229-76. New York, 1992.
- Kotarbiński, Tadeusz.** *Myśli o ludziach i ludzkich sprawach*. Wrocław, 1986.
- Kott, Jan.** *Still Alive*. New Haven, 1993.
- Kovály, Heda Margolius.** *Under a Cruel Star: A Life in Prague, 1941-1968*. Cambridge, Mass., 1986.
- Kowalczyk, Ilko-Sasha.** "Anfänge und Grundlinien der Universitätspolitik der SED." *German Studies Review* 17 (Fall 1994): 113-30.
- , "Die Durchsetzung des Marxismus-Leninismus in der Geschichtswissenschaft der DDR 1945-1961." In Sabrow and Walter, *Historische Forschung und sozialistische Diktatur*, 31-58.
- , *Legitimation eines neuen Staates. Parteiarbeiter an der historischen Front. Geschichtswissenschaft in der SBZ/DDR 1945 bis 1961*. Berlin, 1997.
- , "Volkserhebung ohne 'Geistesarbeiter'? Die Intelligenz in der DDR." In *Der Tag X 17. Juni 1953*, edited by Ilko-Sasha Kowalczyk, Armin Mitter, and Stefan Wolle, 129-69. Berlin, 1996.
- , "'Wo gehobelt wird, da fallen Späne.' Zur Entwicklung der DDR-Geschichtswissenschaft bis in die späten fünfziger Jahre." *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 42:4 (1994): 302-18.
- Kowalenko, Wladyslaw.** *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940-1945*. Poznań, 1961.
- Kráčmarová, Hana.** "Působení KSČ na pražských vysokých školách před Únorem 1948." *Acta Universitatis Carolinae* 7:1 (1966): 7-48.
- , *Vysokoškoláci v revočních letech 1945-1948*. Prague, 1976.
- Krajina, Vladimír.** *Vysoká hra. Vzpomínky*. Prague, 1994.
- Krasiewicz, Bolesław.** *Odbudowa szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944-1948*. Wrocław, 1976.
- Krasucki, Józef.** *Tajne szkolnictwo polskie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*. Warsaw, 1977.

- Kratochvil, Antonín.** *Die kommunistische Hochschulpolitik in der Tschechoslowakei.* Munich, 1968.
-----, *Žaluji. Cesta k Sionu.* Vol. 3. Prague, 1990.
- Krause, Eckart, Ludwig Huer, and Holger Fischer,** eds. *Hochschulalltag im "Dritten Reich": Die Hamburger Universität 1933-1945.* Part 1. Berlin, 1991.
- Krejčí, Jaroslav.** *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia.* New York, 1972.
- Krofta, Kamil.** *A Short Story of Czechoslovakia.* New York, 1934.
- Krönig, Waldemar, and Klaus-Dieter Müller.** *Anpassung, Widerstand, Verfolgung: Hochschule und Studenten in der SBZ und DDR 1945-1961.* Cologne, 1994.
- Krüger, Horst,** ed. *Das Ende einer Utopie: Hingabe und Selbstbefreiung früherer Kommunisten.* Olten and Freiburg im Breisgau, 1963.
- Kto est kim w Polsce 1984.* Warsaw, 1984.
- Kuczynski, Jürgen.** *Frost nach dem Tauwetter. Mein Historikerstreit.* Berlin, 1993.
-----, "Ein linientreuer Dissident." *Memoiren 1945-1989.* Berlin, 1992.
- Kuhn, Heinrich, and Otto Böss,** eds. *Biographisches Handbuch der Tschechoslowakei.* Munich, 1969.
- Kuroń, Jacek.** *Wiara i wina. Do i od komunizmu.* Warsaw, 1990.
- Kuroń, Jacek, and Jacek Żakowski.** *PRL dla początkujących.* Wrocław, 1996.
- Kusm, Vladimir.** *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia.* Cambridge, 1971.
- Kuta, Tadeusz.** "Moje wspomnienia jako studenta, a następnie pomocniczego pracownika nauki w początkach drogi rozwojowej Uniwersytetu Wrocławskiego." *Studia i Materiały z Dziejów Uniwersytetu Wrocławskiego* 2 (1993): 235-62.
- Lammel, Hans-Joachim,** ed. *Dokumente zur Geschichte der Arbeiter-und-Bauern-Fakultäten der Universitäten und Hochschulen der DDR.* 2 Vols. Berlin, 1987-1988.
- Lane, David.** "Structural and Social Change in Poland". In Lane and Kolankiewicz, *Social Groups*, 1-28.
- Lane, David, and George Kolankiewicz,** eds. *Social Groups in Polish Society.* London and Basingstoke, 1973.
- Lange, M.G., E. Richert, and O. Stammer.** "Das Problem der 'neuen Intelligenz' in der sowjetischen Besatzungszone. Ein Beitrag zur politischen Soziologie der kommunistischen Herrschaftsordnung." In *Veritas-Iustitia-Libertas. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Columbia University New York*, 191-146. Berlin, 154.
- Lapidus, Geil.** "Educationl Strategies and Cultural Revolution: The Politics of Soviet Development." In Fitzpatrick, *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931*, 78-104.
- Lemberg, Hans,** ed. *Sowjetisches Modell und nationale Prägung. Kontinuität und Wandel in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg.* Marburg, 1991.
- Lentze, Hans.** *Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein.* Vienna, 1962.
- Leonhard, Wolfgang.** *Die Revolution entlässt ihre Kinder.* Vol. 1. Leipzig, 1990.
- Lepsius, M. Rainer.** *Demokratie in Deutschland: Soziologisch-historische Kostellationsanalysen. Ausgewählte Aufsätze.* Göttingen, 1993.
- Leslie, R.F., Antony Polonsky, Jan M. Ciechanowski, and Z.A. Pelczyński.** *The History of Poland since 1863.* Cambridge, 1983.
- Lewandowski, Czeslaw.** *Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświecie, nauce i szkołach wyższych w latach 1944-1948.* Wrocław, 1993.
- Lewandowski, Jan.** *Rodowód społeczny powojennej inteligencji polskiej. 1944-1949.* Szczecin, 1991.
- Lewy, Guenter.** *The Catholic Church and Nazi Germany.* New York, 1964.
- Litsch, Karel.** "17. listopad 1939." *Správy archivu Univerzity Karlovy* 7 (1985): 46-62.
- Lobkowitz, N.** *Marxismus-Leninismus in der ČSR. Die tschechoslowakische Philosophie seit 1945.* Dordrecht, 1961.
- Loest, Erich.** *Durch die Erde ein Riss.* Leipzig, 1990.
- Longhamps, Franciszek,** ed. *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945-1955.* Wrocław, 1959.
- Longworth, Philip.** *The Making of Eastern Europe: From Prehistory to Postcommunism.* New York, 1997.
- Lönnendonker, Siegward.** *Freie Universität Berlin: Gründung einer politischen Universität.* Berlin, 1988.
- Lönnendonker, Siegward, and Tilman Fichter,** eds. *Freie Universität Berlin 1948-1973 – Hochschule im Umbruch, 1945-1949, "Gegengründung wozu?"* Vol. 1. Berlin, 1973.
- Lovenduski, Joni, and Jean Woodal.** *Politics and Society in Eastern Europe.* London, 1987.
- Luczak, Czeslaw.** "Polnische Wissenschaft und polnisches Hochschulwesen während der Hitlerokkupation." In Buzko and Paczyńska, *Universities*, 37-46.
-----, ed. *University of Poznań 1919-1969.* Poznań, 1971.

- McCellan, Woodford.** "Postwar Political Evolution." In *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, edited by Wayne S. Vucinich, 119-53. Berkeley and Los Angeles, 1969.
- McCelland, James C.** *Autocrats and Academics: Education, Culture, and Society in Tsarist Russia*. Chicago, 1979.
- "Proletarianizing the Student Body: The Soviet Experience during the New Economic Policy." *Past and Present* 80 (August 1978): 122-46.
- Machonin, Pavel, ed.** *Československá společnost*. Bratislava, 1969.
- Maeß, Gerhard.** *Mögen viele Lehrmeinungen um die eine Wahrheit ringen*. Rostock, 1994.
- Maier, Charles S.** *Dissolution: The Crisis of Communism and the End of East Germany*. Princeton, 1997.
- Malowist, Marian.** "Uwagi do artykułu Piotra Hübnera." *Przegląd Historyczny* 78:3 (1987): 483-90.
- Maňák, Jiří.** "Početnost a struktura české inteligence v letech 1945-1948." *Sociologický časopis* 4 (1967): 398-409.
- "Problematica odměnování české inteligence v letech 1945-1948. Příspěvek k oblasnění nivelizace." *Sociologický časopis* 5 (1967): 52-40.
- "Sociální aspekty politiky KSČ vůči inteligenci v letech 1947-1953." *Revue dějin socialismu* 5 (1969): 675-706.
- Markov, Walter.** *Zwiesprache mit dem Jahrhundert*. Cologne, 1990.
- Mason, Timothy W.** *Nazism, Fascism and the Working Class*. Edited by Jane Caplan. Cambridge, 1995.
- Mastny, Vojtech.** *The Czechs under Nazi Rule*. New York, 1971.
- Mates, Pavel, Petr Průcha, and Jan Svatoš.** *Vývoj organizace a řízení československých vysokých škol v letech 1918-1983*. Prague, 1984.
- Matthews, Mervyn.** *Education in the Soviet Union: Policies and Institutions since Stalin*. London, 1982.
- Mauersberg, Stanislaw.** "Nauka i szkolnictwo wyższe w latach 1939-1951." In *Historia nauki polskiej*, edited by Bogdan Suchodolski, 5.1:316-468. Wrocław, 1992.
- Mayer, Hans.** *Der Turm von Babel: Erinnerung an eine Deutsche Demokratische Republik*. Frankfurt am Main, 1991.
- Mazowiecki, Wojciech.** *Pierwsze starcie: Wydarzenia 3 maja 1946*. Warsaw, 1998.
- Merker, Wolfgang.** "Die Deutschen Zentralverwaltungen in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945-1947." Ph.D. diss., Berlin, 1980.
- Merquior, J.G.** *Rousseau and Weber: Two Studies in the Theory of Legitimacy*. London, 1980.
- Meuschel, Sigrid.** *Legitimation und Parteiherrschaft: Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR, 1945-1989*. Frankfurt am Main, 1992.
- Meyer, Alfred G.** "Communist Revolutions and Cultural Change." *Studies in Comparative Communism* 5:4 (1972): 345-70.
- Micewski, Andrzej.** *Kościół – państwo 1945-1949*. Warsaw, 1995.
- Michalowski, Kazimierz.** *Wspomnienia*. Warsaw, 1986.
- Michnik, Adam.** *Z dziejów honoru w Polsce*. Paris, 1985.
- Milczarek, W.** "Sytuacja zawodowa i pozycja społeczna absolwentów Kursów Przygotowawczych." In Szczepański, *Ze studiów*, 189-223.
- Milosz, Czeslaw.** *The Captive Mind*. Translated by Jane Zielonko. New York, 1990.
- *Emperor of the Earth: Modes of Eccentric Vision*. Berkeley, 1977.
- *Native Realm: A Search for Self-Definition*. Berkeley, 1985.
- Mišková, Alena.** "Německá univerzita za druhé světové války." In Havránek and Poustka, *Dějiny Univerzity Karlovy*, 213-31.
- Mittenzwei, Werner.** *Das Leben des Bertold Brecht oder der Umgang mit den Welträtseln*. Vol. 2. Berlin and Weimar, 1988.
- Mitter, Armin, and Stefan Wollte.** *Untergang auf Raten: Unbekannte Kapitel der DDR-Geschichte*. Munich, 1993.
- Mlynář, Zdeněk.** *Nightfrost in Prague: The End of Human Socialism*. Translated by Paul Wilson. New York, 1980.
- Moldawa, Tadeucz.** *Ludzie władzy 1944-1991*. Warsaw, 1991.
- Müchle, Eduard.** *Die "Entsowjetisierung" der russischen Hochschule*. Bonn, 1995.
- Muller, Henry Z.** *The Other God That Failed: Hans Freyer and the Deradicalization of German Conservatism*. Princeton, 1987.
- Müller, Marianne, and Egon Erwin Müller.** "...stürmt die Festung Wissenschaft!" *Die Sowjetisierung der mitteldeutschen Universitäten seit 1945*. Berlin, 1953.
- Myant, M.R.** *Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945-1948*. Cambridge, 1981.
- Mycielska, Dorota.** "Postawy polityczne profesorów wyższych uczelni w dwudziestoleciu międzywojennim." In *Inteligencja polska XIX i XX Wieku*, edited by Ryszarda Czepulis-Rastenis, 4:293-335. Warsaw, 1985.
- Naimark, Norman M.** "Politik und Geschichtswissenschaft im osteuropäischen Kontext." In Jarausch, *Zwischen Parteilichkeit and Professionalität*, 125-38.
- *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*. Cambridge, Mass., 1995.
- Nauka i szkolnictwo wyższe w Warszawie*. Warsaw, 1987.

- Neubert, Ehrhart.** *Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989.* Berlin, 1997.
- Neuhäusser-Wespy, Ulrich.** "Der Parteiapparat als Zentrale Lenkungsinstanz der Geschichtswissenschaft der DDR in der fünfziger und sechziger Jahren." In Sabrow and Walter, *Historische Forschung*, 145-79.
- Niethammer, Lutz,** ed. *Der gesäuberte Antifaschismus. Die SED und die roten Kapos von Buchenwald.* Berlin, 1994.
- Nikitin, A.P.** "Die sowjetische Militäradministration und die Sowjetisierung des Bildungssystems in Ostdeutschland 1945-1948." *Bildung und Erziehung* 45:4 (1992): 405-16.
- Nikitin, P.I.** *Zwischen Dogma und gesundem Menschenverstand.* Berlin, 1997.
- Okey, Robin.** *Eastern Europe, 1740-1980: Feudalism to Communism.* Minneapolis, 1982.
- Olczak, M.** "Skład społeczny i wyniki nauki uczestników Kursów w okresie ich pobytu na Kursach Przygotowawczych." In Szczepański, *Ze studiów*, 122-59.
- Olshausen, Klaus.** *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941.* Stuttgart, 1973.
- Olszewski, Eugeniusz,** ed. *Politechnika Warszawska 1915-1965.* Warsaw, 1965.
- Opalek, Kazimierz.** "Kierunek psychologiczny w teorii prawa. Jerzy Lande (1886-1954)." In *Studia z dziejów wydziału prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, edited by Michał Patkaniowski, 117-26. Kraków, 1964.
- Osa, Maryjane.** "Resistance, Persistence, and Change: The Transformation of the Catholic Church in Poland." *Eastern European Politics and Societies* 3:2 (Spring 1989): 267-99.
- Paczkowski, Andrzej.** *Pół wieku dziejów Polski 1939-1989.* Warsaw, 1998.
- "Protokół rozbieżności w sprawie wesołego baraku." *Gazeta Wyborcza* 17-18 (October 1998): 26-27.
- Paczkowski, Andrzej, and Jakub Karpiński.** "Czy PRL była państwem polskim." *Mowią Wieki* 10-11 (1994): 64-69.
- Pasák, Tomáš.** *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích 1939-1945.* Prague, 1980.
- Pätzold, Horst.** *Nischen im Gras. Ein Leben in zwei Diktaturen.* Hamburg, 1997.
- Pęcherski, Mieczysław.** "Das Schulwesen in Volkspolen." In *Das Schulwesen sozialistischer Länder in Europa*, edited by Deutsches Pädagogisches Zentralinstitut, 285-36. Berlin, 1962.

- Pelikán, Jiří.** *Ein Frühling, der nie zu Ende geht. Erinnerungen eines Prager Kommunisten.* Frankfurt am Main, 1976.
- Perkowska, Urzula.** *Kształtowanie się zespołu naukowego w Uniwersytecie Jagiellońskim. 1860-1920.* Wrocław, 1975.
- Pernes, Jiří.** "Dělnické demonstrace v Brně v roce 1951." *Soudobé dějiny* 1 (1996): 23-41.
- Personal and Forlesungsverzeichnis*, Universität Leipzig, SS 1945; WS 1947-1948; Herbstsemester 1953-1954.
- Personal and Forlesungsverzeichnis*, Universität Rostock, SS 1945; WS 1947-1948; Herbstsemester 1953-1954.
- Péteri, Gyögyri.** *Academia and State Socialism: Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe.* New York, 1998.
- Petráň, Jozef.** "Filozofská fakulta." In Havránek and Pousta, *Dějiny Univerzity Karlovy*, 431-72.
- "Die Philosophie in der Sowjetzone." *Der Monat* 2:21 (1950): 250-57.
- Picker, Henry.** *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier.* Stuttgart, 1976.
- Pike, David.** *The Politics of Culture in Soviet-Occupied Germany, 1945-1949.* Stanford, Calif., 1992.
- Pilch, Andrzej.** *Studencki ruch polityczny w Polsce w latach 1932-1939.* Warsaw and Kraków, 1972.
- Podgórecki, Adam.** *Polish Society.* Westport, Conn., 1994.
- *A Story of a Polish Thinker.* Cologne, 1986.
- Podoski, Jan.** *Zbyt ciekawe czasy.* Warsaw, 1991.
- Podradisz, Jan.** "Bemühungen der Familien verhafteter Professoren um ihre Befreiung." In Buszko and Paczyńska, *Universities*, 223-28.
- Polišenský, Jozef.** "Filozofická fakulta UK na jaře památného roku 1945." *Zprávy archivu univerzity Karlovy* 7 (1985): 30-34.
- Polski słownik biograficzny.* Kraków, 1935-.
- Poppe, Ulrike, Rainer Eckert, and Ilko-Sascha Kowalczyk.** *Zwischen Selbstbehauptung and Anpassung: Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR.* Berlin, 1995.
- Port, Andrew.** "When Workers Rumbled: The Wismut Upheaval of August 1951 in East Germany." *Social History* 22:2 (1997): 145-73.
- Pousta, Zdeněk.** "Právnická fakulta." In Havránek and Pousta, *Dějiny Univerzity Karlovy*, 369-88.
- "Smuteční pochod za demokracií." In *Stránkami soudobých dějin. Sborník statí k pětadesátinám historie Karla Kaplana*, edited by Karel Jech, 1978-207. Prague, 1993.
- "Univerzita Karlova v letech 1947-1953." In Havránek and Pousta, *Dějiny Univerzity Karlovy*, 263-306.

- Praszałowicz, Dorota.** "Inteligencja polska." In *Zbiorowy portret Polaków*, edited by Grzegorz Babiński and Tadeusz Paleczny, 117-38. Kraków, 1997.
- Procházka, Adolf.** "The Brno School of Jurisprudence." In *The Czechoslovak Contribution to World Culture*, edited by Miloslav Rechcigl, 405-13. The Hague, 1964.
- Protocol of meeting with former soviet cultural officers, organized by Prof. Manfred Heimemann, Hannover, September 1992 in Gosen bei Berlin.* Unpublished manuscript.
- Rabehl, Bernd.** *Am Ende der Utopie: Die politische Geschichte der Freien Universität Berlin.* Berlin, 1988.
- Raima, Peter,** ed. *Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów.* Vol. 1. Poznań, 1994.
- Reich, Jens.** *Abschied von den Lebenslügen. Die Intelligenz und die Macht.* Berlin, 1992.
- Rektor der FSU, ed. *Vergangenheitserklärung an der FSU Jena: Beiträge zur Tagung "Unrecht und Aufarbeitung" am 19. und 20.6.1992.* Leipzig, 1994.
- Rhode, Gotthold.** "The Protectorate of Bohemia and Moravia, 1939-1945." In *A History of the Czechoslovak Republic, 1918-1948*, edited by Victor S. Mamatey and Radomir Luža, 296-322. Princeton, 1973.
- Richert, Ernst.** "Sozialistische Universität": *Die Hochschulpolitik der SED.* Berlin, 1967.
- Ringer, Fritz K.** *The Decline of the German Mandarines: The German Mandarins: The German Academic Community, 1890-1933.* Hanover, N.H., and London, 1990.
- *Fields of Knowledge: French Academic Culture in Comparative Perspective, 1890-1920.* Cambridge, 1992.
- Rocznik statystyczny 1949.* Warsaw, 1950.
- Rocznik statystyczny 1950.* Warsaw, 1951.
- Rocznik statystyczny 1958.* Warsaw, 1958.
- Rocznik statystyczny 1959.* Warsaw, 1959.
- Rocznik statystyczny 1960.* Warsaw, 1960.
- Rocznik statystyczny 1970.* Warsaw, 1970.
- Rothschild, Jozef.** *East Central Europe between the Two World Wars.* Seattle, 1974.
- *Return to Discovery: A Political History of East Central Europe since World War II.* 3rd ed. New York, 2000.
- Rühle, Otto.** *Idee und Gestalt der deutschen Universität. Tradition und Aufgabe.* Berlin, 1966.
- Rupieper, Hermann-Josef.** "Wiederaufbau und Umstrukturierung der Universität 1945-149." In *Martin-Luther-Universität. Von der*

- Gründung bis zur Neugestaltung nach zwei Diktaturen*, edited by Gunnar Berg and Hans-Hermann Hartwich, 97-116. Opladen, 1994.
- Rupnik, Jaques.** "Intelektuálové a moc v Československu." *Soudobé dějiny* 1:4-5 (1994): 540-50.
- *The Other Europe: The Rise and Fall of Communism in East-Central Europe.* New York, 1989.
- "Promeškané setkání: Rok 1956 v pohledu z Prahy." *Soudobé dějiny* 3:4 (1996): 535-39.
- Ryszka, Franciszek.** *Pamiętnik inteligenta.* Vol. 2. Łódź, 1996.
- Sabrow, Martin, and Peter Th. Walter,** eds. *Historische Forschung und Sozialistische Diktatur. Beiträge zur Geschichtswissenschaft der DDR.* Leipzig, 1995.
- Schaff, Adam.** *Moje spotkania z nauką polską.* Warsaw, 1997.
- *Pora na spowiedź.* Warsaw, 1993.
- Schmidt, Siegfried,** ed. *Alma Mater Jenensis: Geschichte der Universität Jena.* Weimar, 1983.
- Schmutzler, Georg-Siegfried.** *Gegen den Strom: Erlebtes aus Leipzig unter Gitler und der Stasi.* Göttingen, 1992.
- Schneider, Michael C.** *Bildung für neue Eliten. Die Gründung der Arbeiter- und Bauernfakultäten in der SBZ/DDR.* Dresden, 1998.
- Schöpflin, George.** *Politics in Eastern Europe, 1945-1992.* Oxford, 1993.
- Schulte, Volker.** "Der Fall Natonek – ein Fall der SED." *Universität Leipzig* 4 (June-July 1992): 5-7.
- Seton-Watson, Hugh.** *The East European Revolution.* New York, 1966.
- *Eastern Europe between the Wars, 1918-1941.* Hamden, Conn., 1962.
- Seznamosob a ústavů university Karlovy v Praze jakož I státních zkušebních komisi 1948.* Prague, 1048.
- Seznam přednášek na filologické fakultě v studijním roce 1953-1954.* Prague, 1953.
- Shavit, Yossi, and Hans-Peter Blossfeld.** *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries.* Boulder, Colo., 1993.
- Shumilin, I.N.** *Soviet Higher Education.* Munich, 1962.
- Sieber, Malte, and Ronald Freytag.** *Kinder des Systems. DDR-Studenten vor, im und nach dem Herbst '89.* Berlin, 1993.
- Simons, Thomas W.** *Eastern Europe in the Postwar World.* New York, 1991.
- Skład Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Rok akademicki 1948/49.* Kraków, 1948.
- Skład Uniwersytetu na rok akademicki 1947-1948.* Warsaw, 1947.
- Skład Uniwersytetu na rok akademicki 1955-1956.* Warsaw, 1956.

- Sládek, Zdeněk.** "Vliv nacistické nadvlády na politický vývoj v Čechách a na Moravě." *Soudobé dějiny* 1:4-5 (1994): 532-35.
- Ślabek, Henryk.** *Intelektualistów obraz własny 1944-1989*. Warsaw, 1997.
- Ślawińska, Irena.** *Szlakami moich wód*. Lublin, 1998.
- Słownik historyków polskich*. Warsaw, 1994.
- Somr, Miroslav, et al.** *Dějiny školství a pedagogiky*. Prague, 1987.
- Sovětizace východní evropy. Země střední a jihovýchodní evropy v letech 1944-1948*. Prague, 1995.
- Spis wykładów na rok akademicki 1953-1954*. Kraków, 1953.
- Spis wykładów na rok akademicki 1953-1954*. Poznań, 1953.
- Spodenkiewicz, Paweł.** "Nowe widnokregi." In *Bunty i służebności uczonego. Profesor Józef Chałasiński*, 22-37. Łódź, 1992.
- Spór o PRL*. Kraków, 1996.
- Śródka, Andrzej.** *Uczni polscy*. Vol. 2. Warsaw, 1995.
- Śródka, Andrzej, and Paweł Szczawiński.** *Biogramy uczonych polskich*. Part 1, vols. 1-3. Warsaw, 1983-1985.
- Stallmann, Herbert.** *Hochschulzugang in der SBZ/DDR 1945-1959*. St. Augustin, 1980.
- Staritz, Dietrich.** "Partei, Intellektuelle, Parteiintellektuelle: Die Intellektuellen im Kalkül der frühen SED." In *Sozialismus und Kommunismus im Wandel, Hermann Weber zum 65. Geburtstag*, edited by Klaus Schönhoven and Dietrich Staritz, 378-98. Cologne, 1993.
- Statistická ročenka Československé Socialistické Republiky 1960*. Prague, 1960.
- Statistická ročenka Československé Socialistické Republiky 1962*. Prague, 1962.
- Statistická ročenka Republiky Československé 1957*. Prague, 1957.
- Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1955*. Berlin, 1956.
- Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1960-61*. Berlin, 1961.
- Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1970*. Berlin, 1970.
- Statistisches Jahrbuch der Deutschen Reich 1935*. Berlin, 1935.
- Steinhaus, Hugo.** *Wspomnienia i zapiski*. London, 1992.
- Stobiecki, Rafał.** *Historia pod nadzorem: Spory o nowy model historii w Polsce*. Łódź, 1993.
- Stokes, Gale.** *From Stalinism to Pluralism: A Documentary History of Eastern Europe since 1945*. New York and Oxford, 1991.
- Strzembosz, Tomasz.** "Z historii najnowszej." *Arca* 48 (1993): 61-63.

- Suleja, Teresa.** *Uniwersytet Wrocławski w okresie centralizmu stalinowskiego 1950-1955*. Wrocław, 1995.
- Suny, Ronald G., and Lewis H. Siegelbaum, eds.** *Making Workers Soviet: Power, Class, and Identity*. Ithaca, N.Y., 1994.
- Svobodný, Petr.** "Lékařské fakulty." In Havránek and Pousta, *Dějiny University Karlovy*, 389-418.
- Szarota, Tomasz.** "Upowszechnienie kultury." In *Polska Ludowa 1944-1950. Przemiany społeczne*, edited by Franciszek Ryszka, 408-70. Wrocław, 1974.
- Szczepański, Jan, ed.** *Ze studiów nad kursami przygotowawczymi*. Wrocław, 1962.
- Taborsky, Edward.** *Communism in Czechoslovakia, 1948-60*. Princeton, 1961.
- Tatarkiewicz, Władysław.** "Roman Ingarden 1893-1970." In *Portrety uczonych polskich*, edited by Andrzej Biernacki, 204-6. Kraków, 1974.
- Tent, James F.** *The Free University of Berlin: A Political History*. Bloomington, Ind., 1988.
- Tismaneanu, Vladimir.** *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*. New York, 1992.
- Tomaszewski, Jerzy.** *The Socialist Regimes of East Central Europe: Their Establishment and Consolidation, 1944-67*. Translated by Jolanta Krauze. London and New York, 1989.
- Tomczak, Andrzej, ed.** *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*. Toruń, 1995.
- Topolski, Jerzy.** "Polish Historians and Marxism after World War II." *Studies in Soviet Thought* 43 (1992): 169-83.
- Torańska, Teresa.** *Oni*. London, 1985.
- Torpey, John C.** *Intellectuals, Socialism, and Dissent: The East German Opposition and Its Legacy*. Minneapolis, 1995.
- Trznadel, Jacek.** *Hańba domowa: rozmowy z pisarzami*. Lublin, 1990.
- "An Interview with Zbigniew Herbert." *Partisan Review* 54:4 (1987): 557-75.
- Tucker, Robert C.** "Culture, Political Culture, and Communist Society." *Political Science Quarterly* 88:2 (1973): 173-90.
- Tyrowicz, Marian.** *W poszukiwaniu siebie: wspomnienia i refleksje*. Vol. 2. Lublin, 1988.
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1945-1955*. Warsaw, 1957.
- Uniwersytet Wrocławski imienia Bolesława Bieruta. Skład osobowy według stanu z dnia 1 sierpnia 1955 roku*. Wrocław, 1955.
- Urban, Jan, and Zdeněk Hojda.** "Velký historik ztracené generace." *Dějiny a současnost* 15:4 (1993): 41-46.

- Urban, Rudolf.** *Die Organization der Wissenschaft in der Tschechoslowakei.* Marburg, 1958.
- Usko, Marianne.** *Hochschulen in der DDR.* Berlin, 1974.
- Valkrner, Elizabeth Kridl.** "Stalinizing Polish Historiography: What Soviet Archives Disclose." *East European Politics and Societies* 7:1 (Winter 1993): 109-34.
- Variková, Marta, ed.** *Košický vládný program.* Bratislava, 1978.
- Verband Ehemaliger Rostocker Studenten. *Namen und Schicksale der von 1945 bis 1962 in der SBZ/DDR verhafteten und verschleppten Professoren und Studenten.* Rostock, 1994.
- Vogel, Barbara.** "Anpassung und Widerstand: Das Verhältnis Hamburger Hochschullehrer zum Staat 1919 bis 1945." In Krause et al., *Hochschulalltag im "Dritten Reich": Die Hamburger Universität 1933-1945*, part 1, 3-84.
- Vollnhals, Clemens, ed.** *Entnazifizierung: Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen 1945-1949.* Munich, 1991.
- Vývoj společnosti ČSSR v číslech.* Prague, 1965.
- Walczak, Jan.** *Ruch studencki w Polsce 1944-1984.* Wrocław, 1990.
- Walczak, Marian.** *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939-1945.* Wrocław, 1978.
- Walicki, Andrzej.** *Spotkania z Miłozsem.* London, 1985.
- Wandycz, Piotr.** "The Poles in the Habsburg Monarchy." *Austrian History Yearbook* 3:2 (1967): 261-86.
- *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present.* London and New York, 1993.
- Wartenberg, Günther.** "Die Wiedereröffnung der Universität Leipzig am 5. Februar 1946." *Universität Leipzig* 2 (1996): -12.
- Weitz, Eric D.** *Creating German Communism, 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State.* Princeton, 1997.
- Welsh, Helga A.** "Deutsche Zentralverwaltung für Volksbildung. DVV." In Broszat and Weber, *SBZ-Handbuch*, 229-38.
- "Entnazifizierung und Wiederöffnung der Universität Leipzig 1945-1946. Ein Bericht des damaligen Rektors Professor Bernhard Schweitzer." *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 33 (1987): 33-72.
- *Revolutionärer Wandel auf Befehl? Entnazifizierungs- und Personalpolitik in Thüringen and Sachsen. 1945-1948.* Munich, 1989.
- Werblan, Andrzej.** *Stalinizm w Polsce.* Warsaw, 1991.
- *Władysław Gomułka. Sekretarz Generalny PPR.* Warsaw, 1988.
- Wichterle, Otto.** *Vzpomínky.* Prague, 1992.
- Wielcy filozofowie polscy, sześć studiów.* Warsaw, 1997.

- Wójcik, Z.** "Przebieg studiów absolwentów Kursów Przygotowawczych w wyższych uczelniach." In Szczepański, *Ze studiów*, 160-88.
- Wolenski, Jan** "Philosophy inside Communism: The Case of Poland." *Studies in Soviet Thought* 43 (1992): 93-100.
- Wolff, Robert.** *The Balkans in Our Time.* Cambridge, Mass., 1956.
- Wyka, Kazimierz.** *Życie na niby.* Warsaw, 1957.
- Zahorski, Andrzej.** "Środowisko historyków warszawskich w Polsce Ludowej." In *Nauka i szkolnictwo wyższe w Warszawie*, 168-81.
- Zank, Wolfgang, and Helga Welsh.** "Zentralverwaltungen: Einleitung." In Broszat and Weber, *SBZ-Handbuch*, 201-7.
- Zaręba, Maria, and Alfred Zaręba, eds.** *Ne Cedat Academia. Kartki z dziejów tajnego nauczania w Uniwersytecie Jagiellońskim 193-1945.* Kraków, 1975.
- Żarnowski, Janusz.** "Społeczeństwo polskie." In *Historia Nauki Polskiej*, edited by Bogdan Suchodolski, 5.1:11-35. Wrocław, 1992.
- *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939.* Warsaw, 1964.
- Z dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego.* Warsaw, 1961.
- Zehm, Günter.** "Repression und Widerstand an der Universität Jena 1949-1989." *Bildung und Erziehung* 45:4 (1992): 453-66.
- Zylinska, Blanka.** "Poválečná obnova a zápas o charakter univerzity." In Havránek and Poustka, *Dějiny Univerzity Karlovy*, 235-61.
- Ziólek, Jan.** "The Imprisonment of the Professors of the Catholic University of Lublin." In Buszko and Paczyńska, *Universities*, 247-49.
- Zwerenz, Gerhard.** *Der Widerspruch. Autobiografischer Bericht.* Berlin, 1991.
- Żyndul, Jolanta.** *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935-1937.* Warsaw, 1994.
- Горизонтов Л.Е.** «Методологический переворот в польской историографии на рубеже 40-50-х годов и советские историки.» *Славяноведение* (1993): 50-66.
- Коровицына Н.В.** «Новая интеллигенция в истории социалистического эксперимента на материалах Чехии и Словакии.» *У Власть и интеллигенция. Из опыта послевоенного развития стран Восточной Европы*, ред. Ю.С. Новопашина, 128-54. Москва, 1993.
- Мурашко Г.Р.** «Дело Сланского.» *Вопросы истории* 3 (1997): 3-20; 4 (1990): 3-18.
- Носкова А.Ф.** «Московские советники в странах Восточной Европы.» *Вопросы истории* 1 (1998): 104-13.
- Новиков М.М.** «Московский университет в первый период большевицкого режима.» В *Московский университет*

1755-1930, изд. В.Б. Ильяшевич, А.А. Кизеветтер, М.М. Новиков, 156-92. Париж, 1930.

- Стратонов В.** «Потеря Московским университетом свободы.» В *Московский университет 1755-1930*, ред. В.Б. Ильяшевич, А.А. Кизеветтер, М.М. Новиков, 193-244. Париж, 1930.
- Стыкалин А.С.** «Идеологическая и культурная экспансия сталинизма в Венгрии.» *Славяноведение* 6 (1992): 15-26.
- «Научная интеллигенция стран Центральной и Юго-Восточной Европы и ее отношение к СССР и советской науке.» В *Интеллигенция в условиях общественной нестабильности*, ред. А.И. Студеникин, 92-104. Москва, 1996.
- «Политика СССР по формированию общественного мнения в странах Центральной Европы и настроения интеллигенции.» *Славяноведение* 3 (1997): 50-62.
- «Пропаганда СССР на зарубежную аудиторию и общественное мнение стран Запада в первые послевоенные годы.» *Вестник Моск. ун-та, сер. 10 (Журналистика)* 1 (1997): 57-70.
- Чанбарисов Ш.Х.** *Формирование советской университетской системы.* Москва, 1988.

ІНТЕРВ'Ю

Усі інтерв'ю проведені автором.

- Юліуш Бардах, травень 1998 р.
Кароль Марія Бартель, листопад 1991 р.
Целіна Бобінська, липень 1992 р.
Честмир Цісарж, липень 1993 р.
Милослав Долежал, листопад 1991 р.
Коломан Гаян, вересень 1991 р.
Юзеф Геровський, жовтень 1998 р.
Станіслав Гродзинський, листопад 1998 р.
Станіслав Гжибовський, жовтень 1998 р.
Ян Гавранек, липень 1993 р., липень 1996 р..
Артур Гутнікевич, листопад 1998 р. (телефоном)
Ева Йонас, травень 1993 р.
Франтішек Кавка, вересень 1991 р.
Кристина Керстен, листопад 1998 р.
Стефан Кеневич, червень 1986 р.
Фрітц Кляйн, вересень 1996 р.
Єжи Клочовський, листопад 1998 р.
Антоніна Клочовська, травень 1998 р.
Іржі Коташек, липень 1996 р.
Тадеуш Ковалік, лютий 1996 р.
Юрген Кучинський, вересень 1996 р.
Павел Махонін, липень 1996 р.
Антоній Мончак, листопад 1998 р.
Карел Малий, серпень 1993 р.
Генрик Маркевич, жовтень 1998 р.
Іржі Навратил, липень 1993 р.
Казімеж Опалек, листопад 1998 р.
Горст Петцольд, липень 1990 р.
Іржі Пелікан, жовтень 1991 р.
Антоній Подраза, червень 1986 р.
Йозеф Полішенський, вересень 1991 р., листопад 1998 р.
Гергард Рогер, липень 1989 р.
Роберт Ромпе, березень 1991 р.
Адам Шафф, червень 1992 р.
Йозеф Шмідт, червень 1991 р.
Ірена Славінська, листопад 1998 р.
Станіслав Стомма, листопад 1998 р.
Г. Формелькер, липень 1990 р.
Пауль Вандель, жовтень 1990 р.
Анджей Верблян, травень 1992 р.
Генрик Верещицький, червень 1986 р.
Юзеф Вольський, жовтень 1998 р.
Єжи Вирозумський, жовтень 1998 р.
Богдан Закжевський, листопад 1998 р. (телефоном)
Маріян Згурняк, жовтень 1998 р.

ОФІЦІЙНІ ЗБІРКИ ЗАКОНІВ, СТАТУТІВ, ДЕКРЕТІВ і ПОД.

Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej
Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik
Sbírka zákonů a nařízeení republiky Československé

ГАЗЕТИ ТА ЖУРНАЛИ

Чеські

Čin
Dnešek
Lidová demokracie
Lidové noviny
Mladá fronta
Národní osvobození
Obszory
Práce
Předvoj
Revue dějin socialismu
Rovnost
Ruch filozofický
Rudé právo
Slovo národa
Student
Studentské noviny
Studentské slovo
Svobodné noviny
Svobodné slovo
Tvorba

Німецькі

colloquium
Forum
Frankfurter Allgemeine Zeitung
Neue Zürcher Zeitung
Neues Deutschland
Tagesspiegel

Польські

Arca
Głos Ludu

Głos Pracy

Kuźnica

Kwartalnik Historyczny

Myśl Filozoficzna

Naprzód

Odrodzenie

Robotnik

Słowo Powszechne

Statystyka Szkolnictwa

Trybuna Ludu

Tygodnik Powszechny

Zeszyty Towarzystwa Popierania i Krzewienia Nauk

Życie Nauki

Совєтські

Вопросы философии

США

New York Times

ПІСЛЯМОВА

Володимир Кравченко

УНІВЕРСИТЕТ ЕПОХИ
НАЦІОНАЛІЗМУ ТА КОМУНІЗМУ

Книга відомого американського дослідника, професора університету Каліфорнії в Берклі, Джона Коннеллі була задумана та написана наприкінці ХХ ст., на хвилі нового «відкриття» регіону, який перебував за «залізною завісою» після Другої світової війни¹. Це були часи історичного оптимізму, відкриття таємних або недоступних раніше архівів, занепаду одних і стрімкого піднесення інших, новіших соціальних теорій, що мали пояснити ніким не очікуваний кінець комуністичної системи та ретроспективно побачити в минулому те, що привело до цього й що не могли належним чином оцінити сучасники. Йшлося про переосмислення національної історичної спадщини, геополітичного контексту «Заходу» та «Сходу», а також реідентифікації регіону, що розташовувався між ними.

Цей регіон, власне, мав вигляд широкої контактної культурної зони, яка існувала між Римською та Візантійською імперіями, католицтвом і православ'ям, пізніше – між Німеччиною та Росією, фашизмом і комунізмом. Мінливий геополітичний та культурно-релігійний контекст, відсутність чітких зовнішніх і внутрішніх кордонів, а також надзвичайна культурна строкатість народів регіону не давали можливості закріпити за ним усталеної назви. Mitteleuropa, Східна Європа, Центрально-Східна та Східно-Центральна Європа, – всі ці дефініції до наших днів наповнюються різним змістом. Я надалі, говорячи про книгу Дж. Коннеллі, використовуватиму назву «Центрально-Східної Європи», знайому українському читачеві завдяки праці П. Вандича².

«Поневолені» чи то власною історією, чи то могутніми сусідами, народи регіону щоразу, перш ніж спробувати «звільнитися» від невизначеності, мусіли вирішувати непросту для себе проблему ідентичності, відповідаючи на питання про те, що ж у їхньому житті слід вважати нав'язаним ззовні, а що віднести до «вітчизняної», «органічної» традиції? Іншими словами – чи особливості їхнього історичного розвитку мали внутрішню логіку, чи визначалися переважно змінами в геополітичному та релігійно-культурному

контексті? Власне, таке ж питання постійно ставлять перед собою й дослідники регіону.

Відповіді на нього завжди було важко, оскільки «зовнішнє» та «внутрішнє» в контактній зоні постійно мінялися місцями, а часом їх узагалі неможливо було розділити. Тому історія народів регіону інколи нагадує ходіння по зачарованому колу між нацією та імперією, а сутінки минулого дня в їхньому житті легко переплутати зі світанком нового. Національні історії в таких випадках нагадують пунктирні лінії, то пірнаючи в глибини зовнішньої, транснаціональної uniformity, то виходячи на поверхню з усіма своїми національними peculiarities. У такому вигляді вони здатні кидати виклик будь-яким узагальненням або спробам класифікації.

Дослідження Дж. Коннеллі, створене в процесі декомунізації країн Центрально-Східної Європи, безперечно, похитнуло поширені в західній літературі уявлення про одноманітність повсякденного життя та напрямків розвитку комуністичних країн³. У цьому йому допомогла базова дослідницька категорія «політичної культури», що здобула нове життя в процесі геополітичних і соціальних катаклізмів західної периферії “Pax Sovietica” наприкінці ХХ ст.⁴ і дала можливість здійснити компаративний аналіз історії трьох країн регіону та показати особливості та альтернативні можливості їхнього розвитку.

Модерна історія народів Центрально-Східної Європи розгорталася в тісному переплетінні та взаємній боротьбі націоналізму й комунізму. Перший дуже швидко привів мініатюрні копії Австро-Угорської імперії під вивісками національних держав до авторитаризму, антисемітизму, ксенофобії, агресії та «Нової Європи» Гітлера. Другий замінив «націю» – «класом», але в результаті також привів до авторитаризму, антисемітизму, ксенофобії, агресії в рамках своєї нео-імперської співдружності під вивіскою “Pax Sovietica”. Обидва ці феномени прагнули стати історичними правонаступниками традиційної імперії та релігії й досягли помітних успіхів на цьому шляху.

Націоналізм і комунізм із перемінним успіхом змагалися між собою за право репрезентації модерності та підтримку в суспільстві. Обидві світові війни на деякий час позбавили модернізацію демократичної альтернативи, зруйнувавши міф Прогресу – основний міф епохи Просвітництва, – знецінивши демократичні інститути та принципи капіталістичної економіки. Поразці демократії в країнах регіону сприяла політика західних держав, які без особливих докорів сумління торгували ним спочатку з фашизмом, потім – із комунізмом. Відтак, шляхи народів Центрально-Східної Європи до модерності в ХХ ст. нагадували вузькі стежки, що петляли між двома тоталітарними вежами.

Чи був комунізм нав'язаний, накинутий ззовні, чи все-таки мав певне історичне підґрунтя в національних історичних традиціях? Відповіді на це питання завжди були зумовлені політичними мотивами. Захоплюючи полеміка з цього приводу найповніше представлена в дискусіях представників двох інтелектуальних шкіл, які сформувалися в американській історіографії та політології в другій половині ХХ ст.: «тоталітаристській» та «ревізійоністській»⁵. Дискусія між ними знаходить своєрідне відображення та продовження в сучасних національних історіографіях посттоталітарних країн. Чи була Центрально-Східна Європа з самого початку «поневолена» сталінським режимом, принесеним на багнетах Червоної Армії, чи «самосталінізація» регіону відбулася лише згодом, в умовах «холодної війни»⁶?

Політичний контекст такої інтерпретації цілком зрозумілий: в першому випадку напрошувався висновок про те, що Радянський Союз встановив у регіоні тоталітарний режим, подібний до фашистського; в другому – він виступав визволителем народів регіону від фашизму, в той час як Захід повинен визнати власну частку провини за встановлення в цій частині Європи тоталітарних режимів, подібних до сталінського. Історики поділені між собою сьогодні щодо цих питань не меншою мірою, ніж це було в часи дискусії «тоталітаристів» і «ревізійоністів». З цієї точки зору особливу увагу привертають дискусії, що відбуваються в сучасній російській історіографії, а також історіографіях країн колишнього соціалістичного табору⁷.

Дж. Коннеллі в цій полеміці схиляється до компромісної точки зору. Він не заперечує, що советизація країн Центрально-Східної Європи відбувалася під тиском ззовні. Проте одночасно історик демонструє, що реальний, безпосередній вплив советського уряду на практиці був меншим, ніж вважають деякі аналітики, а ініціаторами або інтерпретаторами радянських політичних директив частіше виступали місцеві комуністи, а не центральні московські інституції. Це стосувалося не лише Чехословаччини, де взагалі не було радянських військ, а й окупованої частини Німеччини. Парадоксальним чином такому стану речей сприяла сама радянська система.

По-перше, радянських партійних ідеологів непокоїло розширення контактів із зовнішнім світом. «Корумповані» західними впливами країни народної демократії становили потенційну загрозу для моральної цнотливості советських громадян. По-друге, в радянському державному апараті не вистачало людей, здатних підтримувати контакти з новими союзниками. Радянські окупаційні власті в Німеччині, як виявилось, просто не мали в своєму розпорядженні достатньої кількості функціонерів, що володіли би німецькою мовою, а

тому змушені були використовувати в ролі посередників місцевих чиновників.

Була й інша обставина, що зменшувала безпосередній вплив радянського досвіду на реформування нових країн соціалізму. Цей досвід, із одного боку, представляв собою серію політичних імпровізацій, які інколи суперечили одна одній та не вкладалися в певну систему. З другого боку, 20-ті та 30-ті рр. ХХ ст. у радянській історії істотно відрізнялися між собою за характером і напрямками комуністичних реформ. Власне, на цій різниці багато в чому ґрунтуються особливості інтерпретації радянського феномену «ревізійоністами», захопленими комуністичними експериментами та «тоталітаристами», відстрашеними практикою державного терору. Але й це ще не все. Діалектика взаємин націоналізму та комунізму в країнах «між чимось і чимось»⁸ вимагає переосмислення самої концепції сталінізму в її нинішньому вигляді.

Феномен сталінізму не без підстав розглядається як «Великий відступ» від комуністичної політики ленінської доби. Дехто навіть вважає його реінкарнацією російського православно-імперського націоналізму. При цьому напередодні та після Другої світової війни націоналістичні аспекти політики радянського керівництва були помітні не меншою мірою, ніж класові, комуністичні. Виходить, що сталінізм, насичуючись російським національним контекстом, означав для росіян перехід на національний, російський, шлях до комунізму? Чи означає це, що радянський досвід комуністичної революції демонстрував логіку поступової та послідовної «націоналізації» комунізму – шлях, яким належало пройти «новоохрещеним» країнам соціалізму?...

Дж. Коннеллі наочно доводить, що пошуки національних шляхів до соціалізму в країнах «народної демократії» почалися не після смерті Сталіна, як прийнято вважати, а проявилися з перших же кроків упровадження комуністичної системи в кожному з відповідних суспільств⁹. Стартові позиції, конкретні політичні обставини, нарешті, історична спадщина – все це зумовило різні шляхи засвоєння та реалізації комуністичної доктрини в різних країнах по цей бік «залізної завіси». У книзі Дж. Коннеллі регіон Центрально-Східної Європи виглядає різноманітним. За фасадом комуністичної риторики та символіки зберігалися унікальні особливості національного життя, придушені, заморожені, але не знищені комуністичним режимом. Вони благополучно пережили «льодовиковий період» сталінізму й поступово перетравили комуністичні догмати наприкінці 80-х років ХХ ст. Подібна дослідницька перспектива може стати багатообіцяючою для вивчення історії Радянського Союзу в цілому та його «соціалістичних республік», у тому числі України.

Комунізм, із одного боку, видавався модерною альтернативою націоналізму передусім для тих народів, які відчували проблеми з власною ідентичністю – національною чи/та геополітичною. З другого боку, на практиці комунізм міг поєднуватися як із націоналізмом, так і його регіональними відповідниками, зокрема славізмом і «русизмом». Цим він приваблював частину інтелектуалів тих країн, які, подібно до Польщі, хиталися між Сходом і Заходом або, подібно до Чехії, зберігали давні традиції проросійського славізму. До того ж, далеко не всі народи регіону на той час засвоїли модерну формулу націоналізму. Це можна сказати як про тих, хто продовжував ідентифікувати себе в релігійних та/ або державницьких, імперських категоріях (православні «слов'яно-руси», частина німців), так і про тих, для кого модель національної державності виявилася, принаймні на той час, непереконаливою й через це недосяжною (українці, білоруси, словаки, македонці).

Безпосередній зв'язок комунізму з модернізацією зумовив той факт, що модернізаційна парадигма в історіографії часто використовувалася й продовжує використовуватися для «нормалізації» комуністичних режимів. В американській історіографії повоєнної доби до цього тяжіли представники так званої «ревізійністської» школи в радянських студіях. Сьогодні парадигма модернізації активно використовується в консервативній російській, українській та білоруській історіографії для історизації режиму сталінізму, обґрунтування його «ексцесів» «об'єктивними потребами» розвитку, тобто фактично – їхній релятивізації.

Приміром, О.В. Петровська розглядає комуністичні реформи вищої освіти в повоєнних Польщі та Болгарії в контексті «ускореного переходу к современному индустриальному обществу», «преодоления отсталости»¹⁰. При цьому виявляється, що «использование советского опыта во многом облегчало задачу реструктуризации высшей школы, поскольку создавало условия для быстрого внедрения достаточно рационального варианта системы образования, не расплеская время и силы на эксперименты через которые прошла высшая школа СССР в 1920 - 1930 гг.». Про те, чи потрібен був саме такий, а не інший, досвід «реструктуризації» вищої освіти в регіоні, що мав давні університетські традиції, автор навіть не питає. «Так надо было – і квит», – іронізує в подібному випадку український історик¹¹.

Навряд чи будь-хто з серйозних дослідників стане заперечувати, що в процесі комуністичної трансформації суспільства частково вирішувалися загальні проблеми економічної відсталості, аграрного питання, масової освіти, соціальної мобільності та інші. Проте з самого початку завдання модернізації підпорядковувалися комуністичними партіями вимогам їхньої ідеологічної доктрини. Модернізація завжди

мала для них допоміжний характер, оскільки мусила «підвести» незрілі, обтяжені історичними «пережитками» суспільства до того рівня, з якого вже можна було зробити стрибок у «царство свободи».

Дж. Коннеллі, слідом за С. Коеном, вважає, що політика режиму сталінізму «була не просто політика примушування селянства, а справжня громадянська війна проти нього; не просто поліцейні репресії або навіть терор зразка часів громадянської війни, а майже голокост через терор, що знищив десятки мільйонів людей впродовж двадцяти п'яти років; не просто термідоріанське відродження націоналістичної традиції, а близький до фашистського шовінізм; не просто культ лідера, а обожнювання деспота». Подібна дослідницька перспектива не залишає місця для виправдання комуністичних злочинів «об'єктивними» потребами модернізації.

У процесі модернізації місцеві комуністи так само, як і їхні радянські попередники свого часу, постійно опинялися перед суперечливим завданням – з одного боку, вони намагалися повністю підпорядкувати собі й відповідно трансформувати «людський матеріал» попередньої епохи, забезпечивши лояльність «вірних» та ізоляцію «еретиків», а з другого – мусили вдаватися до послуг компетентних фахівців, навіть далеких від ідеологічної ортодоксії. Створення нової людини для нового суспільства вимагало безумовної політичної лояльності, натомість успіх реформ залежав від професійної компетентності. Система освіти в обох випадках відігравала ключову роль.

Освіта виступала одночасно об'єктом реформ і знаряддям соціальної інженерії. Інституції вищої школи уподібнювалися фабрикам з виробництва «кадрів для народного господарства». Викладання в них відділялося від науки й здобувало суто утилітарний, професійний характер, проте воно не обмежувалося лише цим завданням. Освітній процес передбачав обов'язкову ідеологічну індоктринацію студентів і включав у себе дисципліни відповідного циклу. Перш ніж почати масове, конвеєрне продукування кадрів нової, «народної» інтелігенції, освіта сама мусила бути реформована, очищена від підозрілих дисциплін і фахівців, стати жорстко централізованою й контрольованою системою.

Університети, реформовані в ХІХ ст. для потреб модернізації та національного розвитку, посідали особливе місце в системі вищої освіти. Вони відігравали важливу роль у процесі комуністичних реформ, а також вибору різних шляхів модернізації та національно-державного будівництва народів Центрально-Східної Європи часів сталінізму. Саме тому з двох основних функцій університетів у

суспільстві – виробництва та передачі знання й підготовки соціальної еліти – Дж. Коннеллі зупиняється докладно саме на останній.

Різні національні контексти в Східній Німеччині, Чехословаччині та Польщі визначили особливості комуністичної трансформації університетської освіти в кожній з цих трьох країн. На думку Румена Даскалова, у Східній Німеччині політика в галузі вищої освіти визначалася пріоритетом ідеології, побудованої на антифашистській риторичі; в чеських землях подібну роль відігравали соціальні фактори, зокрема соціальна структура суспільства; в Польщі натомість специфіку процесу советизації надавали культурні фактори – інтелектуальне середовище та національна ідентичність, в якій роль «іншого» належала Росії¹².

Список особливостей комуністичної політики щодо університетської освіти в усіх трьох країнах можна продовжити – в цьому випадку порівняльний підхід є надзвичайно плідним. Приміром, у Східній Німеччині ця політика виявилася жорсткою, послідовною та системною, в той час як у двох інших країнах вона відзначалася «гнучкістю»: в Чехословаччині широку свободу дій одержало студентство, яке одразу скористалося нею для здійснення деструктивної та репресивної діяльності, а в Польщі подібний вплив мала професура, яка протиставила комуністам розгалужену систему корпоративної солідарності, вироблену ще в часи імперського російського уряду¹³.

Німецький досвід советизації вищої освіти визначався, зокрема, тим, що вона здійснювалася в переможеній країні, під наглядом окупаційних військ, отже, набула радикального характеру. Німецькі комуністи менше, ніж деінде, зважали на необхідність компромісів із суспільством, яке несло свою частину відповідальності за злочини фашизму й не мало моральної сили протистояти тим, хто став його переможцем. Почуття провини, зауважував Чеслав Мілош, є звичайно найбільшим союзником усіляких тоталітарних ідеологій¹⁴. Розрив із попередньою культурною традицією в Східній Німеччині виявився настільки глибоким, що сама ця країна частенько навіювала аналітикам образи експериментального лабораторного продукту, виготовленого в специфічних умовах.

Німецькі комуністи менше ніж деінде відчували на собі тягар історії, оскільки НДР у тих кордонах, у яких вона постала після Другої світової війни, просто не існувала раніше. Новий політичний режим мусив шукати легітимності не в минулому, а в майбутньому, що, до речі, йому непогано вдавалося. Німецьких реформаторів відзначала добра організація та стратегічне планування, що дали їм можливість створити надзвичайно стабільну систему, яка трималася до останнього в той час, як усі інші вже демонстрували ознаки розпадиння та

деморалізації. Алек Ноув із цього приводу зауважував, що неможливо уявити будь-яку економічну систему, яку німці не зробили б ефективною¹⁵.

Чеський досвід виявився депо іншим. З усіх трьох країн, про які йдеться в цій книзі, Чехословаччина найменше постраждала від війни – чеське суспільство не знало ні масових вбивств і депортацій мирного населення, ні тотального спустошення своєї території. Чеські заводи під час війни працювали ритмічно, робітники одержували порівняно високу й стабільну заробітну платню, а професура, навіть обмежена у викладанні, могла займатися наукою й видавати свої праці. Розплатою за це стала вразливість чеського суспільства, зокрема й університетської професури, щодо звинувачень в опортунізмі та колабораціонізмі. З іншого боку, мюнхенська зрада Заходу в 1938 р. обеззброїла чеську демократію морально не лише перед нацизмом, а й перед комунізмом.

Комуністи здобули в Чехословаччині на парламентських виборах 1946 р. 38 % голосів – це найбільший показник успіху, якого досягали комуністи на вільних виборах за всю історію комуністичного руху взагалі¹⁶. Комуністичний переворот у країні через два роки після цього був здійснений без залучення радянських військ або спецслужб. Комуністичні чистки в Чехословаччині виявилися чи не найбільш кривавими порівняно з іншими «країнами народної демократії», а політика советизації – найбільш близькою до радянської сталінської моделі.

Подібно до німецьких професорів, чеські не мали того морального капіталу, що дозволив би їм протистояти наступу нового тоталітаризму. Дж. Коннеллі доходить висновку, що чеська професура не стільки сприйняла комунізм, скільки капітулювала перед ним. Тому головною рушійною силою в процесі реформування чеської вищої школи стала найменш скомпрометована частина суспільства – студенти. Зрозуміло, що не всі, а лише та частина, яку сміливо можна порівнювати з російськими комсомольцями 20-х рр. та пізнішими китайськими хунвейбінами. У процесі комуністичного будівництва саме молодь демонструвала всі якості, потрібні для нищення старого ладу: безжальність, догматизм і аморальність. Креативних якостей реформаторів від освіти виявилось набагато менше, оскільки, на відміну від німецьких товаришів, чеські комуністи з самого початку ставилися до освіти зневажливо й не надавали їй особливого значення в процесі трансформації суспільства.

На фоні високорозвинених, індустріальних Східної Німеччини та Чехії, вражених моральними комплексами, повоєнна Польща, з її відсталою аграрною економікою, численним селянством, могутньою католицькою церквою, – могла високо тримати голову, оскільки, з

одного боку, стала жертвою двох тоталітаризмів – фашистського та комуністичного, зазнавши при цьому чи не найбільших (пропорційно) людських і матеріальних втрат, а з другого – продемонструвала світові масовий рух Опору фашистським окупантам. Активна участь у цьому русі польської церкви, професури та студентства консолидувала елементи громадянського суспільства, відсунувши на другий план властиві довоєнній польській *academia* риси націоналізму та антисемітизму. Варто зауважити, що радянське керівництво зі свого боку посприяло ослабленню позицій польських комуністів, завдавши їм тяжкого удару ще до війни, в 1938 р. відроджена комуністична партія навіть не мала комуністичної назви.

Усе це значною мірою зумовило той факт, що польський університет змусив комуністичний режим до численних компромісів, яких не бачили ні Чехословаччина, ні Східна Німеччина, ні жодна з інших країн «народної демократії». Дж. Коннеллі доводить, що польське академічне середовище й після війни залишалося домодерною спільнотою, просякнутою клієнтистськими зв'язками, непотизмом і зорієнтованою на культурні цінності традиційного, шляхетського суспільства. Проте саме таке, традиційне середовище, як виявилось, мало імунітет щодо найнебезпечнішої хвороби модерності – тоталітаризму в обох його іпостасях.

Зрозуміло, що національні особливості університетської системи освіти в кожній з трьох країн мусили сформуватися задовго до приходу комуністів до влади. У цьому відношенні було би цікаво порівняти процес советизації з «націоналізацією» університетів, яка перетворила славнозвісний гумбольдтівський університет у Німеччині на духовний осередок фашизму, а в Польщі та Румунії – на джерела націоналізму та антисемітизму. Зрештою, саме континуїтет із міжвоєнними часами, коли вища освіта в регіоні потерпала від хронічного дефіциту кваліфікованих спеціалістів, непотизм, невисоку якість знань, націоналізм і ксенофобію¹⁷, – додавав комуністам аргументів щодо необхідності кардинального реформування вищої школи.

Університети як осередки громадянського суспільства з їхніми традиціями свободи інтелектуального пошуку, автономії, демократії та єдності освіти та викладання ставали непотрібними в комуністичних суспільствах. Не дивно, що з усіх університетських дисциплін найбільш тендітними та вразливими виявилися саме гуманітарні науки: адже вони є інтерпретативними за своєю природою й, крім того, зазвичай відіграють роль своєрідного барометру культурного та інтелектуального клімату в суспільстві, тому їхній розвиток немислимий без певної інтелектуальної свободи. Натомість комуністична доктрина потребує не дискусій, пошуку та сумніву, а віри. Їй потрібні пропагандисти, а не

інтелектуали. Представники гуманітарних і соціальних наук ставали першими жертвами комуністичних реформ, оскільки вважалося, що їх легко замінити кадрами, підготовленими на прискорених курсах і що народне господарство від цього не постраждає. Комунізм за своєю природою є побічним продуктом Просвітництва й саме через це ненавидить своїх батьків.

Звідси бере свій початок принципово антиінтелектуальна політика комуністичних режимів. Звичайно, можна припустити, що цей феномен властивий передусім країнам, що перебувають на відносно низькому рівні свого розвитку. Свого часу режим самодержавства в Російській імперії разом із православними священиками нацьковував чорносотенців і люмпенів на студентів і професорів. Політичні та духовні спадкоємці «Третього Риму» широко використовували цей досвід у публічних кампаніях проти «своїх» еретиків – політичних дисидентів, інтелектуалів. Проте з'ясувалося, що ні демократична, розвинена Чехословаччина, ні католицька Польща також не мали щеплення проти подібної політики й використовували власних «чорносотенців» і (люмпен) пролетаріат для боротьби зі студентством і професурою.

Запровадження радянської моделі вищої освіти в регіоні виявлялося не «ефективністю та раціональністю», про яку пише цитований вище російський дослідник, а незворотніми втратами в гуманітаристиці. Дж. Коннеллі, слідом за Яном Т. Гроссом, зауважує, що сталінізм – це, крім усього іншого, також «величезна кількість ненаписаних книг, непрочитаних лекцій, необговорених ідей, ненаданих ступенів. Збитки, завдані культурі за часів сталінізму, не можна визначити лише цифрами». Ці слова, втім, стосуються лише тих культур, де принцип індивідуальності вважається позитивним чинником у системі суспільних цінностей.

Подібне розуміння комуністичної трансформації вищої освіти, в свою чергу, зачіпає важливе питання про взаємини влади та суспільства в тоталітарних країнах. Жоден тоталітарний режим не зумів би прийти до влади та втриматися без підтримки «знизу». Суспільство є не лише жертвою, а й співучасником його злочинів. Університетське високоосвічене середовище – не виняток. Досить пригадати, що в Німеччині воно виявилось надзвичайно сприятливим і – більше того – активним у своїй підтримці фашизму, а в Італії лише мізерна кількість університетської професури виявила відданість ідеям демократії, в той час як решта їхніх колег наввипередки демонстрували свою лояльність режиму.

Цей травматичний досвід, як правило, швидко стирається з колективної історичної пам'яті, а його місце заповнюють міфи про

героїчну боротьбу, страждання або, якщо посткомуністична дійсність пов'язана з економічними провалами, – про «золотий вік» позаду, як це можна бачити на прикладі сучасних пост-радянських республік або Румунії. Неприємні істини стають неприйнятними, тому пост-тоталітарне суспільство болісно або роздратовано реагує на теми свого недавнього минулого. В такому випадку аналітик-outsider завжди має інтелектуальну та моральну перевагу над insider'ом і бачить те, чого воліє не бачити саме суспільство, що є об'єктом історичного аналізу.

Дж. Коннеллі, на відміну від «тоталітаристів», не знімає моральної відповідальності за злочини сталінізму з суспільства. Він не боїться руйнувати національні міфи героїчного опору комунізму, проте робить це із належним тактом. Університетське життя, за його словами, було наповнене постійними угодами та компромісами: «В обширній сірій зоні між безпартійною професурою та державним апаратом майже неможливо провести межу, яка б відділяла «колаборантів» від тих, хто тихцем, прагматично рятували науку».

Академічне середовище в книзі Дж. Коннеллі постає таким, яким воно є в реальному житті, тобто нічим не кращим за всі інші професійні середовища, де легко знайти приклади марнославства, сервілізму, інтриг, хабарництва, професійної некомпетентності і т.п. Інша річ, що подібні гріхи легше прощаються й привертають меншу увагу там, де немає щоденного моралізаторства, без якого не обходяться ні навчальний процес, ні наукова діяльність, особливо якщо йдеться про гуманітарні та соціальні дисципліни. Тому й оцінки поведінки університетської професури не можуть бути позбавлені загальних, зрозумілих для всіх моральних характеристик.

Таким чином, досліджуючи національну специфіку університетського життя в кожній з трьох країн регіону, автор одночасно демонструє, що в принципі університетська система залишалася однаковою або дуже подібною. Власне, саме ця подібність видається дещо затушованою в компаративному дослідженні. На перший план виступає натомість локальна специфіка. Це означає, що кожне дослідження, написане на основі концепту політичної культури для висвітлення історичного континуїтету та національного контексту, несе в собі, поряд із пізнавальними можливостями, певний ризик для кожного дослідника.

Приміром, легко піддатися спокусі простежити безпосередній вплив пруської політичної та історико-культурної традиції на Східну Німеччину, шляхетської системи цінностей – на Польщу та буржуазного опортунізму середнього класу – на Чехію. Німці в такому разі виглядатимуть «уродженими» державниками та просвіченими бюрократами, поляки – старомодними й гречними кавалерами, а чехи –

буржуазними пристосуванцями й матеріалістами. Зрештою, чому би не провести лінію континуїтету ще далі й не пояснити той чи інший стан тієї чи іншої країни національними особливостями її населення? Подібним працям завжди буде забезпечений теплий прийом з боку читацької аудиторії. Проте вчені мандарини завжди матимуть привід для критики.

Дж. Коннеллі добре усвідомлює таку небезпеку, коли пише: «Можуть виникнути заперечення, що політична культура – це те, що звичайно іменують „національним характером”, однак наше дослідження показує, як компаративні студії кидають виклик національним стереотипам. У Центральній Європі німці зажили слави талановитих організаторів, проте найбільш вражаючий приклад організації, про який ішлося на сторінках цієї книги, показали поляки своєю державою в підпіллі. Хоча німецька політична культура здобула репутацію аполітичної та недемократичної, серед найбільш помітних борців із авторитаризмом ми бачимо німців, точніше студентів зі Східної Німеччини перших повоєнних років. Однією з найбільших несподіванок, пов'язаних із поведінкою польських професорів, вихованих на ідеалах романтизму, можна вважати їхню здатність до компромісу з новим режимом».

Тим не менше, автор не уник деяких обмежень компаративної методи в своїй книзі. Якщо Східна Німеччина, чеські етнічні землі та Польща істотно відрізнялися між собою в процесі комуністичної трансформації, то що, власне, змушує розглядати їх у рамках єдиного регіону Центрально-Східної Європи? Адже в цьому випадку не діє популярний серед дослідників принцип геополітичної ідентифікації регіону, розташованого «між Німеччиною та Росією»¹⁸. До того ж, Дж. Коннеллі обминає увагою не лише Угорщину, яка поділяла з Чехією та Польщею спільну історико-культурну спадщину, але також і словацькі землі, що перебували на той час у складі єдиної держави разом із чеськими, натомість він включає до європейського простору Східну Німеччину, проти чого виступає чимало сучасних істориків¹⁹.

Дж. Коннеллі доводить спільність університетського культурного простору між Прагою, Ляйпцігом та Краковом, підкреслюючи, що в основі його лежала спільна австро-німецька модель університетської освіти. «Пізніше, – пише Дж. Коннеллі, – «незважаючи на державні кордони, подібність академічного устрою всіх трьох країн відіграла таку ж роль, як і єдність політичної логіки їхньої советизації: вона допомогла законсервувати істотні елементи національних чеської, польської та німецької політичних культур». Проте в цьому випадку університетський простір не співпадає з національним та/або політичним.

Європа для автора закінчується на східних кордонах Польщі, за якими вже починаються терени Росії – чужої західним цінностям цивілізації. Історик намагається довести існування символічного кордону між Центрально-Східною Європою та Росією, зазначаючи, що російські університети, на відміну від центрально-європейських, не мали стійких традицій автономії, залишаючись «державними установами в нерозвиненому суспільстві»; їхня діяльність мала більш утилітарний характер, ніж у центрально-східно-європейських університетів, «просякнута, нехай і не зовсім чіткими, уявленнями про свободу науки», а уявлення професури про науку формувалися в іншій інтелектуальній атмосфері.

Проте загальновідомо, що університети в Російській імперії також проектувалися за німецько-австрійськими моделями. З самого початку освітніх реформ у Росії над ними працювало чимало західних, передусім німецьких, спеціалістів. Російська професура таки мала університетську автономію, причому не лише де-юре, а й де-факто, поєднуючи її з відповідним корпоративним, дворянсько-інтелігентським етосом, що нагадував польські взірці. Щодо залежності російських університетів від держави, то вона, звичайно, залишалася дуже високою, проте варто було би порівняти цю залежність не з німецькою, а з французькою системою вищої освіти, яка зазнала «одержавлення» в процесі розвитку та після Великої французької революції.

Університети Казані, Харкова, Києва, Одеси, Петербургу, Москви, Дерпта, – існували на однакових засадах і не відділялися від університетів Берліну, Праги, Кракова та Відня непроникними бар'єрами – навпаки, перед Першою світовою війною вони склали разом із ними спільний науково-освітній простір, який не вкладається в рамки ні національних держав, ні регіону Центрально-Східної Європи. У цьому відношенні застосування транснаціонального підходу дозволило б істотно доповнити компаративний аналіз, відкривши перспективу вивчення університетського культурно-освітнього простору регіону в усій його цілісності, включно з університетами колишньої Російської імперії та її спадкоємців – сучасних Білорусії, Росії, України, Молдови, Латвії, Литви, Естонії.

Автор наводить цікавий факт у своїй книзі, описуючи перебування радянських професорів-істориків у повоєнній Польщі, де саме починалася «перебудова» історичної науки під гаслами догматичного марксизму. Радянські візитери – Б.Д. Греков і Є.А. Космінський – виявилися представниками старої, дореволюційної формації російської університетської професури, до того ж – вихованцями Варшавського університету. Обидва висловили підтримку своїм польським колегам, переконуючи польське комуністичне

керівництво уникати помилок і «перегинів» радянського досвіду й орієнтуватися на професіоналів. Пам'ять про спільний університетський науково-освітній простір, якщо судити лише за цим прикладом, благополучно пережила комуністичні реформи й зберегла риси наднаціональної спільності не лише в «зовнішній», а й «внутрішній» частинах Pax Sovietica.

Сказане вище доводить, на мою думку, потребу одночасного використання компаративного та транснаціонального дослідницьких підходів, якщо предметом дослідження виступає такий складний та мінливий регіон, як Східна Європа в її різних варіаціях. Принаймні, це відкриває додаткові можливості для вписування в нього країн, подібних до України, які не можуть розв'язати проблему власної ідентичності в категоріях ексклюзивного вибору. Різні ментальні та соціальні простори, що перехрещуються між собою, породжуючи складні, гібридні ідентичності – дозволяють унормувати те, що виглядає винятком із загального правила.

Український приклад для історика університетської освіти привертає особливу увагу, оскільки він включає в себе одночасно специфічну практику реформування університетів упродовж «експериментальних» 20-х рр. і їхню советизацію сталінським режимом на початку Другої світової війни, після анексії західних українських земель Советським Союзом. До того ж, українська історія має слабку традицію національної модернізації, тому дозволяє наочно продемонструвати взаємодію зовнішньої та внутрішньої динаміки розвитку.

Україна навряд чи принципово відрізняється від усіх інших країн регіону Центрально-Східної Європи з точки зору комуністичного реформування та впливу на нього національного контексту, тобто наявності політичного компромісу між комунізмом і націоналізмом. Реформування вищої освіти в Україні відбувалося за тими ж рецептами, які пізніше використовувалися комуністами в усіх інших країнах: технізація та утилітаризація освітнього процесу, ідеологічна індоктринація, антиінтелектуалізм, придушення індивідуальності на користь масовості, розрив освіти й наукової діяльності, використання адміністративного тиску «згори» та опортунізм професури «знизу», заперечення ідеї університетської автономії та жорсткий державний контроль за освітою. Навіть поява марксистських інтелектуалів на зразок М. Покровського в Росії чи, пізніше, А. Шаффа в Польщі – це також частина українського академічного пейзажу 20-х рр.

Проте советизація вищої освіти на території Радянської України мала свої особливості порівняно з іншими радянськими республіками, в тому числі й Росією. Перш за все, на відміну від чехів, поляків і німців,

українці не мали національної університетської традиції. Все, що вони змогли здобути в обох імперіях – Романових і Габсбургів – це декілька університетських кафедр, окремих українознавчих дисциплін і наукових шкіл відповідної тематики. Створені в процесі розпаду обох імперій українські університети в Києві, Кам'янці-Подільському, Львові, – поділили долю національної державності. Все, що від неї лишилося – це громадський університет на еміграції. Один із ідеологів українського націонал-комунізму М.О. Скрипник мав усі підстави заявити, що в університетському питанні «ми були вільні від старої спадщини»²⁰.

Слабкість зв'язку з історичною національною традицією – одна з причин тієї легкості, з якою комуністи, захопивши владу, ліквідували університетську систему в межах УСРР одним розчерком пера в 1920 р. Проте саме по собі це рішення навряд чи могло бути прийняте та, головне, втілене в життя без тимчасового політичного союзу між комуністами та українською інтелігенцією. Остання не мала підстав виступати на захист російського університету, вороже налаштованого щодо україномовної освіти. У результаті советизація української вищої освіти більшою мірою, ніж російської, наблизилася до стандартів комуністичної модернізації. Саме це й визначило собою національний контекст советизації вищої школи в Радянській Україні 20-х рр.

Розмірковування сучасних українських дослідників над тим, як краще назвати те, що зробили з університетами в Україні в 1920 р. – «ліквідацією» чи «реорганізацією», – мають сенс лише в тому випадку, якщо йдеться про мінливу політику в галузі історії та позицію самого історика. Коли на перший план виступає відмова від тієї чи іншої частини історичної спадщини, необхідність розриву з нею, – наголос робиться на «ліквідації» й навпаки, коли йдеться про континуїтет, частіше вживається поняття «реорганізації», – приблизно так, як це робить сучасна українська історіографія. Проте жодні дискусії не можуть заперечити той очевидний факт, що в 1920 р. «класичний» університет, створений в Російській імперії, перестав існувати на території Радянської України.

Коли в 1933 р., в розпал Голодомору, радянське керівництво вирішило змінити тактику й розпочати так званий «Великий Відступ» від доктрини світової комуністичної революції, воно відновило університетську систему в Україні, засудивши її ліквідацію як «націоналістичний ухил»²¹. На практиці це означало відновлення континуїтету з російською дореволюційною, а не новітньою українською, університетською традицією. Це вже був результат нового політичного союзу комуністів – на цей раз не з українською, а з російською національною інтелігенцією. Проте сталінський режим не відновлював російські університети імперської доби, а створював на

їхньому місці принципово нові установи, повністю підпорядковані державі та комуністичній партії. Подібна трансформація супроводжувалася плановими репресіями, терором, фізичним і моральним знищенням університетських науковців і викладачів.

Таким чином, український досвід советизації вищої освіти в 20-х рр. не мав аналогів не лише в повоєнних Східній Німеччині, Чехії та Польщі, а й в тогочасній Росії. Комуністична модернізація вищої освіти в Україні виявилася настільки радикальною й настільки тісно пов'язаною з національним українським будівництвом, що сама по собі може сьогодні вважатися його органічною частиною. Зрештою, подібна ситуація 1920 р. повторилася і в 1939 р., коли радянська влада розпочала советизацію польського університету у Львові паралельно з його українізацією. Натомість у країнах «народної демократії» та Росії комунізм набагато виразніше протистояв націоналізму, а розрив із попередньою історичною традицією тут не був таким глибоким, як в Україні.

Результатом советизації вищої освіти на українських землях у ХХ ст. стало виникнення своєрідної моделі університету, – інституції, що увібрала в себе й надійно законсервувала досвід як ленінської комуністичної, так і сталінської соціалістичної політики, густо заквашеної на російському націоналізмі імперської доби. Радянський університет в Україні після смерті Сталіна, щоправда, здобув окремі національні атрибути у вигляді українознавчих кафедр і дисциплін, проте загалом він мало чим відрізнявся від російськомовних університетів в усіх інших радянських республіках. Саме така модель університету дісталася в спадщину сучасній Україні й залишається в ній панівною до сьогодні. В цьому відношенні ніякого розриву з попередньою культурною традицією в Україні після 1991 р. не сталося.

Щоб успішно лікувати суспільство, треба з'ясувати, як, коли й на що саме воно захворіло, й при цьому не підчепити інфекцію повторно. Праці, подібні до дослідження Дж. Коннеллі, інколи навіть незалежно від їхніх висновків, включаються в процес де-советизації та дозволяють краще бачити успіхи та недоліки цієї політики. Чи потрібна така своєрідна «історія хвороби» в суспільстві, яке не розуміє, на що воно хворе й від чого йому лікуватися? Модернізація вищої освіти, застосування в ній міжнародних академічних стандартів, реалізація проекту університетської автономії, – питання, що вряди-годи обговорюються в українських мас-медіа. Поки що. Тим часом, українська вища школа продовжує рухатися в напрямку, протилежному європейському. Українське суспільство та влада в цьому питанні, здається, єдині. Модерний університет не потрібен поки що ні тій, ні іншій стороні.

Можливо, історія советизації вищої університетської освіти в Центрально-Східній Європі рано чи нізно приверне увагу тих, хто поставить перед собою завдання її де-советизації в Україні. Проте коли це станеться, сказати не можна. Сьогодні для реформування советського університету в Україні немає ні належних умов, ні політичної волі. Демократична частина суспільства ще не скоро оклигає після тяжкої моральної травми, завданої йому лідерами «помаранчевої революції». Недемократична частина натомість форсованими темпами рухається вперед, у знайоме минуле.

Інший аспект актуальності книги американського дослідника для українського читача полягає в аналізі проблеми співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку на країни та народи перехідної, прикордонної, контактної культурної зони. У сучасній науковій літературі доволі популярною є метафора України як своєрідної лабораторії для науковців, що представляють гуманітарні та соціальні дисципліни. Що ж, сьогодні кожен аналітик може перевірити власні гіпотези не лише щодо націоналізму та комунізму, а й щодо механізму зовнішнього домінування та його підтримки всередині країни. Наскільки неокомуністична православна модель російської модернізації буде нав'язана чи підтримана в Україні – питання, відповідь на яке можна буде дістати невдовзі...

Новітня історія країн, що можуть вважатися нащадками не лише тоталітарної та імперської, а й візантійської спадщини, таких як Болгарія, Румунія, Грузія, – свідчить про те, що народи, «поневолені» власною історією, можуть звільнитися від її тягаря. Натомість приклад Росії, Білорусії, України, Молдавії, – навпаки, показує, що минуле здатне тримати сучасність у своїх міцних обіймах. Метафора «поневоленого університету», використана в книзі Дж. Коннеллі, набуває іншого звучання на терені, який сьогодні окреслюють уже не «Росія» та «Німеччина», а «Русській мір» і Європейський Союз²². Проте для України навіть у цій ситуації нічого, по суті, не змінюється: адже вона постійно опиняється перед вибором, який неспроможна зробити самостійно...

На цій оптимістичній ноті можна, зрештою, завершити післямову, яку навряд чи хто-небудь прочитає. Проте не можу не сказати кілька слів про це видання. Над перекладом книги Дж. Коннеллі працювали в різний час кілька перекладачів. Їхня робота була непростою. По-перше, широка ерудиція автора та величезна кількість різноманітних імен і назв різними мовами, які він використовує, вимагали від перекладачів постійної роботи над собою; по-друге – їм необхідно було дати раду з оригінальним стилем автора, схильного до парадоксів і гумору; по-третє – досі існують труднощі перекладу іншої

наукової мови та системи понять, які поки що важко піддаються трансляції на український ґрунт. Наскільки перекладачам пощастило подолати ці проблеми – нехай судить просвічена публіка.

Вважаю своїм приємним обов'язком висловити подяку всім тим, без кого це видання не побачило би світ. Перш за все, це професор Роман Шпорлюк, який підказав ідею проекту спочатку самому автору, а потім познайомив мене з його книгою. Виконавчий комітет і керівництво Українського наукового інституту Гарвардського університету надали необхідну фінансову та інформаційну підтримку на початковій стадії реалізації проекту, а видавництво університету Північної Кароліни люб'язно дозволило здійснити переклад цієї книги та не забувало щороку інформувати нас про свої нові видання.

Професор Джон Коннеллі постійно співпрацював із нами в процесі роботи над перекладом його книги й написав до неї передмову. Маю надію, що йому сподобається українське видання. Можливо, українська тематика колись також знайде своє місце в його наукових зацікавленнях і розширить інтелектуальний простір для компаративної методи, можливості якої блискуче продемонстровані в цій книзі.

Неоцінену допомогу в перекладі німецьких, чеських імен і назв надали нам доцент Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди Олександра Прокопівна Ковальова, науковий працівник Науково-дослідного інституту українознавства Іван Петрович Пасемко, а також письменник і видавець Анатолій Петрович Стожук, який познайомив перекладачів із цими спеціалістами.

Канадський інститут українських студій в особі його директора, Зенона Когути, який є також Doctor Honoris Causa Харківського національного університету, надав важливу підтримку проекту на його видавничій стадії саме тоді, коли, здавалося, доведеться про нього забути на якийсь час. На мою думку, це видання цілком відповідає характеру та напрямкам роботи Східного інституту українських студій імені Ковальських, який постав з легкої руки Зенона Когути.

Особлива подяка належить директору Торговельно-економічного коледжу Кіївського національного торговельно-економічного університету, доцентіві Л.О. Радченко, яка не лише брала участь у підготовці цього видання до друку, а й знайшла можливості підтримати його фінансово на останній, вирішальній стадії реалізації проекту.

Зрозуміло, що всі недоліки цього видання – на совісті перекладачів і моїх як наукового редактора.

¹ Див., зокрема: Wolff L. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994, p.2-3; Вульф Ларри. *Изобретая Восточную Европу. Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. М., 2003. С.18-19.

² Вандич П. *Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення*. К., 2004.

³ З іншої перспективи – з Радянського Союзу – всі три країни, про які пише Дж.Коннеллі – могли зображуватися одними фарбами лише штатними пропагандистами, які в цьому відношенні не відрізнялися принципово від деяких своїх західних колег. На рівні колективних стереотипів вони видавалися все-таки дуже різними, причому кожна – зі своїми власними національними особливостями, починаючи від Болгарії та завершуючи Польщею. Досить пригадати в цьому зв'язку як не політичні анекдоти, то хоча би записки мандрівників (*A Bibliography of East European Travel Writing on Europe (East Looks West, Volume 3) / Ed. by Wendy Bracewell & Alex Drace-Francis. Budapest, New York, 2008*).

⁴ Див., наприклад: *The History Of Political Thought In National Context/ Edited by Dario Castiglione and Iain Hampsher-Monk. Cambridge University Press, 2001*.

⁵ Fitzpatrick Sh. . *Introduction: Soviet Union in Retrospect – Ten Years After 1991 //The legacy of the Soviet Union / Edited by Wendy Slater and Andrew Wilson. 2004. P. 7*.

⁶ Див. докл.: Odd Arne Westad (ed.) *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory* (London, 2000).

⁷ Naimark N.M. *Post-Soviet Russian Historiography on the Emergence of the Soviet Bloc. //Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 5, 3 (Summer 2004) Pp. 561–80*.

⁸ Використовую тут вислів О.П.Толочка.

⁹ Нові публікації архівних документів показують, що навіть комуністичні лідери відкрито обговорювали можливість різних шляхів до соціалізму (Naimark N.M. *Post-Soviet Russian Historiography on the Emergence of the Soviet Bloc //Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 5, 3 (Summer 2004) P.566*).

¹⁰ Петровская О.В. *Высшая школа Болгарии и Польши: апробация «сталинской» модели (1948-1956 годы) //Славяноведение. 2006. № 3. С.62-79*.

¹¹ Гирич Ігор. *Чи був планованим голод 1933 року, або коли вже українці перестануть бути жертвами обставин? //Дзеркало тижня. № 26 (451) Субота, 12 - 18 Липня 2003 року*

¹² *East European Politics and Societies. 2003. № 17. P.139-140*.

¹³ *Ibid*.

¹⁴ Чеслав М. *Родина Європа*. Львів, 2007. С.150.

¹⁵ Robert Bideleux and Ian Jeffries. *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*. Routledge, London-New York, 1998, p. 547.

¹⁶ Johann P. Arnason. *Alternating Modernities: The Case of Czechoslovakia //European Journal of Social Theory. 2005. №8. P.446*.

¹⁷ Robert Bideleux and Ian Jeffries. *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*. London-New York, 1998, p. 432.

¹⁸ *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries/ Edited by Marcel Cornis-Pope and John Neubauer. Vol.1. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia. 2004. P.XIV*.

¹⁹ Naimark N.M. *Post-Soviet Russian Historiography on the Emergence of the Soviet Bloc //Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 5, 3 (Summer 2004). P. 564*.

²⁰ Парфіненко А.Ю. *У пошуках причин «ліквідації» університетів України (аналіз радянської журнальної публіцистики 20-х – початку 30-х років)*. – Харків, 2008. С. 78.

²¹ Там же. С.30-31.

²² Портнов А. *Між Центральною Європою та Русским Миром. Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій*. К., 2009.

Показчик імен

Адамчевський Станіслав	[Adamczewski] – 239
Адлер Еміль	[Adler] – 346
Айдукевич Казімеж	[Ajdukiewicz] – 147, 158, 239, 240, 250, 295, 299, 307, 443
Айслер Гергард	[Eisler] – 246
Аккерманн Антон	[Ackermann] – 84, 110, 141, 151, 235, 394, 396, 397, 398, 410, 411, 412, 446 – 98
Александров Александр М.	[Anderson] – 27, 153
Андерсон Маргарет Лавінія	[Andres] – 232
Андрес Бедржіх	[Andrić] – 173
Андрич Іво	[Antoniewicz] – 270
Антоневич Владзімеж	[Araszkievicz] – 264
Арашкевич Фелікс	[Arnold] – 108, 143, 204, 242, 266, 270, 278, 279, 312
Арнольд Станіслав	– 89
Артюхін І. Д.	[Askenazy] – 279
Аскеназі Ш.	[Assorodobraj] – 143, 188, 266, 346, 394, 408, 410
Ассородобрай Ніна	– 102
Астратян Езраз А.	[Babánek] – 326
Бабанек	[Bažant] – 199
Бажант Зденек	[Bažantówna] – 463
Бажантувна Софія	[Baltes] – 26
Балтес Бербель	[Baranczak] – 26
Баранчак Станіслав	[Barvíková] – 25
Барвікова Гана	[Bardach] – 250, 306, 478
Бардах	[Barycz] – 239
Барич Генрик	[Bartel] – 276
Бартель Курт	[Bartuška] – 232
Бартушка Ян	[Barcik] – 25
Барчик Мечислав	[Barshay] – 27
Баршей Ендрю	[Batowski] – 173, 307
Батовський Генрик	[Bator] – 25
Батор Івона	[Bauman] – 49, 346, 463
Бауман Зигмунт	[Bacílek] – 439
Бацілек Кароль	[Baczko] – 269, 280, 281
Бачко Броніслав	

Бачковська Ванда	[Baczkowska] – 25
Бєр Антонін	[Beer] – 326, 344
Бейєр Ганс	[Beyer] – 272, 345
Бейлін Павел	[Beylin] – 346
Бейтман Левіс	[Bateman] – 26
Бем Рудольф	[Böhm] – 281
Бенарі Арне	[Benary] – 332, 333
Бенеш Едвард	[Beneš] – 55, 104, 210, 222, 326, 474
Бензе Макс	[Bense] – 235
Бензер Г.	[G. Benser] – 376
Беренс Фріц	[Behrens] – 110, 314, 330, 332, 346, 463
Берка Карел	[Berka] – 234
Берман Якуб	[Berman] – 57, 96, 101, 102, 103, 104, 116, 119, 132, 142, 145, 317, 390
Бетген Фрідріх	[Baethgen] – 236
Бецький	[Becki] – 413
Белеградек Ян	[Bělehrádek] – 146, 159, 173, 328
Белінська Марія	[Bielińska] – 346
Беляк Францішек	[Bielak] – 264, 265, 277
Беньковський Владислав	[Bieńkowski] – 108
Бернавський Вітольд	[Biernawski] – 116, 319
Берут Болеслав	[Bierut] – 31, 147, 266, 446
Бжезінський Збігнев	[Brzezinski] – 31, 52, 55, 57, 119, 276, 412
Бжозовський Станіслав	[Brzozowski] – 277, 278
Биджовський Богуміл	[Bydžovský] – 229, 344
Бистронь Ян	[Bystroń] – 239
Білімські	[Bilimsky] – 25
Бірецька Тереза	[Birecka] – 375
Бірлінг Е.	[Bierling] – 308
Блага Арношт	[Bláha] – 233, 246
Блажке Яромир	[Blažke] – 232, 246
Блок Марк	[Bloch] – 368
Блох Ернст	[Bloch] – 318, 330, 331, 332, 333, 339, 345, 346, 450, 463
Бобжинський Мірко	[Bobrzyński] – 284
Бобінська Целіна	[Bobińska] – 262, 268, 279, 280, 283, 299, 340, 449, 459

Богачек Мирослав	[Boháček] – 246, 308, 325, 344
Богач	[Bogacz] – 355
Бодє Ганс	[Bode] – 238
Боннелл Вікторія	[Bonnell] – 26
Боннінгер	[Bonninger] – 342
Боровий Вацлав	[Borowy] – 287, 296
Боссерт Вільям	[Bossert] – 26
Брайант Чад	[Bryant] – 17, 21
Брамер Мечислав	[Brahmer] – 296
Бредель Віллі	[Bredel] – 346
Бреді Томас	[Brady] – 27
Брекер Вальтер	[Bröcker] – 235
Брехт Бертольд	[Brecht] – 330, 333, 345, 449, 450, 463
Бристигер	[Brystygier] – 276
Бристигєрова Юлія	[Brystygierowa] – 280
Брубейкер Роджерс	[Brubaker] – 17, 21
Бругш Теодор	[Brugsch] – 109, 218, 225
Брус Влодзімеж	[Brus] – 52, 54, 119, 142, 151, 280, 479
Будзіславський	[Budzislawski] – 313
Бурда Ельжбета	[Burda] – 25
Буссе Герберт	[Busse] – 132, 139
Бухарін Ніколай	– 269, 410
Бучек Кароль	[Buczek] – 279
Бушек Вратислав	[Bušek] – 228, 325, 344
Бушко	[Buszko] – 173, 175, 280
Буюк	[Bujak] – 307
Бялер Северин	[Bialer] – 151, 269, 280
Вавілов С.І.	– 98
Вагнер Зігфрід	[Wagner] – 462
Вайгель Гелена	[Weigel] – 346
Вайгель Каспер	[Weigel] – 173
Вайда Анджей	[Wajda] – 77
Вайлс Петер	[Wiles] – 439
Вайн Герман	[Wein] – 235
Вайнольдт Вольфганг	[Weinoldt] – 216
Валіна	[Valina] – 308
Валіцький Анджей	[Walicki] – 49, 281, 304, 450

Валоух Мирослав	[Valouch] – 11, 96, 117, 137, 171, 177, 222, 228, 343, 347, 433, 435, 437, 458, 459
Вальденберг Марек	[Waldenberg] – 356
Вандель Пауль	[Wandel] – 82, 86, 90, 91, 93, 95, 109, 113, 181, 193, 217, 218, 223
Вандич П.	[Wandych] – 505, 523
Ванечек Вацлав	[Vaněček] – 11, 325, 232, 302, 309, 340, 343, 344
Вархольський	[Warcholski] – 204, 221
Васильковський	[Wasilkowski] – 327
Вахгольдер Курт	[Wachholder] – 183, 193
Вацкова Ружена	[Vacková] – 327
Вачинський Богуслав	[Waczyński] – 249
Вашкевич Ганна	[Waškiewicz] – 306
Вебер Альфред	[Weber] – 83
Вебер Еріх	[Weber] – 214, 216, 217
Вебер Макс	[Weber] – 18, 21, 54
Вейр Франтішек	[Weyr] – 159, 173, 230, 231, 232, 245, 246, 320, 321, 343, 475, 476
Веніг-Маловський Арношт	[Wenig-Malovský] – 11, 177, 222, 232, 308, 309
Верблян	[Werblan] – 151, 223, 249, 303, 373
Верещицький Генрик	[Wereszycki] – 239, 254, 283, 285
Верфель Роман	[Werfel] – 254, 266
Весоловський Влодзімеж	[Wesołowski] – 346
Вестермарк Е.	[Westermark] – 308
Ветуляні Адам	[Vetulani] – 152, 258, 270, 286, 288, 289, 291, 293, 298, 301, 305, 306, 308, 448
Ветцольд	[Wätzold] – 376
Вика Казімеж	[Wyka] – 153, 158, 262, 264, 265, 270, 277, 289, 290, 294, 295, 307
Вирозумський	[Wyrozumski] – 279, 280, 502
Вислоух Северин	[Wysłouch] – 158
Вицех Чеслав	[Wycech] – 80, 108, 162, 187, 220
Вичанський Анджей	[Wyczański] – 175
Вишинський Андрей	– 176
Вишинський Міхал	[Wyszyński] – 241, 250
Вишинський П.Я.	– 46, 117

Вишинський Стефан	[Wyszyński] – 144, 147, 342, 365, 366, 375
Відершаль Людвік	[Widerszal] – 172
Віляновський Болеслав	[Wilanowski] – 249, 307
Віндакевич Станіслав	[Windakiewicz] – 296
Віноградов А.П.	– 98
Вінтер Едуард	[Winter] – 235
Вітвицький Владислав	[Witwicki] – 158
Вішліч Еугенуш	[Wiślicz] – 203, 235, 236, 247, 248
Влк Вацлав	[Vlk] – 229, 245
Влодек Мажена	[Włodek] – 25
Вознесенський Александр	– 319
Войтила Кароль	[Wojtyła] – 144, 152
Войцеховська Тереза	[Wojciechowska] – 25
Войцеховський Зигмунт	[Wojciechowski] – 270
Войцеховський Маріян	[Wojciechowski] – 297
Волінський Є.	[Woliński] – 278, 279
Вольгемут Франц	[Wohlgemuth] – 93, 96, 111, 114, 193, 272, 281, 342
Вольський Владислав	[Wolski] – 97, 267, 279
Вольський Юзеф	[Wolski] – 241, 502
Вольтер Владислав	[Wolter] – 239
Вольф Кріста	[Wolf] – 450, 470, 471
Вольфграм Ебергард	[Wolfgram] – 248
Вонсік Віктор	[Wąsik] – 304
Воронов Н.М.	– 112, 406
Вочадло Отакар	[Vočadlo] – 325
Вошта Ладислав	[Vošta] – 228, 246
Вразідло Георг	[Wrazidlo] – 214, 216, 224
Врбенський	[Vrbenský] – 343
Врублевський Зенон	[Wróblewski] – 250
Буазе Вольдемар	[Voisé] – 293, 294, 306
Вуйчик Збігнев	[Wójcik] – 175, 405, 412, 413, 501
Вуцініх Александер	[Vucinich] – 27
Вятр Єжи	[Wiatr] – 346
Габермас Юрген	[Habermas] – 18, 19

Гавеманн Роберт	[Havemann] – 56, 271, 335, 346, 370, 376
Гавранек Богуслав	[Havránek] – 246, 326
Гавранек Ян	[Havránek] – 25, 27, 101, 108, 329, 344
Гаген Вільям В.	[Hagen] – 26
Гагер Курт	[Hager] – 32, 52, 86, 132, 139, 223, 332, 410
Гадерманн Ернст	[Hadermann] – 281
Гаек Іржі	[Hájek] – 46, 56, 233, 343, 471
Гайдукевич Лешек	[Hajdukiewicz] – 25
Гайн Франц	[Hein] – 181
Гайнеманн Манфред	[Heinemann] – 26, 93
Гайнріх Владислав	[Heinrich] – 239, 249
Гаккер Єнс	[Hacker] – 45, 52
Галецький О.	[Halecki] – 278, 279
Галле Отто	[Halle] – 83, 93, 110, 247, 248, 358, 357, 374, 462
Гальштайн Вальтер	[Halstein] – 158, 172, 242, 250, 266, 278, 279
Гандельсман Марцелій	[Handelsman] – 158
Ганзаль Йозеф	[Hanzal] – 56, 345, 347, 483
Гарват	[Harvát] – 245
Гаріг Гергард	[Harig] – 96, 110, 116, 121, 135, 169, 259, 260, 276, 277, 358, 461
Гаріх Вольфганг	[Harich] – 331, 332, 346
Гартвіх Горст	[Hartwich] – 214
Гартлеб Казімеж	[Hartleb] – 306
Гартманн Ніколай	[Hartmann] – 55, 73, 135, 136, 137, 138, 174, 175, 235, 303, 347
Гартунг Фріц	[Hartung] – 236
Гаузер Вільгельм	[Hauser] – 111, 215, 216
Гаусгер Ганс	[Haussherr] – 236
Гаха	[Hácha] – 175
Гегер Ладислав	[Heger] – 229
Гейде Йоганнес	[Heyde] – 235
Гендріх Йозеф	[Hendrich] – 167, 229, 345
Генцше	[Häntzsche] – 111, 406
Герберт Збігнєв	[Herbert] – 45, 46, 209, 295, 304
Гербст Станіслав	[Herbst] – 242, 270, 278, 279

Герніг Ганнес	[Hörnig] – 139, 342
Герф Джефрі	[Herf] – 47, 57
Герцфельде Вілянд	[Herzfelde] – 313, 330
Гесс Отто	[Hess] – 213, 214, 217, 218
Гессен Єрґіуш	[Hessen] – 239
Гільгенфельд Ганс Адольф	[Hilgenfeld] – 216
Гінц Генрик	[Hinz] – 281
Гіршберг Адольф	[Hirschberg] – 340
Гіршфельд Людвік	[Hirszfeld] – 158, 172, 288, 303
Гісек Мілослав	[Hýsek] – 229
Гобза Антонін	[Hobza] – 108, 177, 194, 229
Гойер	[Heuer] – 470
Гоймос Петер	[Heumos] – 439, 460
Голлянд Генрик	[Holland] – 269, 280, 299
Голубец Людєк	[Holubec] – 94, 320, 362, 422
Гольцгауер Гельмут	[Holzhauer] – 380, 406
Гольцер Єжи	[Holzer] – 269, 280
Гора Вацлав	[Hora] – 170, 176
Горак Іржі	[Horák] – 233
Гоффман Стенлі	[Hoffman] – 26
Гоффманн Дітер	[Hoffmann] – 26
Гоффманн Ернст	[Hoffmann] – 111, 116, 132, 139, 364, 469
Гохман	[Hochman] – 232
Гохфельд Юліана	[Hochfeld] – 281, 346
Гохштеттер Еріх	[Hochstetter] – 235
Гуса Вацлав	[Husa] – 118, 229, 245
Гутнікевич Артур	[Hutnikiewicz] – 265, 275, 283, 284, 293, 294, 295, 306, 502
Гуттер Йозеф	[Hutter] – 229
Гюбнер Пьотр	[Hübner] – 26, 27, 44, 54, 55, 151, 170, 176, 195, 249, 250, 274, 275, 277, 279, 304, 305, 317, 475
Гадамер Ганс-Георг	[Gadamer] – 183, 218, 225, 235, 313, 357, 382, 383, 400, 406
Гайлз Джефрі	[Giles] – 119, 173
Гачковський Януш	[Gaćkowski] – 304
Гаян Коломан	[Gajan] – 329, 502

Гвядоморський Ян	[Gwiazdomorski] – 239, 241, 284, 303, 305
Геремек Броніслав	[Geremek] – 49
Герінг Г.	[Göring] – 83
Герлях Ян	[Gerlach] – 240
Геровський Юзеф	[Gierowski] – 502
Гжибовський Констати	[Grzybowski] – 157, 241, 250, 298, 299, 308, 340
Гжибовський Станіслав	[Grzybowski Stanisław] – 502
Гйштор Александер	[Gieysztor] – 158, 242, 266, 278, 279
Гірнус Вільгельм	[Girnus] – 276
Гіспен Кіс	[Gispen Kees] – 26
Гітельман Цві	[Gitelman] – 23
Гляйтце Бруно	[Gleitze] – 82, 83, 110
Голдгаген Деніел Йона	[Goldhagen] – 26
Гольдман Гвідо	[Goldman Guido] – 26
Голянський Генрик	[Golański] – 340
Гомулка Владислав	[Gomułka] – 96, 106, 132, 151, 202, 260, 277, 446
Гонсьоровська Наталя	[Gąsiorowska] – 188, 242
Гончаров Ніколай	– 324
Горизонтов Л.С.	– 26
Госсенс Ганс	[Gossens] – 96
Готтвальд Клемент	[Gottwald] – 13, 31, 43, 47, 207, 209, 211, 219, 229, 415, 424, 437, 446, 459, 462
Греков Боріс	– 100, 101, 117, 517
Гриванк Карл	[Griewank] – 248
Грімлінг	[Grimmling] – 342
Грінберг	[Grinberg] – 103
Гродецький Роман	[Grodecki] – 268, 280, 284, 307
Гродзиський Станіслав	[Grodziski] – 25, 164, 245, 304, 308, 502
Гродовська-Кулинська Данута	[Grodowska-Kulińska] – 25
Гропп Ругард-Отто	[Gropp] – 332
Гросс Ян Т.	[Gross] – 26, 41, 55, 108, 153, 164, 170, 175, 176, 254, 278, 514
Гросфельд Леон	[Grosfeld] – 280, 449

Гротеволь Отто	[Grotewohl] – 12, 91
Грогман Йоза	[Grohman] – 219
Грюбер Гайнріх	[Grüber] – 146
Грюнберг Готтфрід	[Grünberg] – 93, 113, 193, 212, 223
Грюттнер Міхаель	[Grüttner] – 26
Гулія Георгій	– 439
Гунтау Мартін	[Guntau] – 24
Гурвіч Жорж	[Gurvitch] – 308
Гурський Кароль	[Górski] – 151, 243, 244, 294, 296, 307
Гурський Конрад	[Górski] – 143, 151, 157, 239, 265, 293, 294, 295, 298, 304
Гушнер Анке	[Guschner Anke] – 26
Дайтерс Гайнріх	[Deiters] – 345
Данішевський Т.	[Daniszewski] – 265
Даскалов Румен	[Daskalov] – 511
Девід-Фокс Майкл	[David-Fox] – 68, 74, 75
Дембінський Генрик	[Dembiński] – 285
Дембовський Ян	[Dembowski] – 158
Депель Роберт	[Döpel] – 181
Деттлофф Щенсний	[Dettloff] – 239
Дедек	[Dědek] – 245
Джадсон Пітер	[Judson] – 17, 21
Джовітт Кеннет	[Jowitt] – 52, 53, 339, 468, 476
Дзюжинська Ева	[Dziurzyńska Ewa] – 25
Дібеліус Отто	[Dibelius] – 146
Дільтей Вільгельм	[Dilthey] – 235
Дмовський Роман	[Dmowski] – 270
Добровольський Казімеж	[Dobrowolski] – 300
Доброновська Маріна	– 27
Долянський-Гейденрейх Юліус	[Dolanský-Heidenreich] – 326
Доманський Людвік	[Domański] – 249
Домбська	[Dąbska] – 239, 242, 250, 285
Домін Карел	[Domin] – 160
Држімал Ярослав	[Dřimal] – 233
Дробнер Болеслав	[Drobner] – 340
Дроздовський	[Drozdowski] – 367

Дубчек Александер	[Dubček Alexander] – 46, 57
Дунін-Вонсович Кшиштоф	[Dunin-Wąsowicz] – 175
Дурач Теодор	[Duracz] – 124
Дутек Юзеф	[Dutek] – 366
Дюгуї Л.	[Duguit] – 308
Едедерова Радка	[Edederová] – 25
Ейлстейн Гелена	[Eilstein] – 346
Екерт Гжегож	[Ekiert] – 26, 33, 53
Еллігер	[Elliger] – 375
Ельзенберг Генрик	[Elzenberg] – 239, 286, 295, 304, 306
Ельснер Фред	[Ölsner] – 364
Енгельберг Ернст	[Engelberg] – 236, 247, 273, 314, 330, 345
Енґліш Карел	[Engliš] – 11, 73, 74, 159, 166, 167, 207, 209, 210, 222, 228, 229, 231, 245, 246, 320, 321, 343, 475, 476
Ердштайн	[Erdstein] – 413, 458
Ерліх Людвік	[Ehrlich] – 172, 258, 270, 293, 300, 306, 308
Ерліх Станіслав	[Ehrlich] – 188
Ернст Анна-Сабіна	[Ernst] – 26, 225
Ессін І.М.	– 113, 114, 357
Естрейхер	[Estreicher] – 298, 308
Ечер Богуслав	[Ečer] – 232
Еш Арно	[Esch] 198, 216, 219, 473
Еш Мітчелл	[Ash] – 26, 27, 73
Еш Тімоті Гартон	[Ash] – 26
Єдліцький Маріан Зигмунт	[Jedlicki] – 239
Єндріховський Стефан	[Jędrzychowski] – 84, 110
Єндркевич Едвін	[Jędrkiewicz] – 251
Ессен Ральф	[Jessen] – 27, 44, 55, 57, 73, 138, 151, 153, 173, 191, 192, 193, 247, 248, 249, 272, 275, 276, 281, 336, 340, 344, 347, 461, 476
Жачек	[Žáček] – 344
Жданов Юрій	– 99, 115, 117, 118
Жеуська Марія	[Rzeuska] – 242, 263, 285, 286, 287, 306, 307
Жонґолловіч Б.	[Żongołłowicz] – 56

Жуков Георгій	– 181
Жулкевський Стефан	[Żółkiewski] – 111, 143, 258, 262, 263, 264, 265, 268, 270, 277, 278, 285, 290, 292, 294, 295, 305, 307
Журавицька	[Zurawicka] – 280
Заблоцька	[Zabłocka] – 250
Загорський Анджей	[Zahorski] – 175, 279
Зайдлер Г.С.	[Seidler] – 308
Закжевський Богдан	[Zakrzewski] – 265, 278, 502
Закжевський Константи	[Zakrzewski] – 158
Закугов В.В.	– 102
Запотоцький Антонін	[Zápotocký] – 208
Зара Тара	[Zahra] – 17, 21
Зборжил	[Zbořil] – 233
Зверчан Маріан	[Zwierczan] – 25
Звольська Галина	[Zwolska] – 25
Згожельський К.	[Zgorzelski] – 278, 293
Згурняк Маріан	[Zgórnjak] – 25, 268, 280, 502
Зегерс Анна	[Seghers] – 346
Зелігер Рудольф	[Seeliger] – 183, 194
Зельнік Реггіє	[Zelnik] – 27
Земанкова Софія	[Zemankowa] – 139, 251, 315, 316, 317, 459
Земіх	[Sämich] – 364
Зембінський	[Ziemiński] – 280, 305, 308
Зенба Анджей	[Zięba Andrzej] – 26
Зілинська Бланка	[Zilynská] – 176, 194
Зіманд Роман	[Zimand] – 176, 194
Зіомек Єжи	[Ziomek] – 269, 280
Знамеровський Ц.	[Znamierowski] – 278, 449
Золотухін Г.С.	– 89, 90, 93, 112, 114, 224, 380, 406
Зомбарт Вернер	[Sombart] – 83, 89, 90, 93, 112, 114, 224, 380, 406
Зомло Ф.-С.	[Somlo] – 308
Зорін В.А.	– 98
Іваницький Юзеф	[Iwanicki] – 285
Івановська Вільгельміна	[Iwanowska] – 317
Інґарден Роман	[Ingarden] – 239, 249

Інглот Стефан	[Inglot] – 307
Йонас Ева	[Jonas] – 26, 502
Йордан З.А.	[Jordan] – 296, 307, 486
Йордан Франтішек	[Jordán] – 53, 56, 111, 194, 245, 246, 247, 249, 276, 322, 343, 344
Кавка Франтішек	[Kavka] – 56, 139, 194, 329, 342, 351, 502
Кагуда Франтішек	[Kahuda] – 43, 454
Кадлец Владимир	[Kadlec] – 229
Каднер Отакар	[Kadner] – 72, 73, 74, 75
Казімоур Ян	[Kazimour] – 185, 194
Калабінський Станіслав	[Kałabiński] – 175
Каліста Зденек	[Kalista] – 149, 229
Камінський Александр	[Kamiński] – 275
Кант Германн	[Kant] – 450, 463
Кант Іммануїл	[Kant] – 18, 21
Каплан Карел	[Kaplan] – 26, 38, 54, 115, 343
Капрас	[Kaprás] – 175
Карас	[Karás] – 315, 316
Кауффельдт Альфонс	[Kauffeldt] – 109, 110, 132
Кашніца Станіслав	[Kasznicá] – 239
Келер Роланд	[Köhler] – 26, 55, 109
Келер Бруно	[Köhler] – 457
Келер Фріц	[Köhler] – 332
Кельзен Г.	[Kelsen] – 308
Кендзерська Лідія	[Kędziérska] – 367
Кендзьорек Богдан	[Kędziórek] – 268, 380
Кенні Падрайк	[Kenney] – 26, 39, 52, 195, 220, 258
Кентжинський Станіслав	[Kętrzyński] – 241
Керстен Адам	[Kersten] – 56, 176, 251, 269, 280
Керстен Кристина	[Kersten] – 26, 502
Кертінг	[Körting] – 406
Кестер	[Köster] – 406
Кєневич	[Kieniewicz] – 266, 267, 270, 278, 279, 300, 502
Кжижановський Адам	[Krzyżanowski] – 156, 251
Кжижановський Стефан	[Krzyżanowski] – 174
Кжижановський Юліан	[Krzyżanowski] – 296

Кізлінк Карел	[Kizlink] – 166
Кійовський Юзеф	[Kijowski] – 315, 341
Кіпа Е.	[Kipa] – 278, 279
Кіселевський Стефан	[Kisielewski] – 155
Клемперер Віктор	[Klemperer] – 32, 52, 56, 318, 334, 342, 345
Клессман Крістоф	[Klessmann] – 27, 175
Клейнер Юліуш	[Kleiner] – 263, 264, 265, 270, 278, 295, 296
Кліма Йозеф	[Klima] – 344
Клосковська Антоніна	[Kłoskowska] – 55, 249, 284, 308
Клочовський	[Kłoskowski] – 279, 375, 502
Кльостер Грауес	[Kloster] – 237
Кляйн Манфред	[Klein] – 55, 216, 345, 346, 406
Кляйне	[Kleime] – 345, 502
Кляфковський Альфонс	[Kłafkowski] – 297
Кляфковський Зенон	[Kłafkowski] – 297
Кляус Вацлав	[Klaus] – 45, 57
Коваленко	[Kowalenko] – 174, 175, 195
Ковалік Тадеуш	[Kowalik] – 269, 280, 502
Ковальова О.П.	– 522
Коварна Франтішек	[Kovářna] – 229, 326
Когут Зенон	[Kohut] – 522
Когутек	[Kogutek] – 341
Коєн С.	[Cohen] – 510
Козак Ян Благослав	[Kozák] – 145, 167, 229, 245, 344, 345
Козинський Збігнев	[Koziniński] – 25
Козіковський Александер	[Kozikowski] – 239
Козловська Анна	[Kozłowska] – 25
Кой Александр	[Koj] – 297
Кокошинська Марія	[Kokoszyńska] – 241
Колаковський Лешек	[Kołakowski] – 49, 280, 281
Колачковський Стефан	[Kołaczkowski] – 265
Коллінз Еббі	[Collins] – 26
Колодзей Едвард	[Kołodziej] – 26
Колоскі Лорі	[Koloski] – 26
Кольбушевський Станіслав	[Kolbuszewski] – 263

Кольман Арношт	[Kolman] – 56, 79, 95, 100, 108, 117, 139, 145, 146, 152, 184, 185, 194, 228, 229, 233, 245
Колянковський Людвік	[Kolankowski] – 145, 195, 239, 243, 244
Колянчик К.	[Kolańczyk] – 291
Конечний Роберт	[Konečný] – 233
Конопчинський Владислав	[Konopczyński] – 151, 172, 239, 250, 271, 281, 308
Конорський Єжи	[Konorsky] – 102, 117, 118, 307
Конрад Дьєрдь	[Konrád] – 272
Коп Франтішек	[Kop] – 230
Копер Гельмут	[Coper] – 214
Копецький Вацлав	[Kopecký] – 13, 48, 96, 118, 199, 207, 209, 210, 223, 323, 436, 437, 439, 459, 473
Копстейн Джефрі	[Kopstein] – 54
Кораній Кароль	[Koranyi] – 145, 293, 306
Корманова Жанна	[Kormanowa] – 242, 266, 299, 459
Корнатовський Віктор	[Kornatowski] – 250
Корфф	[Korff] – 216
Космінський Євгеній	– 266, 517
Костжевський Юзеф	[Kostrzewski] – 270
Костлан Антонін	[Kostlán] – 25
Кот С.	[Kot] – 308
Котарбінська Яніна	[Kotarbińska] – 249
Котарбінський Тадеуш	[Kotarbiński] – 147, 148, 153, 157, 170, 172, 175, 176, 187, 188, 194, 195, 204, 220, 221, 239, 250, 288, 295, 307
Коташек	[Kotášek] – 460, 502
Котт Ян	[Kott] – 56, 172, 277, 295, 466
Кофлер Лео	[Kofler] – 247
Коханський Здзіслав	[Kochański] – 346
Коцка Юрген	[Collins] – 16, 26
Краєвський Владислав	[Krajewski] – 346
Країна Владимир	[Krajina] – 160, 175
Краль Йозеф	[Král] – 49, 108, 146, 167, 176, 184, 229, 233, 245, 246, 325
Крассовська Євгенія	[Krassowska] – 95, 102, 108, 114, 117, 206, 305, 459

Красуцький	[Krasucki] – 174, 489
Краузе Броніслав	[Krauze] – 289, 304
Крент Гелена	[Kręt] – 25
Кржепелька	[Křepelka] – 344
Крога Їржі	[Kroha] – 326
Кронська Ірена	[Krońska] – 172
Кронський Тадеуш	[Kroński] – 280
Крох	[Kroch] – 216
Кубацький В.	[Kubacki] – 306
Кубіцький Станіслав	[Kubicki] – 214
Кульчинський Станіслав	[Kulczyński] – 195, 189, 327
Куля Вітольд	[Kula] – 49, 158, 188, 266, 278, 279
Кунштат Мирослав	[Kunštát] – 25
Куровський Леон	[Kurowski] – 304
Куронь Яцек	[Kuroń] – 45, 52, 56, 413, 471
Кутжеба С.	[Kutrzeba] – 308
Кучевський Владислав	[Kuczewski] – 205
Кучера Богуміл	[Kučera] – 230, 245
Кучинський Стефан	[Kuczyński] – 236, 239
Кучинський Юрген	[Kuczynski] – 55, 56, 82, 273, 332, 333, 346, 450, 502
Куш	[Kusch] – 24
Кюн Йоганнес	[Kühn] – 236
Ладощ Ярослав	[Ładosz] – 342, 375
Ланда Станіслав	[Landa] – 160, 174
Левандовський Ян	[Lewandowski] – 26, 56, 137, 151, 195, 220, 407, 413, 490
Левіт Павел	[Levit] – 229
Левітас Ентоні	[Lewitas] – 26
Лей	[Ley] – 406
Леві Сабіна	[Lewi] – 346
Легович Ян	[Legowicz] – 346
Леманн	[Lehmann] – 342
Лепсіус М. Райнер	[Lepsius] – 54, 467, 475
Лепший Казімеж	[Lepszy] – 172, 271, 280, 301, 305, 308
Лер-Сплавінський Тадеуш	[Lehr-Spławiński] – 152, 220, 270, 298
Лєснодорський Б.	[Leśnodorski] – 157, 279

Лехіцька Ядвіга	[Lechicka] – 244, 294
Лещицький Станіслав	[Leszczycki] – 305
Лі Мері	[Lee] – 26
Лібера Здзіслав	[Libera] – 263
Ліндемман Вальтер	[Lindemann] – 347
Лінтцель Мартін	[Lintzel] – 236, 248
Літт Теодор	[Litt] – 218, 225, 235, 373, 400
Літцманн Ганс	[Lietzmann] – 147
Літш Карел	[Litsch] – 25, 173, 174
Ліхтенштайн Ганс-Йоахім	[Lichtenstein] – 91, 114
Ліцький	[Licki] – 304
Лобкович Н.	[Lobkowicz] – 152, 246, 343
Лудшувейт Е. Ф.	– 83
Лукашевич Вітольд	[Łukaszewicz] – 240, 241, 244, 250
Лукес	[Lukes] – 26, 460
Льоест Еріх	[Loest] – 333, 345, 346
Льомайер Ернст	[Lohmeyer] – 103, 104, 180, 183, 193
Льонгхампс Роман	[Longchamps] – 173
Льонде Еріх	[Londe] – 214
Людтке Альф	[Lüdtke] – 15, 19, 20
Ляйзеганг Ганс	[Leisegang] – 235
Лянге Макс-Густав	[Lange] – 247
Лянге Оскар	[Lange] – 157, 195
Лянге Фолькер	[Lange Volker] – 25
Лянде Єжи	[Lande] – 136, 168, 169, 240, 258, 289, 300, 301, 304, 306, 307
Ляудін Віллі	[Laudien] – 462
Мадайчик Чеслав	[Madajczyk] – 269, 280
Маєвський Казімеж	[Majewski] – 250
Мазовецький Войцех	[Mazowiecki] – 201, 202, 219, 220, 462, 463
Майвальд Карел	[Maivald] – 166
Майер Ганс	[Mayer] – 276, 328, 331, 332, 334, 339, 449, 463
Майер Георг	[Mayer Georg] – 113, 345, 347
Майер Ойген	[Meyer] – 236
Майер Отто	[Meier] – 91
Майер Чарльз	[Maier] – 24, 54

Майковська Рита	[Majkowska Rita] – 25
Майнеке Фрідріх	[Meinecke] – 236
Маковецький Тадеуш	[Makowiecki] – 306
Макракіс Крісті	[Macrakis Kristie] – 26, 55
Максиміліан Кольбе	[Maximillian Kolbe] – 144
Малий	[Malý] – 245, 502
Маліцька Ева	[Malicka Ewa] – 25
Маловіст Маріан	[Małowist] – 172, 242, 266, 278, 279, 300
Мамат	[Mamat] – 111, 342
Манн Томас	[Mann] – 235
Мантойффель Тадеуш	[Manteuffel] – 147, 169, 172, 174, 245, 262, 279, 303, 304
Марголіус Рудольф	[Margolius] – 46
Марголіус-Ковали, Геда	[Margolius-Kovalý] – 46
Марітен Жак	[Maritain] – 143
Маркевич Генрик	[Markiewicz] – 273, 276, 278, 296, 502
Марков Вальтер	[Markov] – 55, 110, 229, 236, 247, 273, 276, 277, 313, 330, 332
Маровський Єжи	[Marowski] – 108, 204, 261
Мархлевський Теодор	[Marchlewski] – 206, 221, 251, 297, 299, 327
Масарик Томаш	[Masaryk] – 73, 87, 108, 118, 185, 210, 233, 257, 274, 326
Матезіус Богуміл	[Mathesius] – 79, 101
Матейка Ян	[Matějka] – 176, 177, 194
Матцен Петер	[Matzen] – 328, 345
Маус Ганс	[Maus] – 247
Мах	[Mach] – 250
Махонін Павел	[Machonin] – 26, 49, 56, 256, 275, 416, 491, 502
Махотка Отакар	[Machotka] – 229
Махцевич Павел	[Machciewicz] – 26
Маяковський Владімір	– 144
Меллорович	[Mellorowicz] – 225
Мендельський	[Mędelski] – 306
Менцер Пауль	[Menzer] – 235
Мердок Кетлін	[Murdoch] – 17
Меркер Вольфганг	[Merker] – 25, 55, 106

Меркер Пауль	[Merker] – 331
Меницький Риншард	[Mienicki] – 243, 244
Мичельський Анджей	[Mycielski] – 239, 249, 250, 285
Міколайчик Станіслав	[Mikołajczyk] – 201, 220, 276
Мікульський Тадеуш	[Mikulski] – 158, 294, 295
Мілош Кароль	[Miłosz] – 26
Мілош Чеслав	[Miłosz] – 26, 45, 46, 56, 143, 144, 151, 152, 277, 280, 463, 471, 475, 476, 511, 523
Мільчановський Пьотр	[Milczanowski] – 25
Міхайлов Влодзімеж	[Michajłow] – 118, 389, 390
Міхнік Адам	[Michnik] – 304
Млінарж Зденек	[Młynář] – 46, 57
Мойзель	[Meusel] – 110
Мончак Антон	[Maćzak] – 251, 307, 502
Моравський Стефан	[Morawski] – 346
Моріак Франсуа	[Mauriac] – 143
Мосьціцький Х.	[Mościcki] – 278
Мукаржовський Ян	[Mukařovský] – 101, 231, 325, 327, 344
Мурашко Г.П.	– 26, 459
Муха Б.	[Mucha] – 132
Мьодунка Владислав	[Miodunka] – 26
Мюле Едуард	[Mühle] – 27
Мюле Райнер	[Mühle] – 24
Мюллер Анна-Ліза	[Müller] – 25
Мюллер Джеррі З.	[Muller] – 159, 476
Наврочинський Богдан	[Nawroczyński] – 187
Надольський Броніслав	[Nadolski] – 294
Наймарк Нойман	[Naimark] – 27, 38, 55, 111, 117, 119, 193, 223, 249, 523
Натонек Вольфганг	[Natonek] – 198, 213, 214, 215, 216, 224, 400, 473
Неєдлий Зденек	[Nejedlý] – 78, 96, 108, 115, 118, 134, 139, 169, 199, 200, 219, 229, 326, 422, 435, 436, 455, 458, 459
Нестлер Сольвейг	[Nestler] – 25
Нікітін П.І.	– 112, 113
Німеллер Мартін	[Niemöller] – 146
Ніхтвайсс Йоганнес	[Nichtweiss] – 247

Новак Люцина	[Nowak] – 25
Новак Мірко	[Novák] – 234
Новак Тадеуш	[Nowak] – 268
Новицький Вітольд	[Nowicki] – 173
Новицький Ян	[Nowicki] – 249
Новінський Чеслав	[Nowiński] – 304
Новотний Антонін	[Novotný] – 459
Новотний Франтішек	[Novotný] – 326
Нойбауер Зденек	[Neubauer] – 230, 523
Носкова А.Ф.	[Nosková] – 26, 54
Ноув Алек	[Nove] – 512
Оберпфальцер-Ілек Франтішек	[Oberpfalzer-Jílek] – 326
Обрдлік Антонін	[Obrdlík] – 233
Оворовський	[Oworowski] – 316
Овсінська Анна	[Owsieńska] – 280, 308
Огоновський Зигмунт	[Ogonowski] – 281
Окінський Владислав	[Okiński] – 163
Ольденгаге Кляус	[Oldenhage] – 25
Опалек Казімеж	[Opalek] – 273, 289, 304, 502
Опатрний Йозеф	[Opatrný] – 25
Оппенгайм Лясс	[Oppenheim] – 308
Осічка Рудольф	[Osička] – 230
Осмольська Божена	[Osmólska] – 294
Оссовська Марія	[Ossowska] – 157, 172, 188, 239, 284, 304
Оссовський Станіслав	[Ossowski] – 157, 172, 174, 188, 239, 284, 287
Осуховський Вацлав	[Osuchowski] – 291, 305
Охаб Едвард	[Ochab] – 77, 96, 103, 104, 105, 132, 279, 317, 356
Павласек Войтех	[Pavlásek] – 437
Павлік Ондřej	[Pavlík] – 117, 437
Павлов Іван	– 101, 102, 118, 299, 307
Павловський Броніслав	[Pawłowski] – 244
Пайк Дейвід	[Pike] – 26, 55, 407
Панковський Наполеон	[Pankowski] – 367
Парнас Юзеф	[Parnas] – 251, 259, 276, 317

Пасемко І.П.	– 522
Пастучка Йозеф	[Pastuczka] – 249
Патент Г.І.	– 100, 117
Патканьовський	[Patkaniowski] – 301
Патон Дерек	[Paton] – 26
Паточка Ян	[Patočka] – 229
Паутш Ф.	[Pautsch] – 250
Пелікан Їржі	[Pelikán] – 46, 57, 61, 229, 245, 415, 417, 453, 471, 476, 502
Пелішек В.	[Pelišek] – 132
Пелчинський	[Pełczyński] – 172, 220, 281, 407
Пельц Єжи	[Pelc] – 192, 263
Пеньковський Стефан	[Pieńkowski] – 162, 187
Перковська Урсула	[Perkowska] – 153
Пернес Їржі	[Pernes] – 39, 54
Петері Дьєрдь	[Péteri] – 26, 57, 129, 137
Петражицький Леон	[Petrażycki] – 289
Петровська О.В.	– 509
Петрусевич Казімеж	[Petrusewicz] – 102, 132, 139, 279, 390, 391, 409
Петрусек Мілослав	[Petrusek] – 26
Петцельт Альфред	[Petzelt] – 26, 235
Пентка Генрик	[Piętka] – 307
Петжик Здіслав	[Pietrzyk] – 25
Піварський Казімеж	[Piwarski] – 245, 290, 304, 313, 463
Пігонь Станіслав	[Pigoń] – 144, 263, 286, 295, 296, 301, 307, 448
Пілат Владимир	[Pilát] – 208
Пілсудський Юзеф	[Piłsudski] – 156, 172, 250, 278
Платек Марта	[Płatek] – 25
Плетцш	[Plätzsche] – 218, 225
Погоська Ева	[Pohoska] – 163
Подгурецький Адам	[Podgórecki] – 26, 223, 304
Подоський Ян	[Podoski] – 275
Подраза	[Podraza] – 280, 502
Покровський М.	– 518
Полішенський Йозеф	[Polišenský] – 329, 502
Поллак Роман	[Pollak] – 261, 263, 278, 295, 296, 297,

Поллок Етан	[Pollock] – 26
Порт Ендрю	[Port] – 39, 54, 484, 495
Поуста Зденек	[Pousta] – 25, 56, 194, 222, 223, 245, 248, 345, 377
Поцеха Владислав	[Pociecha] – 306
Пошварж Ярослав	[Pošvář] – 232, 320, 475
Пражак Альберт	[Pražák] – 246, 344
Праусс Герберт	[Prauss] – 332
Преллер Гуго	[Preller] – 236
Пречан Вілем	[Prečan] – 25
Пржігода В.	[Příhoda] – 345
Прохазка Адольф	[Procházka] – 495
Прохазка Владимир	[Procházka] – 79, 302
Путрамент Єжи	[Putrament] – 285
Пшибош Адам	[Przyboś] – 308
Пясецький Болеслав	[Piasecki] – 279, 281, 285
Раабе Генрик	[Raabe] – 108, 186, 195, 221
Радченко Л.О.	– 522
Райхель	[Reichel] – 469, 470
Рансдорф Еміль	[Ransdorf] – 207, 208
Рапацький Адам	[Rapacki] – 121, 135, 251, 290, 340
Реймонт Владислав	[Reymont] – 285
Рейсс Вітольд	[Reiss] – 317, 342, 449
Реріг Фріц	[Rörig] – 225, 248
Ржіга Ольдржіх	[Řiha] – 229, 245, 309
Риков А. І.	– 269
Римкевич Ярослав Марек	[Rymkiewicz] – 304
Ринг	[Ryng] – 449
Рипка Ян	[Rypka] – 185, 344
Рігер Ладислав	[Rieger] – 152, 245, 326
Рідель Густав	[Riedel] – 233
Рінекер Гюнтер	[Rienäcker] – 110, 113, 183, 407
Ріпка Губерт	[Ripka] – 229
Рогалья Владислав	[Rogala] – 449
Роговський Славомир	[Rogowski] – 82, 306, 449
Родкевич Вітольд	[Rodkiewicz] – 26

Розегналь Бедржіх	[Rozehnal] – 326
Розенберг Альфред	[Rosenberg] – 400
Розмарин Стефан	[Rozmaryn] – 289, 305
Ройбер Кляус	[Reuber] – 215
Ролд Депенель	[Rolde] – 27
Ролянд	[Rohland] – 26, 359, 364
Романюк	[Romaniuk] – 365
Ромпе Роберт	[Rompe] – 109, 151, 183, 193, 194, 218, 374, 395, 502
Россберг	[Rossberg] – 364
Ростворовський Емануель	[Rostworowski] – 268, 290
Ротблатт Шелдон	[Rothblatt] – 27
Роттер Карел	[Rotter] – 229, 245
Ротшильд Джозеф	[Rothschild] – 31, 50, 52, 53, 55, 57, 172, 476
Роучек Богуслав	[Rouček] – 343
Рудзький Єжи	[Rudzki] – 346
Рудницький	[Rudnicki] – 250
Рунге Станіслав	[Runge] – 156
Рюкер	[Rücker] – 109, 326
Рязановський Ніколас Б.	[Riasanovsky] – 27
Сабров Мартін	[Sabrow Martin] – 20, 486
Савіцький Людвік	[Sawicki] – 142, 153
Салінс Пітер	[Sahlins] – 27
Сапега Адам	[Sapieha] – 147
Сатурнік Теодор	[Saturník] – 246, 325, 344
Сватош Міхал	[Svatoš] – 25, 73, 173
Свенціцький Констант	[Święcicki] – 308
Свобода Людвік	[Svoboda] – 219
Свободний Людвік	[Svobodný] – 247
Селмон Шоун	[Salinon] – 27
Сетон-Вотсон Г'ю	[Seton-Watson] – 52, 219, 245
Сешина Карел	[Sešina] – 22
Северський Мечислав	[Siewierski] – 275
Секерська Ядвіга	[Siekierska] – 346
Серадзький Юзеф	[Sieradzki] – 151, 313, 373, 340, 449
Сикора Ернест	[Sýkora] – 455

Сіблік Йозеф	[Siblik] – 344
Сібек	[Siwek] – 376
Сільницький Тадеуш	[Silnicki] – 300
Сінко Тадеуш	[Sinko] – 239
Скарга Барбара	[Skarga] – 281
Скаржинський Болеслав	[Skarżyński] – 299
Скварчинська Стефанія	[Skwarczyńska] – 263
Скжешевський Станіслав	[Skrzeszewski] – 80, 95, 98, 116, 143, 203, 258, 262, 319
Скжешовська Б.	[Skrzeszowska] – 459
Скоупий Карел	[Skoupý] – 344
Скрипник О.М.	– 519
Славік Вацлав	[Slavik] – 145
Славінська Ірена	[Sławińska] – 56, 278, 283, 293, 368, 375, 502
Сладковська-Гохфельдова Анка	[Sładkowska-Hochfeldowa] – 281, 346
Сланський Рудольф	[Slánský] – 415, 426, 446
Слівінський С.	[Sliwiński] – 291
Сльозкін Юрій	[Slezkine] – 27
Сміт Гельмут	[Smith] – 26
Снежневський Андрей	– 103
Собанська Анна	[Sobańska Anna] – 25
Собеський В.	[Sobieski] – 308
Совіпський Анджей	[Sowiński] – 275
Соколовський Василій	– 93
Сокорський В.	[Sokorski] – 220, 305
Сольнарж Владимир	[Solnař] – 232
Софінов П.Г.	– 101, 116, 117, 344
Сохор Карел	[Sochor] – 344
Спаркс Джастін	[Sparks] – 176
Спаркс Джастін л' Ансон	[Sparks] – 26
Спачіл Бедржіх	[Spáčil] – 229
Спитковський	[Spytkowski] – 263
Спісс Анна	[Spiss] – 26
Сталін Іосіф	– 40, 41, 43, 53, 57, 61, 66, 68, 69, 71, 87, 103, 119, 259, 263, 265, 269, 285, 316, 318, 323, 340, 341, 358, 366, 415, 425, 437, 466, 508, 520

Сташинський Станіслав [Staszyński] – 240
 Стейскал Циріл [Stejskal] – 229
 Стефановська Зофія [Stefanowska] – 304
 Стефко Каміль [Stefko] – 303
 Стжевський Чеслав [Strzewski] – 249
 Стжелецький Ян [Strzelecki] – 346
 Стикалін А.С. – 26, 38, 54, 115
 Стиш Вінценти [Styś] – 239
 Стиш Стапіслав [Styś] – 249
 Стлоукал Карел [Stloukal] – 325
 Стожек Влодзімеж [Stożek] – 173
 Стожук А.П. – 522
 Стомма Станіслав [Stomma] – 291, 305, 502
 Странський Ярослав [Stránský] – 207
 Студнічка Франтішек [Studnička] – 322
 Судаков – 103, 118, 355, 356, 373
 Сулея Тереза [Suleja] – 26, 56, 111, 138, 151, 275, 277, 278, 305, 306, 413, 475
 Суслов Міхаїл – 99, 111, 112, 117, 118, 145, 152, 224
 Сухецький Казімеж [Suchecki] – 239
 Тазбір Януш [Tazbir] – 153, 301
 Тайлор Едвард [Taylor] – 239, 297
 Тарновський Станіслав [Tarnowski] – 296
 Татажинський Ришард [Tatarzyński] – 25
 Татаркевич Владислав [Tatarkiewicz] – 169, 285, 287
 Таубеншляг Рафал [Taubenschlag] – 305, 449
 Таусманова [Tausmanowa] – 103
 Ташицький Вітольд [Taszycki] – 270
 Твардовський Казімеж [Twardowski] – 249, 296, 299
 Тент Джеймс [Tent] – 55, 224, 225, 247, 445, 458, 476
 Тжнадель Яцек [Trznadel] – 45, 56
 Тило Еріх [Thilo] – 237, 238, 249, 272, 281, 347
 Тименецький Казімеж [Tymieniecki] – 297
 Тировіч М. [Tyrowicz] – 11, 55, 281, 340
 Тігрід Павел [Tigríd] – 145
 Тіто Йосіф Броз [Tito] – 40, 47

Товарницький Болеслав [Towarnicki] – 355
 Токаж В. [Tokarz] – 278
 Томкевич В. [Tomkiewicz] – 278, 279
 Томса Богуш [Tomsa] – 166
 Торанська Тереза [Torańska] – 77, 108, 151, 277
 Торгорст Марія [Torhorst] – 111, 212, 223, 225, 235, 461
 Травнічек Франтішек [Trávníček] – 108, 222, 230, 322, 326, 327
 Трапль [Trapl] – 233
 Трегер [Träger] – 406
 Третьяков Пьотр – 266
 Троцький Лев – 269
 Трояновський Станіслав [Trojanowski] – 111, 204
 Туречек Йозеф [Tureček] – 171, 172, 177, 228, 232, 302, 312, 325, 326, 344, 435
 Турлейська Марія [Turlejska] – 269, 280, 459
 Турнвальд Ріхард [Thurnwald] – 247
 Тюльпанов Сергій – 106, 111, 112, 119, 224
 Угер [Uher] – 326
 Узе Бодо [Uhse] – 346
 Улевич Тадеуш [Ulewicz] – 265
 Ульріх Зденек [Ullrich] – 229
 Ульбріхт Вальтер [Ulbricht] – 12, 31, 42, 86, 110, 123, 126, 238, 260, 281, 330, 331, 332, 345, 347, 358, 371, 376, 446, 458, 459, 462
 Урбан Алекс [Urban] – 56, 137, 219, 345, 455
 Урбанек Рудольф [Urbánek] – 233
 Фаберкевич Вацлав [Fabierkiewicz] – 239, 249, 307
 Файге [Feige] – 55, 113, 193, 463, 482
 Фаленчак Єжи [Falenciak] – 291, 303, 305
 Фасс Паула [Fass] – 27
 Федоров Л.Н. – 101, 102
 Фельдман Джеральд [Feldman] – 26, 27
 Фельдман Є. [Feldman] – 308
 Фіга [Figa] – 373
 Фідлер [Fiedler] – 326
 Філіп Томаш [Filip] – 25
 Фінкелькраут Єжи [Finkelkraut] – 304

Фішер Йозеф Л.	[Fischer] – 185, 233, 320, 322, 343
Фішер Курт	[Fischer] – 181
Фішль Отто	[Fischl] – 245
Флоріан Владислав	[Floryan] – 265, 294
Фойтзік Ян	[Foitzik] – 276
Фолькманн-Шлюк Карл-Гайнц	[Volkmann-Schluck] – 235
Фоустка Радім	[Foustka] – 228
Фрайслер	[Freisler] – 333
Франковський Е.	[Frankowski] – 297
Франчіч	[Francić] – 280
Фрацкевич Ришард	[Frackiewicz] – 356
Фридман Сава	[Frydman] – 304
Фрідль Антонін	[Friedl] – 233
Фрік Дейвід	[Frick] – 27, 55, 221
Фуко Мішель	[Focault] – 20
Фукс Богуслав	[Fuchs] – 326
Фулбрук Мері	[Fulbrook Mary] – 19
Халасінський Юзеф	[Chalaśiński] – 147, 153, 188, 262, 300, 400, 480, 488
Халоупецький Вацлав	[Chaloupecky] – 229
Халупний Емануель	[Chalupný] – 167, 233
Хелмонський Адам	[Chełmoński] – 303
Хиба	[Chyba] – 232
Хибінський Адольф	[Chybiński] – 136, 168, 169
Ходзіцький	[Chodzicki] – 337
Хорват Ярослав	[Charvát] – 229
Хоронжек	[Chorażek] – 145
Хрущов Нікіта	– 40, 70, 72
Цайссіг	[Zeissig] – 406
Цверенц Гергард	[Zwerenz] – 318, 330, 333, 345, 450
Цветлер Їржі	[Cvetler] – 228
Цегер Гайнц	[Zöger] – 331
Цельс Ян-Крістоф	[Zoels] – 26
Цем Гюнтер	[Zehm] – 335, 336, 345
Чешляк Адам	[Cieślak] – 25
Цибильська	[Cybylska] – 279

Цибульська З.	[Cybulska] – 459
Циранкевич Юзеф	[Cyrankiewicz] – 102, 289
Цісарж Честмир	[Císař] – 57, 139, 343, 374, 453
Цлементіс Владимир	[Clementis] – 176
Чада	[Čáda] – 17, 344
Чакі Ганк	[Czaki] – 163
Чаплинський	[Czapliński] – 303
Чапський Юзеф	[Czapski] – 169
Чежовський Тадеуш	[Czeżowski] – 250, 295, 306
Чекановський Ян	[Czekanowski] – 239, 270
Черих Ладислав	[Čerych] – 26
Чермак Владимир	[Čermak] – 25
Черний Вацлав	[Černý] – 108, 149, 160, 176, 231, 246, 325, 343
Чернігівський Володимир	– 102
Чехрак Кирил	[Čechrák] – 246, 308
Чінчіо Кароль	[Cincio] – 291
Шадевальт Вольфганг	[Schadewalt] – 180
Шейнер Ірвін	[Scheiner] – 27
Шарський Генрик	[Szarski] – 298
Шафер Владислав	[Szafer] – 304
Шафф Адам	[Schaff] – 56, 85, 117, 151, 194, 280, 281, 285, 287, 295, 299, 304, 317, 354, 356, 373, 466, 475, 502, 518
Шафф Л.	[Schaff] – 291
Шацький Єжи	[Szacki] – 346
Швайтцер Бернгард	[Schweltzer] – 183, 500
Шварц Йоахім	[Schwarz] – 214, 217, 218
Шварц О.	[O. Schwarz] – 345
Швейковський Зигмунт	[Szweykowski] – 263, 296, 297
Шелений Іван	[Szelenyi] – 272
Шиманн Елізабет	[Schleimann] – 217
Шиманський Веслав Карел	[Szymański] – 304
Широкий Вільям	[Široký] – 98
Шлезінгер	[Schlesinger] – 193, 345
Шмидтова Софія	[Szmydtowa] – 263
Шмідт Йоганнес	[Schmidt] – 110
Шмідт Стефан	[Schmidt] – 250

Шмоллер Густав фон	[Schmoller] – 83
Шмутцлер Георг-Зігфрід	[Schmutzler] – 371, 374, 376
Шнайдер	[Schneider] – 27
Шнайдер Фрідріх	[Schneider] – 248
Шоттлендер Рудольф	[Schottlaender] – 235
Шоффер Майор	[Šoffer] – 200
Шпорлюк Роман	[Szporluk] – 23, 522
Шпрангер Едуард	[Spranger] – 180, 192, 235
Шпремберг Гайнріх	[Sproemberg] – 247, 248
Шрайнер	[Schreiner] – 345
Штайгр Франтішек	[Štajgr] – 232
Штайнгаус Гуго	[Steinhaus] – 56, 115, 137, 172, 195, 275
Штайнітц Вольфганг	[Steinitz] – 359
Штайнметц В.	[Steinmetz] – 248
Штауде Г.	[Stauder] – 347
Штерн Л.	[Stern] – 345
Штеффен	[Steffen] – 24
Штібітц Фердінанд	[Stiebitz] – 476
Штіллер	[Stiller] – 406
Штолль Ладислав	[Štoll] – 43, 96, 121, 423
Штольц Отто	[Stolz] – 214, 217, 218
Штрайзанд Йоахім	[Streisand] – 332
Штраукс Йоганнес	[Stroux] – 180, 192, 214, 218
Шуйський Юзеф	[Szujski] – 284
Шулькін	[Szulkin] – 279
Шульц Роберт	[Schulz] – 360
Шуста Йозеф	[Šusta] – 329
Шустер	[Schuster] – 363
Щенсний Деттлофф	[Szczesny Dettloff] – 239
Щепанський Ян	[Szczepański] – 188, 413
Щуркевич Тадеуш	[Szczurkiewicz] – 300, 308
Щуцький Лех	[Szczucki] – 281
Юзек	[Jusek] – 244, 406
Юзл Мілош	[Jůzl] – 460
Юст Густав	[Just] – 331
Яблонський Генрик	[Jabłoński] – 278, 305

Якобі Е.	[Jakobi] – 247
Янка Вальтер	[Janka] – 331, 346
Янчак	[Janczak] – 366
Ярош Конрад	[Jarausch] – 20, 26, 486
Ярошинський Мауріцій	[Jaroszyński] – 203, 204, 206, 220, 221, 305
Яхмецький З.	[Jachmiecki] – 176

Підписано до друку 29.06.2011 р. Формат 70x100/8

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,4. Зам. 20

Тираж 300 прим.

Видавництво ФО-П Рибалка Д.Л.

36000, м. Полтава, вул. Сапіго 1, оф.44, тел. (099) 734-48-28

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

серія ПЛ № 30 від 15 квітня 2009 р.

НБ ПНУС

781190

Джон Коннеллі – екстраординарний професор історії Каліфорнійського університету, співдиректор науково-дослідного проекту з історії соціальних наук (Берклі, США), член редколегії кембриджського історичного наукового журналу *Contemporary European History*. Працює в галузі модерної соціально-політичної історії Східної та Центральної Європи, історії вищої освіти, досліджує проблеми націоналізму та релігії.

«У своїй чудовій книзі про вищу освіту в повоєнній Східній Європі Коннеллі досліджує динаміку розвитку східноєвропейського сталінізму так, як це не робив до нього жоден історик. Зроблені ним висновки вражаючі, стиль роботи - прозорий та захоплюючий, компаративний метод демонструє свої кращі можливості. Книга мусить стати настільною для кожного вченого й студента, що цікавляться цією проблемою»

(Норман Н.Наймарк, Стенфордський університет)

«Добре задумане, чудово здійснене дослідження, що заслуговує на увагу широкого кола істориків Східної та Центральної Європи, представників соціальних наук, які цікавляться компаративними студіями системи управління або динаміки розвитку советського режиму, а також учених, що працюють над проблематикою політики в галузі вищої освіти»

(Мітчелл Г.Еш, Віденський університет, Австрія)

НБ ПНУС

781190